

A

NEVELÉSTUDOMÁNY

KÉZIKÖNYVE.

ÍRTA

FELMÉRI LAJOS.

Második javított kiadás.

BUDAPEST.

KOLOZSVÁR.

Eggenberger-féle könyvkereskedés Szerző saját kiadása.
bizománya.

1890.

AJTAI K. ALBERT KÖNYVNYOMDÁJA.

MINDEN JOG FENTARTÁSÁVAL.

HÁROM DRÁGA LÉLEK

ANYÁM, FELESÉGEM ÉS KIS FIAM

FELEJTHETETLEN EMLÉKÉNEK.

ELŐSZÓ AZ ELSŐ KIADÁSHOZ.

Ha az írókat két csoportra osztjuk, mint a fogakat: metszőkre és őrlőkre, mi tűrés-tagadás, hazai paedagogiai íróink nagy többsége az utóbbiak közé tartozik. Bámulatos buzgalommal őrlik le német mestereiknek ezerszer fölelevenített mondókáit, melyekben rendszerint nyoma sincs a gyermeki természet megfigyelésének. Az e fajta művek gyakran eszünkbe juttatják Bagehotnak Pope híres Essay-ére tett azt a találó megjegyzését, hogy akkor lesz igaz Popé nézete az emberről, mikor a fű hússzínű s a fák veresek lesznek.

Ha eljő majd az az idő (a mit alig hiszek), midőn az ember értelmi és érzelmi működéseit matematikai formulákba foglalják: akkor majd zavartalanul szőhetik tovább a dogmatikai tételeknek azt a hálózatát, mely ma a routine útja kövezésének legkényelmesebb eszköze. A neveléstudomány feladata megtanítani az új nemzedék leendő nevelőjét, hogy működése sarkpontját ne elavult dogmákban, hanem az ifjú természetében és a nemzeti jellemében keresse.

Talán nem mondok nagyot, ha azt állítom, hogy a nevelés elmélete, mint inductiv tudomány, most szólal meg először magyar nyelven, mert e műben mindenekelőtt arra az örökké mozgó, ezernyi-ezerféleképpen alakuló és változó tényezőre fordítottam figyelmemet, melyet *elmének* vagy *léleknek* hívnak. Ennélfogva bevezetem az olvasót abba a lélektani laboratóriumba, hol oly édesen esik megfigyeléssel tölteni az időt. Hiszen ha a nevelés igazi jelentésében nem egyéb, mint alkalmazásban levő psychologia: akkor abban a fősúly az ifjú elméje működéseinek megfigyelésére esik, mely megfigyelés mondhatni a jelen százszal kezdődik. Addig jóformán úgy voltak az ifjú lélekkel, mint Buífon a természettel, ki jó szívvel vizsgálta a Libanon cédrusait, de már az izsópot kicsinylette elméjéhez. A bölcsélet és a tudomány magaslatain élő nagy mesterek egész a jelenkorig, jobbára megelégedtek lelki működéseink általános körvonalaival; nem volt idejük leszállni a völgybe, s szemügyre venni az izsópszámba eső gyermeki lelket, melynek működéseit ma úgy megfigyeljük, mint a hogy a chaldaei pásztorok megfigyelték az égi testek járását.

A gyermekeimről tett följegyzések mellett felhasználtam az angol és francia irodalom idevágó monographiáit: nevezetesen Edgeworth M., Mrs. Ellis és Bryant, Taylor Izsák, Carpenter, Sully, Bain, Perez, Legouvé, Egger, Gréard, Compayré, Ribot, Taine mű-

veit; továbbá az olasz Rosmini s a német Preyer idevágó megfigyeléseit.

A testi nevelés, s a testi és szellemi munka egymáshoz való viszonya kérdéseiben oly mesterek útbaigazítását követem, minők Lagrange, Daryl (Pascal Grousset), Fonssagrives, Riant, Réveillé-Parise és Combé. Egyúttal megjegyzem, hogy a szoros értelemben vett tanítás kérdéseit e műben mellőztem, mert azokat, a magok szerves összefüggésében, ha élek, önálló kötetben szándékozom közrebocsátani.

Megfigyelésekből indulván ki, célom volt a neveléssel-foglalkozókat arra serkenteni, hogy megfigyeljék a gyermeket, kinek mysterium a világ, de a ki ránk nézve szintén egy kis mysterium, vagy más szóval: az élet ózonja, napsugár a téli tájon, harangjáték a nagy város zajában s édes illat a beteg szobában. A gyermeki természet megfigyelése által a gyermekszoba és az iskola egy-egy kis csillagvizsgáló-helylyő válik, melynek első sorban a nevelő veszi hasznát, mert úgy alakul meg közte és növendéke között az a tiszta rokonszenv és ragaszkodás, mely arra sarkalja az ifjút, hogy nevelője előtt mindig leplezetlenül járjon, mint égen a csillagok. A figyelmes nevelő Columbusa növendéke természetének. Midőn Columbus Amerikát fölfedezte a világ megkétszereződött; midőn a nevelő növendéke természete sajátos vonásait fölfedezi, tiszte meghatványozódik: nevelőből művész, egy személyben képíró és

VIII

képfaragó lesz; máskülönben tapogatózó kontár, ki legfeljebb ügyes másolásig viheti. Ily s csak ily művészi eljárással építhetni fél ifjú nemzedékeinkben az új Magyarországot; ekként lesz a nevelés és oktatás nyelvünk szótárában az a két szó, mely magában foglalja nemzetünk történelmét, kötelességeit és napról-napra növekedő hatalmának isteni titkát.

Eléggé érthetően szólaltattam-e meg e tudomány-ágot az inductio nyelvén; nem mondtam-e igen keveset, midőn bőbeszédűnek kellett volna lennem, avagy igen sokat, midőn néhány szó is megtette volna a szolgálatot; megtudom-e nyerni a szíveket ennek a stúdiumnak, hogy továbbra is a pedánszág vádjával ne illessék? — oly kérdések, melyekre figyelmes olvasóim fogják megadni az őszinte feleletet. Bármint legyen a dolog, azt hiszem, hogy művemben az olvasó nem egy helyt fogja tapasztalni a gyermeki természet iránt való őszinte vonzalmamat, és megérezni, hogy midőn az ifjú természetének egyik-másik vonását leírtam, a szeretet, mint delej-folyam, átjárta ujjamat, s megreszketette tollamat.

Írtam Kolozsvárt, 1890 Virágvasárnapján.

F. L.

ELŐSZÓ A MÁSODIK KIADÁSHOZ.

Művem új kiadása egészen javított, sőt több (XXX. XXXI. XXXVII.) fejezete átdolgozott alakban lát napvilágot. E javításra egyfelől az a rendkívül kedvező fogadás sarkalt, melyben művemet mind a sajtó, mind a művelt közönség részesítette, s mely arra kötelezett, hogy stíl tekintetében is mentől bevégeztebbet és élvezhetőbbet adjak a közönség kezébe; másfelől ösztönzött az a vágy, hogy mentől jobban feltüntessem a gyermeki lélek és a felnőtt lelki működései közt az eltérő vonásokat. Ez eltérések kiemelésével egyszersmind éreztetni akarom a paedagogiai inductio jogosultságát, mert akadt művemnek egy pár oly bírálója, kik a neveléstudományt deductiv természetűnek tartják.

A jelenkori megfigyelések idejében immár fölösleges vitatni, hogy a gyermeknek megvan a maga külön nyelve, felfogása, érzésmódja, modora, gestusa; megvannak saját szerű kedvtelése, vágyai, ízlése, melyek mind más méretűek, mint a felnőttekéi. A múlt százban Locke, Condillac és Rousseau hatására kezdődött

és ma is folyvást történő megfigyelések ezeket minden nap igazolják, és igazolni akarja könyvem is, melynek minden fejezetéből kitetszik, hogy a neveléstudományban első sorban megfigyelésekről és azoknak alapján alkotott föltevésekről vagy általánosításokról, tehát *inductióról* van szó és teljességgel nem eleve megállapított tételek, elvek következményei levonásáról.

Igaz, hogy az általános természetű problémák vitatásánál, más tudományoktól (pl. psychológiától, etikától) kölcsönzött elveket gyakran alkalmazunk a nevelésben; de ezzel szintűgy nem lesz e tudomány deductivvá, mint a hogy a természettan nem szűnik meg inductiv lenni azért, mert a mathesis axiómáit szél-tiben alkalmazza. A deductio szószóloit az vezetheti tévútra, hogy nekik nem a gyermeki természet a fő, hanem valamely kész tantétel vagy tárgy; pl. míg én a testi nevelésben a gyermek természetes vágyaiból kiindulva vizsgálom, hogy melyik mozgás felel meg az izom, csont és idegrendszer fejlődésének: a dogmák hívei a tornából indulnak ki, s a nyújtót tartván szem előtt, utoljára elhiszik, hogy a növendék teste van a tornáért és nem megfordítva; míg az értelmi nevelésben én elsőben a gyermek töredékes figyelme, tapogatózó képzelete, s nyelvpróbálgatásai méreteiből, az erkölcsi nevelésben aesth., vallásos és erkölcsi érzékenységéből indulok ki s keresem a hozzájuk alkalmazkodás útjait: a dogmaticusok didactikai

tételeik rámájára húzzák a gyermek lelkét, mint a hogy testét a nyújtóra húzták. Az ezer esztendőök óta mívelt mathesisnek volt ideje inductiv tudományból deductivvá válni; de hogy a gyermeki lélek fejlődéséről szóló legifjabb tudomány hirtelen csak deductivvá lett legyen, éppen az evolutio elve arany korában: valóságos csudák csudája lenne. Pedig míg ez az ifjú tudomány deductivvá nem lesz, addig a mindenben hozzá alkalmazkodó neveléstudomány deductiv természetét el sem lehet képzelni.

A deductio híveinek másik csalódása onnan eredhet, hogy elméletek felállításában mindig a felnőtt ember megállapodott lelki működései lebegnek előttük, s a gyermek és ifjú nevét csak szájukon hordozzák pedig e tudományban is az összehasonlítás elvének bevitelével jöttünk rá, hogy a gyermek nem «homunculus», akit elvontságokkal úgy lehessen tractálni, mint a felnőtteket. A régi fajta pedáns dogmatismus ma is meglátszik több tantárgy eredménytelenségén, meglátszik főképp a legfinomabb természetű lelki működések iskolai gyötrelmein. Hiszen alig van valami, a mi a vallásos érzet létét jobban bizonyítaná, mint az a tapasztalati tény, hogy a vallástani elvontságokat a zsenge lélekbe tölcsező és gyötrő tanításmód *ellenére* sok száz esztendőök múltán is megmaradt a gyermeki szívnek Istenhez való vágyakozása. E részben csak anynyira tudnak menni a dogmaticusok, hogy az ifjú szí-

vet — vallásos érzet tekintetében — «Kongó» tartományá teszik; de másrészt nagyon is sikerült nekik említett eljárásukkal az ifjúság játékkedvét alaposan tönkretenni és egy csomó tantárgy iránt oly mély ellen-szenvet kelteni fel, melynek gyógyítása a jövő ember-öl tők munkája lesz.

Természetes tehát, hogy a dogmaticusok és én ellenlábások vagyunk. Ok a nevelés minden kérdését távolító üveggel (távcsövön) nézik, holott én a megfigyelés közelítő szemüvegeit használok; nekik a gyermek valahol a magasban élő és aetherrel táplálkozó *érzéketlen közlépény*; nekem pedig közöttünk élő, mozgó, s főképpen *érezni tudó lélek*.

Oly bírálóm is akadt, a ki kifogásolta, hogy mások megfigyeléseit felhasználom. Csudálatos, hogy míg a természettudományok, kivált a biológia művelőinek, kik széltiben használják egymás megfigyeléseit, az a mosolyt keltő kívánság, hogy valaki csak a saját tapasztalataira támaszkodjék: soha sem jut eszibe, addig a beltermészet biológiája «nevelésnek» nevezett ágában az ily naiv beszédet türelmesen végig kell hallgatnunk.

Még a nyelvezetre tett egy pár kifogásról is szólanom kell. Kifogásolták a *kezdeties*, a *kisértmény* és *közetlen* szókat. De hát mondunk-e magyarul *úrlagost* (úriás helyett), *anyaglagost* (anyagias h.). A «lagos» képző divatba jöttekor a «Magyar Kurír» diadalmasan

írta volt, hogy: «az én tanítóm se nem *tökleg*, se nem *számárlag*, hanem *Platólag*.» A kísérlet helyett azért használom a *kísértményt*, mert «kisériereni» ige csak a természetvizsgálók fejében van; de nem található a Magyar Nyelv Szótárában, s mert a kísértés és kísértet szó más értelemben van lefoglalva. A *köz étlén* tisztán kifejezi a hézagatlan folytonosságot, s nem kell a «közbevetetlen» szó merőben összevont és megcsonkított alakját használnom. Hogy aztán e/éadást, elállítást írok előadás és előállítás helyett, azt helyeselni fogja mindenki, a ki tudja, hogy *elő* nem irányt jelöl, pl. elő(előre)fizetés. Az irányt jelölő (elől, előre) melléknév képző erre a kérdésre: *hova? merre?* = *é*, pl. felé, mellé, közé, megé, tehát *eléhaladunk, előszámlálunk, eléadunk, elősegítünk*.

Midőn végül meleg köszönetet mondok dr. Brassai Sámuel egyet. ny. tanár urnák, hogy e műre vonatkozó becses megjegyzéseit velem közölni szíves volt, azzal az óhajtással nyújtom át könyvemet a mívelt közönségnek, vajha ennek hatására a mívelt olvasó az itt fejtegetett kérdésekre nézve gondolkodóba esvén, átlássa, hogy az ifjú lélek működéseinek megfigyelése a leghálásabb foglalkozások egyike, mert a gondolat és az érzelmek első pitymallatának elleséséből számszorta többet tanulhatni, mint a dogmatica híveinek herbáriumszerű leltáraiból.

Kolozsvárt, 1890 szeptember havában. F. L.

ELSŐ SZAKASZ.
A NEVELÉS ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEI.

I-SŐ FEJEZET.

A nevelés és az ember.

I.

A múlt százakban, midőn a philosophiában a casuistikai fogások szerfölött divatban voltak, a négy fal közt bölcseledők sokféleképp vitatták és bizonyígtatták azt a fogós és fogas kérdést, hogy a vadonban magánosan fölnevekedett két ember mit tenne, midőn egymással első ízben találkoznék? Puffendorf azt feleli: szeretetteljesen mennének szembe egymással; Hobbes (a *belliim omnium contra omnes* jelszó szerzője) szerint ellenségesen néznének egymásra; Rousseau szerint pedig hallgatva mennének el egymás mellett. Schopenhauer erre azt jegyzi meg *Parergajában*, hogy mind a háromnak van igaza, s még sincs igaza. Itt — úgymond tovább — az egyénnel veleszületett erkölcsi tehetség különböző fokozata igen sokat határoz. Van oly ember, kinek első tekintete ellenséges érzelmet kelt föl, mintha mondaná: *nem én*; ismét van olyan, a ki első tekintetre szeretetteljes részvétre indít, mintha mondaná: *én* (vagyok) *még egyszer*. E közt a két szélsőség közt számtalan fokozat van.

Csudálatos, hogy ez a különben szellemes bölcseledő, ki az életet rosznak, s az embert oly jónak tartotta, hogy a tigrissel szemben kiválóan jó állatnak nevezte: ezt a kérdést a régi alakjában elfogadta.

Részemről az emlegetett tételre a feleletet lehetetlennek tartom, mert az egész kérdés merő képtelenség. *Vadonban*,

magánosan felnövekedett és mégis ember, oly ellenmondás, melyet a történelem és művelődés menete mind jobban-jobban igazol. Feltéve, de meg nem engedve, hogy embertől származott gyermek valamely vadonban felnőhetne, váljon nem úgy hasonlítana-e Plató kétlábú tollatlan állatához, mint tojás a tojáshoz? Vajon eme lény szívének melyik rejtekében rakhatna fészket a szemérem, erkölcs, erény, humanitás: avagy agyvelelének, melyik tekercsében engedne menhelyet a tekintély, tisztelet, kötelesség, hála fogalmainak? Ilyes emberi vonásokat vendégszerepre sem fogadhat el az a lény, kire szó szerint ráillik Mefisztó mondása: «cséppel sem jobb a mező hosszúlábú tücskénél: repül, szökik, hisz az állatok közt ő legállatiabb.» S hogy ha őt meg is keresztelnék, nevezhetnék, mint az ebet szoktuk, véralkata (temperamentuma) szerint akár Sátánnak vagy Tigrisnek.

A felhoztam példában két igazság van kimondva. Egyik az, hogy az állatember létezésének a társaság sine qua nonja: másik, hogy a társaságban is csak nevelés által válik az ember emberré. Az ember minden nélkül ellehet: de ember nélkül és nevelés nélkül nem, ha még egyszer oly gyarló is az az ember, az a művelés, az a nevelés.

A madár fészkekben kel ki a tojásból, s ha annyira fölcsereperedik, örökre isten-hozzádot mond szülőinek. Neki a szüle «-mór», a ki, ha megtette szolgálatát, elmehet. A medve a barlangban születik, s ha annyira izmosodik: elég nagy az erdő, széles a világ; ott hagyja szülőhelyét, hová a születési kínon s a táplálkozási vesződéseken kívül majdnem semmi édesebb kötelék nem fűzi. Az ember családba születik bele: a rokonszenv, a jóakarát és a humanitás bölcsőjébe. Az állati családéletet a nemi ösztön alapítja, s tartja fenn: míg az emberi család az erkölcsiség fészke, iskolája. A természeti ösztön megdicsőült hajtásai: a szeretet, engedelmesség és tisztelet, az emberi családi kört is megszentelik, s a vallással egyenlő rangra emelik. Család és vallás az a kettős kapocs, mely az emberi élet természeti és erkölcsi oldalát, annak egész mélységét és magasságát befogja, felöleli. S ha az állat a családból a va-

donba megy, hol mindent ellenségnek néz: az ember a társadalom nagy világába lép, hol mindenki a segítője, mert a munka-megosztás következtében neki másokért s másoknak az ő jóllétéért kell működni. És ha külön munkakört nem alkot is magának: a társadalom ápoló, védő vagy büntető karjai közül nem menekülhet soha sem. Neki embertársaival kell élni s hozzájuk alkalmazkodni; vagy ha nem alkalmazkodik, a társadalom könyörtelenül eltapossa és fölötte napirendre tér.

Az ember tehát társaságban, társaságra születik. Neki a társaság bölcső és sír, hol élnie-halnia kell. E tekintetben különbözik a természet szerves és szervetlen lényeitől egyaránt. Egy parány élenyt, vagy kötenyt elvihetsz a föld egyik sarkától a másikra, — mondja Carey — s ott is ugyanaz lesz, a mi volt. A Szahara sivatag homokszeme a Számum szárnyain sok ezer mértfölddel tovább szállva, egyedül is olyan, mint megszámlálhatlan társai körében. A forró földövi növényt, vagy magvát elvihedd a mérsékelt földöv hidegebb vidékeire, s az üvegházban is azzá lesz, mivé hazája levegőjén fejlődött volna; az ifjú majom európai állat-kertjeinkben is azzá fejlődik, a mivé lett volna tőlünk távol eső hazájában: de az emberi gyermek ember nélkül tönkre megy, az emberi társaságtól elszigetelt alantabb áll a hangyánál, a póknál, melyeket ösztönük szülőik nélkül is megtanít az evésre, járásra s természetes fegyvereik használására. Az ember úgy táplálkozik, úgy iszik, úgy alszik, mint a többi állatok; de nem úgy társul, mint azok.¹⁾

Az állat és ember társulása természetét már az életcélja is eléggé megjelöli. Mi a foglalkozása az állatnak? küzdés a létért; s életirányzata: a nem fentartása. Eszközei erre a célra: első renden az ösztönök, s másod sorban a tapasztalás. Ellenben az ember foglalkozása: küzdés az erkölcsi eszméért. Célja: *emberré lenni, azaz az erkölcsi eszméssel egyensúlyba, összhangba jutni.* Eszköze erre a célra: ész és tapasztalás; azaz tanulás és tapasztalás.

¹⁾ V. ö. Carey, *Unity of Law* 79. 1.

Az állatnak tehát ősi joga minduntalan őseitől örökölt ösztöneire támaszkodni, és eléggé is megfelel feladatának, ha azoknak a dictandója szerint tesz, ha hozzájuk egyetlenegy tapasztalatot sem ragaszt is. És ez természetes, mert az állat csak a megélhetéssel, csak a gonddal gondol: ám az ember legalább egy fejjel magasabb e gondnál, s mint olyan, kénytelen minduntalan új tapasztalatokat tenni: a régiek tapasztalatait is újból kombinálni, mert csak kivételes esetekben támaszkodhatik ösztönére. A tapasztalat — úgy látszik — közös velünk és az állatokkal, és mégis az emberi tapasztalat merőben más, mint az állatoké: t. i. *collectiv* tapasztalat. Az emberi társaságban nemcsak a gyülekezés, adásvevés és közlekedés helyei (templomok, piacok, közterek, utak stb.) közösek, hanem a vágyak és nézetek jelentékeny része is. Ezek lassanként szokásokká, életszabályokká, törvényekké válnak, melyek kötelezők mindenkinek a magaviseletére, s irányadók a gondolkodására. Ekkor lesz a törzs közös tapasztalata az egyes tapasztalatának támasza, cselekvésének mintája. És éppen eme minták közé beilleszkedést célozza az ifjúság nevelésének első szakasza. (Lásd alább X. fejj.) «A törzs, a felekezet, a nemzet oly módosító közegévé lesz az egyes ember mozgásának — úgymond Lewes — mint levegő a madárnak, vagy víz a halnak. A gyenge es tehetetlen egyes embernek támasza, nevelője és erőforrása lesz embertársai tapasztalata. ¹⁾ Mi tehát erőtelenségünkben a segítségért másokra támaszkodunk; az állat ellenben önmagának elégséges, mert teljes testi és lelki fegyverzettel ellátva kezd az élethez. Kóla a természet édesanyjai módon gondoskodott; rólunk pedig, mintha megfeledkezett volna, csak tehetségcsirákkal (dispositiók) látott el. Az állat külső arculatában szintúgy, mint beltermészetében, őseinek hű képmása. És az állatnál épen ez az öröklés pótolja a nevelést. Ő szerveivel együtt beltermészetét is úgy öröklí őseitől, mint mi a vagyont; ellenben az ember, a gyermek csak bentermett erőiben érzi magát az ősöknek lekötelezve. Ezek a bentermett

¹⁾ *Problems of Life and Mind, Ill-rd series* 165. 1.

erők pusztá csirái a készségeknek, s teljességgel nem kész ösztönök, mert az ösztön (instinctus) kezdettől fogva működő és bizonyos tökélyre jutott tehetség. A dispositiók távolról sem oly láthatók, befejezettek és kielégítők, mint az ösztönök. Ha a természettudósok a kőszent megkötött napsugárnak, s a gyémántot tiszta jegecesült szénnek hívják, mi is elkeresztelhetjük az ösztönt megkötött tapasztalatnak. Az ösztön örökölt tapasztalat, s mint olyan a tudás, sőt tágabb értelemben a neveltség egy neme. Az ösztön az állatország tudománya, erkölcsé, érzülete, művészete.

Az ember csak *virement-i* kapott szellemi hagyaték fejében, tehát kénytelen egyéni tehetségeit kifejteni. Ilyenek a táplálkozás, a járás, a sírás, a nevetés dispositiói, melyeket sokan az állatokkal közös ösztönöknek hívnak. Hiszen — úgy mondanak — Schopenhauerként minden tagunk egy-egy tárgyasult ösztön: a láb a megtestesült járnai akarás; a fül a megtestesült hallani akarás, és így tovább. Csakhogy a gyermeknek tanulnia kell a táplálkozást, hosszas gyakorlással kell szert tennie a járás ügyességére; és sírása sem ugyanaz, a mi a sírnai tudó állatoké, t. i. azoknál a sírás inkább az érzékek életéhez fűződik, holott az az embernél hovatovább mindinkább az erkölcsi életre, az élet letragikusabb mozzanataira vonatkozik. A mosolygás pedig, ez a kizáróan emberi vonás, eleinte, mint dispositio, oly vissza (ultra)ható működés eredménye, mely az egyéni léten túlra terjed; de lassanként az egyén erkölcsi életének, érzelmei kellemes hullámzásának lesz hü kifejezője. Hiszen a hang is közös az állatokkal; de annak is az Aristoteles-féle három fokozatából (psófos = zaj; főné — tagolatlan hang, és diálektos = tagolt hang) az állat csak a két elsőre alkalmas; holott az ember mind a háromra, és mégis a harmadik fokra csak hosszas gyakorlás árán tehet szert. A gyermek mozgása is rendkívül esetlen az állathoz képest. Vegyünk egy egyszerű mozgást; pl. a zongorán az u. n. billentyűzést. Hosszas tanulás kell rá, míg ujjunkat az előre kinézett billentyűkön oly biztosan bírjuk végig hordozni, mint a mily könnyedén felkapkodja az egy napos csirke az előtte

levő gabnaszemeket. Egy szóval az ember izzadságos munka árán lehet emberré, Isten képmásává. Az Isten képe nem oly járuléka szellemi szervezetünknek, mint fának a kérge vagy mint medvének a bundája. Az nincs rajtunk készen, lassanként kell fáradságos munkával magunkon kiabrázalnunk. Mint a képfaragónak sokáig kell tanulni az emberi test szerkezetét, s aztán izzadságos munkával kell a kódarabba egy eszmét lehelni, hogy az — úgy szólva — érezni, gondolkodni tudjon: szintúgy nekünk is azt a testnek nevezett szervezetet és a léleknek nevezett psychikus erőket sokáig és izzadságos *munkával kell* idomítanunk, faragnunk, hogy egyszer csak a homlokon és arcon megjelenő fenséges vonások láttára, előttünk önkénytelenül is kalapot emeljenek, mint a hívők szoktak a faragott képek előtt. Ez a művészi faragás, plasztikai alakítás, ez a mit a szó valódi értelmében a nevelés művészetének mondunk. míg maga a *munka*, a nevelés művészi természetét mutatja: a *kell* annak erkölcsi jellemét adja értésünkre.

A fentebbiekből kivonhatjuk immár azt a tételt, hogy *a nevelés az ember természetének oly törvénye, mint az állatnak a nem ellenőrizhető és korlátolt ösztön.*

Egyéni tehetségeinket az alkalmazkodás törvénye értelmében kell kifejtelnünk, mert az emberies működés mindenütt a tanulással s az alkalmazkodással kezdődik.

Az *alkalmazkodás* a külvilágnak a belsőhöz való idomítása; saját rendező működésünknek a külvilágba való bevitele. A külvilág tüneményei, mint sakkfigurák, megvannak egymással és egymás mellett. Ők nem sorakoznak, nekünk kell őket sorrendbe rakni, szövetőket szálakra szedni, s azokat a szálakat kezünkben tartani.

Az állat veszi a tüneményeket, a mint vannak, s meghunyászkodik előttük. De ne legyünk iránta igazságtalanok, s valljuk meg, hogy ő is alkalmazkodik: a méh a köpü idoma szerint építi a sejteket, a fecske a házgerezd hajlásaihoz szabja fészkrét; de mindezt az élet-fentartás ösztöne parancsolja nekik, azontúl ők egészen a természet pionjai. Az állat csak a létezéssel, az élet- és nem-fentartás gondjával törődik, s e tekin-

tétben ösztönei az ő természetes és örökös vezérei, a létért küzdés harcában: ellenben az ember, ha egyszer túl eshetett a napi élet gondjain, sőt sokszor ha nem is: éhezve, fázva, rongyosan is (pl. Csorna Sándor) a benne született és megizmosodott eszmék diadalra jutásán fáradozik. Az állatnak az ösztön sarkalása megszűntével semmi sem jut eszébe. Felőle akár keleten nyughatik le a nap; Columbus keresheti keletet nyugaton, vagy akár északon.

Az állat alkalmazkodása tisztán subjectiv természetű és a közvetlen lét- vagy nem-fentartásra vonatkozik; az emberé ellenben felöleli az életet, a legelső részén, a házépítésen vagy élelemszerzésen kezdve, fel a művészet és tudomány legmagasabb köréig. Az állat csak érzékileg jelenlevő dolgokhoz alkalmazkodik: A pók a szoba szögletéhez méri hálóját, a vadászkutya előre úszik, hogy a vízbe lelőtt kacsát kifogja; ámde a legegyszerűbb lövöldéi tag a céltáblán kívül a föld vonzó erejéhez is alkalmazkodik; a mérnök a hídépítéskor nem csak a víz szélességére, nem csak a vas erejére ügyel, hanem a lánc alakú görbék sajátságaira, az erők összetételére, s még egy csomó számítani, geológiai és mechanikai általános igazságra.¹⁾

Ha az állat törvénye az ösztön: az emberé az alkalmazkodás. Az ösztön állandóan egy helyt marad, mint a megfagyott víz; az alkalmazkodás szüntelen halad, mint a csermely, mely a mint magának a tapasztalatok mezején mind szélesebb-szélesebb medret ás, lassanként az egyetemesítés folyamává növekedik, mely a civilisatio haladásával egyértelmű.

Az ösztönök terén az állat az úr s az ember elmarad; az alkalmazkodásban az ember a gyorslábú, s az állat messze utána jár. Ez a viszony új világot vet arra a tételre, hogy az állat társaitól elszigetelten is azzá lehet, mivé köztünk válhatott volna; ellenben a gyermek-embert, gyámoltalan, tehe-

¹⁾ Az angol pl. vasárnap még a tengertől is megvárja, hogy alkalmazkodjék, azaz tisztelje a hetedik napot. S valóban Anglia tengerparti városaiban vasárnap a kikötő csendje, a matrózok nyugalma, s a hajók tiszta képe azt mutatja, mintha ezek is olvasták volna a Bibliát, s annak ama szabványához *alkalmazkodnának*: «a hetedik napot megszenteljed.»

tétlen természetű, mások gondjaira s a társadalom segélyére utalja. Az ember, a ki másokkal társaságban mindenható, embertársaitól elkülönülten tehetetlen, bízvást idióta lesz. Ez az oka, hogy rászorul a tapasztalatra és a nevelésre.

II.

Ma mindenütt a társult emberrel találkozunk és seholsem az elkülönülten élővel. Az ember társulása magasabb rendű, mert hajlékony és ezernyi-ezer változatra alkalmas, holott az állatoké (hangyáké, méheké) merev és változatlan. Valóban, az ember annyira társas lény, hogy méltán kérdésbe tehetné némely anthropolog, melyik elsőbb: az ember-e, vagy az emberek? És cseppet se csodálkozhatunk, ha egynémely zoológus az ember származását méhraiszerűnek, csoportosnak mondja. Ha Carlyle azt állítja, hogy a társadalom alapja a posztó (ruha ezt mi úgy értjük, hogy lakjék bár a Fidzsi- vagy a Tongaszigeteken, hol ruházat dolgában még mind a paradicsomi állapotok járják: mégis első renden a társaságot ölti fel, mint ruhát, mert nélküle töldhöz ragadott szegény és ügyefogyott. Talán ez a láthatatlan ruházat teszi az emberek gyülekezetét imposánsabbá, mint minő az egyes emberé. Emerson említi, hogy egy favágót ura gyakran beküldött angol egyetemen tanuló fiaihoz. Mikor ez az egyszerű ember a fiúkat a tanodában más ifjakkal beszélgetve találta, mindig parasztnak érezte magát velők szemben; de ha négy szem közt beszélgetett velők, bámulva tapasztalta, hogy a fiúk a parasztnak, ő pedig nálóknál derekabb ember. Az ember igaz vonásai a társaságban nyilvánulnak. Ide vág Plátónak az a mondása, hogy az ember lényege az államban van, mert ott nagyobb, ismerhetőbb vonásokkal rajzolódik. Ennélfogva lesz az emberi társaság *eszmék szervezete*, mert az állati társaságokkal közös vonásán, az anyagi munkacserén kívül még szellemi munkacserével is dicsekszik.

A stilita Simonok és a remeték kora végképp lejárt. A teméntelen egyesületek útján, melyeknek tagjai vagyunk, mindannyiunk élete beleöltődött a társaséleti combinatiók oly bá-

mulatós sorozatába, mely véleményünket módosítja, világnézetünket idomítja, ízlésünket finomítja, műveltségünket kiegészíti. Az egyesülés és vállvetett cselekvés alkalmai a jelen korban megsokasodtak. Mik voltak — úgymond P. Leroy-Beaulieu — a spártaiak hivatalos lakomái: a *symposionok* vagy *sysstidiák* azok mellett az alkalmi banquet-ek mellett, melyek ma minden pillanatban egyesítik a különböző szakmájú, nézetű és társadalmi állású embereket, midőn a magán társulás ezernyezer módja mellett, bőven van alkalmi a másokkal való érintkezésre és közös cselekvésre?¹⁾

Az emberi társaság nevelő hatása a társulás szertelen hajlékonyságából származik. Az egyesnek a társaságában azt kell éreznie, a mit mások éreznek; azt tartania igaznak, a mit azok annak nyilvánítanak. Sokszor olyat is el kell fogadnia, a mit egyáltalán nem ért, és olyan intézményeknek engedelmeskednie, melyeknek helyességében nem hiszen. íme, az egyén akarátát hogyan mozgatja másoknak az akarata, és érzelmeit hogyan vezeti másoknak a nézete! Teljesen igaz tehát, hogy a társaságnak, mint olyannak, nagy a reakciója az egyesekre, kiknek szellemi mozgását bizonyos tokig oly kérlelhetlenül szabályozza, mint a hogy a jégmező egyes részei az egész jég-tömeg irányában mozognak.

Az emberek nézeteinek ebből az egymásra támaszkodásából és nehézkedéséből keletkezik a *consetisus gentium*: a közvéleménynek az a mértéke, melyhez az egyén a maga cselekvését és magaviseletét alkalmazza. Itt látszik az igazsága Montesquieu eme mondásának, «a nemzetek gyermekkorában az ember formálja az államot, érett korában az államtársaság formálja az embert.»

A társaság élete a mozgásban áll, a mozgást a munka és annak kicserélése szerzi. Az embert az emberhez a munka kapcsolja: az kapcsolta Robinsont társához, Péntekhez; az köti a földművest, az iparost, a kereskedőt, ügyvédet, orvost egymáshoz. Faluhelyen, a hol jóformán egyféle munkát végez-

¹⁾ *Reme des Deux Monde*, 88. k. 924. 1.

nek az emberek, kevés a társulás, mert kevés a munkacsere. Ellenben, városon, a hol különféle munkát végeznek az emberek, a hol a kereskedő, molnár, ács, takács, építész, ügyvéd, bíró, stb. együtt laknak: minő mozgalmas az élet; mint fut, fárad mindenki; minő alkalmas ez a hely arra, hogy sok munka-kör, nagy munka-csere s nagy mozgalom (élet) jöjjön létre. Minél nagyobb mérvű tehát a munkacsere, annál mozgalmasabb az élet, annál több oldalú a társulás, annál tarkább szálakból szövődik meg s annál tartósabb is az a szövet, melyet társadalomnak hívunk.

És mi az, a mi ezt a társaságot *eszmék szervezetére* teszi, mint a hogy fennebb említettük? Felelet: a szellemi munkacsere. míg az anyagi munkacsere a vegyfolyamhoz hasonlít, addig a szellemi munkacserét a delej-folyammal tehetni párhuzamba. Tudjuk, hogy a cink- és rézlemezek rendezetlen tömeggé halmozva, semmi erőt ki nem fejtenek. De rakjuk csak ezeket a lemezeket változatosan egymásra, mint a hogy a Volta-oszlopokon szokás, egy cink-lemezre egy darab nedves posztót, erre rézlemez és így tovább: a bennök rejlő lappangó erők működésbe jönnek, egymást a legutolsó parányig áthatják, s kész a delej-folyam.¹⁾ Az emberi társaság tagjai is, mint a különböző cink- és rézlemezek: rendezetlenül egymás mellett csak tehetetlen tömeget alkotnának, de a társadalom nagyszerű Volta-oszlopává rendezve, óriási erőfolyamot hoznak létre.

És mi eszközli a szellemi munkacserét? *A beszéd.* Ha Péntek megállotta volna, hogy Robinsonhoz egy szót se szóljon: köztük talán még anyagi munkacsere sem keletkezhetett volna, annál kevésbé szellemi közlekedés. De legyen bár csak egyetlen egy árva képzeted, ha azt mással kicserélheted, kész köztetek a társaság. Ennélfogva a szó, a beszéd az a nagy jelentőségű eszköz, mondhatni az a nedves posztó, mely az emberi társaság különböző tagjaiban fölkelített erők kicserélését eszközli. A beszéd az emberi szellem mozgásának óramutatója, a történés és fejlődés eszközlője. Valódi isteni kijelentése az em-

¹⁾ V. ö. Carey i. m. 120. 1.

beri természetnek. «A mi a madárnak a szárny — úgymond Lawes — ugyanaz az embernek a beszéd. A madarat szárnya alkalmassá teszi a repülésre, s az embert a nyelv az ész és érzélem legmagasabb köreibe való szárnyalásra.» ¹⁾ Valóban a beszéd sajátzerű társaséleti productum, mely nem csupán a hangszervek szervezetétől függ (mert hiszen némely madár jól tudja utánozni szavainkat); nem is csupán a társaságban való léteitől, (mert hiszen a méhek és hangyák is társas életet élnek): hanem igenis függ a képzet-alkotásnak és közlésnek attól az erélyétől, mely egyedül az embernek ősi és nagybecsű sajátja. Az ember élete a képzetekhez, fogalmakhoz és eszmékhez fűződik; az állaté az érzékletekhez. *Ezek* a jelen mutatói, *amazok* (a fogalmak, eszmék) a múlt és jövő vehiculumai. Innen az óriási különbség is az ember és állat élete és társulása közt. Az ember cselekvése, az eszmék, fogalmak csapásán szárnyal, az állaté az érzékletek és egyéni tapasztalatok ösvényén botorkál. A gondolatok, eszmék ezer meg ezer évig fenni aradnak, nemzedékről-nemzedékre szállnak és milliók által megértetnek: ellenben az értekezletek és hozzájuk fűződő érzékelhető élmények rövid éltűek és visszaidézhetetlenek. Innen van, hogy az emberi cselekvés az élő és írott beszédben rászáll az utódokra; ellenben az állati cselekvés az egyeddel s a fajjal együtt eltűnik örökre, mint a gőz és pára. *Vate sacro caret.*

Az embert a hangos gondolkodás, azaz a beszéd teszi személyiséggé. Nélküle nemének egy példánya volna, mint a juh a nyájnak. Beszéd hozza érintkezésbe a különböző emberi észjárásokat; ez az a nagy villám-hordozó (electrophor), mely a szellemi mozgalmak kicserélődését, az embernek, képzeteinek nyilvánítása által belseje megkönnyebbülését eszközli. A gondolatokkal és tapasztalatokkal megterhelt ember hasonlít a vilámmal telt palackhoz, s gondolatainak a beszéd által egy gyülekezetbe bevezetése után — mint Goethe monda — egészen megkönnyülve érzi magát. Innen van a társalgásnak nemesítő, emelő, eszünkjárását sokszor viharszerűen tisztító hatása.

») *Study of Psychology (Probléma of life and Mind* III-ik kötet) 143. 1.

Társalgás alkalmával beszédben nyilvánul az egyén szellemi és erkölcsi ereje. ¹⁾ Mentől többet társalog az atya vagy az anya gyermekeivel, annál nagyobb szellemi mozgalom és munkacsere történik közöttük; annál inkább meglátszik rajtuk a szülei vezetés kezenyoma. A lelkes tanító minden órája tanítványaira alkalmazott megannyi physikai kísérteménnyel ér fel. Ha a nevelőben igazi lelkesedés delejfblyama van: szavai nem fogják elveszteni a hatást; tanítványai, kik együtt árva tömeget alkotnak, a legnagyobb odaadással tapadnak lelkesedéséhez, mint vas porszemek a delejhez; kedvet kapnak a munkára, őszinte szeretettel fognak egy vagy más ismeretkört tanulmányuk tárgyává tenni; a munka kifejti egyéniségüket, s ők, kezdetben a társadalom tehetetlen egyesei, vezetőjük szellemi ereje hatására, önálló egyéniségekké, mint mondani szoktuk, a társadalom hasznos tagjaivá válnak.

Ezeknek alapján kimondhatjuk a következő két tételt: 1. *A társulás a növénynek és állatnak csak életszabálya, de az embernek élettörvénye, melynek hatalma alól soha és semmi szín alatt nem menekülhet.* Továbbá 2. *a nevelés, azaz az ember beitermészetének megalkotása, az alkalmazkodást szerző ész munkája s az emberré levés elengedhetetlen feltétele.*

II-IK FEJEZET.

A nevelés és erkölcsi természetünk.

I.

Az előbb mondottakban igyekeztem kimutatni, hogy az emberi természet kifejlése két nevezetes törvénynek van alávetve: a társulás és nevelés törvényének. Társulás és nevelés

¹⁾ Társalgás alatt itt tisztán a gondolatok kicserélését értjük, s nem a puszta csevegést. A beszéd = logos is ezt jelenti eredetileg. Ezért mondák a görögök Phaeaxról, Alcibiades és Cleon kortársáról, hogy kitűnő csevegő, de igen rász beszélő (λαλεῖν ἄριστος, ἀθυνατώτατος λέγειν)

nélkül az emberi lények hasonlóknak volnának az öszszeadás vagy szorzás jele nélkül egymás mellé írott számjegyekhez s csupán csak ismétlései lennének egyéni korlátoltságuknak.

Az állati nevelés ösztönök öröklésében és ösztönszerű fogások elsajátításában áll; ellenben az emberré nevelés a mások tapasztalataihoz való alkalmazkodásban, tapasztalatok szerzésében és az egyéniség kifejlésében. Amannak kifejezője az élettani egyén: emezé az öntudatos én. Hiszen ha a kutya valaha megszólalna s magát nevén nevezné, ipso facto, megszűnnék állat lenni.

Az állati cselekvés törvénye az individualismus; jelszava: «Mindenik mindenikkel szemben csak magáért.» Az emberi cselekvés eszménye — mint látni fogjuk — a másokért élés, a felebaráti-szeretet, s jelszava: «Mindenki másokkal, mindnyájan egyért.»

Az állati társaságban nincs az emberi társas élethez fogható alá- és fölé- vagy egymásmellé-rendeltség; nincs e társaságnak az emberi családhoz hasonlítható állandó társaséleti meleg-ágya; nincsenek sem közös tapasztalatok, sem társaséleti tradíciók: tehát nincsen is, nem is volt soha egy állatnak sem szüksége tagolt nyelvre, melylyel tapasztalatait regisztrálja, összehasonlítsa, általánosítsa és szájról-szájra járó logikai formulákká s nemzedékről-nemzedékre szálló törvényekké alakítsa. Ám éppen ezekben áll a polgárosodás. Ezeknek alapján lesz az emberi társaság physikai, szellemi, erkölcsi érdekek, rokonszenv és eszmék szervezete. Az állatok együttlétében az ön- és fajfentartás ösztöne fokozódik; ellenben az emberi társasélet mindig távoli eszmékre, az egyéni érdekeket háttérbe szorító rokonszenvre, mondhatni a tisztán emberi érdekek megvalósítására irányul. De Maistre szép hasonlata szerint: az emberi társaság olyan, mint az óra, melynek részei folyvást mozognak, változnak; de abban mintegy ösztönszerűen meg egyeznek, hogy mindig az időt jelzik. Az emberi társadalom a tagok érdekeinek minden látszólagos eltérése és változó összevisszája mellett is valóban mindig a közös érdekek mutatója.

Ha igaz a mondottak nyomán, hogy a társasélet a ma-

ga mindenható hatalmával építi a mi (kis) világunkat: lehetetlen, hogy ne az abban való megállásra és mozgásra segítő megszokások (habitusok) megszereztetése legyen első rendű célja a nevelésnek. Hiszen Rousseau sem bírta Emiljét, azt a sajtászerű «vad embert» a társasélet megismerése alól kivonni. Tizenöt éves korában a társadalomba vezeti, hogy az emberekkel emberiesen élni, örömeinkben és bánatukban részt venni tanuljon. Ha ezt a minta «természeti embert» sem lehetett az emberektől teljesen elkülöníteni, holott a «genfi philosoph» a társadalomnak csak romboló hatalmat tulajdonított: akkor nekünk, kik annak pozitív építő erejét nevelés dolgában is elismerjük, azt szem elől téveszteniünk teljességgel nem lehet, nem szabad.

A társasélet mindenható, s mindenek fölött az egyéniséget fejlesztő hatalmának láttára kimondhatjuk azt a tételt, hogy *osztatlan munka és míveletlen ember, sok oldalú munka-megosztás és mívelt ember együtt járnak.*

II.

Midőn a társaséletre és a műhelyéből kikerült egyéniségre egy pillantást vetve átláttuk, hogy a társas-szellem és az egyéniség együtt, egymást segítve-gyámolítva növekednek: könnyen rájövünk az emberi természetnek arra a további új vonására is, melyet *öntörvényadásnak* helyesebben önkormányzási erélynek hívnak. Ezt azonban meg kell előzni a természet ismerésének és erői hatását ellenőrizni tudásnak. És ez természetes.

Fentebb említettem volt, hogy az emberi élet célja az erkölcsi eszmékkel egyensúlyba jövés, mi végre küzdenünk kell az erkölcsi eszmék világáért. Tehát az élet küzdelemben áll. úgy vagyunk ezzel az eszmékért való harccal is, mint a lélekzéssel. A levegőt mindennap szívjuk, reggeltől-estig és ha e munkába napestig belefáradtunk, este ismét elől kezdjük. Néha le-letesszük a küzdelemben élettelené vált fegyverünket, hogy pihenőt s egyszersmind eddigi vívmányaink fölött szemlét tartunk. Ezek, a munkás hétre következett ünnepnapok, az élet

sátoros ünnepei, melyeken levetjük a harcban megrongyolt hétköznapi ruhát és újat veszünk fel. Ha magunkat a hétköznapi harcban egyszerű gladiátoroknak, közlegényeknek éreztük, most egy huszonnégy vagy negyvennyolc órára diadalmas hősöknek, babérainkon pihenő hadvezéreknek képzeljük.

Ez az emberiség lassú diadala az állatiasság fölött. Az ember, mint a gyermek, előbb élt, mint emlékezett; előbb cselekedett, mint gondolkodott; előbb társult, mint civilizálódott; előbb volt Nimród, mint Nestor. Ez a két név, az emberi társas életben az értelmi és szellemi élet gyökeres átalakulását jelenti.

A primitív emberben nincs semmi előrelátás, semmi önuralom. Ausztrália benszülötteit úgy írják le, mint a kik teljességgel alkalmatlanok kitarító munkára, melynek jutalmát a jövőtől várhatnák; a hottentottákat a föld legtunyább népének tartják; India benszülöttei az indolentia mintaképei.¹⁾

A kezdeties ember a természettel nem vegyül bonyolult harcba; annak szívéig épen nem kivan hatóin —, s ha szabad úgy mondanom — csak a bőrét karcogatja. Fegyvereivel csak a folyó halait, csak a rét madarait és az erdő vadait bírja üldözni. A természet arculata megváltoztatásába azért sem fog bele, mert gyermeteg gondolkodása csak a jelen kizsákmányolására irányul s nem bánja a holnap gondját. Az új-caledoniak, fidzsi-szigetiek, tahitiek, új-zeelandiak s Afrika néger törzsei igen hajlandók a vidám fecsegésre, s többé-kevésbbé durva tréfára. Az ily természeti ember gondolata nem bír a véges jelenből a végtelen jövőre átmenni: pillanatnyi emóciók hatására hisz mindenben, vagy nem hiszen semmiben, azaz legjobban bízik a jelen érzékleteiben, mert az elmúltak rá nézve a mesék világába tartoznak.

A vadász és nomád ember a természet szolgája, rabja. Afrikában némely néger-törzs annyi vadat leöl egy nap, hogy elég lenne két hétre, s ha aztán a nagy tobzódás után pár nap múlva nincs mit enniök, a bushmanok sorsára jutnak,

¹⁾ I. mű, u. o.

kikről azt jegyezték föl, hogy «vagy lakmároznak vagy koplalnak. Eme táplálkozási rendetlenségnek gyakran jár nyomában az éhség és ragály. Észak-Amerika indián törzseinek folyton-folyvást tartó pusztulását és kiveszését a most említett okból magyarázhatni.

«Az előrelátás feltűnő hiányával — jegyzi meg Spencer H. — együtt jár a birtoklás fejletlen érzete is.»¹⁾ Hosszúidőig nemzedéken át történt tapasztalatok taníták az embert a birtokkal együtt járó élvezetekre és áldásos következményeikre. Egy nagy lecke volt ez az okság (causalitas) törvényéből, az előzmény és következmény tanából, az eszköz használat disciplinájából.

A vadászatból, vagy a természet ingyen kegyelméből élő népek társasága oszlékony-bomlékony valami. Nincs sehol az állandó érdeknek olyatén kapcsolata, mely feltétlenül egymásra utalná az embereket. Az a körülmény, hogy a természeti nép zsákmánya kétes s táplálkozása bizonytalan, mint a ragadozó állaté: szintén megnehezíti az összetartást. Az állati kosztion élődő kezdeties népnek oly küzdésteljesen foly az élete, mint akár a tigrisnek, hyenának stb.; holott a növényi kosztion élés mellett könnyebb a megélés és a szaporodás.

A nomád törzsek alkotta egységet könnyen darabokra töri a pártoskodás; a tagok elszakadoznak, mint a hogy elszakadott egymástól Ábrahám és Lót, Jákob és Ézsau. A természeti emberre gyakran ráillik Hobbes mondása: *Homo malus, puer robustus*. Embertársát ellenségének nézi s ha foglyul ejt-heti, kioltja életét.

Nagy haladást tett az ember, midőn állatokat kezdett szelidíteni; s még nagyobb, midőn élete fentartó elemei nagy részét nem az állatoktól kapta, hanem mint földműves, a földből vette. A birtok most már a törzsről a családra, s a család kezéről az egyénre szállott. Földje és barmai, s az azoktól nyert hasznok és előnyök által megsokszorozva kezdé érezni erejét, hatványozva egyéniségét.

¹⁾ I. mű, u. o.

A földműveléssel kezdődik az eszköz-használás, az ész feltaláló ereje, a birtok és vele mindazok az erkölcsi vonások (előrelátás, önuralom), melyek a házias és polgári erények melegágyai. Mindez egyszersmind élő bizonyossága annak, hogy az embernek a természet fölötti uralma nem a fizikai, hanem a szellemi erők vívmánya, szóval erkölcsi okok következménye, a mi nemcsak az ember, hanem a föld arculatán is sokat változtat.

A földműves embernél az állati kosztot a növényi helyettesíti. Nemcsak a föld művelésére készít az ember jó eszközöket, hanem a föld gyomra kiaknázására is kitűnő eszközöket talál fel, s az állatországot nemcsak a növény, hanem egyszersmind az ásványországgal is helyettesíti. Len, kender, gypot, elnyomják a selyembogarat; az izomból, csontból és vérből szervezett ló helyett, a vasból szerkesztett ló (gőzgép), az állati trágya helyett az ásvány-trágya, a lúdtoll helyett az acéltoll jó használatba.¹⁾

A mily mértékben ismeri az ember a természetet és törvényeit, abban a mértékben ura annak és oly mértékben bírja ellenőrizni erőit. A természet ismerete után nyomonként jött ra az ember öntermészete vizsgálására és természete törvénye¹ kutatására. A kül- és beltermészet ismerete — mint a tudományok történelme mutatja — egymással karöltve jár. A bölcselet új vizsgálódási köröket jelöl és új elveit mutatja ki a tudományos vizsgálódásnak, a természetvizsgálat viszont termékenyítő elemeket visz be a gondolkodásba. Baco, Locke, Descartes és halhatatlan társaik az emberiséget egyfelől a gondolatok laboratóriumába vitték be, másfelől Galilei, Copernicus, Kepler, Newton a kültermészet nagy műhelyébe vezetik be, s műveikkel nemcsak a föld mozgását mutatták ki, hanem az emberi szellemnek is óriási lökést adtak azzal, hogy a fizika, mechanika, chemia stb. megalakulása alapját megvetette.

Tagadhatatlan, hogy beltermészetünk vizsgálására sok impulzust kaptunk kívülről, a természettudományoktól.

¹⁾ V. ö. Carey, *A társadalmi tudományok kézikönyve*, (ford. Halász I.) IV. fejezet.

Az inductiv psychologia a XVII-ik százban kezdődik, midőn az érzés legegyszerűbb tünetéire a physikai fogalmakat alkalmazzák. Descartes értekezése a szenvedélyekről (Passions), mely Hobbesnek az emberi természetéről írt értekezésével egy évben jelent meg: az experimentális psychologia úttörője. Meglátszik rajta, hogy szerzője kitűnő geometra.

Hobbes Galileivel gyakran érintkezett s Mersenne-vel, a természetbölcselelővel (Descartes barátjával) levelezett.¹⁾ E két egyén hatására rendezi gondolatait, melyek a mozgás és változás központja körül forognak. A scholastikai entitások helyére a vera causa-kat teszi. Hobbes szelleméhez Galilei a kulcs, ép mint Locke-éhoz Sydenham, az orvos. Locke a szellem bölcselete járatlan erdejében, természettudományi alapon vág új utat.

Hartley (1705—57) hullámvázis elmélete, bár később jobb létre szenderült, alkalmat adott az okság törvénye fölvetelére s arra, hogy megpróbálják a szellem tünetéit a társulás törvényével magyarázni.

Nagyot haladott a psychologiai megfigyelés Mill Jakabbal, Stuart Mill atyjával, s ezt a haladást a vegytani kutatások indították meg. Teljes lehetetlen is, hogy Mill az érzések és képzetek egyesüléséről, mely az éleny és köneny vegyülésével analóg, beszélhetett volna a XIX-ik száz első tizedében tett nagyszerű vegytani fölfedezések nélkül.

Midőn a mechanika, természettan és vegytan kellő szolgálatot tett a psychológiának: a természetrajzon volt a sor, hogy hasonlót tegyen. A Linné, Haüy, Okén alapította természetrajzi módszert Bain vette fel a lelki tünetények leírására; Spencer Herbert pedig egy lépéssel tovább menve, a kifejlés elméletére alapítja psychológiáját.

És most a nagy gondolkodók százakig tartó kutatásai és vizsgálódásai árán, a törvény egyformaságában és egyetemeségében való bizalom közkinccsé kezd válni, s a törvényszerűség érzete a társadalom különböző rétegei érzületét is kezdi át- meg átjárni.

¹⁾ L. erre Collier értekezését, *Westminster Review* 1874. évf. CC. sz.

Az ember-nem elsőrendű geniusaié az a nagy szerencse, hogy a hol a tömeg semmit sem, vagy épen éktelen chaost lát, ott a tüneményeknek sötétjében, ők a legragyogóbb törvényszerűség megtestesülését lássák. Így volt bolygó rendszerünk az ő sokáig érthetetlen pályáival; így történt a szerves világ alakzatainak beláthatatlan tömegével, s így kellett történnie beltermészetünk tüneményeivel is.

A vizsgálódó emberi ész eddigelé a kül- és belvilág minden zugában *törvényszerűségre* talált: a parányok mozgásában szintúgy, mint a csillagok forgásában; a vérkeringésben épp úgy, mint az eszmék társulásában. S ha ez a törvényszerűség beltermészetünk tüneményeiben is megvan, azt annál könnyebben hatalmunkba keríthetjük.

III.

A fentebbi vázlatból kitetszik, hogy az ember megfigyelése természetszerűen a nagy világ, a macrocosmos tárgyain kezdődött s úgy ment lassanként a saját kis világunkra, erre a wncrocosmosra. A Baco kimutatta irány szerint az ember elsőben a kültermészetet keríti hatalmába, s később kerít sort saját természetére; más szóval, a mily mértékben hatalmába bírta keríteni a cosmos erőit, szintoly mértékben érezte szükségét, hogy önmagát is meghódítsa és *önkormányzó erélyre* tegyen szert. Az önkormányzat erélye az emberi természet egyik legkésőbb eredett vonása, s megszületését nagy mértékben elősegítette a kül természeti törvényszerűség fogalma. A törvénynek, mint rajtunk kívül eső szükségességnek tudatát természet-szerűen egészíti ki a belőlről fakadó (subjectiv) szükségesség, azaz az erkölcsi törvény tudata. Ez a fenséges vonás, mint együtt nő a míveltséggel, úgy követi a culturát, mint éjjelt a nap világa, «mint madarat az árnyéka». A kezdeties ember előtt a természet kulcs-nélküli zár s a törvényszerűség kisiklik észrevétele elől. A természeti állapotban levő embert jellemzi önző vágyai féktelensége, miből az az erőszakoskodás foly, mely az erősebb jogát szereti diadalra juttatni. Ebből ered

igazságérzete csekély foka, a törvényes rendezet iránt való érzéketlensége. Dugald Stewart mondása szerint: «a barbár és tudatlan népek sajtászerúsége, hogy nera ismerik s ez okon könnyen megsértik a természet törvényeit, szintúgy a társas, mint az erkölcsi s mint a physikai élet körében.»

A természeti ember mindkét társaság-ellenes vonását megtaláljuk a mi kezdeties emberünkben: a gyermekben, kinek explosiv természetéből eredő féktelenségét és darabosságát a családi kör és a tanintézetek faragják le hosszas szoktatással s szeretetteljes vezetéssel. Ezekből a műhelyekből kerülnek ki azok az egyének, kik kisebb-nagyobb mértékben rászoktak az előrelátásra, az *önuralom* erélyére, továbbá el vannak látva az ismeretnek és a szellemi fegyelemnek azzal a mértékével, a mi mindnyájokat a nevelt (mívelt) cimre jogosítja és alkalmassá teszi, hogy az emberekkel emberileg élni tudjanak. Mondhatnám, hogy a nevelő intézetek az erkölcsi bátorság palaestrái, mert az önuralommal mindig jár bizonyos fokú vitézség: lemondani a jövőről a jövőért; feláldozni egyéni kellemes érzelmeinket talán a távol jövőben utódainkra háromló örömeikért. A míveletlen embernél egyik benyomás üldözője lesz a másoknak; a nevelt (mívelt) embernél ellenben a benyomások meghunyászkodnak az ész és akarat parancsszavára, s képzeleti érzetei a törvényszerűség fonalszálára fűződnek.

Valóban ma a törvényszerűség és szabadság a rendezett társadalmak alapja. Ha régen az ember úgy született jogtalan plebejusnak, vagy televér jogú római polgárnak, mint fekete vagy fehér bőrűnek: ma érezzük, hogy mindenki egyenlőségre és szabadságra születik. Stuart Millel szólva: «Régen az alárendeltség erkölcsisége divatozott, ma az egyenlőség és igazságosság erkölcsisége diadalmaskodik.»¹⁾ Régen a társadalom egy hosszú létrát alkotott, melyen minden egyén fönt vagy alant állt s a szerint csak parancsolt vagy engedelmeskedett: ma a törvény minden emberben első renden az akarás és okos önelhatározás tehetségét tekinti. Régen az ember engedelmes-

¹⁾ J. St. Mill, «*The subjection of Women*» III. fejezet.

kedett, mert úgy parancsolta egy természetfeletti rendezet; ma az ember, mint az amerikai iskolából kikerült polgár, egyik pillanatban szavaz, mint souverain, a másokban engedelmeskedik, mint mívelt alattvalóhoz illik. Ma mindenki első renden mások szabadságát, illetőleg az azt szabályozó törvényt tartozik tisztelni, hogy saját egyéni szabadságát gyakorolhassa; ma mindannyian a törvénytörtség uralma, mondhatnám az okosság törvényével edzett igazság korát éljük.

Régen minden pályán egy magasabb bölcsesség járókája vezérelte az embert. Akkor a magára-hagyás egy volt a biztos eltévedés hitével. Ma ellenben az egyén az ő dolgaiban maga belátására hagyva boldogul, s önkormányzás erélye nem tűr vezér-szabályt, de tiszteletben tartja mások jogait. Régen kiváltság és kaszt-szellem tett jogok birtokosává; ma nem az egyenruha, hanem a emberi természet nevelés útján felszínre került nemessége ruház fel mindenkit jogegyenlőséggel.

III-İK FEJEZET.

Nevelés és erkölcsi természetünk.

(Folytatás.)

1.

Láttuk, hogy miként utal minket a tudomány haladása a régi emberről az új emberre; az egyéniség tudatában szegény emberről az egyenlőség tudatában és önuralomban gazdag emberre. Az önuralommal együtt jár az embernek egy új jellemvonása: az *erkölcsi érzet és ikertestvére, a felelősség érzete*.

Az erkölcsi érzet az a vonása természetünknek, mely leginkább ráutal a társas életre. Ha az ethikai kötelezettség alapjait kutatjuk, azt a lelkiismeret és a vallás tökélyre serkentő erkölcsi kötelezése mellett, egyrészt a társadalom éthoszában¹⁾ találjuk. A közboldogság előmozdítóit szereti, a közromlás okozóit gyűlöli és megveti minden társadalom. Valódi

¹⁾ L. IV-ik szakasz: Az *akarat és kiségtői* (megszokások) c. fejezetet.

erkölcsi motívum a mások becsülése jogcímének kiérdemlése. Hiszen másoknak, illetőleg azoknak, a kikkel együtt élünk, a jóindulata és becsülése nélkül, az élet sivár és tűrhetetlen lenne. Erre a jóindulatra elsőben is a családban vagyunk rászorulva. A gyermek erkölcsi érzete akkor kezd zsendülni, midőn észreveszi, hogy másoknak iránta való szívessége vagy mostohasága attól függ, hogy miként viseli magát velők szemben. A mások jóindulata és saját magaviselete közti kapcsolat, illetőleg társítás az ethikai érzet csírába indulása. A gyermek szótárában a «helyes» és «helytelen» synonym azzal, a mit apja, anyja vagy nevelője megengedett avagy megtiltott; az ő erényről és bűnről való felfogása az engedelmességben és engedetlenségben határozódik. A szülő vagy nevelő akarata a kötelesség feltétlenül kötelező törvénye, mert hiszen a családi törvényhozót, mint zsidók a Jahvét, ő is mindenhatónak tudja. Különösen ki kell emelnem az anyai bánásmódnak emez érzet alakítására való hatását. Az anyai szeretet nem első megteremtője-e a gyermeki természet ryhtmusának, a sympathikus és erkölcsi érzelmeknek? Leonardo da Vinci, Rafael és a kópírás többi nagy mesterének «Szent családjai» a családi élet e boldogságos vonásának örökbecsű mintaképei. Valóban a természet boldogabb egyesülést, a vallás az emberi szívet jobban emelő példányképet, a művészet világa szebb festményt nem bír (elmutatni, mint minő a gyermeknek az anyával való egybeforrása a szeretetben. Ők a megosztott s megosztottsággal még sem fogyatkozott, sőt fokozódott boldogság képviselői. Vaj' nem igaz-e Byron eme mondása: «A boldogság ikertestvérnek született!»)

Rafaelről tudjuk, hogy a szent családot ábrázoló tollrajzain a szent szüzet egyszerű szolgáló leányok képével helyettesítette. Ezekről a közönséges arcokról emelkedett a Sixtina Madonna fenséges képéig. Éhez fogható csudát tesz az anyai szeretet szent tüze, mely gyermeke lelkének legmindennapibb vonásait addig olvasztja, idomítja, míg belőlük természetünk nemes vonásai meg nem alakulnak. A gyökeres átalakulás kohója: *a társítások.*

Idő jártán, hosszas társítások múltán, a morál kőtáblára írt törvényei átmennek a gyermek érzület- és gondolkodás módjába, s akaratának zsinórmértékei lesznek. Egyszersmind megtanulja, hogy a jog és kötelesség a társadalom minden zegezugát átjáró princípiumok. Boldogságát vagy boldogtalanságát többé nem a családi viharszerző istenek vagy félistenek parancsaival, hanem a saját megszokott gondolatai és érzelmei akarása szabta kérlelhetlen törvényekkel köti össze. Többé már nem számíthat arra az elnéző jóindulatra és kifogyhatatlan rokonszenvre, melyeknek tüzésél a családi körben anynyiszor melegedett. Most már, mint a társadalom szabad, felelős tagjának, ha önként nem jő, erőfeszítéssel is be kell illeszkednie a társaséleti szabályok keretébe, s magaviseletével és működésével ki kell érdemelnie a közönség becsülését és jóindulatát, mint benső nyugalmának főbenjáró kellékeit.

Ez az a pont, mely erkölcsi természetünknek s vele együtt emberiességünknek a társaséletbe oltott voltát legfényesebben bizonyítja. Physikailag elszakadhatunk ideig-óráig a társadalomtól, a pusztába vonulva vadmézzel és sáskával élhetünk, mint Keresztelő János: de erkölcsileg lehetetlen embertársainktól avagy csak egy percre is elszakadnunk; a világ legfélreesebb szögletében is a társadalommal solidaritásban kell magunkat tudnunk, éreznünk. Nagy igaza van Grotenak, midőn azt állítja: hogy «az erkölcsiség két dolgot foglal magában: elsőben is egy szabadon működő egyént; másodszer egy nézőkből álló közönséget (társadalom), mely az ő cselekvése irányzata iránt érdeklődik, s melynek fenhargon mondott vagy még nem nyilvánított ítélő szava szabályozza az egyén magaviseletét. Mint működők (agents) a törvénytől nézők helyén képzeljük magunkat; ellenben a nézők (patients) szerepkörében cselekvőknek gondoljuk magunkat. Ez a váltakozó ítélet teremti az erkölcsi érzet talaját; ez adja meg továbbá az éthosnak socialis természetét.» ¹⁾

Valóban másoknak rólunk való Ítélete minduntalan fe-

¹⁾ *Fragments on etilicai subjects*, 32—3. 1.

jünkben van s boldogtalanságunkra elég az a gondolat, hogy rólunk rosszul vélekednek, vagy tehetségünket, jellemünket megvetik. A ki pl. megszokta a magas állást, annak eltűrhetlen az alacsony helyzet, ha mindjárt positiv szenvedés nem háborgatja is. Mindig azt forgatja elméjében, hogy másoknak iránta való becsülése megváltozott, még ha annak positiv nyilvánulásait nem tapasztalta is. Az ethikai érzet eme társas természetéből magyarázható az is, hogy midőn az életbe lépő ifjú merész álmait, ábrándos terveit szövi, egy eszményi közönséget is képzel magának, mely beszédét hallja, terveit helyesli s tetteit megbámulja. De viszont ezen sarkallik az a nevezetes tünemény is, hogy ha valakit egy nemzet társadalmi erkölcsileg megbélyegez (mondjuk: hazaárulónak keresztel), az képzeletben az utókorhoz, azaz az eljövendő jobb belátású közönséghez főlebbez, mely neki igazat fog adni. Ily esetben kartársai egykettejének a helyeslése eme correct ítéletű közönség helybenhagyásának mintegy anticipált kifejezése.

Kell-e bővebben indokolnom, hogy az erkölcsi érzet s annak bizonyos cselekvési körben való érvényesítése és a felelősség egymással karöltve járnak? «Ha egy szigetre kitett és elhagyottan s lelkiismeret nélkül felnőtt gyermeket emberek közé vinnének — úgymond Clifford — nem lenne cselekedeteiért erkölcsileg felelős, valameddig nevelés útján erkölcsi érzetre szert nem tenne.»¹⁾ Innen érthetni, hogy az ókori költők és bölcselők a rabszolgától megtagadták az erkölcsi érzetet. Theognis szerint «rabszolga embertől helyes dolog nem származhatik; s Flato szerint «a rabszolga szívéből semmi erkölcsileg egészséges sem fakadhat.» Ez a felfogás is a mellett tanúskodik, hogy az erkölcsi érzet azokból a társas viszonyokból táplálkozik, melyek közt élünk, vagyunk és mozgunk.

A családban tartós társítás, a társadalomban szintén hosszú életű gyakorlás útján jutottunk az erkölcsi érzetre. Tehát méltó jogunk van elmondani, hogy ez a vonásunk is a társulás egyik vívmánya.

¹⁾ *Lectures and Essays*. II. k. 151. 1.

A *felelősségérzet* szintén hosszas fejlődés eredménye.

A perui Inka birodalomban az Inka halála alkalmával vele együtt eltemették rabszolgáit s alattvalói közül azokat, kiket a Nap tisztelete úgy kívánt. Ma csak a természeti népek hiszik, hogy a főnök bármely alattvalóját megölheti s tetteért senkinek sem felelős. Ma — Macaulay mondása szerint — az Istentől átruházott jog csak arra jó, hogy a fejedelem rosszul kormányozhasson. Görögországban az állam volt minden, az egyén semmi: ott az állameszme kívánta a (szellemileg) nagy hatalmú polgárok száműzését vagy halálát (pl. Socrates) és Spartában a gyöngye gyermekek megsemmisítését.

A középkorban — úgy mondja a traditio — ha egy család új házat építtetett, a legifjabb gyermeket élve befalazták, a ház leendő szilárd fennállása zálogául. Itt szintén a család eszméje szorította háttérbe a szülei felelősséget. A családi despotismus megszűnése mindig a társadalmi viszonyok rendezése nyomában jár. A legalantabb álló természeti népeknél hiában keressük azt a szabályozott társasviszonyt, melyet házasságnak hívunk. A nemek egymással rendetlenül, csak ideig-óráig egyesülnek. «A családi csoportok, — mondja Spencer — melyek az anyából és csak a szakadozottan segédkező atya nemzette gyermekekből állanak, szükségkép kicsinyek és hamar felbomlanak. A csoportok közti rokonság rendesen kevésbé szabályozott, s az atyaiság is gyakran bizonytalan. míg az emberi család oda fejlődik, hogy a házassági viszony szabályozott s egész életre való lesz: addig nagyjában csak azokat a vonásokat mutatja, melyet az állatország tenyésztetre alakult csoportja magasabb formáiban látunk.»¹⁾

Ezzel szemben mily óriási a haladás a mívelt társadalmak háznépénél. Itt a család életének hármasszoros célját látjuk, t. i. a faj, az utódok és a szülők jóllétét; úgy találjuk, hogy a szülők élete vezérfonala nem lehet más, mint a gyermekek jóllétéről való őszinte gondoskodás. míg a természeti ember és a földhöz ragadott szegény, gyermekét magára hagyja, «éljen meg, ha tud:»

¹⁾ *Principles of Sociology* I. k. 781. 1.

a mívelt szülő mind több-több áldozatot hoz utódaiért. A bushman felnőtt fia atyjának ellensége lesz, mint a vadállat egymásnak — mondja Spencer H.¹⁾ s élethalálra viaskodik vele, hogy megölje; ellenben a szervezett társadalmakban a szülőknek gyermekeik nyújtotta ápolása, hova-tovább mind inkább lábra kap.

Ma, az «alkotmányos aera» első százában, a szülő felelős gyermekeinek nem csak testi, hanem szellemi táplálásáért (a nevelésért) is, a társadalom viszont felelős a szülőknek a gyermekek iskolázásáért, mit ha nem tesz, a szülő pénzbírságot követelhet rajta (pl. Amerika). A kormány szintén felelős a társadalomnak az adók célszerű felhasználásáért, az igazságszolgáltatásért stb. A ruházatot, életmódot, egyéni hitet megszorító törvények kimentek divatból. A jelenlegi tanok szerint mindenki önmaga ura, s cselekedeteinek — mondhatni — felelős szerkesztője.» Régen csak egy néhány, vagy egy ember volt az úr: s az az egy mindenkinek ura volt: ma mindenki önmaga ura tartozik lenni.

A mily mértékben kifejlett valakinek felelősségérzete, vele lépést tart jelleme is. A jellem ismét az egyéniség kimagasultságával; az egyéniség magasra növése pedig a társulás esz- közölte munkacserével van egyenes arányban.

II.

Utoljára hagytam emberi természetünk talán legszebb s legjellemzőbb vonásának bemutatását. Ez az *eszményi iránti érzék*, közönségesebb néven a szép és fenséges iránt való vonzalom, mely magában foglalja az *aesthetika* és a *vallás körét*. Java érzelmeink, és értelmi életünk nagy mestere: a képzelet működnek itt közre. Megtanulni, hogy a rhvtmust és a harmóniát kiérezzük a természet tüneményeiből, a tárgyak és testek világából; meghatva lenni a vonalok a képzetek és esz-

¹⁾ *Printiples of Sociology*. I. k. 782. 1.

mék rhythmosos combinatiója által; az alakok, színek, hangok, szóval az érzékelhető dolgok világából fölemelkedni a legmagasabb eszményig: erre csak a valóban művelt emberi természet alkalmas.

A szép körébe jutásnak két feltétele van: a figyelemnek a tárgyakba és képzetekbe való beöltése, és a kedvre és kedvtelenségre hangoló finom benyomásoknak a megérzése. Mindkettőre a társadalomban való élés és neveltség segít. A most említett két vonás az, melylyel a szép érzése legelső fokán is teljesen elválí az ember természete az állatokétól.

Eltekintek ezúttal a játéktól, mely mint látni fogjuk, az állatnál csak előkészület az élet küzdelmére; holott a gyermeknél az az új meg új képzet-combinatiók szerzetté illúsiók nagy mestere. A játék emberi természetünk korán kezdődő költészete, s a képírás megörökítette és Ker. Jánossal játszó Jézuskák is azt tanúsítják, hogy a gyermek e naiv költészet eszményi világában is *társaival* érzi magát legjobban otthon; s hogy az ember aesthetikai élvezetek alkalmával, midőn a halhatatlanság pitvarában képzei magát: csak társaságban igazán boldog. De szorítkozzunk ezúttal tisztán a művészeti szépre: az irodalom és plastikai alkotás körére.

«Az ember — úgymond Caporali — különbözik a felsőbb rangú állatoktól annál a nagyfokú alakító és symbolikus erélynél fogva, mely alkotja a nyelveket, az építészetet, az írást, a képírást, a képfaragást, az irodalmat és a tudományokat. És ez az erély azért nagyobb, mert rendezett, s a szép, jó és igaz szeretete korlátolván, kifogyhatatlan forrása az eredetiségnek, a rendnek, a mértéknek és az arányosságnak. A polgárosult emberiség felhalmozta alakító erély oly ágas-bogossá válik, hogy jegec helyett székesegyházat vagy országházat alkot; állati társaságok helyett Solon, Lycurgus, Numa és a római törvényhozók törvényeit; a páva tollai helyett hatméter hosszú uszályt készít a ruházathoz Tizian és Raiael festményein; madarak éneke helyett alkotja Homér, Vergil és Dante költeményeit, Rossini, Bellini és Verdi műveit; és az állatoknak az események okairól való gyarló föltevésai (?) helyett Heraclit, Epicur,

Plató, Aristoteles, Giordano Bruno bölcséleti rendszereit, mindig előbbrehatolván az abszolút egység eszméi kutatásában.¹⁾

Az aesthetikai vonások egyéb tekintetben is az emberre utalnak. A gyermekek és a természeti népek művészete anthropomorphikus. A művészet történelméből tudjuk, hogy a képírás a legrégebb nemzeteknél (az egyiptomiaknál és assyroknál) egy-két nevezetesebb állat mellett leginkább az emberi arca: a hősök, királyok és királynők, istenek és istennők képeire szorított. A gyermek szerfelett örül, ha az ember, még pedig a mozgásban levő ember (vadász vagy lovag stb.) arcát — bár tökélytelenül — ábrázolhatja. — A Pompeji romjaiból kiásott festményeken is az arcoké a főszerep, mert a tájék kiábrázolásának vagy feltüntetésének csak kezdeties nyomait találjuk. Valóban sem a régi népeknek, sem a mi gyermekeinknek, sőt a nép kevésbé mívelt rétegeinek sincs sehol érzéke a táj szépsége iránt. A gyermeket viheted a Rigi tetejére, s nem fogja a nap felköltét vagy lementét bámulni; de szeme nagyon is megakad a közelben vagy távolban látott lóhátas emberen. A tájékba a mozgást mi visszük bele; emberi alakoknál pedig a mozgás mintegy kívülről jó belénk.

Nincs különben a dolog az irodalommal. A gyermekeket az emberi cselekedet és működés rajza vagy írása vonzza mindenekelőtt. A 2—3 éves kisdéd a gyermekversikében és dajkárímekben is érzi — ha nem érti is — az eseményt, s a mozgásteljes vonást keresi. Innen van, hogy a költészet legkorábbi termékei elbeszélő természetűek (mesék, eposzok, balladák.) A gyermeknél «Tündér Ilona», «Hamupipőke», «Hófehérke» története, a felnőtteknél Buda és Attila küzdelme, vagy a homéri korból Hector, Paris, Achilles stb. viselt dolgai egyiránt bámulatosak és gyönyörködtetőek. A tündérmesékben a *szép, örökifjú, boldog, gazdag* személyek; — az eposzban ezek mellett a *hatalmasok, a hősök, a félistenek* szerepelnek.²⁾ Mindenütt az ember és az emberi cselekedet a leghathatósabb eszköz a képzelet és a magasabb érzelmek felköltésére és állandó gyakorlására.

¹⁾ *La Nuova Scienza*. 1884-iki folyam 434. l.

²⁾ L. erre Grant Allén, *Physiological Aesthetics*. 263 s köv. lapjait.

Sőt legmagasabb érzelmünk: a *vallásos érzet* is sokáig az anthropomorphismusból táplálkozik. A természeti népeknél a törzs feje és Isten synonymok. Ne gondoljátok — monda egy új-zeelandi főnök — hogy e földön születtem: az égből jövök, őseim az Istenek ott vannak.¹⁾ Polynesiában minden főnök Istennek tartja magát s isteni jogokat követel népétől. Afrikában Goango királyát Samba és Pongó-nak, azaz: Istennek hívja a nép. Sőt a haladottabb törzseknél is találunk emberistenítést. Ki a ti Istenetek? — kérdek Basra környékén egy nomád arabul. «Fadée (egy hatalmas kormányzó) volt, — felelé naivul az ember; de mióta meghalt, biz' azóta nem tudom, hogy ki az isten.»²⁾

Az árja népek nem sokkal állottak elébb. A történelemből tudjuk, hogy keleten egynémely görög uralkodó oltárt emelt magának és Θεός feliratot nyomtatott a pénzdarabokra, hogy voltak római császárok, kiket életökben imádtak.

Az ókori görög a maga képére teremté isteneit. Azok az húsából való hús, véréből való vér: vele lakmároznak, vele hacolnak, vele nevetnek és sírnak. Ezzel szemben bármily magas és fenkölt a keresztyén vallás, mégis az emberre utal, midőn tanítja, hogy a világ teremtője: Atyánk, mi pedig az ő gyermekei, egymásnak testvérei vagyunk. A művészet legnagyobb mesterei Michel Angelo, Rafael: Istent, mint teremtő atyát fogták fel. Az Isten iránti szeretet a szülei szeretet folytatása, Pestalozzi szerint: «Isten vesz téged karjaira — úgymond az anya gyermekének — ha én többé nem vehetek; ő szerez neked örömet, midőn én többé nem szerezhetek.» Sőt midőn a legelvontabb kifejezésekkel akarjuk is kifejezni a végtelent, akkor is merőben az emberi viszonyok analógiája szerint érezünk és gondolkodunk, mint azt a vallásról szóló fejezetben látni fogjuk.

A vallásos érzet az egyes embercsoportok összetartására és jóllétüket előmozdító magaviselet eszközlésére végtelenül soakt tesz. Tehát élő rokonszenvet teremt s általa a társaséleti

¹⁾ Spencer Herbert. *Principles of Sociology*, I. k. 220. — ²⁾ I. m. u. o.

fejlésnek nevezetes tényezője. Természetünk legmagasabb érzelmei beleszövődnek a társadalomba, megváltoztatják az egyesek arculatát. «Humánus érzelmeink teremtik — úgymond Lewes — a társadalmat, mely kölcsönben szintén módosítja érzelmeinket.»¹⁾ így lesznek az erkölcsiség, a művészet, a vallás és a tudomány, az emberi társulás és haladás munkás szervei.

A physikusok azt mondják, hogy a természet erőinek minden testi működésünkben oroszlán-részök van. Nem magunk öröljük a gabonát, hanem malmot építünk oly helyre, hol kerekét az északi szél, vagy a folyó rugalmas ereje forgatja. Ásás és favágás alkalmával szintén oly állásba tesszük testünket, hogy a nehézkedés ereje hasson ásonkra és fejszénkre. Szóval nem annyira izomerőnket, hanem inkább egy rajtunk kívül eső végetlen erőt törekszünk felhasználni.»¹⁾ Ugyanezt mondhatja a psychologus. A genius sokszor maga is úgy érzi, hogy a benne fakadó eszmék kívülről jönnek, ingó képzetek alakjában rátódnak, mint Goethére «Faust» írásakor (Prolog). Ilyenkor úgy tetszik neki, mintha egy természetfölötti erő végezné az ő munkáját. Nekünk közönséges halandóknak pedig szakadatlanul szükségünk van egy magasabb erőforrásra.

S vajon nem úgy van-e, hogy valamint a delejesség és villamosság hajtják gépeinket, szintúgy mozgatják szellemi és erkölcsi gépezetünket azok a szellemi és erkölcsi erők, melyek összpontosultak az emberiség szellemi hőseiben: Jézusban, Spinozában, Dantéban, Shakespeareban, Rafaelben, Michel Angeloban, Petőfiben, Aranyban, stb. Mi az ő halhatatlan műveikből merítünk új erőt fogyatékos erőnk pótlására, a szép, jó és igaz eszméiért való küzdelemben. Ihletett perceinkben «szívünkbe száll, mint ifjúkor varázsa, lélekjárásuk bűvös szélcsapása.» (Faust.)

Nem a nap fénye adja-e a virágnak az éltető illatot; nem az ideál fénye hatására melegedik-e fel érzületünk egész

¹⁾ *Study of Psychology*, 71. 1.

²⁾ R. W. Emerson. *Society and Solitude*. London, 1870. 36. 1.

az izzásig, s szívünk a legillatosabb virágokat nem a szép, jó és igaz érzések melege hatására termi-e? szívünk a végtelenhez szárnyal; nemes érzelmeinkből létrát emel egész az égig s ezzel megalkotja a művészet, vallás és erkölcs örök eszményi körét. Mint a hogy a csira vágyakozik a világosságra: úgy áhítozik érzelmünk a prózainál fenségebb körbe, egy örökszeretető lény után, elannyira, hogy ezt az ösztönszerű vágyat némelyek «sensus numinisnak» nevezték.

A vallás, mint az emberi természet következménye, az emberi természetből ered. Se nem a képzelet illúziója az, se nem az ész naiv tévedése, de nem is az államhatalom talál-mánya: hanem az emberi lélek elsőrendű kiegészítő része. A vallás az emberi lélek nagy talány-fejtője s az ember-nem nagy vigasztalója és lelkesítője arra a harcra, melyet az eszmékért való küzdelemnek mondottunk.

A művészet, költészet és vallás az életben a mi legnagyobb nevelőink, kik kiirtják belőlünk az «animál brutumot», nem engedik, hogy erkölcsileg elhagyott állapotban legyünk és természetes hajlamaink árnyékában aludjunk, mint az állatok. Vetélkedve sarkalnak arra, hogy az eszményi világ tökélyeit ne csak szemléljük, hanem megvalósítani is törekedjünk. Hiába-való hajlamainkat kiirtják, az arravalókból pedig gerendákat faragnak ama fenséges épület számára, melynek jellem a neve s lelkiismeret a háztulajdonosa. A művészet, költészet és vallás kiaknázzák szívünk gyöngédebb érzelmeit s megtanítanak rá, hogy csak annyit érünk, a mennyire nemesebb dolgokért hevülni tudunk.

IV-İK FEJEZET.

Nevelés és neveléstudomány.

I.

A társulás és nevelés — mint tudjuk — az emberré levés törvénye. A nevelést mondhatnók a szó eredeti értelme szerint

emberré növésnek is; mert valóságos növekedés az, midőn valakinek értelmi és testi erői oly fegyelmező hatásnak vannak kitéve, melynek elfogadása és elsajátítása mértékéhez képest megközelíti a *mívelt* ember eszményképét.

A régi társadalmakban a születés és a vagyon játszott nagy szerepet; ellenben az újkori társadalmi élet alapköve a műveltség. A mai haladásnak az a zászlóvivője, s a nemzetek értékének az az igazi fokmérője. Ezért mondhatta Littré, hogy a nevelés az újkori polgárosodás csatateré.

Hogy a nevelés a társadalmi és államélettel mily szorosan összefügg, leginkább tanúsítja az, hogy sokan a politika alapvetőjének tekintik. A politikának — úgymond Michelet — első része a nevelés, második része a nevelés, s harmadik része szintén a nevelés. Még tovább megy ennél Channing, ki a nevelő tisztét fontosabbnak tartja, mint az államférfiét. Az államférfi — úgymond — a népnek csak külső érdekei felett Őrködik, holott a nevelő *lelkét* ápolja. Az államférfi durva eszközöket használ durva célokra, a nevelő a legfinomabb hatásokat hozza működésbe a halhatatlan lélekre.¹⁾ Aztán az államférfi nem mindig tud tisztán számot adni cselekvése elveiről: gyakran a körülmények homályossága miatt beéri a «körülbelől»-lel. Ám ezt a taláalomra való eljárást a nevelésügy nem szenvedheti; ott az első pillanattól fogva tisztán kell látnunk és tervszerűen cselekednünk. Ezek szerint tehát a nevelés nevezetesebb, mint a politika, mely a jelen társadalmakban élöket kormányozza. A nevelés ugyanis a társasélet horizonján feltűnő és emelkedő nemzedékeket készít elé; ellenben a politika a társadalom látóköréről hanyatlani készülő nemzedékekkel foglalkzik. A nevelés azért a legjobb politika, mert *előrelát* és megelőz; ellenben a tulajdonképpeni politika abban leli örömét, ha a *jelen* pillanatnyi szükségleteihez alkalmazkodhatik.

Kant mondotta volt, hogy a gyermekeket nem az emberiség jelen helyzetébe kell belenevelni, hanem a mennyire lehet, annál egy jobb helyzetbe. Ehezképest a nevelés általános célja,

¹⁾ *Complete Works*, London, 1880. 99. 1.

hogy az ifjú nemzedéket a hiányos jelen fölé emelje s ezzel a haladást biztosítsa. Teljesen philosophus észjárásra vall az a magyar fiúra szóló közmondás is: «légy különb ember atyádnál»; melyből egyszersmind kiérzik, hogy a nevelés minduntalan a jelen hiányait akarja pótolni.

A nevelés kettős arculatú: egyfelől elmélet s mint olyan: *tudomány*; másfelől az elmélet alkalmazása, s mint olyan: *gyakorlati ügyesség*. Ámde valamint az emberi munkásságnak egyéb köre, szintúgy a nevelés sem tudományos értekezésekkel kezdődött. Elkezdve Homér Iliásán, melyből Aristoteles az eposz szabályait levonta, le a gőzgépig, mely csodákat mivel szárazon és vízen: a gyakorlat minden téren megelőzte az elméletet.

A járás problémáját járással oldották meg az emberek és nem bonctani vagy mechanikai vitatkozásokkal; szintúgy a nevelés feladatát gyakorlati fogásokkal és nem pszichológiai értekezésekkel. A szülők ezer esztendőig nevelték gyermekeiket úgy, mint a hogy őket nevelték, s a mint a madár neveli fiókáit. Egyik nemzedék másolta a másikat, az anya anyját, nagyanyját vagy szomszédját. Az elméletnek hire sem volt s csupán a tapasztalati fogásokkal sokszor tiszteletreméltó eredményt tudtak elérni.

Első és legtermészetesebb nevelőink kétségkívül az anyák, kik a történelem kezdete óta éppen nem elméletre, hanem szívok sugallatára s tapasztalataira alapították eljárásukat a nevelésben. A tanítóknak, (nevelőknek) jelentékeny része ma is erre támaszkodik, s azt vallja: nem kell nevelés tudomány: *legjobb nevelő a tapasztalás*. Csodálatos, hogy az a tapogatózás, a mi egykor a vegytanban, a csillagászatban és orvostanban uralkodott, sokrészt ma is közkeletű a nevelésben. A bányászatot, orvoslást is lehet csupán a tapasztalatra támaszkodva üzni; de ma már e tereken szintúgy lejárt a naturalisták kora, mint a hajózás és hadviselés körében, melyekben jó sokáig szintén a tapasztalás volt a nagy mester.

A nevelő a tapasztalást is teheti irányadójává, csakhogy puszta tapasztalás útján nevelni annyi, mint sokakat szellemileg tönkre juttatni. Nagyon sajnálnók azt a hadvezért, ki arra lenne

kárhozható, hogy a hadviselés mesterségét elvesztett csatákban tanulja meg: vagy azt a tengerészt, kinek a hajózást hajótörést szenvedett hajóromok árán kellene megszerezni; vagy azt a kereskedőt, kinek a kereskedés törvényeit egy néhány csőd árán kellene megtanulni. Ám a katonák életénél sokkal becsesebbek azok a szívek és elmék, melyek a nevelőre vannak bízva: aztán soha sem volt Nyugatnak oly hajója, melynek teher szállítmánya értékben vetélkedhetnék azokkal a reményteljes ifjú lelkekkel, melyekkel a tanintézetek, mint a tudomány bárkái, meg vannak terhelve; s Keletnek összes drágaköveit sem hasonlíthatni ahoz a kincsbányához, mely a nevelők kezére van bízva.

Van azonban egy igen becses tapasztalat: a *mások* tapasztalata. Az államhivatalnok (ez a leendő minister) azon kezdi, hogy szorgalmasan tanulja a közigazgatás szabályait és úgy halad fenebb, állomásról állomásra, míg talán, mint minisztert, a független kormányzással megbízzák. A leendő hajóskapitány is elsöben megismerkedik a tenger zátonyaival; e mellett tudnia kell a szélességi és hosszúsági vonalakat felvenni; jártasnak kell lennie a hydrographia elveiben, a térképolvasásban, a közeledő vihart a légsúlymérőről leolvasni tudásban, régibb hajósok tapasztalataiban, és csak azután jogosítják fel, hogy ismeretlen mélységek felett vezesse a gályát. A kereskedő szintén nem öli addig vállalatokba pénzét, míg a kereskedés törvényeivel jól meg nem ismerkedett.¹⁾

De hiszen, — így szól a további ellenvetés — egynémely tudatlan anya csupán szíve segítségével jelesebb fiaakat nevel, mint sok okleveles nevelő, tehát ebből is kitetszik, *hogy a nevelő nem tudomány vagy tanulás útján lesz, hanem születik.*²⁾

Igaz; csakhogy a költő s a képíró is születik, és mégis sokat kell tanulnia, hogy azzá legyen, a mire inspiratiója készti.

¹⁾ *Adresses of the National Educat. Society.* 1874. 26. 1.

²⁾ Legouvé említi, «*Histoire morale des Femmes*» c. művében, hogy egy ifjú a görög nyelvet és Code Napóleont csak anyja segítségével tudta tanulni. «Azt vélnéd talán azért, — teszi hozzá Legouvé — hogy az anya többet tudott, mint fiának a tanára? Éppen nem; hanem azért, mert két-tejük közt a tanulás szívtől szívhez szólt.»

Leonardo da Vinci és Michel Angelo sokszorta több ideig tanulták a bonctant, mint a mai orvosok. Rafael Peruginohoz járt iskolába, s első compositióin az arcok mégis merő utánezatok. Ha a művészi géniusszal jól megfér az elmélet és a módszer, bizony nem lehet ellensége a nevelői géniusznek sem. Annyival inkább nem, mert a nevelés is művészet; a mit Kant így fejezett ki: két dolog van, a mi az emberre nézve a legfontosabb és legnehezebb: az emberkormányzás és az emberré nevelés művészete.

Vannak azonban, a kik még tudományos voltát sem ismerik el a nevelésnek. Tolsztoj Leo gróf egyik művében megkockáztatja azt az állítást, hogy nincs neveléstudomány, sőt annak alapköve sincs letéve. A nevelés és oktatás — úgymond Tolsztoj — csak történelmi tünemény: a nevelők növendékeikre való hatásának történelmi tüneménye; tehát a nevelés tudományának egyetlen tárgya eme hatás törvényeit levonni.¹⁾

Nos, s ezeknek a törvényeknek egybeállítására megkezdődött abban a pillanatban, midőn a tanítást a tanuló beltermészetéhez kezdték alkalmazni: megkezdődtek Gomeniussal, Lockeval, Rousseauval, Pestalozzival és követőkkel.

A nevelés terén is, mint máshol mindenütt, leghelyesebb az újat a régihez kapcsolni, az elméletet a gyakorlat jó tulajdonságaival egyesíteni. A nevelés megköveteli ma is a régi, vagy mondhatjuk legrégebb, nevelő (az anya) erkölcsi vonásait: a szívet és a belőle fakadó meleg rokonszenvet, tapintatot és tapasztalatot; de megköveteli ezek mellett a tapasztalaton alapuló elméletet: a pszichológiai tájékozottságot is. Hiszen a legjelesebb anyák egyszersmind gyermekeik naturalista lélekbúvárai, kik gyermekeik lelkiéletét, mintegy a maguk képére alakítják. A történelem tanúsága szerint Nagy Sándor, Scipio Africanus, Hannibál, Pyrrhus, Bonaparte, Gusztáv Adolf, Savoyai Eugén, Wellington: mind-mind kitűnő anyával dicsekedtek. És ez anyák mindenike gyermekének született psychologusa volt. A mai nevelőnek szintén psychologusnak, a psychologusban

¹⁾ *La liberté dans l'école*, 75. 1.

jártasnak kell lennie. A pszichológia mélyrehatóan keresi a gyakorlati eljárások és kézfogások okát; okát adja, hogy miért helyes ez a szabály s miért nem helyes amaz; s végre belátást enged abba a végtelenül finom és bonyolult szerkezetbe, melyet gyermeki léleknek nevezünk.

Azért is szükséges továbbá ez a pszichológiai jártasság, mert a nevelés tudománya sok tekintetben nem egyéb, mint alkalmazott pszichológia, szintúgy, mint a hogy a természettan nagyjában alkalmazott mathesis. Ennélfogva a paedagogus oly viszonyban van a psychologussal, mint a physikus a matematikussal. Emezt nem tanítja meg a physikus, hogy hogyan alkalmazza a mathesis képleteit; de ha megismerkedhetett a mathessissal, annak a formuláit szelvében felhasználja a természettani problémák megoldására. A neveléstudomány híve szintén nem várhat a pszichológiától gyakorlati kézfogásokat, hanem igenis átveszi tőle azokat az elveket, melyek a nevelés feladatai megoldását megkönnyítik, működésében biztosan tájékoztatják és a szabad mozgást biztosítják. Hiszen a nevelés jelentékeny része ma is az, a mi Socrates korában volt: t. L az ifjú szellemének arra segítése, hogy az igazságot és magaviselete szabályait fölfedezni és önerejéből követni tudja. Ez más szóval a Socrates-féle «szellemi szülészet», melyben a nevelőnek a bába szerepe jut. Ha ő, mint ilyen észszerűen akar eljárni, ismernie kell növendéke szellemének szerkezetét és működési törvényeit, máskülönben, hogyan kívánja az elmét működésre készíteni, a működés netaláni akadályait elhárítani, elfojtani, avagy ellenőrizni? Pszichológiai jártasság nélkül növendékének a nevelő nem orvosa, hanem kuruzslója, bűvésze, ki alábbvalónak tartja őt egy hitvány fuvolánál, melyen Guildenstern nem mert játszani, de elég vakmerő volt Hamlet szíve titka kitudására vállalkozni. (Hamlet III. 2.) Sok tanuló oda kiálthatná a szellem húrozatával ismeretlen nevelőnek: Lelkem húrjait nem ismered, s mégis rajtam akarsz játszani? Tanulmány nélkül «még nagyra született elme is oda jut, hogy az élet vize helyett fölösleges áradat tisztátalanon kénytelen úszkálni legszebb gondolataival» . . . «Tanulmány és elmélkedés

mindenkinek kell, nélkülök fényleni vakszerencse, velök: érdem.¹⁾ A routine embere és a pszichológiában jártas nevelő oly viszonyban vannak egymással, mint mesterember és a művész. Ha a műhelyben egy napszámost látunk egy kőtuskón dolgozni: ügyet sem vetünk rá, tovább megyünk. De álljon csak a napszámos helyén egy Michel Angelo, egy Canova vagy egy Izsó: nagy érdeklődéssel nézzük munkáját, mert úgy érezzük, hogy gondolatai vannak, s azokat mintegy belefარagja a kődarabba.

II.

A gyermek lelki életét a jelenkor kezdette szorosán megfigyelni; tehát mostanig hiányzott a gyermek a tudományban szintűgy, mint a művészetben és irodalomban. A tudomány (bölcselet) csak a legújabb időben kezd igazán behatolni ebbe a mysteriumba, s a gyermek-lélek pszichológiája mondhatni szemünk láttára alakuló tudomány. — A művészet nagy mesterei, a Murillo, Velasquez, L. da Vinci, Garacci, Granach, Van Ostade, sőt a Rafael festette gyermekek is inkább komoly képű *emberkék*, mintsem mosolygó arcú *gyermekek*. Sőt az irodalomban is hiányzott a naiv gyermek, s csak a jelen száz utolsó negyedében keletkezett irodalmi művek kezdenek komolyan foglalkozni a gyermek természetével. Dickens, Sand Gy., Eliot Gy., Daudet, Vallés, Tolsztoj mélyen behatolnak a gyermek lelkébe s ihletetten rajzolják a gyermekkor örömét és bánatát. Természetes tehát, ha ily viszonyok közt egész a jelenkorig azt hitték, hogy a mi a felnőttek szellemének jó, ugyanaz használ a gyermekeknek is. Ámde a két fél (a felnőttek és a gyermekek) természete nagyban eltér egymástól. míg mi, felnőttek, az egyenes vonalban járást tartjuk a természetesnek; addig a gyermek nem állhatja a geometriai egyenességet, s boldog, ha körben mozoghat, mint az égi testek. Mi felnőttek a valódiságot az értelmi erő bonckése alá vesszük; ellenben a gyermeknél a képzelet és érzés egy kenyéren

¹⁾ Erdélyi János, *Pályák és pálmák*, Bpest, 1886. 374. 1.

élnék, s ennél fogva ő, ha csodákat nem mivel, legalább álmódja őket. A gyermek a jelennek él, múltó emótiói sugallata szerint tesz; ellenben mi a múltra támaszkodva, jövőnk megteremtésén fáradozunk. Mi felnőttek a bizonyosságot szeretjük, holott a gyermek a «körülbelől»-lel is megéri; mi elvont elvekből kiindulva beszélünk és cselekszünk, ő pedig a konkrét dolgok világában él s még egyénibb érzéseit is személyesíti vagy tárgyiasítja.

Minő egyszerű és igaz ez a tétel, és mégis száz esztendőök hoszu sorának kellett lefolyni, míg figyelemre méltattuk. Az ó- és középkor az embert az emberiség csúcsáról tekintette. Kereteket alkotott a társadalomban, típusokat a művészetben és tudományban, s kényszerítő az egyént, hogy hozzájuk alkalmazkodjék gondolkodásában, magaviseletében és műalkotásában. Meg voltak szabva drámájában a hős jelleme, képfaragásában a szép arcvonásai, iskolájában a tanultság alapelvei, melyektől eltérni nem lehetett. A középkorban a tudományok központja, napja a theologia: sugarai a hét szabad művészet (Artes liberales) a bölcsesség hét oszlopát alkotják, melyek a hét bolygónak és hét erénynek felelnek meg. Logikai categoriák alkotják az egyes stúdiumok alapját, még a ma leginkább tapasztalati tudományokét is. Például az orvostan definitiókból és astrologiai tantételekből indult ki. Ezek szerint csak tizenkét betegség vala, mert a zodiakusnak is ugyanannyi volt a jegye. A mely beteg bántalmait ezeknek a jegyeknek egyikére sem lehetett alkalmazni, arról előre is lemondottak, mert az orvos a bajt a nagy universum minden részével igyekezett összekapcsolni, csak egy kis universummal nem: a beteg ember szervezetével. A tudomány emberei elvontságokkal és egyetemes formákkal foglalkozván, nem érkeztek ügyet vetni az egyesre. A középkor szögletes sipkájú és egyenruhájú orvostudora lehetett testileg szobádban; de feje, esze nem csak lakásodban nem volt, hanem a látható világon is kívül kalandozott, találgatva, hogy váljon melyik praedicamentum: *menynyiség*, *minőség* vagy a *viszony* rovatába esik-e betegséged? A beteg bízást meghalhatott, míg a doctor ezt a fontos kérdést

eldöntötte; de ez az ő magán ügye volt, melynek az aristotelesi categoriákkal szemben háttérbe kellett szorulnia.

De egyáltalán nem is érezték szükségét a megfigyelésnek, mert a mennyiben a tudomány dogmatikus volt, könyvből meg lehetett tanulni. A ki a tudós névre igényt tartott, az végig tanulta azokat a könyveket, melyek a stúdiumok megszabott rendjének (trivium, quadrivium) voltak a képviselői. Az iskola a stúdiumok közléseért, azaz ama tankönyvek betanításáért van, melyekről még a XVI. százban is hitték, hogy örök időkre szólnak. A középkori egyetemeken Petrus Lombardus Sententiái, Aquinói Tamás Summa Theologiája, Marcianus Capella, Cassiodorus, Boéthius könyvei oly állandó központjai a tanulmányoknak, mint a nap a maga bolygónak. Sőt a reformatio korában is decretálnak e fajta állandóságot, midőn a prot. iskolák szervezeti szabályzataiban kimondják, hogy Melanchton görög nyelv-tana örök időkre szóljon. (*Grammatica Philippi für allé Zeiten Schulgrammatik bleiben soll.*)¹⁾

A középkor minden iskolája és didactikai irodalma szerencsés volt azzal, hogy erős és kétségbevonhatatlan hittel ragaszkodott bizonyos művekhez, melyek magukban foglalták mindazokat az igazságokat, melyeket a gondolkodás és magaviselet szabályozóiul tekintett. Aristoteles iratainak szintoly ingathatatlan volt a tekintélye, mint a *Bibliának*. Természetes volt tehát, ha az Isten kijelentette és Aristoteles mondotta igazságokat könyv nélkül szintűgy betanulták, mint Cicero és Virgil irodalmi szépségeit, azoknál igazabbat, ezeknél szebbet képzelni sem lehetett.

Az iskolai tanítás lehetett dogmatikus, mert az emberi lélek feltétlenül passiv és naivul hívő volt. De azóta a kritikai szellem aláasta a hit alapjait; hitünk megingott az iskolák összes tanaiban, gyermekkori Bibliánkat eldobtuk magunktól; többé nem hiszünk úgy a világ teremtésében és a próféták rendjében, mint akkor hittünk; kételkedünk Aristotelesben és

¹⁾ Riehl, *Die Familie*. Stuttgart 1861. 159. 1. és *Monumenta Germaniae Paedagogica*. Berlin, 1886. I. 112. 1.

Platóban, szintúgy mint Virgilben és Ciceróban. Azóta a filozofok megtanítottak, hogy a tekintélyen alapuló dogmák helyébe a szabad vizsgálódást és a megfontoláson épült meggyőződést tegyük. Descartestól megtanultuk, hogy soha semmit igaznak el ne fogadjunk, a mit világosan olyannak el nem ismertünk.

A philosophia inaugurálta észszerű-módszer száműzte az iskolából a pusztá emlékezeti gyakorlatokat, a routinet, a mechanikai eljárásokat, s egyszersmind provokálta az Ítélet és a reflexió gyakorlását s a megfigyelő erő kifejtését. És ezzel az iskolák belső arculata is merőben megváltozott. Addig azok a dogmák lelhelyei voltak, falaik azoktól viszhangoztak; azóta a felfogó és ítélő erő művelő helyeivé, a józan ész emberek közt való elosztódásának élő commentárjaivá lettek, vagy hovatovább mindinkább azokká lesznek.

Ebből a pár vonásból is eléggé kitetszik a különbség a régi és az új iskolázás, a régi és az új nevelés között.

Régentén a stúdium volt az a szilárd központ, mely körül a tanuló elméjének forogni kellett, tekintet nélkül arra, hogy volt-e hozzá kedve és tehetsége? Ma a tanuló elméje és annak a művelése a legmélyebb belátású tanítónak is fő problémája, s a stúdiumok ennek vannak alárendelve. Innen ered a tantárgyak más-más combinációjának, csoportosításának beláthatatlan sorozata s a más-más arculatú iskolák rendje. A különbség a két rendszer között az, a mi volt a Ptolemaeus és Copernicus naprendszere között. A *studio-centricus*, azaz a tanulmányt központtá tevő rendszer, tanuló-központivá (*studioso-centricussá*) lett, más szóval a súlypont a tanulmányról a tanulóra esett.

És ezt az átalakulást egyfelől Descartesnek, másfelől a philosophiai realisták fáradozásának köszönhetjük. A Baco nyomdokain járó Comenius, a neveléstudomány Copernicusa, a külső természet és gyermeki természet egymásmellé állítja. Aztán Locke, Rousseau, a francia forradalom reformerei s utánok Pestalozzi s a nyomukban támadó paedagogusok és államférfiak egész sorának munkája kellett rá, hogy a nevelés egyfelől, a szemlélődő abstractiók köréből, s másfelől az aristokratikus

társadalom felső régiójából lassanként a mozgalmas életbe, a nép rétegeibe leszálljon, a gyermekszobába bemenjen, s társadalom legutolsó tagjára is egyiránt szóló nyilvános működéssé legyen. E jelen száz legelején kiváló nők, anyák járnak elől jó példával a gyermeki természet megfigyelésében: az angoloknál *Edgeworth Mária*¹⁾; a franciáknál *Madame Guizot*²⁾ és *Mme Necker de Saussure*, ki első köti szívére az ifjú anyáknak³⁾, hogy naplót vezessenek gyermekeik fejlődéséről.⁴⁾

A nevelés terén ugyanazt az átalakulást látjuk, mely a társadalom és tudomány köreiben testet öltött. Az újkori állam intézményei a kormányzás jogát a sokaságra ruházzák. Szintúgy a természettudomány a külvilág tüneményeit az atomok változásainak tulajdonítja. Első sorban tehát nem a nagy özönvizek és cataclysmák okozzák a földgömb arculata átalakulását, hanem oly névtelen munkások, minő a forrásvíz hengergette fővényszem, meg a myriadjai annak a dolgozó apró népségnek, mely az óceán mélyén a korall szirteket építi.

Saját szervezetünkre is alkalmazza ma a tudomány ezt a tant. Többé már nem az égitestek járása zúzza össze szervezetünket, hanem a szabad szemmel észre sem vehető apró állatok (bacillusok, bacteriumok); s az egyén lelkileg is nem előre megállapított tehetségek változatlan typusa, hanem egy részt az érzés, gondolkodás és cselekvési actusok hosszú sorozatának a resultánsa.

¹⁾ Három kötetes művével (*Practical Education*),

²⁾ Leveli a nevelésről *Education domestique* címmel 1816-ból, mely elsőben az *Annales de l'Éducation*-ban jelent meg.

³⁾ *Uéducation progressive* c. 3 kötetes művében. (I. k. 132. 1.)

⁴⁾ Melyik könyv lehet megatöbb, s melyik emlék nekünk becsebb, — úgymond Mantegazza — mint az a kötetke napló, melyben szürkült hajjal is olvashatjuk majd anyánk följegyzését:

April 7. Károlyka ma nevetett elsőben.

Sept. 21. Károlyka ma ejtette ki először a *mama* szót; életemnek ez a legszebb napja.

Febr. 15. Károlyka ma tette a kertben az első lépéseket. Büszke volt rá, mintha a világot hódította volna meg; de én még büszkébb és boldogabb vagyok. {*Az életszakok egészségtana.* 60. 1.)

A föld arculata a fővényszem mozgására utal; az egyén lelki vonásai az érző lények világának együttes életére. Az élettan tanítása szerint az a gyorsaság, melynélfogva a kised a külbehatásokat és saját mozgásait rendezni bírja, pl. midőn szemével egy fénylő testet próbál kíséni, vagy kezével egy tárgyat meg akar fogni; vagy az a gyorsaság, melylyel a félelem vagy a kedv érzete őt a tárgyakhoz vagy személyekhez csatolja vagy tőlük elfordítja: az öröklés játékát mutatják, vagy jobban mondva azt a törvényt, mely őt az ősök élete folyamába állította bele.

III.

A testgyakorlat vezetését nem bízuk olyanokra, kik a test élettanával és bonctanával ismeretlenek, mert máskülönbben a gyakorlatok kárt tehetnek az izomrendszerben, a helyett, hogy erősítsék és hajlékonyrá tegyék. A lelki erők gyakorlását szintén nem lehet a pszichológiában járatlanokra hagyni, kiket a szabályozott értelmi és erkölcsi erő titkaira megtanítani lehetetlen.

A mi veit nevelő tiszteletben tartja a gyermek természetét, örökölt lelkületét és hajlamait, s azokat nem elnyomni akarja mindenkire egyformán alkalmazott eljárással, hanem szövetségessé lesz, s viszont a növendéket a maga dolgozótársává teszi. Kiméli a gyermek testi erőit, s hozzájuk alkalmazza a szellemi munkát, mert tudja, hogy a testi erők egyensúlya az értelmi és erkölcsi erők egyensúlyának alapfeltétele. Szoros figyelemmel kíséri a növendék szelleme kibontakozását, mert valóságos éles látás kell a lassú figyelműnek a butától való megkülönböztetésére, a teljesen szórakozott és a «fecske-*roptú*» figyelmű közötti különbségek észrevételére; s arra, hogy minő fokozatát alkalmazza a motívumoknak az állhatatlan figyelem kitaróvá tevésére. Vegyük továbbá az emlékezetet, a képzeletet, s erélyök különböző fokozatait, melyek első sorban a test egészségétől függenek; aztán betegségeik, illusióik sokféle fajtát, helyrehozásuk és gyógyításuk sok rendbeli eszközeit: e részben

szintén a psychologia és hygienia segítségül hívása mellett foghat munkához a paedagogus, s akkor is a legóvatosabban, t. i. tekintetbe véve a kérdéses növendék életkorát, véralkatát, életviszonyait, stb.

Régen, midőn a tanulmányok rendje egy bevégzett egészet, mondhatnók, *canont* alkotott: az értelem, a szív és az akarat rendetlenségeit, kihágásait és féktelenkedései mind egy rovatba vették, s rájuk egyetlen orvosszerül, *sommás eljárással* a veszsőt alkalmazták, a fájdalom és megfélemlítés emotiói fölkeltsége végett. A test felső vagy alsó részére á priori vagy á posteriori alkalmazott ütleget a motívumok egész létrájának volt a képviselője, mert a nevelők egész naivul azt hitték, hogy az emberbe bele lehet verni a virtust, mint cöveket a földbe. Ma csak az állatidomító dolgozik az oly korlátolt eszközökkel, minők a félelem, ütleget és éheztetés: ellenben az emberi lényvel szemben csupán az értelmi működés íelköltésére is sok rendbeli eszközünk van, minők a gyermeknél a gyöngéd és rokonszenves érzelmek. E mellett gyakran működésbe hozzuk az önző hajlamokat, a jutalom vonzásait, a vele született kíváncsiságot, s később a bonyolultabb érzelmeket: nevezetesen az önszeretetet, a verseny, az ambitio, az érdek, a kötelesség érzelmait, s még inkább a különböző megszokásokat, melyeket akárhányszor egymással szembeállítunk, mert a megszokásnak megszokás az ellensége. míg az erkölcsi nevelés terén a dressura és routine volt az uralkodó, az iskola börtönné vált, hol a tartós fájó érzelmek számtalan esetben az ifjú erkölcsi érzete földrengésének lőnek a szerzői: ellenben a rokonszenves és szeretetteljes bánásmódot kísérő kedvérzetek, melyek a gyermek játékaival és az ifjú lélek pezsgő érzéseivel nagyon is összeillenek, ma igen gyakran kezdőpontjai lesznek az ifjú személyes időszámlálásának.

Ma a tanult nevelő az ifjú természetes hajlamait nem akarja okvetetlenül kigyomlálni, hanem gerendákká faragja, s átalakítva felhasználja a jellem épülete számára. A routine korában az értelmi nevelésen kívül, minden más háttérbe szorulván, az erkölcsi érzet művelése csak fényűzés vagy kivétel

volt, holott ma elsőrendű kötelesség, mert mindnyájan tudjuk s érezzük, hogy az erkölcsi nevelésben az egyén boldogsága, a társadalom jóléte és a nemzet becsülete egyformán benfoglaltatnak.

Mindezeknek a motívumoknak a megválasztására és helyes használására éles megfigyelés, sok belátás, sok tapintat és alapos tanulmány kell. Különösen ki kell emelnem a gyermeki természet megfigyelését, ezt a szobában végzett erkölcsi *kertészkedést*, mely a szülőt és nevelőt egy csudás szerkezetű kis világgal hozza érintkezésbe. Említettem, hogy a microbák korának kellett bekövetkezni, hogy a társadalmi atomot, melyet gyermeknek nevezünk, elkezdjük megfigyelni. Ám ennek a megfigyelésnek még csak az ábécéjénél vagyunk, mert ugyan ma is hányadik szüle érzi a megfigyelés szükségét és hányadik vezet naplót róla? Csak a tudomány legkiválóbb emberei, mondhatni a szakférfiak kezdték meg azt az igénytelen, de fontos munkát (Taine, Perez, Egger, Tiedemann, Preyer, Darwin), hogy naplószerű följegyzéseket tegyenek gyermekeikről, melyekből inductio útján megalakuljon a legifjabb tudomány: *a gyermeki természet lélektana*.

Ebben a műveletben sajátyszerű az, hogy a följegyzők munkájok javarésztét «írva» találják. Teljesen igaz, hogy «a civilizált család sarja egy *mementó*; a természet szervezete réges-régen kezdődött munkájának rövidített kiadása.»¹⁾ E szerint a gyermek első évei ránk nézve a régiség sajátyszerű érdekével bírnak. Hisz oly egyszerű tényben, minő a kis gyermek mosolygása, az egyéni léten kívül eső visszaható működés eredményét látjuk.

A gyermeki lelket, ezt az ősoktól ránk maradt emlékiratot olvasni, megfigyelni kell tudnunk, ha rá hatni akarunk. A megfigyelés által is mind szorosabbá lesz a kapcsolat a nevelés és a pszichologia között. Ez is egygyel több s nem a legutolsó ok, mely elengedhetetlenné teszi a nevelőnek a neveléstudomány alapelveiben való jártasságot. A nevelőnek a gyer-

¹⁾ Perez: *Les trois premières années de l'enfant*, bevezetés X. 1.

meki lélekhez állva, a természetnek mintegy a lábához kell ülni s meglesni a lelki működések pitymallatát, az értelmi míveletek naiv korszakát, az érzéseknek és képzeletnek ős időkre emlékeztető játékát. A gyermeki természet eredeti vonása kibontakozásának láttára kísértetbe jó a megfigyelő elhinni azt a Plató és Wordsworth-féle bájos fictiót, mely szerint az újszülött a mieinknél magasabban járó eszméket és érzelmeket hozott magával előbbi hazájából Dissonantiával bővölködő világunkban a gyermekek a sphaerák harmóniájának igazi képviselői, mint Longfellow monda gyermekeihez:

„Ti vagytok az élő költészet, —
S minden egyéb rideg.
(„Ye are the living poems
All the rest is dead.”)

V-IK FEJEZET.

Nevelés és a család.

A család a házasságból ered. A házasság — mondhatni — természetes szentség, melynek papjai a férj és feleség. A házasság két személyiségnek oly tartós szervezetben való egyesülése, mely befogja egész létüket.

A családot közönségesen az emberi társaság ősi parányának, alakulatának tekintjük. Szerkezete hosszú ideig, talán ezer évekig, pátriárkái volt: uralkodó vonása az állandóság, az ősök erkölceihez és a törzs hagyományaihoz ragaszkodás pl. Ábrahám, Jákob családja.

A pátriárkái család politikai természete az első szülöttségi joggal áll szoros kapcsolatban. Ez adta a családfőnek azt a feltételén hatalmát, melylyel szemben az érzelmek és a legemberibb vonzalmak teljesen háttérbe szorulnak, s ennek következtében a család tagjai mintegy megsemmisülnek.

A család és az állam szerkezetében ősidőktől fogva sok a hasonló vonás. Hiszen a trón őse a pátriárkái szék; a trón

symboluma ma is az öreg karszék, a nagytya ülő helye, s talán a családtól kölcsönözte sérthetetlenségét és szentségét.

A sokban rokon-természetű két kör: a család és az állam nem maradhatott el egymástól a változásban és a fejlődésben. S valóban a politikai hatalom arculata változásához hasonló tünetényt tapasztalunk a családban is. A hajdan-korban a családfő hatalma korlátlan, abszolút; a házasság pedig rendszerint a politikai érdekeket szolgálja s nem a szív érdekeit. Természetes, ha az így alkotott háztájban az asszony eszköz, s a gyermekek semmik. A régi Babylonban a férjhezadó leányokat minden évben a többet ígérőnek árverezték el, s a szépekért bekapott jövedelemből a nem szépeket házasították ki. Herodot ezt a szokást bölcsnek és követendőnek tartja. — Az Ynkával együtt eltemetik nejét és házanépét. A thrákoknál — Strabo szerint — a legkedvesebb nőt férje sírjánál feláldozták. A nő a gondolkodás és tanultság hazájában, Görögországban is el van zárva nemcsak az asztaltól, hanem a gondolkodás és tanulás banquetjétől is, mert első rendű bölcseik is azt vallják, hogy az asszony tökéletlen lény a férfival szemben. A római családfő (páter familias) gyermekei életének abszolút hatalmú ura.

A ker. vallás új elvet hirdet: elismeri az anya hivatása szentségét, s ezzel és a felebaráti szeretettel oly erőket hozott működésbe, melyeket a pogány társadalom megvetett vagy nem ismert. A férfi a nőt védi, s ez őt cserébe szerelemmel élteti. A nő a szeretet forrása, s szeretet érzetével solidaritásba hozza a család és a társadalom tagjait egymással. Azonkán hosszú idő telt el ennek az elvnek általános győzelemre jutásáig. Útját állták a doctrinák.

A középkor egyházi atyái a görög-római világnézet útján járnak, s az asszonyt tökéletlenebb lénynek tartják, mint a férfit. Természetes, ha e korban a család-apa színe előtt az az anya és a gyermekek teljesen háttérbe szorulnak. A család-apa, mint Jehova a zsidókkal, csak haragja viharában, s csak a mindenhatóság és fenség nyelvén beszél házanépe tagjaival.¹⁾

¹⁾ Legouvé, *Les peres et les enfants au XIX. Siècle*. I. k. I—III. fej.

Ő a hatalom Olympusára húzódott Isten, ki szemüidének egy intésével megrendíti a családot, mint Zeus az olympusi istenek trónját. A családapa félig király, félig bíró, neje nézve liber-báró.

Az atyai tekintély isteni származású, s mint olyan, absolut jellemű és arra való, hogy a törzs érdekeit tartsa szem előtt, melyek előtt a gyermeknek meg kell hajolni. Tehát a gyermek megsemmisül az absolut hatalmú családfő eszméjével szemben. Athénben és Rómában szabad volt a gyermeket kitenni, s Kánaánban szintúgy, mint Carthagóban szabad volt megáldozni. Ábrahám pl. Isten parancsára meg akarta áldozni Izsákot, s ez nemcsak Keleten volt szokásban és van néhol ma is;¹⁾ hanem Nyugaton is, sőt a régi Gallián és Helvétian kezdve egész Mexikóig mindenütt szabad volt a gyermeket megáldozni. Hiszen a középkortól maradt ránk annak a borzasztó szokásnak az emléke, hogy új ház (családi fészek) építésekor, a család legifjabb tagját, a család szerencséjeért, annak alapjába elevenen befalazták.

Hogy a régi családban a személyiség tönkre ment, mutatja a közös- vagy a család összes tagjait felelősségre vonhatóság elve. Zách Felicián bűneért egész családja lakolt; egy tagnak a vétsége megbecstelenítette az egész házat s megfosztotta polgári jogaitól. Erre a régi szabályra emlékeztető együttes felelősségnek ma egyetlen példája a kaszárnya, a hol egynek a hibájáért egy egész csapatot megtizedelnek.

Sokat kellett haladni és tisztulni a közerkölcsiség fogalmainak, míg az alantos helyzetű nőből és a hetairából hitves, feleség lett, ki férje sorsának igaz részese, a család belügyeinek vezetője, a gyermekek erkölcsiségének szerzője. A családfőnek igen sokat kellett emelkednie észben és szívben, míg házastársá és gyermekei atyjává tudta magát alázni. Az erkölcs-tan annyira új Európában — úgymond B. de St. Pierre, —

¹⁾ Kelet-Indiában a Kondok lakta hegyek közt néhol ma is csoport számra nevelik a pénzen vásárolt vagy rabolt árvákat, kiket megáldozásra szántak. Ausztrália nyugoti részében csak a második feleségtől származott fiú örököl, az elsőől származottakat rendszerint megáldozzák. (*Tour du Monde*, 1880. f.)

hogy a kormányok egész mostanig nem tudták, hogy védelmezniük kell a gyermeket.

A renaissance indítja meg a nő helyzetében a megújhódást. A nő ép oly tagja az emberiségnek, mint a férfi, neki szintúgy egyéni életet kell élni, mint a férfinak. A társadalmi renaissance, a francia forradalom ad külön szobát az anyának, mint házastársnak, s csak a legújabb kor ad a házban külön helyet a gyermekeknek.

Az új társadalom lerombolta nagy részét a régi család kötelékeinek, midőn összetörte a férj és az atya abszolút tekintélyét, s megvetette az egyéni szabadság és az önálló állam alapjait. A despotismus kötelékei helyett a democratia kötelékeit vitte be a családba, mely elvesztette ezzel politikai jogait, de két annyit nyert erkölcsi értékben és hatásban.

Legouvé kifejezése szerint az «alkotmányos» család idejét éljük; ¹⁾ de ez nem azt teszi, hogy a család tagjai, a gyermekek, az atya jogait vitassák; hanem csak azt, hogy az atya, mint alkotmányos király, nem tart ugyan házanépének beszámolót elhatározása motivumairól, de megkívánja parancsainak az engedelmességet; tiszteletben tartja gyermekei jogait s élénken érzi, hogy ha régen a családot a hierarchikus szerkezet tartotta össze, ma igazi alapja a köteleesség, a becsület és a szeretet. — A régi család mechanikus keretű; a mai: erkölcsi eszmék szervezete, melyek a legbensőbb solidaritásba hozzák a család tagjait egymással. És az erkölcsi szervezetnek az élete, ép mint más szervezeteké, munkamegosztásban áll: a család-alkotó házastársak más-más munkájában. A férfi a község, a nő a család: két külön működési kör, két külön világ. Amott a férfi védi a községet, annak javait, jogait és intézményeit; a nő is védi és fentartja azokat erkölccsel, erénnyel és neveléssel; ő teremti, formálja azokat, kik a nemzeti élet folytatói lesznek és ez a szerep bizonyára nem kevésbé fontos.²⁾

¹⁾ *Les peres et les enfants*. I. k. 117 s köv. 1.

²⁾ Rivet, *Influence des idées économiques* stb. 255—6. 1.

A demokratikus családban a család tagjait a kölcsönös bizalom tartja össze. Az úr és a föltétlen hatalmú kormányzó eltűntek a háztájából, s megmaradt helyettök az atya, ki az anyával és gyermekével együtt egy hármass és mégis abszolút egybeolvadt életet alkot.

Ezen az alapon állva szóljunk az u. n. *nő-emanipatióról*.

Ha az asszonyok tudnák — úgymond Spencer — hogy milyen fontos szolgálatot tesznek a gyermekneveléssel, soha sem kíváncznának ki a családból. ¹⁾ Ez a mondás teljesen elítéli a nőnek a férfival való politikai egyenjogosítása, emancipációja kérdését, melynek egyik nevezetes sürgetője volt Stuart Mill.²⁾ Ámde a természet más dogmát írt a női szervezetre, azt t. i., hogy a nő azért van teremtve, hogy a férfi keresményéből éljen, s hogy az ő belső lelkületét szabályozza és vezesse; hogy a házban, gyermekei érzésmódjában a jó erkölcsöket teremtsen, a nemes érzéseket szője és ezen a címen legyen a társas haladás főtenyezője. Mihelyt az asszony, mint a férfi politikai és társadalmi egyenjogú társa, antagonistája, kilép az élet küzdterére: elveszti lába alól az egyedül jogosított talajt, a tűzhely, melynek állandó ápolója volt, üressé, hideggé lesz, s a családi kör migratorius, vagy költözködő természetet ölt. A család összetartó kapcsa a *szív*. S ha a nő nem ennek a képviselője, hanem a kenyér vagy hirnév kereső érdekeknek, azzal kitelepítettük a családot mintegy az utcára, a társadalomba.

A nő, mint a férfi *versenytársa*, sehogy sem juthat győzelemre: még pedig azért nem, mert csak a férfi testi és szellemi szerkezetéhez való a kitarító erőfeszítést igénylő munkák; ellenben a nő természetéhez azok, melyek könnyedséget és gyöngédséget kivannak. Ezekre igen alkalmas szervezete hajlékonyságánál és annál fogva, mert a nőnek minden szenvedésre van egy könnye s minden örömrre egy mosolya, holott a férfi mindkettőnek inkább szűkében van. A nő az emberiség

¹⁾ *Principles of Sociology*. I. k.

²⁾ Főképp' *The Subjection of Women*. c. művével.

érző és ideges része, ellenben a férfi annak izmos és értelmi része.¹⁾

Mellőzöm a nő-emancipatio kérdésének politikai részét és a politikai ellentétes nézeteknek a családi békére bomlasztó hatását, s csak éppen futólag érintem azokat az okokat, melyek miatt annak ellenmond az *élettan*, a *lélektan* és az *államháztartás* tana. A nő szervezete a gyermek korból a felserdült korba való átmenet alkalmával sokkal nagyobb átalakuláson megy keresztül, mint a férfié; sőt hozzá járulnak később oly hátrányok, melyeket meg nem változtathat sem a törvényhozás, sem a nevelés. A női szervezetre oly mélyen ráírta a természet az anyai hivatást, hogy a kitartó komoly munka miatt éppen az forog veszélyben s orvosi tekintélyek tiltakoznak a női szervezet megerőltetése ellen.²⁾ Mit érnénk vele — úgymond Maudsley — ha csorbát szenvednének a hitves anya és gyermekápoló teendői, s értelmi munkájok díja fejében egy csenevész és beteges nemzedék állana elé.³⁾ — A lélektani okok szintén igen nevezetesek, mert a nő elméje sokban eltér a férfi elméjétől. A leány jobb megfigyelő, mint a fiú, de kevésbé megfontoló. Őt a tények könnyebben hatják meg, ellenben a fiút mélyebben; nála az intuitio az, a mi férfinál a demonstratio. Több benne az érzés, az ízlés, a képzelet; de kevesebb az ész és ítélet. Okoskodása nem áll oly szilárd lábbon, mint rokon- vagy ellenszenve; a nő nem annyira feltaláló, mint utánczó; teremtő ereje aránylag gyöngé és a tudomány nem ismert határait kimenni fél; s míg a fiú kételyre és vitára hajlandó, addig a leány-nagyon kész valamit elhinni, betanulni és a betanulthoz szorosán ragaszkodni. Az ifjú nő az életcélit mindig közelre tűzi ki, s talán azért szeret az iskolában mindent elvégezni; ellenben az ifjú férfi életcéljai a távolabb jövőre szólnak. Nők közt a független szellem csak ki-

¹⁾ V. ö. Rivet, i. m. 258. 1.

²⁾ Maudsley (Londonban) és Clarké (Bostonban). Ez utóbbi *Sex in Education* (1874.) hathatósan tiltakozik a női szervezetnek felsőbb tanulmányokkal való *állandó* elfoglalása ellen.

³⁾ *Fortnightly Review*. 1874. májusi sz.

vételes, s igen kevesen folytatják tovább azt, a mihez a collegiumban a legnagyobb érdekekkel ragaszkodtak.

Így jellemzi a nőket földünkön talán a legnagyobb nő-collegiumnak (Vassar college) egyik tanára¹⁾ (J. Orton), és ekként összegezi róluk való nézetét: «a lehető legtöbb, a mit tehetünk, ha jól fegyelmezett elméket adhatunk a társadalomnak, kik jobb nőtestvérek, érzőbb és értelmesebb asszonyok és anyák, s a társadalom díszei lesznek; de a kiktől nem várhatjuk, hogy az irodalmat, a tudományt, vagy művészetet előbbre vigyék eredeti gondolattal, kutatással, avagy találmánnyal.»

De ellentmond a politikai egyenjogosítás elvének maga az az államháztartási tény is, hogy az asszony sehol sem lehet egész polgár az oly országokban, hol általános a katonakötelezettség, a hol tehát minden polgár kötelessége fegyvert fogni. E részben még azt sem lehet mentségökre felhozni, hogy hiszen a nők békésebb természetűek, s a szavazat-jogot első sorban is arra használnák, hogy a világot megmentsék a háborútól és az állandó hadseregtől; mert a történelem azt mutatja, hogy a nő-uralkodók nem nagyon voltak békeszeretők. Avagy a következő uralkodók: Zenobia, Semiramis, Erzsébet angol királynő, II. Katalin orosz cárnő és Mária Terézia — nem viseltek-e sok háborút? És a francia nagy forradalomkor nem kegyetlenségökkel tűntek-e ki a nők? A háború legigazibb akadálya, mint ma tapasztaljuk, nem a nő természete, hanem valamely állam haderejének lehető legtökéletesebb kifejése.

Mindez nem azt teszi, hogy tehát a nőt ne neveljük, sőt éppen művelnünk kell, mert a művelt elme nemzetgazdaságilag is nagy idő- és pénzbeli nyereség. Ha a férfit oktatjuk, csak egy embert oktatunk; de ha a nőt oktatjuk, egyszermind környezetét is műveljük: központi fényt gyűjtünk, melynek sugárzása kiterjed a családi körről, a nemzeti nagy családra. A leendő anyák. alapos nevelését kötelességgé teszi maga a nemzet fenmaradása is, melynek első rendű tényezője a család. Az

¹⁾ loar *Years in Vassar college* (Addresses 1874. 115 s köv. 1.)

állam-társaság prototypjának, a család hajójának vezetését nem lehet ma annak kezébe hagyni, ki csak a Jason korabeli evezős hajók kormányzásához ért; s kinek esze teljes híjával van a gőzhajók kormányzására szükséges előkészületeknek. A míveletlen vagy hivatását elhanyagoló anya úgy nem tud játszani gyermeke szíve húrjain, mint Hamlet Guildensternje a fuvolán, s hogy az mégis kijátszatlan hangszernek ne maradjon, idegen nevelőnőt vesz fel, vagy külföldre küldi, hogy gyermeke érzülete jó korán megszokja az idegen világnézet és idegen érzület accordjait. Természetes, hogy az ily családból a régi házi patikával együtt az önfeláldozás, a szeretet és tisztelet balzsamos üvegei is az utcára kerülnek, s az orsóval és a szövőszékkel együtt az ily házból jobb hazába költözik az az egy pár golya madár is, melyet a szülők iránti kegyeletnek s a hazai földhöz való őszinte ragaszkodásnak hívnak.

A családi kör legjobb menedék az élet viharai ellen, legjobb takarékos helye az erkölcsi erők tőkéjének; mert ott érzi emberi szerepét a kormányos, s tudja, hogy nem céltalanul bolyong az életben, mert az ősei járta nyomokon lépdel, és hiszi, hogy gyermekei az ő nyomán fognak tovább menni.

Ha az ókori görög és római ember eszménye az állam volt, s családját, házi szokásait, nevelését és erkölceit a nyilvános élettől tette függővé: az új — vagy jelenkori ember, a rohamos haladás és a tudomány scepticismusa közepett, a családot tekintheti boldogsága legtermészetesebb forrásának. A családi kör erkölcsiségünk iskolája, testi és szellemi életünk megújulásának veteményes kertje, a hol gyermekeinkben élünk, a belőlük sugárzó életben magunk megsokszorozódunk, s az által, hogy az ifjú nemzedék létünket a térben és az időben tovább folytatja, már e földön részesülünk a halhatatlanságban.

Az ember nemcsak politikai állat, mint a hogy Aristoteles hívta, hanem történelmi is; és történelmi lény a családban lesz. Az a lény, kit erkölcsi embernek hívnak, anyja térdein formálódik, s az anyai szív melegén érik. Innen van, hogy a családban az érzelmek: a *szív* a nagyhatalom, melynek nevelő szerepét a későbbi szakaszokban tárgyaljuk.

VI-İK FEJEZET.

Nevelés és lelki öröklés.

I.

A tapasztalati psychologia kutatásai szerint, melyeket az élet igazol és egy philosophiai iskola sem von kétségbe, a gyermek szülőitől és az őstől nem csak testi, hanem bizonyos mértékig szellemi arculatot is örököl. Azt tapasztaljuk, hogy az egészséges, erős testű szülők ivadéka rendszerint hasonló szerkezetű, ha csak véletlenül közbe jött okok azt meg nem változtatják.

A spártai gyermekek a spártai szülőkhöz, a boeotiai gyermekek a boeotiai szülőkhöz hasonlítottak. A hegyi és völgyi lakók ivadéka ma is más-más arculatú és szervezetű.

Általában testi szervezet tekintetében a gyermek képmása (portraitja) atyjának, anyjának, sokszor nagyszülőinek vagy más ősenek. Innen van, hogy a nép bizonyos örökölt testi' vonásokról egész családokat nevez el: «nagyfejű Kovács», «lőcs-lábu Bartók» stb., mint a hogy a rómaiaknál előfordulnak a hasonló módon keletkezett családnevek (Nasones, Scipiones, Gapitones, Pisones; a görögöknél Oedipus stb.)

És ez az ősökre való hasonlóság kiterjed az értelmi és erkölcsi vonásokra is. Nagy tévedés lenne azt hinni, hogy az ember eredeti, azaz merőben új vonásokkal felruházott lényként kerül ki a természet kezéből. Mindnyájunk élete a múltra utal; szellemi és erkölcsi arculatunk vonásai, szülőink és őseink, — tehát az előbbi nemzedékek életében gyökereznek; termőföldjük az ő hajlamaik, szenvedéseik, vétkök és erényeik. A Rousseau hirdette elvont ember, a ki mint a jóság mintaképe kerül ki a természet kezéből, csak a mesék országában fordul elé, a mai tudomány nem ismeri.

Az egy vidéken lakók, egyforma talajon és égalj alatt élők, egy nemzethez, egy törzshöz tartozók közös jellemvonásai

az öröklés útján válnak tipikusokká, s mondhatni stereotíppá. Angliában más a britt, a skót, az ír; Franciaországban a normán, a gascognei, a picard, a provençei; Németországban a porosz, a bajor, a sváb, a szász; Olaszországban a toscanai, a nápolyi, a sicíliai és corsicai; hazánkban a székely (csángó), az alföldi, a borsodmegyei, a gömöri. Mind e külön vidékek lakói száz esztendőök óta megőrizték rokonaiktól elütő előnyös vonásaikat szintúgy, mint hibáikat. A mai Görögország Locris-vidéki lakóiról jegyezték meg, hogy ma is oly rabló és kalandor természetűek, mint Homér korában voltak.

Ha továbbat a székelynek, oláhnak és szásznak nagyon is különböző lelkületét (naturel) vizsgáljuk, úgy találjuk, hogy ezeknél is, mint a más országbeli népcsaládoknál, a különbség oka részint eltűnt okokban rejlik (háborúk, hódítások, vagy védelmi hadjáratok, politikai intézmények, más családi élet stb.), részint ma is meglevőkben, minők a talaj, égalj, táplálkozás és lakás. Idő folytán eme különböző tényezők okozta hatások s a nyomukban járó megszokások örökléséből verődik össze az, a mit nemzeti jellemnek nevezünk.

A történetírók már régen megjegyezték a népjellem változatlanóságát. A mely vonásokat Július Caesar, Strabo és Diodorus megjegyezték a gallokról, t. i. a fegyverek szeretete, a csillogó dolgok kedvelése, szertelen könnyelműség, javíthatatlan hiúság, finomság, beszédbeli könnyedség: ma is megvannak s a francia ma is J. Caesar gallusának szakasztott mása.¹⁾ A mai franciák atyái, — úgymond Taine — a gallok, megállították az utazókat, hogy újságot halljanak tőlük, s abban állt büszkeségök, mint unokáiknak, hogy «jól tudnak harcolni és kellemesen beszélni.»²⁾ Tehát egy népcsaládban lassanként a közös szokásoknak, eszméknek és érzelmeknek oly tőkéje keletkezik, mely nemzedékről nemzedékre száll, s azt a népjellemet alkotja, mely az angolt, a németet, a franciát, az olaszt, a magyart stb. egymástól oly eltérővé teszi: a mely eltérést inkább érzünk, mintsem tisztán ismerünk, mert elemezni, s igazi

¹⁾ L. erre Ribot *l'hérédité psychi.* I. r. VIII. feje.

²⁾ *Az angol irodalom története.* I. k. 101. 1.

alkatrészeire bontani teljes lehetetlen. A nép-jellemet egy egyforma physikai és erkölcsi viszonyok közt élő nagyobb embercsoport lelkülete composit-képének nevezhetjük, s benne mindig összeolvadva találjuk az egyesek jellemének vonásait, melyek az összes életét jellemzik. úgy vagyunk ezekkel a vonásokkal, mint midőn a miénktől eltérő rácéból való embercsoportot látunk. Csak nehezen bírjuk őket megkülönböztetni, mert elménkben, (mondhatni: szemünkben) e rácénak egy composit-arcképe keletkezik, mely eltakarja előlünk az egyéni arcot.

A népjellem az a talaj, melyből ismét az egyes családoknak külön arculata nőhet ki. Tanúság erre az u. n. történeti nagy családok, nemzetségek, uralkodó házak, melyeknek képcsarnokaiban szembetűnő tipikus arcvonásokat állandó jellemvonások kísérik mindenütt: a régi Rómában szintúgy, mint Parisban, Londonban. Az Appiusok mindig büszkék és hajlíthatatlanok voltak, a Catók mindig szigorúak; a Tiberius családbeli négy császár: Tiberius, Caligula, Claudius és Nero bámulatba ejtő vétkei híven leírták Tacitus és Svetonius, s jelezték, hogy azok örökségképpen szállottak fíról-fíra. A Condé nemzetség majd mindenik tagjában észlelhetni a természetes hajlíthatatlanságot, jeles katonai érzéket, fényes értelmi tehetséget; de a szép vonások mellett a szív és a jellem utálatos vétkei: gonoszlelküséget, dühöt, nyereségvágyat, szennyes fősvénységet és zsarnokságra való hajlamot is. Továbbá a Guise nemzetség ismertető jegyei: vakmerőség, pártoskodó szellem és elragadó udvariassággal párosult dölyf. Angliában a Plantagenet uralkodó ház tagjai jó és rossz tulajdonságokkal fölruházva jószívűek, de könnyelműek, élvezetvágyók, erőszakosságra hajlandók és elbizakodottak. A York nemzetség tagjaiban az uralkodás vágy és koronáért esengés teljesen hagyományos családi érzék, mely ez öröklés alatt fokozódva, a krónikák és Shakespeare rajzolta II. Richárdban, mint szörnyalakban, tetőpontra jut. Benne az uralkodás vágy oly akaraterővé hatványozódott, mely a család előbbi tagjaiéhoz úgy viszonylik, mint műremek a fércműhöz.¹⁾

¹⁾ L. K. Fischer. *Shakespeare's Characterentwicklung Eichards III.* Heidelberg 1868. 81. 1.

Azok a vonások, melyekből lassanként az egyén, a család, a nép, a race, vagy a nemzet jelleme öröklés útján megalakul, kezdetben kétségkívül az egyesekben tüntek íel, s személyes szerzeményeik (habitusaik) voltak; de ezek az időhöz kötött szellemi szerzemények az egyes családokban, majd a race-ban megrögződvén, öröklőkké váltak. Ezeknek az egyes vonásoknak a msiójából magyarázhatni meg az egyes néptörzsek jellemé uralkodó vonásait: a sémita race adás-vevési szellemét, a cigányok elpusztíthatlan hajlamait: a csalást, a furfangot és szemességet. Ezek nyomán állították fel a psychologusok azt a tételt, hogy *a lelki öröklésnek a fajra nézve majdnem az a szerepe, a mi az emlékezetnek az egyesre.*

A jellem különböző elemeire vonatkozó öröklés eme munkája kezdődhetik bármely nemzedéknél; de ha egyszer megkezdődött, nemzedékről-nemzedékre száll. Megtörténhetik például, hogy egy különben tisztességes, gazdálkodó és mértékletes jelleméről ismert család egyik tagja ismeretlen okokból a részegeskedés bűnébe esik. Ez oly zavaró elem a család jellemében, mely lehet, hogy csak átmeneti, de az illető házasodása következtében átmehet utódaira. Meddig tart aztán egy-egy eltérő, sőt nem előnyös erkölcsi vonás? — örök időkre szól-e, fokozódik-e, vagy pedig lassanként meggyengül és kialszik? ezekre a kérdésekre a tudomány ma még határozottan telelni nem bír.

Vannak esetek egy-egy új lelki vonás elgyengülésére és kialvására, mint a hogy testileg a fehér racebeli férfiúnak egy néger nővel összeházasodásából mulatt származik ugyan; de ha ennek utódai folytonosan fehérekkel házasodnak össze, néhány nemzedék múlva a fehér race typusa egészen eléáll. Ellenben igen sok eset van a bűnös szenvedélyek öröklés útján való fokozódására. A pathologusok tapasztalatai szerint a test és lélek beteges állapotai az utódokban mintegy azért fokozódnak, hogy utoljára magát a családot irtsák ki. Ha a szülők (első nemzedék) szenvedélye az alcoholismus, utóda, a második nemzedék, már örökölt részegeskedésben szenved, a harmadik nemzedéket hypochondria támadja meg, s a negyedik ember-

öltőt hülyeség és butaság teszi tönkre. Vagy ha egy családban a lelki betegségre nagy a hajlandóság, a család egyik tagját epilepsia támadhatja meg, a másikat erős neuralgia, a harmadik lehet öngyilkos.¹⁾

A hanyatlás eme lépcsőzetének még rémítőbb fokai vannak az erkölcsi érzet felfordult állapotaiban. Pld. az első nemzedék jellemzője: értelmiséggel párosult gyilkolás és rablás-vágy; a másodiké már: öngyilkosság, ügyefogyótság és epilepsia, a harmadiké: mánia (őrültség).²⁾

A testi, lelki erők és az ember környezete közt az összhang megbomlása alkalmával a természet most úgy jár el, mint egy uzsorás: a megrendült erőkből óriás kamatot szed; máskor meg úgy tetszik, hogy az öröklött és öröklés közben fokozódó szenvedélyek mintegy experimentumai a természetnek, mely minden nyeresényt ismét kockára tesz s a sokszor ismételt «*quitte ou double*» után végre «*va banque!*»-ot mond és az illetőnek romlására mindent megnyer. Így történt a Yorkház kebelében III. Richárddal, kiből az ősi szertelen uralkodás-vágy mindent kockára tett mindenért.³⁾ Rá nézve az életnek csak egy célja van: az uralkodás, mely őt a pusztítás daemonává teszi, a ki mosolygásával is gyilkol.

A most felhozott esetekben levő oksági viszony valóságos antinómia a természeti rend és az erkölcsi rend között. úgy látszik, mintha a természet is irtóznék az ily végzetes fokozástól s azért rendszerint maga magát javítja azzal, hogy a különböző szülők véralkata, elméje és jelleme kombinációja alapján a családok kebelében és a race-ok keretében véralkat, elme és jellem-vonások végtelen sorozatát hozza létre, melyek minden nemzedéknél újból, meg újból kombinálódnak. Egy emberöltőre harminc évet számítva, tíz öltő, azaz háromszáz esztendő alatt 2048 nemzőnek többé-kevésbé feltűnő befolyása lehetséges az utódra. E kombináció-árnyalatok végtelen finom-

¹⁾ Maudsley, *Body and Mind*, 68. 1. és *Responsibility in mental Disease* (Rosenthal ford. Lipcse 1875) 271. 1.

²⁾ *Body and Mind*, 134. 1.

³⁾ K. Fischer: *Shakespeare's Characterentwicklung Richards III.* 81.1.

sága kitetszik abból, hogy egy pár ezernél nagyobb számú ős, eltekintve a nemi különbségtől, nem csak testileg különbözött egymástól, hanem értelmileg és erkölcsileg sem akadt köztük kettő teljesen egyforma.

II.

Egynémely orvos és anthropologus azt hiszi, hogy az öröklési combinatiók homályos és végtelenül bonyolult útvesztőjében könnyen eligazodhatni. «Régenten — úgymond Maudsley — szintén ily homályosak valának és megfoghatatlanoknak látszottak a vegyi combinatiók és vegyoldatok, s ha kitűnő férfiak hú megfigyelésének és szemes kutatásainak sikerült a vegyi combinatiók titkaira fényt deríteni, miért ne sikerülhetne hasonló szorgos megfigyeléssel a családok degeneratiója és regeneratiója bonyolult titkainak szintén nyomára jönni és műfolyamataira világot vetni?»¹⁾ Azonban ez az analógia nagyon sántikál, egyfelől azért, mert a vegyi combinatiók egyszerű és tovább nem oldható elemekből állanak elé, ellenben az öröklési tünetmennyekben a szervezetén kívül távolabbi ősök ezreinek megsokszorosult vonásai mintegy származási tejúttá olvadnak össze, melyben az egyes részek pontos megfigyelésére nem született még emberi elme. Hiszen minket csupán két vegyi elem egyesülése is zavarba tud ejteni. Két színtelen gáz: pld. élyen és légyen egyesüléséből, ha még velők nem experimentáltunk, eszünk tanúsága szerint, csak színtelen elegy keletkezhetik. Eszünk teljes lehetetlennek tartja a színes vegyületet; de ím a tapasztalás azt mutatja, hogy ha egyesülnek, mély narancs-színű légyensavat kapunk. Hozzájuk tehát oly elem járult, melyet az ész eddigelé kitalálni nem bírt. Ha már két érzékelhető elem combinatióján sem bírunk tapasztalat nélkül eligazodni, merő lehetlenség, hogy az öröklésnél az ellenőrzésünk alá nem vehető tényezők ezreinek sokszorta több combinatiója törvényeit pontosan fel tudjuk deríteni. Igaza van Lombrosznak, hogy midőn ezeket a törvényeket még a legjobban megközelíthető pld.

²⁾ *Die Zurechnungsfähigkeit der Geistes-kranken.* 272. 1.

(embryologiai) tüneményekben meg akarjuk találni, gyakran a tévedés veszélyébe jutunk. úgy vagyunk velők, mint bizonyos felhő alakzatokkal, melyek eltűnnek jó részt, ha közelről nézzük, vagy mint azokkal az újkori festményekkel, melyeket «szőr-szálig kidolgozott képek» ellentétének (Hollandais au rebours) neveznek: közelről nézve egymásra mázolt színrétegeknek látszanak, de kellő távolból gyönyörű arcképet mutatnak.^{x)}

Ezeknél a «felhő» vagy tejút-szerű combinációknál fogva születéskor az öröklés csak valószínűség, de soha sem bizonyosság. Hozzájárulnak t. i. a körülmények, meg a nevelés hatása.

Az öröklés főbb törvényeit a következőkben foglalhatni össze: 1. *Általános öröklés.* Öröklődnek a faj, vagy race általános jellemvonásai: azaz a négernek nem születik fehér gyermeke, mint a hogy a kökénybokron nem terem szőlő.

2. *Közetlen öröklés.* A szülők utódaikra hagyják egyéni jellemvonásaikat is, akár régiek, akár újak legyenek; még pedig úgy, hogy a gyermek szellemi szerkezetében az apa vagy anya jelleme jut túlsúlyra, vagy a hasonló nem szerint, vagy pedig ellenkezően.

3. *Közbevetett öröklés.* Az utódok örökölhettek valamelyik ős szüle szellemi tulajdonságait (atavismus). Ez az öröklés rendszeren egyeneságú, azaz az unoka természete nagy atyjáéhoz, vagy nagyanyjáéhoz hasonló; ritkán oldalágu, azaz olyan, hogy a nagybátya vonásai az unokaöcsben, a nagynéne természete az unokahugban ismétlődjenek.

4. *Hasonkori öröklés.* Bizonyos nagyon határozott dispositiók az utódoknál ugyanabban az életkorban jelentkeznek, mint az ősöknél.

A második vagy közetlen öröklés törvénye soha sem valósul matematikai pontossággal, mert ha megvalósulna, a nemzedék exact képmása lenne szülőinek. De ez soha sem történik, hanem vagy az atya vagy az anya vonásai jutnak túlsúlyra. Ez a túlsúly lehet hasonnemű, vagy pedig keresztező, t. i. apáról fiúra, anyáról leányra, vagy atyáról leányra, anyáról fiúra menő.

¹⁾ C. Lombroso, *Vhomme erimind*, (ford. Kegnier et Bournet) 17. 1.

Buffon Michelet és Schopenhauer a keresztező öröklés szószólói.¹⁾ Az utóbbi abból magyarázza ki a nagy emberek fiainak értelmi közepszerűségét, hogy a fiúk anyjok értelmi tulajdonságait öröklik.²⁾ Erre sok kedvező példát idézhetni a történelemből. Caesar és Júlia (Pompejus neje), Cicero és Tullia, VIII. Henrik és leányai (Erzsébet és Mária), Gusztáv Adolf, és svéd Krisztina, Necker és Mme de Staél stb. Ellenben IV. Henrik, XIV. Lajos, Cromwell, N. Péter fiai, valamint La Fontaine, Crebillon, Goethe és Napóleonéi merő közepszerűségek. Az anya szellemi adományai öröklésére szintén nevezetes példáink vannak: Cornelia és a Gracchusok, Livia és Tiberius, Medicis Katalin és fiai. Vagy az újabb korból véve példát: Bacónak, Buffonnak, Condorcetnek, Cuviernek, D'Alembertnek, Wattnak kitűnő anyjok volt; Huniénak nevezetes volt a nagyanyja; Newtonnak anyai ágon voltak kitűnő rokonai. ³⁾ Kant anyja igen értelmes asszony, Goethe anyja szellemes nő, Schiller anyja költészetre fogékony, sőt verselt is; Bürger anyja rendkívüli szellemű, kiből, ha kellő művelésben részesül (Bürger szerint), nemének leghíresebbje vált volna; Scott Walter anyja költőnő ⁴⁾ s Mátyás király anyja fenkölt szellemű asszony volt.

Hogy az atyák értelmi tehetségeit az utódok örökölhetik, azt előkelő tudósok, költők, képírók, zenészek családfái tanú-

¹⁾ Ribot i. m. 202. s. köv. 1.

²⁾ Ez a feltevés a nevezetes férfiaknak rendszerint közönséges nőkel való házasságát foglalja magában. Más nézetben van Galton, midőn e részben a következőleg vélekedik: «kitűnő férfiak rendszerint kitűnő nőkkel szoktak házasságra lépni, Arra is van kivételesen eset, hogy kitűnő férfi kevésbé mi veit (eszes) nővel lép házasságra; de mégis a rendszabály a hozzávaló szelleműekkel való szövetkezés. Galton a legjelesebb államférfiak, bírák, katonák, irodalmi és tudományos emberek családfáját hasonlítván össze, úgy találta, hogy atyai ágon százból 70, anyai ágon százból 30 a kitűnőség; tehát a viszony 70: 30, vagy k. b. 2:1. Ez a viszony azért is lehetséges, mert a kitűnő férfiak leányai, leánytestvérei stb. közönségesen éppen kiváló tehetségeiknél, magas műveltségöknél, vagy tipikus voltuknál fogva nem oly könnyen mennek férjhez, mint más nők. {*Hereditary genius*, 325 1.)

³⁾ L. Galton, *Hereditary genius*, 196. 1.

⁴⁾ Schopenhauer, *Welt als Wille und Vorstellung*, II. 600. 1.

sítják. Csak egy néhány képtáron kell valakinek figyelmesen végig menni, s megtanulja, hogy a Bellinik, Carraccik, Teniersek, Van der Veldek, Tizianok, Bassanok, egy-egy kiterjedt családot alkotnak. Hasonló az eset a világhírű zenész (Mozart, Haydn, Beethoven, Bach stb.) családokkal. Ez az utóbbi nevezetes példája a zenei tehetség öröklésének. Közel háromszáz (1550—1846) év lefolyása alatt mintegy hatvan zenészt adott a világnak, kiknek fele kitűnőség volt. Az államférfiúi tehetség öröklésére nevezetes példák a Medicisek, a Guisek, a Gondék, a Mirabeauk, a Zrínyiek, a Hunyadiak; a tudományos tehetség öröklésére, a Bernouilli, Herschel, Euler, de Candolle, Darwin és Bolyai nemzetségek. Hogy a bölcséleti szellem öröklése ritka, annak egyszerű oka az, hogy a legtöbb philosophnak nem volt utóda; pld. az újkorban Descartes, Leibniz, Spinoza, Kant, Hume, Comte, Schopenhauer nőtlenül vagy gyermektelenül haltak meg.

Öröklődnek továbbá a szülők beteges hajlamai és lélekállapotai; pl. a falánkságra, a részegsége, lopásra való hajlam, (még akkor is, ha neveléssel akartuk legyőzni); továbbá a melancholiára, öngyilkosságra, epilepsiára való hajlandóság.

A közbevetett, vagy ősökre ütő öröklést az ó-korban is ismerték. Aristoteles, Galenus, Plinius, Plutarch és mások beszéltek róla. Midőn az unokákban a nagyszülők, s a dédunokákban a szépszülők erkölcsi és értelmi vonásai mutatkoznak: ugyanaz az öröklési eset ismétlődik, mint midőn a családi képtárakban egy-egy arcot két-három nemzedék múlva ismét feltűnni látunk. Nemcsak a «görög orr», «bourbon orr» s más testi vonás tűnik fel újból nemzedékek multán, hanem a tehetség, jellem, szenvedélyek is. Scipiónak unokái a Gracchusok, Martell Károlynak unokája Nagy Károly, Darwin Erasmusnak unokája D. Károly, Vasa Gusztávnak dédunokája Gusztáv Adolf.

Néha a közbevetett öröklés oldalági. Ily oldalági őse Octaviusnak Caesar, Lucanusnak Seneca, Pyrrhusnak Nagy Sándor, XII. Károlynak Gusztáv Adolf, Fontenellenek Corneille, Bentham György (híres fűvész)nek Bentham Jeremiás. Ily esetekben az öröklés cyklusszerű: néha nagyon hosszasan lap-

pang, de ötven, sőt ötszáz év múlva is újból megjelenik, annak tanúságául, hogy beltermészetünkben sem vesz el semmi.

III.

Az örökölt hajlamok, vagy tehetség-csírák az a tőke, melylyel a nevelőnek okvetlenül számot kell vetni. Az örökölt bentermettségek hatalma alól senki teljesen meg nem menekülhet. A Biblia szerint a szerecsen a maga bőrért, a párducz az ő bőrének tarkaságát le nem vetkőzheti, azaz a közepes tehetségű ember a leggondosabb nevelés mellett sem lehet Newtonná, Shakespeare-ré, vagy Petőfivé. Idevágólag túlságba menő következtetésre jutnak Ribot és Lombroso. Amaz szerint a nevelés legnagyobb hatású a középtehetségűekre és legcsekélyebb a hülyékre és a genialis egyénekre. Képzeljük, úgymond, hogy az emberi értelmesség különböző fokai oly egyenes sort alkotnak, melynek alsó végét hülyeségnek, a legfelsőt géniének nevezzük. Nézetünk szerint a nevelés befolyása a sorozat végén a legcsekélyebb.

Ez állítás igazolására Ribot a következő példákra hivatkozik: Nagy Sándor huszonnégy éves korában kezdett hódításaihoz, s azt megelőzően négy évig államot kormányzott. I. Napóleon az olasz hadsereg vezére volt 26 éves korában s 35 éves korában császár. Nagy Károly 30 éves volt, midőn hadjáratait megkezdé; XII. Károly svéd király tizennyolc éves korában kezdett hadat viselni. Hannibál és családja: Hamilcar és Hasdrubal szintén ifjú korukban tűntek ki. Scipio Africanus nem volt 24 évesnél idősebb, midőn mint fővezér, a carthágóiak ellen vezette seregét. Hunyadi János tizennyolc éves korában nyerte meg első csatáját.

Ribotnak azonban nincs igaza, midőn a genialis egyéneket és a hülyéket egy csoportba sorozza, kik a nevelés hatása határvonalán túl esnek. A hülyékre talál a tétel: de lehetetlen alkalmazni a magasabb rendű természetekre. Hiszen a genius a legnagyobb mértékben érzékeny azok iránt a rendszeres hatások iránt, melyek kifejlését elősegítik; tehát neveléssel annál

értelmesebbé és jobbra lesz. Neveltségénél fogva könnyebben haladhat, s nagymértékű tehetségeivel együtt jár a tanulékony-ság legfelső foka.¹⁾ Az a mondás, hogy a genie maga a szorgalom, a legmagasabb fokú tanulékony-ságot, azaz nevelésre alkalmasságot jelenti, holott a hülye az ellenkezőt.

A társadalom a nagy vagyon öröklőjétől sokszorta többet kíván, mint a vagyontalanoktól, szintúgy a lelki öröklés gazdagjaitól sokkal többet várunk, s ennek a sokkal többnek a véghezvitelére nevelés kell. Mentől több értelmi és erkölcsi erőcsirát örökölt valaki, annál tudósabb és jellemesebb lehet nevelés útján. A nevelés megkétszerezi, sőt megsokszorozza gondolat- és érzelemjárásának őseitől örökölt gyorsaságát. Különösen fontos az öröklés szerepe az erkölcsi erőcsirákra nézve, mert ha az erőszakosságra és kegyetlenségre való hajlam öröklődik, öröklődni kell a jószívűségnek és jóindulatnak is. Mint a hogy a járásra és éneklésre való dispositiókat örököljük, úgy örököljük az erkölcsiségre való hajlamot; tehát van az emberrel vele születet jóság és becsületesség, mint a hogy az érc-hegység gyomrában arany és ezüst erek vannak; csak ki kell bányászni és értékes kincsesé földolgozni. A bentermett erőket morális érték-ké a nevelés alakítja át, mert az szabja meg a magaviseleti elvet, az állít az ifjú elé eszményeket, az ad mintákat a jellem alakulására: fenkölteket vagy alávalókat; tehát az emel fel vagy tesz tönkre valakit erkölcsileg.

A kifejlés (evolutio) elméletének némely túlzói azt állítják, hogy az ember akkor lenne legtökéletesebb, ha értelme és érzelmei legbonyolultabb műveleteit, mint merő reflex működéseket gépszerűen végezné. Szerintök «az öntudat minden ténye, tehát minden gondolat, minden érzelem szervezeti tökéletlenség vagy hiány, minélfogva az eszményi ember typusa a csudálatosan bonyolult, s mégis egyöntetű öntudatlan automat.»²⁾ Ez a gépiesen érző és gondolkodó lény a kifejlésében fennakadt vagy megfeneklett ember, egy szintén megfeneklett fejlődésü vi-

¹⁾ Guyau, *Éducation et Hérité* 77. 1.

²⁾ Paulhan, *Le devoir et la science morale*, (*Revue philos.* 1886. dec.)

lágban létezhetnék, a hol alkalmazkodásnak helye nem lenne, íme, a Descartes autóm atjának méltó képmása, a ki nem tapasztal s nem alkalmazkodik, hanem ösztönei dictandója szerint tesz, holott láttuk, (I. fej.) hogy az alkalmazkodás az emberi ész kiváltsága, s az akarat a végrehajtója.

Az állati ösztön szétfoly a térben és időben; az emberi ész épen az alkalmazkodással rövidíti meg a tért és időt. A routine, vagy a megfeneklett gyakorlat és a gépies emlékezet ideje lejárt; tudásvágyunk felkutatja a múlt emlékeit, szétszedi az ismeret nyalábjait s újból kombinálja, hogy új tudásra, új eredményre jusson. A régi tudást újjal helyettesíti, haladásra alkalmasabbal, régi eszközeit újakkal cseréli ki, s legbecsesebb eszközének, az észnek kimívelésére a föld minden zugában külön intézeteket (iskolákat) szervez, melyeknek egyetlen feladatuk az elme és szív mívelésére újabb és újabb módszereket találni és alkalmazni. Az új tudással karöltve fejlődik a figyelem ereje s a mívelt érzülettel és akarattal együtt jár a haladás és határozó cselekvés. Hiszen «tudni annyi, mint elkészülve lenni, hogy többet *tanuljunk* és többet *cselekedjünk*. A míveletlen embert nem bántja a tudásvágy, holott a mívelt ember örökös tudásszomjban szenved. S jóllehet a tudomány hovatovább mind több hasznát veszi a megszokásnak és a reflex működéseknek s bennök kibővül a tudás alapja, mint a hogy egy magas épület földalatti helyiségeit kibővítik: mindazonáltal állíthatni, hogy az ember-nem világosabb öntudata, gyakorlati tudása és szellemi erélye lesznek gondolkodásunk igazi mértékei.»¹⁾

A felhozott tényekből a nevelő két dologról szerezhet meggyőződést: Elsőben is arról, a mit Leibniz úgy fejezett ki, hogy *az öröklés elannyira törvény, hogy az attól való eltérések csak látszólagos kivételek*. Ugyanő ezt mély értelműen így fejezi ki: *egységes rendszerre vall minden, még az úgynevezett szörny-szülöttek is*. Az öröklés kérlelhetetlen törvénye figyelmen kívül hagyva végzetessé lehet egy nemzet testi és erkölcsi bukására; ellenben szem előtt tartva, nevezetes tényezője lesz testi és

¹⁾ Guyau. *Education et Héredite*, 215. 1.

erkölcsi felvirágzásának vagy megújulásának. Más szóval a túlon túl erőltetett vagy megbomlott idegrendszer elszegényíti a családok vérét, elsatnyítja szerveiket, minek következtében a nemzettest lassanként elállatiasodik és elbutul. És a nevelési utilitarizmus (1. IX. fejezet) ennek a testi és erkölcsi bukásnak ássa a sírját. Ellenben az egészségesen tartott vér és idegrendszer megmenti az egyest a korai elaggástól, a nemzettestet a pusztulástól; sőt az idegen népelemekkel vegyülés útján (pl. rá az angol-szászok, celták és normannok elegyülése) egy nemzet megifjodik és szert tesz az elpiisztíthatatlanság ismérveire.

Továbbá azt is átlátja a nevelő, hogy *az örökölt hajlamok gyakran a neveléssel szemben álló antagonisticus erők*. Neki tehát módját kell ejteni, hogy oly eszközöket alkalmazzon a nevelésben, melyekkel *fegyelmezheti, módosíthatja vagy megakadályozhatja* a különben veszélyes erőcsirák kifejtését, melyek örvénybe sodorhatják az ifjút. Képtelenség lenne eme hajlamok teljes átalakítására, vagy kiirtására vállalkoznia. Ez az oka, hogy a természettől lusta, vagy erőszakos gyermekek büntetéssel megtörni, vagy újjáalkotni (reformálni) nem lehet; ellenben helyes bánásmód és tapintat természetük zsarnokságán sokat módosíthat, változtathat. Hiszen ha az élőlények jelleme az alakíthatóság, a plasticitas, hogyan lehetnének ennek híjával az élet magasabb fokain: az értelmi és erkölcsi élet köreiben?

Az életnek kiváltképpen az első 3—5 év közt eső szakasza a nevelői megfigyelésnek valóságos kincses háza, aranybányája. Ebben a korban a gyermeki lélek nyilvánulatának jókora része, a mennyiben önként fakad, az ősök előkészítő munkájára utal. Egyéni erőfeszítése jó darabig csekély: ösztönszerű érzelmei (felelem, harag), az ősöktől örökölt diszpozíciók nyilvánulatai, minthogy ebben a korban az egyéni munka és a race életéből merített tehetségcsirák működése fordított viszonyban állanak, a testi és szellemi egyéni vonások megfigyelésére a legkedvezőbb alkalom kínálkozik. A nevelőnek az örökölt vonásokkal szemben igen gyakran a lelkiismeretes orvos szerepe jut, a ki nem éri be betege jelen állapotának is-

meretével, hanem vizsgálódásait kiterjeszti a szülőkre, s a család régibb tagjaira is, hogy a múltból teljes tájékozódást szerezzen. Az idevágó megfigyelések eredményét a nevelőnek a tudományos elvek útmutatása szerint kell feldolgoznia. Ekként a nevelés-tudomány alapelvei támaszt nyújtanak a nevelőnek a kezdeményezésben; a szerzett adatok megítélésében rásegítik, hogy a gyermekek magaviseletében szakadatlanul előforduló eltérésekhez alkalmazkodni tudjon; hogy a tapogatózás és sötétben botorkálás helyett — emberhez illően — a belátás világosságánál járjon; hogy tudja magyarázni a kapcsolatot az értelmi és érzelmi működések között, valamint az összefüggést a szülők és gyermekek természete között, és megfejteti azokat a szellemi és erkölcsi tüneményeket, melyeket a tapasztalat embere legfeljebb megbámul; eszközöket találatnak ki vele, s fegyvert adnak kezébe, hogy megakaszson, vagy legalább meggyengítsen oly hajlamokat, melyek a védtelenül hagyott gyermeket vagy ifjút heves kitörésekre vihethék, s testileg és lelkileg tönkre tehetnék.

Ennélfogva a nevelés nagyban hozzájárul, hogy a lelki öröklés az legyen, a mint Bagehot nevezte: a civilisatio összekötő idegzsöveve. «Ez az a folytonos erő, — mondja ugyanő — mely korszakot korszakhoz fűz, mely alkalmassá tesz mindenkit, hogy azzal a bizonyos tökélylyel kezdje, melyre az utolsó nemzedék eljutott; mely a civilisatiót nem pontok sorozatává, hanem színes vonallá teszi, melyen biztosan öltődik egyik szín a másikba. E tan szerint testi javulás szintén történik nemzedékről nemzedékre, és ha ezt a képzelet egyszer felfogta, soha el nem felejtheti; de ha nem tudod méltányolni ezt az okot a maga finom materialismusában, ha csak nem úgy nézed, mint az embereknek idegeken való játékát, mely korszakról-korszakra finomabb húrokon szebb zenét hallat: az öröklés elvét bizony nem bírod felfogni, sem titokzatosságában, sem hatalmában.»¹⁾

¹⁾ Bagehot (olv. Bedzset), *Phisics et Politics* 8—9. 1.

VII-IK FEJEZET.

Nevelés és a nemzeti társadalom.

1.

Comeniusnak az a mondása, hogy az iskola a községé (a társadalomé), csak a jelen százban valósult meg. A végre, hogy az megtörténhessék, a világnézetnek merőben át kellett alakulni. Az egyénnek a társadalmi hagyományos keretből ki kellett szakadni és a politikai társadalom nagy szervületének egyik jelentékeny alkotó részévé, atomjává lennie.

Smith Ádám a múlt százban első, ki az oktatás nemzetgazdasági jelentőségére rámutatott. Egyes kormányok (Poroszország, Ausztria) a nép adózó ereje gyarapítása végett kénytelenek voltak földművelésre, iparra és kereskedelemre tartozó ismereteket terjeszteni s ekként az oktatásügyet nemzetgazdasági erő forrásává tenni. Ámde ez a pátriárkái gondoskodás, «landesväterliche Fürsorge csak nagyon hosszú idő múlva juthatott volna oda, hogy a politikai társadalom különböző szükségletei mellett, az egyén tehetségeit is kellő figyelemben részesítse.

Az egyénnek e részben segítségére jött a francia forradalom. A nagy mozgalom oktatásügyi tervezőinek (Condorcet, Talleyrand, Mirabeau, Daunou s társaik) a dicsősége, hogy kimondták ezt a szót: *kötelessége minden polgárnak tanulni és főhílgosulni lenni*. És emez elv alapján a nevelés ügye társadalmi problémává, mindenkinek közös ügyévé lett. Ettől fogva a *közoktatás* célja az ismereteket az új társadalom szelleméhez alkalmazni, s az egyént a társadalomban való megélhetésre és boldogulásra alkalmassá tenni.

A középkor syntheticus szelleme az embert a rendhez, a testülethez és a földhöz kötötte. Az ekként alakult társadalmi keretek kisebb-nagyobb merevséggel fenmaradtak a múlt száz végéig, midőn a francia forradalom az újkor kiválóan analy-

ticus szellemének munkája következtében azokat összetörte; az egyént régi kötelekeiből felszabadította és a társadalmi rendek létrájáról leszállítva, a maga lábára állította. Így született meg a demokratikus, vgy jelenkori társadalom.

A régi társadalomban a keret a fő, az ember csak eszköz. Az egyén foglalkozását az ő születése, kiváltságai, családi hagyományai szabják meg. A születés, a kiváltság, a vagyon, a hagyományok kész keretei, természetes akadályai voltak az egyéni mozgásnak és haladásnak. Régen az volt az ember, a mivé a születésével járó előjogok s a családi és testületi hagyományok tették; ma azzá akar lenni, a mire benszületett tehetségei sarkalják: idegsejt, mely sok szállal fonódik hasonló társaihoz; ember, ki a rokonszenv, felebaráti szeretet és Ősök tisztelete érzelmeivel fűződik egy nemzet-testhez.

A középkor világnézete fő vonását megtaláljuk társas szerkezetében, és abban is különbözik az ó- és új-kortól. Az ó-kort, kivált az utolsó százakban, mélyen átjárta volt a folytonos hanyatlás hite; ellenben az új-kor a renaissance óta, a végtelen haladásban bízik. A középkor világnézetében sem a hanyatlás, sem a haladás eszméje nem fordul elé, hanem igenis az állandóságé, s a zavartalan bizonyosságon alapuló quietismusé. A középkor emberének korlátolt az universuma a La Place és Galilei universumához képest; de állandó, mint'állandó volt a föld és pokol, s szentül hitte, hogy a világ olyan volt és lesz mindig, a minőnek látta, és hogy azt majd az utolsó Ítélet is olyannak találja.

Hasonlóan vélekedett az *erkölcsi világról*, az emberek egymásközi viszonyát a középkor felfogása szerint változatlan rendszabályok határozták, melyeknek törvényszerűségében senki sem kételkedett. Nem csak hogy nem protestált a fennálló társas szerkezet ellen, hanem másról vagy jobb szerkezetűről nem is álmodott. Ezt a világnézetet akár *praestabilita mechanicanak* nevezhetnők, mert az ember a maga cselekvése és gondolkodása motívumait kívülről, másoktól kapta s egyáltalán nem magából merítette.

Merőben eltér ettől a felfogástól az új-kor, melynek világ-

nézete szerint a társas élet alapja az, hogy a társadalomnak joga van önmaga által létezni: önmagából meríti életelemeit, s önmagában, illetőleg tagjaiban hordja szabályozó törvényét. A régi társadalomban voltak egymás *főlé* rendelt *osztályok*, külön jogokkal, más-más érzéssel, gondolkodásmóddal: a jelenkor társadalmában vannak egymás *mellé* rendelt, egyenjogú *polgárok*, kik egyforma jogok és kötelességek részesei. Amott a rend volt a fő, emitt az egyén, a társadalmi atomba személyiség. A hagyományos keretek helyére az egyén került, a saját maga alkotta kerettel: jellemével.

A régi társas rendezetben az ember a múltra hivatkozva őseivel, régi nemzetségével avagy atyjával állott elé; ellenben ma önmagával, saját énjével kell eléhozakodnia. A mai társadalom nem ismer más hierarchiát, csak a tehetségét, az egyén erőfeszítését. Ma mindnyájan arra vagyunk kárhozthatva, hogy hasznosak legyünk. Oly kárhozat, mely alól menekülnünk nem lehet.¹⁾

Ez a természetes oka annak, hogy ma az egyén műveltsége első rangú kellék lett, mert a mit régen a száz éves szokások s a családi és testületi hagyományok tettek: azt ma a nevelésnek kell megtenni.

Aristoteles szerint a demokratikus társadalmakban szabadság az érték mértéke. Ebben a szabadságban ma az egyén nagyobb mértékben részesül, mint valaha. A részesülés foka szerint az egyének nagyobbak lesznek, a társadalom kormányhatalma pedig a szerint száll alá. Ma a nyilvános hatalmak szintúgy, mint a demokratikus Görögországban gyengék, ellenben az egyének erősek. Szükség tehát, hogy az egyének önmagukat fegyelmezzék és kormányozzák. Ezt az önfegyelmézést, ezt a szenvedélyeink zabolázását, hogy a törvényt ne félelemből, hanem belátással párosult vonzalomból tiszteljük, mi eszközölhetné más, mint a nevelés?

Ezeknek alapján kimondhatjuk, hogy a társadalom fogalma új alakulat. A politikusok bátran nevezhetnék neovul-

¹⁾ V. ö. J. Simon. *La Reformé Sociale*, 1887. évf. jun. 15. sz.

canicus képletnek. A francia forradalom összes borzalmai és nyomorai kellettek rá, hogy az ember más emberben vele egyenlő képmását, facsimiléjét lássa, s vele, mint olyannal, rokonszenvezni kezdjen. Midőn a közélet minden rétegében lelőn fedezve a polgári jogokkal bíró ember, azonnal megszületett a polgári társadalom. Azelőtt társadalomról azért nem lehetett szó, mert a polgári jogok nem voltak közkinccs. Az egyesek rokonszenve csak a rendi tagokra terjedett: nem volt köztudat, sem neki megfelelő közérzet. A rokonszenv csak pász-tortúz volt, s nem az egész társaséletet átjáró delejfolyam.

II.

Sem a közép-kornak, sem a renaissance (új-kor)nak nem volt a mai értelemben vett társadalma, tehát nem lehetett nemzeti társadalma sem. Létrejöttének igen nevezetes akadályja volt egyfelől a közös érdek hiánya. A lovagok a nép elől váraikba vonultak, a polgárok pedig a lovagok elől városaik falai mögé menekültek; hasonlóan a tudósok az egyetemekbe és stúdiumaikba húzódva elpártoltak szellemben és nyelvben a néptől. És a nyelvben való ez az elpártolás (eltérés) szerzé a tanult és tanulatlan osztály közt a szellemi közlekedés teljes hiányát. A latin nyelvet úgy tekintek, mint a komoly gondolat kifejezése egyetlen eszközét. Néhol, pld. Olaszországban az új (olasz) idiómát a «doctorok» kiátkozzák s a szülők megtiltják gyermekeiknek a rajta való olvasást. Hiszen a renaissance nagy publicistája: Erasmus is — mint Nisard mondja — «latinul gondolkodott, latinul lelkesült, latinul szeretett és gyűlölt, hollandi vagy német nyelven soha sem született egyetlen eszméje is. Dajkája nyelvén beszélt inásával, de a szükség kényszerén túl gondolatai csupán latin jegyekben alakultak és lelke, midőn a közönséges nyelveken kifejezett eszmék körén túlemelkedett, természetszerűleg latinná változott.»¹⁾ Nem csoda, ha e felfogás miatt Európa-szerte minden nemzet legtehetségesebbjei és legtanultabbjai tartózkodnak az irodalom művelé-

¹⁾ *Tanulmányok*, ford. Vajda János. Budapest, 1875. 151. l.

sétől; a gondolataikra erőszakolt idegen idioma-iormák merevsége miatt lenézik a vulgáris nyelven írók könnyedségét. A népies idiomán írók elbeszéléseiket és dalaikat az olvasni nem tudók (nemesek és polgárság) kedvéért írták, nekik még fel is olvasták, vagy elénekelték (Minnesänger, troubadour-dalok, stb.) így férköztek be a kastélyok termeibe, a polgárok tűzhelyeihez és a városok nyilvános tereire.

Még a renaissance korában is jó sokáig ezekben a népies szerzeményekben (balladák, dalok, elbeszélések, satirák stb.) vagy pedig a városi magán iskolákban (scryfschoolen) húzódt meg szerényen a népnyelv, s jöllehet Dante és Shakespeare e köznapi nyelven írta műveit, s P^habelais és Brant a satiráit: mégis még utánuk sokáig úgy tartották, hogy az utókor számára érdemes műveket egyedül latin nyelven írhatni. Bacon, Gopernicus, Newton, Hobbes, Spinoza latin nyelven írták nevöket halhatatlanító műveiket.

A XVI. száz legjelesebb iskolamesterei: V. Trozendorf és Johannes Sturm nyíltan hirdették a latin nyelvről, hogy: *4ianc lingvam deus hospitem esse voluit, quam laté terrarum orbis patet hominibus.*» Ennélfogva nem csoda, ha azt akarták, hogy iskolájok egy-egy kis Latium legyen, s hogy tanítványaik latinul beszélvén és latinul érezvén, magukat készakarva expatriálják.

Nagy fordulatot ad a népies irodalomnak a reformatio. Luther, ki magát dicsekedve mondja «parasztnak» — «paraszt ember fiának», az a Luther, a Bibliának németre fordításával, imáival, kátéival és hymnusaival, melyekbe a népies szólamokat és közmondásokat ügyesen beleszötte: a német nyelv apostolává, a nemzet legjobb aspiratióinak képviselőjévé, s ekként nemzeti vezérré lön.

Az 1520-i frankfurti vásáron egyedül egy könyvárus 1400 példányt adott el a reformátor műveiből, melyeket a nép emberei Lübecktől és Brémától le egész Bajorországig és Ausztriáig éjjel-nappal forgattak és mohó vágygyal olvastak, mert bennök első ízben szólaltak meg a legmagasztosabb igazságok az ő nyelvökön.

Eltekintve Luther leveleitől, melyek lelkes felhívások voltak a német nép városi előjáróságaihoz («An die Rathsherren aller Stáde deutscher Nation») az elemi és felső iskolázás érdekében, kimondhatjuk, hogy mind ő, mind társai: Melanchton, Calvin, Zwingli, Farel, Bugenhagen stb. első sorban a családfőkhöz fordulnak, mert nyíltan vallják, hogy a nevelésügy nem kizárólag az egyház sajátja, hanem a társaséletet alkotó összes köröké: a családé, a községé, az államé szintűgy, mint az egyházé. A család nem csak az ember-nem forrása, hanem a társadalomé is (fons et origó generis humani et fons reipublicae.) «Nincs nagyobb bűn, — úgymond Luther — mint a gyermeknevelés elhanyagolása, s nem lehet könnyebben megnyerni az eget, mint a gyermekek útján.» A protestantismusnak az az elve, hogy mindenki a szabadságra és igazságra van hívva; de ezt az igazságot nem kapja készen, hanem magának kell egyéni erőfeszítéssel szert tenni rá, valamint felvilágosodást szereznie arról is, hogy mi tartozik az ő üdvére, melyek az ő kötelességei. Mindez erős motívum volt a népnyelv térfoglalására. S minthogy e részben a Biblia örök érvényű útmutatásokat ad, kell, hogy mindenki tudja azt olvasni, magyarázni és bírálni.

Íme az emberi társadalom minden rétegére szóló általános iskolázás elve. Ez húzódik végig a XVI. száz második felében keletkezett iskola-szervezeti szabályzatokon («Schulordnung»), s legkivált az 1559-iki württembergi szabályzaton, mely a Bibliát a népiskola olvasó-könyvévé teszi. Azt megelőzően, a XVII. száz közepén, Comenius a népnyelvi iskolát sürgeti (Schola vernacula), s kívánja, hogy a magyar nemzet gazdagítsa hazáját saját nyelvén írt jó és bölcs iskolai könyvekkel; Keresztúry Pál, a Rákóczy György fejedelem iskolájában, magyar nyelven tanít; Apácai Csere János pedig, a nemzeti genius dicsőségére, a nemzeti culturához köti a nemzet ienmaradását, s a hazai oktatásügy felvirágzását a nemzeti nyelven való előadásban keresi,¹⁾ s «Encyclopaediájában» ő is,

¹⁾ Lásd Barcsai Ákos fejedelemhez benyújtott terve a magyar hazában felállítandó első tudományos egyetem (Academia) ügyében. Szabó Károly, Pest 1872.

mint Comenius — az anyanyelvi iskolát sürgeti. Ugyanez idő tájt Franciaországban is a Port-Royal virágzó iskolái első sorban anyanyelvre tanítják növendékeiket, mert jobban megértik az ezen való olvasmányokat, mint az idegen nyelvűeket.

Ugyancsak e száznak végén Angolországban Locke szintén anyanyelven írt olvasókönyveket ad a gyermek kezébe. Németországban Francke és a pietisták hasonlóan tesznek. Francke magyar tanítványai (Bárány György, Wázsonyi Márton) azt akarják, hogy «a gyermekeket ne fogják deák nyelvre, minek előtte az *anyai nyelvben* kellően nem proficiáltak; mert szükséges, hogy mindenkifelett az anyanyelvet tanulják meg tisztán.»

II.

A XVIII. száz a nemzeti renaissance kezdete. A francia nemzet volt e részben az európai társadalom nagy mozgatója. Franciaországban La Chalotais, Apácaiék után épen száz esztendővel ír (1763) és sürgeti a nemzeti nevelést. Rolland (1768) tovább megy egy lépéssel, s kimondja, hogy a társadalom *különböző osztályainak szükségéhez* kell alkalmazni az oktatást, mert szükséges, hogy minden polgár a neki megfelelő iskolázásban részesüljön. Turgot (1775-ben), a királyhoz intézett emlékirataiban ékesszólóan sürgeti egy polgári és nemzeti oktatás szervezését; hogy «minden alattvaló tanulja meg kötelességét a társadalom és a király iránt, s hogy minő érdekből kell ezeket a kötelességeket a közjóra és a saját javára betölteni.»

Rousseau, kit némelyek a természetesség Columbusának tartanak, a nevelésben is a «természetszerűt» hirdeti; de azért a szülőföldet és az iránta való legtermészetesebb érzelmeinket semmibe sem veszi. Ezt a két szót — úgy mond egész cynissal, — *Haza és Polgár*, ki kell törülni az újkori nyelvekből.¹⁾ Azt akarja, hogy a gyermek a föld bármely zugában meg tudjon élni.

Követője és eszméi megvalósítója Basedow a világpolgári (cosmopolitanus) nevelésért buzog. Igaz ugyan, hogy egy helyt

¹⁾ *Emile*, I. 9. 1.

«a gyermekeknek a hazafias életre való előkészítéséről» is beszél, ¹⁾ azonban az ifjúból — Rousseau szellemében — mégis európai embert, világpolgárt akar nevelni, ki a nemzetiség és hitvallás concret különbségei iránt közönyös.²⁾

Ezektől eltérően nagy hévvel ragadták meg a nemzeti nevelés eszméjét a francia forradalom reformerei. Mirabeau a lyceumokat akarja nemzeti intézetekké tenni, melyekbe minden megye száz növendéket küldjön, kik a nemzet költségén a legkitűnőbb tanítók vezetése mellett tanuljanak. Condorcet tovább megy javaslatában, s azt akarja, hogy az oktatás négy körét egy u. n. tudományok és művészetek nemzeti társasága (société nationale des sciences et des arts) kormányozza. Lepelletier de Saint-Fargeau a spártai katonás nevelést veszi mintául, s kimondja, hogy az elemi iskolák csak akkor nyújthatnak egyetemes és valóban nemzeti nevelést, ha nevelő házakká (maisons d'éducation) alakulnak át, a hol a leányok 5 éves kortól 11-ig, a fiúk pedig 5-től 12-ig a köztársaság költségén neveltetnek. Ezek a «nevelő házak» az egyenlőség házai (maisons d'égalité), mert ott a gyermekek mindnyáját egyforma ruházatban, egyféle ételmezésben, egyforma oktatásban és gondozásban részesítik.³⁾

«A mi rendszerünkben — monda Lepelletier — a gyermek egész léte a miénk, s mint anyag, soha ki nem kerül a mintából. Mindazt, a minék a köztársaságot kell alkotni, hadd vessék köztársasági mintába.» Ez a lehető legnyíltabb hadizenet a családi kötelékeknek, s a gyermek teljes lefoglalása az állam számára, vagy a mint Barrére, a Gonvent tagja, kifejezte: ^az az elv, melyhez a szülők magukat szabják, abban áll, hogy a gyermekek az általános családé, a köztársaságé, mielőtt az egyes családokéi lennének. Emez elv nélkül nincs nemzeti nevelés.»⁴⁾ A francia forradalom alkotmányozó gyűlése már 1791-ben az alkotmány 1. cikkelyébe igttatta «az emberi

1) Basedow, *Paedlag. Schriften* I. k. 7. 1.

2) Rosenkranz, *Die Paedagogik als System* 219. 1.

3) L. bővebben: A Duruy. *L'Hnstruction pnblique et la Révolution*.

4) Compayré, *Histoire critique. stb.* II. 282. 1.

és polgári jogokat» és azt, hogy nyilvános oktatást fog szervezni, mely minden polgárral közös lesz. A forradalom theoreticusai érezték, hogy az új társadalomban az erénynek szintűgy, mint a tudománynak, népszerűvé kell lenni és a polgárookban mintegy egyéni arculatot ölteni: «A míveletlenül hagyott ember vadállattá lesz,» — monda közoktatásügyi tervezetében Mirabeau, — s veszélybe dönti a társadalom rendjét.¹⁾ igaz, hogy a forradalom közoktatásügyi tervezeteiből, melyek néha túlságban járnak, édes-kevés vált valósággá; (de azt a nagy, érdemöket nem lehet elvitatni, hogy az oktatásügyet társadalmi feladattá tették s a nemzeteket e téren sürgős munkára ösztönözték.

Így történt Németországban, s így történt nálunk. Németországban Fichte 1807—8 telén Berlinben tartott beszédei (Reden an die deutsche Nation) az új és nemzeti nevelés elvét adják elé. E beszédek jobbára elvont fejtegetések, de alapeszméik helyesek.²⁾ Az első eszme a nemzetnek magát-összeszedése, mert ha egy nép boldogulni akar, sem Istenre, sem az emberekre, sem semminemű rendkívüli eseményre nem számíthat, hanem egyedül önmagára. A kik a gondviselésben bizakodnak, közönyösségbe, tétlenségbe esnek és minden küzdelemről lemondanak. A német nemzet a fejedelmek és alattvalók önzése miatt veszett el, csak az önzetlen, tiszta morál mentheti meg.

A második a közoktatásügy reformja, mint a társadalmi minden reform alapja. Minthogy ez a polgárok összeségét felleli, főképp, mert növendékeit polgárokká teszi: *nemzeti neveléssé* lesz. Fichte szerint az államnak csak alkotó elemei, azaz a kellően előkészített polgárok által lehet megújhódni. Az épület szervezését ennek alapján: az egyéneken kezdi. Reformálja a polgárokat, hogy reformálhassa az államot, és úgy akarja nevelni

¹⁾ L. erre Ferneuil, *Les principes de 1789*. III. feje.

²⁾ Az ily értelmezések, hogy a «nép és haza az örökkévalóság képei az időben, s mint olyanok, egyedül méltók szeretetünkre.» «A nép a dolgok u. a. rendjének megvalósításán fáradozó összes akaratok elpusztíthatatlan egymásutánja.» (8-ik beszéd): meglehetősen hidegen hagyják a szívet is, meg az értelmet is.

a gyermekeket, hogy polgárokká váljanak. Azonban azt az alapelvét, hogy az egyének nem az állam függelékei, hanem az állam egyénekből áll, meghazudtolja iskolatervezetében, mert a Lepelletier-féle túlságba esik. Az ő iskolája egy kis zárt világ, melybe kívülről semmi be nem hatol. A növendékek, mint Émile, mesterséget tanulnak, s ruházatot, bútort, tápszert maguk állítanak elé. Teljesen egyenlők lévén, mindent megosztanak egymással; s csak a leendő tudósok mentetnek fel a mesterség tanulása alól. Íme az iskolai socialismus, mert ily «nemzeti nevelésen» Rousseau is bízást elcsodálkozott volna.

Fichtenél, mint Plató államában, megszűnik a család. Rá is talál Anstoteles megjegyzése, hogy az ily családtalan társadalomban az emberi vonzalmak úgy elenyésznek, mint a hogy néhány csöpp méz íze oda lesz egy tömeg vízben. Ilyformán bátran lehetne az anyatejet egy egyetemes nemzeti péppel helyettesíteni.

IV.

Közoktatási ügyben nálunk is sok történt Szent-István korától a múlt száz második feléig.

Tudjuk, hogy az egyház saját erejéből, saját kezdeményezéséből szervezkedett a zsinatokon; s hogy hasonlóan szervezkedtek a középkorban Parisban, Rolognában azok a főiskolák, melyekbe özönlött Európa tudás vágyó ifjúsága. Mintájukra alakultak másutt, nálunk is, *Stúdium Generalek*, universitások, hogy országosan is terjeszszék a világosságot. Királyaink és egyházaink versenyre kelnek a liberális tanulmányok ápolásában, hogy a bennök fejlődő társadalmi erőket hasznukra fordíthassák. A renaissance és a reíormatio még inkább fokozta a versenyt, s mind nagyobb-nagyobb körére terjedt ki a társadalmi erők felhasználásának. Mátyás, Rákóczy György, Bethlen (tábor, Oláh Miklós, Pázmány, Comenius, Apácai mondhatni erejük legjavát arra fordítják, hogy a nemzet számára közmívelődési intézeteket, a pallérozódás állandó szerveit alkossák. A XVIII. százban Mária Terézia már fenhangon hirdeti, a mit Mátyás és Rákóczy éreztek, hogy t. i. az oktatás-

úgy a politika egy része. Ehez járult, hogy az irodalom Európa-szerte nemzeti idiomákon szólal meg, s egyes tudósok egy-egy tudományágat (Montesquieu, Bufibn) a beszéd művészetével a tömegre nézve hozzáférhetővé tesznek; végül a francia forradalom hatására megszületett a nép még igénytelen tagjaiból az egyenjogú polgár, ki az ember vonásaival királyilag fel van ruházva. Lássuk, hogyan lett nálunk az oktatásügy közös, nemzeti ügygyé, és az iskola a népé, a nemzet minden tagjáé.

Hazánkban a nemzeti iskola és abban az egyén tekintetbevétele, a francia forradalmat megelőző időkre, a múlt száz hetvenes éveire esik.

Mária Terézia annak az elvnek a megvalósítója, hogy az iskolázás államügy jelenleg is, s az lesz ezután is. Az 1777-ben Magyarország számára kiadott közoktatásügyi tervezet: «Ratio Educationis» a néhány évvel azelőtt Ausztriában életbe lépett Felbiger-féle «Allgemeine Schulordnung»-nak a magyar viszonyokhoz alkalmazott kiadása. Ám ez a tervezet nem a maihoz lógható módon tárgyalja a nemzeti iskolát. Vezérgondolata az állami iskola. A katonás szellemű állam-eszme jut benne általában érvényre, s különösen érvényesül a tanítók «idomításában» («Abrichtung der Lehrer») és az oktatásügy egyformásításában. A Ratio az elemi iskolát, melyben a német nyelv a magyarral egyenjogú volt, «nemzeti iskolának» hívja ugyan, de azért a tanítókat németnyelvű tanfolyamra kényszeríti, mert mind tőlük, mind az iskola inspectoroktól elvárja a kormány, hogy németül tudjanak. Ez a nemzeti iskola tehát voltaképpen a német nyelvű állam iskolája volt. Az iskola-inspectorok, s köztük Kazinczy Ferenc is, mint «a Kassai Tudományos Kerület Nemzeti Iskoláinak Inspectorai»¹⁾ németül írták hivatalos jelentéseiket.

A múlt százban Magyarországon teljesen elhomályosult volt a Comenius és Apácai Csere sürgette nemzeti érzület (XVJT. száz) a latin nyelv általános használatának miatta. Latinul beszélt az ember az ő istenével, a király a népével, azon

¹⁾ *Kazinczy Ferenc hivatalos levelezéseinek maradványai 1786—1791.* 259. oldal. Kézirat ívrétben, a sárospataki főiskola könyvtárában.

érintkezett egyik népfaj a másikkal, az úri ember az ő gyermekeivel; csupán csak a paraszt beszélt magyarul—a paraszttal. Az 1790-iki országgyűlési bizottság munkálatai szerint a latin nyelvet illeti az első hely nemcsak remeksege miatt, hanem azért is, mert nélküle a különböző népfajok nem értenék meg egymást.¹⁾

Természetes ezek szerint, hogy az egyetemen latin a tanítás nyelve, a keszthelyi Georgiconban latinul tanulták a gazdaságtant, s midőn II. József az élő nyelven való tanítást rendeli el, a kir. cancellaria repraesental a magyar nyelv ellen, annak fejletlen volta miatt, minélfogva 1784. óta a német nyelv vonul be ideiglenesen az egyetemre, hogy József halála után újból megkezdődjék a latin nyelv uralma s tartson a jelen százban majdnem 1848-ig.

A Ratio Educationis az elemi iskolának hármass feladatát ismeri, s éhez képest egyfelől oly tárgyakat kíván belevinni, melyek a növendékeket az ember, a polgár és a keresztyén kötelességei teljesítésére előkészítik; másfelől, a melyek a különböző életpályákra készítenek elő: és végül a melyek kiválóbb tehetségű növendékek kiművelésére alkalmasak. Elég, ha e sok rendbeli feladat közül legalább az elsőre tekintettel volt a Ratio, s az is némi érdeme, hogy a *polgárról*, az állam kedvéért legalább névleg megemlékezett.

Másképp fogta fel a dolgot Erdély és a magyarországi protestáns egyház. Az 1790—91-ki erdélyi országgyűlés XLV. és XLVI. t. cikkeinek elseje elrendeli, hogy az iskolákban a tannyelv ezután magyar legyen, mint a hogy azelőtt volt, (*Linguae Hungaricae usus quoque antea vigens.*). Az ezeket meg-

¹⁾ *Ratio Educationis*. Budae 1806, 34. 1. A «Ratio»-nak ez az új kiadása a 40. §-ban hangsúlyozza ugyan a hazai nyelv (*Lingua Patxiae*) szorgos tanítását alsó és felső iskolákban; de azért a latin még hosszú ideig megmaradt régi helyén. Hisz' a pesti egyetemen a 40-es évek elején is csak egy óra volt a magyar nyelvre és irodalomra (1. a VIII. fejj. végét). Erdélyben korábban kezdődött ugyan az iskolai magyar nyelv tanítás; de még 1834. táján is pl. a m.-vásárhelyi collegiumban sokáig gúnytárgya volt a magyar nyelv tanítója: a «tanulni fogok, — fogsz, — fog» első hangzatásért.

előző (44-ik) ülésen a *Magyar Nyelvmívelő Társaság* alapítására vonatkozó Aranka György-féle indítványt a Rendek elfogadták és tárgyalták. Ez a Társaság 1793-ban gróf Bánffy György kormányzó elnöklése alatt meg is kezdette működését; de meg nem erősítettven, 1810-ben feloszlott. Szintén az erdélyi rendek és hazafiak az 1792-iki diaeta XXXVI. ülésén dr. Gyarmathy Sámuel «Magyar Grammaticája» kinyomatását elhatározták; két évvel később (1794) pedig 80 ezer forintot tettek össze egy állandó színház építésére. Erdély eme dicső emlékü mozgalmanak méltó mása volt az anyaország re-aetiója.

A magyarországi reformált egyház, mint a magyar ajkú és érzületű népesség egyik egyháza, sok buzgósággal kezdte rendezni az iskola-ügyet és segíté azt a nemzeti nevelés rév-partjába jutni. A tiszántúli egyházkerület 1795-ben készült iskola szabályzatában az iskolában beszélt nyelv szerint *magyar* és *deák* iskolákat különböztet meg; a dunamelléki ref. egyházkerület pedig 1801-ben *magyar* vagy *nemzeti* és központi iskolákat.¹⁾ A protestánsok erős nemzeti érzületének köszönhetni, hogy az 1790. XXVI. 6. t. c. a magyar nyelv jogait elismeri; hogy a Ratiót nemzeti szellemben átdolgoztatták s 1806-ban újból kiadták. A magyarországi ág. evang. egyház már erre az alapra állott s 1842-ben nemzeti irányú iskolai rendszert fogadott el. Aztán a külföldi népoktatási mozgalmak (Pestalozzismus, Bell-Lancasterismus) mindig érintek hazánkat is, s hatásuk alatt Wesselényi Miklós az 1889—40-ki országgyűlésen egy *népnevelési* kormány felállítását sürgeti, mi csak nyolc év múlva (1848.) következett be. Ezt megelőzően egy pár évvel 1845-ben, a m. kir. helytartó tanács Magyarország elemi tanodáinak szabályzatát az 1844. II. 9. t. c. értelmében készíté el, mely szerint az országban a *közoktatás nyelve a magyar*. Az 1848-ki rövid életű kísérteményről nem szükség bővebben szólanom, az 50-es években rá következett rendszerről pedig csak annyit jegyzek meg, hogy negatíve jó szolgálatot tett a

¹⁾ L. Kiss Á. „*A magyar nép ifik. tanítás története*” 39. s köv. 1.

nemzetnek, mert németesítő apparátusával a hazafiságnak hatásos erősítője volt, a közérzületet szakadatlanul arra sarkalva, hogy isolában és életben híven ápolja mindazt, a mi nemzeti.

V.

Látni való ebből a rövid visszapillantásból, hogy az erkölcsi világban semmi sem rögtönződik és semmi sem közönyös. Elsőben létrejött a társadalom, s idő folytán felvette a nemzeti színezetet; elsőben a polgár született meg, ki a nemzeti társadalom levegőjén a haza polgárává, hazafivá kíván nőni. A XVII. száz végén (1687) La Bruyère csak kenyeret kért a népnek nevezett vadállatok számára, kik napbarnított arccal a falukon szétszórtan laknak, kiknek tagolt-forma hangjok van, s ha lábra állanak, emberi arcot mutatnak.¹⁾

Minő ritka és tiszteletreméltó följegyzést olvasunk Montaigne atyjáról, egy XVI. százbeli nemes emberről (gentilhomme), hogy rangja előítéletein túl emelkedve, fiát falura küldi, hogy gyermekora első éveit ott töltsse, *s tanulja szeretni a népet*. Nevezetes része volt ennek abban, hogy egész életében vonzódott a társadalom kicsinyeihez (*adonne aux petits*).²⁾ A XVIII. százban lesz általánossá az ember személyisége abszolút értékéről való felfogás, a mi a rabszolgaság eltörlésére ve-

¹⁾ A régi magyar társadalom állott *hatszáz mágnás családból, körülbelül félmillió közép nemességből, s néhány ezer honoratiorból*. A zsidó és paraszt, mint a föld népe, nem csak a magyar társadalomnak nem volt alkotó eleme, de semmi más társadalomnak sem. S hogy erről *a pórnép* nálunk sem volt a nemesség nagyon fenkölt nézettel, kitetszik a Dózsa-féle lázadás után (1514-ben) hozott következő törvénycikkből: « *Ugyan az egész parasztság kiirtandó lenne; de mivel a nemesség a parasztság nélkül semmit sem érne, nyomorult élete meghagyatik.* » A politikai bosszúállás eme szégyen-cikkelyét 1767-ben szünteté meg önhatalmúlag Mária Terézia, midőn behozta az urbért, s ezzel az egész országban úr és jobbágy között határozott rendet állapítván meg, véget vetett a földesúr addig határtalan önkényének.

²⁾ Compayré, *Histoire critique* I. k.

zetett. Hiszen Kant maga megvallja, hogy mintegy isteni kijelentésre nyílnak meg szemei Rousseau ama tanítására, mely szerint az ember személyisége szintoly szent és sérthetetlen a parasztnál, mint a fejedelemnél. Általában száz, néhol 'százötven esztendő lassú haladása kellett a műveltségnek, hogy midőn a politikai nagy átalakulások után a társadalom legifjabb tagja: a nép (ἔθνος) megszületett, a polgároknak addig kiváltságolt társadalma, őt az alkotmány keretébe bevenni és magához ölelni siessen. Nálunk is a jobbágy értelmileg és érzelmileg hontalan tagja volt hazánkknak: jó formán számúzve mindenből, a mi a rendi szerkezetű társadalomban műveltség számba jött. Mint láttuk, nálunk a Mária Terézia-féle állami iskola teljes 70 esztendő múlva (1848.) lett mindenki gyermeke számára való nemzeti iskolává, azaz olyanná, melyben a magyar nyelv mellett a társadalmi egyenlőséget is tanulták.

A XIX. száz büszke lehet egyenlőségi érzetére, s az emberi méltóság iránt való nagy tiszteletére. A mely országban a nép az alkotmány sáncai mögé bevétetett, az ipso facto kötelezte magát, hogy a régen nomád vagy állati életre kárhóztatott nép minden fiát *polgárrá* és *hazafivá* nevelje, azaz olyanra, hogy bízzék a tanultságban, higyen a szellem műveiben s legyen érzéke a nemzeti élet nagy feladatai iránt.

Midőn ekként egy országban a társadalom minden tagja nem csak egyén, hanem Aristoteles értelmében vett *zoon politikon*, azaz polgár lett, s az erkölcsi fegyelmezés és törvényes ellenőrzés egyforma és a nemzettest természetének és geniusának megfelelő hatása alá került: a *nemzet* fogalom tartalma kibővült a *honpolgárok*, a *hazafiak* összeségében, mert mindenki egyformán részese a jelen kötelességeinek, a jövő reményeinek és a múlt idők dicsőségének. Ez az utóbbi a daliás idők heroismusához, azaz a nemzet nagy családja hagyományaihoz és vére hullása emlékeihez való ragaszkodást jelenti.

Egy nemzetet tehát szintűgy lehetetlen rögtönözni, mint a hogy lehetetlen az egyént. A nemzeti jellem szintűgy hosszantartó küzdés és tapasztalás ára, mint az egyes ember jelleme. A nemzet — Renan szép értelmezése szerint — mint *lélek* és

szellemi család, egy erőfeszítésekkel és áldozatokkal teljes hosszú múlt eredménye.⁵⁾ Ebből az eredményből, főképp a míveltség és a nemzeti öntudat emelkednek ki.

VIII. FEJEZET.

Nemzeti nevelés.

1.

A nemzeti nevelést sokan sokféleképp értelmezik. Lássunk közülök egyet, Kigg pl. Így körvonalozza:²⁾ «Ha nevelt embernek azt hívjuk, kinél megvan az önuralom és előrelátás erélye és megszokása (habitus) s hozzá még helyzetéhez mért tudás és szellemi fegyelmezetség párosul: akkor nevelt nemzetnek azt fogjuk tartani, melynek minden osztályáról elmondhatni, hogy benne az önuralom és előrelátás megszokása mellé az élet helyzeteihez mért tudás és szellemi fegyelmezetség járul. A nemzeti nevelés széles értelemben, *a fegyelemnek egy nagy folyamata*, vagyis azoknak a befolyásoknak az összege, ..melyek a nemzet minden rétegét az *önuralom*, megfontolás és előrelátás erkölcsi megszokásainak ellenőrzése alá vetik, midőn a nemzet minden tagja el van látva az ismereteknek és szellemi fegyelemnek azzal a mértékével, mely alkalmassá teszi kötelességei hathatós betöltésére. Ám ez az értelmezés csupán egy nemzettestre szóló általános nevelést jelent. A nemzeti nevelés ennél több. Első. sorban az az imént említett fegyelmezés és oktatás folyamata, de speciális színezettel Ebből kiindulva, mondhatjuk hogy a nemzeti nevelés, lényegében *a fegyelmezés és oktatás oly folyamata, mely az ifjúságot a nemzet érzés-, gondolkodás- és cselekvés-módjába (éthosz) vezeti be. Mondhatnók röviden ezt az átalakulás oly folyamatának, mely szerint a nemzeti éthosz az egyének éthoszává változik.*

Tudjuk, hogy az egyén életének legjavát az öntudat, továbbá bizonyos életcélok, s a rajok irányuló munkásság teszik.

¹⁾ *Discours ef Conférences*. 306. 1. — ²⁾ *National l'Education* 2. 1.

Épp így a nemzeti élethez kell közös tudat és az öntudatban egyesülés, azaz közös felfogás a nemzet hivatásáról és ezt kiegészítő együtt-érzés.¹⁾ A nép elsőben csak sejti hivatását, de később erre vonatkozó eszméi testet öltenek irodalmában, költészetében, zenéjében és történetírásában.

A nemzeti nevelés feladata az ifjúságot első sorban a nemzeti genius most említett alkotásaiba bevezetni, azoknak szellemével körülvenni, hogy belőlük az ifjú nemzedék hazafiéretet és hitet merítsen, alakuló jelleme pedig színt és erőt kapjon. Így fogva fel a dolgot, az iskolai nevelés csak egy töredékét adhatja az alapos és hathatós nemzeti nevelésnek.

A nemzeti nevelés magában foglalja *a gyermekszoba és háztáj, a szülőföld, az iskola, az egyház, a napi és időszaki sajtó, a költészet és művészet, a tudomány és politikai intézmények, az alkotmány és kormány forma hatásait*; sőt az utca a maga emléktáblás házaival, a nyilvános terek a nemzet nagyjai emlékszobraival, a népkertek vagy játékterek a nemzeti játékokkal és nemzeti viselettel, mint az ősoktól ránk szállt hagyománynak szent és tiszteletre méltó részei; a műhely, a gyár, a bolt, az ipar és kereskedés a maga erkölcsösítő befolyásával: mindmind részesek a nemzet művelődése nagy folyamatában, azaz az ifjú nemzedéket a nemzet-testbe beolvasztó nagy és hosszú művelésben.

Ezek a nagyon különböző irányú tényezők együttvéve nyújtják és teremtik nekünk azokat a motívumokat, melyek összhangzásba hoznak bennünket nagyszülőinkkel: a nemzeti ősokkal és édes szülőinkkel, sőt — ha lehet úgy mondanom, — a haza szent földének életével, vagy: úgy keltik fel vágyainkat, úgy irányozzák gondolkodásunkat és határozzák cselekedeteinket, hogy velők egy húsból való húsnak, egy vérből való vérnek s egy lélekből való léleknek érezzük magunkat. Ezek és a hozzájuk hasonló tényezők serkentik, idomítják és állandósítják jellemünket, s alkotják azt a nemzeti közszellemet, a melyből fakadó érzelmekhez, nézetekhez és törekvésekhez az egyének készséggel alkalmazkodnak.

¹⁾ L. Imre Sándor, «Nemzetiség és nevelés» Bp. Szemle 1875. szept.

Ekként assimilálódik lassanként az egyes tag a nemzettest szervezetével, s éli bele magát annak múltjába, s jelen örömeibe és küzdelmeibe. És a milyen mértékben ezt teszi, oly mértékben úgy érez és úgy gondolkodik, mint a hogy a körülötte levők éreznek és gondolkodnak; és úgy cselekszik, mint a hogy azok cselekesznek. Eként támad fél az ifjú nemzedékben a régiek szelleme, s keletkezik Apáczai Csere erőteljes kifejezése szerint «nemzetünk újonnan megépülése és előmenete.» Az egyén szellemi mozgását oly erősen befolyásolja a tömeg mozgása, mint a hogy a jégmezők részei az egész jégtömeg irányában mozognak. Innen az erős nemzeti közérzet hatása, s a közvéleménynek az az ereje, mely a nemzeti társadalom minden osztályának vagy életpályájának értelmi színvonalát és jellemét átalakítja.

II.

1. A nemzeti művelődés nagy műfolyama az egyén születésével kezdődik, s feltűnő hatású mindaddig, valamíg az egyén jelleme érettségre nem jutott, azaz határozott alakot nem öltött, s bár akkor ez a hatás csökken, de csekély mértékben szakadatlanul tart egész halálunkig.

Ily értelemben a nevelés nem az *ábécével* kezdődik, hanem az anya első mosolyával, a dajka és a testvér szájából hallott nemzeti dallal, az atyával vagy az anyával játszott nemzeti játékkal. Ebből a szempontból a legkisebb gyermekrímet, a legutolsó bölcsődalt sem szabad kicsinylenünk; azok az ábécék-ábécéje, azok a legjobb könyv, melyet — Erdélyi János szerint — mégis soha meg nem írnak, mert idők folytán a nép lelkében készül, s emlékezet által lesz örökségévé minden nemzedéknek.¹⁾ Jellemünk építésében a szülőföldön kapott álomszerű hatásoknak szintén megvan a szerepök, mint a hogy a Tiszavidék legigénytelenebb csermelye és hegyi patakja is hozzájárul, hogy a Tisza hazánk büszke folyójává váljék.

Mennyi tanúságot és emótiói elemet rejt magában az a darab föld, a hol születünk: tele természeti szépségekkel, a

¹⁾ *Magyar közmondások könyve*, 435. 1.

társas élet sajátos vonásaival, hagyományokkal, népregékkel, melyek nemzedékeken át szállanak szájról-szájra, szívről-szívre. Egy kis gyémánt kiadása az a darab föld, az a darab társadalom, a nemzet múlt és jelen életének, legszentebb törekvésének. Az egy helyhez szorítózkodó eme nevelés tehát nem szükségképp szűkkörű, s éppen ezekből a kis helyhez kötött nagy emlékekből, avagy kis, de becses emlékek hosszú sorozatából magyarázható, hogy Socrates soha sem kíváncskozott ki Athénből, s Kant soha sem járt túl Königsbergen. Valóban neveltségünknek igen nevezetes részét alkotják a helyi befolyások; tőlük kapjuk azokat az értelmi elemeket és különböző képsorozatokat, melyek elménk első gyakorlatai. A szülőföld vadvirágos mezeje, kopár sziklája, bércei, s bérctetőn a mesés tündérvár, s a hozzá fűződő mesék és balladák: mind-mind nevelőink. Az irodalom és tudomány legtöbb kitűnőségén szintén megérzik a szülőföld íze vagy színezete. Smith Ádám «Nemzetek vagyonosodása» c. híres művét a Fife-megyei igénytelen tengerparton gondolta ki és benne foglalt tanaihoz a felvilágosító példákat a halászatot és takácsságot űző szomszéd piciny község szerény viszonyaiból merítette. Maga Shakespeare is tájkép-leírásaiban gyakran vonatkozik szülőföldjére, az erdős Warwick-megyére, szilfáira, legelőire, kikericseire és jácintjaira. Aztán nem érzik-e meg Petőfi költészetén és szabadságszereteten az Alföld végtelen rónája, mely «dajkája dalával van tele»? Arany versein szintén megérezzük a hazai föld levegőjét; a honi égbolt ragyog ki belőlök, s az Alföld napja sugarai hatnak szívünk legbensőbb rejtekéig. Ha a legnagyobb szellemek is ily szorosan fűződnek a szülőföldhöz, mint gyermek az emlőhöz, még inkább kell hozzá fűződnieök a kisebb szellemeknek, kik mindig rászorulnak a szülőföld ölelő karjára. Mint a hogy a nép szavajárásán megérzik a szülőföld íze, zamatja, szintűgy meg kell látszani annak a műveltek érzésmódjában és cselekvésében, sőt gondolkodásában is, mert az ész járásának is megvan a maga sajátos lejtése, mint a lépésnek. Ez az íz, vagy a szülőföld lehe az, a mi megjelenésében, beszédjében és minden eljárásában másnak mutatja az

angolt, másnak a franciát és ismét másnak a németet. Soha sem szerencse, hanem szerencsétlenség, ha valakiről letörlődik a szülőföldnek ez a zománca, vagy ha valaki magyar létére németnek, avagy angolnak, egy szóval cosmopolitának akar látszani. A nemzeti jellem eredetileg letörülhetetlen, s ha valakiről mégis lekopik, vugy magáról lelörli, annyiban nemcsak nemzeti characterében csorbul meg, hanem egyéni jellemében is.

2. Ki tagadná tovább menve, hogy az atya *műhelyében* vagy üzletében elsajátított előrelátás, lemondani-tudás, takarékosság és vállalkozás megszokásai nincsenek teljes összhangban a most említett nemzeti míveltség feltételeivel? Hiszen nemcsak a szülei ház termőföldje az erkölcsnek, hanem azzá lehetnek a műhelyben, a gyárban, az irodában szerzett szokások is. S a mit a városi nép műhelyeiben és boltjaiban látunk, ugyanazt tapasztaljuk a talu népénél is. Az a földműves, kinek alig van többje egy talpalatnyi földnél, melyre kunyhóját építette, nemcsak táplálni óhajtja gyermekét, hanem oly erkölcsi készségekkel is fel kívánja ruházni, melyeknél fogva örököse a rászállt örökséget ne csak fentartani, hanem gyarapítani is tudja.

Tagadhatlan, hogy a birtoknak nagy az erkölcsösítő hatása. «Ha egy borjad van, — úgymond Franklin — az emberek észrevesznek és köszönnék neked»; ellenben, mint tudjuk, a koldus mindenkinek köszön és mégis igen kevesen veszik észre. A bérlő dollárja — az angol közmondás szerint — nehéz, mert érzi, hogy minő verejtékes munkájába, hány kapaszkavágásba került; s mert tudja, hogy az mennyi esőnek, fagynak és napfénynek a képviselője. Ha tehát kiveszi zsebéből, mielőtt kiadná: «a fogához veri», mert annak hangjában mindazok a most említett tényezők megszólalnak, s így az a pénzdarab saját erőfeszítésének erkölcsösítő hatására is emlékezteti. Ellenben a városi hivatalnok forintja könnyű, tehát zsebéből könnyen is kiugrik a kártyára és a faro bankra. Így lesz a pénz, ez a forgó birtok, a polgári és erkölcsi vonások jellemének igaz mutatója s képviselője annak az igazságnak is, hogy a földbirtokhoz fűződnek a nemzeti életnek nagyon erős szálai: a történelem és a hagyomány. — És most vegyük rendre

a nemzeti nevelés *nyilvános intézményeit*. Lássuk elsősben is a hadviselést és a vallást.

3. Bármily különösnek lássék is ez a tétel, bizonyos, hogy az ősi időkben *a hadriselés és vallás* eszközölték a nemzeti nevelést. A nagy nemzetek magánosan és titokban készültek — úgymond Bagehot — s minden szórakoztató hatástól menten alakultak. Görögország. Róma, Judaea, mindenik magától alakult.¹⁾ Nem mondhatni a magyarról, hogy nagy nemzet, de nemzeti vonásai nagyok. úgy tetszik, hogy Ázsiában, a nemzetek műhelyében élte át fajunk az egyhangú élet korszakát, formálódott szellemi szervezete, s jellemének az a nemes érce, melyet nemzeti geniusnak nevezünk, s melynek mindennap nyilvánuló vonásai: társulékonyosság, nyíltszívűség, őszinteség, emberségesség, nagylelkűség, bátorság. Azt sem mondhatni, hogy a magyar ős hazájából kijöve tele után titokban élt volna, hanem éppen az ellenkezőt, hogy t. i. a másnépekkel való tusában mintegy versenytérre vitte addig szerzett szokásait, hogy legyőzze amazokét, vagy pedig legyőzessék. A nemzetnél szintűgy, mint az egyesnél, csak a szokások versenye útján lehet kiirtani a rász szokásokat és megsokszorozni a jókat. A hódítás az a jutalom, melyet a természet ad azoknak a nemzeti jellemvonásoknak, melyek, mint megszokottak, legalkalmasabbak a hadi diadal megnyerésére. És a háború tüzből kikerült eme győztes jellemvonások és jellemek egyszerűsmind a legjobb vonások, melyeknek győzedelmet kívánva kívánjuk.

A hadviselés tehát egyik ősi idomítója a nemzeti jellemnek és érületnek, bizonyos erényeket nemz, pl. bátorságot, engedelmességet, fegyelmezettséget és kötelességérzetet. Köztudomású, hogy a katonáskodás a kötelesség nagy iskolája: a hol nemzeti a hadsereg, egyszerűsmind a nemzet életébe mélyen bevágó erkölcsi vonások nevelője. Így tartják ezt az angolok, a franciák és a németek. Jellemző, hogy a porosz-francia háború alkalmával Bismarck herceg a csapat-parancsnoknál fiai

¹⁾ *Physics and Politics* 214. 1.

felől tudakozódva nem azt kérdezte, hogy kitűntek-e, hanem azt, hogy *megtették-e kötelességüket?*¹⁾ Görögország és Róma, erkölcsi súlyát nagyrészt polgárai harcias érényeinek köszönhette. Ott a katonáskodás egyet jelentett az élő hazaszeretettel, magát a hazáért feláldozással, a házi és hazai istenek védelmével. Hazánkban szintén. Történelmünkben a Hunyadiak, a Rákóczyak, Zrinyiek, Bethlenek és Bocskayak a hazafias érények halhatatlan mintái. Nem is találunk nemzetünk életében erkölcsileg fölemelőbb jelenetet, mint midőn az ország rendéi *élet őket és területet* ajánlják fel a királynő személyében megtestesült haza védelmére. De nemcsak a védelmi háború, hanem — mint történelmünk mutatja — a honfoglaló háború is valószínű erkölcsi cselekedet, mert a nemzeti erő elnyeli, vagy elsöpri, hódolásra kényszeríti a honalkotásra nem alkalmas nemzetiségeket. Zalán nem »Arpád elől futott meg, hanem egy ifjú nemzet erkölcsi ereje elől. És ez a hódítás a nemzet erkölcsi értékének a missionariususa volt, mert a megszilárdult katonai érények elől futva menekült minden aljas érzület. A *nemzeti Istenben* való hit őseinknél szintén a vitézség nevelője, mint a minő volt a római polgár hite Róma isteneiben, kik erősebbek voltak minden más istennél. Ig az az, hogy az erős hit hatalmába keríti az embert s erejével még erősebbé teszi.

Az Istenben, mint hadúrban való hit, valószínű erősítő vallás volt, mert arra sarkalta a magyart, hogy a férfias vonásokra: az erélyre és vitézségre fordítson különös figyelmet. E vallásnak megvolt a fajra való edző hatása; nevezetes tényező volt arra, hogy a nemzet férfias jelleme öröklődjék s fenmaradása biztosíttassék. Továbbat a vallás szerzé a collectív érzetnek azt a hatalmát, mely a hazaszeretet szilárd alapja. A vallás, mint közös erkölcsi érzet teremtője adja ma is, adta az ős időkben is azt a plastikus ideált, mely úgy összetartja az egyeseket, mint a hogy a nehézkedés és vonzás összetartják a physikai test parányait. Nélküle a társas parányok feloldódva, értéktelen üledéket alkotnának. A keresztyén vallás a magyar

¹⁾ Sidney Whitman, *Imperial Germany*, VII. feje.

faj társadalmát m. e. összeragasztó állománynyal vonta be, mi nélkül az örökre felbomlott volna.

Azt sem lehet említés nélkül hagyni, hogy a vallás kiegészíti a hadviselés munkáját. míg emez viharként pusztít országokat, amaz a béke áldásait terjesztve, virágzóvá tesz nagy földeket. Mint mondani szokás: «A háború fejszét vet az erdőre, de nem ismeri az erdőnevelő erőket.» Erre tanít a vallás, midőn így oktat: «Imádkozzál és dolgozzál!» s így lőn az egyház az első civilizáló hatalom.»

4. Az *alkotmány* és az *államkormány* nevelőszerpe nyilvánvaló, ha meggondoljuk, hogy az önkormányzati intézmények teremtik a nemzet közérdeklődését, s általok jutnak a nemzet tudatába a közügyek. Tanúságos példákat nyújt erre a történelem. Hiszen a democratiának a görög államokba bevitele nagyon rövid idő alatt fölemelé a szabad polgárok tömegének jellemét meg érzületét és megszülé az ó-világ bámulatos ékes-szólását és erkölcsbölcséletét.

Az újkori köztársaságok majd mindenike adott egy-egy lökést a polgárosodás haladásának, avagy egy-egy eszmével járult a közmívelődés szellemi tőkéjéhez. Florenben született a renaissance művészete; Genuában a váltó-kereskedelmi törvény; Pisában keletkezett az inga törvénye; Velencében a távcső; Strassburgban a könyvnyomtatás; Zürichben talált menedéket Schelling és Fichte, ott működött Klopstock, Gessner és Lavater, ott született Pestalozzi.

A jelenkori köztársaságokban élő népeknek a szabad eszmékhez való viszonyát érdekesen jellemző példa: Svájc. A svájci ember sorsa: az iskola, mely már bölcsőjében kezdet tesz rá és sírjáig kíséri. Mielőtt a gyermek beszélni tudna: «iskolásdit» játszik. Van egy könyve, egy játékszer-tartója és tauepségét úgy rendezzi, hogy énekeljenek és olvassanak. A leányka elkezdi tanítani, mielőtt olvasni és varrni megtanult volna. Bábujának szüksége van palatáblára, türe és egy darab rongyra; a fiúnak pedig könyvtáskára, melyet szíjjakkal kapcsolnak hátára. A svájci fiú iskoláról álmodik, mert ő republicanus, s a köztársaság meg nem szenved, hogy tudatlanul éljen és haljon meg.

Az iskola a svájci embernek mindig boldogító gondolata és foglalkozásának központja. Az iskola épülete a legszebb épület a faluban, a városban, a kantonban. Zürichben és La'usanneban, Svájc értelmi főhelyein szintúgy, mint Glarus utolsó falujában: az iskolák a legszebb épületek. A svájci gyermek úgy megszokja ezt, hogy ha Versaillesbe viszik, a királyi palotára tüstént ráfogja: «Íme az iskola.»

Svájcban az iskola ügye mindenkinek az ügye, mert az ifjú az iskolából kikerülte után is az iskoláé; a községi iskolát a község igazgatván, neki, mint a község tagjának, (legyen pap, pásztor, favágó vagy iparos) részének kell lenni az iskola kormányzásában. Gyűléseken a tanácskozás egyik tárgya a községi-, a katonai- vagy szövetségi iskola ügye. Az iskola ott közös köteleesség, közös jog s az oktatás ügye oly mindennapi vita tárgya, mint az adó- vagy közlekedésügy. A svájci sokféle race, nyelv és hitvallás, az iskolában jut fusióra, hogy aztán az életben közös jog és közös szabadság kösse össze.¹⁾

Íme a democratia nevelő ereje. A parliamentarismus, mint kormányforma, hasonló nevelő hatással van az újkori nemzetek életére. E részben minta Angolország. Az angolok, anyagi és szellemi téren dolgozó munkásaik nagyobb eredetiségét más nemzetek fiaihoz képest, a szabad vitatást engedő kormánynak tulajdonítják. Mundella (közoktatásügyi volt államtitkár) nézete szerint az angol műiparos, ámbár kevésbé *józan*, kevésbé *tanult* és kevésbé *finom*, mint más országok műiparosai, mégis találékonyabb, mint bármely más műiparos. Gazdája több jó ötletet köszönhet neki, mint bárki másnak. Hasonló az eset a *szellemi* munkásoknál. Ha Locke, Newton helyzetét tekintjük a múlt százbeli természettudományban, s a Darwinét a jelen százban: mondhatni, hogy van valami az angol okoskodásban, a mi belőle több eredetiséget csal ki, mint az oly nemzetek fiaiból, melyeknek nagyobb a természettudományi míveltségök és érdeklődésök. «Azt hiszem — úgymond Bagehot, — hogy az angol eredetiségnek mind a két esetben oka az,

¹⁾ L. bővebben: Dixon, *Switzerland*.

hogy a kormány a szólásszabadsággal megkönnyíti és élénkíti a gondolkodást az egész társadalomban, s elhitei az emberekkel, hogy a gondolkodásból semmi baj sem származhatik. Ez az erő Angolországban sokáig munkált, s ekként a nép minden rétegében elterjedt az oly egyének száma, kik értelmi erélyöket a saját maguk módja szerint használják s nem hajlandók semmi más módon használni, mint a hogy használják a despota kormány alatt. És a nagy eredetiség oly ritka az emberek között s áldásai oly nagyok, hogy a szabad kormány emez egyetlen jótéteménye valószínűen túlszárnyalja a sok esetben velejáró bajokat.¹⁾

Az angol Írónak ezt a nézetét megerősítik maguk a németek is. «Hasonlítsák össze önök — monda Eisenmann würzburgi képviselő — a németet a cselekvés kedvelő angollal: s igazat fognak nekem adni, hogy a német többet tud, de az angol többet bír tenni.»²⁾ S hogy a nemzet politikai életének hiányossága az iskolázás hiányosságát épen a németeknél mennyire bírja fokozni: érdekesen jellemzi Mark Pattison, midőn ezeket mondja: «Az elemi iskolának a nemzeti jellemre és nemzeti polgárosodásra való hatását — úgy tetszik — igen magasra becsülték s neki oly erőt tulajdonítottak, melylyel nem bír. A német fiú egész tizennégy éves kora utánig egyáltalán nem érintkezik azzal a társas rendezettel, a mely az ő számára készült, s akkorra már szert tesz arra a zsidbadtságra (torpor), mely miatt annyi a panasz; de akkora, a mi a gyermekben tanulékonyosság volt, butasággá, alázatossággá s az életben gépies «routine»-ná fejlődik. Mihelyt az iskolát elhagyja, megszűnik tanulni, vagy a tanulásra motívumot érezni. Környezetében senkinek sem jut eszébe a saját szakmakörén kívüli eső ismeretet szerezni, váltig beéri azzal, ha foglalkozása útján mintegy katonai szabatsággal mozoghat. Ő a formák teremtménye és csöndeskén jár a szabályok csapásán.»³⁾ Általában a politikai intézmények, az alkotmányos kor-

¹⁾ *Physics and Folitics*, 203. 1.

²⁾ *Débats de VaxsembUe de Francfort* 106. 1.

³⁾ *Reports of astsstant Commissioners*, 1861. IV. k. 242. 1.

mányforma a szabad államtársaságban a jogérzet és jogtudat nevelő dajkái, a politikai mérséklet és önuralom megszilárdítói. A nemzeti szabad intézmények a népre nézve az az egyetem vagy főiskola, melyben a szabadság használatát tanulja meg. 1848 előtt hazánkban szintűgy, mint ma Angliában, a jog közmívelődési tényező, a nemzeti élet kiegészítő része volt. Mindenki, ki a mivelt címre igényt tartott, jogot is hallgatott s alaposan ismerte Magyarország közjogát. A Verbőczy Tripartitumát vagy az Approbata és Compilata Gonstitutiót, szintűgy ismeré a mivelt magyar ember, mint Tacítust, Liviust, vagy Cicero beszédeit. Ám a szabadságharc után a helyzet megváltozott, mert a jogtudat az életből a §-okba költözött, épp mint a hogy az ó-kori Rómában volt a császári pátensek korában. A hazánkba plántált idegen ízű jogelvek nem bírták átjárni társadalmunk különböző rétegeit s következésképp nem is lehettek vagy még nem lettek a nemzeti öntudat kiegészítő részei. Kétségtelen azonban, hogy az alkotmány helyreállításával a politikai jogok és polgári kötelességek gyakorlásának új palaestrája nyílt meg, melynek mivelő hatását el nem tagadhatni. Altalában, a mily mértékben minket a jogi intézmények a szabadság részeseivé és a polgárjogok és kötelességek alanyaivá tesznek, oly mértékben nevelik politikai érzületünket, kötelességérzületünket és hazaszeretetünket.

5. Az olcsó és egészséges irányú *napi* és *időszaki sajtó* termékeinek nemzetileg nevelő hatását nem szükség bővebben fejtegetni, mert alig van valami, mi a templomi *szószék* mellett az elemi iskolából kikerült nemzedék ismereteit jobban kiegészítené, és a sok helyt hiányzó ismétlő iskolákat inkább pótolhatná, mint a *napi sajtó*. Ha ez nemzeties irányú, az ifjú nemzedéket a régiekkel a lehető legkönnyebben hozhatja solidaritásba, s gondosan megválogatott olvasmányokkal a társadalom kevésé iskolázott osztályait megtaníthatja, hogy miként éljenek, gondolkodjanak és cselekedjenek, hogy a nemzeti élet és haladás részeseivé válhassanak.

Köztudomású dolog, hogy a fél-pennys újság volt az amerikai nép iskolamestere. Hogy a teljesen szabad, önérzetes és

nemes irányú napi sajtónak rendkívüli a nevelő hatása, látszik az az angol társadalmon, látszik a szabadság hazájában mindenütt. A sajtóban híven tükröződik egy nép geniusza, ízlése, érzése, gondolkodása. Az, mint egy óriási kaleidoskop, híven mutatja a nemzeti család közös eszméit, közös érzelmeit, törekvéseit, s mutatja a tömeg erényeit és bűneit, józan eszét és előítéleteit.

Ám ez a tömeg rendesen néma, s a napi sajtó — Hugó Victor szerint — ennek a «nagy Némának» a tolmácsa, mely az ő vágyainak és eszméinek, bajának és örömének hangot ad, s ezzel most elékészíti, majd kiegészíti és megkönnyíti a kormányzat és közigazgatás feladatait. Jefferson, — észak-amerikai volt-elnök — szavai szerint, a sajtó az egyesre nézve, a külvilágra nyiló az a nagy ablak, mely alkalmat ad az embernek, hogy a magára irányuló szemlélődésből mintegy kiszakadva, megfigyelje azokat az eseményeket, melyek őt magokkal viszik. A sajtó a haladás mutatója, az erő jelzője, a forrongó vágyak szellentyűje és tisztító szere.

6. Talán legelői kellett volna említenem *a nemzeti* (a nép) *költészetet*, mint a nemzeti érzület leghathatósabb nevelőjét. A népéposzból, mondákból és népregékből kiérzik a magyar népszellem erőteljes lehellete. Azok a nemzeti élet pitymallatához vezetnek minket, midőn a nép lelkülete lényegében költői volt; midőn élete szegény, de szíve gazdag vala. Azok az ő erkölcsi és vallásos világnézetének «parler enfantin»-ja, melybe egész lelkét belehelte, s költői kifejezésre juttatta. Azokat Ilosvai, Arany, Tompa és Petőfi feldolgozásában olvasva, érezzük, hogy a mi érzés és gondolkodásmódunknak új távlatokat nyitnak, velőnk oszlásáig hatnak, mert nemcsak szó, hanem egy-egy darab ősi élet is nyilvánul bennök; megtanítanak, hogy nyelvünk eredeti zamatját és erejét csak úgy tudjuk igazán élvezni, ha bizonyos mértékig azok leszünk, a mik őseink voltak. Íme, a költők nemcsak behatolnak a nép szíve mélyére, a nemzeti érzület laboratóriumába, hanem belé is öntik az ősök érzését a késő utódok szívébe, s megteremtik a gondolás és érzés új módját.

Ekként, midőn egyfelől nyelvünket ősi leletekkel gazdagítják, másfelől ízlésünket, józaneszünket nevelik és forrásba hozzák azokat a lappangó erőket, melyekből a hazafi érzet táplálkozik. Ki ne érezné jobb embernek magát — úgymond Stuart Mill — a ki Dantét vagy Wordsworthot, Lucretiust vagy Virgil (ieorgiconját olvasta? És ki ne érezné igazán e földhöz kapcsoltnak magát Vörösmarty *Zalán futása*, vagy Arany *Toldi-ja* vagy Petőfi költeményei olvastára? — mondhatjuk mi.

Azt, a mi bennünk a legmélyebb és legjobb, rendszerint a legnagyobb íróknak, s főképp nemzeti költőinknek köszönhetjük; ők a mi prófétáink: némelyik vezetőnk, másik vigasztalónk, egy harmadik napi eledelünk és erőforrásunk. Nagy igaza van Erdélyinek, midőn azt mondja, hogy «a költő a nemzetnek legeslegjava, egyénben nyilatkozása. Atyáink sóhaj-tása, süvegvéve imádkozása, isteni és emberi jogainkért folyt küzdelmeink, vagy — ha tetszik — bánatunk és dicsőségünk a múlt időben.»

A költők nyelvünk leghűbb őrei is. Hisz' az anyanyelv az emberi szellem fegyvertára. Emerson szerint a nyelv *ásatuy költészet*; ugyanily joggal mondhatnók ásatag etikának, vagy ásatag történelemnek. És ha a nyelv *ásatag költészet*, akkor egy népnek nemcsak költeményeiben, *költői népviseleteiben, hagyományáiban és hitében* találunk *költészetet*, hanem sok oly egyes szavaiban is, melyek, mint *concentralt költemények*, a költői gondolat és képzelődés kincses tárai.¹⁾

Az anyanyelv tisztasága és méltósága egyszersmind támaszt ad a nemzet jellemerejének és szabadságának. Milton ezt így fejezte ki: «a mely országban a szók részint illetlenek és sértők, részint pedig az elnyüvés és rász kimondás miatt elsatnyulnak, nem annak-e az a bizonyosága, hogy annak az országnak a lakói indolens, hivalkodva ásítozó népség, melynek szelleme immár régen kész bármily fokú szolgaságra? Másfelől soha sem hallottunk oly birodalomról vagy államról, mely jóformán ne

¹⁾ Trendi, *In the Study of words*. 5—6. 1.

virágzott volna, valameddig nem lankadt saját nyelve iránt való szeretete és gondja.¹⁾

Az irodalom hatása egy népre hatalmasabb, mint a törvényhozásé. Valaki egy nép irodalmával teljesen átalakíthat egy országot; ellenben kezébe veheti az ország törvényeit, s tehetetlenül áll évekig a nélkül, hogy szárabavehető befolyással lenne az ország sorsára. A törvényhozás legerélyesebb intézkedései sem bírják megfékezni az oly nép szabadosságát, melynek hitvány az irodalma; ha ellenben ez tiszta, finom, vallásos és erkölcsös irányú, az állam alkotmányát is étellel és egészséggel tölti el. És ez természetes, mert a törvényhozás a nép tömegére hat, az irodalom pedig az egyesekre, s míg amaz a felnőttek szellemét korlátozza, az irodalom a gyermekszoba társításainál kezdi, s hozzá fűződik az élet minden szakaszához és köréhez, s hatása szintúgy megérzik a háznép környezte vidám kandallónál, mint az elítélt gonosztevő magános fülkéjében.

7. Tovább menve a történelmi dalokat, pl. a bujdosó dalát, a közmondásokat és népmeséket úgy tekinthetni, mint történelmünk plastikus illusztrációit, mint az életből vett képeket, melyek a történetírók elbeszélte események csontvázára húst és vért adnak, s éreztetik velünk, hogy az okmányok, diplomák, krónikák elbeszélte igazságokon kívül más, költői igazságok is vannak, melyek a történelem költészetét és morálját alkotják. Természetes, hogy sok bennök a philosophiai elem: hiszen régen megmondotta Aristoteles, hogy a poesis bölcséletibb, mint maga a történelem.

S. A hazai *művészeti remek*ek mély és csöndes benyomásaikkal mívelnek bennünket; hatásukat beszívjuk, mint a levegőt, s megjavulunk tőlük, nem tudni hogyan. Ha állíthatni, hogy egy képtárból kijövet az ember magát többnek érzi, mint bemenetelkor volt: azt is bátran elmondhatni, hogy alig van valaki, ki a hazai történelmi képcsarnok szemlélete vagy Munkácsy festményei bámulása után, hazafi érzetben ne növekedjék. Még közetlenebb hatása van érzületünkre a nemzeti zenének,

¹⁾ Bonmatteihez írt levele 1 1588-ból. (Idézve H. Morloy: *On the Study of Literature*, 48. 1.)

vagy színpadon a nemzeti hősök és a nép tipikus vonásai ábrázolásának, midőn megtanuljuk történelmünk nagy alakjait szívünk meleg érzésével körülvenni; megtanuljuk népünk egészséges jellemvonásait drága kincsnek tekinteni.

9. A *tudomány* remekei ismétlik, újból rendezik és megrostálják magunk viselete elveit, s az élet leckéinek elméleti tanfolyamát alkotják.

Tudomány és művészet rászoktatnak, hogy vágyainkat azonosítsuk egy felsőbb világrenddel; hogy meg ne elégedjünk, valameddig magunkban és cselekedeteinkben hiányokat tapasztalunk; valameddig az őseinktől örökölt hagyományokhoz méltók nem vagyunk. E hagyományok nevelő hatása abban áll, hogy a jelent a múlthoz kapcsolják: az élő nemzedéket bevezetik az ősök érzelmeibe és gondolataiba, azt az ő jellemnagyságukat, hősiességüket s teremtő erejüket hirdető cselekedetek szálára (mondhatnók: láncára) fűzik, s ezzel legbensőbb érzelmeinknek támaszt adnak a múltban, s megsokasítják a cselekvés jó motívumait a jelenben. A nemzeti hagyományok azal, hogy eszményítik az ősöket és nemes cselekedeteik érenyeit, bátorságuk emlékét: az ifjú nemzedék szívében a nemzeti becsület nemes érzetét keltik fel. A *hagyomány*, mint a távol idők háttéréből a nemzet aprajához és nagyjához szóló példa, egy nemzet ősi nevelő dajkája, s a társadalomban mindig az erő eleme.¹⁾

Az ókori köztársaságok a nemzeti érzet hagyományyaiból éltek. «A nemzeti érzet volt — úgymond Du Bois Reymond²⁾ — az a föld, melyben a görögök hadi és szellemi tettei termettek. Az ifjúságot az a gondolat, hogy ő hellén, összes testi erői megfeszítésére sarkalta.» Róma törvényhozói szintén a nemzeti hagyományokból táplálkoztak. A mai Angolország szabad intézményei a hagyományokhoz fűződnek, s még a forradalmak közepette is csak félig-meddig szakadt meg a nemzeti traditio fonala. Hollandiában és Svájcban, hol a földterületek

¹⁾ L. erre Th. Wyse: *Education Reform* (II. fej.) es Mme Coignet: *L'Education dans la Démocratie* (XVIII. f.) és *La morale dans l'Education* (XIII. fej.) — ²⁾ *Beden* I. köt. 310. 1.

kicsinyek, de az emlékek nagyok, szintén hagyományok teremtik az egységes nemzetet.

Íme, ezek a *tényezők* teremtik meg együttesen a nemzeti nevelést. Mint Shakespeare némely drámájában, a hol a polgár, a katona és a legigénytelenebb egyén is valaki, és gondol vagy tesz valamit: szintúgy a hosszú százak folyamán eme tényezők mindenkének megvolt a maga szerepe, a maga külön geniusa, s hozzájárult annak a létrehozásához, a mit felbonthatatlan hazának, elpusztíthatatlan hajlamok összegének, egy szóval, a mit *nemzeti geniusnak* hívunk.

Emilyen, a nemzeti geniust magával hordozó míveltség kevés van, mert az nem egyet jelent az oktatásügy külső terjedtségével. Hiszen a nemzeti míveltségnek *az* a csalhatatlan jele, hogy mélyen beírja a hazát a szívbe, úgy, hogy ha elhagyjuk is a szülőföldet, a haza nem hagy el bennünket. Két ily hatású nemzeti nevelést ismerek: az angolt és a franciát. Bárhova megy a francia: nyomban kísérik a Marseillaise és nemzete liberális elvei; s bárhová megy az angol, magával viszi hazáját, azaz nyelvét, Istenét és otthona emlékeit: Bibliáját, Shakespearejét és hazai szokásait. A Himalája alján, vagy a nagy Óceán szigetein is bárhol úgy imádkozik, úgy beszél, mint imádkozott odahaza; úgy dolgozik, s úgy szórakozik, (mert ott is játszótért készít magának) mint a hogy dolgozott és szórakozott otthon. Innen van, hogy minden csöpp angol telep egy-egy csipetnyi Angolország.

III.

És most lássuk röviden, hogy milyen legyen az *iskola* munkája a teljesen kifejlett nemzeti nevelésben. Az iskolaa testi neveléssel gócpontja a hazai föld védelmére szükséges erő kifejtésének; értelmi nevelésével a haza igazgatására és kormányzására szükséges értelmi vonások megszerzésének; az érzületre és akaratra való hatásai által a nemzeti patrimonium felvirágzására elengedhetetlen erkölcsi tulajdonságok elsajátításának és nemes aspiratiók felköltésének. Általában az iskola a maga nevelésével nem csupán melegágya az újkori társadalomban nagy

szerepet vivő emberies megszokásoknak, minők az egyenlőség, igazságosság, rokonszenv és önfeláldozás; hanem a nemzeti solidaritas tűzhelyévé lesz, ha a testi, értelmi és erkölcsi nevelés különböző ágazataiba beleszövi a hazafiság motívumait. A különböző stúdiumok útján beleölti a növendék szívébe a hazaszeretet fonalszárait, s a mellett, hogy százképpen is fölújíthatja a múlt hagyományait: a jelen szükségéit s a jövő aspiratióit szolgálja.

A felső, azaz az *egyetemi oktatásnak* igen nevezetes rész jut a nemzeti nevelésből. A felső oktatás az állam kezében van ugyan, de itt az állam nem színtelen abstractio, nem is pusztá arithmetikai összege a polgároknak, hanem az összes polgárok alkotta nemzeti társadalom collectiv érdekeinek a képviselője, azaz ama polgárok összeségeé, a kik ezen a hazának nevezett darab földön éltek, élnek és élni fognak. Egy szóval itt az állam a nemzet képét viseli a maga múltjával, jövőjével, geniusával és rendeltetésével. És a mint a pap a reveláló isten nevében hirdeti a hit tételét, szintúgy a hazafias érzésű tudós az ihlet-keltő nemzeti genius nevében mondja ki igazságot kereső vizsgálódásai eredményét. Az alsóbb iskolák inkább *nép-szerű* intézetek, ellenben az egyetemek a *nemzeti* ifjúság nevelésének igazi seminariumi, mert az egyetem nemcsak tanároknak az egyesülete, hanem egy nemzet magasabb értelmiségének ápolója és támasza, minél fogva annak élő kapcsolatban kell lenni a nemzeti értelemmel. ¹⁾

A mondottak alapján három tételt állapíthatunk meg: 1. elsőr is azt, hogy az *újkori társadalom az oktatás fogalmát kibővítvén, az iskolát egy alakúból sokszoros arcúvá, sokalakum t*(polymorphikussá) *tette*. Más szóval a mai democraticus társadalom nevelése egészen más, mint az aristocraticus társadalomé volt a középkortól fogva egész a múlt száz végéig, náduk a jelen száz közepéig. A régi társadalom iskola-szerkezete, merev, megjegecesedett; a jelenkori társadalomé változatos, hajlékony, plastikus. Amaz tudós, pedáns, cothurnusban

¹⁾ V. ö. Mark Pattison, *Essays*, I. 426. 1.

járó; emez az életviszonyokhoz alkalmazkodó. Sőt a régi, mindenkire egyszabású (identikus) iskolázással szemben, a mai alkalmazkodó közoktatás azzal a veszélylyel jár, hogy szertelenül kínált műveltsége a társadalom alantas rétegeiben könnyen meghasonlást idézhet elé a környező életviszonyokkal, s ezzel gyengíti a társadalmat, a helyett, hogy erősítene. ¹⁾

A jelenkori társadalom közgazdasági viszonyai szükségessé tették, hogy az iskola-alakzatoknak egész sora keletkezzék, mert a megváltozott életviszonyok a társadalom minden osztályára több-több értelmi vagy kézi munkát rónak; a polgárok tehetségeinek kifejtése sokoldalú, az iskolán túlterjedő művelést követel, mely iskolává változtatja a családot, a műhelyet és irodát, a polit. intézményeket és a napi sajtót. E miatt van az is, hogy a jelenkor társadalmában az iskolázás főbb részét az egyház kezéből a nemzeti társadalom és közművelődési intézményei vették át, hogy az új életviszonyok sok rendbeli szükségseit kielégíthessék.

A nemzeti nevelés többé nem egyik vagy másik társaság vagy testület kizárólagos műve, hanem — mint neve is mutatja — az egész nemzeté, a polgári és politikai társaságot alkotó összes testületeké, intézményeké és egyeseké. A nemzeti társadalom minden tagjának, tehát millióknak szellemi, erkölcsi és testi munkája kell rá, hogy létre jöjjön, érezhető alakot öltön. Megjegyzendő, hogy ezt a most említett nemzeti társadalmat nemcsak az élők alkotják, hanem a holtak is és ezek talán még inkább, mint az élők; sőt alkotják a leendő nemzedékek is, mert a jelen nemzedék a maga munkája közben vagy a múltra, vagy a jövőre tekint. És így az egyént a társas élet mozgató eszméi, nemcsak a jelenben élő társadalomhoz fűzik, hanem a múltban éltekhez, sőt azokhoz is, kik jövőben fognak élni.

És ez vezet bennünket a másik tételre, mely az elsőnek természetes következménye, hogy 2) a keretében társadalmivá lett iskola, munkájában tagolttá és nemzetivé lesz; más szóval

¹⁾ V. ö. Th. Ferneuil, *Les principes de 1789*. XII. fejelet.

az a hatás, melylyel a nemzeti társadalom az iskola munkáját megtermékenyítette, azt mindinkább a maga képére alakítja át, nemzeti színnel és tartalommal ruháztat fel; röviden: a nemzeti nevelés lassanként átjárja a társadalmi test minden üterét. A régi társadalom iskolájában az ékesszólás és költészet aristokratái: Cicero, Virgil, Horatius, meg nem szenvedték volna magok mellett a nép számára író plebejusokat: Shakespearet, Schillert, Aranyt vagy Petőfit. Csak a régi társadalmi keretek szétbomlása után juthattak be a nép idioma és a nemzeti érzület prófétái az iskolába. Addig az iskola is hazátlan, vagy legalább is idegen vala, mert a gymnasium Ciceróra és a Forumra mutatva, latin beszédével, egy kis Latiumot majmolt») és egyetlen főiskolánk öreg gymnasium, vagy hatványozott grammatikai iskola számába jött, a hol a leketanulás, felmondás és a gradus járta.²⁾ — Az elemi iskola a nemzeti nevelés kezdetével, keretben és munkában szintén átváltozott. Ezelőtt jó negyven esztendővel (1848-ban) az országos költségvetésben elé sem fordult a népnevelő iskola,³⁾ s ma ebből az elfelejtett árvából, a rongyos gyermekeken experimentáló *irgalmas intézetből* országos törvénnyel szabályozott *népiskola*, a nemzeti művelődés fontos tényezője lett. Ez az intézet a nemzeti érzet fölélése és térfoglalása előtt, mint a közművelődés delejtűje, úgy szólva csak egyszarkú intézmény vala, t. i. a vallásos érzet, az isten-

¹⁾ Comenius «*De Latio a Tiberi ad Bodrocum transférendő*» címmel értekezik művei III. része 57. lapján és «*Latium redivivum*»-ról, azaz «*De forma erigendi Latinissimi Collegi*» (Opera Didactica omnia Pars IV. 76. s köv. lapjain.)

²⁾ «A pesti egyetemen (a 40-es években) — írja Mocsáry Lajos — «*A régi magyar nemes*» c. könyvében (200. 1.) latinul tanultunk mindent természetesen; egy óra volt hetenként a Hungaricából; ez a magyar irodalom lett volna, de a mi nagy tiszteletben állott tanárunk (H. J) nem sokat beszélt a m. irodalomról, hanem de omnibus rebus et quibusdam aliis ... úgy tanultunk szajkó-módra, könyv nélkül, s lettünk 1-ső, 2-od, 3-ik stb. eminensek, mint bármely iskolabeli grammatisták.»

³⁾ L. erre Schvarcz Gyula, «*A közoktatásügyi reform*» c. műve bevezető fejezeteit (44—128. 1.), melyekben igen érdekesen fejtegeti a hazai népoktatás sanyarú helyzetét a negyvenes években s államférfiaink (különösen Széchenyi) nem nagyon kedvező fölfogását a népoktatás ügyéről.

felelem tenyésző helye;¹⁾ ám ma e mellett még a nemzeti nyelv, a nemzeti szokások és erkölcsök őre, védője, terjesztője és melegágya azoknak a vonásoknak, melyek együttesen alkotják a traditiót, mint a nemzeti érzület nevelőjét.²⁾ Elmondhatjuk tehát, hogy ma a népiskola *kétsarkú* intézmény: egyik sarkával folyvást az universon istenére, másikkal a nemzeti tűzhely házi isteneire mutatva; oly hely, mely *isten szeretete* mellett a *hazaszeretetre*, a vallásos érzet mellett a hazafias érzetre serkent és tanít.

A nemzeti nevelés szervezetében a *középiszkola* idegrendszerét és vérkeringését az anyanyelv és irodalom s a hazai történelem alkotja: izomrendszerét pedig a többi stúdiumoktól kapja. És a nemzeti szellem áthatotta *tudomány egyetem* annál fogva, mert egyfelől a nemzet geniusát, másfelől a tudományos igazságok világát tartja szakadatlanul szem előtt, azt a nézetet teszi közkeletűvé, hogy ma az irodalmi és tudományos magas műveltség a nemzet erkölcsi és értelmi életének oly nevezetes forrása és támasza, mint a minő támasza volt a theologia és a theologiai szellem a középkori intézeteknek. A szervezetben, tartalomban és színezetben ekként meggazdagodott iskolákban szívja be a nemzet ifjúsága azt a hazafiságot, mely nem csak

¹⁾ Sőt az volt a felső iskola is. «Az ifjú nem tudott egyebet — írja Kazinczy F. — (1779-ben), midőn iskoláit elhagyta, mint dogmatica és polemica theológiát. Mely törvényeinken állapodik vallásunk s mi az a bécsi, három: nickolsburgi, linczi, szathmári béke. azt én Patakon nem tudtam, később tanultam meg.» *Pályám emlékezete*. Abafi L. kiadása, Pest 1879. 44. 1.

²⁾ E szerint főbenjáró hibát követ el az iskola, ha a helyett, hogy az egy hazában lakó nemzetiségeket a hazafi érzet közös oltárához édesgetné, éppen elriasztja tőle. Az elidegenítésnek számos faja lett közkeletű a mi társadalmunkban, sőt az iskolában is. Ha az iskola pl. a *Mikes* nevű oláh fiút *Mikásra*, vagy a *Székelylyé* lenni akaró szász fiút *Cikelire* bér-málja; ha a tanulók az idegen ajkú ifjúnak minduntalan szemére lobbantják nyelvét, vallását (te oláh! te zsidó! te szász! stb.) nem csuda ha ily módon az iskola, a hazaszeretet ápolása helyett a fajgyűlölet tenyésző helye lesz. E részben — valljuk meg — sok mulasztás terheli iskoláinkat és tanárainkat.

visszafelé tekint, s nem csupán a múlton csüng, hanem előre nézve egy szebb jövő megteremtéséért kitartó munkára sarkal. 3. A harmadik tétel kiegészíti a két előbbit és abban áll, hogy *a nemzeti nevelés célja és eszközei és az általános nevelés célja és eszközei egymással nem ellenkeznek, sőt egymást kiegészítik*. Amaz beilleszkedik emennek a keretébe, s tartalmát gazdagabbá és becsesebbé teszi. Az *ember* elvont fogalma, a nemzeti nevelésben, concrettá, élővé lesz, mert egyfelől e fogalom jegyeire, mint csontvázra, «húst és vért» ad a polgár és hazafi fogalma; másfelől azt szívvel és lélekző-szervvel látják el azok a nemzeti erények és virilis vonások, melyek az ember természetének mintegy virágját alkotják — mindig és mindenütt. És így annál fogva, mert a haza nem csupán egy politikai darab föld, hanem szellemünk és szívünk mintája, rendeltetésünk betöltésének legkedvezőbb feltétele: a nemzeti nevelés feladata belenevelni ebbe a mintába, melyből a ki kikívánczik, kosmopolita szellemet vesz fel, ki sem érzéssel, sem gondolkodással nem tud ragaszkodni a közös nagy családhoz. Önérzete túltengésében azt képzei, hogy egy fejjel nagyobb, holott valóságban egy szívvel kisebb honfitársainál.

IX-IK FEJEZET.

Nevelés és nevelési irányzatok (liberalismus és utilitarismus).

Sajátszerű, hogy a tudományokban való haladással nem jár együtt a műveltségben való haladás; sőt a két fél közt hovatovább mind nagyobb kezd lenni a hézag. A tudás sokoldalúságához képest elmaradott az érzés és akarat fejlettsége. És a rohanva haladó tudomány háttérbe szorítja a műveltséget s mindinkább előtérbe állítja a tanultságot (eruditio).

A nevelésben vagy a tanuló elméjéből indulunk ki, vagy a tanítandó anyagból; amaz az elme művelését tekinti megol-

dandó feladatnak, emez a tudás közlését; amaz a tudomány tengerén evezést, emez a tenger kiívását. Amaz liberális, emez utilitarius irány, amaz a lehetségesre, emez a lehetetlenre vállalkozik. Itt is kitetszik, hogy a nevelésben becsebb a lélek hajlékonysága és rugalmassága, mint az ismeretekkel ellátás. Az értelmi nevelés fő kérdése, hogy vajon a tantárgyakat úgy tanítsuk-e, hogy kibővítsék az elmét, vagy csak hogy megtöltésék? A fő az előbbi, mely az elmét erősíti s később a legnehezebb problémákkal megbirkózásra alkalmassá teszi.

Régen megmondották a Port-Royal logikusai, hogy inkább a tudományokat kell az ész javítására használni, mintsem az ész a tudományok megszerzésére. Maine de Biran méltán sajnálta, hogy nincs igazi és biztos *psychométerünk*, melylyel ne a szerzett tudományt mérjük, hanem az elme egészségét és erejét. Ám a szerzett tudomány szintűgy nem mutatja az értelmi erőt, mint a hogy a test exact súlya nem mutatja az izom-erőt. Soha sem lenne szabad szem elől téveszteni — úgymond A. Bertrand — a stoikusoknak azt az elmés hasonlatát: a vélemény (a tudás) a kitárt kéz, melyből minden kihull; az igazán philosophiai tudás pedig az összeszorított kéz, melyhez erősen kulcsolódik egy más kéz. Csakis az a tudomány, a mit solid ítélettel és erős szellemi erélylyel fogtunk *fel* és ragadtunk meg.¹⁾

Az utilitarius oktatás főbenjáró hibája, hogy mint említtem, ki akarja itatni az ismeretengert, holott az azon való biztos evezésre, a zátonyok és partjai felől való tájékozódásra kellene a növendékeket segíteni.

Az utilitarismus zsirra dolgozik, a liberális nevelés izomrendszerre: amaz mutatós, de erőtlen; emez nem oly formás, de munkabíró. Ma is szószerint igaz, a mit Butler mondott volt még a múlt száz közepén, hogy a nevelésnek valójában a legcsekélyebb része az ismeretközlés. Az elme nyíltsága, a világosság megszokása és kedvelése, a tárgyakba bemélyedni tudás s a «körülbelül»-böi kiinduló Ítélettől irtózás oly alap-

¹⁾ *La Psychologie de l'effort*, 152. 1.

tulajdonságai a szellemnek, melyek gazdag kárpótlást nyújtanak az utilitarismus sürgette ezerféle ismeretért.

Az európai iskolázás súlypontja (az angol kivételével) ma az ismeretközlés, az elmének a különböző ismeretágakból vett hasznos tudással való bebútorozása. Az iskolák a bennök uralkodó polymathia miatt valóságos értelmi kosztházakká lettek, s abban a mértékben a szellemmívelés műhelyeiként működni megszűntek. Ma az iskolákban a tudós szerkezetű gép a fő, az értő és gondolkodó egyén mellékes dolog. Continensünk összes iskoláiban tömeg a tantárgy, gyarló az assimilatio: sok a tanulás, de kevés a műveltség. A mai utilitarius-rendszer, mint J. Simon találóan mondja, «kényszeríti az ifjút, hogy 10—15 évet töltsön el úgy, hogy életének ne legyen más ideálja, mint a diploma. A tanrendszer az ifjút jelöltté teszi, holott Isten törvénye s a haza érdeke azt követelné, hogy emberré tegye.»¹⁾ Az utilitarismus *Cui bono* kérdése megalázó az emberre, mert csupán élelem után futkosó állattá teszi, ki a tudomány fölfedezéseit kincses ládának tekinti, s Kölcseyként «a csillagok ezreit csak arravalóknak, hogy portékás hajója útjait igazgassák.» Ez szerzi a műveltség alantjáró tónusát, mert az ifjú nemzedéket az önzetlen lelkesedés helyett önző vagyongyűjtésre szoktatja s arra, hogy a legnemesebb munkát üzletté alacsonyítsa.

Az ifjúsággal *minden* tudomány elemeinek közlése nemcsak valóságos álom, hanem veszélyes csalódás, mely az elmének három törvényét sérti meg. Megsérti 1. elsőben is a *fogékonyság* törvényét. Ha úgy fogjuk fel a szellemet, mint oly edényt, mely pl. tizenkét mértéket megbír, ha tizenkét tárggyal töltjük meg, minden közölt tárgyat csak egy egység erejéig bírna meg; de ha a tárgyakat megfeleznők, mindenikben megkétszereződnek a tudás összege; ha pedig háromra szállítanók, megnégyszereződnek. Csakhogy egy jobb hasonlat szerint a szellemet inkább viasztáblának mondhatni, mely a benyomásokra érzékeny, s ha azok igen szaporán következnek egy-

¹⁾ *La Reformé sociale* 1887. 685. 1.

másra, megromlik érzékenysége. Tapasztalhatja ezt akárki, hogy ha végig megy egy képtáron, s ötven egymásután nézett képről kapott benyomását összehasonlítja egy huzamosan nézett képről szerzett benyomásával. Ez az eljárás megsérti 2. *a megtartás* törvényét. De megsérti 3. *a megkülönböztetés* törvényét is. Hiszen nemcsak halványabb lett minden következő benyomás, hanem a különböző benyomások elvegyültek és a határozatlan képzetek oly kuszált tömeget, azt a zavartságot és összevisszát okozzák, a mi a mai utilitarius oktatásrendszer végeredménye,¹⁾ A hasznossági irányzat szerint fődolog, hogy az iskolában, mint valamely üvegházban — mint Dickens mondaná — szellemi hüvelyes zöldségfélék termeltesenek; hogy philologiai spárta és matematikai egres egész esztendő folytán kapható legyen. Az iskola bazár; s a bazárban mindig az árucikk a fő, nem pedig az eladó vagy kiállító terméskete. Senki sem kérdezi, hogy melyik ifjú minék a termelésére alkalmasabb; fődolog, hogy mindenből állítson ki valamit a tanultság vásárára. Hogy aztán az idétlen termékeknek nincs ízök és sehoggy sem állnak el: azzal a tanrendszer nem bajlódik. A liberális iskolázás nem polymathia, hanem módszer; nem cél, de előkészítő az életre, mint a hogy a katonai hadgyakorlat előkészület a csatára.²⁾ Ám az utilitarius iránynak hódolásból ered a *polymathia*, azaz a tantárgyak tömege s a végén mégis igen kevés az a sok, a mit tanít. A Spencer sürgette utilitarius nevelés mellett hova lenne az az általános műveltség, melyre ráállva halad az orvos, az ügyvéd, a bíró, a tanár stb.; hol szereznék meg azokat az értelmi és erkölcsi szokásokat, melyeket be kell öltetniök magukviséletébe, belefektetniük értelmi műveleteikbe, melyeknek lelkesíteni kell törekvéseiket, melyek arra is valók, hogy elenyésztessék a választfalat a középszerűek és felsőbb tehetségűek között, hogy azok tudják ezeket érteni, tisztelni és követni, s tudjanak hozzájok iskolába járni. Pedig ily követők nélkül lehetetlen lenne,

¹⁾ V. ö. M. Pattison, *Journal of Education*, 1879. foly. 213. 1.

²⁾ Ezt talán senki se mutatta ki szebben, mint E. Lavisse, *Les éitdes classiques* c. essay-jében. (*Études et Étudiants.*)

akár egy tudomány-ág fejlődése, akár egy nemzeti társadalom haladása. Mit használnának egy Pasteur szép felfedezései — úgymond Joly, — hogy ha a földművelők és kisbirtokosok nem bírnák eléggé méltányolni, vagy ha azokat az ámítók csalásával egy színvonalra helyeznék. Mit használnának a művészet remekei, ha az értelmi élet és ízlés nevelésével nem segítenék az iskolák a világot mindenkire nézve széppé és az életet kellemessé tenni? Az utilitarius nevelésnek élő és remek cáfolata az angol ipar és kereskedés virágzó állapota és világra szóló volta; a mi azt is tanúsítja, hogy a liberális nevelés legjobb talaj a gyakorlati eszmék keresztülvitelére.¹⁾

Az utilitarius nevelésnek másik nevezetes gyengéje, hogy *az egyént (az ifjút) a társadalom kebléből mintegy kiszakítva képzelvén, mellőzi éppen a társadalmi munkamegosztás alapját tevő solidaritást* és a nevelésnek azt az általános részét, mely midőn egyfelől lerakja a kapcsolat megalakulására való elemeket, másfelől megkíméli az egyént az előlkezdéstől, az idő- és erő-emésztő egyéni próbálgatástól oly viszonyok közt, melyeket a régi emberöltők átéltek. Az életpálya küzdelmei közt minduntalan oly tényekkel állunk szemben, melyekkel számot kell vetni tudnunk, mert megfontolásuktól függ életünk nyugalma, boldogságunk vagy boldogtalanságunk, reményünk és kétségbeesésünk. Tudnunk kell azokat helyesen megítélni, tehetségeinkkel, körülményeinkkel összeegyeztetni, mert különben a küzdelemben mi leszünk a vesztesek.

A utilitarismus harmadik alaphibája abban áll, hogy *az ember értékét az emberi vonások helyett az ismeret-összegbe helyezi, sőt azzal méri; az embert az ismeretek járulékává teszi, holott csak a megfordított eljárás vezethet helyes eredményre.* Az utilitarismus úgy tesz, mint a természeti népek, melyek a puskaport termelni akarják és nem készíteni. Hallhatólag az intellectualismust istenítvén a tanuló fejébe akarja tömni azt is, a mit szívébe kellene oltani. Olybá veszi a tanulót, mintha csak fejből állana, s mintha az agyvelőn kívül a test egyéb

¹⁾ *Notions de Pédagogie* 136 s köv. 1.

részei csak lábatlankodó nyomtaték volnának. A növendéket a könyv rabszolgájává teszi, s ugyanakkor hasonlónvá a vérhangyához, mely a rabszolgájául tartott fakó hangya örökös o-ondoazása és táplálása következtében úgy elszokott az erőfeztésektől, hogy magára hagyottan egy élelemtár kellő közepében is inkább éhen vesz, mintsem az élelemhez nyúljon.

Végzetetlenül káros ez a rendszer tovább menve azért is. mert *eltéveszti szem elöl, hogy az élet célja főképp a cselekvés és nem a tudás*. A tudásból, mint eszközből, csak annyit kell elsaj átírni, a mennyi az egészséges cselekvési alapra elégséges. A mi ennél több, csak túlterhelésre, és így butításra való, mert a szertelen tanuláának — úgymond Huxley — szintúgy meg vannak a maga butái, mint a túlságos evésnek, ínycségnek. Ez a rendszer csömörrel és utálattal tölti el az ifjú szellemét, a helyett, hogy rugalmassá tegye: pedig már Quintilian¹⁾ s utána Comenius megmondotta volt: «Vigyázni kell, hogy az ifjúság a tudományoktól és könyvektől tengeri betegséget ne kapjon.» A szellemet a megfigyelő és ítélő erő kifejtése teszi rugalmassá, belátásra és leleményre alkalmassá. Ezekhez fűződik a *nevelés* jelentékeny része. Hogyan figyeljünk meg és mit figyeljünk meg, hogy a gyermeknek mindig szélesebb körre terjedő kíváncsiságát kielégíthessük V — ez az egyik főbenjáró kérdése minden nevelésnek. Hiszen a rajznak a házi, ipari foglalkozásnak a népiskolába bevitele célja eredetileg szintén a megfigyelésnek és Leonardo da Vinci kedvelt mondanása szerint, «a szem ítélő erejének» a nevelése. Midő az utilitarismus ismeretet ismeretre halmoz s az emlékezetet terheli, elfelejti, hogy az embernek az életben boldogulása nem emlékezete terjedelmétől, hanem szelleme rugalmasságától függ. Az utilitarius iskola az itjú szellemét nem forrásnak tekinti, mely a benne fakadt csöppekkel önmagát élteti, hanem csatornának, mely csak átbocsátja az idegen kézből kapott vizet s aztán rögtön kiszárad. Így lesz az utilitarismus eljárása sze-

¹⁾ Id imprimis cavere oportebit, ne studia qui araaro nondum po- tevit, oderit, et amaritudinem semel perceptam etiam ultra rradés annos reformidet. (*De institutione oratoria* I. k. 1. fejt.)

rint az iskolázás az egyéni önállóság kora sírja, a helyett, hogy a szív, s a megfigyelő és ítélő erő gyakorlásának kedves és emlékezetes helye legyen. Az utilitarius iskola nem fogadná el tanítónak Socratest, az ókor nagy tanítómesterét, a ki jóformán semmit sem tanított, de az emberek szívét szántogatta, elméjük gyepét — hogy úgy szóljak — feltörte és új érzelmek és gondolattermelésre alkalmassá tette: «Igaz — úgymond Thring — hogy ő semmit sem tanított, de tanítványai mindent meg bírtak tanulni.»¹⁾ És éppen ez tette őt nagy mesterré, művészsé az oktatásban. — Azt is említsük meg végül, hogy az utilitarius irány az iskolát a gyár színvonalára süllyeszti, s a tanulót — mint valamely feldolgozandó anyagot — csak passiv, azaz «vis inertiae»-vel ellátott lénynek tekinti; holott az iskolának emberi lényekkel s egy sereg activ erővel van dolga, melyeknek reactiója megbénítja, sőt tönkretetheti a tanító igyekezetét és szándékát. Az utilitarismus menhelyek készítését teszi szükségessé az iskolában elfáradtak és a tanultság rokkantjai számára, homlokzatukon ezzel a felirattal: «Jőjjetek ide pihenőre mindnyájan, kik a tanulásban elfáradtatok és megterhelve vagytok», s kiket a tudás áradata Ínségessé tett (*inopes quos copia fecit*); holott fel kellene fegyvereznie az ifjú nemzedéket erkölcsi és értelmi erővel az élet küzdelmeire. Mennyire másképp jár el az «utilitarius»-nak híresztelt angol rendszer! A tanuló ifjúság munkáját két részre osztja: az iskolai és az iskolán kívüli gyakorlatokra (indoor and out-door exercises) s mindkettő lényegét éppen a *gyakorlatok* teszik: izomgyakorlatok a játéktéren, elmegyakorlatok az iskolában. És az előbbiek: a játékok szintoly kötelezők, mint az utóbbiak: a stúdiumok; sőt mondhatni még inkább kötelezők, mert ezek közt lehet válogatni, de amazok közt nem. Labdát, cricketet játszani mindenki tartozik. Ez a dualitása az iskolai életnek azt jelenti, hogy az iskolának az ifjúság fizikai és erkölcsi erejére szintoly, sőt még nagyobb gondja van, mint az értelmi erőkre, mert hallgatóság elismerik annak a Rousseau-állította

¹⁾ *Theory and practice of teaching*, 122. 1.

elvnnek az igazságát, hogy a gyermek és ifjú erkölcsi rossz-sága rendszeren testi gyöngeségével áll egyenes arányban. Ha a test és vágyai nem engedelmeskednek, parancsolnak; és éppen olyan rász gazdák, mint a minő jó szolgálak. Tehát az ifjú testét erőteljes és engedelmes eszközzé kell tenni, minek leg-jelentékenyebb szerzői a játékok és atletikai gyakorlatok. Ezzel aztán nagy szolgálatot tesznek az egyeseknek szintúgy, mint a nemzetnek. Az angolok folyvást eszükben tartják azt az igazságot, mit a régi görögök szintén jól tudtak, hogy a tár-sadalom alapja nem a tudomány, hanem az erkölcs.

Az utilitarismust, mint oly rendszert, mely az iskolai nevelés színvonalát alászállítja, oktatásügyi materialismusnak is bátran nevezhetnők, mert jelleme: meg nem nyugodni, valameddig minden ismeretet be nem könyvel, tankönyvekbe be nem iktat s jól-rosszul a tanulók elméjébe nem tölcsez. ¹⁾ Ám a külön-ben legszebb tanulmányok tömege is túlterheli az elmét, arról pedig rég megmondotta Locke, hogy a kinek hajója túlterhelés miatt süllyed el, ha mindjárt aranynyal, ezüsttel és drágakövekkel volt is megterhelve, csak a tulajdonos céltévesztett útjának lesz a szomorú bizonyysága. ²⁾

Szemben áll ezzel a közoktatási liberalizmus, mely a tanultság helyére a míveltséget teszi és a tanulásban Baconnak azt az elvét vallja: *Favendum non nihil ingeniorum libertati*. A liberális nevelés törekvése nem az igazság közlése, hanem az egyén nevelése, az elme alakítása és finomítása. Nem azzal törődik, hogy az elmét ismerettel megtöltse, hanem hogy az ismereteket megemésztieni és használni tanítsa, hogy az ész a tanultakon uralkodni bírjon. Szóval, hogy az elmét hajlékonyná, rugalmassá és élessé tegye s mintegy felruházza idegzettel és kecsesei. Nem az a nevelt (πεπαιδευμένος) ifjú, a kit teméntelen ismerettel megterheltek, hanem az, a kinek érzelmei fenkölte, ízlése finom s a kül- és belvilág tüneményeiről alkotott ítélete helyes. Ez a nézet a míveltség fogalmát nem a sok könyvvel köti össze, hanem az elme erőteljességével és azokkal a meg-

¹⁾ L. erre O. Wilfmann. *Didactic ah- Bildungslehre* I. k. 389. 1.

²⁾ »Of Study», Quick, *Some Thoughts on Education*, függelék 196. 1.

szokásokkal, melyekkel az egyén a társadalomba könnyedén beilleszkedik. Találón fejezi ki a viszonyt az utilitarius és liberális irány között Plutarchnak az a mondása: «az emberi lélek nem edény, melyet meg kell tölteni, hanem tűzhely, melyen lángot kell gyújtani.» Más szóval az utilitarius irány a mechanikai idomítás, a liberális irány az erőnemző nevelés.

Az oktatási liberalismus megköveteli, hogy az iskola oly társaság legyen, mely a család és a társadalom között kapcsolatot alkot, hol a család egyoldalúsága kipótoltatik és az ifjú csirázó érzelmei tápszert találnak. A mely nemzetnél ily helyet foglal el az iskola, ott a tanuló ifjúság a közép-iskolát is *alma maternek* tekinti. Innen magyarázhatni meg azt a sajtószzerűen ellentétes tüneményt, hogy nálunk ma a növendék kirepül az iskolából, többé rá sem gondol, mint gondolt régebben, (pl. Apáczaiék korában) holott Angliában az aggastyán is szívesen képzeli magát iskolásfiúnak (pld. az agg Gladstone ma is középiskolájáról «Eton boy»-nak mondja magát), s a legmelegebb rokonszenvvel emlegeti a középiskolát, mint oly helyet, mely vérrendszerét moralizálta, hajlamait humanizálta, akaratát fegyelmezte. Valóban mihelyt az iskola a polymathiát számúzve nevelő intézetté válik, azonnal a társas erkölcsiség termőföldévé és a nemzeti műveltség melegágyává lesz.

Hogy egy ország közoktatásügyének utilitarius vagy liberális elvek szerint való szervezése minő mély jelentőségű a nemzet életére, nem szükség hosszasan fejtegetnem. Talán elég bizonyíték lesz e részben, ha röviden rámutatok egy-két szembeötlő tényre.

A végre, hogy valaki a nemzet, e nagy család körében igazán otthon találja magát, szükség, hogy neki a nemzettest többi tagjával összhangzó vágyai, érzelmei, nézetei legyenek. Csak ezen az alapon lehetséges, hogy a nagy test bármely része változását ő is a többi tagokkal együtt egyformán érezze. A, nemzet öröme az ő öröme is, a közös bánat az ő fájdalma is. Az életnek ezt az emberhez méltó tartalmát fejezte ki a görögöknél a *szépen élés* (τὸ εὖ ζῆν, és καλῶς ζῆν. Arist. Polit.) Azt mondják a physiologok, hogy az idegrendszer két, három,

nőt több sarkú (szálú) sejtekből áll: a nemzettest finom szövete minden sejtjének, illetőleg tagjának szintén két vagy több sarkúnak kell lenni, melyekkel a többi tagokhoz bensőleg fogantozzék. Azonban az utilitarius irányelvek szerint nevelt egyénben éppen a fogantozó szálak — az együttérzés, a közös vágyak, közös célért lelkesedés, szóval a nemzeti világnézet fonalszájai hiányoznak vagy elcsenevészedett állapotban vannak. És ez okon nincs mód benne, hogy szívvel, lélekkel honfitársaihoz fűződhessek. Az egész egyén csupa elszigetelt sejt, melynek szerkezetét sem a honfi fájdalom, sem a magas hazafias törekvések lelkesedése soha át nem járja. A mint nem érezte magát az iskolában tanuló társaival solidaritásban, szintúgy nem találja otthonját e hazában és semmi szükségét sem érzi, hogy szíve szerint vonzódjék szülői, ősei és nemzete tettei színhelyéhez.

A középkorban a «homo scholasticus» azaz a 'szórszál-hasogató rabulista falta fel az érző és érdeklődő embert; a renaissance korában a tudós világra tekintő latinista veszté el szemei elől mindjárt-mindjárt a hazát; a jezsuitáknál az «instrumentum obediens sicuti cadaver» hamisította meg az ember fogalmát; a pietistáknál az életet megvető keresztyén nyelte el; a philanthropoknál a cosmopolita tette tönkre, s korunkban — úgy látszik — az utilitarismus ássa a sírt számára. A nemzeti és ó-kori irodalom és történelem, mint nem hasznos, azaz nem kenyérszerző stúdiumok, szemlátomást háttérbe szorúlnak s elfelejtjük azt az igazságot, hogy érzület és erkölcs dolgában az anyán kívül nemzeti költőink és nagy íróink a mi legnélkülözhetetlenebb iskolamestereink. A görögök Hornért azáltal tették legnagyobb tanítójukká, hogy költeményeit gyermekeiknek mindenekelőtt tanították. A «persákat — úgymond idevágólag Proudhon — inkább Homér, mint Leonidas verte le, ő csatázik és győzedelmeskedik Marathonnál, Thermopylaenél, Salamisnál, Mykalenél és Andelanál.»¹⁾ Szintén ez az eredeti gondolkodó, mondja az Aeneisről, hogy: valamint a gö-

¹⁾ V. ö. ezzel ezt a köztudomássá vált szólamot: *a német iskola-mester verte meg a franciákat Sadowánál.*

rög irodalom az Iliasra utal, szintúgy az egész latin irodalom az Aeneisre vall: Virgil Róma összpontosított gondolata, még pedig szintúgy a köztársasági, mint a császári Rómáé.¹⁾

Az utilitariusok a nemzet Írókénál még mostohább bánásmódban részesítik a Bibliát, holott sok száz esztendőn át az irányozta, táplálta az emberi szellemet, irányozta értelmi működését, sarkalta és melegítette az emberiség erkölcsi érzetét.

Valóban nem a sokfélét tudás sürgetése, hanem a helyes szellem nemzése a közoktatás minden fokán: a nemzeti munka. Hiszen a nevelés eredményei dynamicusok, s egyik nemzedékről a másikra csak az értelmi, aestheticai és erkölcsi erő növekedés, mondjuk: hatványozott erejű elme öröklődik, de sohasem a betanult ismeretek. Nem tantervek tesznek egy nemzetet míveltté, ha mindjárt oly bő keretűek is; nem is óratervek, legyenek bár a legjobban szerkesztve; s nem a vizsgálatok, ha még egyszer oly behatóak is. A nemzetnek szintoly szüksége van a mozdonyt hajtó gőzre, mint a mozdonyra magára.» E szép szavakat csak az imént monda Watt Jakab hazájában, az aberdeeni egyetemen, Angolország egyik nagynevű államférfia (Goschen) a világ legracticusabb nemzete mívelt közönségének jelenlétében. Mintha azt mondotta volna: neveljen az iskola az életnek, de vigyázzon, hogy a míg a mozdonyt építi, el ne felejtkezzék se a belevaló gőzfejítő anyagról, se a sínekről, melyeken a mozdony majd biztosan járhasson. Mert avagy mit ér a világ összes locomotivja, ha mozgató erő hiányában hasznát nem vehetjük? És mit ér a tudás, ha csak kerékkötője és nem mozgató eszköze a szellemnek?

A fentebbiekben rámutattam arra, hogy ha az iskolákat ma is a tudományok veteményes kertjének hívják, az nem azt teszi, hogy bennök a hasznos ismeretek tenyésztése a fő, hanem azt, hogy főfeladatuk a gyermekember erkölcsi természete talajának (humusának) a megalkotása és elméje élesítése, s azal az értelmi érdeklődéssel ellátása, mely ha egyszer megvan,

¹⁾ *De la Justice dans la Révolution et dans l'Église*, III. k. 117—126.

nem csak ismereteket bír hódítani, hanem ha kell, világokat is. A liberális nevelésű egyén teste az akaratnak mindig kész szolgája, elméje pedig kitűnő logikai gép, melylyel a legkülönbözőbb munkát végezhetni.

«Tartsuk tiszteletben az ifjú szívet —mondja szépen Legouvé — mint az ifjú fészket, s ne zavarjuk (utilitarius elvekkel) az ifjút érzelmei és gondolata alakulása belső munkájában, mint a hogy nem szabad zavarnunk a madarat költése idején.»

X-IK FEJEZET.

A nevelés célja és beosztása.

A nevelés fogalmával e szerint szükségképp együtt járnak a gyakorlás és fegyelmezés, mint alapvető műveletek. Tágabb értelemben véve nevelés alatt azoknak a hatásoknak az összegét értjük, melyek szellemünk, jellemünk alakulására befolyással voltak; tehát nemcsak a szülőinktől és nevelőinktől kapott leckék, hanem az olvasmányok, hozzánk tartozóink hitte, erkölce, világnézete szintűgy részt követelnek a mi szellemünk alakításában, mint a mily részök van a levegőnek, a táplálkozásnak, a lakásnak testünk fejlesztésében. A hatások milliói közül tehát mindeniknek megmarad bennünk a nyoma, sokszor tudatosan, sokszor tudtunk nélkül, s e részben hasonló vagyunk azokhoz a korai-szigetekhez, melyeket milliárd apró munkás munkája emelt a tenger felszínére: mindenikök, nagyító üveggel is észre alig vehető részeikkel járulván hozzá.

A dolgoknak ezt a végtelenül finom módosító befolyását testi és szellemi szervezetünkre olybá tekinthetni, mint a hangnak a phonographra való hatását. Ki hitte volna ezelőtt csak húsz évvel is, hogy lehet valaha oly finom lemez, mely a leggyöngébb emberi hangot színezetével együtt felfogja, hatása nyomait híven megőrizze s évek múltán is ismételni tudja? A módosító hatás itt is bizonyos, jóllehet érzékeinkkel nem bírjuk észrevenni a készülék egyes részeiben eszközölt változást. A mennyivel érzékenyebb szerkezetű a phonograph lemezé-

nél idegrendszerünk s erkölcsi természetünk: annyival erőteljesebb nyomokat hagy benne oly csekélység is, mint egy példa, egy elejtett helytelen szó, egy dallam, sőt a rokonszenvnek oly végtelen finom nyilvánulata, minő például az anyának egy mosolya, egy esdő vagy bátorító tekintete stb. Ezek a finom hatások, mint valamely delejfolyam, átjárják a társadalmat s tudatosan vagy öntudatlanul, a társaságnak minden fejlődésben levő tagját érintik. A növekedő egyén szellemi szervezetében ebből a finom folyamból sok feldolgozódik, gondolkodásába felszívódik s érzülete és cselekvése rugójává válik.

Ilyen értelemben szól Stuart Mill értelmezése is. Szerinte a nevelés magában foglalja mindazt, a mit mi magunkért teszünk és a mit mások értünk tesznek abból a határozott célból, hogy minket természetünk tökélyéhez közelebb vigyenek. Legszelesebb jelentésében feloleli az a kormányformák, az ipar, társas élet, sőt az égalj, talaj és lakás hatását is az emberi természetre és tehetségekre. Mill érezte, hogy igen bő ez a definitio s azt azzal a szűkebb körű értelmezéssel egészíté ki, mely szerint a nevelés: «az a műveltség, melyet minden nemzet szántszándékkal ad az utána következőnek, abból a célból, hogy a haladás eddig elért fokát fentartsa, sőt ha lehet, feljebb emelje.¹⁾

Magyarán mondva a nevelés célja állandóvá tenni az ifjú nemzedékben az előbbi nemzedékek legmagasabb fejlettségű tehetségeit.²⁾ Ezt értjük nagyjában a cultura és civilisatio fogalma alatt. Általában véve azt mondhatni, hogy a nevelés rendszeresítése azoknak a hatásoknak, melyekkel egy még fejletlen emberi lény értelmi és erkölcsi dispositióit emberies működésre serkentjük, vagy a kis vadembert civilizáljuk. Másszóval a nevelés célja azoknak az értelmi és erkölcsi megszokásoknak

¹⁾ L. *St. Andrews* rector beszéde, ford. Felméri Lajos. Bevezetés.

²⁾ A nevelésnek nálunk szélében használt definitióját, t. i. «a tehetségek harmonicus kifejtését» csak éppen megemlítem, mint igen keveset, vagy éppen semmitmondót, mely a nem gondolkodóknak kedves talán a hangzásáért, és a melybe a gondolkodók minden értelmezést beleilleszhetnek.

(habitusoknak) az előállítására, melyek az emberré levésre, az emberies működésre elengedhetlenül szükségesek. Ezek a megszokások, készségek az egyént úgy készítik elé a társas életre, hogy annak különböző köreiben (család, egyház, állam, társaság stb.) a szabadságot okosan használni bírja, s ekként önállóvá lenni tudjon. Ebben a szellemben monda Guizot, hogy a nevelés főcélja megtanítani az embert, hogy magát nevelje, mikor már mások nevelni megszűntek.¹⁾ Szintén ebben a szellemben fogja fel a nevelést Mark Pattison. A nevelés szerinte mindaz, a mi módosítja a természetet, a jellemet, a megszokásokat vagy erőket. A vasat hevíteni kell, mielőtt hasznát vehetnők: hasonlóan éhez semmi sem nevel, a mi az erőket veresre nem tüzeli; a jobb nevelés azokat izzóra hevíti, a legjobb pedig teljesen egybeolvasztja.²⁾ Ezzel az értelmezéssel megoldhatni sok kérdést, s főképp azt a még okos és kitűnő emberek közt is forgalomban levő téves tant, hogy a tanultság nevelés. Hányan vannak, kik a nevelés jóságát a tantárgyak számával mérik, s azt tartják, hogy rossz az az iskola, a hol kevés a tantárgy, s nem jut eszökbé az a nagy igazság, hogy kevésből sokat taníthatni; s hogy a tantervnek tárgyakban való gazdagsága és az iskolai munka eredményének szegénysége, mindig együtt járnak.

Értelmezésünkéből kitetszik, hogy a nevelés az élet, az emberies élet előkészítője. Minthogy pedig az élet cselekvésben áll, a cselekvés alapja pedig a józan belátás és fegyelmezett akarat: önként értetik, hogy a gyermek-nevelés bonyolult művellet, mert legalább is annyi, mint értelmet élesíteni, szívet finomítani, akaratot edzeni és a testet a szellem jó eszközévé tenni. Plató ezt röviden így fejezte ki: «megadni a testnek és léleknek mind azt a szépséget és tökélyt, a melyre alkalmas.»

Azok a megszokások, melyekre a nevelés útján szert tettünk, időfolytán egymást át meg átjárnak, egymással fusióra lépnek s bennünk második természetűé válnak. Ha a megszokások csak úgtetszők s fúsiójuk csak látszólagos, a fűkevesztett állati hajlamok minden kedvező alkalommal elétörnek s láttatják

¹⁾ *Méditations et études*, 327. 1.

²⁾ *Journal of Education*, 1878). f. 213. 1.

bennünk a vadállatot (animal brutum). Ezek szerint a nevelés egyik fokozatában sem jelent egyet a tanítással és tanultsággal. A *népnevelés* nem azt teszi, hogy a nép gyermekének megtanítsunk mindent, a mit nem tud: hanem azt, hogy megszoktassuk *emberileg* élni és érezni; hogy második természetévé tegyük az emberséges magaviseletet. A nevelés *közép* (iskolai) *fokának* szintén csak e kör kibővítése lehet a célja, vagyis az, hogy a növendék a középoktatás hat-nyolc évi folyama alatt szokja meg testét és lelkét a társadalom leendő vezetőjéhez illően, mondhatni, királyi állapotban tartani: szokja meg a fenkölt érzületet, s cselekvésében a nemes motívumok útján való járást. És erre a most említett szoktatási folyamatra elsőrendű eszköz nem a tanultság, hanem a szívesség, a példa, az elismerés, s ha kell: a szoros fegyelem.

Ebben a szellemben fogták fel a nevelést az újkor (a renaissance) humanistái: Melanchton, Sturm, Trotzendorf, Comenius és mások, midőn egész iskolázásukkal arra törekedtek, hogy az ifjú lelket kegyességre hangolják (*pietas Uterata, sapiens atque eloquens pietas*). Sőt a neo-humanismus nagy mesterei (Herder, Wolf Fr. Ágost, Jean Paul Richter, Lessing stb.) szintén úgy fogják fel a nevelés célját, mint tökéletes humanításra vezetését a testi és a lelki erőknek (*Sapiens atque eloquens humanitas*). A nevelés első rendű szóvivőinél mindig háttérben volt a tanultság, s csak a jelenkor utilitarius áramlatáé az a dicsőség, hogy előtérbe tolta a tudást, s hogy hiszen annak idvezítő erejében. Ennek az új felfogásnak az az eg vik eredménye, hogy összes iskoláink naivul vállalkozván a mindentudás Bábel-tornya építésére, Pelionra Ossát raknak az ifjú elméjében, s nem veszik észre, hogy a mindentudást a semmitudástól csak egy lépés választja el, s a teméntelen doctrínával megterhelt értelem mellett üresen marad a szív, mert a beléje oltandó elemeket is mind a fejbe akarja rakni.

II.

A nevelés szakaszainak megállapításában Platótól fogva máig, nagyon eltérők a philosophok és paedagogok nézetei. Leg-

nagyobb részt három főszakaszt különböztetnek meg az ember testi és szellemi erői kifejtésében: *kisdedkort* (1—7 évig), *gyermekkort* (8—12 évig) és *ifjúkort* (13—21 évig.) Az első a kisednevelés, második az elemi iskolázás, harmadik a közép- és felső oktatás kora. Az elemi iskolázás fokán fő a test és értelem táplálása, nevelése és az okos akaratot helyettesítő szoktatás. Középfokon az elme táplálása, az élet tényei s a konkrét események felmutatásával s általok a fegyelmezés legmagasabb foka. A felső iskolázás körében a szellem táplálása eszmék által, az ön fegyelmezésre juttatás, mely szükségképp eszköz az eszmék felfogásáért.

A nevelés folyamatának ily külső (időbeli) viszonyok szerint való beosztása mindenesetre kényelmes; de csak az ismeretanyag közlése érdekében igazolható. Ha tisztán magokat a nevelői hatásokat és a rajok történő reakciókat vesszük, mint a növendék lelkében véghezmenő folyamatokat, s pedig ez a fő a nevelésben: az esetben éppen a növendék belállapotai lehetnek a természetes és az előbbihez képest egyszerűbb beosztás alapja. E szerint, a növendék fejlődésében észlelhető főbb lelki működések alapján, két korszakot vagy fokot vehetni fel a nevelésben: a *gyermekkort* és az *ifjúkort*. Az első a receptivitás vagy a hatások elfogadásának a kora; s a második a kibontakozás vagy a jellem alapja alakulásának a kora, mondhatnók ezt a két szakaszt: a külső tekintély és a belső tekintély korszakának is. Latinos műszóval: a receptivitás és spontaneitás, magyarul szólva pedig: a mások után indulás és önállóan járni tanulás korszakainak is mondhatnók. Nagyjában véve az első a gyermekkorral, s a második az ifjúkorral esik össze: jóllehet vannak olyanok, kiket természetök örökös másolásra kárhoztat, s még férfikorukban is gyermekek, mert nem bírnak önállóságra jutni. Továbbá ez az általánosan-szóló megkülönböztetés csak a tájékozódás megkönnyítésére való azért is, mert a hatások feldolgozása és a belőlük való kibontakozás rendszerint egyidejűleg történnek, úgy, hogy az élet első pillanatától fogva egész a nevelés végéig, sőt rendszeren azon túl is jó darabig tart a kibontakozás. A hatások elfogadása és

feldolgozásával még különben van a dolog, mert azok életünk végéig soha meg nem szűnnek.

Az első szakaszt tulajdonképp a szoktatás vagy az elsajátítás (assimilatio) korának is mondhatnók, mely a gyermekkel elsajátíttatja a hagyományos nézeteket, hogy magaviseletét és értelmét a cselekvés és társas élet munkáiba bevezesse. A nevelésnek ebben a szakaszában a gyermek megtanul szót fogadni, utánozni és a másolt mintákhoz alkalmazkodni. Íme ezen a fokon a család és társadalom tekintélye nagyban érvényesül az egyénnel szemben: az ifjú nemzedék alkalmazkodik a megállapított formákhoz, beilleszkedik a társas gépezet kereteibe. Ebben az értelemben a nevelés a Stuart Mili értelmezésével összhangzóan az a műveltség, melyet egy nemzedék az utána következőnek ad, hogy a haladás eddig elért fokát fentartsa, sőt ha lehet, feljebb emelje.

Az elmének ez a passzív, elfogadó állapota nem lehet állandó. A mások cselekedeteinek örökös utánzása, másolása csak a gyermekkort nyújtaná meg, s a család és társadalom, mely eredetileg nagy segítője az egyesnek, akadály lehetne az egyéniség fejlődésének, az egyéni ítélet megalakulásának.

A második szakaszban értelme activ erői is kifejlenek. Itt már a nevelés a spontaneitásra serkentés; az egyéni hajlamok ébresztése és reakciójok felköltése. E végre nem tenger tápszer kell, azaz nem sok könyv, nem sok tudásanyag, hanem a szellem melege és fénye. A nevelés első fokán mások válogatták ki a nevelésére legalkalmasabb benyomásokat és ismereteket; a közép és felső íokon a növendék maga választja ki szelleme növelésére a legalkalmasabb hatásokat és ismereteket. A belátás tisztulásának s az önuralomra jutásnak nevezetes szakasza ez, melynek eredménye a bontakozni kezdő személyiség.

A nevelés első szakaszának célja az egyént a társadalom schablonjaiba beállítani, az az erkölcsökbe, éthoszba bevezetni, s ezzel közte és embertársai közt bizonyos lelki egyformaságot teremteni. A természet is bölcsen gondoskodott e végre, hogy a gyermekkorban az elsajátítás és utánzás erélye nagyon élénk legyen.

A második szakasz célja a spontán fakadó erőket kifejtésre segíteni. Megbontja a szellemi uniformitást, hogy helyébe egyéneket állítson: egyéni gondolkodást és egyéni vágyakat támaszson. Ha a növendék a múlt és jelen behatásait fel bírja dolgozni, erkölcsi és értelmi megszokásokra tesz szert, mint oly talajra, melyre szüendő önállósága a legbiztosabban támaszkodhatik. A növendék az első fokon a nemzeti véralkatnak, a collectiv tapasztalatoknak lesz mintegy a részesévé, s a másodikon tanul a nemzettestnek öntudatos tagja lenni. És mi lesz ennek a nevelésnek főhaszna? Az, hogy megsokszorozza cselekvésünk motívumát; utat nyit érzületünkben az emberies hatásoknak, hozzáférhetőkké leszünk a különböző motívumokra nézve, a helyett, hogy oktalan állhatatossággal a routine gépies útját járjuk. Ez a múlthatatlan feltétele annak, hogy szert tegyünk az ész és akarat erényeire, mint állati hajlamaink és szenvedélyeink íékezőjére, s emberi méltóságunk igazi fokmérőjére.

Magát a szoros értelemben vett nevelői működés összességét egyfelől a test és másfelől a szellemi működések főbb csoportjai (értelem, érzelmek, akarat) szerint a következő szakaszokra osztjuk: *testi-* *értelmi-* és *erkölcsi nevelésre*, mely utóbbi két részt foglal magában: a *szív vagy az érzelmek* és az *akarat vagy a jellem* nevelését.

XI-İK FEJEZET.

A testi nevelés általában.

Az ember testből és lélekből áll. Ha embert nevelünk, mindkettőre nagy gondot kell fordítanunk. A nevelés célja — úgymond Plató — nem az, mint némelyek vélik, hogy a lelket a zene és a testet a gymnastika által neveljük, mert igenis lehetséges, hogy az egyiknek szintúgy, mint a másiknak, célja a lélek formálása.¹⁾ Hasonlóan nyilatkozik Montaigne is: »nem a lelket külön, nem is a testet különvéve kell mívelnünk, hanem az egész embert, a kit nem szabad ketté választanunk. A gyermeknek nemcsak lelkét kell edzeni, hanem izmait is.« Locke az orvos és philosoph, a nevelés kiindulásául azt a Juvenal-féle elvet vallja, hogy *ép testben ép lélek* — e földi boldogság rövid, de teljes foglalata. (Mens sana in corpore sano.) Igaz, hogy a test előbb jut bizonyos bevégzettségre, mint a lélek, de előbb is hozzá kell látnunk neveléséhez. És e nevelés célja sem lehet más, mint az egyén tökélye, mert a testi erők szellemi és erkölcsi tökélyünk alapját alkotják és az alap szilárdságától függ a ráhúzott épület tartóssága. A testet jó és hasznos eszközzé erői kitartó gyakorlásával tehetjük; s azzá kell tennünk egyfelől magáért a test jóllétéért, másfelől szellemi és erkölcsi természetünk javáért.

Volt idő, mikor az ember szégyelte testét; megvetette testi erőit, bűnösöknek tartotta testi természete vágyait, s azokat, mint minden gonoszság kútfejét, böjtöléssel, flagellantizmussal s a kínzás egyéb nemeivel igyekezett megtörni. A

¹⁾ Polit. III. k.

gnostikusok némely sectái a test megcsonkítását sem tartották megalázónak. Sőt a XVII. és XVIII. százban is akadtak kitűnő férfiak (Pascal, Novalis), kiknek beteges világnézete azt vallotta, hogy a «betegség a keresztyény ember természetes állapota.»

Általában a keresztyénség egész ó- és középkorát jellemzi ez, a látható szervezetünkre káros hatású világnézet. Az említett korszakok az emberi testet lealacsonyító felfogása kitűnik a képírás akkori műveiből, melyeken az emberi test elsatnyult állapotában, az egyiptomiak megkötött művészetére emlékeztet. Az arc (még a Madonna arca is) tele életmegvetéssel, mintha a test körvonalának szépsége iránt kiveszett volna az érzék még a művészekből is. Az ízlés emez elvadultságát csak a XV. száz nagy mesterei kezdik reformálni, midőn a művészet a valódi világot kezdi másolni, merev arctypusok helyére egyéniségek lépnek s a szépnek része kezd lenni a földi lét tünevényeiben. A tudományba is behatolt lassanként ez a realismus.

A XV. százban Vittorino da Feltre (Mantuában a Gonzaga-család nevelője) első tanítómestere az atletikának. Nagyra becsüli a szabad levegőn való testgyakorlatokat: a birkózást, vívást, futást, ugrást, vadászatot és halászatot s azokat tanítványai test-szerkezetéhez alkalmazza.¹⁾ De már Rabelais Gargantuája a XVI. százban, mondhatni az egész mai atletikában gyakorlódik: lovaglás, vívás, úszás, dárdavetés, lándzsadobás, nyilazás, ólom-súlyzás használata, a mezei kirándulások egész sora nagy reakcióját alkotják a középkori ascetismusnak. (*Gargantua*: XXIII. fej.)

A XVII. százban Descartes és Baco a nevelést egyértelműen a természetnek való engedelmességre kívánják alapítani. *Natura non nisi parendo vincitur*. Sőt Angliában Baco atyja Sir Nicholas Bacon már a XVI. százban írt a testi nevelésről és utána a legnagyobb tekintélyek is elfogadták az ő nézeteit. Milton nemcsak elfogadta ezt az elméletet, hanem 1651-ben kiadott értekezésében külön tervet dolgozott ki a végre, hogy mi módon neveljék az ifjúságot oly hősi gyakorlatok (he-

¹⁾ L. erre J. A. Symonds, *Revival of Learning in Italy*, II. 293 s köv.

roic exercises) által, minők a fegyverforgatás, vívás, gyaloglás, s a lóháton tett oly kirándulások, melyek szakasztott mása a görög ifjúság (epheboi) őrzárati szolgálatainak (peripoloi).

Azonban Rabelais, Baco és Milton nézetei jóformán jámbor óhajtásnak maradtak. A testi nevelés ügyét az étellel Locke hozta érintkezésbe, a ki mint philosoph és egyszersmind kitűnő orvos, belátása egész erejével sürgeti és részletezi a test nevelését, s ezzel a gyermek érzéki természetét a speculatio magas és rideg köréből a mindennapi élet színterére hozta le. Rousseau a XVIII. százban a Locke verte ösvényen indul meg, s a test szervezetének azt a tiszteletét sürgeti, melyet az angoloknál sürgetett volt Locke; még meg is toldja ékesszólásának azzal a keserűségével, a mely geniusának a sajátja, sőt azt kibővítve oly túlzásba viszi, melyet a természet bálványozásának mondhatni. A természet csalhatatlanságában bízva, azt hitte, hogy a testi épség fentartását elég a természet útmutatására hagyni, s nem akarta belátni, hogy a természetet nem lehet magára hagyni; hogy az észnek nem utána, hanem előtte kell járni: azt kormányozni, javítani kell, sőt néha erővel felforgatni.

A francia forradalom alkotásában meglátszik Rousseau hatása. A convent már törvénybe cikkelyezi a testi nevelés ügyét: részletesen felsorolja a testgyakorlatokat, az úszást, a futást s betetőzi a katonai neveléssel.

Rousseau követői a philantropok sokat tettek a testi nevelés ügyéért. Basedow, Salzmann a nevelésben külön helyet jelölnek ki a testgyakorlatoknak. Gutsmuths 1785-ben Schnepfenthalban külön tért rendez be a gyakorlatknak. Utána Jahn (f 1852) a testgyakorlatokat hazafias jelentőségre emelvén; a jelen száz tizes éveiben megkezdé a tornaegyesületek (Turnverein) szervezését, s azokat Németország politikai újjászületése eszközeivé akarta tenni. (Nálunk 1848-ban nyitotta meg Budapesten az első tornatermet Teichengráber (Tavassy) Lajos).

Ezzel eljutottunk a jelen korhoz. Hosszú idő, s hozzá sok nemes szív és gondolkodó fő munkája kellett rá, hogy a «lélek porhüvelyére» kellő figyelmet fordítsunk.

Szerencsére immár meszsze túlvagyunk a mysticismus beteges és félszeg világnézetén; de azért még mindig nem tartjuk elég tiszteletben testi szervezetünk erőit, mint a magasabb szellemi és erkölcsi erők teherhordozóját. A létért küzdés nagy harcában jelentékenyen számot tesz az erős test, Az életben való boldogulás főfeltétele — úgymond Spencer Herbert — az, hogy az ember jó állat legyen; a nemzet boldogulásának főfeltétele szintén az, hogy jó állatokból álljon.¹⁾ A hadsereg ereje, monda I. Napóleon, a katonák lábában van; mintha mondotta volna: izomrendszerök gyakorlottságában. És a történelem teljesen igazat ad ennek a mondásnak. Az 1866-ki porosz-osztrák hadjáratban, mint akkor szélében írták és beszéltek, az előtt félévvel még polgári foglalkozású egyének (iparosok, bérlők, stb.) serge nem annyira leverte, mint inkább a szó szoros értelmében *lejárta*, azaz járással győzte le az akkori osztrák hadserget.²⁾ Egy hadseregnek gyaloglási fölénye megkétszerezi katonái számát. Hasonló történt Amerikában az utolsó háború alkalmával. A háború sorsát az északi seregnek a gyaloglásban való nagy gyakorlottsága döntötte el. A tisztek valomása szerint az volt a szerencse, hogy a sereg oly meneteket bírt ki, melyeket azelőtt sokan örületesnek tartottak volna.

Ám a testgyakorlatokban szerzett fokozott munkabírást nemcsak katonai míveletekre, hanem a küzdés minden fajára alkalmazhatni. A tapasztalás mutatja, hogy az ipari, művészeti és tudományos társadalmi hadviselés kimenetele szintén a nemzetek izom- és idegrendszerbeli iskolázottságától függ. Nagyon elégségi a testi erők megbecsülését a legifjabb tudomány: az

¹⁾ *Education, intellectuel, moral and physical*, 146. 1.

²⁾ A porosz hadseregnek ezt a fölényét az 1870-iki francia-porosz hadjárat kezdetén így fejezte ki valaki, kinek három fiútestvére volt tiszt a porosz hadseregben: «jusson eszébe önnök, hogy a franciákat halálra fogjuk gyalogolni!» És a sedáni csata igazolta e jóslatot. Hasonló bámulatos példája volt a porosz katonaság gyaloglásának az, midőn Blücher, a lignyi vereség után két nappal Wellingtonnal egyesült, mire azt jegyezte meg Ferencz császár, hogy «Metternich vallomása szerint a lignyi csata után egy osztrák hadseregnek legalább hat hét kellett volna, hogy magához térjen.» (Whitman, *Imperial German.*) London, 1887. VII. fejt.)

egészségtan elveinek terjedése. Lassanként rájöttünk, hogy az oxigén az egyén és az államszervezet háztartásában legalább is oly fontos, mint a puskapor. «Az egészségügy — Rousseau mondása szerint — nem annyira tudomány, mint erény»; s ha erény, megtanít rá, hogy testi épségünk elhanyagolása és megcsonkítása egyformán bűn, ápolása pedig szent kötelesség. És mindezeknek *ellenére* az emberi test működése törvényeiben az emberek tudatlansága általában nagy. A collegiumok és papnöveldek gradualtjai, kiket — mint Mann Horác mondja — megölne a szégyen, ha nem tudnák, hogy Nagy Sándor lovát Bucephalusnak hívták, vagy ha Midletonnak a görög articulusról szóló természetes kötetét nem olvasták volna: gyakran botrányosan tudatlanok azok felől a törvények felől, melyeket Isten írt az ő testi gépezetökre, holott ismeretöket és követésöket életvesztés terhe alatt parancsolta meg.

«De tovább menve, ez a tárgy nemzetgazdaságilag is nagy figyelmet érdemel. A különböző életkorú gyermekeket olybá lehet venni, mint különböző beruházott pénzüsszegek képviselőit. Ez a beruházás áll a táplálás, ruha, gondozás, nevelés költségeiben és a rajok fordított idő értékében. Jóllehet ez az érték különböző személyeknél nagyon változik, mégis egy húsz, huszonnégyéves ifjú, végezhető munkái értéke levonásával, megér ötszáz, egész kétezer dollárt. Nos, ha az emberiség fele ebben a korban, vagy még azelőtt elpusztul, s ennek fele a szülők, vagy saját magok tudatlansága miatt jut kora sirjába: minő iszonyú összegbe kerül tudatlanságunk! Minő pazarlói vagyunk nemcsak a szeretet és a házi boldogság legtisztább forrásának, hanem a vagyonnak is!»^{x)}

Szervezetünk nagy, sőt félelmetes természeti erők működését is tanúsítja, melyeket okvetetlenül ismernünk kell, ha vesztés felek maradni nem akarunk. A physikai és vegyi erők romboló hatásaival szemben áll a magunkkal világra hozott életerő. Ez azonban gyenge, s épen ezért, gondosan kell oltalmaznunk támadói ellen. A természeti erők állandó csatateré a mi testünk. Ha ezeknek a természeti hajlamoknak csak egy

¹⁾ *Annual Reports on Education* III. 140—146. 1.

pillanatra is sikerül az életerőt elnyomni, megkezdődik a teljes vegyi felbomlás: a halál. Ennélfogva nem szabad sehol túlsúlyt engednünk a fizikai nagyhatalmaknak, annyival inkább nem, mert életünk száz helyen is megtámadható.

Az a nagy solidaritas, mely szerveink közt van, azt parancsolja, hogy őket egyformán ismerjük s egyenlően gondozzuk. Egyik vagy másik szerv elhanyagolása, korai betegsége vagy elpusztulása hány embert visz kora sírba? Igen helyesen jegyzi meg Mann H., hogy a gyomor nem úgy készült, hogy csupán tíz évig tartson s akkor felmondjon a szolgálattal: a tüdő sem úgy készült, hogy húsz évig, sem a szív, hogy harmincig, sem az agyvelő, hogy negyvenig szolgáljon, hanem mindenik egyforma hosszú életre volt számítva, hogy az élet harcában együtt küzdjenek, s majd a végén egyszerre pihenjenek meg. Ámde a magunk tudatlansága és helytelen bánásmódja, főképp pedig a szülőknek gyermekeik iránt való oktalan eljárása miatt, egyik-másik szervünk felmondja a szolgálatot, pedig még a többi jó erőben van: vagy különböző visszaélés miatt egy-két szervünk oly betegségbe jut, hogy gyógyítása a többieket teszi tönkre. Korunkban száz ember közül egy sem hal meg késő vénségben; azaz úgy, hogy az összes szervek életereje végképp kimerülvén, együtt omoljanak össze pihenésre. Több mint kilencvenkilenc esetben a halál az élethez szívósan ragaszkodó szervek életerejének rettenetes küzdelmében áll egyik-másik társuk heves bántalma vagy kora halála ellenében, mely az ellenszegülő társakat is sírba dönti. Ekként semmisül meg és pusztul el az egységes szervek productiv erélye is. Valamely üzlettársulat vagy testület felbomolhat s egyes tagjai más üzletkörbe mehetnek, hogy családjaikat jobban támogathassák, vagy hogy a köznek nagyobb javára legyenek. De nem úgy van az életerők szövetkezetével: ha az egyik társ félreáll, nemcsak a társaság felbomlását okozza, hanem a szövetséges társak pusztulását is. Itt egy sem éli túl a többieket: ha egy vesz, mind vesznek. Ez erők birtoklása arra kötelez, hogy használni is tudjuk, azaz, hogy a teremtő bölcs és áldásos törvényeit megtanuljuk és nekik engedelmesskedjünk. És a teremtő

szava, úgy tetszik, a testi és erkölcsi világ törvényeiben egyforma, azaz, hogy könnyebb az égnek és a földnek összeomlani, mintsem a törvény egy jótájának be nem teljesedni. ¹⁾)

A testi nevelés fő tárgya az érzékeket és az izmokat az agyvelő és az idegrendszer kész szolgálivá tenni, mert nélkülök az elme nevelése hiányos lenne. Hiszen egyenlő körülmények közt egy vak gyermek nem tadhat annyit, mint egy rövidlátó és ismét egy rövidlátó nem annyit, mint a jól látó, — olyannyira kezére dolgozik a testi épség a lelkinék. A hires Galenus oly mélyen meg volt győződve testi természetünknek az értelemre és erkölcsre való befolyásáról, hogy kora nevelőit felhívta, küldjék hozzá a hibás szívü és elméjü gyermekeket és ő őket pusztá higienikus eszközökkel megjavítja. Descartes maga is hasonló nézetet vall, midőn azt mondja, hogy ha az emberiséget javíthatni, az orvostudományban kell javítása eszközeit keresnünk. ²⁾) Rousseau azt tartja, hogy a lélek gonoszsága a test gyengeségétől függ. Mentől gyengébb a test, annál inkább parancsol; mentől erősebb, annál inkább engedelmeskedik. Minden érzéki szenvedély tanyát ver az elsatnyult testben, s annál jobban ingerli, mentől kevésbé tudjuk kielégíteni. Törékeny test meggyöngíti a lelket.³⁾) Mindnyájan tudjuk tapasztalásból, hogy alig van nagyobb zsarnok egy gyenge, beteges szervezetnél, mely megakasztja az ész működését, útjába áll a képzelet szárnyalásának s kiszárítja az egészséges gondolatok és érzések forrását. A ki magasra törő lelket és vasakaratot akar, annak meg kell acélozni az izmokat, s erőssé edzeni az idegeket gondos neveléssel. Tegyük erőssé az ifjú nemzedéket, mert ez az az erőforrás, melyből a nemzet megfogyatkozott erőit újakkal pótoljuk, s ha ez a forrás kiapad, honnan fogunk új erőt meríteni?

E mellett a testi nevelésnek nevezetes haszna, hogy gyarapítja az alak szépségét s kecsessé teszi a tagok mozdulatait. Az athleta kerekded mozdulatai és tagjainak rugalmassága, s a parasztfiú esetleg hempergő járása: teljes ellentétet alkotnak.

¹⁾) I. mű 177—8. 1. — ²⁾) «S'il est possible de perfectionner l'espèce humain, c'est dans la médecine qu'il faut chercher les moyens.» (*Discours de la viéthocle.*) — ³⁾) *Émile*, I. könyv.

A testi nevelés alapelve az az élettani törvény, melyet már Lamarck kimondott: *a gyakorlás és használat edzi és javítja az élő anyagot; ellenben a gyakorlás és használat hiánya rontja és gyengíti.*

A testi nevelés szélesebb értelemben magában foglalja a gyermek élete fentartására szükséges eszközöket, minők a tápszer, ital, ruházat, tiszta *levegő*, a bőr ápolása, a mozgás, a munka és a nyugalom közti helyes arány. Szorosabb értelemben azonban csak az izomgyakorlatok okszerű rendezésére terjed ki. Épen ezért ezeket az utóbbiakat bőven, s az előbbieket csak áttekintőleg tárgyaljuk.

Az emberi test 13 anyagból áll, melyek közül öt gáznemű és nyolc szilárd. Főalkatrésze az oxygen nagyon összehúzó állapotban. Egy 70 kgr. súlyú emberben van 44 kgr. oxygen, mely közönséges állapotban 28 millió köbméter tért foglalna el, továbbá 7 kgr. hydrogen, 1.72 kgr. nitrogén, 0.8 chlor és 0.1 kgr. fluor. A test szilárd anyagai: szén (k. b. 22 kgr.), s egy kgrnál kisebb adagban phosphor, kén, calcium, potassium, sodium, magnesium és vas. A gáznemű anyagok összetételei lévén túlnyomók a 70 kgr. súlyú testben, 52 kgr esik a húsban és vérben levő vízre; a többi esik az allumin, fibrin, casein és gelatin nevű alkatrészekre, illetőleg combinációkra. »)

Legközönségesebb szólam szerint is testünk bámulatos szerkezetű készülék, vagyis inkább különböző készülékek combinatioja, melyek úgy működnek, mintha egyek volnának. Mondották testünket kétszer tízezer húrú hárfának is. — A szem mikroszkop és teleszkop egyszersmind: meglátja a közeli és távoli tárgyakat egyaránt. Az idegrendszer keményebb, mint bármely galvan-telep vagy távíró gépezet, s a legjobb chronometer óra korántsem versenyezhet a szívvel, mely óránként négyezer verést tesz és 80—100 évig is eltart.

A statistika kimutatása szerint az ifjúság középtermete évről-évre süllyed, a betegségek, melyeknek az a szomorú kiváltságuk van, hogy rontják a racet, kivált a nagyobb városokban,

¹⁾ L. erre C. Flammarion, *Uránia*, 283—4. 1.

szaporodnak s fajunkat gyengítik. Ha ezekhez veszszük a családi élet hanyatlásáról s az erkölcs süllyedéséről szóló panaszokat, elmondhatjuk: igen sok okunk van arra, hogy a testi nevelés gondját felvegyük; s hogy az emberi szervezetet kedvező viszonyok közé állítsuk, melyek közt erőben, természetben, szépségben szemlátomást gyarapodjék. Hiszen ha házi állataink éppen a gondozás következtében a helyett, hogy elcsenevészednének, természetben, erőben nagy haladást mutatnak: lehetetlen, hogy ne úgy legyen az emberrel is.

Az állattenyésztő tanulmányozza a takarmányok tápláló erejét s tudja, hogy minő egymásutánban kell azokat etetni; ismeri a viszonyt az állatok munka- és pihenésideje közt, s nem engedi, hogy pl. igavonó barmait evés után mindjárt befogják; hasonlóan kíméli a fiatal állatokat s nem hagyja, hogy idejekorán megerőltessék: de a legtöbb szüle ügyet sem vet rá, hogy gyermeke, kinek izmai, idegei és szervei még féligmeddig folyékony- vagy kocsonya-állapotban vannak, vajon nincs-e túlságos erőfeszítésnek kitéve; s azt sem bánja, hogy gyermeke evés után rögtön leckét tanuljon.

Sajátszerű, hogy testünknek hasonló mellőzését találjuk a neveléssel szakszerűen foglalkozóknál is. Ha azt kérdeznők egy iskolamestertől, hogy minő viszonyt észlelt a fiúk és lányok növésében a tíz és tizenöt év között; vagy hogy egy tizenöt éves fiúnál minden egy hüvelyknyi növésre mennyit kell a test súlyának nőni? A tanító szemünk közé nevetne vagy ajtót mutatna, a miért ilyes örületes kérdésekkel merészeljük háborgatni, pedig a nevelőnél az élettani ismeretek a növények élete fentartására és fokozására szintoly múlhatatlanul szükségesek, mint a lelki működések felől való alapos tájékozottság az értelmi nevelésre.

A testi nevelés célja jó gépezettel látni el az ifjút az élet tengerén való hajózásra. A kik ezt elhanyagolják: vakok vagy vétkesek. Az emberek nagy része azt hiszi, hogy az erős test magától terem, mint a fűszál, s az egészség csupán Isten kegyelmétől függ s nem egyszersmind a test nagy gondozásától. Innen van, hogy sok szüle könyörtelenül hajszolja keresztül

gyermekét az osztályok és vizsgálatok tömkelegén s nem bánja, hogy nem lesz-e rokkanttá, mint a megerőltetett verseny - ló, még mielőtt, vagy éppen mikor célhoz jutna.

A test épségének *egészség* a kifejezője, s ez az összes szervek működéséből származó oly egység, mely amazokat, mint máskülönben értéktelen (0-szerű) számjegyeket, teljes értékűekké teszi. Másként kifejezve: az egészség mozgékony, — napról-napra, óráról-órára változó egyensúly, mely függ egyfelől a test háztartását tevő szervek rendes működésétől; másfelől azoktól a különféle erkölcsi és physikai befolyásoktól, melyek bennünk viszhangot vagy reactiót keltenek, s melyekhez szellemi és testi szerkezetünk igazodik.

A test életében két főmozzanatot különböztetünk meg: *a növést* és *a fejlődést*. Amannak tényezője a *táplálkozás*, emezé *a mozgás*. A táplálkozás kiegészítője *az ápolás*, s ennek tényezői: *a levegő*, *a víz* és *a ruházat*. A mozgás tényezői az összes testgyakorlatok, nevezetesen *a játék*, *az athletika* és *a torna*. A növés és fejlődés nevezetes feltételei *a pihenés* és *álcás* s a test *erkölcsi tisztasága*. Ezeket tárgyaljuk sorra a testi nevelésben. A fősúly természetyszerűen a táplálkozásra és a mozgásra esik, mert egyfelől a levegő, a víz, a ruházat, a tápszerek oly tényezők, melyekhez ha alkalmazkodni bír szervezetünk, a test *növését* eszközlik; másfelől a mozgás és játék testi szerveink, sőt értelmi és erkölcsi erőink gyakorlásának és *kifejezésének*, szóval erőssé tételének a tényezői.

És most lássuk sorban *a test növést* szerző és *erejét kifejtő* tényezőket.

XII-IK FEJEZET.

A test ápolása.

I. A levegő.

A levegő a legtisztább «életeledel.» Testünknek gáznemű, de oly nevezetes tápszere, melynek minősége minden órán, minden évszakban a hőmérsék, a légnyomás, a földöv különbségéhez és sok más körülményhez képest folytonosan változik.

Főalkatrésze oxygen (éleny), nitrogén (légeny), és vízgőzök, olyformán, hogy $+16^{\circ}$ C. hőmérsékű, 100 rész levegőben van 77—89 rész légeny, 20—22 rész éleny és 0.03—0.04 rész szénsav. A levegő és vér közt örökös a gázcsere. A tüdőbe szítt légköri levegő egy részét a vér magába veszi, s az éleny a tápszerek légeny, szén és köneny részeivel összeköttetésbe lépven, a tápszereket ieloldja, a vért pirosra festi, a test melegét fentartja; másfelől pedig az ekként alakult vegyületek hasznavehetetlen része a víz, szénsavany vagy más vegyület alakjában a testből kiválik.

A lélekzés szervezetünk belső részét örökös tűzhelylyé alakítja, melyen az éleny, a szén és légeny egyesülését *égés-nek* hívja ugyan a tudomány; de az nem a lánghoz hasonló tökéletes égés, hanem inkább a nedves és átmelegedett szénakazal í'ülledéséhez hasonló égés vagy oxydálás. Testünk ennél fogva egy nagy oxydáló készülék, mely midőn meleget termel, ugyanakkor a beszítt és a testünket környező levegő alkatrészeit megváltoztatja.

Egy felnőtt ember percenként átlag 15 be- és kilélekzést tesz, miáltal a környező levegőt óránként 0.05 szénsavval terheli meg, s így 24 óra alatt 540 liter szénsavat produkál, és 10,800 liter levegőt változtat meg. Az emberi tüdőn óránként 450—480 liter levegő megy át és a levegő az azalatt felhasznált 38 gr. 889 éleny helyett 42 gr. 0.14 kilélekzett szénsavval és 9 gr. 375 vízzel terheltetik meg. Példával világosítva: ha valakit egy nyolc köbláb terjedelmű szobába záránk egy napra, az ottani levegőnek minden részecskéje átjárná tüdejét s az éleny egy negyede helyét széneny foglalná el és az ottan tartózkodás betegséget vagy halált okozna. «Általában, úgymond Huxiey, egy fiú óránként $\frac{2}{3}$ köbláb szénsavvat lélekzel ki, minél fogva fejenként minden percben 15—20 köbláb (s így óránként átlag 100 köbláb) levegő kell a gyermekeknek a lakó vagy iskolaszobában, mert különben főfájás, álmatagság, figyelmetlenség szállja meg őket.»¹⁾

¹⁾ Hogy az iskolában mily gyorsan növekedik a levegő szénsavany tartalma, arra nézve álljon itt Breitung dr. tapasztalata, melyet Baselben

Szakértők azt kívánják, hogy a tanteremben jusson egy-egy ifjúnak legkevesebb 400 köbláb levegő, de úgy, hogy ez a levegő is minden órában többször változzék, s hogy így fejenként minden tanulónak kijusson óránként a 2—3000 köbláb levegő. A levegőnek ezt a kicserélődését egyfelől a folyton betóduló levegő áram szerzi, másfelől a minden óra végén vagy másfél óránként 5—15 percnyi szellőztetés.¹⁾

A mi a levegő nedvességfokát illeti, se nagyon nedves, se igen száraz ne legyen. A nagyon száraz levegő ingerli a bőrt, a torkot és a lélekző csövet, köhögést és szomjúságot s túlságos kigőzölgést okoz. Ennélfogva a levegő 77 centiméter légsúlymérői állásnál legalkalmasabb az egészségre. Hőmérsékre

oly *rósz levegőjű* teremben tett, melynek köbtartalma 254.6 méter, ablak és ajtó nyílásai 10'5 köbmétert tettek s melyben 64 gyermek tanult.

A gyermekek bemenetele előtt 2.21% volt a szénsavany. Az első lecke kezdetén (8 órákor) 2.48%, 9 órákor 4-80%; szünet után 3-07; 10 órákor 6.87% második szünet után 6.22% és 11 órákor 8.11% tehát három óra alatt majdnem 6%-al nőtt. Pettenkofer azt állítja, hogy ha az iskola levegője szénsavany tartalma 1 promillenél magasabb nem lenne, rendkívül sok betegségtől és félszegségtől szabadulnának meg a tanuló gyermekek. A levegő rendes szénsavany tartalma 0.005.

¹⁾ Az iskola-szellőzés módszereiben legújabbán Roscoe tett érdekes megfigyeléseket s kimutatta, hogy a mesterséges szellőztetés minden módszerek közt nemcsak a levegő tisztaságára s a gyermekek testi egészségére a legjobb, hanem értelmi és erkölcsi jóllétükre is. A megvizsgált iskolák levegőjéből arra a következtetésre jött, hogy a mesterséges szellőzés mellett a mikro-szervezetek csak egy negyednyi, a szerves anyag egy hetednyi és a szénsavany körülbelől csak felényi, mint a rendes módszerrel szellőzött iskolákban. A levegőnek ily tisztasága mellett a hőmérsék jóval magasabb, mint a közönségesen szellőzött iskolákban, holott ezekben az ablak- és ajtó-nyitás miatt a levegő hófoka szerfölött, mondhatni ártalmas módon leszáll. A mesterségesen szellőzött iskolák levegője nemcsak egészségesebb, hanem a fertőző betegség-anyagokat nem terjeszti, s e mellett jobban biztosítja a gyermekek egyenletes haladását, kevesbíti a tanuló munkáját s neveli munkaerejét. Roscoe azt is kimutatta, hogy míg a természetesen szellőzött termekben fejenként 200—250 köb láb tér mellett a szénsavany 0.211 és a szerves anyag 0.168; addig a mesterségesen szellőzött hasonterjedelmű termekben a szénsavany csak 0.118, s a szerves anyag 0.123. (*On the Ventilation of Schools*, 14—16 l.)

nézve a + 15 — 16° R. legjobban ingerli az étvágyat, munkásságra serkenti az izmokat és intensívvé teszi a szerves életet. A tapasztalat mutatja, hogy az emberi szervezet az éghajlatnak nagyobb változásait el bírja viselni, mint bármely más állat, minthogy a sarkvidéken — 70° Fahrenheit (— 47° R. vagy — 57o c.) fokot, azaz a fagypontra alól több mint száz fokot bír el s mellette nemcsak élni, de dolgozni is bír és egészséges, ha különben alkalmas öltözete van és elegendő tápláléka. Ellenben az ember élt és működött Ausztráliában, midőn a levegőmérsék +120° F. volt, azaz közel 90° a fagypontra felül, s ekként élhet és jó egészségnek örvendhet k. b. 200° F. (88° R.) levegőváltozás mellett.¹⁾ De maradjunk csak egy-egy vidék lakóinál. A Szenegál-vidéki lakosok kiállanak + 48° C. (38° R.), a Saharán utazó karavánok pedig + 50° C. (40° R.), mely hőség észak Európa nedves síkjain néhány óra alatt halált okozna. Az Uralvidéki lakosok a nyári napfordulattól a téli napfordulattig 60°-nyi hőmérsékletváltozásnak vannak kitéve, a mi eléggé mutatja, hogy szervezetünk egy vidéken is mennyire tud alkalmazkodni hideghez, meleghez. A változás eme magas fokozatán van egy pont, mely testi és értelmi működéseinkre legkedvezőbb, — mint említők, a +15°, mely még nem meleg, de már nem hideg; mely mellett a tüdő, a szív, a bőr és a belső részek úgy működhetnek, hogy az agyrendszer munkáját legkevésbé sem zavarják.

¹⁾ *The Health Exhibition Literature*, XI. k. 7. 1. Itt említem Mantegazzának azt az elhirtelenkedett inductióját, mit az *égeljak egészségtanában* (43—4. 1.) mond, hogy ha «valaki télen, a hidegtől féltében, Afrikába s nyáron a hőség miatt, a hűvösebb vidékekre utazik, az a *mérsékelt égelji emberi növényt feje tetejére állítja*, mert felforgatja a természetet, lábbal tapossa a megszokást és tönkre teszi az egészséget. Hiszen — úgymond — a nyári izzadság és az idegeknek a téli levegőn edzése, két becses támasza az egészségnek.» Ha ez igaz, miért van, hogy nyáron a nagy melegben szintúgy *szenvedünk*, mint télen a nagy hidegben? A hideg — úgymond a nagy tekintélyű Reveillé-Parise — ellensége az idegeknek. Beethoven nagy hidegben vesztette el a hallását, I. Napóleon, ki mindenfelé dacolt, nem bírta a hideget kiállani; Voltaire minden évszakban fűtetett; s Byron ezt írta egyik barátjának: «úgy félek a hidegtől, mint egy zergétől.» (*Hygiene de l'esprit*, 244. 1.)

Ha a gyermek szervezetét állandóan mérsékelt levegőben tartanok, a legalkalmasabban fejlődhetnek s jelentékenyen megapadna a bénák száma. A mérsékelt levegő állandó hatása nagyon kedvez a test lélekezési és vérforgási működésének, fokozza a munkásságot, csendesíti az érzéseket, késlelteti a szenvedélyek kitörését s ekként nemcsak testi, hanem erkölcsi erőinknek is a takaréktára. Ez az égélj széles mellű, erős vállú, s erőteljes izomzatú embereket nevel, minőket Európa, Ázsia és Amerika északi részeiben találunk.

A szabad levegőn élés — Hufeland szerint — a *lég fürdő*, a férfias nevelés egyik sarkköve. E részben korán megkezdhetni a szoktatást, mert a gyermeki testnek állandó melegítője: az ifjúság, s az hatályosabb hőt fejt ki, mint legkitűnőbb kemencéink. Eleinte egy párszor nedves időben talán náthát kapnak, de ezen az olcsó áron bőrük hozzászokván a temperatura változásaihoz, föl sem veszi azt, mint a hogy orcája nem érzi, — sőt mondhatni egészen «orcává» változik, mint a Plutarchb scythája, ki fagyos időben meztelenül járt-kelt.¹⁾

Maga Franklin is edző fürdőnek tartotta a reggeli és estéli hűvös levegőn levest. Korán fölkel, s reggeli ruhájában egy vagy másfél órát foglalkozott.²⁾ Ezt bátran alkalmazhatjuk gyermekeinkre is, ha — a mire nagy szükségünk van — a hideg

¹⁾ A levegő hőmérsékének hirtelen változása különösen ártalmas a csecsemőknek. Dr. Lombard kimutatta számokkal az alacsony hőmérsékű levegőnek a kisdedek halálózására való nagy befolyását.

Születésétől egy hónapos koráig meghalt a hideg és a meleg hónapokban (a zárjel közt levő számok a meleg hónapokat jelölik): Hollandiában 37-6 (31), Szavoyában 395 (30-5). Tnrinban 47-7 (25-33), Velenczében 51»2 (19-3), Palermoban 42'4 (27-9).

Ebből is kitetszik, minő okosan intézkedett ezelőtt egy százzal (1790) az akkori würzburgi hercegprímás, midőn a papoknak egy rendeletben azt ajánlotta, hegy a téli hónapokban a kisdedeket szülők házánál kereszteljék és a szertartásnál langyos vizet használjanak. Dr. Musatti ma ezt így fejezi ki: «Télen kereszteltessétek háznál a gyermekeket, az év más szakaiban templomba is vihetitek, de csak három- vagy négybetűs korukban.» (P. Mantegazza, *Az életszakok egészségtana*, 35—6. 1.)

²⁾ *Mélanges de Morale etc.* edit. E. Laboulaye, Paris 1869. 119. 1.

iránt stoikusokká akarjuk tenni. Ennek igen alkalmas kiegészítője a szobai hidegvíz-lemosás, mely a bőrt annyira meg-edzi, hogy a hideget megkívánja.

A zárt levegő mérég a gyermeknek, kivált ha többed magával van egy szobában. Ma is igaz Rousseau mondása, hogy «az ember lélekzete halálos az embernek»; ellenben a szabad levegő oly elengedhetetlen táplálék az ifjú szervezetnek, mint a tej. A külső atmoszféra az a nagy emlő, mely tüdönket tiszta levegővel, tagjainkat erővel s két orcánkat az egészség rózsájával látja el, télen-nyáron egyformán. A szobai zárt levegőn — úgymond Fonsagrives — csak hervatag és fonnyadt növény tenyészik: pedig minden virág közt az ember-virágnak van legtöbb szüksége napfényre és tiszta levegőre.¹⁾ Az ekként edző rendszer sok betegségtől megóv; a kényeztető rendszer pedig a veszélyes eshetőségeknek játszik a kezére, s éppen ez az, a miért ulóbbi rendszer a jelen kellemetlenség miatt elfelejtkezik a jövőbeli nagy biztonságról, s kész zsákmányát feláldozza az árnyékknak.

A levegőnek legalább is mérsékelt melegségi foka nem csak az életműködés megkönnyítője, hanem a polgárosodás létrejöttének föltétele. Az eszkimó, hogy a hideg levegő ellen védekezhessék, kénytelen erősen táplálkozni; a tápszerek beszerzése és földolgozása idejének s szervezete munkájának legjavát veszi igénybe, mi miatt nem marad ideje a szellemi munkára.

A physiologok véleménye szerint csak a meleg levegőben teremt az ember, egyebütt csak utánoz. A ködös ég alj alatt, hol a légkör változásaival kell küzdenünk, a lélek elveszti ereje felét. A napfénynek a lélekre derítő hatását már Plinius megjegyezte, s Humboldt is azt mondja Kosmosában, hogy az ég fényessége titkos viszonyban van az ember bensejével, s tehetségének kisebb-nagyobb élénkségével. Byron azt vallotta, hogy napfényes időben vallásosabb; s Diderot azt jegyezte meg, hogy nagy szélvész alkalmával «majdnem megbolondul». Milton szel-

¹⁾ (Olv. Fonsagriv) *Education physique des Filles*, 77. 1.

lemére és munkáira szintén nagy hatással voltak az évszakok. A napnak a testi életre való nagy hatását bizonyítja az az olasz közmondás is: «hol a lakhely nem napos, ott terem az orvos.»

Természetszerű tehát, hogy az élet magasabb faja, a civilisatio a nap melegével, illetőleg az égájjal szorosán összefügg. Minthogy a nap sugárzása az az erő-forrás, mely a növényi és állati életet fentartja, mely egyszersmind az emberi életben, s tovább menve a társadalmi életben kifejtett erőknek is a kútfeje: természetes, hogy nem lehet jelentékeny társasélet a föld oly részén, hol a nap sugárzása igen gyenge. Sok társadalom keletkezett meleg égájjal s lett nagygyá és sokoldalúvá, összes legrégebb polgárosult társadalmaink oly tájakon voltak, melyek bár nem forró földövek, de ahhoz közel esnek; India és Dél-China a forró földön alatt még folyvást létező nagy társas fejlettség példáját mutatják; míg Közép-Amerika, Mexico és Peru kihalt társadalmait elég névszerint felemlítenünk, annak tanúságára, hogy a múltakban nagy haladás volt a föld meleg tájain. Továbbá Egyiptom, Assyria, Babylonia és Phoenicia polgárosodása mind meleg és száraz földön keletkezett.¹⁾

Mindenesetre jelentékeny tényező a levegő szárazsága vagy nedvessége. A túlságos szárazság leperzselt növényzetével szintúgy akadály a polgárosodásnak, mint a túlságos nedvesség, mert nagyban akadályozza az egyéni működést, s ennél fogva a társas működést is. Sok okunk van arra a hiedelemre, hogy a testi működést megkönnyítik azok a légköri viszonyok, melyek a bőr és a tüdő működését meglehetősen meggyorsítják.²⁾

I. A víz.

A víz főalkatrésze a vérnek, a test szöveteinek; minél fogva a jó ivó víz nagy elősegítője szervezetünk életének. A víz szervezetünk épületének valóságos boltozata, mert nélküle

¹⁾ V. ö. Spencer H. *Principles, of Sociology*, 18—21. 1. — ²⁾ U. o. 22—23. 1.

testünk összeomlanék. Testünk anyagcseréjét szintén a víz eszközli: az emésztés és vérforgás víz nélkül meg nem történhetnék. Aztán a test rendes melegét szabályozza, a fölösleges meleget párolgás által a bőrön vagy más úton eltávolítja; a váladékokat kitakarítja, szóval hétrendbeli működést végez, mint maga a bőr. Ez az oka, hogy az állati testeket a természet mintegy víztartókká tette; hiszen testünknek mintegy 87 százalaka víz, sőt a nedvessége fentartására rendelt tápszerek: tej, hús, gyümölcs stb. 70—90% nedvtartalmukkal szintén víztartók (reservoir-ok).

A természetben előforduló vizekben van légköri levegő, szén, kevés ammóniák, s még hozzá járuló anyagok: kevés mész és magnesia-sók, melyekre a testnek szüksége van. Eddig úgy tartották, hogy a mész és magnesia-sók a vizet beszennyezik; de ha e sók tápszerek, kis mértékben hogy tennék ártalmassá a vizet? Legjobb az az ivóvíz, melyben igen kevés az ártalmas gáz és szerves anyag, de annál több az éleny és szénsavany. A víz ez utóbbi alkatrész nélkül, minden tisztasága mellett is nehezen emészthető lenne. Ez az oka, hogy a desztillált víz nemcsak akadályozza az emésztést, hanem betegségeknek is a kútfeje; ellenben a levegőrészekkel kellően vegyült víz kitűnő hatású. A napsugarak hatására történik a víznek a levegő élenyrészeivel való betelése (oxydálása = élenyülése), melynél fogva az emésztést elősegíti.

Az élenyülés legalkalmasabban történik meleg és derült napon, ellenben megakad ködös és esős időben. Már Hippokratés megjegyezte volt, hogy a napkeletre folyó vizek azért a legjobbak, mert a színükön keletkező ködtől leghamarább megszabadulnak. A szűk és árnyékos völgyekben folyó vizektől a lehetőleg tartózkodni kell.

Általában: az édes vizek között legjobb az esővíz, mert élenyülése teljes, csakhogy nem mindig tiszta. Vihar után légeny-sav van benne kötetlenül vagy ammóniákkal kombinálva; víztartókban meggyűjtve pedig éppen azoknak az anyagából feloldható alkatrészeket vehet magába. Az iható víz tulajdonságait csak vegyi elemzéssel tudhatni meg, de minthogy ez nincs

mindenkinek módjában, közönséges eljárással lehet közelítően megtudni. Pld. ha a víz a zöldséget megfőzés helyett megke-ményíti, vagy a szappan nem oldódik fel (teljesen) benne: ásványos, különösen pld. sok mész- vagy magnésiarészekkel van keverve. Szintúgy, ha a kigőzölgése alatt átható szag fejlődik ki, jele: hogy gázanyagok vannak benne, melyek ártalmasok lehetnek.

Egy forrás mellé érve, érzékeinkkel is megtudhatjuk, hogy vize jó-e; t. i. jó, ha friss, átlátszó, szagtalan és íztelen, ellenben rósz, ha fanyar, sós, édeskés, zavaros és szagos.

Emlékezzünk meg egy pár szóval az ásványos vizekről is.

A kénes vizek, melyek meleg vagy hideg állapotban jönnek a föld gyomrából, ital és fürdő alakjában sok testi bán-talom ellen hasznosak. Kivált a meleg források hasznosak idült bajokban, mell- és bőrbetegségeken, sebek gyógyítására, sőt örökölt testi bajok ellen is. A szénsaványos vasas vizek nevelik a vér festőanyagát: fokozzák a szövetek erejét és életét és csillapítják az idegrendszer izgékonyosságát. Az *alkalis* vizek általában szénsavgázzal lévén telve, gyógyítólag hatnak a májra, az emésztő szervekre, a vesére és az altesti szervekre; de túlságos sokáig használva elbágyasztják a szervezetet. A jódos vizek kivált a scrofula különböző fajai ellen hasznosak. Az édes és ásványos vizek nemcsak itálnak valók, hanem a tengervízzel együtt fürdőnek használva is üdítő hatással vannak szervezetünkre s első sorban a bőrre.

A víz nemcsak tápszer, hanem mint a bőr tisztaságának eszközlője, megifjodásunk igazi szerzője. A tisztaság látható egészség, mondotta Hufeland: a tisztaság az a testnek, a mi a tisztesség az erkölcsnek, írta Baco, — s ugyan az, a mi a szeretetrevalóság a léleknek, tette hozzá La Rochefoucauld.

Jó vizet inni, sőt belemerülni: a mai kor egészségügyi vallása: — a tisztaság házi keresztelő helye (baptisteriuma) a fürdő-kád, s hittétele (dogma) a mindennapi fürdés.

A *bőr* élete egyéniségünkkel a legbensőbbben összefügg. Ha Péternek vagy Pálnak levágják karját vagy lábát, azért ő megmarad Péternek vagy Pálnak; de a kiről a bőrt lehúzzák, an-

nak egyénisége is elveszett, s anatómiai praeparatummá süllyedt. Am nemcsak ezért nagyfontosságú a bőr egészsége és tisztasága, hanem azért is, mert hétféle működést végez; védi a testet és a belső szerveket: az idegek segítségével a tapintás, légnyomás, hőmérsék és fájdalom érzetét közli velünk; kiválasztó működést végez; t. i. izzadó mirigyei vizet, szénsavanyt, illó zsírsavakat és ammoniakos ürülék-anyagokat választanak ki; lélekzésben a tüdő segéd-szerve; most felszívó (absorbeáló) ereje van, majd tisztító-készülékként működik és végre a kisugárzás segélyével a test melegét szabályozza s k. b. egyforma hőmérsékben tartja, azaz egészségben. Midőn a vér szabadon forog a bőrön át, a test heve növekedik; ellenben lelohad ez a hő, midőn az izzadás kiüt a bőrfölület milliárd pórusain, épp mint a hogy meleg csöveket nedves rongyokkal lehűthetünk. A fürdés a bőr eme működéseinek nagy elémoldítója.

Ma gazdag és szegény nagyon kevés költséggel mindennap igénybe veheti a fürdőt, melyet a régi nemzedékek királyi fényezésnek tekintettek. A történetírói feljegyzések ma is bámulattal emlegetik a Cleopatra, Valois Margit, Ausztriai Anna és Mme de Pompadour mindennapi fürdőjét. «Fa a levelén sárgul, ember a bőrén vénül»: — eme közkeletű élettani tételt ezek az előkelő nők nem tudták, csak érezték. Ezt a szomorú esélyt a bőr kellő gondozásával, soká késleltethetjük. Ma tehát mindenkinek módjában áll a tiszta bőr arisztokratájává lenni s egyszersmind ifjúságát megnyújtani a mindennapi zuhanynyal, vagy tetőtől talpig való vizes ledörzsöléssel. Csakhogy ez a zuhany s az a ledörzsölés hideg vízzel történjék, mert a langyos vagy meleg víz inkább gyengít, mintsem erősít, petyhüdtté teszi az izmokat és ráncossá a bőrt. A meleg fürdő, mint a történelem mutatja, népeknél és egyéneknél egyiránt a hanyatlás jele, a megvéhedés és a pusztulás előhírnöke. A rómaiak tepidariuma volt valószínűen — úgymond Daryl — a barbárok legbiztosabb szövetségesé.¹⁾

¹⁾ *La Renaissance physique*, 15. 1.

A friss vér működésre serkenti a bőrt és reactióra az idegeket; siettetí a szív mozgását s mintegy új életerővel látja el a szervezetet. A mindennapi fürdő arra való, hogy a bőrt a külső behatások ellen megedzze. És ez az edzés nemcsak a bőr idegek érzékenységének kevesbedésében, illetőleg bizonyos fokú eltompulásában áll, hanem áll abban a vívmányban is, hogy a bőr hajszáledényei¹⁾ a fokozott működés következtében lassanként kitágulnak és sokkal több vért forgatnak, mint azelőtt. A bőrnek, ennek a testünk felületén elágazott tudónek hajszáledény hálózata hasonlít egy melegvízfűtés csőrendszeréhez, mely a bőrt szakadatlanul átmelegíti. Ez a fűtő készülék gyakori fürdés által megedződve, sokkal több munkát bír el, s a rendkívüli melegveszteséget is gyorsan helyre bírja pótolni.

Ugyan ki látta, hogy tudócatarrhussal vagy náthával vesződjék a cigány vagy cigányasszony, holott télvíz idején is mezítláb jár; ellenben mi a legkisebb időváltozás mellett is igen könnyen meghűlünk s megkapjuk ezt a betegséget. «Egy cigányasszony talpa — úgymond Schreber ²⁾ — mely az időjárás szigorúságának védtelenül ki van téve, nem csak edzve van mindennemű hűlés ellen, az esztendőszámra történő mezítlábjárás következtében; de egyszersmind azoknál a bonctani változásoknál fogva, melyeknek éppen ez a megszokás a szerzője, a behatások nagy részének ellent bír állani. Csak egy pillanatig vegyük szemügyre nagyító üveggel egy kényes úrhölgy és a cigányasszony talpbőre közti különbséget, s tüstént átlátjuk, hogy az emberi bőrt, testünknek ezt az élő védfalát, edzés által a külbehatásokkal dacoló bástyává alakíthatjuk. Erről a védbástyáról legbiztosabban szembeszállhatunk a betegségeknek nevezett ellenségünkkel, különösen pedig a köszvénynyel, majd az ideggyöngeséggel, huruttal, stb. Hiszen a

¹⁾ A «hajszáledény» elnevezés nem egészen correct, mert ezek többnyire oly finom csövek, hogy hozzájuk képest a hajszál oly vastag, mint a hámistrang a selyemszálhoz képest (L. *Health Literature* IX. k. 15(5. 1.)

²⁾ *Die Wasfterheilsmethode*, (G. Voigt.) Leipzig. 1885. 101 — 2. 1.

betegségek, mint a harapós kutyák: ha szembe futunk velők, meghátrálnak, de ha előlük megfutamodunk, megharapnak.¹⁾

Tegyük az ifjú bőrét erőssé, egészségessé, s könnyen fog dacolni a temperatura változásaival, az anyáknak pedig nem kell folytonos rebegésben élni, hogy gyermekök meghűl, mert nincs elég melegen öltözve; s hogy mihelyt a lába megázik, mindjárt tüdő-hurutot vagy tüdővészet kap.

A mindennapi fürdőnek végre erkölcsi hatása is van. Nem hiában tette a ker. vallás a keresztség által a vizet az erkölcsi tisztaság jelképévé. A ki testét a szennytől tisztán tartja, rendesen erkölcse tisztaságát is megóvja; a fürdés tehát az erkölcsi szeplőtelenységnek is az elésegítője. «A friss víz — úgy mond Daryl — mintegy anyagi lelkiismeret, mely az alávaló gondolatokat eltávolítja, vagy legalább elodázza.» Így függ össze a test tisztasága az erkölcs tisztaságával; a bőr üdesége a lelkiismeret érzékenységével, a mit nevezhetnénk a bőr etikájának is.

III. A ruházat.

A ruházat első sorban arra való, hogy a testet védje a hideg és meleg ellen. A mennyiben a ruházat a hideg ellen véd, egy bizonyos mértékű tápszert helyettesít. És ez fontos, kivált a gyermeknél, kinek bőre átlag kétszer annyi szénsavanyt választ ki, mint a felnőtté; tehát azt a nagy veszteséget erős táplálkozással és alkalmas meleg ruhával kell ellensúlyozni, illetőleg helyreépíteni.

A hidegnek nagyon bonyolult hatása van a bőr felületére. Elsőben is megakadályozza a vérnek a bőrhöz való folyását, mert az izmokat összehúzza, minélfogva a bőr apró vérér-csatornái kisebbek lesznek, s így akadályozza a vér folyását a hajszál-edényekbe. Továbbat reflex idegműködést is okoz, mi miatt még inkább összehúzódnak a kis vérerek, úgy, hogy néhol meg is akad a vér forgása. Ez történik, valahányszor az ujjak vége a hideg miatt megmerevedik. Az elfagyás-

¹⁾ L. J. Simon, *Anuales des Sciences morales et polit.* C. 758. s köv.

nak ez az első stádiuma. Ha már a vér a bőr szomszédságában nem forog, a bőr kiválasztó hatalma megakad, jobban mondva a tüdőre és vesére, mint elkülönítő társszervekre háramlik, ezek pedig túlterheltevé, elé áll a betegség. E mellett, ha a vér a test felülete táján nem foroghat, a belszervekhez nyomul, s bennök könnyen gyuladást okoz. Minthogy 'a kised tüdeje nagy munkában van, már ennél fogva is fogékonyabb a betegségre, mint bármely más szerv, s ezt a fogékonyságot szerfölött növeli a helytelenül alkalmazott ruházat. Ha az anyák a magok és gyermekeik cicomázására fordított gondnak csak egy kis részét fordítanak arra, hogy gyermekeiket a hidegnek és a légváltozás esélyeinek ki ne tegyék, a gyermekek halandósága nagyban apadna.

A bőrnek az éghajlat különböző változásai hatásától való megvédésére legjobb a meleget *rosszul vezető* szövetet alkalmazni, mely télen megőrzi a bőr melegét, és eltávolítja a hideget, nyáron pedig mérsékelvén a külső levegő, esetleg a nap és estéli hűvös levegő hatását: minden időjárás mellett biztosítja a bőr^{er}élyes működését.

A meleget rosszul vezető szövetek közt legalól áll a kendervászon s legfelül a gyapjú, pl. a fehér flanell, mely e mellett legjobban felszívja a bőr izzadtságát és gőzölgését. «Mindenkinek, legyen bármily kemény szerkezetű, s éljen meleg, avagy hideg vidéken, télen-nyáron soha el ne hagyja a testén viselt rász melegvezető szövetet», — úgymond Dukes¹⁾, az elismert tekintélyű orvos. Nedves időben fődolog, hogy lábunk szarazon maradjon és meg ne izzadjunk. Kevés, puha és ritka szövetű rász melegvezető ruhával járjunk ki.

Veszedelemes a szél. Ellene óvszer a jó cipő, elég vastag, *tömött szövetű*, nem hygroscopicus természetű, a meleget rosszul vezető ruházat. (Hygroscopicus = nyirokfogó, magyarul: *itatás*.)

A lenvászon való télre, mert a test melegét egyenletesen fentartja és a nedvességet jól vezeti. A selyem csak külső dísz-

¹⁴⁷⁾ *Health at School*. 51. 1.

nek való és nem ruhának. Könnyen nyirkosodik, nehezen szárad; a testen viselve erősen vezeti a meleget. A téli ruházat tulajdonképp anyaga a gyapjú-szövet, mert a szőr, a gyapjú rész melegvezető és itató.

A jó flanel, mint gyapjúból készült szövet, bűvös erejű; helyettesíti a régiek strigilis-ét (íúrdőbelibőrvakaróját), fentartja az állati hőt, szelíden izgatja a bőrt, gyorsan elnyeli az izzadtságot: három oly tulajdonság, mely a világ egy szövetében sincs együtt.

Sarkalatos szabály a ruházatra, hogy se szűk, se feszes ne legyen, mert a vérforgás szabadságától függ a gondolat teljes szabadsága. A nagyon szűk öltözet szétszórja a figyelmet, és a testet feszélyező ruha az elmét is feszélyezi.

Ha a ruházatban ezt a szabályt követjük, bizonyos, hogy ruhánk soha sem lesz se nagyon meleg, se nagyon nehézkes, azaz olyan lesz, mely a test szabad mozgását nem akadályozza. Színre nézve legjobb a *fehér* szövet. Az ellene tett az az észrevétel, hogy hamar piszkolódik, éppen alkalmatossága mellett bizonyít, mert voltaképpen a fehér szín sem piszkolódik hamarabb, mint más szín, csak, jobban láttatván a piszkot, gyakoribb változtatást igényel. És ez azért szükséges, mer a mirigyek olajas izzadmányát s a test egyéb gőzölgését a ruházat fogván fel, a gyermekeket szintűgy, mint a felnőtteket, saját szervezeteik váladékai mérgezik meg, ha a ruházatot nem elég gyakran változtatják.

A fehér színű szövetből készült ruha örökös intés a gyakori változtatásra. Másfelől a színes kelmék igen gyakran mérges anyagokat tartalmaznak. A legszebb zöld színek, valamint az anilin-piros és sárga színek annál fogva, mert mérges anyagból készültek, ha a láb vagy testtörzs bőrének bármely részével érintkezésbe jönnek, kiütéseket okozhatnak. Dr. Woodland angol orvos vette első észre, hogy betegei közül többen, kiknek lábkiütéseik voltak, piros harisnyát hordtak, melyeket festéskor cinsavas sóoldatba, mint avatószerbe (lúgba) mártottak. Mentől többet mossák az eféle szövetet, a benne lévő cinsav annál könnyebben feloldhatóvá lesz; a bőrizzad-

mány megtámadja a cin oxydját s mérges vegyület származik. Minthogy majd minden növényi színnel való festésnél lúgot kéli avatószerül használni, s azt vas-, cin- és aluminium-sókból nyerik: a színes szövetek veszélyesek; és mégis azt tapasztaljuk, hogy kivált a szegényebb néposztályoknál kedvelt szín a piros, s a gyermekek ruházata igen gyakran piros szövetből készült. »)

A gyermek ruházatának alapelve, hogy *gátolja meg a túlságos melegvesztést, ne akadályozza a test szabad mozgását, és végül, hogy tiszta legyen.*

A most említett elvek egyikének nagy ellensége a leányok derékfűzője (corsette), mely a chinai nők lábnyomorításán is túltesz. Amazok — úgymond Caldwell — a testnek végtagjait nyomorítják meg, ellenben ezek sokkal nevezetesebb részét. A chinai nők az élet külső állomásait támadják meg, a mi nőink ellenben magát a citadellát teszik tönkre, a test két legnagyobb üregének, és a bennök levő szerveknek a megszorítása által.²⁾

A derékfűző az ő boltozatszerűségével nagyban módosítja, sőt eltorzítja a termet körvonalait. Sajátságos, hogy az ó-kornak nagyobb érzéke volt a női termet symmetriájára, mint korunknak. A *medicei* és *miloi* Venusnak, a női szépség ez ideáljainak, egész mások a körvonalai: válluk köríves és kecses, — a mi nőinké aránylag emelkedett és szögletes; amazoknál a csípő vonala természetes, emezeknél pedig mesterséges, — valóságos rovarcsípő, mert a derékfűző a törzs körvonalait kiveszi természetes arányosságukból. Ez lehet az oka, hogy míg a görög és római nők termetében sok a symmetria és összhangzat, a jelenkor női alakjaiban sok a darabosság és férfias szögletesség.

Fűzőt hordani, különösen a fejlődésben levő leánynak, ártalmas. Helyesen nevezték azt az olaszok *carcere duronak*, valóságos börtön, mert gátolja a szabad lélekezést, összeszorítja a vesét és májat, és ezzel veszélyezteti a táplálkozás sikerét, s a szervek fejlődését. Sáp kór, szívdobogás, keskenymellűség: ezek szomorú szüleményei eme boldogtalan divatnak. A fűzés

¹⁾ *Health Exhibition Literature*, XII. k. 162. 1.

²⁾ *Thoughts on physical education*, 107. 1.

éppen a legfontosabb szerveknek a test fejlődésére irányuló részét támadja meg.

Ha a leányok a derékfűzöt megszokják, utoljára abba az illusióba esnek, hogy a csípő táján mind szorosabbra fűzés természetek szépségét emeli. Erre őket az izomzat gyengesége is sarkalja, mely azzal az érzettel tölti el, mintha fűzők nélkül nem is bírnák a testtörzset egyenest tartani. És ez igaz, mert a fűzők nyomása miatt az illető izmok elsatnyulnak, sőt ha a fűződéshez a sok ülés is hozzájárul, a tíz-tizenöt éves leányoknál az izmok elsatnyulása mellett a hátgerinc elgörbülése is bekövetkezik.¹⁾ *A hiúság és az egészség halálos ellenségek.*

A *lábbeli* szintén nevezetes része a ruházatnak, különösen azért, mert a lábat minden időben melegben kell tartani. Rendes szabály, hogy a gyermek legyen mindig ellátva annyi lábbelivel, hogy a megázott helyett szárazat húzhatson fel. A lábbeli legyen eléggé hosszú és oly széles talpú, hogy a láb növését meg ne akassza, se a lábfejet el ne torzítsa. A régiek könnyű lábbelije (sandái) nem torzította el a lábat, s e mellett járásuk rugalmas és kecses volt. Innen lábok elegáns és szép alakja, a mint a medicei Venus, Perseus, Antinous és a belvederi Apolló szobrán és sok más szobron látszik. Ezek a lábak a maiakkal összehasonlítva valóságos természetfötötti módon szépek.

A lánbnál három dolog érdemel figyelmet: az egyenes és erős nagy lábujj, a domború lábfej és jól fejlődött lábikra. Mindhárom oly tényező, melyek nélkül sem járni, sem futni nem bírunk s mégis kifejlődésüknek örökös akadálya a hegyes orrú és magas sarkú lábbeli, melyet immár állandósított a cipészek tudatlansága, a szülők gondatlansága és a gyermekek hiúsága. Ennek következménye a teletalp, idomtalan és görbült lábujjak, benőtt körmök, tyúkszemek, melyek együttesen a sok fájdalom mellett még ingadozó járást is okoznak. Természetes tehát, hogy a magas sarkok divatja óta a nők járásában nincs meg a kecsesnek az alapfeltétele: úgy, hogy ma rokkant térd van

¹⁾ Löfving. *On physical education* 49. 1.

akár hány, de az egyenes vonalban leereszkedő lábszár vagy szép láb ritkaság, mert a magas sark miatt a test egyensúlya hirtelen változik, a mi megváltoztatja a test növést is.¹⁾ Lábbeliviseletünk a chinaiakénak enyhített kiadása. Chinában az úrnő eltorzíthatja a lábát, mert neki nem kell járni: ott csak a köznép jár a lábán; ellenben a chinai úri nőt hordják ide-oda. A chinaiak egy kitűzött cél érdekében következetesen tesznek; de a mi divatunk azt kívánja, hogy a lábbeli összeszorítsa a nők lábát, s mégis azt akarja, hogy vele járjanak. Kinevetjük a természeti népeket, hogy a tátoválással, ajak-átfurrással vagy gyermekeik feje összeszorításával magoknak sok fájdalmat okoznak, holott mindezek korántsem oly káros következményűek, mint a lábnak divatos lábbelivel való megrontása. E mellett a lábkínzás a tyúkszemen, a lábizmok, idegek, véredények sérelmén vagy bántalmán kívül a test egyes részei együttérzése következtében fejfájást, gyomorbajt és idegbántalmat is okozhat.

A száraz és kényelmes lábbelinek szükséges kiegészítő része a meleg *gyapjú-harisnya*: a kettő együttesen sokat tesz az egészség fentartására.

Ezeknek alapján kimondhatjuk, hogy általában a ruházat színe és szabása legyen olyan, *mely a test életműködéseit nem zavarja, hanem támogatja és formásságával a test szépségét emeli*. Más szóval szín tekintetében fehér kelme a legjobb védő a hőség ellen; utána a következő sorban jönnek a színek: világosszürke, sárga, világospiros, kék és fekete. Azonban a kelme és szín okos megválasztása nem elég; párosítani kell azt *jószabással*, mint a mely a test működés-erélyét fokozza, a bőr munkáját tökélyesíti és az izmok természetes rugalmasságát és szilárdságát elésegíti, esetleg helyreállítja.

Az egészséges ruházat végső kelléke a csinosság vagy formásság. A mint a beszédben van költészet és zene, szintúgy az emberi ruházatban ez is benfoglaltatik. Ha jól akarsz öltözködni, legyen szín- és alakérzékeny. De ez sem elég, mert ezekkel csak bábut lehet jól öltöztetni; hozzájuk kell járulni

¹⁾ V. ö. Fonsagrives (olv. Fonsagrív). *L'éducction physique des filles*. 215. 1.

még a mozgás élő elemének: t. i. a lélekzésnek és a növés mozgásának. És e részben szót kell fogadnunk az egészség törvényeinek, mert szófogadásunk vagy engedelmességünk mértékével arányos lesz egészségünk vagy betegségünk. A jó építkezésre nemcsak alkalmas anyag, helyes terv, s a fény és árny arányos beosztása szükséges, hanem az is, hogy a díszítés a tervhez illő, a fűtés és szellőztetés mindezekkel összhangzó legyen. A ruházat készítése hasonlóan sokoldalú gondot igényel, s ha a test fűtésére és szellőztetésére nincs tekintettel, bizonyos, hogy egészségünk szenvedni fog miatta.¹⁾ Egy szóval legyen ruházatunk ne csak egészséges, hanem csinos is, mert csak úgy érdemes az életet átélnünk, ha az egészség és szépség összeférnek, a tudomány és művészet egymással barátságos lábon állanak.

Nincs szebb teremtménye Istennek e földön, mint egy szép emberi lény, kinek szépségét első sorban a kecses alak, a nemes testtartás, az egészséges üdeszínű bőr és az arcon tükröződő érzés adja, s másod sorban a ruházat, mely a szervezet összhangjának kiegészítő részét, mintegy visszhangját alkotja.

A ruházatkodás kérdése tekintetében a szülők és nevelők két táborra oszlanak: az *edző* és *védő rendszer* táborára. Locke, Rousseau és mások az edzés hívei. Amaz lyukas és gyenge lábbeli viselését ajánlotta a gyermekeknek, hogy az átázás következtében lábuk edződjék; Rousseau szintén túloz, midőn azt akarja, hogy: «Emil Izland hómezein szintoly jól tudjon élni, mint Málta forró szikláján.» úgy tetszik, hogy őt is, mint igen sok civilizált embert, az vitte tévútra, hogy a természeti népek nem ismerik a mi civilizált társadalmunknak sok betegségét. Csakhogy ,sem ő, sem hívei nem veszik tekintetbe, hogy a míveletlen törzsek általában rövidebb életűek, mint mi; s továbbá, hogy mind a mívelt, mind a míveletlen ember csak oly bajokkal szemben erős, melyek ellen edzve van; ellenben gyenge, mihelyt új baj támadja meg. A fizikai megszokás szintoly hatalmas, mint az erkölcsi, és a mit egyszer kiállot-

¹⁾ Godwin, *Health Exhibition, Literature*, X. k. 201. 1.

tunk, ha különben ép a szervezet, másod ízben könnyebben kibírjuk.

A gyermeki szervezet éppen gyöngeségénél és a vele járó folytonos átalakulásnál fogva a védő rendszerre szorul; ellenben az edző rendszer mellett a beteges és gyöngye gyermekek rakásra pusztulnak. Az európai nemzetek közt csak az oroszok azok, kik a gyermekeket könnyen kiteszik az időjárás szélsőségeinek, mert nagyon szegényes öltözetben erősen befűtött szobából a hóra rohanni engedik. És a tapasztalás mutatja az eredményt. Egyfelől azt, hogy a muszka paraszt a meleg és hideg időjárás oly szélsőségeit is kibírja, melyek kevésbé edzett törzseket tönkre tennének, és ebben áll az orosz katonaság főereje; de mutatja másfelől azt is, hogy a nép halálozási aránya sokkal nagyobb, mint Európa bármelyik országában, s kivált a gyermekek között oly nagy a halandóság, hogy másutt a népet valósággal elrémítené.

(ioldsmith, Locke edzőrendszerére tett megjegyzéseiben azt a ma is teljesen elfogadható észrevételt teszi, hogy a vad emberek és parasztok rendszerint nem élnek oly soká, mint a kényelmesebb életű emberek: s hogy mentől fáradtságosabb az élet, annál csekélyebb az emberek népessége. Aztán kimondja, hogy az edzés sok gyermeknek kerül az életébe, s hogy az azt kibírók száma nincs arányban azoknak a számával, a kik az experimentumban elhalnak. Lockenak a szoktatás mindenhatóságában való hitét a következő történeti ténynyel teszi nevetségessé: Nagy Péter orosz cár egyszer arra a gondolatra jött, hogy igen helyes lenne, ha a matrózok tengervizet innának, s kiadta rendeletben, hogy a matrózfiúknak csak tengervizet szabad inniok. Ámde a fiúk mind elhaltak, s az új szokásból semmi sem lett.

A gyermeki test edzését korán kezdeni lehet; de nagy vigyázattal, mert a gyöngye test növényhez hasonlít. míg a növény kicsiny, melegágyban, üveg alatt növekedik; de ha megerősödött, kiteszik a szabad levegőre és a napra. «A kis gyermekre fordított gondtól — úgymond Legouvé — gyakran függ az ifjú ember testi ereje.»

Az öltözködés szintén nagy gondot igényel. Abban a korban, midőn a gyermek teste örökösen égő kemence, a ráadott sok ruha börtönszámba esik. A ruházat egészségi szabályzata ebből a három szóból áll: *egyszerűség, tisztaság; szabadság (= rászabottság, csin)*. A tisztaság és egyszerűség mintegy szárnyat ad a szervezetnek, s ha pl. az ifjú leány ruházata rajok támaszkodik, azzal csak emelkedik; ha pedig számba nem veszi: süllyed.¹⁾

XIII-İK FEJEZET.

A tápszerek és táplálkozás.

I.

Az emberi test élete hasonlít az égő gyertya vagy lámpa égéséhez. Az állati szervezet, mint a gyertya, nagyrészt szerves vegyületekből áll; a míg az állat él, ez az állomány is ég, azaz oxydálódik. A szerves vegyületek szene és könenye kombinálódik az élenyvel s belőle szénsavany és víz származik. E szerint kimondhatjuk, hogy az emberi test óráról-órára szintűgy fogy, mint a gyertya. A gyertya égése gyors, fényes és csak nagy hőfok mellett történik; a testé pedig lassú, fénytelen és aránylag hideg, nedves szövetekben megy végbe. Lényegeken mégis hasonlók, mert az égést itt is — ott is egyfelől az állomány, másfelől a levegő éleny-fogyasztása tartja fenn, s a levegő gázának az égő test anyagával való combinációjából mindkét esetben új állományok származnak. A két folyamat különbsége abban áll, hogy az égő állomány egymástól különbözik. A faggyú- vagy viasz-gyertya anyaga szén, köneny és éleny, e mellett az állati (emberi) test égő állománya a légeny. Nincs testünknek oly szövete, melynek legjavát ne légenyes egyesületek alkotnák. Az izmokban, a mirigyekben, az agyban, a vérben, s az élő test minden valamire való részében a légeny

¹⁾ Fonssagrives. *L'éducation physique des filles*. 205. 1.

(nitrogén) első rendű alkotó elem, a mint ez az égés következtében elé állt állományokban is látszik.

A physiologok azt állítják, hogy a test minden 24 órában hat fontnyi vizet veszít el és két fontnál valamivel több egyéb anyagot, mely legnagyobb részt szénsavany. De ha a test minden 24 órában nyolc fontot veszítene, nagyon könnyű lenne kiszámítani, hogy minő hamar menne tönkre. A veszteséget tehát minden nap ki kell pótolni; az elveszett anyagot új anyagokkal kell ellensúlyozni, és ennek az anyag újításnak a forrása a *tápszert*, melyet megeszünk és a *víz*, a melyet megiszunk. A kérdés most az: vajon ez a napi eledel-e az, melyet elfogyaszt a test?: vajon a test olyan-e, mint a lámpa és a lámpabél; s vajon a napi tápszert az-e nekünk, a mi lámpának az olaj? A test valóban olyan-e, mint az égést szenvedő gyertya vagy nem inkább a gyertya égő állományát magában foglaló tartó-e? Mind a két kérdésre sokat lehetne mondani: de egyebet mellőzve, annyi bizonyos, hogy egy egészséges ember jól táplált testében, az élet fentartására minden pillanatban szükséges alkotó részek mellett, jövő használatra felhalmozott tartalék szövetek is vannak, mint a hogy a tehetősök házában, a napi szükségletre való olajon kívül. az olajos korsóban szintén jókora tartalék szokott lenni. Ily tartalék a testben az a zsír (kövérség), mely a test üres helyeit kitöltvén, a tagokat gömbölyűekké teszi. E mellett más állományok is vannak tartalékban: ilyenek magok az izmok, melyek szükség esetén, égés anyagává lehetnek. Innen van, hogy ha egy állattól minden tápszert elvonunk, nem hal meg tüstént: a láng nem alszik ki, hanem az égés — bár kevésbé élénken — tovább foly. A test összes szövetei között a kövérség az, mely koplalás idején első sorban pusztul el, majd a máj látja el a testet egy darabig égő anyaggal, s a szív kivételével az izmok is táplálják a küzködő lángot, sőt a vér is sokat veszít állományából. Teljes koplaláskor csak az agy- és gerincvelő tartják meg súlyukat, mert semmivel sem járulnak a test elégséhez.

Látnivaló, hogy a míg az élet tart, akár tápláljuk a testet, akár nem, az minden pillanatban veszít súlyából, s mikor

már több veszíteni valója nincs, akkor élete is kialszik. — Azonban a test a mellett, hogy súlyt, azaz anyagot veszít, szakadatlanul veszít erélyt is. Erély alatt itt munkabírást azaz munkaerőt értünk. Testünk az izmok összehúzódása által végez munkát. Ez a munka 24 óra alatt felmehet 150 ezer kgrm méterre, azaz annyira, a mennyi kellene arra, hogy 480 tonna terhet egy lábnyira felemeljünk. A szív, ez a minta-izom, valószínűleg mintaszerű munkát is végez; azaz 24 óra alatt akkorát, a mennyi egyenlő 120 tonnának 1 lábnyira emelésével; más szóval az ember szíve pihenés alatt is annyit dolgozik, mennyit egy keményen dolgozó munkás kézi munkájával egy-egy nap végezni bír.

A test, mely szakadatlanul veszít anyagot és mégis megtartja súlyát, szüntelenül veszít erélyt, s mégis fentartja munkarejét, a mi csak úgy történhetik meg, ha kívülről új anyagot és új erélyt viszünk belé. Világos, hogy az elvesztett anyagokat a legkisebb gyermek teste is a bevett tápszerből pótolja helyre; s szintoly igaz, bár nem oly világos, hogy az elvesztett erélyt is ugyanabból a forrásból pótolja. Egy szóval a testbe menő állományoknak nem az az alakjuk, a mi a testből kiválasztottaknak. Keményítőt, fehérjét, zsiradékot vesz be a test tápszer alakjában, és szénsavany, víz, húgyany a képviselői az említett állományoknak a kivetett részekben. Hasonlóan a testbe menő erély csekély kivétellel éppen nem hasonlít a testből kiválthoz: amott t. i. lappangó vagy *potentialis*, emitt pedig mozgó vagy *aktuális* (kinetikus).

A folyamatoknak ez a párhuzamos sorozata, t. i. egyfelől az anyag, másfelől az erély átalakulása, elválhatatlanul társulnak egymással. Anyagokat viszünk be a testbe egy vagy más vegyi alakban, a hol aztán más és állandó alakokká változnak át, mely átváltozás folytán a hő és mozgás actualis erélye keletkezik. E szerint a test élete abból áll, hogy a lappangó erély actualissá válik; s ez az átváltozás meg nem történhetik oxydátlan vagy némiképpen oxydált anyagoknak még tökéletesebb oxydálása nélkül, mely oxydálás ismét fölteszi saját tényezőinek szakadatlan megújódását.

Ezek mellett a test folytonosan hőt is veszít, még pedig minden 24 órában annyit, mennyivel 92 font vizet a fagypontról iorrrpontra lehetne melegíteni.

II.

Testünknek ezt a sok rendbeli veszteségét részint szakadatlanul, részint időközönként kipótolják a *tápszerek*. Állandó tápszerünk a légköri levegő, melynek élenyét tüdönkkel és bőrünkkel szívattyúzni meg nem szűnünk: ez a *légnemű* tápszer. Az időközönkét igénybe vett másnemű erőforrásaink az étel és ital alakjában magunkhoz vett *szilárd*, (azaz állati és növényi) és *folyékony* (víz, tej, thea, kávé stb.) tápszerek. Legelső helyet foglal el közöttük a hús, melyben nagymennyiségű légeny és só van. Igen jó reparáló tápszer, könnyen emészthető és gyorsan assimilálható. Erős előítélet, hogy a húsnak a legtáplálóbb része a leve, mert igazi tápláló rész benne a fibrin. A leves tulajdonképp nem tápszer, mert kevésbé táplál, mint a sör; de izgató itálnak kitűnő, mert az emésztő szövet kedvezően izgatja, s ennélfogva az étkezés elején igen hasznos. A húskivonatok sem tartalmazzák a hús tápláló részeit, s a fővő húsos fazékból (a húshoz kilónként 2.500 grm vizet számítva) kivett $\frac{1}{2}$ liter levesben csupán 2-5 grm légenyes anyag van. Tehát a legjobb húskivonattal táplált betegek is — mondhatni — az éhenhalásnak vannak kitéve az alatt a cím alatt, hogy concentrált eledelt kapnak.

míg 100 grm. kenyérben csak 1 grm. légeny van, addig a húsban háromszor annyi, azaz 8 grm. Általában a kenyér az a növényi eledelk között, a mi a hús az állatiak között, csak hogy ha az elhasznált anyagokat növényi eledelkkel akarók helyrepótolni, sokszorta több anyagot kellene bevennünk, s azzal a gyomrot túlságos munkára kényszerítenők.

A célszerű étrendben 2—3-szorta több fehérjének kell lenni, mint zsírnak. Fehérje anyag bőven van az izomban, tejben, tojásban, valamint a búzalisztben és a főzelék-növények magvaiban (borsó, paszuly, lencse). A fehérje-eledelk hiánya oka annak, hogy a keleti népek (pl. chinaiak) gyarló katonák

az európaiakhoz hasonlítva. A fehérje bősége tesz egy faluban oly nagy különbséget a mészáros és a nép többi része közt, mintha amaz más rácéból származnék.

Rendes viszonyok közt, hogy az emberi gépezetből munkát kapjunk, légenyirtartalmú eledeleket kell neki adnunk, és a munkát megszerezhetjük, ha a napi tápszerben is megkétszerezük a légenyirtartalmú részeket. Ha a reparáló azaz légenyes, és a lélekezést előmozdító azaz légenytelen tápszerek hiányoznak, a test azokat önmagából pótolja, mert áll az a tétel, *hogy testünk zsírja rovására lélekezik, de izma rovására dolgozik*; más szóval ez utóbbi esetben összetöri a gépet, hogy munkát csikarhasson ki belőle. Az ekként sanyargatott test a szesz italokhoz folyamodik ideiglenes kiségitésért, az elme pedig a vétkes hajlamokhoz. Így függ össze a rász táplálkozás az alkoholizmussal, s a részeges szülőktől származott epilepticus utódok útján az erkölcsi süllyedéssel. Íme, hogyan vág be a táplálkozás kérdése a társadalom erkölcsi életébe és a haladás alapfeltételébe!

A táplálkozásra nézve két általános tételt mondhatunk ki:

1. *A megújító anyagnak oly természetűnek kell lenni, mint a milyen elpusztult, hogy a test állandóan ugyanaz maradjon.*

2. *Az emberi szervezet fölépülése nem csupán összeadást muel: az a tápszer minden részének szakadatlan megújítását involválja.* E miatt a gyermek- és serdülőkorban, azaz a növés időszakában a test arányához képest sokkal nagyobb mennyiségű tápszer kell, mint a teljes kinövés után. Hiszen a kisednél a szopás vagy táplálkozás a lét vagy nem-lét kérdése. Nála a szív, az agyvelő és minden más szerv működése háttérbe szorul a gyomor és az emésztés miatt. A test teljes kinövésére nézve pedig megjegyzendő, hogy az embernél sokkal több idő kell rá, mint az alsóbbrendű állatoknál; s továbbá, hogy nincs az emberi szervezetnek egy része is, melyben a reconstrualó működés az élet folyamán oly nagy legyen, mint az agyvelő dúcsejtjeiben. Az izmok, csontok, mirigyek stb. elhasznált részei, tehát szervezetünk nagy része mindennapi megújulásának a vér a szerzője.

II. A vér.

A gyomor működése állítja elé a tápszerekből a test építő anyagát (a chylust), s ez a tüdőben vérré válik, hogy a szív által a test minden részében szétosztódjék az elhasznált részeket helyre pótolni, sőt az ifjú szervezetet tovább is építeni. A vér, ez a nemes nedv, összes szerveink és szöveteink nagy élmezője. A vér, mondhatni a folyékony hús, mely az életre szükséges anyagokat elviszi a test legutolsó zugába is, s egyszermind folyása közben magához veszi az elhasznált részeket, melyeknek a testből ki kell takarodniok, hogy azt meg ne mérgezzék; továbbá szakadatlan öntözésével az állati gépezet kellő működésére szükséges hőt küld mindenfelé. Végre az idegrendszerrel is szoros viszonyban van, mely viszonyt Sydenham, az angol Hippocrates elmésen úgy formulázta, hogy a vér az idegek mérskéjlője, s midőn a vér rendes eléállításán fáradozunk, ugyanakkor az idegrendszert összhangzó és normális állapotra jutni segítjük. Ez az egy is elég motívum arra, hogy a vér szerkezetére egy pillantást vessünk. Vérünk súlya k. b. a test súlyának $\frac{1}{13}$ -át teszi, vagyis középszámban 4—5 kgr., melynek szabályos és szakadatlan forgása biztosítja az egyén élettani kifejlését és fenmaradását.

Mindenki tudja, hogy a vér tele van szilárd és légnemű anyagokkal: vannak piros és fehér sejtjei (globulusai), van folyékony része, a plasma, mely főképp fibrinből és vérsavóból áll. A piros globulusok kis beholypadt gömbök, nagyságuk egy milliméter 6—7 ezredrésze, és tömötségek ennek k. b. $\frac{1}{4}$ -de; színök világossárga, s csak tömegben látszanak pirosnak. Mindig felfűzött gyöngy módjára vannak egymásra halmozva; igen puhák és rugalmasak, minélfogva átmérőjüknel finomabb hajszáledényekben is megfordulhatnak. Számuk egy-egy köbhüvelyknyi (16 köbcéntiméter) téren 70 ezer millióra rúg, azaz k. b. 80-szor múlják félül a föld jelenlegi lakossága számát. A vérben levő összes piros globulusok felülete, Welcker szerint, 2816 □ m.-re rúgna. A fehér globulusok gömb alakúak és a

pirosaknál nagyobbak, de számuk jóval kevesebb, azaz úgy viszonylik amazokéhoz, mint 1: 500.

A mi a plasmát illeti, az fibrinből és a savóból áll, mely utóbbiban 90% víz, 8% albuminoid, 1% só, magnesium, mész, stb. van. Mondhatni, hogy 100 rész vérben 79 rész a víz, és 21 rész a szilárd állomány.

Vége a vérben k. b. fele térfogatának megfelelő légnemű részek: éleny (16%), szénsavany (32%) és légeny (1%) van. Az éleny a piros globulusokkal van egyesülve, melyeknek segítségével vitetik az összes szövetekbe, hogy az élet fentartására szükséges folyamatot vagy combinatiót eszközölje. A sejtek piros színét egy sajátságos színes anyag, a haemoglobin vagy vérfesték adja. Ez bírván egyedül az élenyt magához kötni, megrakodik vele a tüdőben, s aztán forgásakor elhagyogatja a szövetekben. Az élenyvel megterhelt haemoglobin neve oxyhaemoglobin, mely a vérből kivonva világos piros jegeces por, s főalkatrésze vas, kén és éleny, tehát ez nyeli el a vér összes vastartalmát. Az oxyhaemoglobin mennyiségétől függ valakinek vérbősége, a vér éltető ereje, mert inkább ettől függ s nem a véresejtek számától az anyagcsere eszközése. Ennélfogva a vér minősége színes anyagának gazdagságától függ s ma már orvosi elmés készülék is van, mely néhány perc alatt szabatosan megméri a vér minőségét, s tudatja: hogyan forog a testben, minő gyorsasággal öntözi a szöveteket, s mennyi idő alatt történik az élenyült vér kicserélődése?

IV.

A kised tápszeréül legalkalmasabb a tej: szoptatás alatt az anyatej, melyben a test fentartására szükséges anyagok kellő arányban foglaltatnak, jóllehet nem abban az arányban, mint azt egy felnőtt, egészséges test megkívánja. Az első években a tejet, ezt a typicus tápszert, rendelte a természet a test fentartására; tehát a bennelevő cukor- és fehérje-részek megszerző és testépítő szerepe igen fontos. Mihelyt azonban a gyermek járni tud, két éves koron kezdve, az izomszerző vagy plasticus tápszerek is érvényre jutnak a szilárd eledelben.

Nevezetes, hogy a gyermeki szervezet vágyva-vágyik az édes-ségre, tehát a cukorneműek élvezésére. Mint Theckeray megjegyezte: «Mindenki szereti az édességet, a kinek rendben vannak természetes vágyai.» Ennek egyik oka az, hogy a gyermek bőre aránylag sokkal több meleget sugároz ki, mint a felnőtté, a cukor pedig első sorban melegszerző tápanyag, mely könnyen oldódván, nagy és gyors befolyású a lélekezés folyamataira.¹⁾

Másik oka testünk háztartásán alapszik, melyben a máj oly műhelyként szerepel, hol az eledelek egyéb alkotórészei cukorrá alakíttatnak át: sőt ha kellő anyag nincs, a máj a légenyirtalmu tápszerekből is cukrot gyárt. A gyermek édes-ségre való vágyakozását testének ez az ősi háztartása tartja folytonos élénkségben; tehát ez az oka, hogy ha ezt a vágyát kicsinyes előítéletek (u. n. fogbantalom vagy ilyes dajka-bölcsesség) címén korlátozzák, pénzt lopni is kész, csak hogy természetes vágyát kielégítse. Hippocrates igazán mondotta volt, hogy a természet lecke nélkül is elvégzi, a mit el kell végeznie.

A gyermek a gyümölcsöt szintén kedveli, a benne levő növényi savanyért, mely izgatja az ízlés érzékét és elésegíti az emésztést. Táplálkozása legyen a lehetőleg változatos, mind a tápszer nemére, mind készítmódjára nézve. Az egyhangúságot a táplálkozásban szintúgy nem szereti a gyermeki szervezet, mint a hogy nem szereti a játékban és munkában. A gyermekek és ifjak bizonyos tápszerek iránt erős vágyat éreznek, s ezt a vágyat ki kell okosan elégíteni. Másfelől némely tápsze-
rektől undorodnak (pld. zsír, húskövér) s olyasmit rájuk erőszakolni nem szabad. Vannak ifjak, — úgymond valahol G. Combé — kiknek teste szintúgy nem bírja meg a kövérséget, mint a hogy szellemök nem bírja meg a mathesist, vagy a classicusokat. Az ilyeneknél erőszakot alkalmazni nem jó, mert

¹⁾ A testben teljesen elégett egy gramm cukor oly meleget fejleszt, mely 3349 gramm víz hőmérsékét egy Celsius fokkal bírja növelni. L. Smith Eduárd, *A tápszerekről*, ford. Högyes Endre 237. l.

a természeti vágyak jogosultak, mint a gyermeknek rendszerint megbízható vezetői.

A növényi és állati étkeket használják vegyest a gyermekek és ifjak, és elég bőven, mert nekik nem csak az elhasznált testrészeket kell helyre pótolni, hanem a test fölépítésére, azaz a növényre szükséges anyagokról is kell gondoskodni. Locke és Rousseau kifogása a húsevés ellen ma már el nem fogadható. Általában a koncentrált eledel sokkal célszerűbb, mint a felhígított. Az a különbség, melyet a húsevő osztályok gyermekei természetben tapasztalunk, tulajdonképpen a hús- vagy növényi étkekből, illetőleg a bő és szegényes táplálkozásból ered. Az angol húsevő munkás kétszer annyit eszik, mint a mi munkásunk, de sokszorta többet is dolgozik. A fűvön élő birka és ló békés természetű, de csekély munkaerejű; ellenben a zabbal élő ló tüzes és erőteljes.

Angolországban az «Anthropometric society» m. e. 1000 középiskolás fiún tett mérések alapján kimutatta, hogy a jómódú családok jól táplált gyermekei 14—15 éves korukban 61.20 hüvelyk középtermetre jutnak, ellenben a hasonló korú, de rosszul táplált ipariskolás fiúk (102 iskolában) csak 54.66 hüvelyknyi középtermetűek voltak, tehát amazoktól 7 hüvelykkel elmaradtak. Talán ez az oka annak is, hogy a tehetős osztályok gyermekei testnövése 21 éves korban átlag megszűnik; ellenben a szegény és rosszúl táplálkozó osztálybeli gyermekeké a 24—25 éves korig nyúlik. Továbbá azt is constálták, hogy az emberi test középtermetéhez képest a nagy középiskolákat járó (jómódú családbeli) fiúk 11—12 éves korukban, a közép mértéknél 2 hüvelykkel magasabbak, holott az ipariskolás (szegény sorsú) fiúk és a hülyék $8\frac{1}{2}$ hüvelykkel törpebbek a közép mértéknél.

A táplálkozás és étkezésbeli mértékletesség nemcsak testünk épségével, hanem lelkünk egészségével is szoros kapcsolatban van. Hadd mutassunk rá röviden egy pár észrevétellel.

Nem helyes, hogy a gyermekek szülőikkel étkezvén, oly étkeket esznek, melyek a gyomrot fárasztják, de nem erősítik. A gyermeknek nem kell sem oly hosszú étkezés, sem oly tu-

dós konyha, sem oly sokféle étel, mint a felnőtteknek. Nekik leginkább való az egyszerű és csak annyira változatos táplálkozás, mely fentartja az étvágyat s nem fárasztja a gyomrot. A tej és a leves használata — úgymond Fonssagrives — a gyermekek étkezésének réges régi alapjai, ma nagyon lejártak és sajnos, hogy helyökre csemegék és ínycsiklandó étek kerültek. Ez a gyomor baj egyik forrása, s a dyspepsia és a gyomor túlterhelés, meg a belőlük eredő betegségek állandó oka.¹⁾

Az u. n. vendégeskedések alkalmával a gyermek sohase egyék együtt szülőivel, hanem külön egyék és korán feküdjék.

A csemege — Fonssagrives szerint — a gyermeki mértékletesség botrányköve; az még nem árt, ha jól megválasztott és érett gyümölcsből áll, de a tehetős háztájaknál a csemege oly fogás, melyet éppen az étvágy rendes kielégülése után tálnak fel, s a gyermeki gyomor vesztére, nehezen emészthető cukorsüteményekből és tésztából áll. Azoknak a stoicust is kísértetbe hozó ingereknek a gyermek nem bír ellenállni, minélfogva a csemegék a gyermek egészségét kockára tevő zátony.²⁾ Ekként teremnek asztalunk mellett a gastronomiailag érzéki lények, kik Rousseau szerint, már fölkelésükkor a napi étkezéstről gondoskodnak s egy-egy ebédet pontosabban leírnak, mint Polybius egy csatát. Nem csuda, ha ily módon, hovatovább mind számosabban lesznek a Clitonok, kik La Bruyéreként csak az emésztés kedvéért születtek, s kik az étvágyat a szegény emberekre hagyják. Az ingyenség az üres szívű emberek vétke.³⁾ A mértékletesség az a fa, melynek gyökere a kevéssel megelégedés s gyümölcse az egészség és lelki nyugalom-

A gyomor érzéketlenségével együtt jár türelmetlensége, fékezhetetlen volta, midőn az illető néhány óráig sem bír étlen-szomjan lenni; ellenben a gyomor fegyelmezettsége az egyén türelmességének és szabadságának támasza, s kútfeje annak a stoicismusnak, mely barátja ugyan a rendes étkezésnek, de

¹⁾ *L'éducation physique des garçons.* 68. Hogy az étkezésnél mily fontos a jól megrágás is. bizonyítja Gladstonenak az a nyilatkozata, hogy tartós egészségét annak köszönheti, mert szájában minden falatot legalább 25-ször megfogatott. — ²⁾ U. o. 72. 1. — ³⁾ *Émile*, I. k. 230. 1.

panasz nélkül tud túrni, és ha kell, idegen étrendszerhez is alkalmazkodik. «Magna pars libertatis est bene moratus venter et contumeliae patiens.» (Sen. Epist. CXXII.)

XIV-İK FEJEZET.

A mozgás és feltételei.

I.

A közmondás szerint a gyermek csupa élet. És a ki életet mond, itt igazán mozgást mond. Az egészséges gyermek typusa az örök mozdonynak; ő a Dante embere. <SL ki soha nyugton nem jár s folyvást ide-oda ugrál.» {*Infemo*. XII.) Felgyúlt erői mozgásra készítik s örvend, ha mozoghat. Mint a hogy az ijjú állatok (csikó, borjú, kutya) élete a mozgásban áll, szintúgy a gyermek életének körülbelől kétharmada szünni nem akaró mozgásban nyilvánul. A gyermekkor tehát az állati erély működése korszaka. A gyermek két keze és két lába Schopenhauerként a megtestesült jární és alkotni akarás. úgy érzi, hogy Herkulesnek mind a tízenkét hőstettét végre bírná hajtani. Bajtól-vésztől nem tart, úgy tesz, mint a gyermek Ascanius, ki «elsőben paripát űz a völgynek ölében, s majd hajtana kedvvel szögszínű vadkant, s sárga oroszlánt.» (Aen. IV. 156 s köv.)

Gyermek sorsa a mozgás és erőszerzés; a férfié a cselekvés és befolyásra szerttevés: amaz előkészítője emennek. Tehát a gyermeknek természetadta joga van a mozgáshoz és annak ahoz a fajához, melyet játéknak hívnak. E részben egyfelől a polgárosodás sok műve, másfelől maga a jelenkor tanrendszere beállottak az ifjúság jogfosztogatóinak. Az új vasútvonalok az országokban, az új közlekedési eszközök (tramway, társaskocsik stb.) a városokban mind arra valók, hogy miniket egy sereg mozgástól, azaz izomműködéstől és fáradtságtól megkíméljenek. Ma a vasútvonalok mentén a paraszt nem gyalog megy a városba, mint a hogy az előtt száz esztendőig

ment, hanem vonaton; a városi lakos egyik városrészből a másba szintén utcai vasút vagy társaskocsi segítségével megy s ezzel idejét és izmai erejét egyiránt kíméli. Amde minden ily erőkimelés egyszersmind munkamegtakarítás, a mi végelemében a mozgással járó örömeknek és az egyén személyes értékének a vesztesége.¹⁾ A társadalomnak gondoskodni kellene, hogy minden ily izomkényeztető közlekedési eszköz ellensúlyozására egy-egy nyilvános játszótér, sétautat, népkertet, lövöldét, vívó termet s más efféle nyilvános helyiséget hozzon létre.

Másik ellensége a mozgással járó munkának a mai iskola, melynek utilitarius tanrendszere elárasztja az ifjút tanulmányokkal s sem időt nem enged, sem alkalmat nem nyújt a testi erők kifejtésére és edzésére. Az európai iskolázásban (az angol kivételével), az agyvelő túlságos tömésével (hypertrophia) szemben áll az izomrendszer fejlődésének megakadása (atrophiája), az emberi gépezet meggyengülése s ekként a test és lélek közti egyensúly megzavarodása.

Ha az iskola a polgárosodás zászlóvivője, akkor az iskolai társaság munkája kicsinyben mindannak az erőfeszítésnek a mintaképe, melyet a polgári társadalom küzdelmei nagyban mutatnak. Ám ezek a küzdelmek hovatovább mindinkább fokozódnak. A jelenkor emberei — mondják az anthropologusok — hasonlítanak azokhoz az állatokhoz, melyeket hirtelen új égálji és táplálkozási viszonyok közé helyeztek át: a megváltozott viszonyokhoz találó ösztönöknek és erőknek még egyáltalán híjával vagyunk. A központosítás, közlekedés és cultura szűkségei több agyvelőt és elmebeli alapot kivannak, mint a mennyivel az európai race rendelkezik. Széleskörű polgárosodásunk több érdeket ölel fel, mint a mennyivel államférfiaink és gondolkodóink többsége megbirkózhatik.

A hiányzó tehetség- és erőtökét csakis a classikai kor szellemében edzett és iskolázott testi és lelki erőkkel pótolhatjuk. A görögök felfogása szerint az egészséges játék legigazibb előkészület a kitartó tanulásra s az iskolázott testi erőtöke leg-

¹⁾ V. ö. Ph. Daryl, *Ln renaissance physique*, 248. 1,

jobb biztosíték a szellemi és erkölcsi erőteljes munkára. A görögök labdáztek, birkóztak, lándzsát dobtak, eveztek, s a mellett, hogy maroknyi emberszámmal az ellenség százezrem győztek, oly irodalmi műveket alkottak, melyek ma is bámu-atunk tárgyai. úgy fogták fel a dolgot, hogy az az egész ember, aki mint Euripides, azzal a kézzel írja meg Iphigeniáját melylyel az olympiai játékok atletikai koszorúját elnyerte.

Az utilitarius iskolázás az ifjúság lelkét falánkká, testét petyhüdtté és rász gyomrává teszi. A jól szervezett játék és testgyakorlat az ifjút erős állattá, jó agyúvá és gyomruvá: ellenben a tanulmányokkal elhalmozott ifjú agyvelőjét ingerlé-kényenyé, testét rozszantta teszi. Az értelem egyoldalú munkára fogása s a testi erők munkája elhanyagolása miatt szükségképp beáll az a testi és lelki izgatottság, mely minden erőfeszítéstől visszariad, minden intenzív munkát túlságosan terhesnek tart. Ezt a túlterhelésnek nevezett és ma Európaszerte elharapódzott bajt bizonyosan csak egy természetes szer győzheti le, t. i. az ifjúság testi erőinek játékokkal és atletikai gyakorlatokkal való edzése. Ciceróról mondják, hogy midőn dyspepsiában kezdett szenvedni, nem az orvoshoz sietett, hanem Görögországba ment? felvétette magát a gymnasiumba, szorgalmasan részt vett az atletikai gyakorlatokban, s két évi kemény munka után vissza-tért a fórumra küzdeni oly egészségesen, mint a parasztek, kik földjét mívelték.

Az iskoláknak és társadalomnak azért is gondosan kell ápolni az ifjúság testi nevelését, mert az életpályák bármelyikén is az erőteljes testalkat fölér 50 század több észszel. Vannak életpályák (katonai, orvosi, mérnöki, távírói, rendőrtisztviselői), melyeknél főbenjáró dolog az edzett test, mely megbírja az égalj egészségtelen voltát, a temperatúra változásait, a hiányos táplálkozást és megküzd a betegségekkel s szervezetünk ezernyi ellenségével. Az élet a maga sikerét rendesen nem a léggömb-módon külső nyomásra felfelé szállóknak osztogatja, hanem a küzdés lépcsőm izzadságosan haladóknak; a társadalom is igaz becslését a küzdeni tudó erkölcsi hős számára tartja fenn, ki edzett idegzettel férfiasan vívja ki a harcot. A ki edzett testtel

és lélekkel helyén megállva szembeszáll az élet bajaival, tapasztalni fogja, hogy azok is, mint a párduc, elsompolyogna, ha bátran szemök közé néz. Az élet küzdelmeiben, szintúgy, mint a csataterén, a gyávák sorsa a halál vagy lekaszaboiás.

Így fogva föl a dolgot, a különféle mozgás- és izomgyakorlatok nemcsak a test egészségének szerzői, hanem a neme-sebb értelemben vett egyén erkölcsi erélyének is a mutatói, s a nemzeti jellem fenmaradásának alapfeltételei. Azoknak híjával az egyén tengődik, s a nemzettest elcsenevészedik.

A testi nevelés egyik célja a testi erők olyatén kifejtése, mint a hogy az irodalmi nevelés célja az elme tehetségeinek kimívelése. Erre a célra eszköz emitt az érzékek, amott pedig az izmok gyakorlása. Szóljunk tehát elsőben is az izmok szerepéről a mozgásban, aztán ismerkedjünk meg a különböző testgyakorlatok élettani értékével s végül a játékokkal és atletikai gyakorlatokkal, melyekben az izomrendszer különböző részeinek gyakorlatai concret alakot öltenek.

II.

Az élő testnek szintúgy, mint a szervetlen testnek, a mozgásra mindig erő és emelő kell. Az állatnál, embernél emelő a csont, és erő az izomösszehúzódás. Az emelők vagy csontok szervezésénél a természetnek azt a problémát kellett megoldani, hogy azok a testnek oly váza legyenek, mely a mellett, hogy merev és ellenálló, egyszersmind különféle mozgásokra alkalmas. A csontállományt csövek alakjában állítá oda a természet, megtöltve velővel s ekként egyesíté az ellenállást a könnyűséggel. Aztán a különben hajthatatlan emelőket kötőszalagokkal (közönségesen: inakkal) erősíté egymáshoz, hogy különböző irányban mozoghassanak. Ezek az inak igen sokat tesznek a mozgás symmetriájára, eleganciájára és szabadságára.

A mozgás közvetlen eszközei az *izmok*, vöröses színű és többnyire orsóalakú fonalkötegek, melyeknek *hús* a közönséges nevek, s melyek testünk súlyának mintegy felét alkotják. Az izom valóságos adatállománya az emberi gépezetnek, melyet, mint olyat, a rászabott különböző munkákkal — mondhatni —

tetszésünk szerint alakíthatunk. Az izmok két végokon összehúzódhatnak és kinyúlhatnak; és éppen ez a tulajdonságuk az állati mozgás feltétele. Megrövidülések foka rendkívüli, s ha az izom terjedelmes, száz meg száz kiló súlyt ellensúlyozhat. Az izom összehúzódása lehet erélyes vagy gyenge, kitartó vagy hirtelen elmúló, gyors vagy lassú.

Az izmok és csontok segítségével végezzük a mozgást vagy *testgyakorlatot*. A testgyakorlat az a munka, melyet szervezetünk tökélyesbítése céljából végzünk az erőre, ügyességre vagy egészségre való tekintettel. A testgyakorlat és munka szinonimok s alakjuk izomműködés vagy mozgás. A testi erők kifejtésére az izmok éppen oly fontosak, mint az érzékek az értelmi erők kimívelésére. Az értelemhez az érzékek által férközünk, a testi erőkhöz pedig az izmok útján. Az izmok ingerlője vagy munkára készítője: az akarat, s a kettőjük közbenjárója, az akarat parancsainak átadója! az idegek, s nevezetesen a gerinc- és agyvelő. Ez utóbbiak működése nélkül képzelhetnénk egy óriási izomzatú embert, minő pl. a Farnesei Herkules, a nélkül, hogy állani vagy járni bírna. Az idegszálak viszik az agyvelőből eredő izgalmakat az izmokhoz. Az idegszálak tehát a villamszikra-vezető sodronyokhoz hasonlítanak. Szakítsunk el egy távírda-sodronyt s megszűnik az összeköttetés a két állomás között. Vágjunk el a legerélyesebb embernél e finom fonalszálakból csak egyet s az illető izmok tüstént tehetlenekké lesznek. Az akarat aztán hasztalan adja ki rendeletét, nincs a ki foganatosítsa.

A mozgásra készítő inger tehát az akarat adj a, s az idegek vezetik. Midőn írunk, az ujjakat mozgató és tollat vezető izmok az akarat parancsait teljesítik, s a mely pillanatban az akarat visszavonul, ők is megszűnnek működni. Ha az akarat gyenge és ingadozó, az izommozgások szintén gyöngék és határozatlanok. A legerélyesebb emberek is elvesztik izomerejüket, ha akaratjokat lesújtó indulat (félelem) bénítja meg. Ellenben izgató indulat (pl. harag) hatása növeli akaratunk erélyét, gyors elhatározásra készít és fokozza az izmok működését. Ha haragszom, mindig jobban papolok — szokta volt mon-

dani Luther. Azt is tapasztaljuk, hogy az örültség rohamai alkalmával a különben gyenge ember izomrendszere bámulatba ejtő erélyt bír kifejteni, azaz exaltált állapotában izmaiból a gyenge ember oly erélyt csal ki, mely egészséges állapotában alva maradt. Ebből magyarázhatni, hogy az állatorszáiban a harag igen hathatós eszköz: a bátorság sarkalója, az akarat ingerlője, egy szóval oly rugó, mely az összes izmokat küzdésre serkenti s az ellenségre való villámszerű rohanást intézi. Az állatorszáiban a nem-szelíd szívüeké (az oroszlánoké és tigri-séké) a föld.

A legcsekélyebbnek tetsző mozgás is csak szervezetünk számos részének közreműködésével történhetik. Hogy pl. a vívó előkarját szabadon mozgathassa, előfeltétel, hogy az egy támaszpontra szögződjk s mintegy mozdulatlanul álljon a vállon, s továbbá, hogy a váll a gerincen és a mellkason pihenjen. Minthogy azonban ez utóbbiak a medencére támaszkodnak, a medence pedig az alsó tagokra: csak az egész test szövetkezete alapján történhetik meg az előkar mozgatása. Tetőtől talpig minden izmunk részt vesz a legcsekélyebbnek látszó munkában is.

Izmaink egy része egymással ősidőktől fogva szövetséges viszonyban áll. Lépéseinket két karunk mozgásával kísérik és szabályozzuk, s ezzel a természetnek azt az intését követjük, hogy testünk felső része mindig részt vegyen az alsó rész gyakorlatában, a mint hogy lehetetlen járnai is kecsesen karjainknak rhythmusos és lábaink járását kísérő mozgása nélkül. ¹⁾

Az alsó tagok hozzászegődnek a felső tagok mozgásához; az ember gyakran lábából kapja azt az erőt, melyről azt hiszi, hogy karjából jött. Ezért tökéletes igaza volt annak a csonka zuávnak, a ki elkeseredetten kiáltott fel: «mikor még meg volt a két lábam, hatalmasakat ütöttem az öklömmel!» Hasonlóan a gladiátornál az az erőfeszítés, mely az öklöt előre löki, a feszülő térdben kezdődik, onnan a combra terjed, mely a törzset a teendő csapás irányában hajtja előre. A comb iz-

¹⁾ A. Combé (olv. Kum) *principles of physiology* 160.

mai áteszik a mozgást a mellkasra, a mellkas izmai a vállra, mely aztán az előkarra és ökölre ruházza át a csapásra szükséges erőösszeget.¹⁾ Az izmoknak eme nagy solidaritásánál fogva elmondhatni, hogy a láb mozgásában részt vesz a kar s a kar működésében a láb.

Ennélfogva sajátságosnak tűnik fel, hogy az egyes tagok izmai — talán a munkamegosztás kedvéért — mintegy két pártra oszolva működnek, egyik rész ellenzője (antagonistája) lévén a másiknak. Mint a hogy az angol parlament szükségesnek tartja mérséklés kedvéért — a kormánynak az ellenzéket, szintúgy az izmok is mérséklők, szabályozzák egymás munkáját s ennek következtében áll elé az egybevágó és rendezett mozgás.

Az antagonizmusból kiindulva, némelyek az akaratunk fenhatósága alatt álló izmokat két főcsoportra: hajlítókra (flexores) és feszítőkre (extensores) osztják. Nevezetes különbség a két csoport között az, hogy a hajlító izmok — kivált a test előrészen — könnyebb járásúak, azaz gyorsabban és hathatósabban működnek, mint a hátsó feszítő izmok. Innen van, hogy nyugvás, vagy alvás alkalmával a gyermekek, sőt a felnőttek tagjai is gyakran összekucorodnak. Két karunkat és lábunkat előre irányulva kalácsoljuk össze; a gyenge szerkezetű és ülő foglalkozású egyén testtörzse könnyen összeesik, valamint a hajlott korúak is azért görnyednek meg, mert a két csoport izom egyensúlya elvesz. A testi nevelésben ezért fontos a feszítő vagy hátsó izmok edzésére gondot fordítani.

Az izmok két csoportja fölváltva szeretet működni, s míg az egyik munkában van, a másik pihen. A két csoportnak egy időben való szakadatlan munkája természetellenes is, lehetetlen is, minélfogva egy megadott helyzetben mozdulatlan maradás a legfárasztóbb izomműködés, melyet egy emberre rá mérhetünk. Jól tudják ezt a képírók és képfaragók műtermében mintául állók. Első tekintetre könnyű, sőt kedves dolognak látszik néhány óráig a belvederei Apolló vagy a gladiátor állásában lenni; de a ki egyszer megpróbálta, úgy találja, hogy ahhoz képest a

¹⁾ F. Lagrange. (olv. *Lagránzs*) *Physiologie des exercices du corps*, 18.1.

kőfaragás, vagy kézimunka hajtás valóságos mulatság, mert amott az izmok szakadatlan feszültségben vannak, ellenben emitt természetüknek megfelelő váltakozó mozgást végeznek. Akárki próbát tehet e részben, a ki megkísérti, hogy egyik karját csak 10 percig tartsa testével egyenes szögletben. A ki ily rövid idő alatt sem érez fáradtsággal vegyes fájdalmat, azt a természet nagyon is erős szervezettel látta el.

A mozgásnak még egy nevezetes előfeltétele van: a *hő*, mert az emberi test oly gép, melyet meleg vagy hő működtet. Az emberi test tehát hasonlít azokhoz a gépekhez, melyekben az erők átalakulnak és a hő törvényeinek és feltételeinek hódolnak, mely szerint hőfogyasztás nélkül mozgást elállítani nem bírnak. Más szóval az izom, midőn mozgást végez, ha még egyszer oly kicsiny is, összehúzódik, földagad és megpirosodik, mert a vér oda tódul, hogy a mozgásra szükséges erőfeszítését elégejtse, s egyszersmind hőt is fejt ki, miközben a katelemeinek egy része elhasználódik; a vérerek pedig főszedik és elszállítják a salakos részeket. Az izom tehát egy kis tüdő, mert a vér élenyét fölveszi s helyette szénsavanyt választ ki magából, mint a hogy a valódi tüdő teszi. Ennél a működésnél fogva elmondhatjuk, hogy izmainkkal szintúgy lélekezünk, mint tüdőnkkel, s ha így nem teszünk, léleketünk tökéletlen.¹⁾ A physicusok szerint a hő *aequivalense* 425 klméterrel egyenlő, vagyis az a hőség, mely 1 kgr. vizet 0°-ról 1°-ra hevít, munkává változtatva 425 kg. súlyt bír egy méternyire fölemelni. A tápszerek elégeése által kifejtett melegből csak egy részt használunk fel munkára, a többit testünk nyeli el, minélfogva mozgás alkalmával testünk hőmérséke jóformán növekedik.

Közönséges felfogás szerint a mozgás (munka) szerzője a hőnek, holott a dolog megfordítva áll, mert a hő nem okozata, hanem oka a munkának. Testünk szakasztott mása ebben a tekintetben is a gőzgépnek, melybe előbb be kell fűteni, hogy megindíthassuk.»)

¹⁾ L. erre Fonssagrives, *l'Education physique des filles*, 114. 1.

²⁾ Lagrange, i. m. 30. 1.

Az izomszálakban keletkezett hő előfeltétele az izomműködésnek; közönségesen úgy is veszik fel, hogy izmaink 40% melegnél legalkalmasabbak a munkára. A közmondás-szerű eme kifejezések: «nem melegedett belé», «még nem tüzült neki», teljesen az élettani igazságokat fejezik ki; valamint «belemelegedett», «ég a haragtól»-féle kifejezések az izmok emelkedett hőmérsékét jelentik.

XV-İK FEJEZET.

A testgyakorlatok élettana és eredményei.

I.

A testgyakorlatokat általában 3 csoportra osztják: *alapgymonlatokra*, *gyorsasági* (ügyességi) és *athletikai* (erő) *gyakorlatokra*. Az alapgymonlatok mintája a járás, az ügyességi gymonlatoké a tornázás s az erőgyakorlatoké a birkózás és súlyemelés. E gymonlatok között néha nem könnyű dolog a háttárvonalat meghúzni, mert gymonlati eset, hogy az úgynevezett erőgyakorlat nem egyéb ügyességi gymonlatnál. A járás, ez az alapgymonlatok típusa, erőgyakorlatnak látszik, ha nagyon meredek lejtőn ereszkedünk le. Nagy hágóra menéskor szintén minden lépés nagy erőfeszítést igényel, s e miatt az utas mindjárt-mindjárt kénytelen munkáját félbeszakítani, mintha csak a síkon nagy terhet cipelne.

Az alapgymonlatot jellemzi az izom-erőfeszítés élénksége és a szervezet ellenállása közti ellensúly. Csakhogy ez az ellenállni-tudás nagyon viszonyos fogalom: a mi» egy gyenge egyénnek erő vagy ügyességi gymonlat, az egy más erősebbnek csak egyszerű alapgymonlat számába jön. Az u. n. kis galop a közönséges lónak gyorsasági gymonlat, ellenben az arab lónak csak alapgymonlat, mert napokig kibírja fáradás nélkül. Egy műkedvelőnek az evezés erőgyakorlat, de egy professionatus evezőnek csak alapgymonlat.

Hogy a járkálás vagy járás-keelés szintén testgyakorlat, még pedig alapgymonlat, sokakat talán úgy meglep, mint Mo-

liére emberét (Jourdain) meglepte, midőn hallá, hogy egész életében prózában beszélt. A különböző szerelvényekkel meg-
 rakott torna-intézetek azzal a gondolattal töltik el az ifjúságot,
 hogy testgyakorlatokat csakis az ily gépezetek és készülékek se-
 gítségével tehetni; pedig akárhány gyermekjátékban nemcsak
 természetesebb, de nagyobb mértékű is az erőfeszítés, tehát in-
 tensivebb a testgyakorlat, mint pl. a torna-intézeti lengő nyúj-
 tón. Az a kötélén átugráló leányka, ki percenként 100-szor
 ugrik 10 cm. magasra, jelentékeny munkát fejt ki, mert oly
 erőfeszítést tesz, melylyel testét percenként 10 m. magasra
 bírná emelni. A test súlyát S betűvel jelölve, a számtani kép-
 let így áll $SX \text{öl m. } X \text{ } 100$, vagy $S \text{ } X \text{ } 10 \text{ m.}$ S ha meggon-
 doljuk, hogy akárhány leányka van, a ki a köéelen 5 percig,
 s még tovább is szakadatlanul bír ugrálni, nem [tartjuk meg-
 vetendőnek erőfeszítésöket, mert kevés akad még a tornatani-
 tók közt is, a ki a percenként 10 m. magasra való mászást
 csak 3—4 percig is ki tudná tartani.»)

A járásnak szintúgy, mint a többi testgyakorlatoknak
 nyomában járó fáradtság enyhítője a szellemi impulsus, mely
 midőn az izmokat működésre készíti, egyszersmind a lelket
 enyhülettel tölti el; innen van, hogy ha járkálás közben vala-
 kivel társaloghatunk, csak felényire érezzük az izommunka
 okozta fáradtságot. A fűvész, a geológus, a természetvizsgáló
 napokig tartó utat tesz meg, s nem érzi fáradtnak magát az
 útközben tett megfigyelések és természetrajzi leletek szerelte
 örömeiben. A nemzetközi tárlatok látogatói szintén napokig
 vannak talpon, a nélkül, hogy a sok járástól kimerülteknek
 éreznék magukat.

A járásnak s általában minden üdítő izomgyakorlatnak
 a) *arányban kell állani a testszerkezettel és az izmok erejével, s*
 nem szabad a mértéket túlhágni, mert a túlon-túl megerölte-
 tett izmok a nagy munkában elégnak, azaz terjedelemben meg-
 fogyatkoznak; ellenben mérsékelt munka mellett megnöveked-
 nek. Innen van, hogy a nagyon sokat járó-keelő ember rend-

¹⁾ Lagrange: i. m. 210. 1.

szerint sovány. Továbbá b) *időnként pihenőt kell adnunk az izmoknak*, hogy ekként életerejüket fönmaradni segítsük. E részben a fáradság érzete természetes felhívás a pihenésre. Ez az érzet szintoly szabályozója az izom munkájának, mint a jóllakás érzete a gyomorénak. Ha ezt számba nem vesszük, izomrendszerünk s vele együtt egész gépezetünk könnyen tönkre megy. Azok a hivatalos futárok, kik pld. Afrikában még ma is hihetetlen utakat tesznek meg, rendszerint életüknek már a 40-es éveiben ily kimerültségbe jutnak. Végre c) *igen fontos dolog az izommunkát lelki izgalommal kötni össze*. Ez az elv teljesen megegyezik azzal a mindennapi tapasztalattal, hogy a vivók, korcsolyázók, vadászok, s általában a sportkedvelők, kiknek munkája bizonyos 'céllal és kedvéréttel van egybekötve, sokkal több testi munkát bírnak meg, mint azok az erősebb izomzatú emberek, kiknek munkáját semmi szellemi vagy idegizgalom nem élénkíti. Még a katonák munkabírására is bámulatosan hat a lelki inger. Midőn T. Napóleon katonái Moszkvától visszavonultak, bátortalanokká lettek, és testileg is kimerültek, mihelyt az ellenség nem volt nyomukban. Kevésbe múlt, hogy a kimerültség és hideg miatt mindannyian el nem veszték; de mihelyt az orosz ágyuk megszólaltak s az orosz csapatok fegyverei megvillantak, mintegy új életre keltek, s erőteljesen tudták forgatni azokat a fegyvereket, melyeket előbb alig bírtak magukkal cipelni.¹⁾

Az ügyességi gyakorlatok a mozgás gyakori ismétlését kívánják. Legtöbb erőfeszítést igényel köztük a futás, s legkevesebbet zongorajátszáskor a billentyűk verése. Ellenben az erőgyakorlatok nagy izommunkát igényelnek, s nem merítik úgy ki az idegeket, mint az ügyességi gyakorlatok. Közéjük sorozható a derék- és karbirkózás, a falábozás, az u. n. cigánykerék, bakkfüty stb., melyekről az atletikai játékoknál lesz szó.

A végzett munka mennyisége és minősége tekintetében a három fajta gyakorlatot következőleg jellemezhetni: Az erő-

¹⁾ A. Combé. *Principles of Physiology*, 137. 1.

gyakorlatokban az élénk izomfeszítés miatt munka-felhalmozódás van; az ügyességi gyakorlatokban pedig a mozgás gyakori ismétlése miatt munka-sokszorozódás történik. Ha a gyors erőfeszítések hosszú sora keletkezik, ebből is bekövetkezhetik a munka-ielhalmozódás. Ellenben az alapgyakorlatokban a töredékesen és apránként történő izomműködés miatt a munka feldarabolását látjuk, mert a gyakorlat egy pillanatig sem múlja felül az ellenállás mértékét. Ezért van, hogy a szív, az alapmozgásnak ez a tipikus szerve, egész életre szóló szakadatlan munkát végezhet. A szívműködés egyes verésekben nyilvánuló erőfejtését ellensúlyozza a szervezet ellenállása s a két verés közt levő időköz éppen elegendő az izom nyugvására.¹⁾

Az erőgyakorlatok nagyszámú izmot készítettén egy időben működésre, a működő izmok a végzett munka intenzitásával és mennyiségével arányos szénsavanyt fejtenek ki. Nagy erőfeszítés alkalmával fennakad a lélekzés, megzavarodik a szénsavany-kiválasztás, a mi a mellkasi nagy vérerek, továbbá a nagy üterek és a szív összeszorulását s a tödőbeli vérforgás zavarait okozza. Általában mind az erő, mind az ügyességi gyakorlatok közös vonása a lélekzés fokozása. Ha a kettőt összekötjük, a lélekzés fennakad és a szervezetet a szénsavany túlságos mértéke megmérgezi. Ugyanis a gyorsított lélekzés okozta fokozott égés közben felhasznált szövetrészek nem tűnnek el egészen, hanem eltorzulva vagy átalakulva megmaradnak, mint a hogy a tűzhelyen az elégett fa egy része hamuvá és korommá válik.

Az elégett szövetmaradványokat szintűgy ki kell a szervezetből sepernünk, mint a kormot és hamut a kemencéből, s a természet erre a kiséprésre egész csoportját rendelte az elkülönítő szerveknek. Ha azoban a túlságos és szakadatlan munka miatt a sok selejtes rész felgyűl, kiválasztásukra a szervek elégtelenek s az ekként felgyűlt salak megzavarhatja a nagy életműködéseket (vérkeringést, lélekzést). Így áll elé az izomrendszer túlterhelése s ennek következtében a szervezet

¹⁾ Lagrange. i. m. 234. 1.

önmérgezése (autointoxicatio) a maga typhusos lázaival, s egyéb bántalmaival.

Természetes tehát, hogy minden oly gyakorlat, mely nagy erőfeszítés mellett, nagy gyorsaságot is követel: úgynevezett *hajsza-gyakorlat*, s mint olyan, rövid ideig tarthat, mert különben az emberi gépezet romlását vagy pusztulását okozhatja. Erre élő példa a terhes szekérbe fogott tüzes ló, melyet vágatni kényszerítenek, s így egyszerre erő- és gyorsasági munkát végezvén, túlon-túl való erőfeszítéséért gyakran életével fizet. Ez a nemes állat — Buffon megjegyzése szerint — meghal, csakhogy jobban engedelmeskedjék. A mese elbeszélése szerint is, a tündér király világszép leányát a paraszt legénynek ígérte, ha azt a vállán viszi a hegytetőre. A legény meg is tette; de (az egyszerre végzett erő és gyorsasági munka szervezetében vérmérgezést okozott, s) az édes teherrel a hegytetőre érve, halva rogyott össze. Az imént említett okokból az ügyességi, szintúgy, mint erőgyakorlatok, a levegőre való szomjat okozzák, s ez a vágás az a lélekzésnek, mi az étvágy az emésztésnek. A kötélen való ugrás, a kifutósi, lovasdi, cicejátékok, s általában azok a gyermekmulatságok, melyekben a játszó a gyorsaságban egymással versenyeznek, egyfelől, mint erőgyakorlatok, másfelől, mint az erőteljes lélekzés eszközlői, nagyon értékesek. Ily játék közben a gyermek minden izomerőtés nélkül nagy mennyiségű élenyt fogyaszt, minek következtében vérkeringése, izom- és idegrendszere egyaránt megújulhatnak.

Azonban az alapgyakorlat is fokozza az életműködéseket, a nélkül, hogy a szervezetet kifárasztaná. Még a legmérsékeltebb működés is, ha tartós, társulásra késztheti a vérkeringés és lélekzés működését. Innen van, hogy a rágás munkája is gyorsíthatja a vérkeringést, s mihelyt a vér gyorsabban forog, más szerveket (tüdő, idegközpontok) is gyorsabb működésre sarkal. Ennélfogva természetes, hogy a test különböző állapotaiban a tüdőbe nyomuló levegő mennyisége nagyon eltérő. Smith Eduárd angol physiolog szerint egy bizonyos időegységben beszívott levegő az ülő embernél 1.18, az álló embernél 1.38,

annál, ki óránként 4 kilométert megy 2.76 s annál, ki ugyanazon idő alatt 12 kilométert fut, 7.5 köbméter. E szerint a nyugvó ember levegőfogyasztását a járó ember 1.58 és a futó 5.91-dal múlja felül, más szóval minden percben annyival több élelyt vesz be. Tehát a járó-kelő 4 óra alatt csak annyi élelyt bocsát át a tüdején, mennyit a futó 1 óra alatt. Minthogy pedig könnyebb dolog egy óráig járni, mint $\frac{1}{4}$ óráig futni, az élelyfeldolgozás szempontjából, a járás többet ér a futásnál, kivált a gyenge tüdejű és szívű embereknél.

Az idős embereknek feltétlenül az alapgyakorlatok valók, valamint a phihysicus bajokban szenvedőknek sem valók az ügyességi vagy erőgyakorlatok; ellenben az ifjak sokkal jobban megbírják a gyorsasági, mint az alapgyakorlatokat. A 7—8 éves gyermek szervezetéhez nagyon találunk a futást és gyorsaságot igénylő játékok, mert tüdeje bámulatos könnyen alkalmazkodik a fokozott lélekezés követelményeihez.

Az előszámlált gyakorlatokban a végtagoké a íőszerep, ellenben a gerincoszlopnak, a medencéknek, a lapockáknak csak másodrangú a működésök. Kisebb mozgásokat az egyes tagok végeznek külön; azonban minden nagyobb erőfeszítést igénylő munkánál a többi tagok is társul szegődnek, azaz a távolabb eső részek is belekerülnek a működésbe felülről lefelé, vagy alulról felfelé menő sorban. Például a kis távolságra való ugrást csak két láb végzi, de a nagyobb ugrást igénylő mozgásnál a medence, és gerincoszlop izmai is társul szegődnek. Sőt ha az ugró a lehető legtávolabbra kivan ugrani, karjai lobálásával ad teste súlyának lökést. Világos ebből, hogy testünknek, mint mozgásszervnek, minden jelentékeny munkája nem annyira az összehúzó izmok kifejtette erőn alapszik, mint inkább azoknak összhangzó működésén. Ennélfogva egy nagy ugrás végzésekor az izmoknak kellő egymásutánban kell egymásba fogniok, kitartaniok, megfeszülniök, abbanhagyniök, hogy a tagok pontos helyzete és a mozgás kellő gyorsasága az eredményt biztosítsák.¹⁾ Ennek a sorrendnek a megszokása végett

¹⁾ Du Bois-Reymond. *Reden* II. 418. 1.

kell a mozgásokat tanulnunk, magunkat a különböző mozgásokban gyakorolnunk, s általok izomrendszerünket fegyvelméhez szoktatnunk, hogy egyik se menjen túl a maga munkarészén. A fegyvelmező fő mester kétségkívül az akarát: ő a hadvezér, s az izmok az ő szófogadó altisztjei. Az izmait gyakorló egyén hasonlít ahhoz a hadvezérhez, a ki csapataival hadgyakorlatokat tart, hogy a csata napján velők sikert arathasson. Elmondhatjuk tehát, hogy a bonyolult vagy nagy erőfeszítést igénylő mozgásokat egész testünkkel végezzük, közönségesen kifejezve, hogy nem csak lábunkkal ugrunk, hanem karunkkal is.

Így vagyunk a súlyemeléséknél is. Kisebb súly emelésére elég csupán a kar munkája; de nagyobb súly emelésékor a törzs izmai is társulnak a kar- és váll-izmokhoz, sőt ha a teher erőnkön túlhaladja, két lábszárunkat is megfeszítjük, hogy alulról felfelé menő izom-munkával vagy lökéssel is két karunk segítségére jöjjünk.

Ezeknek alapján kimondhatjuk, hogy:

1. Valahányszor mozgással jelentékeny erőfeszítést kell tennünk, a gerincoszlop és törzs merevvé lesz, mintegy szilárd központtá válik s köréje sorakoznak a többi tagok.

2. A gyakorlatok nagy részében a közvetlen szerep a végtagoké, a közbejáró szerep a törzsé, mely a kar és lábszárak munkájához csatlakozik vagy izom-működéssel vagy pedig a mozgásra kedvező testtartással.

II.

A testgyakorlatoknak a test egyes részeire való hatását röviden így jellemezhetni:

A *láb*at a járáson kívül egy csomó bonyolult mozgással gyakoroljuk, minők az ugrás, futás, tánc és korcsolyázás. Két lábunk hatalmas izmainál fogva sok munkát bír fáradtság nélkül végezni; ily jelentékeny munka egy lépcsőn való gyors felmenet vagy hegyoldalra való hirtelen lefutás. Ha két karunkkal akarnók a most említett, utak bármelyikét megtenni, erőnk fele úton kimerülne. Minthogy a lábgyakorlatoknál a mellkas

is társul szegődik, természetes, hogy vele együtt jár a meli fejlődése is.

A *mell* kitágítására azonban legalkalmasabb a tüdőgyakorlat, melynek eszköze a mély lélekzés. Mély lélekzetvétel alkalmával a tüdőbe benyomuló levegő annak legrejtettebb zugait is fölkeresi, az addig elrejtőzött sejteket tétlenségökből kiveszi, hogy falaik közt helyet engedjenek a levegő ama részeinek, melyek a rendszeren működő sejtekben el nem fértek. Ekként az eddig tétlen nagyszámú sejtek működése gyorsan megnöveli a tüdő terjedelmét és a mellkast. Innen van, hogy a nagy hegységek lakói, pl. a Kordillerák fensíkjain lakó indiánok mellkasa rendkívül széles, egyfelől a meredek hegyek mászása, másfelől a levegő ritkasága miatt. Mindkét működés mély belélekzést, tehát nagy munkát igényel. Hasonló történik az énekeseknél, kik a gyakorlatok közepette a mély lélekzetvételt megszokják, s ezzel tüdejök terjedelmét jelentékenyen nevelik. Gyakori tapasztalat, hogy a ki napjában bizonyos számú mély belélekzést tesz, annak mellkasa rövid időn 2—3 cm.-rel bővül.¹⁾

Ebből érthetni, hogy a hangos olvasás és szavalás hasznosabb és erősítőbb izomgyakorlat, mint első tekintetre hinnők, kivált ha az illető izmokat ki nem fárasztjuk. A beszélő izom működése nemcsak a mellet, hanem a mell- és hasizmokat is állandó működésre készíti, a mi a gyomrot és a beleket is egészséges és kellemes izgalomba hozza. Ha a hangos olvasást és szavalást csak annyira visszük, hogy legcsekélyebb fájdalmat vagy fáradtságot sem okoz a mellnek, gyakori ismétléssel rendkívül hasznos kifejtoje és edzoje a lélekzo szerveknek. Kituno példa az ily gyakorlatok edzo hatására Cuvier, ki tanarra kinevezese idejen gyakran fulladott, s azt hitte, hogy az eladás tartasanak aldozata lesz; azonban a fololvasasok fokonkent ugy megedzették tudejét, hogy késobb sohasem fenyegette komoly tudebaj.

A *medence* rendszeren társulni szokott azokhoz a gyakorlatokhoz, melyekben testünk a függélyes állást megtartja. Mint-

¹⁾ Lagrange i. m. 229. és 278. lap.

hogy a gerincoszlop és a combok között fekszik, helyzeténél fogva a törzs, a gerincoszlop és a mellkas erélyes mozgásában vesz részt. Egyébiránt a medence mozgása mindig közbenjáró és másodrendű. Járás, futás, ugrás alkalmával elhagyja helyét, hogy a törzs súlyát támogassa, valamint az oly tornagyakorlatok alkalmával is kijön helyéből, mint a lengő nyújtón való függés. A gyűrűhinta és a korlát különböző gyakorlataiban, midőn a medencének a törzsre kell hajolni, vagy a törzsnek a medencére: az erős munka miatt a medence-izmok megkeményednek, a mi egyszersmind jó ellenszere az elhízásnak.

A *gerinc-oszlop* a test tengelye képviselője. Sok mozgékony darabból állván, a lehető leggyakrabban részt vesz a különféle mozgásokban; néha csak egyensúlyzó szerepe van, máskor meg bizonyos munka végzésére adja meg a kedvező testtartást; továbbá bizonyos esetekben belső szövetségesévé lesz a tagok mozgásának, pl. lovaglaskor, vívásakor a támadási vagy védekezési mozdulatokban. Az ökölvívók szintén jól tudják, hogy ellenfelökre csapás mérésekor egész testökre, s első sorban hátgerinczökre kell támaszkodniok. Az összetett lábbal való ugrásnál szintén a gerincoszlop jó közbe, sőt a távol ugrásnál is nagy szerepe van, s az akadály-ugrásnál is a gerincoszlop segíti a térdemelést. Elmondhatni, hogy a tornagyakorlatok javarészeiben a gerincoszlop a tagok megkezdett mozgását active vagy passive végrehajtani segíti.

XVI-İK FEJEZET.

Az idegrendszer a testgyakorlatokban.

Az élő szövetek hierarchiájában legfelső helyen állanak az idegek (idegsejtek és szálak), melyeknek dúc-sejtjeit és szálait, az érzés- és mozgás-ingerek vezetéseért, érző és mozgató idegek csoportjára szokták osztani. Az idegek egy nagy központban: az agyvelőben, és egy kisebb központban: a gerincvelőben csoportosulnak, mely utóbbi az agyvelő helyett a kisebb munkákat végezi.

Az *agyvelő* a maga mozgató központjaival egy zongora-fajta készülékhez hasonlít, melyen minden billentyű bizonyos ideg-csoporttal közlekedik, s mihelyt azt az akarat több-kevesebb nyomatékkal megüti, ahhoz képest többé-kevésbé erélyes izomműködést bír eszközölni. Hogy az akaratnak, mint lelkierőnek rendelete és az agyvelő u. n. szürke állománya miként közlekednek egymással: még megoldatlan probléma; de az bizonyos, hogy az akarat után legfontosabb tényező a mozgás létrehozására a központi idegrendszer. Ennélfogva minden mozgás vagy testgyakorlat, minő a tornázás, vívás, úszás, lovaglás, tánc, korcsolyázás, első sorban a központi idegrendszernek, az agy- és gerincvelőnek gyakorlata. Minthogy t. i. a mozgó idegszálak csak átadják az izmoknak a mozgási dúcsejtekből jövő hatásokat, világos, hogy az előbb említett bonyolult mozgások mechanizmusának székhelye a központi idegrendszer; minélfogva a felsorolt testgyakorlatok nemcsak izom-gymnastika, hanem kiváltképpen ideg-gyakorlat is, értvén, rövidség kedvéért, idegek alatt az egész idegrendszert.

Mozgás alkalmával e szerint nemcsak az izmok végeznek munkát, hanem az agyvelő is, és munka közben ez is, mint az izom, bizonyos mértékű hőt fogyaszt el. A physiologok kimutatták, hogy az agyvelő szintúgy felmelegszik munkája közben, mint az izom, és szintúgy jelentékenyebb mennyiségű vért forgat, mint a munkában levő izom.

Minden izom-munkát az ideg-izgalom munkájának kell megelőzni, melyet az akarat provokál, s a mely viszont az összes izom-működéseket provokálja. Az az erély, melylyel egy izom összehúzódik, nem mindig arányos az akarat ingerlése erejével. Sok eset van rá, hogy az ideg fokozódott munkát végez, a nélkül, hogy a vele kapcsolatban levő izom munkája fokozódna: azaz néha az akarat igen erős megfeszítésére az izom csekély összehúzódással felel. Hogy egy súlyt, melyet öt percig kifeszített karral tartottunk, a hatodik percben is kitartassuk, nagy erőfeszítésbe kerül, pedig az izom munkája ugyanaz, ellenben az ideg munkája hatványozódott, mert csak fokozott ingerrel bírta a kifáradt izmot munkára szorítani.

Az izom nem mindig felel rögtön az idegrendszer impulzusára, mert vannak esetek, midőn az akarat rendeletére u. n. lappangó izgalmi állapotban maradt, a mint ezt a lesben álló állatok testtartása mutatja.¹⁾ A prédájára leső tigrisnek, vagy az egérre leső macskának egy izma sem mozdul meg, csak felborzolt bajusza és szikrázó szeme árulja el, hogy izmait az ingerek oly erélylyel töltötték el, mint akár a villám folyam a battériát. Az idegingerrel eltelt izmok csak a rendeletet, azaz az utolsó impulsust várják, hogy azonnal működjenek. Innen van, hogy a macska a mutakozó egérre villámként csap rá s tüstént hatalmába ejti. Az izomrendszernek ezt az előkészületét vagy ingerrel való megtelését, hogy az akarat rendeletére tüstént engedelmeskedni bírjon: *lappangás időszakának* hívjuk. Valahányszor az izmoknak mozdulatlanságból hirtelen cselekvésbe kell átmenni, nagyon erős munkának kell őket erre előkészíteni.

Tudjuk, hogy az akaratnak az összehúzódásra kiadott parancsa és az izom összehúzódása pillanata közt mindig egy bizonyos idő telik el, míg t. i. az agysejtekből kiindult inger az idegszálak útján az illető izomhoz eljut.²⁾

Ezt az úgynevezett elveszett időt megrövidítheti az izgalom élénksége, továbbá az izom ingerlékenysége, mert nem minden izom jön egyformán izgalomba. Egy némely állatfajnál hosszú idő telik el az izom villamos ingerlése és összehúzódása közt. Pl. a teknősbéka izma az ingerlés után csak 0.02 másodperc múlva húzódik össze, ellenben a madaré 0.007 m. perc múlva. Még feltűnőbb ez a jelenség a csigánál, melynek

¹⁾ így fejezi ki ezt Arany János is, midőn a lángoló Isten kardját látó és hozzá közelítő pásztor fiúról mondja:

Közelít lábujjon, szíve dobog szörnyen,
Óva megáll sokszor: menjen-e? ne menjen?
Ágaskodva tekint s nyújtózik előre, —

úgy mondok el, a mint hallám vala tőle. (Buda halála IX.)

²⁾ Helmholtz számítása szerint az ideginger mpercenként 35 m. gyorsasággal halad, a mi azonban, az izgatott helynek az agyvelőtől való távolsága szerint, többé-kevésbé változik.

ingerelt izma a villám érintése után csak 0.3 mp. múlva húzódik össze.

Az embernél is azt tapasztaljuk, hogy némelyeknél az izom lassabban engedelmeskedik az akarat parancsának, mint másoknál. Ennek a különbségnek oka gyakran a race szerkezete. A déli népek járása ellentétes az északi népek csendes magatartásával; amazoknak izomzata ingerlékenyebb, mint ezeké. Vívásuk módjában is meglátszik a különbség. Az angolok és németek a vívásban sohasem bírtak versenyezni a franciákkal és olaszokkal. Az angolok ökölvívása főképp tömeges erőt és ellenállást kíván; ellenben a franciáké agilitást, a támadásban hirtelenséget és a ripostban gyorsaságot. A sportlapok följegyzései (record) szerint egy csónak-versenyen a franciák percenként 40 evezőcsapást tettek, holott a hollandusok csak 25-öt. ¹⁾

A munka gyorsasága tehát szintúgy, mint az elveszett idő hossza két elemtől függ: az izom ingerlékenységétől és a kapott inger fokától. ²⁾ Továbbá az elveszett idő hossza mindig fordított viszonyban van az izomhoz jutott inger erejével, azaz, ha az akarat az izomnak működést rendel, ez annál nagyobb készséggel engedelmeskedik, mentől erőteljesebb ingert közölt vele az idegállomány. Ehez képest az akarat erőfeszítésének annál intensivebbnek kell lenni, mentől hirtelenebb mozgást akar az izommal végeztetni. Ilyenkor az izom alvó szolgálóhoz hasonlít, kit, hogy ura parancsára felelhessen, álmából föl kell kelteni. Csak erős izgalomra, mondhatnók, csak felrázásra ébred meg, hogy aztán rögtön szót fogadjon. «Lappangó izgalom alkalmával — úgymond Legouvé — a vívónak minden izma saját állást foglal el és más-más munkát végez. Mint a hű katonának, minden tag a parancsnok szavát lesi csak, a ki most *Előre-t*, majd *Hátrálj-t* vezényel. Ez a parancsnok a fej; minden számítás az ő műve, s mintha csak valódi csatatéren volna, egy tekintetre észreveszi az ellenség hibás mozdulatát, hogy újabb rohamra bátorítsa; azután rettenetes erő-

¹⁾ Lagrange, i. m. 229. 1. — ³⁾ U. o.

vel ront rá és ügyes hadvezérhez illő hadmozdulatokat tesz. De maga a vívás művészete voltaképpen a mutató- és hüvelyk-ujj hegyében összpontosul. Bámulatos az a finom érzékenység, mindent egyszerre megérező erő, mely az en garde és riposte alkalmával a két ujjon előmlik. A közöttük levő vas hatása alatt ideges izgalommal, árammal eltelve, mintha az közölné velők a gyors mozdulatokat. A látó tehetségre nincs is szükségök, hogy az ellenfél kardja mozdulatát észrevegyék: a jó vívó tapintásával is megérzi azt.»¹⁾

Az adott impulsusra ugyanaz a készség nyilvánul a vívónál, mint a szintén karral dolgozó zeneműködéseknél. «Egy Liszt, egy Rubinstein, — úgymond Du Bois-Reymond — nem gondolható acélos karizomzat nélkül, sőt egy Joachim vonó kezelése is, egy symphonia alkalmával, sok kilogrammter munkának felel meg, mégis virtuózságuk központi idegrendszerükben, a halló és izom-érzék üzeneteinek villámgyors felfogásában rejlik s azokhoz képest az izmokhoz küldött gyors parancsosztásban és a mozgató impulsusoknak erő- és időbeli gyöngéd fokozatában.»²⁾

Legtöbbször a bonyolult gyakorlatoknál az izmoknak nemcsak a mozgató idegrendszernek hozott hódolatáról van szó, hanem egy nagyon is lelki működésről, a mit lélekjelenlétnek nevezünk, midőn t. i. a lélek folyvást résen és készen van a test pillanatnyi helyzete felfogására, hogy az izmok bilentyűzetét a kellő módon érintse. E tekintetben a szabatoság rendkívül fontos a vívás különböző fajainál, a billiard-játéknál, kötéltáncnál, mozgó lovon való egyensúlytartásnál stb. Mindezen esetekben inkább a mozgások ügyes rendezése a fő, mint a nagy munka. A rendezés tehetségére pedig gyakorlattal teszünk szert, úgy, hogy a gyakorlatokban kitűnő egyén oly jól rendezett és pontos szolgálatot tesz, mint egy gép, mert elveszett munkája a minimumra van szállítva. Hasonlít tehát ahoz a munkához, a ki jobb szerszámmal dolgozik, mint társai, és a ki gyakorlottságánál fogva jobban és többet is dolgozik, mint

¹⁾ *Soixante ans de souvenirs.* 215. 1.

²⁾ *Ueber die Uebung.* (Reden) II. 421. I.

azok. Addig azonban, míg ezt az egybevágó mozgást megszokjuk, nemcsak a mozgató, hanem az érző-idegeknek is közbe kell lépni, s éppen azért, mert ez a bonyolult munka nagyon eltér a tulajdonképpeni izomműködéstől, inkább értelmi műveletnek látszik, mintsem testi működésnek. Egy nagy ugrás alkalmával egyfelől a működő izmok és kapcsolt részeik (idegek, bőr) érzékenysége, másfelől a hasonló ugrási távolságoktól szerzett erőfeszítési emlékek, mind közrehatnak annak a megítélésére, hogy minő erőfeszítést kell tennie, s csak a gyors Ítélet után lehet ugrani. A nehéz, azaz atletikai gyakorlatok végrehajtására az izomerőn kívül szükséges az agyvelő, kis agy és érző idegek munkája, továbbá az ítélet, emlékezet, összehasonlítás és akarat, mint erkölcsi erők működése. Kimondhatni tehát, hogy minden nehéz gyakorlatnál három tehetség jön tekintetbe: az *érzékenység (sensibilitas)*, mely az izommunka élénkségét jelöli meg; az *ítélő erő*, mely a valószínű sikert mérlegeli, és az *akarat*, mely a mozgást megszabja és végrehajtását meghatározza.»)

A nehéz gyakorlatok haszna több oldalú:

1. hasznos időtöltés, kivált egy ifjúnak, mert sok ártalmas szórakozástól vonja el;

2. a testi erők nagy iskolázója, mely iskolázott testi erők, mint az önvédelem hasznos eszköze, a bizalom érzetével töltik el; s végre

3. a testet rugalmassá és könnyűvé teszik, mert minden gyakorlat kedvezően módosítja a szervezetet annak az élettani törvénynek az értelmében, hogy «a működés teremti a szervet.» A mechanicus, az esztergályos, az órás kézfogásai, az üvegkőszőrűs s a rajzoló készsége, az anatómus és a sebész technikája, a női kézimunkák (a varrás, kötés, horgolás) s végül a mindennapi élet számba sem vett apró műveletei, minők felöltözéskor, levetkezéskor és evéskor a kanállal, késsel, *villával* bánni tudás: mindezek az illető izmok és a nekik megfelelő dúcsejtek egymásba vágó működése, melyek eleinte nehezek

¹⁾ Lagrange, i. m. 343.

voltak, de gyakorlás útján könnyűekké váltak s illető szerveinket kedvezően módosították.

A mozgás-míveleteket jellemzi, hogy mentül könnyebbé válnak gyakorlás útján, annál kevésbé tudatos lesz a központi idegrendszer vezető működése. Táncolni mulatság, de táncolni tanulni testi és lelki munka, a mint az, kivált idősebb emberek tánctanulásából kitetszik. A zongora-tanulás eleinte izom- és ideg-rendszerünk, valamint öntudatunk és akaratunk teljes erőfeszítését igényli, de ha egyszer belejöttünk, játszás közben még társaloghatunk is. Darwin nagyatyja, Darwin Erasmus jegyzi meg, hogy a ki esztergályozni tanul, kezdetben keze minden mozdulata az akarat szerint igazodik, míg elvégre a kéztogások az ő foganataikkal úgy összeforrnak, hogy akarata mintegy vésőjébe költözik, azaz annak, öntudata és akarata közbejötté nélkül is, kellő irányt ad.

A mondottakból látszik, hogy nehéz testgyakorlatok alkalmával a lélek teljességgel nem pihen, mert az akaratnak, az ítélő erőnek s az agyvelőnek és idegrendszernek egy nyomon járóan kell működni, hogy az izmok munkájába, ha úgy tetszik? a mozgás-sorokba összhangot és rhythmust öntsének. Annál-fogva, hogy az agyvelő szintúgy eszközlője az izommunkának, mint az értelem munkájának, az izmok erős foglalkozása alkalmával nem ér rá az értelmi munkára. Az agyvelőnek az izmok által való emez elfoglaltságából magyarázhatni meg a professionatus athléták és durva munkát végző egyének értelmetlenségét és faragatlanságát. A testi erők rendkívüli működéskészsége rendszerint a magasabb tehetségek rovására esik. Ismeretes tény, hogy szellemileg ritkán tűnnek ki azok, kik idejük javarészét testök és izomerejük nevelésére fordítják. Azoknál, kik magokat kizáróan izomműködésre szentelik (acrobáták), hiányos az érzékenység, a tapintat, megfontolás és magasabb fokú értelem. Talán ezért kérdezhetette Hippocrates, hogy vajon van-e az athlétáknak lelkök?

Befejezésül emlékezzünk meg röviden az idegrendszer központi részéről.

Az agyvelő szervek csoportja és az idegerély főforrása.

Ez küldi az idegerélyt a test minden részéhez. Ha az idejarélyt gépezetünknek folyvást egy bizonyos részére összpontosítjuk többi részei szükségképp hiányban fognak szenvedni. Szintúgy ha valamely nagy veszély hatása következtében a gondolás és érzés rendetlen állapotban van, az emésztő és lélekző működések is megzavarodnak, a vér megromlik, s a test gyorsan pusztul és összeomlik.

Az agyvelő növése és fejlődése (szerkezetben és alakulatban) nem egy nyomon járnak; pl. nagysága (termete) a 7-ik év végén körülbelül netovábbját éri el, ellenben ugyanakkor szerkezeti fejlettsége alig áll előbbre embrioi állapotánál. Az agyvelő szerkezet növekvő bonyolultsága és működése megfelel a lelki élet nagyobb bonyolultságának, s valószínű, hogy fejlődése legkésőbbi állapotaival vannak összekötve a gondolás és megfontolás. Ámde ebben a parallelismusban nem szabad messze mennünk.

Az agyvelő gyakorlásának első feltétele, hogy arányos legyen a szerv erejével. Ha egy kis gyermeket, kinek csontjai és izmai még gyöngék, túlon-túl való állásra és járásra fogunk, izmai meggyengülnek, csontjai meggömbülnek, egyszóval nyomorékká lesz. Szintúgy, ha központi idegrendszerét értelmi munkával túlterheljük, benne örökös kárt tehetünk. Annálfogva, mert az agyvelőnek körülbelül a 7-ik év betöltével van minden része kifejlődve, a gyermek- és ifjúkorban a foglalkozásnak arányban kell állani az agyvelő állapotával. Minthogy a vérnek körülbelül $\frac{1}{8}$ -a foly át rajta, azon kell lennünk, hogy a vér, az ő tápláló eleme és működésének serkentője, a lehetőleg élellyel teljes legyen: mi végre szükséges jól szellőzött helyen való élés és alvás és a szabadban való mozgás (játék). A tüdőhöz, s benne a vérrészekhez és belszervekhez csatlakozó élely, a testben való szétoztódás után, az idegrendszert is felfrissíti.

Testgyakorlatban és tanulásban egyiránt szükséges a változatosság. A szakadatlan egyféle működés, egyféle mozgás szintúgy kimeríti az izmokat, mint az egyféle tanulmány az idegrendszert. Az embert felfrissíti a hegyről való lemenetel, mert más izmait hozza működésbe s az eddig elfáradtakat

pihenteti. Az angol ifjú nyolc-tíz esztendeig eljátszsa ugyanazt a labdajátékot vagy cricketet, s nem un rá, mert izmait felváltva gyakorolja; de már a francia ifjú nagyobb változatosságot kíván a játékban is. A két nemzet közt e részben az a különbség, a mi van étkezésükben: az angol egyhangú roast-beef és a francia változatos étlap között.

XVII-İK FEJEZET.

A játék.

A gyermekkel vele született hajlamok és ösztönök igen erősek. Egy részök éppen az élet fentartására való; közējök tartozik a játék-ösztön, mely minden egészséges emberben ellenállhatatlan impulsust ad a mozgásra. Ereje oly nagy, mint a táplálkozási ösztöné, s mondhatnám, hogy amannak a segítő-társa és kiegészítője.

A gyermek szervezete szintűgy nem teljes, azaz fejletlen, mint az ifjú állaté. Teljessé kell lennie, s e végre a természet nemcsak a test megnövését rendelte, hanem egy sokkal fontosabb folyamatot is, melynek fejlődés a neve, s mely az egyes szerveket erélylyel és kitarással ruházza fel.

Az állati test növése, mint már láttuk, alig kell egyéb tiszta levegőnél és jó tápszernél. Innen van, hogy a betegágyhoz szegzett gyermek, ha jó a gyomra, betegséje alatt jóformán megnő, azaz a szervezetére szükséges anyagok felhalmozódásából teste többet épül, mint egészséges korában épült volna, midőn a tápszerek jelentékeny részét egyéb működésekre kellett volna fordítania.

A növés hasonlít a ház építésének ahoz a munkájához, midőn téglát téglára, követ kőre raknak; ellenben a fejlődés a kő- és téglarészeknek cementtel való egyberagasztása, hogy az épület erős és tartós legyen. Mint a hogy Rómában a Colosseum épület-köveit a mész mellett még erős vaspántok is összekötik, hogy az épületet állandóvá tegyék, szintűgy a ter-

mészét is többféle módon kapcsolja össze testünk részeit, hogy szilárd és egységes szövetkezetet alkossanak. Testünknek ezt a szilárdságát gyakorlással, vagy a szervek működése által érhetjük el.

A fejlődésnek lépést kell tartani a növéssel. Az ágyban fekvő beteg gyermek megnőhet — mint mondám —; de fölkelésekor tétovázó a járása, mert betegsége alatt lábizmai nem gyakorlódhatván, elvesztették erejüket, s neki újból kell kezdeni a gyakorlást, hogy izmai fogyatékos ereje ismét helyre álljon.

E végett látta el a természet a gyermeket is, mint az ifjú állatokat, a mozgás ösztönével, mely csak a test teljes kifejlésével csappan meg. A borjú rendkívül szeret ugrálni, a bárány szintén, de teljesen kifejlett korokban sem az ökör, sem a juh egyáltalán nem él-hal a mozgásért.

Ha a gyermek nem mozogna sokat, szervezete fejletlen s oly tehetetlen maradna, mint a csecsemőé. Az a mozgás, melyet a természet a gyermeki test kifejtésére rendelt: a *játék*.

Kétszáznál többre megy az emberi test önkéntes mozgású (*voluntarius*) izmai száma. Ezek mind megannyi kosztosok, melyeket a gyermeknek naponként jól kell tartania, vagy legalább annyira kielégítenie, hogy ne éhezzenek. Tápszerek a mozgás: a természetadta segítő eszközük a mozgató csontok, kötő szálak, inak stb., és az izmoknak inhaerens összehúzó erejük. Vezetőjük a mozgásra való vágyakozás, s ellenőrük a fáradtság érzete, mely az izom túlságos megerőltetésének útját állja. íme, ez az a természetes fegyverzet, mely teljesen elégséges arra az élénk, gyors, sőt rohamos mozgásra, mely a gyermeki testben a fejlődés mellett a növésnek is hatalmas előmozdítója.¹⁾

Tudjuk, hogy a gyermekkorban rendkívül nagy a szervezet anyagcseréje; hogy a gyermek teste egyfelől a fölhasznált szövetrészek helyrepótlására, másfelől pedig a növés előkészítésére aránylag több tápszert igényel, mint a felnőtt emberé.

¹⁾ V. ö. J. Strachan, *What is plan?* IV. fejt.

A több tápszer földolgozására és a hasznavehetetlen részeknek a szervezetből kilökésére szintén sokkal több mozgás kell, mint a mennyivel a felnőtt ember teste beéri. Ennek a fokozott mértékű mozgásnak játék az igazi szerzője, mely midőn a tüdő és a szív fokozott működése útján a tápszerek gyors átfarmálódását s az elhasznált vér- és sejtszövet-részeknek a testből kiküszöbölését eszközli, a testi egészség fentartásához is hathatósan járul. Ez az oka, hogy ha a gyermek nem játszik, beteg lesz, vagy ha nem beteg, könnyen azzá lehet.

A játék a mellett, hogy a testbe a táplálkozás gyors folyamata eszközlésére, mint valamely égő kemenczébe, élelyáramokat vezet be, az izmokat is gyakorolja, mozgással táplálja, s egyszersmind a mozgásba beviszi a gyermeki lélek élet-kedvét, azt a vidám érzetet, melyet a gyermek egyénisége kibővülésének, «az emberi növény boldog kinyílásának» nevezhetnénk. Ez a lélekből spontán fakadó kedv-érzet teszi azt, hogy a játék alkalmával a gyermek nemcsak mozog, nemcsak izmokat gyakorol, nemcsak élelyt fogyaszt: hanem szabad és élénk vidámságban egyéniségét is látatja.

Tehát az állat is, a gyermek is játszik, de játékuk jóformán csak a névben egyezik egymással. (*Duo si faciunt idem, non est idem.*) Ha a kis macska a mozgó tárgyak után kapkod, a zsinórra kötött labdával vagy bojttal játszik: voltaképpen csak egérfogási (táplálkozási) ösztönét gyakorolja élettelen tárgyakon. Ha a kutya társával játszik, voltaképpen ideális (harapás nélküli) marakodást végez; tehát az önvédelmi vagy a támadó harcra tesz előkészületet. A gyermek játéka is egyfelől izomgyakorlat, mint a bárányé; de másfelől a jövőre való előkészület. A leányka bábuzása és macska fentemlített stúdiuma enynyiben tökéletesen analóg két gyakorlat.

Van azonban ezeknél magasabb vonása is a gyermek játékának, s ez a játékelemek rendezése és új combinatioja a képzetek társítása szerint; ebből kifolyólag egy új, meseszerű (kép- és képzet) világ teremtése, mely megfelel a gyermek értelemkörének. A gyermek játéka munka, mely a felnőttek munkájától a motívumra és céljára nézve különbözik. míg a játék-

ban az állatnak csak ösztöne gyakorlódik, a gyermeknek értelme, akaratereje, szóval egyénisége növekedik. Az állat a játéktárgyba csak életfentartási ösztönét viszi bele: a gyermek ellenben zsendülő egyéniségét. Különösen kitetszik ez abból az örömből, melyet a gyermek a mesék hallgatásakor érez.

Az egyéni hajlamoknak a játékban való természetes nyilvánulata oka annak, hogy a gyermekek játéka nemcsak az állattól különbözik, hanem egymásétól is, azaz más a fiú, más a leánygyermek játéka. Mindkét fél játékanak jelentékeny részét más képzetek, más actiók, más nyelv és más cél jellemzi, mert más-más munka vár rajok az életben. A leánygyermek játéka szűkkörű s főképp a bábuzásban áll, mert sorsa majdnem bizonyosan a gyermek-gondozás és háztartás vezetése. Igazán mondtotta V. Hugb a leánykák bábujátékáról, hogy «a *valamiről* (bábu) azt képzelni, hogy *valaki*: ebben van a nőnek egész jövője. Midőn játszva és álmadozva ruhát varr, bábút öltöztet s kiházasít: a gyermekből kis leány, a kis leányból nagy leány s a nagy leányból nő lesz és az első gyermek az utolsó bábu folytatása.»¹⁾ Ellenben a fiú játéka nagyon változatos, mondhatnók ezer alakú és igen gyakran semmi közetlen vonatkozása nincs az életpályához. A fiú, ha leánytestvére kötőtűjét veszi is elé, azt egészen más, férfias célra, pl. malomkerék-tengelynek használja fel. míg a leány játékanak jelentékeny része a bábuzás, a bábuk öltöztetése, serdülő korban a fiú és leány testvérek öltöztetésével és gondozásával folytatódik, s rendes háztartássá válik, addig a fiúk játéka a lehető legbizonytalanabb, mert megtörténik, hogy a ki gyermekkorában szenvedélyesen faragott vagy ácsolt, férfi korában bankárrá lesz, vagy a ki a lovakért rajongott, irodában görnyedő hivatalnokká válik.²⁾

Jól jegyezte meg Montaigne, hogy a játék a gyermek legkomolyabb munkája. Az a felnőttek munkájától különbözik motívumára és céljára nézve egyaránt, mert létrehozója belső

!) Ismerek egy igen derék asszonyságot, ki férjhez menetelekor menyasszonyi hozományképp vitte magával bábujátékát.

²⁾ Strachan, i. m. VII. fejt.

készítés s célja közvetlen örömezet; holott a felnőttek munkáját a körülmények határozzák s célja valami közbenjáró jó, a mit sikernek nevezünk. «A munka mindig céllal vagy célokkal van összekötve» — úgymond Lazarus ¹⁾, — ellenben a játék teljességgel nincs az emberi célok hálózatával semmi kapcsolatban. Az egy önálló elszigetelt tett és élvezet, törekvés és cél. Jobban talál rá, mint a szépre Kantnak az a definitiója, hogy *céltalan célszerűség*. Ezért a munka az életben is az öröm alapját és forrását készíti elé, a játék pedig maga az öröm. Jgy fogva fel a dolgot, a játék lényege oly szabad és céltalan működés, mely a kedvérzettel beéri és soha sem irányul annál több vagy valamely maradandó eredményre.

A játék nevezetes hatású a gyermek értelemköre bővítésére is egyfelől azért, mert a gyermekre a tárgyak minden ismételt találkozás alkalmával az újság ingerével hatnak; s másfelől azért, mert játék közben a tárgyak egészen a játszó képzetek szerint igazodnak.²⁾ Megfigyeli a tárgyakat, elvonja egyes tulajdonságaikat, pl. midőn ujjongva nézi a holdat, s vagy egy ív papirost zörget, vigyáz, hogy minő színe van, s minő zajt csinál ujjai között. Ekként játszás közben nemcsak tagjait (pl. ujjait) tanulja mozgatni, tehát nemcsak mozgásokat kombinál, hanem benyomásokat, képzeteket is ismétel és a mozgások s a benyomások és képzetek combinatiója neki egyformán jól esik.

A tárgyaknak és képzeteknek ez a mozgékonyosság a az értelemnek válik javára, mert az új meg új csoportosítás meg annyi új alkalom a megfigyelésre vagy a képzetek ismétlésére, melyek a játék útján állandó sorokká, apró zárlatokká tömörülnek, hogy a gondolkodás későbbi míveleteit megkönnyítsék. Ugyanez történik érzéseivel is, pl. mesék hallgatásakor, midőn érzelmei új combinatióra lépnek, a mi ismét új öröme a forrása. A mese ennél fogva a gyermekjáték szerzetté illusiók bensőbbé tétele, s hallásakor a gyermeknek saját érzései és képzetek új combinatiója esik jól.

¹⁾ *Ueber die Reize des Spieles*, 31—2. 1.

²⁾ Waitz. *Allgemeine Paedagogik*. 130. 1.

A kis gyermek működésének az a sajátos vonása — úgy mond Sikorsky — hogy nála elmosódik a különbség a szórakozás és komoly gyakorlat, valamint a dolgok tiszta megfigyelése és a képzelet alkotásai nyomán fakadó működések közt.¹⁾ Az 5—7 éves korú gyermeknél lassanként bekövetkezik a kettő elválása, minek oka nemcsak értelmi erőiben, hanem környezete hatásában is rejlik.

Még nagyobb a nevelő hatása az együttes játéknak, midőn a társulást a rokonszenv érzete teszi emberivé, s midőn az ifjak természetök affectív nyilvánulatait kicserélvén, boldogok, hogy egyéniségök nyilvánulhat s társaikéban visszhangra talál. A gyermekek társas játékaikról elmondhatni, hogy azok az életrendes működésének és küzdelmeinek ideális, mondhatnók képes kiadásai. Társas játék alkalmával felkel a gyermekben a támadás és védelem utánzó ösztöne: az erősebbeknél az a vágy, hogy társaikat vezéreljék, s a gyengébbeknél az a hajlam, hogy vezéröknek szót fogadjanak; e mellett feltámad a verseny, a féltékenység, sőt feltámadnak a fiúknál a kezdeményező és nyers erő, leányoknál a kellem és gyöngédség érzelmei, s nyomokban a leányoknál a könnyű alkalmazkodás, fiúknál ellenben az erőteljes pártokra szakadás, s mindezeknek következtében az észjárásnak, a jellemnek, s az erkölcsi megszokásoknak más-más alakulata.²⁾

Itt is megtaláljuk tehát a fiúgyermek és a leánygyermek és ismét az állat és gyermek játéka közt a nagy különbséget. Az állat játéka a jelen folytonos ismétlése, mintegy megkötése, a gyermeké *a letűnt daliás idők fölelevenítése*, midőn hadat visel gyermektársai ellen, mint a hogy Árpád népe harcolt Zalán és Mén Marót ellen; vagy pedig *a jövő haladás anticipálása*. Ez az oka, hogy a kutya játék alkalmával is folyvást annak érzi magát, a mi; ellenben játék közben a leggyengébb gyermek is hatványozva érzi egyéniségét. Cyrusról és Semiramisról mondják, hogy gyermekkorukban despotásdit játszottak; a spártai gyermekek játékaik hadgyakorlatokban, az athéneieké szó-

¹⁾ *Développement physique de l'enfant.* (Revue philos. 1885 f.)

²⁾ Perez i. m. 91. 1.

noki vitákban és művészeti működésben állottak. Az ó-kori Rómában a fiúk úgy kedvelték a bíraskodó játékot, mint a hogy az amerikai gyermek szeret börsét játszani, s játék közben milliókat nyerni vagy veszíteni.

Az említett játékokban kétségkívül megtalálhatni az utánzás elemét; de ez csak motívum, mert a gyermek a játékban jóval túlmegy rajta, s önállóan, belátása és akaratereje szerint módosít, változtat.

A gyermek játékaiban nagy szerepe van a feltaláló erőnek. Némelyik játék érdekes képeket és erkölcsi reflexiókat és eszméket ébreszt a költőkben, bölcselőkben, sőt természetvizsgálókban is. Hiszen a XVI-ik száz egyik nevezetes találmányára, a közelítő szemüvegre az adott alkalmat, hogy egy hollandi munkás műhelyében különböző üvegekkel játszottak a gyermekek, melyekből atyjok szemüveget készített. Igaz, hogy ebben az esetben a véletlen játszotta a szerepet s nem a gyermek esze; de vannak nem kevésbé fontos találmányok, melyekre a gyermek kísértményező és feltaláló esze adott alkalmat. A puskapor föltalálója köztudomás szerint egy középkori angol szerzetes (Roger Bacon); de ha találmánya leírását olvassuk, a gyermekjátéokra háramlik a dicsőség nagy része. «Félelembe ejtethni az embereket — úgymond Bacon — látás által is, ha a fénynek oly csattanását eszközöljük, mely zavarba ejti a lelket. Azt lehet gondolni, hogy ezzel az eszközzel félemlítette volt meg Gedeon a midiániták táborát *és ezt a kísértményt egy gyermekjátéktól kölcsönözzük, mely csaknem az egész világ szokásában van.*» Aztán leírja a salétrom-készüléket s azt, hogy a mennydörgés és hajnalhasadás cséppel sem nagyobb és fényesebb, mint a minőt ez az igénytelen készülék ad. Tehát a puskapor úgynevezett feltalálója maga megvallja, hogy azt nem ő, hanem ő előtte a gyermekek találták ki.

Vannak más félelmetes dolgok is, melyekkel szintén jóval előbb mulattak a gyermekek, mint a felnőttek. Ők jöttek rá a gőz feszítő erejére is. Evans Olivér, a légnymású gőzgép hírneves feltalálója beszéli, hogy körülbelül tizennyolc éves volt, midőn gyermekeket vett észre, kik, hogy petárdát készítsenek.

egy puskacsőbe kevés vizet tettek, s aztán lefojtották. A cső alját a kovács kohójába tévén, csakhamar bekövetkezett robbanás. «Íme, — kiáltá az ifjú Evans — az a mozgó erő, melyet meg kellett találnom!» s aztán egész életét e nagy eszköz lehető legjobb felhasználására fordította. Ferracino, a XVIII-ik százban a legderékabb olasz mechanicusok egyike, szint oly szerencsésen járt a gyermekekkel, mint Bacon és Evans. Első találmánya egy óriási fűrész volt, mely a szél mozgatására a legbámulatásabb szabatossággal végez igen nagy munkát. Mint maga megvallotta, úgy jött rá találmányának a gondolatára, hogy egy gyermeket látott játszani papírból készült kis malommal.¹⁾

A játékban dramatizáló természetünk diadalmaskodik: cselekvést kér a gyermek értelme, s cselekvényben talál enyhületet a gyermek érzelme. Ez az a vonás, mely az igazi játék alkalmával izzásba hozza az ifjú tehetségei legnagyobb részét, megsokszorozza önérzetét, s néhány órára Nagy Sándorra, Július Caesarrá, Demosthenessé, Ciceróvá teszi.²⁾ Ilyenkor érzelm és képzelet minden ifjút szárnyára vesz, s pórfít királylyá, királyfit Istenné tesz. Cseppet sem lealacsonyító tehát, ha természetünk e fenséges vonásában maga Isten is osztozik velünk; s ha a XVI. és rá következő száz nagy mesterei (Leonardo da Vinci, Rafael, Murillo stb.) a gyermek Jézust Keresztelő János játszótársának festik. E tekintetben is deálunk lehet Jézus. A ki a játék kezdeties elemeiről az eszmény oly magas fokára emelkedett, mint a gyermek Jézus, az fenséges példájával mintegy megszentésé azt a nevelő eszközt, mely tehetségeinkre való hatványozó hatásáért méltán lehet az értelmi és erkölcsi erély nagy művelője.

A művészet megörökítette játszó Jézuskák azt is tanu-

¹⁾ L. erre E. Fournier, *Les jouets et les jeux l'enfants*, V. fej.

²⁾ A játéknak a szellemre, s különösen az egyéni és nemzeti jellemre való eme csudás hatását földünkön ma csak az angol nemzet ismeri igazán, minthogy közép- és felső iskoláiban a játékokkal szintoly rendszeresen foglalkoznak az ifjak, mint a stúdiumokkal, pl. hetenként 20—25 órán. (L. erre szerzőnek az angol iskolázásról írt műve II-ik kötetét.)

sítják, hogy legépületesebb a gyermeknek gyermektársával való játéka. A kereszttel játszó Bambino erélye láttára, bámulattal telik el a gyermek Ker. János; mint a hogy a még tanuló Napóleon hógomolya-játékával ámulatba ejté tanuló társait. Ez a magas fokú értelmi és erkölcsi erély szintűgy felkölti rokonszenvünket, — s az úgyszólván semmi anyagból (pl. egy kis fővényből) sokat és sokfélét alkotni tudás láttára kicsiben az a bámulat érzete kél fel bennünk — mint a minőt felköltött népében az olympiai Zeus, vagy a minőt érez minden elmélkedő keresztyén, midőn a Biblia eme fenséges szavait olvassa: «monda Isten: legyen világosság, és lőn világosság.»

A gyermek játéka meghazudtolja azt a régi közmondást, hogy *ex nihilo nihil*; ellenkezőleg, a semmiből mindent tud alkotni. A kis ember nagy munkát végez, midőn a fővényhalom mellett ülve, alakatlan gödröt váj benne, majd betölti és újból kezdi. Miről gondolkodik? ki tudná megmondani; talán azt mondhatnók, hogy cselekvésben gondolkodik. Annyi bizonyos, hogy játék alkalmával a gyermek egyéniségének kifejlése egyfelől a figyelemnek azon a fokán alapszik, melyet játék tárgyába beolt; másfelől azon a leleményességen, melynél fogva képzeit vagy a tárgyakat rendezni bírja. Hogy a játék a gyermek egyéni hajlamainak kijelentője, sok kitűnőség életrajza igazolja. Kölcsey gyermekkorában Athén alaptervét rajzolta homokba, hősobrokat emelt görög hősöknek és dicsbeszédet mondott reájok; Tizian virágokból facsart festéket, hogy fessen; Newton, saját vallomása szerint, az osztályában hátul járt, két-ségkívül, mert elméje rendszerint oly tárgyakkal foglalkozott, melyek iránt mélyen érdeklődött. Így volt Petőfi, így Scott Walter, ki 13—14 éves korában órákat töltött románc-írással, hogy társait mulattassa. Ritka az oly kitűnőség, mint Macaulay, a ki nem szeretett játszani, s kinek egész ifjú korában, mint szegény sorsú anyjához írt levelében mondja: «szorgalom volt a kenyere s figyelem a sava.»

A gyermeknek legjobb játékszerei a természeti, vagy be nem végzett tárgyak (fővény, kavics, agyag, egy darab fa), melyeket mozgó képzeihez képest sokféleképpen tud idomítani,

s különböző képzetei megvalósítására felhasználni. Egy vesszőből kitelik a legtüzesebb paripa, majd egy kocsirúd, majd ismét egy ostornyél, egy házgerenda, stb. A bevégzett játékszer a gyermek képzetait megzavarja, mintegy láncra veri, hogy szabadon nem mozoghatnak, holott éppen ez a mozgásszabadság egyik jellemzője a játéknak. Ebből érthetni, hogy a gyermek a művészi játékot hirtelen megunja, hogy őt a bevégzett és a bonyolult alakú tárgyak nézése kifárasztja; ellenben kedveli az egyszerű alakot, s hogy igazi játékszerré tegye, széttöri. «A gyermek e tekintetben egy kis philosoph: nem az új játékszer tetszik neki, ha mindjárt aranyból van is, hanem az összetört puska, fakard vagy bábu, mely vele együtt élt, mely panasza nélkül engedte magát darabokra szedni, melylyel bizalmasan barátkozott, melyet örömeiben megcsókolt, bánatában könnyeivel áztatott. »^{a)} A gyermek a játékszert nem bámulata tárgyává teszi, hanem érzékei, képzelete, utánzó és feltaláló ereje gyakorló eszközévé. Egy épkezláb és értelmes fiúnak többet ér egy fából összeácsolt szekér, melybe különböző anyagokat rakhat, mint a gyermekjáték-üzletekből kikerült finom festett kocsi; vagy becsesebb egy papírdarabokból összefércelt sárkány, mint a boltból vett drága portéka. A gazdag ember gyermeke drága játékszerei mellett unatkozik, a sok drágaságot «semmi»-nek tartja: ellenben a szegény ember gyermeke minden «semmiségnek» örvend és boldog. Ha a drága játékszernek egyéb rossz oldala nem lenne, magában az is elég veszedelme, hogy a gyermek saját érzéseire való figyelés és tapasztalataiból való tanulás helyett, megszokja a maga kedvtelését a körülötte levők ízlése és nézete szerint Ítélni meg.

Ha a gyermek a játékban hamar kifárad, jobb, ha a játékszert csak rövid időre kapja meg, mint ha megvárjuk, hogy ráunjon. A mely gyermek a játékszereit megfigyeli és a közben gondolatával mulatozik, egyáltalán nem ellensége azért a tárgyaknak, hogy azokat összetöri. Sőt ha a gyermek bizonyos eszközökkel és készülékekkel való foglalkozás iránt nagy ked-

¹⁾ G. Droz, *l'enfant* 215. 1.

vet tanúsít, bármi áron meg kell azokat szerezni, mert mint Galton mondja «az ily speciális ízlés nagy becsű tőke lehet egyesre és nemzetre egyiránt, s annak a szívtelen elfojtása egyet jelent a nemzeti erő elpusztításával.»¹⁾

Az értelmes nevelő tudja, hogy a legigénytelenebb eszköz is lehet igen becses a nevelésre, s ennéllogva növendékét oly játékokkal látja el, melyek nemcsak örömet okoznak, hanem az értelmi és érzelmi rendszer kifejtését is elésegítik. Továbbá nézze a nevelő türelmesen és érdeklődjék a gyermeki lélek ez apró, de fontos érdekei iránt, melyeket a felnőttek rendszerint türelmetlenül kicsinylenek. «Úgy tetszik — mondja helyesen Rosmini — hogy isteni mesterünk, az emberi lélek nagy ismerője: Jézus ezekben a gyermekes gyakorlatokban a pusztá játéknál és idővesztésegeknél sokkal többet látott, — t. i. az egyszerű és tudatlan lélek élénk működését, mely vágyva vágyván a tudásra, beölti magát az érzéki világba, hogy róla a tények szakadatlan megfigyelése és rajtok tett kísértményezés útján érthető fogalmat szerezzen.»²⁾

A játékokat sokan sokféleképp osztották be. Guts-Muths *ülő-, mozgó-, oktató- és társas-játékokat* különböztet meg, s azokat ismét külön rendekbe osztja a szerint, a mint a figyelmet, az emlékezetet, a képzeletet és elmeélt, az ítélő erőt s az ízlést művelik. Lazarus értelmi (vagy szerencse-), gyakorló és néző játékokat vesz fel. Fonssagrives a *fiúk és leányok játékait* megkülönböztetvén, ez utóbbiakat hat csoportra osztja, ahoz képest, a mint az izmokat vagy a test mozgékonyosságát nevelik, avagy a testtartás kecsességét, az érzékek és különböző értelmi tehetségek művelését szerzik, vagy pedig az *anyai (házias)* érzet előiskolái.³⁾ Ezekkel szemben a legegyszerűbb és legheylesebb lesz *gyakorló és test-edző (athletikai)* játékokat különböztetni meg. Amazok a testi és lelki erőket gyakorolják, emezek pedig a testet és főképp az akaratot edzik. Természetes, hogy a játékok mindkét faja, mihelyt társaságban játszszaák: *társas játékká* lesz.

¹⁾ *English Men of Science*. 196. 1. — ²⁾ *Method in Education*, 81. 1.

³⁾ *L'éducation physique des filles*, 94. 1.

A gyakorló játékok általában kisebb gyermekeknek valók, pl. a cigle, golyócskázás, a macska és egér, bárány és farkas, szembekötödsdi, cice, gyűrű-szöktetés stb. Testedző (athletikai) játék a labdázás legtöbb faja, pl. a longa méta, kótya, бүдү, székely benforgó stb., továbbá a havazódás, a csapó, a lovas csata, bakkfütty, iskola vagy osztályosdi, háborúdsdi stb. Ismeretésük nem tartozik ide s csupán a labdázásról, mint a legrégibb és a legelterjedtebb játékról fogok megemlékezni.

XVIII-İK FEJEZET.

Társas játékok és atletikai gyakorlatok.

I.

A játékok, a velők egybekötött társulásnál fogva, az ifjút a legnagyobb kedvéréttel töltik el, különösen azért, mert küzdelemmel járnak. Az e közben felszínre került ellentétes érzelmekből fejlődik ki a legmagasabb fokú izgalom. «Ezekben a játékokban — mint Lazarus mondja — a győzelem érzetét keressük, mely saját erőnknek a többiekét fölülmúló túlsúlyából ered. A versenytársak ilyenkor kettős szolgálatot tesznek: az erő mértékei s egyszersmind egymás ellensúlyozói. Nincs az az erőmérő, avagy erőmívelő, mely oly biztosan hatna, mint a verseny. Ez túlesz a kötelességen és lelkiismereten, a jutalmon és sikeren; pl. a kocsist semmi borraivaló sem bírja oly sietésre és ügyességre sarkalni, mint egy másik, őt túlszárnyalni akaró társa.»¹⁾

Hathatósan fokozza a versenyt a különböző pártok küzdése a sikerért, melynek folytatása az egyes pártok körében az u. n. keblü verseny, hogy minden tag mentől jobban kitegyen magát. Ezek a tények szerzik a közösen játszott verseny alkalmával az erkölcsi látókör kitágulását, midőn az egyén

¹⁾ Lazarus, *Ueber die Reize des Spieles*, 131. 1.

háttérbe szorul, tanul lemondani a közért: a közjó lesz csak az egyetlen és legfőbb jó; s mialatt a testi erők működéseik közben megfűződnek, újjászületnek, a győzelemre sarkaló becsvágy az eszményiség egy fajává magasztosul. Így szokik az ifjú önzetlenségre, az iskolai otthon szeretetére, a mi legjobb bevezetés a hazaszeretetre.

Egy közös győzelem és a vele járó elismerés szerzetté öröm bizonyára a fiúkor legboldogítóbb és leghumanizálóbb érzete. Ily alkalommal a boldogság érzése befolyására mintegy megnyílik a szívnek minden pórusa s a játzókra bizvást alkalmazhatni aztajézusi mondást: «boldogok a tiszta szívűek.»

A ját ék-versenyek keltette lelki izgalmak rászoktatnak, hogy bizonyos ügyet egész hévvel felkaroljunk, s ez a hév (érzelmi rész) az, a mi cselekedeteinknek színezetét adja, meggyőződésből fakadt voltát mutatja, mi nélkül az egyén jelleme hangtalan és színtelen. Ezért mondhatni, hogy sokszoros becsüek az ily játékok, mert a mellett, hogy a) felfrissítik a munkában kifáradt izmokat és idegeket; b) humanizáló és erkölcsösítő hatásúak, mert lehetővé teszik, hogy az egyoldalúan megfeszített lelki erők közé harmóniát vigyünk, a mi a testi és szellemi erők foglalkozása következtében az egyéni vonások kiválását, aí egyéniség önállóságát s a személyiség megszülemelését eszközli. Maga a játékbeli társulás éppen az elébb említett bonyolultságnál fogva sokkal tökélyesebb, mint az iskolai munka közben történt társulás, minélfogva az legjobb elékésztítő arra az erkölcsi harmóniára is, melyre a társas életben, mint célra törekszünk. Kétségtelen, hogy a társas játékok feltalálása az erők ily összhang zására való ösztönszerű törekvésből ered.¹⁾

A legkitűnőbb társasjátékok ősrégiek és közös kincse az

¹⁾ Herodot elbeszélése szerint Atys, Lydia királya volt a legtöbb görög játék feltalálója. Midón országában éhhalál pusztított, a nagy szükség felébreszté benne a feltaláló erőt. Játékokkal rövidíté meg népének az időt, mely az éhezés miatt megnyúlt. Népét két részre osztá: mialatt Ma az egyik evett, az alatt a másik játszott s másnap megfordítva történt a dolog. (*Herod, Musae.* I. 94.)

emberiségnek. A szembekötősdit, hunyósdit a régi görögöknél (*chalké müia* v. *müinda*) név alatt játszták, s a perzsáknál Cyrus szintúgy kedvelte és játszta, mint a hogy kedvelte és játszta katonáival Gusztáv Adolf és játszottuk mi. A székely földön is nevezetes *romát*, más eszközökkel, a Fáraók korában is játszták Egyiptomban; a mai pof- vagy dúc-játék az angol *hot-cockles*, a francia *main-chaude* játékot a görögök *kollabismos* néven ismerték, s hogy a zsidók is játszták, annak tragicus emlékét őrzik az újszövetség ama helyei, melyek szerint a római katonák e játékot gúnyra fogva Jézus szemeit bekötötték, s őt arcul vervén, kérdezik vala: «prófétáld meg, ki az, a ki téged arcul vere?» (Luk. 22, 64.) Az egyiptomi festményeken gyakran előforduló játék, olasz néven *mora* (latin néven: *micatio*), angol *flashing of fingers*, magyarosan ujj-villantás, *) — a földközi tenger vidékén háromezer évesnél régibb s ma egyiránt ismeretes Olaszországban és Chinában. A mai páros vagy páratlant a rómaiak *par-impar*, a görögök *zuga é azüya* néven játszták (Aristophanes. *Plutus*.) A sakkjátékot Pénélopé kérői is ismerték *plinthion* vagy *pólis* néven, sőt a régi egyiptomiak is szenvedélyes sakkjátékosok voltak. A kis kövekkel való játék, melyet székely földön az ujj begyeitől «begy ezés»-nek hívnak, a görögöknél *pentalithizein* volt. — Továbbat a bábu-cultusról is elmondhatni, hogy talán oly régi, mint az ember, s múzeumainkban nem kis számban akadunk bábukra és apró csecsebecsére, melyekkel egykor talán athénei leánykák töltöttek boldog órákat a Parthenon tőszomszédjában. És ott van végül a sárkány-eresztés, mely nemcsak nálunk szokásos, hanem új-Zeelandban is; legnagyobb mértékben pedig Chinában, hol esti járkáláskor idős emberek is kezökben sárkány-madzaggal járnak-kelnek, mintha ölebet vezetnének.

Tehát elmondhatni, hogy a legelterjedtebb játékok a legrégibb idők óta közös kincsök a legkülönbözőbb nemzeteknek, s ha Cyrus, Plató és a Fáraók korabeli gyermekeket gyermekeink mellé állíthatnók, mint játszótársak egymásra ismernének.

*) Azaz a hirtelen kiterjesztett ujjak számának kitalálása.

A báбуzás mellett vannak a leányoknak külön játékaik; de vannak olyanok is, melyeket a fiúkkal vegyest játszanak, s szervezetök egészségére edzőleg hatnak. Ilyenek: benn a bárány, künn a farkas; a cice különböző fajai; a tyúk és csirkéi; a körforgással, sántikálással párosult játékok, csuporkásdi stb.

Az összes játékok közt talán legtöbb nyomot hagyott a történelemben a *labda*. Homér Odysseája szerint Nausikaa labdajátékában gyönyörködtek a nézők, s számos vázafestmény maradt fenn, melyekben a labdajátékot tánc és ének kísérte s így ragadt rá a név a táncra is (ballare, francia: bal, magyar: bál), sőt a táncot kísérő énekekre is (olasz: ballata, francia: ballade, magyar: ballada.)¹⁾

A labda a testedző társas játékok királya, melyet a rómaiak a görögöktől vettek át. Rómában a vagyonosak külön labdaházat (sphaeristerium tartottak, hol a kis labdáé (pila) és a nagy széllabdáé (follis) volt a fő szerep. Martial egyik epigrammjában mindenkinek ajánlja a íollist: «Folle decet pueros ludere, folle senes.» Galenus könyvet írt a kis labdáról, mely ma is olvasásra érdemes.²⁾ Augustus, Július Caesar, Vespasianus, Severus nagyon kedvelték a labdajátékot. Plutarch szerint Gato minden délután a Mars-mezőre sétált labdázni, s ezt a szórakozást még a politikáért sem hagyta el. Nemcsak a gymnasiumokban, hanem a fürdőkben is voltak sphaeristeriumok berendezve.

Nagy-Britanniába k. b. J. Caesar katonái vitték be a labdát; a íranciák pedig a keresztes háborúk alkalmával tanulták el a kelet-római birodalomban. A görög tzycanisterium, a persa chugan, francia chicane eredetileg Languedocban dorongokkal csapdosott fagolyó labda-játék.³⁾ Az angolok sokáig nem játszották és a renaissance korában a franciáktól tanulták el. Az a XV. és XVI. százban általánosan elterjedt játék volt Olaszországban.

¹⁾ L. erre Tylor értekezését *Fortnightly Bevietr* 1879. 737 s köv. 1.

²⁾ A labdajáték fajaira 1. Porzsolt L. *A m. labdajátékok könyve*.

³⁾ L. Fournier, *Histoire des Jouets et des Jeux d'enfants*. 190. s köv. 1.

Franciaországban a labdázás (a kifogó labda; pila palmaria, jeu de paume) *királyi* játék. VIII. Károly csak ezi szerette; XI. Lajos rendkívül kedvelte, s XII. Lajos szintén, mert abban a korban labda nélkül nem képzeltek udvariasságot. II. Henriknél nem volt senki jobb labdázó, s midőn Rabelais Pantagruel labdázási ügyességével dicsekedett, nyilván a királyra célzott, mint növendéke mintájára.

Mentől jobban kedvelte az udvar a labdát, annál inkább vágyott rá a nép, s egyre kezdtek megnyílni Parisban a labdaházak (tripots). 1530-ban királyi rendelet adta tudtul, hogy zárják be az oly labdaházakat, melyekben nem nemes emberek játszottak, s hogy új labdaházakat építeni nem szabad. De a nép nem sokba vette a rendeletet, mi miatt a parlament közbe lépett és megbüntette azokat, kik a nemesek testgyakorlataiban lelték örömüket. IV. Henrik szintén kedvelte ezt a játékot: izmait ez készítette elé a háborúra, s ez mentette meg a katona király rugalmasságát béke időben. Néha egy ingre vetkőzve egész délutánokon labdázott a király. Sully, Gondé és Turenne herceg s a legkitünőbb államférfiak labdáztak; de már XIV. Lajos udvarában kevésre becsülték ezt a férfias játékot. Ez a király többre becsülte a billiardot és a kártyát; azután sem XV., sem XVI. Lajos nem játszottak labdát. 1789 után meglehetősen le hanyatlott ez a játék; a labdaházak elhagyott állapotra jutottak, s ipari, egyházi vagy színművészeti célokra használtattak. A kifogó labda egyik korcsfaja a kerti vagy gyepi labda (az angoloknál: *lawn tennis*), melyet hölgyek és papok számára találtak ki. A gyepi labda francia eredetű, s az angol királyok s főnemesek a francia udvartól tanulták el. Angliában leginkább játszották IV. Henrik s Franciaországban V. Károly idejében; I. Jakab angol király pedig fiához írt levelében ezt a játékot különösen ajánlja, azzal indokolván, hogy egy uralkodó míveltségéhez okvetetlenül szükséges.

Az angoloknál különösen a *kirúgó labda* (foot-ball) van elterjedve, mely főképp a lábakat foglalkoztatja. A velejáró sok veszedelem miatt királyi rendeletek tiltották ezt a játékot. 1314-ben II. Eduárd formailag megtiltotta s a tilalmat isme-

telték III. Eduárd és IV. Henrik. A scot királyok szintén elkövettek mindent, hogy a kirúgó labda szenvedélyét a népből kiirtsák. A puritán forradalom meg is törte a régi hagyományt s midőn 1823-ban a rugbyi iskolában újból feltűnt, a királyságot a harag indulata járta át, melyet kivált a hírlapok s a templomi szószékek tolmácsoltak. Ámde a játék védelmezői bebizonyították, hogy a football a) hagyományos nemzeti játék, b) férfias, mert veszélyes, tehát méltó a britt racehoz, mert ha a nemzet erős és méltó akar lenni magas rendeltetéséhez, hogy a világon uralkodjék, akkor fiai ne féljenek e játék veszélyeitől. Sőt azt játszaniook hazafias kötelesség, mert nagyban míveli az izomrendszert, az ügyességet, hidegvért, bátorságot és a fegyelem érzetét. Ez a játék kitűnő tüdőt és szívet igényel; a velejáró veszély és nehézségek a játszóra nézve legyőzendő második személylyé változnak, s minden erejét megfeszíti, minden ügyességét latba veti, hogy a sokszor életveszélylyel járó játékban pártja győzzön, s a győzelemmel járó ittasságban részesüljön.

Míg a cricket labdát félesztendeig mindennap lehet játszani, a kirúgó labdát hetenként csak kétszer játszódják, s akkor is csak egy-két óráig. Igaz, hogy a sebésznek dolgot adhat ez a játék, de az orvos munkáját megkevesbíti. A vele egybekötött dulakodás hirtelen halált is okozhat, s ötven esztendő alatt 20 ily esetet jegyeztek fel, ide nem számítva a súlyos sérüléseket, csonttöréseket stb.

A labda — úgymond Daryl — nemcsak összes izmainkat gyakorolja, hanem erősíti az ízületeket, gyorsítja a vérkeringést, élénkíti a bőr működését, egyszersmind gyakorolja az erőt, ügyességet, az ítéletet és értelmet. A ki két óra hosszat labdázik, futás, ugrás és egyéb mozdulatokban annyit mozgott, mintha egy pár mértföldet gyalogolt volna, s egy pár száz labdát húsz méter magasra dobott volna; szemmel tartván ellenfeleit, elleste szándékaikat, ellensúlyozta ütéseiket: egy szóval férfiasan töltötte idejét s egy heves küzdelembe belevitte egyénisége összes testi és értelmi erőit és akarátát, s e mellett kitűnően mulatott és még sem fáradt el. A labdázó kipirult,

mosolygó arca, ragyogó tekintete, játék után fokozót étvágya és szomjúságérzete arra mutatnak, hogy mind maga a játék, mind a vele egybekötött boldogság érzete a leghatalmasabb szer az izmok gyakorlására s az idegek erősítésére. Egy szóval a labda-játék testünket fürge mozgásra serkenti, lelkünket öröme gerjeszti.

És most térjünk át a tulajdonképpeni atletikára és atletikai játékokra:

II.

Az *athletika* kezdeményezői az ókori görögök, kik a nemzeti játékokon győztes athletákat az állam dicsőségének tekintették, megjutalmazták, diadallal haza vitték, adófizetés aló fölmentették, díszhelyekre ültették, szobrokkal és költeményekkel dicsőítették s nevöket az utódok szájról-szájra adták. Homer szerint nem érhet embert nagyobb dicsőség az életben, mintha keze és lába használatában tökéletes; s mikor Euryalus legjobban pirongatja Odysseust (Odys. VII.) azt veti szemére, hogy «nem athléta».

A rómaiak gyakorolták ugyan az atletikát (agonistikát), s kivált a köztársaság vége felé némely görög ízlésű vagyonosok nyaralóikhoz gyakorló helyeket (*gymnasia*, *palaestrae*, *gestationes*) is építettek; de az atletika soha sem volt Rómában népszerű, sem a fiúk görögös atletai gyakorlatait nem kedvelték. Jobb szívvel nézték a *professionatus gladiátorok* gymnastikai gyakorlatait a pompás thermákban, *amphitheatrumok*ban és más *collossalis* épületekben.

Míg a görögök nemzeti játékaik alkalmával az emberi test szépségében gyönyörködtek, Rómában a tömeg a görög atletika helyére került cirkuszi kegyetlen játékok alkalmával — mondhatnám — a vér szagán és a halál látványán lakmározott. Nem is felejtik el a történetírók a rómaiak bukása okai felszámolásánál fölemlíteni a testedző játékok kiveszését vagy elfajulását.

A görög atletika ötös viadala (*pentathlon*): futás, ugrás, birkózás, korong (diskos)- és gerely-dobás ma is gyakorlatban

vannak. A korong-dobás ma is meg van az arabok testgyakorlataiban, csakhogy más játékkal van kombinálva, t. i. a ki-dobott tányérral egy kőgolyót kell bizonyos irányban lökni.¹⁾ A gerelyvetés éppen régi sport, s abban más nemzetek fiait felül is múlják az arabok.

A magyaroknál ősrégi szokás volt a győzelmi tor, mely daliás test- és fegyvergyakorlatokból állott. Történetiróink szerint, a munka bevégezése után tartott *áldomáskor* párducos Árpád daliás játékot hirdet az ifjaknak, kik elsőben futtatásban kelnek versenyre, majd nyíllal a repülő arany kerecsenyre (solyomra) lönek, aztán birkóznak s karddal vívnek. Költőink is megénekelték ezt (Vörösmarty, *Zalán futásában*; Arany, *Daliás időkben*).²⁾ A régi magyar torna talán nyilvános verseny volt, összekötve vívással, gerelyvetéssel, nyilazással, futással és birkózással: tehát valóságos atletika. II. Lajos ügyes volt az íjjazásban s ugyan ő 13 éves korában részt vett a fegyverjátékokban. Bethlen Gábor a maga használta nyilait öcscsének hagyományozta. Serdülő ifjúságunk még a XVI. és XVII. százban is vitéz- vagy fegyverjátékokat játszott és nyilakkal lövöldözött. Őseinknek különös gondjuk volt, hogy a tanuló ifjúság a szabadban eleget játszódjék. Az iskola udvara közepén ott állott a tekéző kő, s ha a tekézésbe belefáradtak, labdával mulattak. Versenyfutás, tőke-, árokugrás, üres hordókon átugrás, lovaglás, vívás, lövöldözés gyakorolta testileg az ifjúságot; továbbá a tanulók tekével, forgattyúval, kézzel s parittyával hajigáltak.³⁾ stb. A népies atletikához tartozott a birkózás, balta-

¹⁾ Wetzstein damasktisi némef konzul följegyzése szerint, az arabok testgyakorlata sokban emlékeztet a görögökére, s még a játék és fegyver elnevezések is, kevés kivétellel, a görög szavakból erednek. «Herkules» 1884. 5. sz.

²⁾ *Sokan törtek lándzsát, lovon úgy, mint gyalog,*

Voltak mindenféle testi viadalok.

Birkózás, lovaglás, kopjavités járta,

Dolgozott, nyíl és kard, buzogány és dárda;

Majd paraszt szerszám is jött napfényre végül:

Kasza, villa, fustély, csupa nevetségül. (Arany, *Daliás idők*, 370.)

³⁾ *Sport és játékok a XVI. és XVII. százban.* Radvánszky B. «Századok» 1888. 293. és 320.

vetés, (mely a Balaton vidéken máig fenmaradt) továbbá a cölöpöknek földbe verése, az u. n. «rómázás» (mely az egyiptomiaknál is ismeretes volt), botvívás, buzogányforgatás, lovaglás, melyben kivált az alföld népe ma is kitűnő: egy szóval a magyar nemzetet összes hagyományai az athletikára utalják, s félbeszakadását háborús viszonyaink okozták; ellenben a németeknél a testgyakorlatok már a középkorban inkább katonai gyakorlatokra szorítkoztak és a feudális arisztokratia kiváltsága voltak. Az egyház ellenzése és a puskák elterjedése a lovagtornázás lehanyaglását okozta, míg a múlt száz végén és e száz elején Jahn, Guts-Muths és Spiess azt a tornázást alapították meg, mely a teoriáért élő-haló nép vérlejtéséhez való, melynek iskolai részét, a nemzeti motívumoktól megfosztva, legújabb időben hozzánk is átültették.

A görög athletika igazi örökösei az angolok, kiknek egész társadalma nagyra tartja a test-edzést, s az ifjúság acélozott izmaiban látja a nemzeti vagyon nagy tőkét és a nemzeti műveltség biztosítékát. A mai athletika tartalma a görögök felfogásához képest kibővült, s magában foglalja a gyaloglást, útást, ugrást, hegymászást, ökölvívást és csolnakázást, birkózást, korcsolyázást, kerékpározást, úszást. Lássuk ezeket sorban:

1. *Gyaloglás* (pedestrianisme) természetes athletika, mely szintúgy, mint a futás és ugrás, az izmok legnagyobb részét foglalkoztatja, s e mellett fejleszti a mellkast, bővíti a lélekezést és csendesíti a szív működését az izgékony szerkezetüeknél. Első tekintetre úgy tetszik, hogy legkönnyebb dolog jól járni, s hogy rá tanítás sem kell; holott bizonyos, hogy e részben is szükséges az okos, fokozatos és tudományos vezetés. A gyaloglónak a sarkát előbb kell a földre tenni, mint a nagy lába-ujját, s e mellett nagy gyorsaságot kell kifejtenie és fentartania. Hogy ezt a kettős célt eléje, foglalkoztatnia kell az egész izomrendszert, a lábszárt és combizmokat a helyből mozdulás végett; az oldal, a váll, a mellkas, a has- és karizmokat pedig, hogy a testnek a sarkokra nehezedését megkönnyítsék. Ezért oly üdvös ez a gyakorlat, s tartják nagyra azt a vadászok és egyszerű sétálók.

Hogy a gyaloglás teljes és üdvös hatású legyen, a végre szükséges, hogy a test súlypontjának függélyes vonala a sarkon menjen át, mely először érinti a töidet, s melynek erősen kell támaszkodni, hogy a következő lépésnek a kellő rugalmasságot (elán) megadhassa. Nem szabad a lábujjakra nehezednünk, mert ezzel csak a mértéket rontjuk meg, a test súlyát előre vetjük, minélfogva a járás ügetéssé változik.

Másik igen fontos dolog a lábat minden lépésre feszített térdrel és a térd meghajlása nélkül vetni előre, mert minden térdhajlás a test súlyát a nagy lábujjra veti. E miatt szorítják merev (Nagy Frigyes-féle) lépésre a katonákat, a mely lépés járásukat jellemzi. Ez a járás nem kecses, nem szép, de tudományos, és az ember testi értékét neveli, mert célja az, hogy az izmokat minden lépeskor maguk összeszedésére készítse.

Végül járáskor fontos dolog a vállakat visszahúzni, a fejet magasra tartani s a hasat előre, hogy a lélekzés működése lehető szabadon történjék. A törzs sem marad tétlenül; a karokat föl kell emelni, a könyököt könnyen behajtani s a két kézzel, ha szükség, egy kis fahengert kell forgattatni, hogy támpontjuk legyen. Csak eme szabályok mellett tarthatni tartós gyaloglásban a testet, könnyíthetni meg terhét az alsó végtagokra nézve, s szerezhetni és tarthatni meg a mindig egyforma hosszú lépést, társítva azzal a járásbeli legnagyobb gyorsaságot. Eme szabályok megtartása mellett a gyaloglásban a sikerre több erkölcsi és testi erély, nagyobb kitartás és tökéletesebb «conditio» kell, mint akár a legerőteljesebb futásra.

A járásnak egy faja a falábozás, mely nemcsak a láb- és karizmokat gyakorolja, hanem az egyensúly megtartása által a gerincoszlopot is. Sajnos, hogy ma már csak faluhelyeken, s ott is csak sáros időben használják, holott futással és ugrálással egybekötve, fontos szolgálatokat tesz a szervezetnek, mint akár a korcsolyázás; pl. Erdélyben a Mezőség falvaiban.

2. A járás fokozása a *futás*. Futás alkalmával fődolog könnyen és gyorsan menni, még pedig a nagy lábujjakon, a bokának teljes működés-szabadságot engedvén. A testet előre kell vinni, és nem hátra, mint a járásnál. E részben a könnyű

testüek csont- és izomrendszerük súlyával nagy előnyben vannak a nehéz testüek fölött, holott a járásban, a legkülönbözőbb növésű és súlyú egyének lehetnek győztesek.

A kis és nagy távolságra futáskor más-más izmok működnek. Kis távolságnál a lábszár elő-izomcsoportja adja főként a gyorsaságot, mert szakadatlanul ismétli a lábemelő mozgást, melytől az eredmény függ. Nagy távolságnál a lábszár hátsó izmai a hajtó kerekek, s intenzívebb erőfeszítést tesznek. Ugyanezt tapasztaljuk a lovaknál is. Futáskor fontos dolog a könyököt a testhez szorítani, a fejet magasra tartani, s a lábszárakat a testtörzs alá húzni. Ide tartoznak a gyermekek lovasdi játéki, melyekben a szaladás a főcél, s az egyes fogatoknak a hámból való kirúgása, s az u. n. csikóknak nyughatatlan magaviselete (harapás, rúgás, koplalás, a fej hánya-vetése stb.) igen jó szolgálatot tesznek az izomrendszernek.

Ide sorozhatni a cigánykerék vetést is, midőn a gyermek kezét és karját láb helyett használja s jókora távolságra szaporán megy rajta. Szükségtelen említeni, hogy a karizmoknak ilyenén edzése és kitaró erőfeszítése rendkívül hasznos.

Itt említem meg az u. n. kecskebukát, a gyepes vagy porondos helyen való fejre állást, melyet a fiúk szeretnek próbálgatni. A 10—14 éves fiúk koponyacsontjukat ezzel erősítik, s alkalom adtán nagy hasznát vehetik.

3. Az *ugrás* minden alakjában hatalmas gyakorlat, s talán egy mozgás sincs, mely jobban igénybe venné az izomerőket s inkább tömörítené a szervezet erejének mintegy egy ponton való kicsattanását s egyszersmind többel járulna az ifjú rugalmassága és hajlékonysága megadására. Homérnak sok oka volt bámulni és dicsérni hősének azt a lábkönnyűségét, mely az athleta legritkább és legbecsesebb tulajdonságait, a hajlékonysággal és az alak finomságával párosult erélyt egyesíti.

Az ugró játékok közül nagyon hasznos az u. n. bakkfütyty, midőn a guggoló fiúk lábaikat mereven tartják, s várják, hogy társaik rajtok átugorjanak, hogy aztán ők is guggoló társaikon átugorhassanak. Ez a játék erősíti a gerinc-oszlopot.

4. A *hegymászás* (touristika, alpinizmus) az atletika fiatal tagja, a legújabb idő sportja. A görögök nem ismertek Alpokat; a rómaiaknál Livius «förtelmeseknek» nevezte. Saussure a múlt száz egyik leghíresebb természetvizsgálója az elsők egyike, ki 1787-ben megmászta a Mont-Blancot, s lelkesülten írja róla: «úgy éreztem, mintha egyedül éltem volna túl a világot és hulláját lábam alatt látom kiterítve.» Goethe szintén kedvelte az Alpokra való kirándulásokat, s igaza volt, mert azok a testi, értelmi és esztétikai tehetségeket egyaránt foglalkoztatják. Magában a hegymászásban egyformán nagy élvezet a mellnek s a vele összefüggő szerveknek a könnyebb és tisztább levegőn való kitágulása, melynek hatására megpirosodik a vér, az élet lüktetni kezd szervezetünk minden pórusán, a havasi levegő éltető élenyét nemcsak tüdönkkel, hanem bőrünnkel is szivattyúzzuk, s általában nemcsak fizikai erőnk újhodik meg, hanem szellemünk is, mert értelmünk rugalmassá esz, érzületünk megpendül, eldobjuk az élet súlyát s menynevei letherben kéjelgünk. «szívd csak a hegyek levegőjét — úgy-nond Longfellow — s az égig érő csúcsok, ím egy színvonalra vonzanak magokkal.» (*Pandora.*) Kevés dolog van az életben, mely oly erősítő hatású lenne szervezetünkre, szellemi, erkölcsi testi alkotmányunkra, mint a havasi élmények alkalmával eleforduló criticus pillanatokban tett erőfeszítéseink, midőn értelem, akarat és izom a legbensőbb kapcsolatba jutva, együttes impulsust adnak, hogy az előttünk álló akadályt avagy veszélyt egyözzük. Az ily pillanatok és a velők járó bátorító és felemelő imotiók nemcsak emlékezetünkbe vésődnek be örökre, hanem negacélozzák akaraterőnket s önbizalommmal és bátorsággal öltenek el, mely erő tökének a társas-élet vagy életpályabeli íhézségeknél végtelen sok hasznát vesszük.¹⁾

A havasi vidékeken szabadulunk meg a nagyvárosi élet estét és lelket ölő mérgétől. Ezt megerősíti Tyndall, a nagy-névű természetvizsgáló is, ki egyszersmind nagy barátja a turistikának, midőn az Alpokról így nyilatkozik: Közöttük baran-

¹⁾ Daryl, *Renaissance Physique*, VI. fejt.

golva újítom meg évenként az étellel való szerződésemet, s állítom helyre a test és lélek közt az egyensúlyt, azt az egyensúlyt, melyet Londonnak tisztán értelmi izgalmai oly könnyen tönkre tesznek.¹⁾

Nem is szükség bővebben fejtegetnem azokat az athletikai élvezeteket, melyekkel a havasokon minket a természet megkínál, midőn a természet nagy laboratóriumának a szívéhez jutottunk. Ott látjuk munkában a jégmezőket, látjuk egyes (gránit és porphir) rétegek feltűnését, megbámuljuk a vulcani képleteket, figyelemmel kísérik a geológiai leleneket (erraticus szirteket), tanúi vagyunk a folyton kavargó légkör színpadszerű változásainak, midőn a legkisebb szellő hirtelen viharra nő, vagy a picinyke hógomoly hógörgeteggé válik. Azt a végtelenül emelő érzést, mely a havascsúcsokon bennünk támad, midőn a völgyek és halmok tengere terül el lábunk alatt, mintegy hatványra emeli a természeti erők előttünk végbemenő ősi játéka, mely érzelmi rendszerünket szintúgy iskolázza, mint a színpadi drámák hőseinek művészi actiója.

5. *Vívás.* A vívás — Bourgeois Gentilhomme értelmezése szerint — az a tehetség, hogy ütlegeket adjunk, de ne kapjunk. Üdvös gyakorlat, mulatságos játék, s a védelem hasznos eszköze. A *tőr* és *kard* használata könnyűséggel, kellemmel és eleganciával tölti el a testet: az arcnak és testtartásnak az értelmi erő tekintetét adja, egyszersmind a béketűrés és önuralom leckéire tanít, és sokat fész a véralkat fegyelmezésére. Alig van gyakorlat, mely jobban számot tenne a test ereje és működése kifejtésére, mint ez. A járás, futás, lovaglás igen jó gyakorlatok; de egy sincs, melyben annyi előny kombinálnék, mint a vívásban.

Igaza van Legouvénak, hogy a jó vívó szintúgy születik, mint a művész. Alig van életünknek olyan ténye, melyben teljesebben éreznők az életerő pezsgését, mint vívás alkalmával. A jó vívónál, míg a kéz könnyedén és gyorsan repdes és mind

¹⁾ *Dans les Montagnes*, trad. Lortes, (Bevezetés.)

előbbre hatol, a test hátrahúzódik, a lábak pedig a működő kéz jeladását várják, hogy előre törjenek-e vagy hátra vonuljanak?

A vívás bonyodalmas művészete, mely az egész testet igénybe veszi és mozgásba hozza, — mint a lappangó ingernél láttuk — voltaképp a mutató- és hüvelykujj hegyében összpontosul — mondja idézett szerzőnk. Bámulatot kelt az a finom érzékenység, mindent egyszerre megérző erő, mely a két ujjon előmlik. Hisz a jó vívó tapintással is megérzi ellenfele mozgulatait. És ha hozzá vesszük a delejes érintés gyönyörét, az erekben forró vér lüktetését, a hevesen dobogó szívet, a szédülő főt, a reszkető litereket, a hullámzó mellet, s a kitáguló pórusokat és azt- a boldog érzést, melyet saját erőnk tudata költ íel bennünk; s ha végre a változatosságban annyira gazdag testedző és léleknemesítő küzdelemre gondolunk, melyet minden új összemérkezésnél újra kezdhünk: megérthetni, hogy a vívás művészetének gyakorlása valóságos mámor, mely erőnk felhasználásával nemcsak a rosztól ment meg, de frissebbé és egészségesebbé is tesz.¹⁾

De a vívás okozta gyönyör és érdeklődés forrása még orvosság is, mert esetek voltak rá, hogy a fokozatosan berendezett vívás elejét vette tüdőbántalmaknak és az aszkórságra való hajlandóságnak. A társas életre való üdvös hatását sem tagadhatni. A kardforgatás a democraticus társadalom aristocraticus modorának és nemes érzületének egyik fentartója. A vívó terem e mellett a megfigyelés iskolája, mert egy negyed-órai kardösszemérés közben — úgymond Legouvé²⁾ — jobban megismered az ember jellemét, mint akár hat heti vizsgálódásból. — A vívás egyik legnevezetesebb faj a az

6. *Ökölvívás* (box, boxolás), az önvédelem nemes művészete, a természetes testgyakorlás remeke. Ebben mind a két tarnak egyenlő munkája van a támadás és védekezésnél; s minthogy testről-testre történik a lökés, a karizmok működése sokkal általánosabb, mint más vívásnál, s több irányú mozgást

¹⁾ *Soixante ans de Souvenirs.* 216. 1. — ²⁾ I. m. 215. 1.

is kell kifejteni. Még a nyak s arcizmok sem állhatnak mozdulatlanul, s részt kell venniök a kar és törzs különböző hajtásaiban. míg a két kar különböző működése nemcsak a mell- és hát-izmokat erősíti, addig a támadás és védelem szakadatlan egymástutánjában a törzshajlítás és fordítás mozdulatai a legnagyobb mértékben mívelik a törzs összes izmait. Különösen kedvezően hat az ökölvívás az athleta egyik legnemesebb szervére — a tüdőre, úgy, hogy ha az ökölvívást nem ismernök, azt a tüdő helyes gyakorlása végett kellene föltalálnunk. Ezért közmondásos az angoloknál, hogy jó athletát boxolás nélkül nem is képzelhetni. Az ökölvívás nemcsak a kar- és vállizmokat acélozza meg, hanem neveli a bátorságot, a lélekjelenlétet s edzi a jellemet azzal, hogy nem tűr alávaló cselfogásokat (a láb vagy a fog használatát), s nem engedi a testnek a derékon alól való megtámadását. E mellett nagy terjesztője az igazságérzetnek és a társas egyenlőség érzetének; aztán mint az önvédelem eszköze, megszoktatja az egyént, hogy csak magára támaszkodjék, s mintegy lenézőleg tekintsen minden ellenfélre, ki vele ökölre kelni nem mer. «Humánus is ez az athletikai gyakorlat, mert a bántalmazó büntetését a hibához szabja: gyorsan kimért ütlege egyetemes nyelven beszél, melyet mindenki megért.»¹⁾ Némely életpálya emberének (rendőr, csendőr, börtönőr stb.) a box a gymnastika ábécéje; de minden emberre nézve becses, mint a személyes védelem legjobb eszköze, és a szenvedett sérelmek legkézzelfoghatóbb megtorlója.

Angliában a boxolás a társadalom minden rétegében el van terjedve; ott nem is ember, legyen úr vagy szolga, gyáros vagy munkás, a ki öklével nem tud alkalmasan bánni, s talán a box eme népszerűségének tulajdoníthatni, hogy a párbajok a mai angol társadalomból kivesztek. Az iskolai társadalomban is legjobb eszköz az apróbb torzsalkodások elintézésére. A fiúk tanuk jelenlétében szoktak egymással megmérkőzni, s eltekintve a vele járó arc- és orr-foltoktól, az ökölvívás aránylag a legártatlanabb és leghasznosabb sport.

¹⁾ Daryl, *Renaissance physique*, X. fej.

Gautier Theofil igazán mondta róla, hogy «az emberi erőt legszebben az a viadal mutatja, melyben csak természetes fegyverünk, *öklünk* a fegyver: hol az ember nincsen kitéve meglépésnek.» Valóban nincs oly rendszer, a mi egy ifjúnak az önbecsülést és a mások tiszteletét hamarabb megtanítaná, mint egy jóra való, erős kétfejú-izom: az ököl.

7. A *csolnakázás* a legegészségesebb atletikai gyakorlatok egyike, mely működésre készíti a főbb izmokat, kitágítja a tüdőt és erősíti a szívet. Különösen alkalmas az erők kombinálására, és a versenyzésre. Az ember csolnakázhat egyedül, vagy társaival, vagy versenyben. Különösen Anglia a csolnakázás hazája, hol a legkisebb városban és falun is, a hol egy kis folyó vagy tó van, sok rendbeli csolnak és hajós-club alakult. De legkivált a két régibb egyetem Oxford és Cambridge a csolnakázás szíve, a vele egybekötött traditio és tudomány hazája, egy szóval az atletikai gyakorlatok conservatoriuma. Az ezelőtt félszáz esztendővel alakított regatták fentartják s nemzedékről nemzedékre adják a csolnakázás technikai tapasztalatainak tőkét és titkait.

Az evezősöket nagy gonddal válogatják ki és idomítják. Főnökük szabja meg lefekvésök és felkelésök idejét, tápszereik mennyiségét és minőségét, elszívott szívaraik és szívarkáik számát, a sör, bor és egyéb szeszes ital mennyiségét. Mindez azért történik, hogy testök hajlékony és könnyű legyen.

Az idomítás (training) fontos szerepet játszik, mert kettős a célja: 1) a szervezetben felhalmozódott számfeletti szövetrészeket elégetni és 2) az izmokat a szükségelt sajátzerű mozgásokra rászoktatni. E két célt elérhetni szabályos gyakorlatokkal, melyek a vérforgást gyorsítják, izzadást okoznak, a számfeletti képződményeket kiűzik; továbbá elérhetni kellő életrenddel, mely azt jelenti, hogy a 18—20 éves ifjú korán kél, kelleténél többet nem eszik, keveset vagy éppen nem dohányozik, s főként hogy sem szeszes italokat, sem kávé nem iszik.

8. *Birkózás*. A magyar birkózás különbözik a francia birkózástól; emez szabad fogással történik, ellenben amaz az

övre vett ruha megfogásával. Birkózóink nem a fogással, hanem a derék egyforma átkarolásával küzdenek, mely küzdés a derék és a lábak merev megfeszítését igényli. Ha az ellenfélnek sikerül a kifeszített derekat betörni, az illető még lába erejében bízhatik, sőt az ügyes birkózó, ha háttal lefelé esik, az utolsó pillanatban még feltérdről is leteperheti ellenfelét. A szabályos birkózás az erő, ügyesség és nemes indulatok kifejezője, s mint olyan, teljes becsülésre és elismerésre érdemes. Mind a derék-, mind a karbirkózás jó szolgálatot tesz az izomrendszernek, s criticus esetekben az ügyes birkózónak életét menti meg. Dugovics Titus aligha kitűnt a birkózásban, mert különben nem rántotta volna le magával a törököt, hanem földre terítette volna.

9. A *korcsolyázás* nemcsak a láb izmait erősíti, de az egyensúlyozással, mely minden izmot igénybe vesz, az egész testet edzi és ügyesíti. A tüdőt a friss levegőn erős munkára sarkalja, s ezzel nemcsak maga erősödik, hanem vérünket is felfrissíti. Ennek következtében testünk a sima jegén lomhaságát elvesztve, teljesen rugalmassá válik s a lélek is egészen megélevenedik. A korcsolyázással egybekötött veszélyek száma nagyon csekély, s az is inkább arravaló, hogy erónket fokozza, a testet erőfeszítésre ingerelje, lelkünket fölelevenítse, s a végzett munka nehézsége szerint önérzetünket emelje.

A gyermekek kis, kézi szánkázása kicsiben azokat a szolgálatokat teszi, mint a korcsolyázás: gyorsítja a lélekzést, edzi a lábizmokat s egyenes tartásra szoktatja a gerincoszlopot.

10. A *kerékpározás* (vélocipéde, bicycle stb.) oly testgyakorlat, mely ha könnyen megy, a nézőt abba a csalódásba ejti, hogy gyakorlatára nem kell semmi erőfeszítés, s a gép majdnem magától megy, minélfogva hajlandó azt az alsóbbrendű atletikai gyakorlatok közé sorozni. Ámde mindenki tudja, hogy e gyakorlat első leckéi sok erőfeszítésbe kerülnek. A könnyűség megszerzése nagyon is szigorú lecke s eleinte egy-egy félórás gyakorlat teljesen kifárasztja nemcsak a láb-szárát, hanem az egész testet. Ennek természetes oka az,

hogy a gyakorlat lényege nem annyira a gép hajtása, mint egyensúlyozása, azaz a test mozgató erejének olyatén alkalmazása, hogy egyenlő súly jusson a mozgás egyenes vonala mindkét oldalára. Ez az egyensúlyozás, mint nagyon bonyolult mívelet, az egész testet sokkal jobban igénybe veszi, mint a vele párhuzamba tehető két gyakorlat, a korcsolyázás és úszás. A gyakorlati könnyűség megszerzése arányában lassanként a két kar munkája a testre megy át, midőn t. i. zsebre tett kézzel, vagy csupán a test hajlásával bírjuk vezetni a kerékpárt. A központi idegrendszer egyik részének az illető izmok mozgását, szabályozó változatos reflex működése ez, és oly finom mívelet, s a végzésre szükséges izomerély oly átható, hogy az az emberi szervezetnek kiegészítő része, s mintegy új érzéke lesz, melyet testétől semmi el nem rabolhat. Ennek az új érzéknek testszervezetünkkel való egygyéforradása teszi a velocipédezt oly gyakorlattá, mely majdnem az egész testet igénybe vévén, nem csak a hát-, kar- és lábizmokat erősíti, hanem az útközben eléforduló nehézségek legyőzése végett a figyelmet, az ítélő erőt és a lélekjelenlétet is folytonos éberségben tartja. Az izmok elfoglalása tekintetéből sok játék és atletikai gyakorlat versenyezhet vele, sőt túltehet rajta; de kevés van olyan, mely a friss levegő élvezését oly állandóan biztosítaná, mint ez. Sőt mondhatjuk, hogy annál fogva, mert mindig az a mozgás a legegészségesebb, mely a levegőn való leggyorsabb áthatolást biztosítja: ez a gyakorlat első helyen áll. A gyaloglás és hegymászás minden előnyei egyesülve vannak ebben a gyakorlatban. A gyalogló kirándulása lehet unalmas az ismert tárgyak között; de a kerékpározó, az ő sokkal nagyobb mozgáserélyénél fogva, soha sem találja útját unalmasnak: gyors mozgása megsokasítja az érdekes tárgyak számát, s elméjének kínálva kínálja a kellemes megfigyelés tárgyait. Ha ez az érdekesség a rendes kerékpározásban is megvan, annál fokozottabbá válik egy merőben új vidék bejárásakor, midőn érdeklődésére tömérdek új tárgy kínálkozik.

A havasos vidékekre való kirándulások s a velők járó vállalkozási szellem és veszélyekkel való szembeszállás e gya-

korlathoz oly erkölcsi motívumokat fűz, melyek azt a bátor elhatározás és elszántság iskolájává teszik, s ezzel az efajta atletikai gyakorlatok nemcsak az egyén, hanem a nemzet egészsége és erkölcsi ereje forrásaivá lesznek.

11. Az *úszás* a legalkalmasabb és legkellemesebb gyakorlatok egyike szervezetünk erősítésére. Működésbe hozza és rugalmassá teszi azokat az izmokat, melyek rendszerint pihennek; a mély és tartós lélekzetvétellel igen fejleszti a mellkast, s nagy reactióra sarkalja a tüdőt és a bőrt. Erőfeszítése nem jár veszteséggel, mert az a hideg vízben menvén végbe, az izmok a víz edző hatása alatt állanak. Az életmentésre igen hasznos és e mellett mulatságos is, ha, mint Belgiumban és Franciaországban szokásban van, az uszodákat ellátjuk korongokkal, hordókkal, kaucsuk bábokkal, mely utóbbiak kihasználása sok élvezettel jár, s ritkán marad el a francia úszóversenyek po grammjáról.

Nem tartozik ugyan az atletikához a tánc, de mert némileg a leányok atletikája, befejezésül azt is jellemzem.

12. A *tánc* az örömek rhythmusos mozdulatokban való kifejezése, Goethe méltán nevezte azt az örömek fejedelmének. A tánc az ifjúság ikertestvére, mert ha az ifjúban a jó kedv pezsegni kezd, tánccá változik át. Találóan mondotta Aristoteles alakot öltött mozgásnak.

A tánc mint könnyed, kellemes és aesthetikai mozgás, legjobban illik a női test gyöngédségéhez és rhythmusos vonalaihoz. Hiszen különben is a nő beszéde akárhányszor dal, s jarasa a dalnak megfelelő lejtés vagy látható zene. Simonides hallgató költészetnek nevezte.

A tánc fővonása a mérték, a mi némelyek szerint az erősebb izommozgásoknak a gyengébbekkel való váltakozásában áll. Tánokban a lelki állapot a vérnek az agyvelőhöz nyomuló bősége szerzetté kellemes izgalom; de e mellett van benne az izom-erőfeszítések egymásutánja egyformaságában és visszavertük időszerűségében rejlő kellemes érzet. A tánclépésekben mindig örömet okoz a mozgás eme hullámozása, — és növe-

kedo élénksége ugyanaz, a mit a «Téli regében» (IV. 8.) Perdita táncáról Florizel mond: «Ha táncolsz, azt szeretném, hab légy a tengeren.»

Tánc és zene összetartoznak: mindkettőnek rhytmus a szíve. Tánc közben a lélek szintúgy érzi az izommozgás cadentiája szépségét, mint a zenei hangokét; továbbá jól esik nekünk a táncnak az alakja is, t. i. a kör, vagy a görbevonalt sorozat. Mindeme hatásokat élénkebbé teszi a zene, mely kimondhatatlanul kellemes összhangját okozza a hangnak és mozgásnak, melyet csak fokoznak a társaságban kivitt evolutiók (figurák), melyeknek sikere az egyes párok összhangzó mozgása egybeolvadásában áll. Ekként lesz a tánc az ifjak, de főképp a leányok ügyességi gyakorlata és athletikája. Azért nevezem athletikának, mert egy bálban sokat táncoló nő mozgása mértföldekre menő gyaloglásnak felel meg.

A tánc nézésekor a szem izmai is belejönnek a lábizmok rhytmusába. A szem — mondhatni — a látható zenéhez veri az ütemet, vagy a körvonalak hullámszó melódiáját kísérve velők versenyt táncol, azaz ütemes mozdulatokkal követi a kellemes proportiók hajlásait, sőt egész testünk unisono rezeg.

Teljességgel nem áll ugyan az a nézet, mintha az emberek minden szerencsétlensége, a történelem gyászos csapásai, a politika baklövésai, s a nagy hadvezérek hibái mind a tánc nem tudásából eredtek volna, mint a hogy a vigjátékbeli kérkedő táncmester mondotta (*Bourgeois Gentilhomme*); de annyi bizonyos, hogy az izomrendszert kellemesen gyakorolja, a testtartást nemesíti, mozgásainkba lelki elemeket visz, s érzelmeinket kedvre hangolja. Lebegő körvonaláival egyfelől a játékok közel rokona, az idegrendszerre való hatásával annak üdítője, és a rhytmus-érzék művelésével az ízlés finomítója. Nem szükséges mondanom, hogy a tánc eme hatásaihoz a nyilvános multságokon más lélektani és physikai motívumok is járulnak, de a növendék ifjúságnál nem ezekről, hanem csak a háznál, a családi körben rendezett táncról lehet szó.

XIX-İK FEJEZET.

Játék, athletika és torna.¹⁾

(Összehasonlítás.)

I.

A torna és a játék egymástól merőben különböznek ere-, detőkre, céljokra, eszközeikre és hatásukra nézve. Ember alkotó a torna-iskolát; de a játszó-tért isten; s nem bízá a gyermekek sorsát a szülők ábrándjaira s a nevelők pedantismusára. Mikor még a betű nem volt feltalálva; mikor még torna-csarnokok nem voltának s testi szervezetünket senki sem próbálta a nyújtón és korlátan monoton mozgásokkal egyformásítani: a mező, az erdő, a kopasz halom és a tiszta folyó környéke voltak a nagy torna-csarnokok s virgonc játszótársak öklei és ütlegei hatására jutott a gyermek egyénisége boldog kinyílásra. Mikor még egy királynak (Dárius) is ez volt a legszebb sírírata: «vadászatban, lövésben nem volt párja», akkor az ököl, az erős izmok, a kő, a dorong és a kemény ütlegek, melyeket a szabadon élő ifjú játszótársának adott és azok a még keményebb ütlegek, melyeket tőle játékközben kapott: játszva edző testgyakorlatai voltak az emberiségnek. A játék természetünk földjén termett, s szívünk melegével táplálkozott igazi autochton; ellenben a torna egy idegen földről hozzánk került nagyon ifjú jövevény. Általában áll az az elv, *hogy a gyermeknek vagy ifjúnak akkor sikeres a testgyakorlata, ha őt mulattatja, — s hogy őt mulattassa, legyen játék alakja.*

A játék eredetileg oly önkénytes testgyakorlata az ifjú szervezetnek, melyre természeti hajlama készíti, s a mely örömet szerez. A játék — mint láttuk — a munkától lényegesen különbözik a többek közt abban is, hogy rugója bizonyos in-

¹⁾ Torna kifejezés alatt mindenütt a törvénybe iktatott és a tantervbe fölvevett «hivatalos» testgyakorlatot (gymnastikát) értjük.

spiratio, az akaraton kívül eső, mintegy felbuzgó életerő-alap, ellenben a munka tudatos, akarat dictálta — sokszor éppen kínos erőfeszítéssel jár. Ez a tudatos erőfeszítés teszi a tornát egy bizonyos fokig munkává s okozza kettejük: játék és torna közt a nagy eltérést.

Mielőtt a torna és játék közti különbséget tárgyalnánk, az a kérdés merül fel, honnan származhatik a tornázás ismeretes sikertelensége?

Ha a hozzánk átültetett tornázás sikertelenségét gondosan szemügyre vesszük, azt több rendbeli okban találjuk. Első ok a mi nemzeti véralkatunk vagy vérlejtésünk. A magyar nemzetet múltja és hagyományai erős testgyakorlatokra utalták. A magyar a szomszéd nemzetekhez száz esztendőig csak fegyverei összemérése végett járt látogatóba; aztán a támadó fegyverek ellen szintén százakon át harcolt, s mikor külső ellenség nem háborgatta, a nemzeti pártok közt kardcsattogás és puskaszó volt a napi társalgás nyelve. S ha ma a gerelydobás ideje lejárt is, de fenmaradt nemzeti örökségül az a *lovagias* érzület, melynek fentartására és ápolására a testedző játékok és atletikai gyakorlatok vannak híva.

A sikertelenség másik okát *az átültetés módjában* találjuk, azaz abban, hogy a torna, a mint kellett, a német nemzeti motívumoktól megfosztva jutott hozzánk. És eme motívumok: a honvédelem, a német nemzeti szokások és modor ápolása, a katonai szolgálat elénkésztése, nemzeti dalkíséret, a tornának a népünnepeken való felhasználása, mely célokra különösen alkalmasak a «Muster-Riegen turnén», «Kürturnen», «Turnfahrten», «Turnfeste» és a «Volksturnen». Ezek a nálunk merőben ismeretlen elemek tették a torna-egyesületeket nevezetes hazafias intézményekké nagy Németországon. Ezeknél fogva természetes, ha a német népet a torna izgalomba hozza és édes emlékekkel tölti el; ellenben a mi érzületünknek egy húrját sem érinti, s gondolkodásunkat hidegen hagyja. *Guts-Muths, Jahn, Spiess* hazájokban a nemzeti érzület tiszteletre méltó apostolai lehetnek, de a mi hazafias érzésünkben sem ők, sem tornának nevezett alkotásuk jelentékeny helyre aligha juthatnak.

A meddőség harmadik oka magában *a torna szerkezetében rejlik*, abban t. i., hogy az darabonként, hozzátapodás útján lett, s nem a test beható ismerete alapján nőtt szerves egészszé. E miatt a tornagyakorlatokat határozott cél s a testi nevelés lényegére való tekintet nélkül találták ki és előnyt adtak olyanoknak, melyek a nézőt meglepik vagy acrobata-szerű erőmutatványokkal bámulatba ejtik.

Azt sem mondhatni, hogy a tornában intenzív erőgyakorlatokat találunk, a miért pedig eleinte kapva-kaptak rajta. Akárhány gyermekjátékban (pl. a *labdázás* némely fajai: a *székely benforgó*, *futó abéce*, *büdü*, sőt a *kötélugrásban* is) természetesebb és nagyobb mértékű az erőfeszítés, tehát jóval intenzívebb a testgyakorlat, mint a tornaintézeti korláton és lengő nyújtón tett mozgásokban. A kötélen át ugráló leányka, ki percenként 100-szor 10 cm. magasra ugrik, oly jelentékeny munkát fejt ki, melylyel testét percenként 10 m. magasra emelhetné.

Az, hogy a torna-gyakorlatok nagy része u. n. *levegőszomjat* fejt ki, a fődött tornaiskola poros levegőjét tekintve, teljességgel nem előny. Ellenben azok az ifjúsági játékok, melyeknek jelleme a gyorsasági verseny kifejtése, legnagyobb részt azért is igen értékesek, mert levegőszomjat okoznak, tehát a tiszta levegőnek a tüdővel való szivattyúzását eszközlik; s e mellett világért sem tesznek a játékok oly erőfeszítést, mint a nehéz súlyzókat emelő tornászok és mégis sokkal több élenyt fogyasztanak el. (L. erre a *Lélek egészségtana* c. lejezetet.)

És most áttérhetünk a sikertelenség többi okaira, melyek a játék és a torna elütő természetéből származnak. A tornában mindig *egy* mozgásról vagy mozgás-csoport utánzásáról van szó; de soha sincs leleményességről. A torna még soha egy tanulónak sem adott alkalmat a feltalálásra. Ez az egyik lélektani oka, hogy az ifjú nem lelkesedik érte; s a másik az, hogy sem úgy el nem foglalja képzetel, sem úgy el nem tölti érzéssel lelkét, mint a játék.

Ha a testgyakorlat alkalmával az elmének nincs határozott tárgya, vagy oly rugója, melylyel kapcsolatban a műkö-

elesnek megfelelő belső érzés fakad, akkor az a szórakozás sem a szellemet, sem a testet fel nem frissíti. E miatt a tornázás a játékot soha sem helyettesítheti. Hisz játszani annyi, mint a léleknek a szabad mozgásban és kedvérzetben igazán megenyhülni. Éppen ez a lelki enyhület és belülről fakadó működés okozta szórakozás: *az a lélek* a játékban, melyet a tornában haszontalan keresünk. E miatt nem lehet a pusztá tornázás más, mint unalmas és terhelő lecke, holott a játék az ifjúság szívével van egybeforrva, mert míg a tornában az érdekhány miatt sokszor kimarad még a tagok megfeszítése is, a játékban inhaerens érdek állandó biztosíték arra, hogy a játzó futással, ujjongással, stb. testét kifárasztja, s e mellett kedvére mulat. Mellettünk bizonyít Mantegazza következő nyilatkozata: «a gymnastikát az iskolában oly pedáns és rendszeres módon űzik, hogy a gyermekek ásítognak, s a nélkül, hogy vérök élénkülne, izmaik gyorsan kifáradnak. Az aacademicus gymnastika, mely bravour-fogásokkal igyekszik az erő legmagasabb fokát kifejtteni; inkább való ifjaknak és felnőtteknek, mint gyermekeknek. Azt akarom látni, hogy a gyermekek fussanak és tépelődjenek, hallani akarom éneköket és lármájokat, látni akarom, hogy féktelen örömrivalgásukban s fáradhatatlan jókedvükben, hogyan csorog róluk az izzadság. Ily módon nyugodtak és komolyak lesznek az iskola padjain s nagy megelégedésünkre annak idején egészségeseknek és erkölcsöseknek, bátraknak és békeszeretőknék fogjuk őket látni»¹⁾

A tornában a kargyakorlatok kifárasztják a kart, a lábgyakorlatok a lábat; de a kézzel-lábbal, sőt az egész testtel való játék után nem fáradtságot érzünk, hanem megújhodást. Es ez természetes, mert a torna egyoldalúan csak a testrészekhez szól; ellenben a játék testhez és lélekhez egyiránt, A torna csupán a testi egészségre, solid izmok eléállítására törekszik; de áldozatul ejti a lélek ifjúságát, az érzések frissességét s az egyéniség kibontakozását. Természetszerűen foly ebből, Hogy a játék a maga fesztelen szabad mozgásával és sza-

¹⁾ *Az életszakok egészségtana*, 70—71. 1.

bad levegőjével az ifjúság erkölcsi egészsége fentartására is rendkívül fontos, s Plató mondása szerint, a játzó torna ki bír gyógyítani egy beteges lelkiismeretet. Méltán félnek tehát némelyek, hogy a mely gyermek nem kedveli a játékot, erkölcstelen lesz. Nincs az a kéneső természetű véralkat, melyet a játék ne fegyelmezzon, midőn az engedelmeskedő izmok és idegek az erős akarat parancsára unisono működnek.

Végül a játék a legjobb előkészítő iskolája a gondolkodásnak azzal, hogy gyakorolja az érzékeket, behatóvá teszi a felfogást. A tárgyak boncolására, játékszerek elrontására, szétzedésére sarkalással elésegíti az öntevékenységet és folyvást foglalkoztatja a képzeletet, a kis leány bábu-gondozásában szintűgy, mint a fiú hősies vállalataiban, avagy a mese-elbeszélte cselekvényben. Az atletikai játékok pedig a gondolkodás, akarás és érzésmód nagy szabályozói, minthogy a legerőteljesebb motívumokat nyújtják az összehasonlítás, az ítélő erő, a bátorság, a kötelességérzet, s a fegyelemérzet gyakorlására és edzésére.

Nevezetes különbség a torna és játék közt továbbá, hogy amabban a módszeres gyakorlat, emebben pedig az activ szórakozás minden. Amaz doctrinár, önző, s mint olyan, a solidaritást nélkülöző; ellenben a társas játékok a rokonszenv, a benső társulás, a közérzet és barátság oly iskolája, melynek párja nincs. Azt a különbséget sem hallgathatom el a torna és játék közt, hogy míg amaz csak az izmokat edzi, emez a lelket is. Valóban a játék a legjobb orvos a érzékenykedés és fájdalom ellen. A fájdalomnak két fajtát különböztetik meg: az átmenetit és állandót. Emennek forrása az érzékenység, mely folyvást nő, ahoz képest, a mint a fokozott értelmi működések idegrendszerünket, szervezetünket érzékenyebbé és izgalomra hajlandóbbá teszik. S mint a hogy — Montaigne hasonlata szerint — az ellenség dühösebb, ha reszketni lát minket, szintén szembe kell szállnunk e bajjal, mi végre igen jó bevezetők a játékközben kapott ütlegek, sebek, melyek miatt nincs időnk érzékenykedni. A játzó-téren nincs idő a fájdalom vagy sajtó sebek fölött sopánkodásra; a fájdalmat hát-térbe szorítja a győzelem reménye vagy vágya; ott a figyelem

másfelé fordul, mint csatában a sebesült katonánál, s ekként a *játék sebek* valóságos tenyésző helye annak a stoicismusnak, mely megszokja a testi fájdalmat a földi élet egyik feltételének tekinteni. A fájdalom a boldogság egyik alkatrésze. (Arany.) Ettől aztán csak egy lépés az a felfogás, hogy a testi és szellemi munka az ember földi rendeltetése.

A tornázás atyja, Jahn is azt tartotta, hogy egy teljes testgyakorlatot játékok és játszótér nélkül gondolni sem lehet. Nagy tévedés tehát azt hinni, hogy a test fejlődését csak drága és költséges tornaszerekkel eszközölhetni. Hiszen eddigelé a harcra legtermettebb népek példája is az ellenkezőt bizonyítja. Ugyan kitől tanultak tornázni — kérdi Daryl — a scythák, parthusok, normannok, gallusok, frankok s mindazok az athleta-raceok, melyek a történelemben oly fényes nyomokat hagytak? S vajon a természeti népek legerősebbjei, a patagonok, a Cooper Fennimore leírta vörösbőrűek, a senegali vagy az afrikai tó vidéki négerek jártak-e izomgyakorlás végett központi torna-intézetbe ⁹) S hogy közelebb jöjjünk: vajon a tiroli hegylakók, a korsikaiak vagy a basqueok, vagy a székely havasok erős izomzatú lakói látták-e valaha a gyűrű-hintát, vagy lengő nyújtót? Pedig az említett népek mindenike túltesz a harcban a leggymnasticusabb katonaságon. S erre a rendkívüli edzettségre a szabad levegőn való élés, s tagjaiknak íolytonos foglalkozása segítette őket. A természet-edzetté népek kúsznak, futnak, birkóznak, nagy terheket hordanak, s összes torna-eszközük egy-egy bot, egy darab kötél, egy kötuskó, vagy egy fatörzs. Az arabok, ezek a természetes gymnasták, a történelem és a jelenkor utazói szerint is, a legedzettebb harcosok, kiknek erőgyakorlatait és vakmerő fegyverforgatását megbámuljuk: különösen ügyesek a bot- vagy fűtykös-forgatásban (nebbut), melyet oly ügyesen mérnek az ellenfélre, hogy lehetetlennek látszik a védelem.

Íme ezek a tapasztalati tények is a mellett a tétel mellett tanúskodnak, hogy a fejletlen test tökéletessé tételének

¹) Renaissance physique, 167—8. 1.

legalkalmasabb eszközei nem a mesterkélt tornázás, hanem a társas játékok és az atletikai gyakorlatok.

És ha az értelmi, erkölcsi, sőt testi erőteljes motívumokban vérszegény torna mégis a játékot és atletikát akarja pótolni, eszünkbe jut egy német szakférfi következő mondásának igazsága: «Toraázásunk bizonyos tekintetben arra a rabszolgakereskedőre emlékeztet, ki négereit a szállítás alatt egyszerűi ásszor korbácsai táncra kényszeríté, hogy az istenadtáknak legyen egy kis mozgásuk és egészen el ne erőtlenedjenek.¹⁾

II.

Torna és játék nemcsak lényegükben, de a testre és lélekre való hatásukban is különböznek egymástól.

Tornázás közben a tanuló ifjú a szellemi munka után még jobban kifárad s üdülést nem talál. Ámde a növénynek nemcsak szénenyre és élenyre van szüksége, hanem napsugárra is. Az ifjúnak, ennek az emberi növénynek, szintén nem csak mozgásra és vezényelt ugrásra van szüksége, hanem örömsre s arra a vidámságra is, mely a szellemi spontaneitás édes anyja, igazi dajkája. És a gymnastika ennek van nagy híjával; pedig az íjű boldogságának és a vidámságnak ez a föltétele, erkölcsi egészségének ez az atmosphaerája, s jellemének ez a szárba-indítója.

Tornában a kargyakorlatok túlságos volta miatt a test többi részei szenvednek, ellenben a kar-izmok, s kivált a váll- és mell-izmok mód nélkül kifejlődnek. A kargyakorlatok túlsúlya a lábak szerepét is a két karra ruházza, s ekként a végtagok actióját fölcseréli. E gyakorlatokban a test súlya a vállakra nehezedik akkor is, ha a kar a testtel a lengő-nyújtón függ s akkor is, ha a testre támaszkodik. Ez az oka, hogy a kiváló tornászoknál és torna-tanítóknál a felső tagok, kivált a mell, túlságosan ki vannak fejlődve, a vállak szélesek, de a csipők keskenyek, rovaralakúak és a lábszárak vékonyak. A tornászok alakjának másik jellemző hiánya: hátuk kerekése az u. n. majomhát, a mi különösen a lengő-nyújtón és kor-

¹⁾ Christaller. *Unser Gymnasialwesen*, 48. 1.

látón való szakadatlan gyakorlás következménye. Általában mind eme eltorzulás azoknak a gyakorlatoknak a következménye, melyek a testnek a kézzel való támasztását, vagy karon való függését követelik.¹⁾

Egy további hatása a végtagok túlságos gyakorlatának az, hogy nagyon megerőltetik a szívet és a tüdőt, s ezzel is csak előmozdítják a fejnek és a hátnak kissé előregöbülését, melyet csupán a katonai gyakorlatok ellensúlyoznak. Általában a torna mesterséges fogásai miatt minden ifjú mellé egy-egy orvost kellene állítani, a ki megmondja, hogy szervezete mely gyakorlatokat bír meg, s talán akkor sem lehetne megakadályozni a megerőltetés miatt történő szerencsétlenségeket; holt a játékban senki sem tesz túlságos erőfeszítést.

A játékkal egyáltalán nem járnak veszélyek, mert az természetünkből fejlett, tehát természetes és nem mesterséges, s egyik jellemzője az is, hogy a játszás alkalmával az izmok rendre gyakorlódnak, s míg egyik csoport működik, a többiek készséggel várakoznak. Az atletikai gyakorlatok némelyike okozhat ugyan bajt, pld. a vívás hátgerinc-göbülést, vagy vállhajlást, de csak akkor, ha túlságba viszik. Ezzel szemben azonban valaki a vívást orthopaedicus szempontból is használhatja, pld. jobbra hajló váll fölemelésére, midőn balkézrel tanul meg vívni, vagy a balra hajló váll fölemelésére, s akkor jobbkézzel vív.

A kötelező és mindennapi tornázás tehát még árthat annak a szabad és természetes testi fejlődésnek, melyet csak a játékok és atletikai gyakorlatok adhatnak. Sőt ha a test sokat nyerne is vele, kétségtelen, hogy értelmi és erkölcsi természetünk tömérdeket veszítene, mert ha sikerülne is valaha egy sereg fiút acrobata izomzattal és idegzettel felruházni, hasztalan keresnök náluk azokat a testi és erkölcsi tulajdonságokat, melyeknek a játszóterek az igazi termőföldre. Hiszen a tornában a parancsszóra rögtön engedelmeskedést kivéve, alig találunk erkölcsi motívumot.

¹⁾ V. ö. Lagrange, *Physiologie des exercice» du corps* 289.). s köv. 1.

Mentől többet gyakoroljuk magunkat a nyújtón, vagy a korláton bizonyos mozgásban, annál megszokottabb, egyformább és üresebb lesz e mozgásnak a jelleme, mert kivesz belőle a tudatos és érző elem s az ösztön színvonalára süllyed: ellenben egy-egy labdajátékba századikszor, sőt ezredik-szer is azt a mozgó, mohó vágyat és élő lelkesedést viszi az ifjú, minőt első ízben vitt. Tehát a tornában a *mechanikai* elem az uralkodó: a játékban pedig az *ethikai*. Innen van, hogy a játékok és atletikai gyakorlatok az ifjúnak nem csak izomrendszerét foglalják el, hanem értelmi és erkölcsi természetét is, minélfogva ezek az ő egyénisége teljes kibontakozásának legjobb elősegítői. Ezek szerint természetes, hogy a torna az ifjúnak, úgyszólván csak a bőréig, vérkeringésig hat; ellenben a játék és atletika behatnak a szívéig, a velőkéig, sőt utat vernek a lélek lelkéig: az *akaratis*.

Emez emberségessé, amaz gépiessé teszi, azaz: kaptára húzza az ifjút; tehát a játékok a gyermekben az embert nevelik, ellenben a torna idejekorán gépet igyekezik belőle faragni. És ez a gépiesség meglátszik az iskola munkáján, meglátszik irodáinkban, társadalmunkban a parafa-jellemek szaporodtán, mert az iskola e részben is az élet veteményes kertje.

Az igazi játék és atletikai gyakorlat elfoglalja minden izmunkat, idegünket s fokozott működésre serkenti tudónket, szívünket, bőrünket; s ha úgy akarunk jászani, hogy szemes ellenfelünket legyőzzük, össze kell szedni értelmünket: figyel-nünk, emlékeznünk, képzel-nünk, előrelátnunk, számítanunk, Itél-nünk és okoskodnunk kell, még pedig szabatosan és hathatósan, s ezekkel az értelmi vonásokkal társítanunk kell a lélek-jelenlét, önmérséklet, lemondás és önfeláldozás ethikai vonásait, egy szóval erkölcsi természetünk legjavát. A torna úgy hagyja önző vágyainkat, a mint találta; ellenben a játék az ifjút önző érdekei köréből kiragadja s a másokkal közös érdekek kedves igájába hajtja. Az igazán játszó ifjak csoportja és a gymnastizálással vesződő tanulók elárvahodott tömege közt akkora a különbség, mint a szívvel-lélelkel játszó drá-

niai hős és egy marionette színház dróton húzott bábu közt. ¹⁾

Menjünk tovább a párhuzam-vonásban.

A torna a szűkkörű valóság képviselője. Annálfogva, mert a tornában az ifjú mindig másol valamit, a torna annak az Aristotelesi tételnek az örökös szemléltetője, hogy az ember a legutánzóbb állat; ellenben a játszótér a lehetőség végtelen világába viszi az ifjút, s ennélfogva a játék annak a főlemelő igazságnak a megtestesítője, hogy a gyermek a legnagyobb combinatiókra alkalmas lény, s hogy minden játzó a Watt- és Newton-féle combinatiók, vagy a Rafael és Michel Angelo-féle műalkotások pitvarában van. A játszótér paradicsom, hol az érzés a játszót szárnyaira veszi s az idő korlátain felülemeli, mert — Schillerként — nem hall óráütést a boldog; ám hozzáképest a tornaiskola fogház, hol az ember ujjain számlálja az órát, a napot. Innen érthetni, hogy a tornával, mely minden mozgásunkat militarizálja, s igába hajtja, jól meg-

¹⁾ A különbséget talán jobban szemléltetik a következő képletek:

A torna lényege fegyelmezett mozgás (rövidítve $\dot{\varphi}M$ *) és fáradtság (F.) s eredménye szintén, a mozgás fegyelmezettsége mellett, a test kifáradása. Képlete $\dot{\varphi}M + F \dots \dots \dots \infty = \dot{\varphi}M + F$.

A játék lényege öröm (Ö), meg mozgás, és az érzékek és értelem fokozott működése; eredménye: a testi és lelki erők megújhodása (U), s az érzékek és értelem hatványozott működése. Képlete:

$$J. = \dot{\varphi} + M + 2\dot{E}^2 \dots \dots \infty = 2U + \dot{E}^4.$$

Az atletika a játékok férfias kiadása. Lényege komoly erőfeszítéssel járó mozgás mellett ($\dot{\varphi}M$) az értelem és akarat nagy fegyelmezése ($\dot{\varphi}\dot{E}A$) s eredménye lélekjelenlét (L), — mely minden vésznek bátran szemébe néz; — továbbá éles értelem, edzett akarat és fegyelmezett mozgás. Képlete: $\dot{\varphi}\dot{E}A^2 + \dot{\varphi}M + F \dots \dots \infty = L + \dot{\varphi}\dot{E}^4A + \dot{\varphi}M$

E képletekből kitetszik, a) hogy a torna eredménye a fegyelmezett mozgás, a játéék főleg öröm, s az atletikáé a lélekjelenlét; s b) hogy míg a játéék és atletika tele van erkölcsi és értelmi hatással, addig a tornában semmiféle mesterséggel sem lehet fegyelmezett mozgásnál többre jutni.

*) Ha a vegyésznek van joga az éleny és köneny súlyarányát (fajsúlyát) O^{16} és H^1 -el jelölni, holott azoknak egy parányát sem mérhette meg soha, nekünk is lehet jogunk a psychikus (és szintén megmérhetetlen) hatásokat jelekkel, kezdőbetűkkel és hatványjelzőkkel megjelölni; pl. $\dot{\varphi}$ = fegyelmezett, M = mozgás, F — fáradtság, \dot{E} = érzék; $2\dot{E}$ = érzék és értelem stb.

fér a világfájdalom, a pessimismus; ellenben a játék minden lelkifájdalom orvossága. A játszótér csak optimistákat ismer, mert ott minden percben beteljesedik a költő szava:

«Virággá lesz minden gyom,
Mosolyog a fájdalom.» (Kisfaludy S.)

A játék belőlünk termett, szellemi és erkölcsi vérrendszerünk kiegészítő része; ellenben a torna mesterséges, teljesen mechanikai készülék, melyet állványként állítunk szervezetünk mellé, hogy annak egyes részeit izgalomba, mozgásba hozzuk. A torna-iskola az ifjút úgy tekinti, mint a ki csupa izomból, csontból, meg törzsből és végtagokból áll; ellenben a játszótéren az ifjú mozgó, érző és gondolkodó lény: jelöltje és örököse az ember legbecsesebb szellemi és erkölcsi vonásainak. A játszótéren a friss éleny hatására kitágul a tüdő, a napsugár derűjére felpezsdül a kedv, a lábbal és karral együtt mozgásba jő a képzelet, s az érzések és élmények a játszót kiveszik önmagából: midőn nem magáért, hanem játszótársaiért él és mozog, mikor érettök lesz kétszeresen boldog; ellenben a torna mellőzi az érzést, egyformára húzza a mozgást, s tantervünk ezt is csipetenként és poros levegővel kísérve, mintegy kostolóul adja, holott e gyermek szervezetének mozgás a kenyere s szabad levegő a sava.

A játék és a gyermek édes egyek, ikertestvérek, egy tőn termettek, mint a hogy a görög nyelvben *παίζ* és *παίζω* egy tőről hajtott ikerszók. Ezért mondhatjuk joggal, hogy a játék az az ősi dialectus, melyen a gyermek testi és lelki erőinek első mozgásai kifejezést nyernek; az a tagbeszéd, melynek a szó eredeti jelentésében labdázás a *balladája* (1. XVIII. fejezet), s athletika a *drámája*. Ellenben a torna a volapük nyelv, s ugyan ki fog valaha ezen a nyelven költeményt írni?

Természetes, hogy játék alkalmával a gyermeki lélek nemcsak az ajkával beszél, hanem beszél szemével, karjával, lábával, testtartásával is; ellenben tornázáskor a lélek néma, szóltalan: de ugyan micsoda mondanivalója is lehetne a korlát vagy a nyújtó nyikorgásának hallatára?

A gyermeknek, az ifjúnak tehát ősi joga van a játszótér örömeihez, s semmiféle tanrendszernek nincs joga őket a játszó-

térről kiűzni. S a mennyiben őket mégis kiűztük, annyiban ezt a legszentebb elsőszülöttségi jogot a legújabbkori Jákobnak nemzetietlen és ízetlen tál lencséjéért, a tornáért dobtuk oda. Hova jutottunk attól a boldog (classikai) kortól, midőn *ludorum nwgister* (játékmester) volt a tanító neve, holott ő ma *studio-riim minister*, a tantárgyak szolgája. Még a XVII. száz második felében is Comenius, sárospataki schola pansophicájában minden egyes osztály számára külön-külön játékokat szabott ki, s Janua-ja és Orbis Pictusa tananyagát Schola Ludus-sá = Játékiskolává alakította. Ám utána kétszáz negyven év múlva szerencsésen elértünk oda, a hol Francke árvaházi növendékei voltak, hogy a játék a gyermekvilág paradicsomkertjének az a fája, melyről gyümölcsöt szedniök tilos. Mintha a paedagogia pátriárkájának tőlünk távozta után közel harmadfél száz múltán a gyermekek kifejlett érzelmmel és kész akaiaaterővel jönének a világra; s mintha okvetlenül ki kellene esni az élet évszakai közül a tavasznak, a májusi napsugárnak, s nemzeti vonásaink közül a lovagiasságnak. A jelenkornak, az u. n. magas műveltség korának kellett bekövetkezni, hogy a gyermek és játék, ezek az ezer esztendőig egy kenyeren és vízen élt ikertestvérek, egymástól mind jobban-jobban elidegenedjenek, s mostoha testvérekké váljanak.

Az angol ifjúság a játszótéren szerzett lovagiasságot és testületi szellemet átvitte a katonaságra és a többi életpályák küzdő tereire: azzal győztek ők nemcsak Waterloonál, hanem a politika, a parlament csatateréin is. Ellenben a mi német tornánk idejekorán katonává, engedelmes géppé akarván tenni az ifjút: a tornaiskola feláldozza a katonának az embert. A játszótér megsokszorozza a katonai erényeket a lovagiasság erényeivel, úgy, a mint nálunk a Hunyadiak korában, a Rákóczyak idejében és a szabadságharc fényes napjaiban volt. Ezt a szent traditiót az ifjú nemzedékbe újból beoltani, mai iskolázásunk egyik nevezetes feladata, mert nagy szerencsétlenség, sőt valóságos csapás egy nemzetre, ha ifjúsága a játékban siketnéma. A mely nemzedék játszani nem tud, az komolyan dolgozni se fog tudni.

Ezekhez képest kimondhatjuk a következő tételeket:

1. Minthogy az ifjú szervezet bő tápszert és a szabad levegőn való sok mozgást kíván, az iskolákban a játék szintoly fontos, mint a munka. A munka és a játék rendszeres menete s a foglalkozás és a pihenés szabott volta nemcsak a test fejlődését segíti elé, hanem a szellemi és erkölcsi erőket is.

2. A jó játék szorosan összefügg a tanuláskedvvel, a jó modorral és a jó erkölccsel. Az iskolai kemény munkát csak a test és lélek másnemű intenzív elfoglalásával ellensúlyozhatjuk, s erre egyetlen eszköz a társasjátékok és atletikai gyakorlatok, melyek a munkában megfeszített testi és lelki erők közé összhangot visznek. Segítse a tanár a fiút, hogy legyen játéka férfias, erélyes és lelkes, s ezzel egyszersmind rásegítette, hogy iskolai életében egészséges és becsületes legyen.

3. Ha az ifjúság lényegében a férfiasság (virilitas) felé utazás, akkor a játékok erre az utazásra, a legjobb bevezetés, mert a mellett, hogy kemény munkára serkentenek, a fájdalommal szemben észrevétlenül is megedzenek és stoicus nyugalomra szoktatnak.

4. A tanárok főbenjáró kötelessége az ifjúság játékaikról gondoskodni s azokat szervezni, mert a test nevelése nem kevésbé fontos, mint a szellem művelése. A játékok ellenőrzése szintén a tanárok kötelessége, nehogy a magukra hagyott fiúk játéka elvaduljon.

5. A játék kiegészítője a tornázás, s annak *elemeibe* bevezető rövid (10—15 percig tartó) rendgyakorlatok javokra válnak a tanulóknak. Azonban kétes lévén, hogy a tornázás merőben mesterséges rendszere a test természetes fejlődésével összhangban lehet-e: a gymnastika a játékot sohasem pótolhatja; a játszótérnek a tornaterem csak függeléke s a rajok fordított idő tekintetében legyen oly viszonyban játék és torna, mint 4:1.

6. Az iskolák kötelessége fentartani és terjeszteni azokat a játékokat, melyek a nemzet lelkét is örömmel és büszkeséggel töltik el, s a nemzet-test edzésére és frissítő szórakozására emelő és nemesítő hatással vannak. Egy nemzetnek

sincs számosabb labda-játéka, mint a magyarnak; sajnos, hogy a politikai küzdelmek miatt a fentemlített régi magyar athletikai játékokat elhanyagoltuk s nagyrészt elfelejtettük. Az iskola feladata az elejtett fonalszálát felvenni, s a legkiválóbb és legnehezebb labdajátékokat, az iskolai játszóterek útján, nemzeti játékokká tenni, melyeket egységesen kidolgozott szabályok szerint játszszék az ifjúság, s játszszanak a felnőttek, mint a hogy ma Angliában labdáznak az államférfiak, a miniszterek is.

7. Az iskolai játék legjavának nemzeti játékká kell lenni, azaz olyanná, mely foglalkoztassa az összes izmokat; változóságával és érdekességével mívelje az erőt és ügyességet; legyen a leleményesség és lemondás iskolája s vegye annyira igénybe a játzó egyéni tulajdonságait, hogy a ki benne kitűnő, az a maga nemében művész legyen.

Hogy végül 8. a nemzeti játék általánossá lehessen, azt egyfelől a szabadban kell gyakorolni, és másfelől a szabad mozgás biztosításáért és a végett, hogy az ifjúság a játékot komolyan vegye, s magát abba mindannyiszor beleélje, külön játék- vagy athletikai ruhában kell játszani.

XX-İK FEJEZET.

Pihenés és alvás.

Az élet törvénye, hogy a munka-okozta veszteségeket szervezetünk ne a munka alatt, hanem az után hozza helyre, mint a nyelvjárás mondja: heverje ki. Ennélfogva a pihenés a munkával váltakozó az az időszak, mely alatt szerveink veszteségeiket kipótolják. Szervezetünk nem úgy van alkotva, hogy a folytonos munkát kibírja, mint a gép, tehát csak időközönként dolgozhatik. Csakhogy a gépet a szakadatlan munka lassanként elkoptatja, elhasználja, mondjuk: munkára alkalmatlanná teszi. Az ágyú egy bizonyos számú lövés után hasznavehetlenné lesz, ellenben testünk minél többet dolgozik, annál

alkalmasabb lesz a munkára. Az élő mozgás törvénye, hogy erősíti a szervezetet, holott a gép elkoptatja egyes részeit.

Ha egy izomra egyszerre túlságos sok mozgást erőltetünk, elvégre az összehúzódás kínos lesz rá nézve. A fájdalom az izomműködés természetes ellenőre, mely minden túlságos gyakorlat alkalmával kínos érzés alakjában áll elé s az izomnak pihenést követel. A fájdalom tehát arra való intés, hogy a munkát ne folytassuk az izom végső kimerüléséig. S a midőn pld. egy nagyon erélyes ember mégis munkára erőlteti izmait, parancsoló akarata és az ellene fellázadó érzés egymással nagy küzdelmet folytatnak.

Szervezetünknek a természet-rendelte pihenés arra való, hogy a munka közben elhasznált részek kiküszöbölésére alkalmat adjon, s helyettök új részeket állítván be, a szervek megújódását eszközölje. Az a vér-áram, mely egy pihenő izomcsoportra tódul, mint igazi fürdő, kimossa belőle a munka alatt elhasznált részeket. Ez a «nagy mosás» azonban hosszú időbe kerül, mert rendszerint 12 óra, sőt néha egy nap is kell, hogy szervezetünkben az elégett részek, a húgy útján, eltávolítsanak. Ez alatt a vér újabb meg újabb áramai mind jobban-jobban kimossák az elhasznált részeket, s egyszersmind az izmokhoz viszik a megújító élenyes elemeket. Természetes, hogy a romok elsöprése és az új alakulásra való anyagok odahordása kétágú műveletének a sikerére első feltétel a munka szünetelése. Ha ezt a szünetet szerveink ki nem kapják, azaz, ha a dolgozó egyén csak ritkán s akkor is rövid ideig pihen, beáll rá nézve a túlterhelés, midőn bő táplálkozás mellett is elsoványodik, mert az új részek letelepülésére nem jut idő, sőt a pihenés hiányossága miatt bekövetkezhetik a szervezet önmérgezése is.

A munka és pihenés időszakának egymással szabályszerűen kell váltakozniok. Az erős tudómunkát vagy fokozott lélekzést igénylő gyakorlatok alkalmával gyakran kell pihenni, ha rövid ideig is, mert ilyenkor e gyakorlatok által rövid időn sok szénsavany áll elé, s veszedelmet okozhat, ha a testből ki nem küszöböljük. Ez az oka, hogy pld. Angliában az ökol-

vívók minden 3 percben pihenőt tartanak, s hogy a Tunisvidéki hivatalos futárok («reka»-k) rövid pihenőkkel majdnem hihetetlen ideig ellent tudnak állani a fáradtságnak. Ha a reka futásközben érzi, hogy lélekezete szakadozni kezd, csak annyi időre áll meg, míg hatvanig számlál. Ez a rövid pihenő neki teljesen elég lélekezése helyreállítására.

Maga a pihenés nem magyarázza meg eléggé az elhasznált részek kiűzése és a szövetek megújódása folyamatát. A fáradtság és a velejáró tények a dinamikai hatások sorozatát alkotják, mert a munka közben kimerült szervezetben csak erőfeszítést tapasztalunk minden sértődésök vagy vegyi módosulatuk nélkül. Ha pld. karunkat öt percig vízszintesen kiterjesztve tartjuk s akkor fáradtan leeresztjük, egy percnyi pihenő elegendő rá, hogy a kar visszakapja kiterjesztő erejét. Az a percnyi pihenő igen rövid idő volt a karizmok kimosására, valamint arra is, hogy a veszteséget helyreépítő új anyagok által felfrissüljenek. Itt tehát a fáradtságnak nevezett dinamikai hatással szemben a pihenés közben új és oly dinamikai hatás keletkezett, melynek mibenlétét a tudomány még ma megfejtani nem bírja. Innen van, hogy egy-egy izomcsoport, ha szakadatlanul villanyozzák: kifárad és a villamáram ingerére nem felel; de ha egy ideig nyugton hagyják, a szálaiban inhaerens erőkből újból visszanyeri összehúzóerő erejét.

Ezek szerint a pihenés eredménye az, hogy a) időt enged a salakos részek eltávolítására; b) alkalmat ad rá, hogy a vér plasticus részei felújítsák a munka elhasznált szerveket, s végre c) időt ad az izom- vagy idegrészeknek új erő nyerésére is oly élettani hatás útján, melyet még nem ismerünk.

A pihenésnek meg vannak a maga fokai. A futáshoz szokott egyénnek a járás csupa pihenés, ellenben a vízszintesen fekvő betegnek az ülő helyzet munka. A teljes pihenést alvásnak hívjuk, midőn az izmok és idegek megpihennek, s a belső szervek is csekélyebb erélylyel működnek. A nap jelentékeny részében végzett rendes munka után a fáradtság természetes érzetét tapasztaljuk, mint előhírnökét annak a pihenésnek, melyre az agy velőnek szüksége van. Az alvás oly elodázhatatlanul szük-

séges, hogy csak nagyon erős testi vagy erkölcsi ingerek következtében bírnak teljes 24 óráig ébren maradni. Sőt néha az erőteljes ingerek közben s a legerősebb elhatározás mellett sem bírnak ébren lenni. Hadászati feljegyzések szerint I. Napóleon elaludt lóháton a lipcei csatában; továbbá a nilusi csata hevében, az angol hajók némelyikén, a túlságos kifáradt matrózok közül többen a fedélzeten elaludtak; sőt a birmai háborúban, Rangún ostrománál, a hadihajó egyik kapitánya, folytonos feszült lelki munka miatt, elaludt és két órahosszat tökéletes öntudatlan állapotban volt, holott ez alatt tőle egy rövid ölnyi» távolságban a hajó legöblösebb ágyuja ugyancsak tüzelt. Az elcsigázott matrózfiúról azt tartják, hogy elalszik az árboc tetején, melyet a tajtékzó hullám bölcsőként ringat; a kifáradt iparos szundikál az izzó kemence szájánál vagy a villamlámpák vakító fénye mellett. Angliában a gyári munkás-gyermekek közül régebben (a munkaidő megrövidítése előtt) akárhányan elaludtak a gépekre figyelés közben, jóllehet tudták, hogy ezért kemény büntetésök lesz.

Az alvásnak szintúgy meg vannak a maga fokozatai, mint a napi pihenésnek. A rendes, mély alvás legigazibb üdítője szervezetünknek, mert azalatt az érzékek működése teljesen tel van függesztve. A szaggatott alvás az, midőn álmodunk. Ha sokat álmodunk, jele annak, hogy alvásunk nem teljes, azaz, hogy csak csont- és izomrendszerünk pihen, de idegrendszerünk s főként az agyvelő álomban is tovább fűzi ébrenléti érzéseit és gondolatait. Ez az oka, hogy a zaklatott idegrendszer lázas álmai a léleknek semmi pihenőt nem hagynak, s nyomukban a kimerülés jár. Egészséges alváskor szünetel az érzékek működése, tehát szünetel az agyvelő is. Ilyenkor az idegrendszer csupán reflex működést végez, azaz a a kívülről kapott benyomásokat a gerincagy, mint az agyvelő helyettese átveszi, s rajok felel öntudatunk nélkül, mint a hogy a hanghullámok egy falról visszaverődnek akaratumk nélkül. Az alvás közben történő reflex működést *visszhangzó mozgásnak* is mondhatnók, ha a «visszhang» szó másként lefoglalva nem volna.

A felhozott esetekből kitetszik, hogy az alvás nem a külső

benyomások, s nem is az izomműködések pusztá szünetelése, hanem ennél több, t. i. az érzéklés és az akarat bénult állapota. A jó alvás áldása, hogy a test szerveibe új erőt önt, az érzékeket a kellemes benyomások özöne felfogására újból fogékonyra teszi, s a napi munkában viseltes szellemi tehetségeknek erélyt és rugalmasságot ad, mert megtisztítja és felfrissíti az ítélő erőt; új anyagokkal látja el a képzeletet, úgy, hogy a költőknek és regényíróknak az alvásban és álomban mintegy új képzeletképeik teremnek, s végül szerzi a legnagyobb áldást, a gondolkodás egészséges tónusát.

Egész szervezetünk háztartása megköveteli az egészséges alvást, azaz az éberléti működés megszakadását. Hiszen a szív minden verés és a tüdő minden lélekezés után tart egy pillanatnyi pihenőt, s a gyomor szintén nem lehet folyvást munkában. Csakhogy míg a mi növényi vagy tengő életünk szervei apránként, mondhatnók csipetenként pihennek, addig az idegrendszer élete hosszú pihenésben (alvás) s a rá következő szakadatlan munkában áll. Hogy ha valaki az alvást ki akarná törölni életünkéből, előbb meg kellene változtatnia a test egész háztartását. Valóságos áldás, hogy naponként néhány órára elfelejtjük az élet zene-bonáját, izgalmát, bánatát és sóhajait, s abba az állapotba jutunk, mely fegyverszünete az egymással csatázó jó és rossz erőknek. Meddig tartson ez a fegyverszünet, azaz mennyi időt fordítsanak a gyermekek és ifjak az alvásra? — ez a végső kérdés.

Ezt az időt napi nyolc órára szabta volt, a XI. százban, a salernói híres orvosi iskola. A mai orvostan és a sok idegizgalommal járó társadalmi élet hosszabb pihenést követel, mert az álmatlanságot legnehezebben bírjuk ki. S ha mégis megvonjuk az alvást, az ifjak a könyv mellett alusznak el. Ennélfogva legcélszerűbb naponként tíz órai alvást engedni a gyermekeknek; aztán hét órát foglalkozásra s hét órát szórakozásra és étkezésre fordítani. Összevág ezzel az 1888. végén Lockroy közoktatási miniszter elnöksége alatt Parisban tartott szaktanácskozmány albizottságának következő megállapodása: 15 éves koráig az ifjúnak 10 óra alvás kell, s később 9 óra.

XXI-İK FEJEZET.

A test erkölcsi tisztasága.

Az ifjú test elfoglalása játékkal és atletikai gyakorlatokkal különösen fontos óvszer a serdülő korban fölébredt vágyak fegyelmezése s ezzel a test épsége megóvása tekintetéből. A fiú és a leány nemcsak testileg, de lelkileg is különbözik egymástól. A kis leányban korán felismerszik a nő arculata, melynek fővonásai a felindulásra való nagy hajlandóság; lelke húrozata, mint az aeolhárfa, a legkisebb érintésre is rezgésbe jő; könnyen sír és könnyen nevet; végtelenül mozgékony arcán a félénkség látszik, mely szemérmességének jelzője, mondhatni: hajnallata; a finomság és kedveskedés pedig annak a gyengeségnek a tulajdonságai, mely uralkodni akar és uralkodni íog; továbbá vágyik a tetszésre, alig öt éves kora óta ízlése öntudatlanul nyilvánul a ruházatban, a piperében és testtartás kecsében; végre édes hang, esdő tekintet: íme az asszony kicsiben. Mily egészen más lény a fiú: stoicus, nem jő hirtelen izgalomba; könnyeivel jobban gazdálkodik; inkább fenyeget, mint kér; s arculata korán támadási hajlamokat árul el; hangja durvább és parancsolóbb; egyenesen, ha kell, erőszakosan törekszik céljára; jobban szeret parancsolni, mint tetszeni; a családban úgy ül, mint a sasfiú a fészek szélén, hogy mihelyt csak lehet, ott hagyja; s míg a kis leány titokban a családi körre áhítózik, a fiú a külvilágra vágyik; homlokán merészség honol, s az édesgetésre nem sokat ad.¹⁾

Ezek a vonások részint fokozódnak, részint átalakulnak a serdülő korban. A leány óvakodik az ügyetlenkedéstől, tartózkodó, s míg a fiú mindenkinek útjában áll, hogy lássák, a leány rejtőzik, mint a két-három éves gyermek. Ennek az az oka, hogy a leány és a fiú szervezetében más-más elvek jutnak érvényre. A leány szervezetében az életműködés főképp az

¹⁾ V. ö. Fonssagrives, *L'éducation physique des filles*, 21—22. 1.

anyává lehetés szerveihez csatlakozik: vér, a nedvek, az idegáramok mind a medence felé tódulnak, melynek csontfalazata megerősödik, s a csípők kiszélesednek. Az altest nagymérvű kifejlése gátolja a mell- és tüdő kifejlését; ez az oka, hogy a nők lélekzése az éretté levés idején nem oly erős, mint azelőtt, vagy azután. Emitt sok zsiradék marad elégetetlenül a vérben, mi a szervek kerekdedségét, a test kecses hajlásait s azokat a kellemes körvonalokat szerzi, melyeknél fogva a nőtermet az ó- és új-korban egyaránt a plastikai műremek mintája volt.

A medence terjedelme kizárj a az ifjú hölgy szervezetéből az erőt és mozgékonyt: az ő rendeltetését a *szépség, gyöngegség, anyaiság* fejezik ki.

Leányoknál, az éretté levés korában, legnagyobb veszélyben forog a hátgerinc egyenessége, mert merevsége nem áll arányban gyors növéseivel. Ebben az időszakban veszélyes a görnyedt testtartás. A hosszas munka egyáltalán nem talál a nő természetéhez: férfi tekintetet ad, s elpusztítja a női kecsét. Szükség tehát változtatni a nő munkáját és mozgásait testi és erkölcsi szervezetére való tekintettel egyiránt. Falusi gazdaság, kertmívelés, majorságnevelés, virágápolás, tánc, nyáron úzás, télen korcsolyázás (de nem lovaglás, nem is erős torna): a legalkalmasabb eszközök, hogy a 15—16 éves ifjú hölgy idomai arányosak, könnyedek és szépek legyenek.

Oly földrészeken találjuk a női leghíresebb szépségeket, hol a talaj és égalj a mértékletes életmódot rendelik, pl. Dél-Európában. Ellenben Észak-Európában a nők erős étvágya és túlságos húsos eledele megvastagítja a csontokat és ízületeiket, e mellett embonpointot szerez, a mi megváltoztatja termetök körvonalait. Ily szépségeket Rubens ecsetje ismer; tde nem ismertek sem Rafael, sem Leonardo da Vinci, sem Fra Angelico, s valójában csak emezek női arcain aláljuk azt a *boldogságos* kifejezést, melyet Rubens női arcain hasztalan keresünk.

Egészen más életműködés és szervi változások jelzik a fiúk serdülését. Az ifjú embernek megnő a csontja, melle kiszélesedik, nyaka megvastagodik, gégeje megnövekedik, s hangja

érces lesz. Egész szervezete az egészséget, erőt és mozgékony-ságot akarja kifejezni: ellenben a leánynál az egészséget, kecsét, szépséget, az anyaiságra való előkészületet. Az ifjúnál a serdülés beálltakor a férfiaság ismertető jegyei: pelyhedező áll, kinyúló orr, érces hang, ragyogó szem, feszülő izomrendszer, melynek erélye a legénykedő dagadozásban, bőréből való kikíváncozásban nyilvánul (kamasz-korszak). Míg a serdülő leány a gyermekkorba, mondhatni újból belekerül, addig a serdülő fiú a gyermekorból kieroőkodik.

A serdülés időszaka a vérkeringésen is sokat változtat: a szív gyorsabban ver, a vér lázasan forog, az agyvelő fokozottan s a képzelet izgatottan működik. Hozzájok járul rendszerint a test gyors növése. Eme szervezeti nagy változások miatt a serdülő ifjút könnyen meglepi a testi lehangoltság, s ezzel együtt a lelki levertség, vagy világfájdalom is, melyet Mantegazza *Leoparditis-nak* nevez, midőn t. i. a Leopardi vagy világfájdalommal teljes más költő műveit szereti olvasni. Ez «lényegében a lustaság, a scepticismus és az ásításvágy vegyü-léke, midőn az illető a mával is, de önmagával is elégedetlen, s a holnapért sóhajtozik.» Ezt a nagy változást a férfiuság és az anyaiság elve okozza, mely teljes felfordultságra vezethet, ha az ifjú a magányt keresi, ha természetes izgalmát olvas-mányai vagy tanulmányai még nevelik.

A nemző erő (aura seminalis) az egész szervezetben el-osztva minden irányban neveli az erélyt; de ha a nemi szervekre összpontosul, Onan bűnére (I. Móz. XXXVIII. 9.) vezet, midőn a test önmagát emészti meg. E «néma bűn» következtében a testi erők kimerülnek és az erkölcsiség a tönk szélére jut. Az életerő elosztódásának törvénye, hogy ha egy szervben megnövekedik, a háztartás többi részében megfogyatkozik. A családban a szülőknek s az iskolában a nevelőknek mindent el kell követni, hogy ezt a végzetes bűnt, az életerőnek ezt az emésztő mérgét kiirtsák, okait eltávolítsák.

Ez a baj is, mint más betegség, több okból származhatik. Egyik ok, hogy ha az ideg, izom és csontrendszer fölépítésére rendelt plastikai anyag egyoldalúan a nemi szervekre

vitetik, s azokban természetellenes izgalmat okoz. Egyéb okai, ha a képzeletet sikamlós beszédek, szándékosan ejtett kétértelmű szavak, izgató képek, nem ifjúnak való olvasmányok és látványok, a fiúk és leányok rosszul ellenőrzött játékaik, idősebb társak avagy cselédek illetlen társalgása, vagy nem tartózkodó magaviselete: mind ezek igen alkalmasak arra, hogy a képzeletet megvesztegessék és a test erkölcsi tisztaságát veszélybe ejtsék.

Itt is első lépés a diagnosis megállapítása s a szerző ok elhárítása. A mely gyermek nem szeret társaival lenni, különböző ürügy alatt keresi a magányt, s szokatlanul félénk: kinek tekintetében nincs meg az a nyíltság, mely mintha mondaná: «Íme nekem nincs semmi elrejtteni valóm»: a mely gyermek hallgatag, tekintete mélabús, a ki hamarabb elpirul, mintsem mosolyog, a mozgástól, lármától mintegy fél és ülni s nyugodtan lenni szeret: rendszerint rász úton van, vagy már testileg tisztátalan.

Ez a betegség az értelmet sem hagyja érintetlenül, kivált a figyelem és az emlékezet szenvednek miatta. Nem a vidám röpkéséget vagy hebehurgyaságot érzük itt, a gyermekkor általános baját: hanem azt a — mondhatni — tántorgó állapotát a figyelemnek, mely rideg szórakozottságával feltűnik és gondolkodóba ejti a figyelmes szemlélőt. Az ily gyermeknek vagy ifjúnak továbbá meggyengül az emlékezete: beszélni nem szeret, tényekre, számokra, sőt szókra is nehezen emlékezik; az elkezdett mondatba beleromlik, felfogó s megfartó ereje a helyett, hogy erősödnék, mindennap fogy. A mely gyermeknél ez az utóbbi baj nem valamely súlyos betegség következménye, azt méltán gyanúba lehet venni. Ha az emlékezetnek, a gyermeki lélek ez uralkodó működésének, hanyatlása *nem mindig* bűnös megszokás jelzője is; de az is igaz, hogy a jó emlékezet *mindig* az erkölcsi tisztaság *fokmérője*.¹⁾

Gyanús jel továbbá a gyermek túlságos soványsága, ha azt nem tulajdoníthatni sem betegségnek, sem túlságos értelmi

¹⁾ Fonsagrives, *L'éducation physique des garçons*, 306 s köv. 1.

munkának, sem hirtelen növésnek, kivált ha velejár az arc halványsága, a szemfény bágyadtsága, a szemgödör kékes karkája, a szokatlan félelem, a szem-bogár tágulása, az arc hirtelen elpirulása és elhalványodása, járáskor a lélekzet fennakadása, a könnyen izzadás, kivált a kézfejek hideg nedvessége, nyugtalan alvás; íme ezek azok a jelek, melyek a szülőt vagy a nevelőt a legbiztosabban tájékoztatják a felől, hogy a testi szervezet életében már megkezdődött az a földrengés, melynek ha elejét nem veszik, az egyén testi és erkölcsi romlásával, hátgerinc-sorvadással, örültséggel, teljes elbutulással vagy öngyilkossággal fog végződni.

Sem az egyén, sem az emberi nem életének nincs ennél rettenetesebb ellensége; tehát minden áron útjába kell állani s teljes erőnkől üldözőbe venni. Az elhárítására vagy gyógyítására való óv- és gyógyszereket két csoportra oszthatni: *testre és lélekre hatókra*. Lássuk elsőben amazokat.

Leányoknál az altesti folytonos vértódulás s a vele kapcsolatos szervi fejlődés könnyen okozhat természetellenes étvágyat (egy 15 éves leány rózsaszirmot, papírt, cérnát nyelt el; egy másik mohón kapott az eceten és savanyu ételeken stb.); továbbá a vele járó kimerültség okozhatja a vér színes anyagának megfogyatkozását, azaz sárgaságot. Ily esetekben jó hatásúak a növényi eledélek helyett az állatiak. A nő életmódja talán sohasem fontosabb, mint ebben a korban, midőn a test erőit éppen jelentékeny növése közben több rendbeli ok nyomja el. Ilyenkor ha a szervek fejlődését elémozdító táplálkozás vérbőséget szerez, lecsönnesíti az idegrendszert és csönnes álmodozást okoz. De nem elég a táplálkozás szabályozása; fokozni kell az étvágyat és megszüntetni az altesti ingerlést. E részben nagyon hasznos szolgálatokat tehet a csönnes testmozgás, a hideg fürdők, az úszás, a szabad levegőn való élés és mozgás. A szabad levegő és a napfény az idegrendszerre mindig csönnesítő hatású.

Minthogy szervezetünk nagyon hajlandó a megszokott hibás működések megtartására, a sápkórság gyógyítása orvosi tanács mellett történjék, mert a mely leány serdülő korban

sápkóros volt, élete java részében ki van téve, hogy ebbe a veszélyes kórba ismét beleesik. ¹⁾ Az orvosi tanács azért is szükséges, mert a hysteriás nők 50%-ának e nembeli bántalma a serdülő korban kezdődik.

I.

Az elhárító vagy gyógyító eszközök közt első sorban kell említünk a *társas játékokat* és az *erős testmozgást*. Első szabály, a melyet Rousseau (Émile IV. könyv) állított fel, hogy a gyermek se nappal, se éjjel egyedül ne legyen, külön szobában soha se háljon. A második szabály, hogy soha se legyen foglalkozás nélkül. Legyen sok, de vonzó testi vagy lelki foglalatossága, hogy izomrendszere és lelke egyaránt kifáradván, legyen mély álma, a mi a legjobb óvó-eszköz a rossz szokás ellen. Általános szabályul e részben azt az egyszerű igazi falusi életmódot vehetjük, mely nem irtózik a fáradtságtól s nem ismeri sem a túlfinomult étellel járó kényelmet, sem a henyélést, mely a természetellenes vágyak ősi termőföldje. Locke egy kissé élesen, de sok igazsággal ezt így fejezte ki: «A mívelt ember bánják úgy a gyermekeivel, mint a jóra való falusi ember bánik az övéivel, ki nem enged időt a hivalkodásra.»

Az atletika, a vadászat, halászat, ipari munkák (könyvkötés, lombfűrészelés, esztergályozás, stb.) igen alkalmasak az ifjúnál a korai erotikus szenvedélyek megakasztására; kivált az angolok nagy mesterek e részben, kik serdülő korban az ifjakat valamely mesterségre fogják. Nagyobb iskoláikban kovács, asztalos, esztergályos és másféle műhelyek vannak. Azzal, hogy a serdülő korban az iskolában a játszótéren és a műhelyben rendszeresen elfoglalják az ifjúi, megmentik azoktól a veszélyektől, melyek a sok üléssel, magánnyal, s a test gyors fejlődésével együtt szoktak járni. A test edzése háttérbe szorítja a veszedelmes testi hajlamokat. A kifáradt ifjú képzelete, ábrándokba mélyedés helyett, a pihenés vagy étkezés nagyon is prózai szükségéire irányul. Ulysses a sirenektől való féltében az

¹⁾ Fonssagrives, *L'éducation physique des filles*, 137. 1.

árbochoz köttette magát, hogy ha akarná, úgy se közeledhesék hozzájuk. Minden iskolai műhely és játszótér egy-egy eszköz az ifjú korán fakadó tilos hajlamainak a lekötésére. A fizikai erényekkel ekként menthetni meg a test és lélek erkölcsiségét. ¹⁾

Másik hathatós óvszer a mindennapi *hidegvíz fürdő* vagy nagy mosakodás, mely testi s egyszersmind erkölcsi fürdő, mert úgy érezzük, hogy általa megújhodunk; mondhatni, hogy szint-úgy letörli a léleknek, mint a testnek szennyét. Tessék bár különösnek a gondolat, majdnem lehetetlen a fürdő-kádból úgy kikelni, hogy jobbnak ne higyjük magunkat, mint a minők fürdés előtt voltunk. ²⁾ A test szennye tehát a fürdőben marad, s vele együtt elmaradnak a testet megszenteltető gondolatok is.

Nagyon hasznos óvszer továbbá a *kora fölkelés*. Legártalmasabb a gyermek testi erkölcsiségére a reggeli heverés. Az ágy melege és puhasága valóságos kísértés, mert igen alkalmas a veszélyes vágyak fölkelésére. E miatt a gyermeket lehető legkorábban föl kell kelteni. «A korai fölkelés — úgymond Salesi (szt.) Ferencz — megvédi az egészséget és szentséget.» Ha ez utóbbi helyére a *tisztaságot* teszszük, kész a nevelés kitűnő szabálya. A falusi fiúk azért nem ismerik a «néma bűn»-t, mert jókor kelnek, s munkájuk után látnak. Nyáron könnyen tehetjük; de télen, midőn akadály a hideg és a hosszú éjszaka, meg kell könnyíteni a fölkelést kevésbé puha ágygyal és jól befűtött fölkelő helylyel. E mellett alváskor is kellő intézkedéseket kell foganatosítani. Hasznos dolog általában a gyermekeket rászoktatni, hogy két kezüket fülök alá téve aludjanak, mely helyzetnek van festői oldala is.

Ezzel a vágyak minden esetleges felülkerülését elkerülhetni, mely eleinte egészen ártatlan, de a gyermeket lassanként erkölcsi lejtőre viszi.

A «néma bűn» mechanikai okai közé tartoznak a végbél viszketege és a giliszta, melynek gyors mozgása nagy visz-

¹⁾ L. *Iskolázás jelene Angolországban*. II. köt.

²⁾ Daryl, *Renaissance physique*, 15. 1.

ketegyet s oly izgalmat okoz, mely kivált ha éjjel jelentkezik, kis leányoknál vétkes szokásokra adhat alkalmat, a fiúkat pedig idegessé teheti. Ezt legkönnyebben megszünteti az izmok elfoglaltsága.

Az a sok mesterséges eszköz, melyeket időnként e veszélyes szokásról való elrettentésre alkalmaztak, nem bizonyult célszerűnek. Ilyenek voltak az éjjelre bekötött ingujjak, kényesszerruha, ágyhoz kötözött kéz, szűrős szőrű keztyűk stb., melyek jóformán meddő kisérmények maradtak, sőt sikertelenségüket nevelte az is, hogy a gyermeki természetet fellázították, s a test erkölcsi méltóságát éppen a rá erőszakolt fájdalommal megsértették.

II.

A lélekre ható óvszerek szintén figyelmet érdemelnek. Közük első hely illeti a *plastikai remekeket*, mint a képzelet tisztítóit. A nemi ösztön fölébredésével a képzeletnek többékevésbé izgatott állapota jár. Ezt az izgalmat lecsöndesíti a szép festmények és szobrok szemlélete, mikor megszokják oly testrészek csupaszságát szemlélni, melyeket a társas életi illedelem el szokott fedni. Ez a szemlélet élet veszi a hamis ingernek, a képzeletet pedig tisztítja, sőt nemesíti, mert hozzá szoktatja, hogy testünket a szép templomának tekintvén s figyelme az egészre irányulván, képzelete annak körvonalaiban találja azt az enyhületet, mely a szép és fenséges élvezetével jár. A ki a Medicei vagy Capitoli Venus szemlélésekor e magas élvezet helyett ördögi csiklandást érez, annak képzelete végképp megromlott, s orvoslására nincs e földön gyógyszer.

A plastikai remek szemlélete míveli a szeméremérzetet is. Az igazi szeméremérzet távol áll mind a túlságos szemérmeskedéstől, mind a szemérem pellengérré állításától. «Amaz — úgymond Rosenkranz ^{x)} — tetteti ártatlanságát, a mi már nincs meg; itt pedig megtörtént a bűneset, legalább a gondolatban már ott van a figefa-levél az öntudatlan őszartatlanság helyén

¹⁾ V. ö. Rosenkranz, *Paedagogik als System*, 54. 1.

és mégis affectálja a természetnek nem ismerését; angyali természetességet hazudik, s erényeskedő szólásmódjai és betanult szemlesütése gyakran a titkos kéj lángját fedik el.» Szintúgy megvetendő a szemérem kicégézése (prolanatio), melynek jól esik, hogyha a nemi viszonyokat kétértelmű és sikamlós célzások céltáblájává teheti. Ezért kell nagy gonddal megválasztani a szülőknek gyermekeik játszó társait, olvasmányait és semmi szín alatt nem bocsátani oly társaságba, hol a nagyobbak tisztátalan beszéde vagy illetlen magaviselete a gyermeki szeméremérzetet a naivság paradicsomából kiűzheti. Igaza van Rousseau-nak, hogy «a természet oktatása mindig késlekedő és lassú; az embereké pedig mindig korai. Első esetben az érzékek keltik fel a képzeletet, a másodikban a képzelet kelti fel az érzékeket s ösztönzi oly korai működésre, mely idő jártán elsőben az egyesek erejét teszi tönkre, majd lassanként az egész embernemet. Ez az oka, hogy a városi emberek korán kimerülnek, gyengék maradnak, növés helyett elhervadnak, mint a tavasszal termő gyümölcsfa, mely őszre elpusztul.¹⁾ Valóban igaz, hogy a gyermeki képzelet szentély, melynek tisztasága a test tisztaságával együtt áll és együtt esik. Ebben az esetben a képzelet tisztasága szenteli meg a testet, a következőben pedig az értelem és a szív tisztasága. Tudniillik:

Az atya vagy anya az úgy komolyságához illő módon adja elé serdülő fiának vagy leányának a nemzés mysteriumát. E végre az időt nagy tapintattal kell megválasztania. Ezzel elejét veszi a csiklandozó nimbusnak, melylyel az ifjú képzelete ezt a tárgyat felruházta. Ha ez alkalommal különösen kiemeli a nemi étellel kapcsolatos ethikai érzelmeket, örömeket, fájdalmakat és önfeláldozást, melyekkel a családalkotás jár: egy szóval, ha figyelmét a physikai körről az ethikaira irányozta, a testi nevelés a szó nemes értelmében erkölcsivé lesz. Ily esetekben az érzület, azaz a szív tisztasága mentheti meg az ifjút a «néma bűn»-nel járó erkölcsi földrengéstől.

¹⁾ *Emilé*, IV. könyv. L. erre Dupanloup érdekes fejtegetéseit. *De Éducation*, III. 442—3. 1.

A megszegényítő és megfélemlítő óvszereket csak nagy ritkán alkalmazhatni. Ha az ifjú tapasztalja, hogy a kik őt szeretik, megvetik és megborznak tőle a «néma bűn» miatt niely testét és szellemét egyiránt beszennyezi és tönkre teszi: gondolkodóba esik, s ő maga is meg fog ijedni, kivált ha orvost is hívunk, ki őt szintén betegnek fogja tekintem.

Hasonlóan elrettentő hatású (de csak ritkán használható) az ifjúra, ha szemléltetjük vele a kórházak, betegeit, kik a kicsapongó szenvedélyek áldozatai lettek; a «monomania erotica» miatt tébolydába került féleszüeket, vagy a museumokban és orvosi könyvek rajzain a nemi kicsapongások rettenetes következményeit. Azonban csak nagy vigyázattal kell ezeket az eszközöket igénybe venni, mert az e fajta látványok inkább rettegésben tartják, de meg nem győzik, sem okos belátásra nem segítik.¹⁾

Általában a szeretet és az értelmes felvilágosítás mindig jobb óvszer, mint a megfélemlítés vagy büntetés. Abban mindig sok a főlemelő, ebben sok a lesújtó elem. Ha az emberek eszökbe tartanak, hogy az ifjú korban milyen könnyű a hibát elkövetni, s milyen nehéz a helyes útra térni, azt is átlátnák, hogy sokkal humánusabb egy-egy jó szóval a kísértésnek elejét venni, mint az ifjú erkölcsét tilalmak és büntetések bilincskébe venni. Ha a fiát» a távol eső iskolába küldő atya azt adná erkölcsi útravalóul, a mit Brown Tamásnak adott volt atyja: «soha olyas beszédre ne hallgass, se temagad olyast ne mondj, a mit nem szeretnéd, hogy anyád vagy nővéred halljon, s akkor soha se szégyelsz haza jönni, sem mi nem szégyenlünk tégedet látni»;²⁾ ha viszont az édes anya szeretett gyermekének útra keltekor azt a tanácsot kötné a szívére, hogy mindig *tartsd tiszteletben magadat és testedet*: az erkölcsileg érzékeny ifjút oly villámhárítóval látná el, mely teste épségét minden beszennyezéstől megóvhatná.

A szülőknek nem szabad ezt a komoly tisztet a tanítókra vagy a nevelőkre hárítani, mert első sorban ők magok felelő-

¹⁾ V. ö. Rosenkranz i. m. 51. 1.

²⁾ Th. Hughes, *Tom Brown's Schooldays*. 67. 1.

sek gyermekeik erkölcsiségéért. S ha ezt a főbenjáró kötelességet könnyelműségből vagy bármely más okból nem teljesítik, a tanító vagy nevelő kötelessége, alkalom adtán, nem célzásokkal, hanem világos szókkal a legkomolyabban figyelmeztetni az ifjút a teste tisztátalanságával járó testi és erkölcsi veszélyekre. Ha a benlakó intézetekben a tanító, mint szüle-helyettes, megszeretteti a növendékekkel az intézetet, s őket mentől több megengedett örömben részesíti, hogy a megnemegedett élvezetektől figyelmüket elfordítsa; ha munkáikban és szórakozásaikban jó szívvel részt vesz, s felkölti bennök a lélek nemezebb ösztönét: ezzel útját vágja az érzéki kísértések térfoglalásának. E részben is a háztáj és az iskola egy kézre dolgoznak.

A szülők és nevelők idevágó kötelességei fontossága kitetszik abból is, hogy természetünk testi és erkölcsi része elválaszthatatlanságát mintegy kézzelfoghatóan láttatják a serdülő kor erényei és bűnei. A nemi ösztön az emberben nem pusztán physikai természetű, mint az állatban, hanem java részben erkölcsi is. Az állat egy bizonyos időszakban ez ösztön rabja, s vakon elégíti ki azt a nélkül, hogy hozzá gondolatot, számítást, avagy szégyen- vagy bánatérzetet fűzne, holott az embernél ezek nagyrészt közrejátszanak, sőt közrejátszik egyéb is. Hiszen ez ösztön alapján szó az ifjú képzelete titokszerű ábrándokat: ez tölti el az ifjú lelket (18—24»éves korában) a szerelem érzetével és költészetével, mely termőföldje a rokonszenv, önfeláldozás, a tisztelet és hódolat erkölcsi vonásainak.

Valóban természetünk testi és erkölcsi részének elválaszthatatlan viszonyát ez az ösztön láttatja a serdülő korban. A titkos bűn az ifjút ez ösztön állati kielégítésére viszi s megfosztja a vele járó erkölcsi elemektől: a szerelem költészetétől s a rendesen nyomában fakadó erkölcsi vonásoktól: minők a rokonszenv, önfeláldozás, hódolat. Ez azonban csak egyik oldala a bajnak; a másik az, hogy az idegrendszer izgalma a nemi ösztönt uralkodóvá tevén, a szellemi tehetségek háttérbe szorúlnak, az ifjúból kivesz a legszebb emberi vonás: az önuralom csirája és a szeméreméretet, s nélkülök önző és kegyetlen lénynyé, ördögge lesz, kinek párja a vadállatok között sincs.

HARMADIK SZAKASZ.

ÉRTEELMI NEVELÉS.

XXII-İK FEJEZET.

Az értelem nevelése általában.

I.

A test nevelésében megkülönböztettük volt a növést és a fejlődést. Mint láttuk, amazt a táplálás, emezt a gyakorlás esz-közli. Az elme nevelésében is meg kell különböztetnünk az ismeretszerzést, vagy táplálkozást és a gyakorlást, vagy az értelem formálódása eszközét. Az értelem nő, midőn ismereteket gyűjt és íéjlődik, midőn a gyűjtött anyagot feldolgozni és azt a maga íeliogásának megfelelő új alakba önteni bírja. És éppen ez az, a mi az elme épségét biztosítja. A testgyakorlat célja, mint tudjuk, az izmokat hajlékony okká, ügyesekké tenni; az értelemgyakorlás célja az elmét erővel és rugalmassággal felruházni. Egy szóval a nevelés vagy gyakorlás az elme építése, az ismeretszerzés pedig az elme bútorozása. A mívelés és gyakorlás tehát úgy különböznek egymástól, mint a ház építése és fölszerelése. A ház jó szerkezete megvéd az idő viszontagságai ellen, a fölszerelés csak kényelem szerzésre való. Az épület szilárd szerkezete a fő, a bútorzat mellékes dolog. Az értelem nevelésében is fő a mívelés. De mi az értelem? — az itt az első kérdés. Nagyjában véve az értelem a szellemnek a kül-behatásokra reagálni bírása. Mentől élénkebb és behatóbb valakinél ez a reactio, annál értelmesebb az a lénv.

Miért oly nyugtalan a figyelmes gyermek? — mert minden benyomásra reagál; s miért oly nyugodt és tompa tekintetű a hülye? Mert a külső benyomások érintetlenül hagyván, jóformán semmire sem figyel. A reactióra való ez az alkalmasság,

vagy mondják értelmesség, nemcsak magának az egyénnek esik javára a különböző életpályákon, foglalkozási körökben, hanem növeli annak a társadalomnak, annak a nemzettestnek is a vagy onosodását és erkölcsi értékét, melynek tagja az illető. Nem csuda tehát, ha az egyes társadalmak az értelemre kiváló gondot fordítanak s művelésére a tanintézeteknek egész sorát szervezvéen, azt a közoktatásügynek mintegy központjává tették.

Ámde az iskolák, tanintézetek fennállásának nem az a főcéljuk, hogy az ifjú nemzedéket tanulttá, hanem hogy műveltté és tanulékonyvá tegyék. Maga a tanultság, a tudás utilitarius» irányzatnak hódol; ellenben a műveltség a liberális és humánus irány kifejezője. Az értelmi nevelés főcélja a tanulóban természetből meglevő értés vágyat szabályozni, mélyíteni, állandósítani, s egyszersmind a tanulás kitartó erélyévé alakítani. Az értelmi nevelés tehát nem igazságokat akar közölni, nem bizonyos nézetek csoportját betanítani, hanem az elmét hajlékonyná, rugalmassá, élessé tenni, hogy az ismereteket feldolgozni tudja; s módszerrel és a dolog mélyére ható, azaz filozófiai látással felruházni, hogy az előítéletektől megszabadulni bírjon. Ebben áll az értelem egészsége és ereje, melynek művelője nem a dogmatikai közlés, hanem az értelmi erők gyakorlása.

Azt mondotta volt egy orvos, hogy nem az táplál, a mit megeszünk, hanem a mit megemésztünk. Tovább menve azt mondotta Trousseau, hogy nemcsak a gyomrunkkal emésztünk, hanem lábunkkal is. Szintúgy elmondhatni, nemcsak a képek feltámasztásával emlékezünk, hanem első sorban azzal is, a mit felfogunk, megfigyelünk; s minthogy a megfigyelés érzékszerveinktől függ: emlékezünk szemünkkel, fülünkkel, tapintó szervünkkel; és ítélünk nemcsak a fogalmak egymáshoz mérésével, hanem látással, hallással, tapintással és szaglással is. A gyakorlott szemű egyénnek elég egy festményre ránézni, hogy felismerje benne a műremeket; vagy a műértőnek egy képtáron végig menni, hogy a festményeket a művészi iskolák szerint osztályozza, mint a hogy a borkóstoló egy pincében végig menve, osztályozza a borokat az ízlése dictálta fokozat szerint.

Itt látszik meg az érzékek neveltségének nagy haszna. Megfigyelés közben megszokjuk a tárgyak s a tények belsejébe hatolást, természetök arcvonásaival való szembenézést: ez az alapfeltétele az alapos felfogásnak, a dologról való helyes fogalmak szerzésének, az állandó emlékezésnek, a helyes Ítéletnek és okoskodásnak, szintúgy az erkölcsi egyenesség útján való járásnak és az azt kísérő mély meggyőződésnek is, mert mívelt embernél a belátás és az erkölcsi érzet útja párhuzamosan haladnak.

Általában véve az elme egy egészet alkot, mely különböző módon nyilvánul, és ezeket a működésmódokat különféle-ségek más-más irányuk és eredményök miatt sokáig hajlandó volt az ember különböző tehetségeknek is tekinteni, holott azok egy tehetség működésének más-más módjai vagy eltérő arculatú tünetényei, mint a hogy a mozdony gőzerejét most a teher előre hajtására, majd hátra tolására használhatjuk, a szerint, a minő irányt adunk működésének. Hasonlóan van a dolog az értelemmel. Ha figyelmünk a tárgyakra nyomonjáróan szög-ződik, működését *megfigyelésnek* hívjuk; ha a bennünk történő lelki folyamatokat kíséri: *reflexió* vagy *meggondolás* a neve; s ha az öntudat elmúlt állapotait eleveníti fel: *emléke-zetnek* nevezzük. Hasonlattal élve, a különböző értelmi tüne-mények az elme színekének (spectrum) különböző színei. S a mint az egy sugár alkotta színekép részeit hét színre osztjuk, s más-más névvel jelöljük, szintúgy az értelem működéseit kü-lönböző névvel jelöljük, s a szerint, a mint bennök az érzéklő, a megtartó, a fölelevenítő, a képzelő, vagy az összehasonlító elem a túlnyomó, elnevezzük felfogásnak, emlékezetnek képze-letnek, Ítéletnek, okoskodásnak. Azonban, mint a hogy a spec-trum színei egymással elvegyülnek, szintúgy elvegyülnek ezek a különböző *működésmódok* is, s oly bonyolult tünetényeket alkotnak, melyeket a tudomány is csak nehezen bír elemezni.¹⁾

¹⁾ E műben a *működésmódok* helyett néha a *tehetség* szót is hasz-nálom, azonban azzal a fentartással, melyet Müller Miksa következő meg-jegyzésben tesz: «A *tehetség* szót megtarthatjuk, ha a *facultas* nem több, mint a *facilitas* (modus faciendi), a cselekvés módja. S ebben az

Az újkori psychologia az észrevételt, a képzeletet, ítéletet, szóval az értelem különböző műveleteit bizonyos alapműködésekre igyekszik bontani, melyek közt legállandóbb a megkülönböztetés és osztályozás (*assimilatio*), azaz, hogy a gondolatunkban levő dolgok között hasonlóságot vagy különbséget veszünk észre, s a rajok való emlékezés az öntudatban levő eme különbség *fölelevenítő* erélye.

Bármi legyen gondolásunk tárgya, ha tudjuk, hogy az miben különbözik egyéb dolgoktól és miben hasonlít hozzájuk, ezzel kimerítettük az értelemnek rajta végezhető műveleteit. Vagy példával világosítva, midőn a gyermek fölfedezi, hogy a cukor, a kalács és egy némely gyümölcs *édes*, azaz megkülönböztette bennök ezt a közös tulajdonságot, aztán összefoglalta gondolatban az *édes* fogalmát: ugyanazt az értelmi műveletet végzi, melyet Newton végzett, midőn a nehézkedés törvényét megállapította, mely abban áll, hogy fölfedezte az égi és földi mozgás hasonlóságát. Így van a dolog az emberi működésekkel is. A bíró, mikor ítél, a cselekedetekben a hasonlóságot nyomozza, s a nyomozás eredményéül azokat a jogos és jogtalan *actiók* csoportjára osztja.

Kitetszik ezekből, hogy sok igaza volt Hobbesnek, midőn azt mondotta, hogy gondolkodni annyi, mint összeadni és kivonni. Hiszen az értelem összes tényeiben vagy az összeadás (szorzás) vagy a kombinálás műveleteit jegyezhetni meg; amazt pl. az észrevétel és emlékezés társításaiban, emezt pedig az

értelemben szintoly jó szó, mint a *functio* (működés), melyet ma a bölcséleti puristák jobban kedvelnek. Az atyáink gyűjtötte nyelvkincscsel élhetünk, csak vigyázzunk, ne vegyünk egy szót több értékűnek, mint a mennyit ér. Meg kell mérlegelnünk szavainkat, mint a hogy a régiek gyakran pénzeiket megmérték; és ne csalassuk meg magunkat napi értékűnkkel. A bölcselők jelenleg a lelki erő nyilvánulása különböző módjairól, vagy alakjairól beszélnek; de mindeme fogalmak megkívánják egy-egy definitio támogatását (*protection*), s a visszaélést szintúgy nem kerülhetik el, mint az elme régi tehetségei. Mint a hogy a napfényt és esőt istennekké és daemonokká változtatták, egykor az elme tehetségeit is úgy tárgyalták, mint zöldszemű szörnyetegeket, melyek az Én sötét zárkaiban székelnék.» (M. Müller, *Science of Thought*, 75. 1.)

elvonásban (abstractio), az okoskodásban és az alkotó képzelet működéseiben. Hasonló értelemben nyilatkozik a gondolkodásról Müller Miksa, midőn azt kombinációnak mondván, szavait így folytatja: «A latin gondolkodni (cogito) ige coagito-ból lett, mely összehozást jelent, a mi magában foglalja a szétválasztást is, mert lehetetlen két vagy több dolgot úgy kombinálnunk, hogy azokat a többiektől el ne választjuk.»

Az értelem szoros jelentésében két vagy több fogalom (eszme) vagy dolog közti viszony észrevételében áll; tehát értés alkalmával mindig képzetek, fogalmak vagy tények viszonyairól van szó. Eme viszonyok észrevétele a gyermeki értelemben csak úgy fejlődhetik, ha működéseit kellően gyakoroljuk.

Több versen említettem, hogy a test életében megkülönböztetjük a növést és fejlődést. Amaz, mint látjuk, a tömeg gyarapodásában áll, emez pedig szerkezeti módosulásában; amaz a táplálkozással, emez pedig a mozgásai áll kapcsolatban. Ez az analógia talál az értelemre is. Az értelem nő, a mennyiben ismeret-anyagot gyűjt, és fejlődik, ha az elsajátított anyagokat alkalmazni bírja. Maga a tantárgy az elmét csak gazdagabbá teszi; de nem hajlékonyabbá s nem is mélyebbé. Az ismeret-halmaz a ház építéséhez hasonlít, a gyakorlás a ház lakályossá tevéséhez. Ennélfogva az értelem fejlettségét vagy műveltségét nem a sokat tudás teszi, hanem a hajlékonyság: a megfigyelni, elvonni, összehasonlítani, Ítélni és okoskodni tudás; egy szóval a dolgok, képzetek, fogalmak viszonyainak kiérezni tudása. Ilyenné a gyermek értelme csak gyakorlással fejlődhetik.

A gyakorlatok a tehetségeket vagy értelmi működés-módokat megerősítik s bonyolult és nehéz műveletek végzésére ügyessé, alkalmassá teszik. Itt a testi nevelésnek azt az elvét, hogy a gyakorlás teremti a szervet, azzal a módosítással alkalmazhatni, hogy «gyakorlás erősíti a tehetséget.» Ez az erő a hajlékonysággal arányos. Mint a hogy a test játékbeli gyakorlatok útján bizonyos mozgásbeli ügyességre vagy könnyűségre tesz szert, szintúgy az értelem-is a gyakorlatban hasonló könnyedségre jut. Ez a könnyűség teszi az értelmi működések

egy nyomon járását, azaz állandó törekvést egy bizonyos módon való felfogásra és gondolkodásra, mely azt jelenti, hogy az eredetileg akarattal vagy tudatos erőfeszítéssel nehezen társított képzetsorok lassanként könnyűekké, gépiesekké, tudatunk nélkül is együttjárókká lesznek. Ugyan ez az eset a testgyakorlatokkal. A kezdetben nehéz erőgyakorlatok lassanként az izomrendszer fejlettségéhez képest alapgyakorlatok színvonalára süllyednek. A sokszor elbeszélte események vagy betanult verssorok úgy szerveződnek bennünk, hogy rajok évek múltán is minden erőfeszítés nélkül mintegy gépiesen emlékezünk; csakhogy néha az akarat és öntudat nagy erőfeszítése sem bírja őket föltámasztani. Hányszor megtörténik, hogy mentől inkább akar az ember valamely tényre vagy névre emlékezni, annál jobban elhomályosul előtte az a tény vagy az a név, s később, midőn rá sem gondol, önkénytelenül föllebben elméjében. A társított képzetek járása akkor is könnyű, ha figyelmünket nem szögezzük rajok. Ezt mutatják a számtani műveletek is. A számok összeadását elsöben nagy figyelemmel tanultuk; de sok ismétlés után annyira jutunk, hogy csak végig jártatjuk szemünket a számsoron, s kimondjuk a fösszeget, a nélkül, hogy az egyes számok összeadására fordított figyelem észrevehető erőfeszítésünkbe kerülne.¹⁾

Ez történik az okoskodásban is. A *tehát* az előzményekhez önkényt fűződik, mint a hogy egy ismeretes mondat-szerkezet első részéből kiegészítjük a hiányzó részt minden fej-törés nélkül.

A lelki működés bizonyos módjainak állandósága leg-inkább meglátszik, úgy mond Carpenter, az álmodás tüne-ményeiben, midőn az agyvelő gépiesen működik, az akarat ellenőrzése nélkül. Ez a gépies (automaticus) működés a gondol-kodás megszokott útján jár és az értelem előbbi *fegyelmezése*

¹⁾ Ilyesmi van a beszéddel. Minden szó kimondására az azt alkotó hangok szerint különböző izom erőfeszítések kellenek; percnként kimon-dott 50—60, söt némely ritka szónoknál 100—120 szó kimondására két-szer-háromszor annyiféle izom combinatiója kell a beszélő szerveknek s mi ezt minden ráfigyelés nélkül tesszük meg.

és művelése teljes eredményét fejezi ki. A bíró nem alkothatna álmában tiszta véleményt valamely bonyolult ügyben, ha szert nem tett volna ide vágó értelmi megszokásokra; a pap nem szerkeszthetne álmában kitűnő beszédet, a költő összefüggő költeményt, a tanár nem tarthatna előadást stb.¹⁾

Ezt a *fejtorést* könnyítik meg, az értelem erőfeszítését kímélik ezek a gondolat-menetek, megannyi vágányok, melyeken értelmünk megszokja a járást. A gyermekkorban így lerakott értelmi vágányokat később szerfölött nehéz változtatni. Valóságos ösztönné lesz az okoskodásnak egy-egy hamis jiránya: a hazug maga is igaznak veszi utóljára a gyakran elmondott hazugságot, s a babonát oly nehéz megtörni, mint akár a legrégibb vallást. A megszokás lassanként második természetünké lesz, s majdnem lehetetlen tőle menekülnünk, azaz az eredetileg megkönnyítő gondolatjárás megnehezíti az új felfogást. A régi vágányok nem engednek helyet az újaknak.

Most már előszámlálhatjuk azokat az elveket, melyek szerint a sikeres értelmi nevelésnek történni kell.

1. *Legyen tekintettel a tehetségek kifejtésére.* Az értelmi erők már a gyermeknél egyszerre mutatkoznak. A 3 éves gyermek érez, figyel, emlékezik, sőt a maga módja szerint okoskodik is; tehát az értelmi működéseket nem kell benne megteremteni, hanem csak a meglévő alapból kifejteni. Itt is jó analógia az izomrendszer. Az újdonszülött izmai gyengék, erejük csekély; és mégis az izomrendszer, mint keret teljesen kész: csak ki kell fejtenünk, a nélkül, hogy valamit hozzáadnunk kellene. Mint a hogy napszálltakor a csillagok egyszerre mind feltűnnek, de nem egyszerre jutnak sugaraik hozzánk: úgy vagyunk a gyermek értelmi tehetségeivel is. «Az értelmi tehetségek — úgy mond Compayré — mint lóversenyen a futtatók, egyszerre indulnak; de nem egyszerre érnek a célhoz.»²⁾ Nem áll tehát az a Rousseauféle tétel, hogy a gyermek fejlődésében a tehetségek az életszakok szerint egymásután mutatkoznak és bontakoznak ki, mint mezőn a virágok.

¹⁾ *Mental physiology*, 345—6.1. — ²⁾ *Cours de Pédagogie*. 61. 1.

A mint az izmok a kifejtésben bizonyos egymásutánt vagy sorrendet tartanak, szintúgy az értelmi erők is, s a nevelés kötelessége azt a sorrendet tiszteletben tartani és hozzá alkalmazkodni, mozgásaihoz simulni, egy szóval a szellem alanyi fejlődésének tárgyias mása lenni.

Rousseau éppen az imént említett elvéhez képest akarta Emilt elsöben értö, azután ítélö, s csak jóval késöbb a serdülés korában, érzö lényynyé neveim. Az ily eljárással azonban éppen a szellemi erök természetes harmóniáját és egyensúlyai, zavarnók meg, mert darabonként, ízenként akarnók formálni az értelmi és erkölcsi lényt, holott a természet már az embryóban egyszerre formál mindent: lábat is, fejet is; továbbá felforgatnék azt a természetünkbe írt rendet, mely szerint a gyermek értelméhez a szíven át vezet a legrövidebb út. És a nevelönek általában szintúgy nem szabad az értelem' működése egyik módját a többiek rovására erősíteni (pl. az emlékezetet az ítélet vagy a képzelet rovására), mint a hogy az értelmi erökre nem a többi testi és erkölcsi eröktöl elszigetelten kell hatnia, hanem úgy, hogy ugyanakkor az akaratot és érzelmi rendszert (a szívet) se hanyagolja el. E részben az ókori görög nevelés sokkal egyenletesebb volt, az egyensúlyt jobban szem előtt tartotta, mint a mi nevelésünk. A szellemi erök egyensúlyának ez a tiszteletben tartása visz a második elvre, mely

2. *A gyermek egyéniségének tiszteletben tartását követeli.* Elébb is említem, hogy a nevelés tiszte nem teremtö, hanem csak vezetö, útbaigazító. Tehát a nevelönek számot kell vetni a gyermek természete bentermett eröivel, hajlamaival, melyeket, mint az öröklésről szóló fejezetben láttuk, csak egy bizonyos fokig bír módosítani. Ez azonban még nem minden. Tisztelnie kell annyira, hogy ne akarja öt egy typus szellemi uniformisába bujtatni. A gyermek nem «iners capacitas»; nem is kötuskö, melyet a képfaragö tetszés szerint idomít: hanem élö, érzö és visszahatásra rendkívül alkalmas lény, kit akkor vezetünk legjobban, ha úgy teszünk, mintha hűségesen kísérnök; ha nem erőszakolunk rá sem oly mintát, melybe beilleszkedni

nem bír, sem oly szellemi tápszert, melytől undorodik. Ha a test ruházásánál és táplálkozásánál a szervezet eme természetes jogait tiszteim tanultuk, hasonlóan kell eljárunk az értelem egyéni vonásai nevelésében is.

A fentebbi két elvnek akkor felelünk meg legjobban, ha az értelmi erők mozgatójává az érdeklődést teszszük. — Az érdek, a komoly kíváncsiság az az inger, mely az értelmet kibővíti s egyszersmind kedvézettel tölti el, mint a játék és az érdeklő munka közben mindennap könnyebbé válik az új *meg* új erőfeszítés. Minden érzéknek megvan a maga öröme, monda Aristoteies (Eth. VII. 12. fej.), hasonló az eset a gondolattal és a képzelettel is. Legteljesebb működésök a legkellemebb. Az öröm fenköltekké teszi a tehetségeket. «Midőn leckét adtam növendékeimnek, — úgymond Tyndall — az feküdt főképp a szívemen, hogy szárnyakat adjak nekik.»

Továbbá 3. tekintse a nevelő a gyermeki természet egyszerűségét, *s egyszerre csak keveset* tanítson. Az egyszerre igen sok dolog megzavarja, elbódítja, csömörrel tölti el, s a tanulás lézengőjévé teszi. «Mikor látom — úgymond Rousseau — hogy valaki az ismeretekbe belebolondulva, minden megállapodás nélkül rohan egyiktől a másikhoz, azt hiszem, hogy a parton kagylót gyűjtő gyermeket látok: már már megterheli magát, aztán kísértetbe jöve az újabbak miatt, a fölszedteket eldobja, s újból iölszedi, míg végre egészen betelik velők; nem bír többé választani, az egészet eldobja s üres kézzel tér haza. > (Émile II. k.) Hiszen a szellem, mint már Plutarch megmondta, tűzhely, melyet melegíteni kell; nem pedig edény, hogy a tudomány folyadékával megtöltsük. A sok tudás jó; de van annál magasabb eszmény is: — a tudás őszinte szeretete. A jó oktatásrendszer ismertető jele, hogy a növendékeket értelmi érdekekkel tölti el, kik aztán az életet gondolkodva, magokat szakadatlanul oktattva töltik. Rész tanrendszer az, mely nagy erőfeszítéseket tesz mozdonyok alkotására, holott első sorban gőzre van szükségünk, mely az egyén szellemi gépezetét (Brassai szerint «észgépét») mozgásba hozza. Tudásunk legyen hasonló a Fénelon leírta Eliseumi mezők napjához, mely enyhített suga-

raival világít és átjár a nélkül, hogy a szemet vakítaná. A gyermek szellemi erőihez alkalmazott igazi tantervet, mint a jó tanítót, nemcsak abból ismerjük meg, a mit mond, hanem abból is, a mit nem mond.

4. Végül *engedjünk időt a növendéknek a tanultak feldolgozására*. Ez a lassú haladás vagy fokozatosság elve, mely a természetnek egyik örök törvénye, s melynek alája van vetve minden, a mi arra van teremtve, hogy nőjön és tökéletesedjék. E törvénynek állani kell az értelem művelésére, sőt az egész nevelésre. Hiszen a nevelés éppen a hozzá alkalmazkodás mű» vészete, mert a nevelő belátásának kell meghatározni, hogy minő rendben kerüljenek a tehetségek gyakorlás és a fegyelem ellenőrzése alá, s szerkezetök végtelen változatosságához és a változó körülményekhez képest mely eszközöket és eljárásokat alkalmazzon, minthogy *mindenkor mindenkire* egyforma sikerrel] használható eszközök és eljárások nem léteznek.

De más oka is van a lassú haladás elve alkalmazásának. Baco az idealista philosophokat a pókokhoz hasonlítja, melyek saját állományukból szövik hálójukat. A gyermeknek nincs kész állománya, tehát neki időt és módot kell engedni, hogy megkészíthesse. Az a világ, melyben értelme forog, nagyon korlátozott: engedjünk időt tapasztalattal való kibővítésére. Tapasztalat volt minden korban az emberek első tanítója, s az lesz ezután is értelmi formálódásunk egyik szögletköve. Erre az időt nem kell kímélni, hanem éppen vesztegetni. Rousseau tanácsa szerint van elvesztegetni való idő». Azonban a tudnivalók tengerének láttára, az ipar csodás gyorsasággal előállított cikkei s a közlekedés mesés gyorsasága könnyen arra csábíthatnak, hogy rohanva haladjunk, s a növendék elméje érését sietessük. Ezt teszi az utilitarismus, mely nem a bejárando utat nézi, hanem a mentől gyorsabban elérendő célt tekinti. Ámde, ha csupa időkímélésből erőltetjük a természetet, majd kiábrándulunk, midőn tapasztaljuk, hogy tönkre tettük a virágban a gyümölcsöt: vagy midőn újból kell tanulatnunk a gyermekkel, a mit rosszul

⁴⁾ Gréard, *La question des programmes*, 108. lap.

tanult. Legjobb utasítás e részben a Pascal atyjáé, kinek elve volt, hogy gyermekei mindig tudjanak uralkodni munkájokon. Hisz még akkor is marad a megérteitekben sok át nem értett rész, melyek csak további velefoglalkozás által vernek gyökeret az értelemben és érzésben. Antiphanes, rhodusi költő elbeszélése szerint, volt egy régi város, úgymond Plutarch, melynek levegőjén a kimondott szó rögtön megfagyott, s midőn aztán a meleg időn beszédjük kiolvadt, a lakosok meghallották nyáron, hogy mit beszéltek télen. Sok oly erkölcsi szabályt, melyet ifjú korunkban tanultunk, csak érett korunkban hallunk meg tisztán.¹⁾ így van ez az értelemmel is. A dolgok sokkal jobb rendezetben kerülnek ki belőle, a szerint, a mint érettebb és fejlettebb lesz. És ez az, a mi az emberi értelmet magasan az állati fölé emeli, s messzelátó szervvé teszi. Az állatot az anyagi lét szűk körére utalja értelmének minden működése: észrevételei, emlékezete, képzelete, műösztonei egy korlátolt életre szorítják; ellenben az emberi értelem annál fogva, hogy reflexiójával az észrevételeken állandó viszonyokat fedez fel: a lehetőség végtelen világába vezet, a hol az ész az ur. Az emberben az észrevétel, az emlékezet, a képzelet, mind az észért szervezkedik és szilárdul meg. Kimondhatjuk ezek alapján, hogy

1) *Talál az értelem nevelésére is a test táplálására általában érvényes eme szabály: a lakoma olyan legyen, melytől ne jóllakva, hanem étvágygal, (a kíváncsiság vágyával) keljen fel az ifjú.* Csak így felelhet meg annak a második követelménynek, mely-szerint

2) *Az értelmi nevelés tiszte az elmét rugalmassá tenni, az ifjú kíváncsisága körét kibővíteni, s ekként az életpályák jelöltjeit oly szellemmel tölteni el, mely nemcsak erkölcsi értékeket emeli, hanem a nemzeti erőitökét is gazdagítja.* És ez azért nagy fontosságú, mert soha sem a tantervek, nem a pedáns órabeosztás, s nem is a nagyszámú vizsgálatok tesznek egy nemzetet műveltté, hanem az az értelmi mély érdeklődés, mely az egyes embernél, az életpályákon, s a társadalom különböző osztályáiban az, a mi a hajtó erő a mozdonyban.

¹⁾ Plutarch, Moralia, II.. 101. lap.

XXIII-İK FEJEZET.

Az érzékek nevelése és az értelem.

Az agyvelőt úgy tekinthetni, mint a szervezet belsejében élő polypot, melynek legnevezetesebb kinyúló karjai az *érzések*.

Az emberi szellem anyagon gondolkodik, s ez az anyag a természet tüneményei, melyeket velünk az érzékek közvetítenek; Ez anyagnak alakot, formát: az elme ad. Tagadhatatlan, hogy a gyermeknek első sorban gondolat-anyagra van szüksége. Rá teljesen talál Rousseau megjegyzése, hogy érzékeink a mi legelső tanítóink: gondolataink eszközei, és testi életünk őrei. Ha őket műveljük, egyszersmind testi, értelmi és erkölcsi létünket javítjuk. Észrevételeink tisztasága, képzeteink szabatossága, valamint emlékezetünk tartóssága, s okoskodásunk helyessége, érzékeink működésétől íügg. Ezt a működést hathatossá a gyakorlás, a szoktatás teszi, mert az ember csak úgy lát, úgy hall és úgy tapint, mint a hogy tanították. Igaz, hogy az ember magától is megszokja érzékeit használni, mint a hogy megtanul beszélni, de míg egyik ember szépen beszél a nyelvet, a másik csak a mindennapi közlekedés eszközéül használja; egyik az eszmék hatalmas szervének tekinti, másik a mindennapi élet mesterséges eszközének. Az érzékeket némelyek szintén csak mindennapi használatra valóknak tartják, mások pedig a természet titkait magyarázó eszközöknek. Mívelésök célja minket megtanítani, hogy nézván jól lássunk, s hallgatózván jól halljunk. A természeti népek hívebbek maradtak ezekhez a tudást közlő első mestereinkhez, mint mi, kik tőlük kisebb-nagyobb mértékben elpártoltunk, s ismeretekért első sorban a könyvekhez fordulunk. Ők főképp érzéki észrevételeik által élnek, s azokat majdnem hihetetlen fokra tökéletesítik; ellenben mi inkább képzeteinkben és okoskodásainkban élünk, s érzékeinket elcsenevészedni engedjük. Minő nagy a különbség a tengerészek és pásztorok látása, meg a négy fal közé szorított tanulók látása között. A szemhatár terjedelme, vagy a láttávol

vonala állandó gyakorlás vagy tanulás eredménye. Goethe beszéli a színekről szóló értekezésében, hogy Rómában a mozaik-
 rakók színérzékenysége majdnem hihetetlen módon ki van fej-
 lődve. Tizenötezer színváltozatot, s minden színben ötven külön-
 böző árnyalatot használnak, a mely együtt 750 ezerre rug. A
 gobelin-gyárosok még többre mennek, mert a szőnyeg-mintákat
 a visszáján dolgozzák ki. Így vannak a porcellánfestők is, mert
 színeik a beégetés által mások lesznek, mint beégetés előtt
 voltak. Valóságos algebrai műveleteket végeznek: a színeket,
 mint helyetteseket veszik, és a köztük levő viszonyok éles meg-
 figyelésével dolgozzák ki, és ha vége van a ráfestésnek, egyszerű
 művelettel valódi értékekre fordítják át.

Valóban érzékeink gyakorlása legjobb bevezetés az érte-
 lem nevelésére. Minden teremtménynek van egy fő, vagy ve-
 zérérzéke: nekünk a látás a vezérünk: hiszen éjjel is világí-
 tunk, hogy a sötétet eltűrhessek. Ellenben a kutya és az ál-
 latok jelentékeny része — a mi, jóformán elhanyagolt — ér-
 zékünknek, a szaglásnak a világában él. Mi a szá glast alig
 tudjuk használni, holott ők ellenségeik közeledtét azzal veszik
 észre, s az ártalmas növényeket, szintúgy mint a ragadozók a
 zsákmányt, inkább szagló szervükkel ismerik fel, mint a látás-
 sal. A történetírók följegyzése szerint, a pharsaliai ütközet után
 a csatamezőn eltemetetlenül maradt hullák szagára a saske-
 selyük Ázsiából repültek át.

Michel Angelo mondotta volt, hogy a delejtút a szembe
 kell vinni. E részben némely mesterember igen sokra viszi;
 pl. az ékszerész két gyémánt közt oly sok különbséget lát,
 melyet a gyakorlatlan szem észre venni nem bír. A szemet
 megtanítani, vagy úgy gyakorolni, hogy érdekléssel nézze a ter-
 mészeti tárgyakat, s azokat az alak, szín, fény, árnyék, kör-
 vonal combinációiként fogja fel, annyi mint a természet tüne-
 ményei olvasására megtanítani. És ez az olvasás nemcsak ész-
 szerűbb, de hathatósabb is mint az, mely a betűk és hangok
 combinálásában áll. Emez az egyhangú betűkre és a könyv
 egyforma lapjaira szorítkozik, ellenben amaz, mint ősi ábécé,
 föltárja előtte a kertben, a mezőn, az erdőn a színeket, a nő-

vény és állat-alakok határtalan világát. Hiszen mikor még írott ábécék nem voltak, mikor még sem geometria, sem grammatica nem volt formálva, szóval: mikor a rét volt a palatábla, s a nyíl a palavessző: a könyveket megelőzően sok ezer esztendeig a természet nyílt könyvéből tanulta az ember azokat a színárnyalatokat, vonalkapcsolatokat és különféle alakokat, melyek nem csak szemének, de szívének is kedvesek voltak.

1) *Tapintás*. Érzékeink között a *tapintás* az, melyet a természet általános fontosságúvá tett. Leggyakrabban használt» érzékünk, s legkövetlenebbül lát el a fen tartásunkra szükséges ismerettel. Általános szervnek mondhatjuk, mert míg a természet a többi érzékeknek külön szerveket rendelt: *ezzel* testünk egész felületét ellátta s szolgálatára egy bámulatos eszközt rendelt: a kezét.

A kéz az ujjakból, ezekből az ősi emelőkből van szerkesztve, melyek a megtapogatott vagy megfogott tárgyhoz teljesen hozzá simulnak s ekként egyéb érzékeink észrevételeit teljesen ellenőrzik. Két kezünk tapogatózása által a tárgyakkal jobban megismerkedünk, mintha szemünkkel heteken át néznők. Igaz az a tétel, hogy «a kéz maga a mozgás, oly mozgás, mely működésben nyilvánul.» A kéz tárta fel nekünk a teremtést, mely a mi személyes működésünket a dolgok világába vitte. Joggal szólhatott tehát így Anaxagoras: «az ember gondolkodik, mert keze van.»

A kéz egyik nagy támasza az értelemnek. Aristoteles a «szervek szervének » nevezte, s Buffon azt mondta, hogy a tapintás az emberiség nagy civilizálója, s ha ujjaink megszapordnának, velők arányban nőne értelmi és erkölcsi haladásunk. A tapintás a látás oktató és ellenőrző mestere; oktatja a látást, hogy megítélje a távolságokat, alakokat és téri viszonyokat: mondhatni kiterjeszti a végtelenbe a külvilágról való ismeretünket. És ez természetes, mert a látás a távolba tapintás, s látni annyi, mint a tárgyakat ezernyi-ezer finom kézzel megtapogatni. Hogy minő sokra vihetni a tapintás-érzék, kitetszik a tücsinálók ügyességéből, kik a rendkívül vékony tű

fejét egy még vékonyabb fúróval lyukasztják meg, mely fúró minden finomsága és gyors mozgása mellett is mindig a kellő helyre talál. Rousseau azt hitte, hogy a tapintás egy bizonyos fokig helyettesítené a hallást is, mert ha ujjunkat egy zengő testre, pl. egy cellora tesszük, a bőrre tett rezgésekből meg bírjuk különböztetni, hogy mély vagy magas-e az adott hang? Ebből világos, hogy a siketekkel beszélgethetnénk zene által.¹⁾

A tapintás a civilisatio folytán hosszas gyakorlással finomodott. A civilizált ember ujjhegyei rendkívül észrevevő tehetőségűek, kivált a gyártmányok megkülönböztetésében. A szabó a fogásából megítéli, hogy van-e a posztóban gyapot, vagy a selyemben pamut. A varrónő tapintása 8—10-féle varró-cérna közül megérzi, hogy melyik a legfinomabb. Az aranypróbáló a súlyából, némelyek szerint a simaságából is, megtudja Ítélni az arany tisztaságát. Diderot — a vakokról írt levelében — Saundersont²⁾ a cambridgei egyetemen a mathesis vak tanárát említi, a ki egy csomó emlékérem közül az igaziakat a hamisaktól meg tudta különböztetni, ha ujjáival végig tapogatta. A vak az utcán pálcája végével tájékozódik a netaláni akadályok felől; sötétben mindnyájan kezünk segítségével igyekszünk eligazodni.

A gyermek is szereti két kezét használni. Sírt ás, mint a régi egyiptomiak, köveket halmoz egymásra, mint hajdan a kelták és pelasgok; agyagból kutya-, hóból emberalakot formál, mint egy kezdeties képfaragó. Innen van, hogy leánykának a bábuszoba, s fiúnak a műhely valóságos paradicsom, mely elfoglalja, hasznosan mulattatja, s gondolkodásra, megfontolásra és feltalálásra serkenti. A mily jól esik a madárnak a repülés és éneklés, szintoly kedves a gyermeknek az alakítás és az alakokkal foglalkozás. Ha jókor megszokja otthon vagy az iskola-műhelyben bizonyos műszerekkel a bánást, s megtanul papírral, fával és ércel dolgozni, oly mechanikai ügyességre tesz szert, mely jövőben áldásos lehet neki is, má-

¹⁾ *Émile* I. k. 202. 1.

²⁾ A múlt száz elején működött tudós, ki jól lehet egy éves korában megvakult volt, mégis híres mathematicussá lett.

soknak is. A kézi ügyesség minket nagyrészt függetlenné tesz másoktól és alkalmasokká, hogy az élet változó körülményei közt kényelmünket megteremtsük. E mellett, sok életpályán elengedhetetlen: a mérnök, építész, orvos, katona, s főképp a természettudományokkal foglalkozó temérdek hasznát veszi. A kik a természettudományokban nagy felfedezők és a művészetekben úttörők voltak, ifjú korukban különösen kedvelték a mechanikai műveleteket, és a fölfedezéseiket szemléltető eszközöket vagy készülékeket saját kezökkel készítették. Archimedes . maga készíté bámulatos gépeit, Galilei a maga távcsöveit, s Torricelli a légsúlymérőit; aztán Michel Angelo, Leonardo da Vinci, Roger Bacon, Franklin, Kepler, Pascal, Newton, Watt, Buffon, Davy, Cuvier és még sok más, kiket az emberiség jóitévőinek neveznek, egyrészt mechanikai ügyességek útján jutottak hírnévhez és vagyonhoz.

A mechanikai ügyesség sok esetben elsőrendű értelmi műveleteknek a segítője. Haüy, a jegectan kezdeményezője, Edison a telephon, phonograph és más nevezetes találmányok szerzője, Herschel, Fergusson, Belzoni, az egyiptomi régiség kutató, és sok mások, tudományos pályáikat megelőzően tisztán mechanikai műveletekkel foglalkoztak. Nagy Péter cár iparossá lett, hogy egy nemzetet civilizálhasson. A kézi ügyesség gyakorolja az elme practicus oldalát, s arra sarkal, hogy az értelem munkáját belevigyük a kéz munkájába. A kézi foglalkozás nemcsak a testi és értelmi haladás szerzője, hanem az erkölcsi enyhülésé is. Victor Hugó kárpitos is volt, s ha a költészetbe belefáradt, ebben talált szórakozást; leánya halálakor fájdalma csak azzal enyhült, hogy lakását újból bútorozta. St.-Marc Girardin asztalosságához is értett, s ha tanulmányai kifárasztották, gyaluival könyv-állványain kezdett dolgozni. Davy Humphry, hogy mély fájdalmán enyhítsen, halász-szerszámaival bejárta Európát, mindenütt lazacot halászott, s útja eredményét «Salmonia» című remekművébe foglalta; Deák Ferencet, ha a politikába belefáradt, a műfaragás szórakoztatta.

¹⁾ L. erre Marcel, *Language as a means of Mental ouwre*, I. k. VI. fejt.

A kitűnő gondolkodók egész sora emelt szót a kézi foglalkozás mellett. Locke azt akarja, hogy a gyermek mesterséget tanuljon szórakozásért, s a test hasznos elfoglalásáért. Defoe a munka legendáját adja Robinsonban, kinek elhagyottságában egy fűrész egy rúd aranyból is becsesebb; Rousseau Emilje szintén mesterséget tanul, hogy magán segíteni tudjon, s hogy társaséleti *kötelességeinek* eleget tegyen.

Ruskin, az angolok első rendű *aestheticusa* szintén nagy súlyt helyez a kézi foglalkozásra. Nézete szerint minden, bármely rangú ifjúnak egy kézi mesterséget alaposan meg kellene tanulni; mert bámulatos módon tisztulnak az embernek az életről való nézetei, mihelyt kezével és karjával valamit jól el tud igazítani.¹⁾

Ezeken kívül a kézi foglalkozás arra is igen jó, hogy a tudományos és az iparos osztály közt rokonszenvet keltsen, s ezzel a társadalmi osztályokat egymáshoz közelebb hozván, köztük erkölcsi kapcsolatot alkosson. A kézi munka azzal is segíti az erkölcsi nevelést, hogy (mint az előbbi szakaszban láttuk), az érzéki vágyakat csillapítja; továbbá rászoktat a békétűrésre, a kutatásra, s rávezet a léleknyugalom útjára. Az értelmi nevelésnek szintén nagy segítője, mert minden kézi ügyesség (játék és foglalkozás) míveli a növendék látását és formaérzékét; gyakorolja az ítélelben és kombinálásban, s igénybe veszi a feltaláló erőt.

A tapintás, mint oly érzék, mely legtöbbet tesz a végre, hogy a külvilágot megismerhessük, természetesen foglalja el a gyermeknél az első helyet. Mívelésének célja a boncolás (*analysis*) erejének fokozása, mely már a játékszerek szétszedésében nyilvánul. További nevelője a kézi mesterség, sőt azt megelőzően azzal is hasznosan gyakorolhatni, ha különböző tömörségű és súlyú tárgyakat adunk a gyermek kezébe, hogy azokat szembehúnyva megkülönböztetni tanulja. Később a gyermekerti foglalkozások: apró tárgyak kivágása, összerakása,

¹⁾ *Thoughts on Education*, 41. 1.

papírszilánkok fűzése, stb., majd az iskolában az írás, a rajz alkalmasak az ujjak ügyesítésére. Szép gondolat e részben Esquirosé, ki «a XIX. száz Emilje» c. művében leírja, hogy Emil játszótársaival (Vilmos és Bella) együtt egy vak társaságában kimegy az erdőre madárfészket keresni. Hazatérve útközben elsötétednek, a szerep megcserélődik, a gyermekek a vakot felsőbb lénynek tekintik, mert az vezeti őket. Erre a sajtáságra aztán ők is szert akarnak tenni, s gyakran játszanak szembekötődít, hogy megtanulják egyik érzékkel a másikat helyettesíteni. ¹⁾

2. A kisdéd összes érzékei között az *ízlő érzék* vagy az *íny* tesz legelső észrevételeket, s ennél fogva az íz iránt való emlékezete legkorábban kezdődik. Preyer egy napos gyermekének jól esett, hogy a por-cukorral behintett emlőbimbót leszophatta. Midőn később a gyermek sós anyagokat és vegyes tápszert kapott, minden új ízre elsőben meglepetést tanúsított s még a harmadik év végén is fintorított képpel ízlelt meg egy-egy új ételt, melyet különben mindjárt megkedvelt és elégtelen fogyasztott. ²⁾

Az újdonszülötteken tett megfigyelésekből ma már megállapították, hogy meg tudják különböztetni az egymástól nagyon eltérő ízeket, minők az édes, sós, savanyu és keserű. A kisdéd a cukrot elégtelen ízleli; de nagyon gyenge chinin oldat ízlelése után keserű képet csinál már élete első napján. ³⁾ Már Rousseau megjegyezte, hogy az ínynak merőben anyagi a működése, mert semmit sem mond a képzeletnek, holott az utánzás és a képzelet gyakran sok tanúsággal járulnak a többi érzékek benyomásához. Legalkalmasabb érzéknek ezt tartja a gyermekek kormányzására, mert a nyalánkság a gyermekkor szenvedélye. ⁴⁾

A gyermek a tápszerek íze tekintetében nagyon válogatós: nem szereti a sós és keserű szereket; sőt mint tudjuk, bizonyos étkek iránt idiosyncrasiája van, s tőlük undorral fordul

¹⁾ *L'Émle du XIX. Siècle*, 167—8. 1. — ²⁾ Preyer, *Die Seele des Kindes* 98. 1. — s) Preyer, i. m. 92. — ⁴⁾ *Émile*, I. k. 230. 1.

el, mint Preyer fia a borsótól. Világos ebből, hogy nem helyes a kis gyermeket oly tápszerekre kényszeríteni, melyeknek ízét ki nem állhatja. A természetes undort nem szabad a válogatással összetéveszteni, mert az erőltetés vagy kényszerítés okozhat a szervezetben görcsöt, sőt a jellemre is károsan hat. ^{x)})

3. A *szaglás* «a képzelet érzéke». Az ízléssel oly viszonyban van, mint látás a tapintással: értesít, hogy mit kerüljünk és mit ne kerüljünk el.

A legújabb megfigyelések szerint az újdonszülött néhány óra vagy egy pár nap múlva *szagolni* bír: azonban még az emlőtől elválás után is legkevesebb hasznát szagló szervének veszi, s a szag-benyomásokat rendszerint fölcseréli az íz benyomásaival. Preyer gyermeke 15 hónapos korában az orrához tartott kölni víz szagára nevetett, s két hónappal később, ha jácintot vagy essentiát tartottak az orrához, kitátotta a száját, sőt a jószagu virágot is szájába vette, nyilván azért, mert a tej nyelésekor szintén kellemes szag érzései voltak, tehát ínye úgy érezte, hogy a mi szagos, annak ízesnek is kell lenni. E tapasztalatból Preyer arra következtet, hogy a logikai műfolyamatok a régi érzéstársításoktól függenek, más szóval, hogy az íz-érezék örökölt.²⁾)

Mindamellet, hogy a szag-érezék korán jelentkezik, legkésőbb fejlik ki, mert gyakorlás hiányában későn lesz öntudatossá. Hiszen a felnőttek között is sokan vannak, kik teljesen bizonytalanok az iránt, hogy bizonyos esetekben szagot vagy ízt éreznek-e, avagy mind a kettőt? 16 hónapos kis leányom, ha valamit nagyon szeretett, úgy tett, mintha szagolta volna.

Az állatnak szaglása mondja meg rendesen, hogy melyik növény való neki s melyik nem való: de — szerencsétlenségünkre — a mi szaglásunk nem elég arra, hogy — a betegségek szagait kivéve — meg tudja különböztetni, hogy hol van, vagy hol nincs az az ártalmas dolog, a minnek mérges a szaga.

A szaglás művelése már csak azért is fontos, hogy a levegő, a tápszerek és a tárgyak tisztasága felől tájékoztasson.

¹⁾) Preyer, i. m. 92. 1. — ²⁾) I. m. 87 1.

A különböző szagfajok észrevétele szintoly szükséges ránk nézve, mint a színek és hangok közti különbség észrevétele. Jó, ha a gyermek ismeri és élvezheti a rozsa, a viola, a rezeda s ismertebb virágaink illatát, főképp a *kertben*, a *szabadban*, s jó, ha ismer egy pár mesterséges illatot is; de az ambrosia s más efféle illatra rászokás nem neki való, s ruhájáról, fürdőjéről és hajáról behatol a szívéig, akaratáig, s meggyengíti a jellem férfiaságát, elpuhítja az akaratot, s most petyhüdtté, majd izgatottá teszi az érzékenységet, mint a hogy a keleti népeknél találjuk. ^{x)})

4f. A *fül* humánus érzék. A bölcsőben fekvő csecsemőt a legkisebb hang is megremegetti, a 7—8 éves gyermeket pedig egész a könnyekig meghatja az orgona-játék. A kisdedek hallása lassanként, fejlődik. A születés után rövid ideig minden gyermek siket, s ma sem tudhatni, hogy a születés után hány óra avagy nap múlva kezdődnek az első hangérzéklések. Kussmaul a néhány napos új donszülottek füle mellett éber létőkben a legerősebb zajt csapta, a nélkül, hogy az rajok hatott volna. Champney gyermeke négy hetes kora előtt csak akkor vette észre az erős zajt, ha a szoba vagy az ágy megrezdült. Ezekkel ellenkezően Genzmer egy ütő óra hangjával tett kísérte-nyeket s azt tapasztalta, hogy majd minden gyermek észrevette egy vagy legfennebb két napos korában (átlag 8—10 hüvelyknyi távolból) az óra-ütést. ²⁾) Darwinnak egyik éles hallású gyermeke négy hónapos korában sem bírta könnyen észrevenni a hallott hang irányát; Vierordt szerint a gyermek a negyedik hónap táján kezdi fejét a hangforrás felé fordítani; ellenben testvéröcsémnek nem egészen két hónapos gyermeke a hang irányát is meg tudta különböztetni. úgy látszik, hogy a hallás kezdődése tekintetében nagyon különböznek a kisdedek, mert míg Deneke dr. Jenában egy kisdednél, születése után hat órával, a szem bezáródását észlelte, ha füléhez közel két ércfedőt összeütött, addig a Preyer vizsgálta nagyon erős gyermek, semmiféle hangra nem reagált. ³⁾)

¹⁾ V. ö, Perez, *L'éducation des le berceau*. 13.

²⁾ Preyer, i. m. 65. 1. — ³⁾ U. o. 58. 1.

a) A rhytmus érzése az első év múltán mindjárt kezd fejlődni, s a másfél éves gyermek, mint fiamon tapasztaltam, nagyon örvend, ha a zsebórát füléhez tarthatja, s ketyegését figyelemmel kísérheti. A halló szerv nem mindenkinél egyformán érzékeny. Ha egy csoport jól halló ifjú a rétre megy, némelyik hallja a sáska ciripelését, holott a másik nem hall semmit.

A halló érzéket eredetileg *önként fakadó* (spontán) *társítások* művelik. A fül t. i. eredetileg csak hangokat fog fel; de a gyermek korán elkezd a hangzó tárgyak távolságát becsleni is: találgatja, hogy hány öl távolban szólhat a lovak csengettyűje; hány kilométer távolban szól a falu harangja, vagy a nyáj kolompja. Ily esetekben a tapintási észrevételek (tapasztalatok) segítségére jönnek a hallásiaknak, s idővel egymással felbonthatatlanul *társulnak*. A nem látott hangzó tárgy távolságának becslése alkalmával a becslés jegye vagy fogantyúja a hang iránya és a felfogására kifejtett hallási (hangfogó) erőfeszítés. A hangtávlatnak eme felfogásában oly természetesen gyakorlódik a gyermek, mint pl. a látási távlatok felfogásában.

A fül gyakorlása lehet *mesterséges* is, és ez arravaló, hogy rendkívül kicsiny, távoli és halk hangokat meg bír hallani. Éhez képest a fül művelése a hallás élességére vonatkozik, azaz arra, hogy fülünkre nagyon halk hangok is hassanak. Egészen elütő ettől a fül *zenei finomsága*, melynél fogva a zenei hangközöket tisztán bírjuk érezni. Ez az utóbbi járulhat az előbbihez; de azért a kettő egymástól teljesen elkülönülten is lehet. Hogy a nevelés, a hallás finomságát kifejtheti, mindennapi tapasztalatból tudjuk. Igen jó gyakorlat e részben, ha az atya vagy nevelő a kis gyermekeket rászoktatja, hogy valamely hangsorozat fokozatos gyengülését nagy távolról kísérik, mint pld. a fali óra ütését, vagy a toronyóra hangját. Valóságos kedves játék, ha a gyermekek abban vetélkednek, hogy ki tudja ezeket a hangokat a lehető legmesszebről észrevenni. Ugyanazt a célt érzük el, ha a zsebóra tiktakját a hallgató gyermek fülétől mentől távolabb visszük, s a figyelem fentartása végett, játékszerű mozdulatokkal összekötjük.

A finom hallás bizonyos veszélyekről tudósíthat, és a mindennapi eseményekről szakadatlan értesítéseket adhat, sőt bizonyos (pl. orvosi, rendőri, színészi stb.) életpályákon nagy segítségünkre lehet.

A *hallószerv emlékezete* is szerfölött érdekes, mert szintoly különböző arculatú, mint a mily eltérők a fülreható hangok elemei. Egyik fül csupán a hang élénkségére emlékezik; másik a hang minőségét vagy színét tartja meg; egy harmadik a hang jellemét, magasságát vagy mélységét, és végre egy negyedik a hang accordokra emlékezik. Ezek a különböző emlékezetek nem mindig egyesülnek egy embernél, úgy, hogy emlékezhetik valaki jól a hangszínezetre a nélkül, hogy a dallam eszébe jutna.

b) A hallás zenei művelésétől és a rávonatkozó szabályoktól eltekintve, csak a hallás helyességét és annak a beszéd hangsúlyozása helyességével való kapcsolatát emelem ki, mint két oly tulajdonságot, melyeknek megszerzése rendkívül fontos. A beszélt hangnak szintúgy megvan a maga zenéje, mint az énekelt hangnak. A kiejtett szó hangjainak szintúgy igaz vagy hamis a csengésök, mint a pénzdarabnak, s ezzel a csengéssel együtt jár a hallgatóság rokonszenve, a miért ez a szónoki hatás egyik titka. A másik a taglejtés, mely a hallgatóság szeméhez beszél.

A gyakorlás és nevelés sokat javíthat a hangon és halláson. A gyermek hallására nem közönyös, hogy eleitől fogva milyen hangokat hall. Az éles, tompa és sikító hangok a gyermek hallásának árthatnak, ellenben a csengő dallamok és teljes hangok kedvezők. Hiszen az anya monoton balladája a gyermeknek nemcsak első felindulásait csöndesíti le, s kezdődő bánatát altatja el, hanem későbbre is hat, mert gyermeke a dal összhangzó accordjait és naiv cadentiáját felnőtt korában is kedveli. Attól fogva, hogy a gyermek beszélni kezd, ha lehet csak csengő és igaz hanghordozást s tisztán tagolt beszédet halljon, mert ha élete első évein kezdve a harmonicus hangok hatása alatt, a szók tiszta kiejtését s kellő hangsúlyozását megszokja: szert tett arra az alapra, mely további művelésse a szónoki hatásnak egyik szerzője. Ennek a szerzeménynek a

közpályák embere igen nagy használ veszi azokon a nyilvános üléseken, a hol jelentéseket kell tenni, ügyeket eladni, megvitatni, okmányokat felolvasni: s hol akárhányszor egy-egy úgy kedvező elintézése a helyes hangsúlyozástól, a hallgatóság vagy a tanácskozó érzületére való hatástól függ.

Rousseau a szaglás érzékét a képzelet szervének nevezte; de sokkal jobban megérdemli ezt a nevet a halló érzék, melyet akár a barátság érzékének is nevezhetünk. A hang és a fül közt titokszerű rokonszenv van, melyet talán legjobban ismer az anya. Hiszen az ő kiváltsága a hang vezetésével, a hangsúly és dallam változtatásával a lélekbe elsőben bevinni a megindító, az olvasztó és gyújtó elemeket. Hallás által lesz a beszéd főképp a rokonszenv és meggyőzés tényezőjévé, s a szép olvasás és szép előadás két oly nevezetes tulajdonsággá, melyeknek jellemvonása, hogy az értelem tételeit az érzelmek hullámvonása nyomon kíséri. A beszédnek ezt az értelmi és érzelmi kettességét mindenki elismeri, mert sokszor a hang többet nyom, mint maga a szó.¹⁾

Annálfogva, mert a külső kifejezés szorosán csatlakozik a gondolathoz és érzelmünk folyásához, a szép beszéd és szép olvasás nemcsak a mások érzelmei mozgásba hozásának, hanem a tanuló szíve kimívelésének is hathatós eszköze: az ízlés művelője, mert midőn az előadott gondolatokat teljesen színezni akarjuk, az érzelmek és fokozataik hullámvonalai az emberi hajlékony hangot és finom árnyalatait láttatják.

5. A *szem* csodás szerkezetű és finomságú eszköz: a fény méltó szerve, szervezetünk gyémántkiadása, mert benne a test minden szövete eléfordul; a kifejezés bámulatos mezeje, melyen a lélek mozdulatait megfigyelhetjük; tehát a legértelmesebb szerv, de a legkényesebb is. Az újdonszülött látása, illetőleg szemmozgásai nagyon érdekesek a tér észrevétele tekintetéből. E részben a természetvizsgálók két csoportra oszlanak: a nativisták és empiristák csoportjára. Amazok szerint az újdonszülött magával hozza a világra az egymással koordinált és tár-

¹⁾ L. erre: H. Spencer, *Essays*. I. k. 232. s köv. 1.

sult szemmozgást, melyet az utóbbiak tagadnak, azt állítván, hogy a csecsemő csak gyakorlással tanulja meg szemizmait használni s két szemét egybevágólag forgatni.

Preyer mind a két csoportnak igazat ad, mert — úgy mond — némely csecsemő két szeme már az első nap egybevágóan forog, de más csecsemőké nem. Volt olyan, ki születése után jó félóra múlva úgy tudta forgatni a két szemét, mint bármelyik felnőtt. De másfelől igen gyakran előfordul, hogy az egyik szem a másiktól függetlenül mozog; s hogy más irányban forog a csecsemő feje, mint a két szeme.¹⁾

A kisdéd nem bírja szemét egy tárgyra szögezni, mert minden ilyen rászögzés az akarat egy-egy működése. Általában a csecsemő tekintete, mintegy szétfoly az űrben s csak azt a tárgyat látja, mely szemhatárába kerül, s ha az onnan letűnik, tekintete ismét merev és bizonytalan lesz.

A külvilág iránt érdeklődni kezdő 3—4 hónapos kisdédnek nincs tiszta képzelet sem a távolságról, sem az alakról. Az, a mit látással észrevett, nem is tetszik neki rajta kívül levőnek. Midőn a gyertya fényét, vagy az órainga lengését figyelemmel kezdi kísélni, belső ingernek enged. Eleinte karjával meg akarja fogni a tért: távolban keresi a hozzá legközelebb eső tárgyakat, ellenben meg akarja fogni a legtávolabb levőket (pl. holdat). A tapintás itt szintén segítségére jó a látásnak, mint jött a hallásnak, s a kétféle észrevétel önként történő fusió következtében felbonthatatlanul társul egymással.

A tér észrevétele hosszas gyakorlás eredménye. Kiinduláspontja a hozzá legközelebb eső tárgyak megszokott nagysága (termete), melyeket karjával magához vihet, kezével megtapogathat. A méretet *jó darabig a kezeügyében* eső tárgyról (játékszerek stb.) veszi. A szoba falaihoz, a bútorokhoz stb. már nagyobb távolság képzetét csatolja: még nagyobbab az udvaron levő tárgyakhoz, melyeket mint mozgással megközelíthetőket olybá vesz, mint keretben levő képet. Ezzel azt is megszokja, hogy egy tárgy termete a szerint változik, a mint

²⁾ *Die Seele des Kindes*, 25—25. 1.

hozzá közel vagy távol esik, melyet tapintásával igazolni is bír. Ily módon megszokja bizonyos távolsághoz bizonyos nagyságot kötni vagy a nagyságot bizonyos távolsággal egyenértékűnek venni, azaz a látszó nagyságot távolságra fordítja. Ez a szakadatlan társítás és kicserélés ösztönszerűen történik.

Az alakok észrevétele szintén úgy keletkezik, hogy a látás bizonyos észrevételei (a tárgyak felületén az árny és fény elosztódása) társulnak a tapintási észrevételek emlékeivel.

Hogy aztán a gyermek élete első éveiben csak közeli tárgyakat lát-e tisztán vagy távolabbiakat is? — erre nézve eltérők a megfigyelők nézetei; de annyi bizonyos, hogy nagyon ártalmas a 3—6 éves gyermekeket hosszasan papir- és fonalfűző finom munkákra fogni, mint sok gyermekkertben teszik. Preyer különösen kiemeli, hogy este, lámpavilágnál való tartós nézés nagyban elősegíti a rövidlátást.

Jó darabig tart, míg a gyermek a tárgynak különböző színét, világosságát és sötétségét felfogja és megérti. Kivált a színek felfogásában van nagy baj. Preyer hosszasan gyakorolta gyermeke szemét a színek felfogásában és mégis pl. a piros és zöld közül ez utóbbira nézve igen gyakran tévedett még harmadfél éves korában is. A gyermek 2 éves és két hónapos korában olyanforma nyilatkozatot tett atyjának a zöld és a kék színről, hogy azokat ő nem tudja, de tudják a felnőttek. úgy tetszik, hogy a gyermek még élete harmadik éve elején is meglehetősen érzéketlen a hideg színek (kék, zöld) felfogásában, ellenben a sárgával és a pirossal korán megismerkedik. Egy ismerősöm fia, kinek a szeme nem volt e részben gyakorolva, 27 hónapos korában még mindig nem tudta a fehér és sárga színű virágokat megkülönböztetni, s általában ingadozott a színek megkülönböztetésében, úgy, hogy teljes bizonyossággal egy színt sem ismert.

a) A szem, mint tudományos és esztetikai érzék, igen sokkal járul az ember jóllétéhez: megszépíti a létezést és bőven nyújtja a szellemi fejlődésre szükséges elemeket. Épsége nagyon fontos a lélek épségére. Sajátságos, hogy az ó-koriak a szem egészségét erényszámba vették, de a jelen kor kevésre

becsüli, sőt a szem gyengeségével való kérkedés divattá vált. Sok ifjú az orrcsíptető használását a műveltség egy nemének tartja, s ezzel mintegy ki akar emelkedni a jóllátó műveletlenek tömegéből.

A látó érzék műveléséhez hozzájárul mindaz, a mi annak élességét erősíti, s rugalmasságát vagy a tárgyakhoz alkalmazkodó erélyét neveli; a mi a látási benyomásokat emlékezetessé teszi, a látás illúzióit kiigazítja; és végül mindaz, a mi a szemet megfigyelő erélyre segíti. Eme különböző célok elérésére általában szükséges a tárgyak helyes világítása: iskolában az ülő • pad alkalmas szerkezete, jó testtartás, s a tankönyvek jó nyomása. E külső körülmények számba nem vétele egyik oka a látás elromlásának, a rövidlátásnak; egyéb okai pedig a hosszantartó mesterséges világítás, az éjszakázás, a sok olvasás, s az ifjúkori kicsapongások. Általában úgy tartják, hogy a szem egy gyengeségi esetére tíz más olyan esik, melyeket kellő óvatossággal és gyakorlattal el lehetett volna távolítani.

A *szem élessége* nagyrészt a veleszületett dispositióktól függ ugyan, de függ a neveléstől is. A látóerő edzője a természeti tárgyak, s főképp a tárgyak szín és fényjátékával való megismerkedés a mezőn, a réten, az erdőn. A hegyvidéki és tengerparti lakók látása jóval felülmúlja a városi lakosokét. A tengerész nagy meszsziiségben meglátja a «száraz föld színét», míg a szárazföldi ember a látóhatáron csak határozatlan köd^ bír észrevenni. Ez a fokozott látó erő kivált az észak-ázsiai mongoloknál és dél-afrikai hottentotáknál száll nemzedékről-nemzedékre, mert nagy síkságon laknak, mely minden irányban végetlennek tetszik. A szem szereti a tágas látókört s nem is arra van teremtve, hogy órákig egy fehér lapra vagy vászondarabra bámuljon, s azon egy végtében százszor meg ezerszer végig tekintsen; de a sok gyakorlás miatt éhez a munkához alkalmazkodik, s elveszti érzékenységét a távoli tárgyak felfogására. A szem érzékenysége gyakorlására egész játék- és foglalkozássorozattal áll elé a gyermekkert.

b) A szem nemcsak messzelátó (telescop), hanem apró tárgyakat is felfogó (microscop) készülék, minthogy a tárgyak-

hoz alkalmazkodni bír. Ha folyvást közeleső tárgyak felfogásához alkalmazkodik (pl. hosszszas olvasás, tartós szépírás, félnapig tartó hímezés alkalmával) rövidlátó lesz.

A rövidlátás csak ritka esetben előnyös. A legkedveltebb tájfestők közt is voltak és akadnak rövidlátók, s némelyek ezt előnynek veszik, mert annálfogva, hogy a tájon fény- és árnytömegeket látnak, s nem apró részleteket, a világ festményként tűnik fel. Ellenben a távollátók a tájon igen sok részletet (repülő madarakat, fát és fűvet, színeket stb.) különböztetnek meg: felfogásukban a szín lesz az uralkodó, míg a rövidlátókéban az alak.

A katonai történetírók szeretik idézni Davout-t, ki jóllehet I. Napóleon legrövidebb látó tábornokainak egyike, mégis rendszeren a legtájékozottabb volt társai közt, mert kartársait maga helyett megfigyelésre sarkalta, s adataikból saját adatait a legjobban ki tudta egészíteni. Még gyakrabban idézik Arago, ki nagyfokú rövidlátása mellett világhírű természetvizsgáló volt; és Hubert, a kitűnő entomologust, ki vak létére is a legjobban meg tudta örökíteni a hangyák szokásait. Ő is másokat készítetett a megfigyelésre, s arra, hogy észleleteikben olyasmikre is kiterjedjenek, a mikre az ő okos kérdései nélkül ügyet sem vetettek volna.

Általában a közellátás nagy hátrány: ezt bizonyítják az idézett kivételek is, mert a rövidlátók mindig rászorulnak a jóllátók megfigyelésére. A rövidlátás kifejlését tehát meg kell akadályozni, vagy ha megvan, el kell enyésztetni.

A jóllátás egyik feltétele, hogy a gyermekek tanulószobája, az iskola tanterme legyen elég világos. A rosszul világított tanterem valóságos gyára a rövidlátásnak, a gyermekek ott szokják meg a közletről olvasást. Az apró betűs könyvek szintén a rendes látás pártütői. Ez a két tényező (rész világítás és apró betű) elégséges, hogy a gyermeket oly rövidlátóvá tegye, mint minők a kis tárgyakkal foglalkozó műiparosok: a micrographok, metszők, óráskók stb., kiknél a szem elveszti rendes alkalmazkodni tudását.

Az iskolai padok és asztalok rész berendezése szintén végzetes egyfelől a hátgerincre, s másfelől a szemre. A lapos

padasztalok a fej le- vagy előre hajlását igénylik, a mi a szemre vértorlódást, s végelemében rövidlátást okoz. Szükséges, hogy az asztalka kissé emelkedő legyen, de úgy, hogy a tanuló keze is segítse a könyv, vagy írás kellő meghajtását. Mihelyt azonban ezzel felhagy, s a könyvtartást merőben az asztalkára hagyja, melle és szeme nagy kárára, kénytelen előrehajolni.

A hosszas egy helyen ülés, az órákig tartó írás, kivált a szép- vagy műírás, az acéttollal húzott hajszálvonások, szintén a rövidlátás szerzői. Vastagabb, gömbölyűbb és tisztább betűk (a mint a lúdtollak korában volt), nemcsak a szemet kímélik,» hanem a jó ízlésnek is inkább megfelelnek, mint a mostani szarkaláb-írás, melynek jellemzője, hogy a vonalok egymáson lovagolnak, s a betűk rendesen egymásra dülve megfutamodó, gyakran meg éppen összezavarodott helyzetben vannak. Ez az oka, hogy a higienisták mind hangosabban kezdik sürgetni a régi fajta egyenes (nem dült) vonalú írást. Ha ezekhez hozzávesszük a nem eléggé fekete tintát, s a túlságosan fehér, nem halványított színű (chinai) papírost: elészámláltuk azokat a főbb elemeket, melyeket a háznál és a tanteremben a jóilátás esküdt ellenségeinek nevezhetnénk. Ezeket a jól berendezett iskola s a gondos szülők és tanítók rendre megsemmisíthetik, sőt okszerű és kitaró gyakorlattal (esetleg szemüveggel) a meglevő rövidlátást is elenyésztethetik, vagy tovább terjedését megakaszthatják. Kivált a leányiskolákban kell erre nagy gondot fordítani, mert a rövidlátás a leányoknál a test növésére bénítólag hat, s tekintetök kedvességéből sokat elvesz, a fiúknál pedig a pályaválasztásra hat zavarólag. Szükséges, hogy a család és iskola tisztában legyen az azt okozó tényekkel, valamint azzal is, hogy a veleszületett rövidlátás nem gyógyíthatatlan baj, s ellene küzdő fegyvereinket soha sem kell lerakni.¹⁾

c) A szemnek is van *emlékezete*, mint a fülnek. Hiszen a tapintó szervet azzal múlja végtelenül fölül, hogy közelben és távolban egyszerre nagyszámú tárgyat foghat fel, s rendezetők megjegyzésével nagyon sokat tesz a társításra és emlé-

¹⁾ L. Fonssagrives, *L'éducation phys. des gargons*, 236. s köv. 1.

kezesre. Látó szervünk emlékezete örökölt erőihez képest több-féle: egyik szem a leghívebben a színekre emlékezik, (chromaticus emlékezet, melyben különösen a japániak tűnnek ki), másik az alakokra és méreteikre (graphicus emlékezet), harmadik a helyre (localis eml.). Némely embernek elég egy utcán vagy városon egyszer végig menni, hogy a legkisebb részletekre is emlékezzen. Az állatok közt a ló, elefánt, s a kutya vannak felruházva azzal az erélylyel, hogy útközben minden pontot megjegyeznek, s a mely helyen egyszer szállásoltak, azt újból felismerik. Az e fajta emlékezetre nagy szüksége van a tájképirónak, mert belőle merít teljes vagy részletes elemeket egy-egy festményhez.

A leíró vagy graphicus emlékezet, mintegy lefényképezi az agyvelőbe a tárgyakra a recehártyára tett látási benyomásait, úgy, hogy azokat képzeletében újból szerkeszti vagy keze kiábrázolja rajzban: ez a rajzolók emlékezete. Houdin Róbert, a híres szemfényvesztő, fia látóérzékét annyira kimívelte, hogy pld. egy játékszer-bolt, vagy könyvtár áttekintése után az észrevett tárgyak bámulatos jegyzékét adta.

A leíró emlékezetnek egyik válfaja a *plastikai*, midőn valaki a tárgyakra, vagy az arcokra jellemző vonalait fogván fel, azok úgy tűnnek fel, mint Michel Angelo párkai: mintha ércből öntve jelennének meg emlékezetében. A képfaragásban és képírásban a görögök egyfelől azért tűntek ki, mert kitűnően bírták felfogni és megtartani a külső alakokat és arctypusokat.¹⁾ Általában a görögök műremekeiben szintúgy, mint Michel Angelo, Rafael, Coreggio műveiben, — műnyelven szólva — az u. n. *nagy vonalok* az uralkodók.

Legalkalmasabban mivelhetni a látási emlékezetet a rajzzal, s főképp a plastikai művek másolásával, továbbá egy kis agyagmintázással, fafaragással, amaz a hóember készítésnek, emez a pálcaírágnak lévén m. e. magasabb kiadása. Kevés

¹⁾ Nálunk Barabás Miklós, veterán arcképfestőnk, egyik ismerőse (egy volt előkelő földbirtokos) arcát főbb mint negyven év múlva is oly híven le tudta festeni, hogy a néhai volt vén cselédje régi gazdája arcát azonnal felismerte.

foglalkozás van, mely nevelőbb hatású lenne a látásra, mint az agyagmintázás. A színemlékezetet pedig festéssel (színezéssel) mívelhetjük. Ezt a gyermek szereti és tíz mesterség közül kilencben hasznát is veszi. Általában a szem különböző emlékezése az ő veleszületett erőin sarkallik, s csak gyakorlásnak kell hozzájuk járulni, hogy nekünk hasznos szolgálatokat tegyenek.

d) A szemnek talán legbecsesebb tulajdonsága a *szem-mérték* és *megfigyelni-tudás*. Ez teszi azt a művészetek, a tudományok és kézi mesterségek zászlóvivőjévé. L. da Vinci ebben, az értelemben monda a szemről, hogy az talált fel minden mű-»vészetet és mesterséget a csillagászaton kezdve le a hajózásig, a képfaragáson kezdve le az asztalosságig és lakatosságig, az építészetben kezdve a földművességig.

A helyes, igaz és gyors látás egyik hajtókereke minden mesterségnek; másik a rajz. Ennek szellemében monda Michel Angelo, hogy rajzolni tudni annyi, mint a delejtűt a szemünkben hordani. Az igaz látás magában foglalja a szemnek L. da Vinci emlegette Ítélni tudását. Tehát az a megfigyelés egy része, s abban áll, hogy szemünk egy tekintettel meg tudja becslni és mérni a tárgyakat.

A *megfigyelésre* nevezetes kellék a *kitartó* (béketűrő) nézésre szoktatás. A gyermek látásának eredeti hiánya röpkése, melyen csak a megfigyelésre szoktatás segíthet.¹⁾ A gyermek szeme ösztönszerűen vágyik alakok és színek nézésére, mint a láb a járásra; s mint a hogy a láb tétova mozgását járássá rendszeresítjük, szintúgy a tétova látást megfigyeléssé kell változtatni hosszas gyakorlással. A béketűrő érzéklés rászoktatja a dolog behatóbb szemléletére, s arra, hogy a jelen benyomások az elmúltakkal összefűzze, s emlékezete különböző elemeit kombinálás által egy lánczá foglalja. Ez tisztán emberi vonás: mert míg az állat a jelen benyomások rabja, a gyermek Watt a fővő fazék födele mozgásának múlt és jelen mozzanatait egy egészszé kombinálja, s föltalálás alapjává teszi.

¹⁾ Természetes, hogy nemcsak a látással figyelhetünk meg, hanem a hallással is. s ez esetben a halló szervre kell vonatkoztatnunk a látó szervről mondottakat.

A dolgok vagy tények belsejébe hatolás a genialis egyének működésének egyik titka. Leonardo da Vinci látása az arcról a szív mélyéig hatott; el is nevezték Prometheusnak, mert oly emberként tűnt fel, ki a dolgok titkait tudja. Ugyanezt a látásbeli különbséget vehetni fel Hippokrates és Aeskulap közönséges papjai között, vagy Newton Izsák és a természet közönséges szemlélője között, mert pld. ha Newton haszonbérletű lett volna, sokkal behatóbb volt volna a megfigyelése és óvatosabb az Ítélete, mint egy közönséges bérlőnek.

A dolgoknak mintegy a szívéig való eme behatásra gondolhatott Ruskin, midőn egy kis túlzással kimondá azt a tételt: «A legnagyobb dolog, mit az emberi lélek e világi létében végezhet, hogy valamit meglásson és értelmesen elmondja, hogy mit látott.»

A kitaró szemlélet nem csak a benyomások kombinálására szoktat, hanem a *számításra*, a *mérlegelésre* is. A mérlegelés, számítás legjobb kiinduláspont arra, hogy a gyermek különböző elemeket egy alapegységhez mérjen, összehasonlítsa, mint a hogy hasonlít az orvos, a természetvizsgáló, az építész; hogy elválassza a melléket a főbenjáró résztől, s a változót az állandótól, s ekként a különböző események és tények jellemének mintegy a szemeközé nézzen.

A szem *syntheticus* érzék: csoportosítja a látás benyomásait. Hogy a csoportosítás szabatos legyen, mívelni kell, hogy a távolságot becselni tudja, hogy a tárgyak (pld. fa ház, hegy, torony) magasságát szemével megítélje vagy megmérje. De ne csak szabadban, egymástól távol eső tárgyakat tudjon mérlegelni, hanem a szobában, tehát a kezeügyében levők hosszúságát, szélességét, terjedelmét is tudja centiméterre összehasonlíttani. Továbbá szoktatnia kell, hogy tudja egy terembe összegyűlt tömeg tagjai számát szemével közelítőleg meghatározni, (mint a hogy tudta Berthier, Napóleon hadi tanács-elnöke, ki az ellenséges hadsereg erejét meg tudta szemével Ítélni); hogy tudja végre a távolban mozgó tárgyak közeledő vagy távozó gyorsaságát a rövid időközökben történő térfogat és világítás legkisebb változásaiból megmondani: midőn e látszó változások

véghezmenetelének hirtelensége jelzi a mozgás gyorsaságát. Természetes, hogy a vonalzót, a litert, a mérleget, a delejtűt, a microscopot, a thermometert, és a mérőláncot kezébe adjuk, hogy szemmértékét gyakorlatilag ellenőrizze, hogy összehasonlítsa, egy szóval, hogy a reális mértékkel a megközelítő mértéket szüntelenül javítsa. Az ily apró kisértményekkel mindig öröm jár, s által ok a gyermekek kellemes összehasonlításokra és Ítélsre szoknak; és ez a kettős öröm a tényekre emlékezést állandóvá teszi.

Ebben az eljárásban áll az újkori nevelők sikerének a» titka. Így tett Pestalozzi, ki nem elégedett meg, hogy növénydékei csak lássák a dolgokat, hanem megkövetelte, hogy tapogassák, megforgassák, megmérjék, és meglatoľják. Ebben a szellemen bocsátja Froebel is az ő «adatait» (Gabe) a színes labdákat stb. a gyermek látó érzéke elé, hogy tanulja megkülönböztetni a tartalmat és alakot.

Ekként lesz a kezdetben tapogatózó nézés nyomónjáró, módszeres látássá, vagy megfigyeléssé, midőn az ifjú a múlt és jelen benyomások alapján kíváncsi lesz a jövő eseményekre; föltevéseket készít; várakozó, köznyelven: *figyelő* lelkiállapotba jut, hogy vajon várakozása, képzeletképe beteljesedik-e? Hogy ez a figyelmes szemlélet vagy észrevétel az érzékszerveket új alkalmazkodásra sarkalja s ennek következtében mintegy újból szervezi, arról mindjárt szölok; előbb menjünk végig az értelmi hatások vizsgálása rendjén.

Látással teszünk szert a természet és művészet szépsége felfogására, annak becsülni tudására, a mit Leonardo da Vinci *bellezza del mondo-nak* nevezett. Ilyenkor a szem ítélő ereje mintegy beleolvad értelmi rendszerünk egy részébe, s megszületik bennünk a «jó ízlés» nevű nemes vonás. Ez oly becses kincs, mely szegénynek és gazdagnak egyiránt jóltevője, mert a szép élvezésével nagy illusióba ejti. Ekként gyakorlással a látást nem csak ítélni tanítjuk meg, hanem érezni is.

d) Emlékezzünk meg befejezésül az érzékeknek *egymáshoz való viszonyáról*. Az érzékek egymást támogatják és kiegészítik. A látás kíséője és ellenőrzője (mint láttuk) a tapintás, azaz

a legközelebről való látás; szintúgy a hallás szomszédja a szaglás, minthogy a tárgyak távoláról és irányáról sokszor értesít bennünket. Humboldt följegyzése szerint a perui indiánok a legsötétebb éjjel szagjárói is észreveszik a távolról közeledő idegen jöttét; a saharái arabok pedig harminc-negyven mértföld távolról is megérik az égés (tűz) szagát.¹⁾ A japániaknak nincs zenei hallásuk, de annál élesebb a színérzékük. Azt is tudjuk, hogy az oly állatnak, melynek szagérzéke nagyon ki van fejlődve (pld. a vadászkutyának), állandóbb értesülése van valamely tárgy közel vagy távol létéről, mint a minőt a hallás töredékes észrevételei adhatnak. S az ily állatoknak a látása is jobban a szágló érzékre van utalva, mint a tapintásra. Elmondhatni tehát, hogy némely állat vezérérzéke a szaglásban áll, mint a hogy a vak ember lát asz a kezében van.

Minden csalódásunkat, melybe látásunk ejt, a tapintásnak egy kissé korlátolt ítélete javítja, mert míg a szem sokszor bizonytalanul, vagy alig vesz észre, a kéz észrevétele mindig bizonyos. Ez a bizonyosság rendkívül finommá válik a folytonos gyakorlás következtében a vakoknál. Bridgmann Laura, — az ismeretes nevű vak és siketnéma, a physiolog Carpenter fitestvérét egy év múltán is megismerte keze érintéséből.³⁾ Diderot szerint a vak Saunderson annyira érzékeny volt a temperatura benyomásaira, hogy megmondotta, melyik pillanatban bujt a nap felhők mögé. Michel Angelo, midőn megvakult, művészete örömeit úgy élvezte, hogy megtapogatta a műremekeket, melyeket többé nem látott; hasonló értelemben mondta Goethe a szobrász örömeiről: «oly szemmel látok, mely tapint, és oly kézzel tapintok, mely lát.» Általában a vakokat meglevő érzékeik élessége, s arra támaszkodó kitűnő emiékezetök, érzékeny képzeletök teszi alkalmassá, hogy nem csak a kézi ügyességben viszik sokra, hanem a tudomány minden ágában: történelemben, bölcséletben, mathesisben is kitűntek (Saunderson, Lairesse, Dühning), sőt a költészetben és irodalomban is nagyot hoztak létre, (pld. Homér, Milton, Ossian és Pffell.)

A siketeknél is tapasztalhatjuk, hogy érzékeik egymást

¹⁾ Carpenter, *Mentől physiology*, 141. 1. — ²⁾ U. o.

kisegítik: látásuk élesebb, s tapintásuk bámulatosan finom lesz. Példa erre az a híres zenész, ki midőn megsiketült, a zenei hanghullámokat egy zenei húros készülék zengetőjén (table d'harmonie) kezével fogta fel.¹⁾

Nevezetes tanúsága a felhozott példának az, hogy érzékeink megfigyelésünk köre bővüléséhez képest alkalmazkodnak, s felfogó erélyben növekednek. Hiszen mi csak azokat a benyomásokat vesszük jól észre, melyekre igazán figyelünk, s megfigyelésünk minden ténye neveli az érzékek érzékenységét: az aluszékony érzéket pedig az új benyomás-sorozathoz alkalmazkodásra készíti. Ez által az érzékben a figyelés mintegy megszokássá (habitussá) alakul, mely a benyomások iránt való érzékenységet nagyban neveli.

Miért lett oly finom a tapintása a vaknak vagy a siketnek? Azért, mert a kültermészet egy jelentékeny részével nem oly korlátolt viszonyban élt, mint mi; mert a stimulusoknak nem szorítkozott oly szűk körére, mint mi, — hanem érzéklése körét kibővítette s ezzel tapasztalása szűk határát is kiterjesztette. míg az ép érzékűek érzékeik többségénél fogva a benyomások felfogásában megelégszenek az országúton való aluszékony járással, a mi a benyomások töredékes felfogásával és fölületes feldolgozásával egyet jelent: addig az érzékbenak új ösvényeket vernek, a benyomások parlagon hagyott részét is feldolgozzák, s ezzel azt a Maudsley eléadta igazságot illusztrálják, hogy «csak azokat a tárgyakat vesszük észre, melyekre figyelünk, s melyek iránt a gyakori ismétlés következtében érzékeinkben szervezett alkalmazkodás keletkezik. » Az érzéknek ez az újjászerveződése előbbi ingerfogékonysága és feldolgozó erélye hatványozásával jár, minélfogva a kéz a vaknak a szem, s a siketnek a fül szolgálatát teszi.

Az érzékek nevelése fontosságát a következő tétélekbe foglalhatjuk:

1. A külvilágról való felfogásunk érzékeinkhez fűződik. A tüneményekről való észrevételeink valóságos szellemi szerkesztés (castruálás), mely szerkesztésben fő tényezők érzékeink,

¹⁾ Fonsagrives: i. mű, 260. I.

s köztük a gyermekkorban vezérérzék: a tapintás. A külvilágról később szerzett ismeretünk az ész ellenőrzése mellett bővül és egészül ki.

2. Az érzékek művelése célja, hogy a tünemények elemzésének finom eszközei legyenek. Nevelésükre maga a természet rendezett be egy ősi tanfolyamot azzal, hogy a különböző érzékek észrevételei (tapintás + hallás, tap. + látás, tap. + látás + hallás stb.) egymással társulván, fusióra lépnek. Ám ez a fusio sok tévedésnek és csalódásnak a kútfeje. Az érzékek nevelésének másik célja éppen az, hogy a külvilág tökéletlen felfogásából származó illuzióinkat kijavítsuk.

3. A javítás nagy mestere az ész. Az érzékek tökéletlenül tanítják az igazságot, a mint ezt mindennap tapasztaljuk. Hiszen pl. a fölkelő holdat nagyobbnak mutatják, egy faszor utolsó fáit kisebbeknek, mint valósággal a minők. Szükség, hogy a gyermek korán szokja megismerni Ítéletei zavaró okait, s biztos szemmértékkel és józan felfogással tanuljon ellenük védekezni, s egyszersmind a dolgokkal közlelő megismerkedvén, tiszta és szabatos képzeteket és fogalmakat alkotni. Ezekről függ aztán okoskodásunk egész épülete és meggyőződésünk helyessége. Tehát az érzékek finom elemzése és felfogása alapját jól meg kell vetnünk, mert az emberek közt uralkodó véleményzavarban az összeütközések okai rendszerint éppen a hebehurgyán megfigyelt tények egyoldalú felfogásából és helytelen megítéléséből származnak.

XXIV-İK FEJEZET.

A figyelem.

I.

A figyelem az értelem működésének egy tárgyra összpontosulása, más szóval a magát összeszedett vagy fokozott erejű öntudat, midőn t. i. elménk valamely tárgyra irányul, s arra ráfügged, mint a hogy a figyelem latin neve is a ráirányulásból

(*ottentio, od-tendere-ből*) alakult. A figyelem az öntudat véréből való vér és húsából való hús; szellemünk örökké mozgó szerve, mintegy örökös írődeákja, s öntudatunknak mindenesetre legvilágosabb része, mely világot vet, mint a fénysugár az eléje került tárgyakra. Működése mindig bizonyos fokú erőfeszítéssel jár, sőt Maine de Biran magasabb rendű erőfeszítésnek, ») teljesen az akarat és erőfeszítése fejleményének tartja. Van is hasonlóság a figyelem és pl. az akarat mozgatta izom között: mozgáskor az izom neki feszül, s hogy működhessék, nagyobb, mennyiségű vért fesz fel; figyeléskor szintoly feszült állapotba jut az elme, s az öntudat különben szétfolyó részeit egy gyúpontra (focus) gyűjti össze.²⁾ Elménknek az a tárgyra függése mindig bizonyos erőfeszítéssel és alkalmazkodással jár. A figyelem nem külön tehetség, hanem értelmi működéseinknek oly általános módja, mi nélkül sem észrevenni, sem emlékezni, sem képzelni, sem okoskodni nem bírunk. Az értelem működésének ezt az összpontosítását, vagy a figyelemnek ezt az egy tárgyra irányulását hasztalan keressük az újdonszülöttnél: az ő figyelme töredékes, szétfolyó, sok benne az esetleges — és kevés az értelmi s majdnem semmi az akarat rész. Őt a feltűnőbb tárgyak benyomásai vonzzák ide-oda; tekintete megakad egy-egy tárgyon, mint a figyelő állaté, a szem arra irányul és teste a tekintet irányában igazodik, mintegy megnyúlik. A figyelés röpkeségének egyik szerzője maga a szem, mely szakadatlan mozgásával egymásután hozza viszonyba a sárgafoltot a látómező különböző pontjaival. Ha egy pontot megjegyzett, hirtelen másra megy át, mert egy he-

¹⁾ J'appelle attention ce degré de l'effort supérieur a celui qui constitue l'état de veille... L'attention n'est pas une concentration spontanée des sens, mais un effort de la volonté et c'est comme aptitude et développement de la volonté qu'elle est féconde». (*Oeuvres inédites*, II. k. 87—90.1.)

²⁾ Dr. Reid is *{Essays on the Intellectual Powers of Man c. művében}* úgy fogta fel a figyelmet, mint az akarat actusát, melynek kezdete és folytatása egyiránt akaratunktól függ. (Idézve Dugald Stewart: *Elements of the Philosophy of the Human Mind*, I. k. 120. 1.) Wundtnak szintén «úgy látszik, hogy a figyelem általában az akarat uralma alatt álló működés.» (*Physiol. Psychologie* 721. és Sully, *Outlines of Psych.* 73. 1.)

lyen nem bír egy pillanatnál tovább maradni, s keresi a legfényesebb pontot, mert az adja a legerősebb ingert. Később, a mint a külső ingerhez egy belső is járul, t. i. az érdek, megtanul lassanként annak az ingere szerint tenni s öntudata megszokik tartósan egy gyúpontra igazodni. A 16—18 napos gyermek már figyelni kezd apja, anyja szavára. Az a gyermek, kit Taine figyelt meg, harmadfél hónapos korában egy hallott hang irányába fordította fejét. Egy két hónapos gyermek a kutyaugatás hallattára szemöldjét összehúzta és elkezdett sírni. Majd szelídebb hangon kezdett a kutya csaholni, ezt aztán figyelemmel hallgatta és lecsendesedett. ¹⁾

A gyermek figyelmének röpkésége talán egyfelől azzal is függ össze, hogy a tárgyak ezreivel kell megismerkednie, s nincs ideje egy tárgyon soká maradni; de másfelől összefügg érzései élénkségével s érzékei inger-fogékonyságával; tehát az lassan, fokként fejlődik s elméje kibontakozása fokához képest erősödik. Mint a hogy nem bír kezé vei-lábával rendezett mozgást tenni, szintúgy nem bír kitartóan figyelni sem: mondhatni, hogy figyelme és szórakozottsága szakadatlanul egymásba öltődnek. Az elemi- és középiskolázás hosszú folyamának kell közbejönni, hogy megteremtse a figyelemnek azt a virilitását, melynek *kitartó* vagy *szakadatlan* a jelzője. Az értelem működésének ez a módja tehát hosszas szoktatás eredménye. Grant Horac és Chadwick kutatásai megállapították, hogy a tanuló gyermekek figyelni tudása a kor, az évszak, a napszak és más körülményekhez képest változik, sőt függ az agyvelő kimerült vagy pihent állapotától is. Huxley mondja, hogy a korán kelő emberek délután ostobák. Ezzel azt akarta jelezni, hogy az idegrendszer erői a korán fölkelőnél délutánra úgy kimerülnek, hogy sem figyelni, sem okoskodni nem bír oly nyomósán, mint a hogy tudott a délelőtti órákban. Tehát a figyelem folyvást változó mennyiség. Általában szólva, a kis tanulók figyelme csak öt-tíz percig kitartó, a nagyobbaké pedig harminc-negyven percig.

¹⁾ Perez, *Les trois premières années de l'enfant*. 134. 1.

A gyermek figyelmét jó darab ideig az érzékre nyomuló külső ingerek mozgatják, de a felnőtteknél sok más inger jó közbe (érdek, szükség, kötelesség stb.) Rendszerint gyermeknél az *érzések*, felnőttnél az *akarat* a figyelem hajtókereke. Éhez képest a figyelemnek két fajtát különböztetjük meg: az *ösztönszerűt* vagy *természetest* és *szoktatottat*. Amaz a gyermeknél és állatnál önként támad a szerint, a mint érzékeit használni tudja; ez utóbbinak gyakorlás a szerzője. Más válfajait is ismerjük a figyelemnek; ha módszeres vagy nyomonjáró: *megfigyelés* a neve; ha az öntudat tényeire alkalmazzuk: *meggon-»dolás* (reflexió); ha a megfigyelt tárgy nagyságával és szépségével tiszteletre kész, sőt élénk indulatba hoz: *szemlélődés* (contemplatio). De ezek mind csak a szoktatott figyelem alkalmazásai, elágazásai.

Az értelmi munka emberei a módszeres figyelem birtokában vannak. A tudósnak, az írónak, a hírlapszerkesztőnek a sok gyakorlás következtében könnyű újból kezdeni és folytatni azt a munkát, melyet félbehagyott; de a gyermek és ifjú figyelme a legjobb akarat mellett is mindjárt-mindjárt kisiklik, révedezni kezd, felbukkanó képzetek és gondolatai megsze úzik tárgyától, mint a hogy a szél szárnyaira veszi a hópehely t.

A figyelemnek a módszeres vagy szoktatott faja az, mely többé-kevésbé szakadatlan, midőn t. i. figyeléskor a tudatos benyomások vagy képzetek sorozata láncszemeit a minden pillanatban megújuló érdek fűzi összefüggő lánczá. Ily esetekben egy tárgy, egy eszme «a figyelem központja: a honnan kiindul, s a hova minduntalan visszatér, mint a hogy egy festménynek előbb egyes részein megy végig a szem, aztán az egész alkotást veszi szemügyre, vagy mint, midőn az ember egy drámai előadást néz.»¹⁾

A figyelem ébrentartója szakadatlansága biztosítója mindig az érdek és a velejárázó érzélem: legyen az kellemes vagy kellemetlen. A mely dolog minket kíváncsiakká tesz, felbőszít, lever, vagy

¹⁾ Sully, *Outlines of psychology*. 78 1.

mulattat: arra igen jól és sokáig emlékezünk; ellenben a mi hidegen hagy, hamar is kivesz emlékezetünkéből. Innen van, hogy a kis gyermek szereti anyját emlékeért, mosolygó orcájáért, ölelő karjáért s mind azokért a kellemes érzésekért, melyeket vele éreztetett, s melyekért figyelmével szívesen ráta-
padt. A csecsemő figyelmének mozgatója szintúgy a kedvérzet, mint egy Newtonnak, midőn az égi testek mozgása törvényeit bemélyedve kutatja.

A figyelmet ébrentartó érdek örök termőföldje: bentermett hajlamaink. A mint az ókori bölcs monda: Szólj és megmondom ki vagy; szintúgy állíthatni, hogy ha valakinek ismerjük érdeklődése, azaz figyelme tárgyát, abból megmondhatjuk nagyjában, természetét és jellemét, hogy t. i. mindennapi, vagy fekölt észjárásu-e, hogy reális, vagy ideális irányú-e, hogy titkolózó vagy őszinte-e? Érdeklődésünk egy tárgy iránt rendszerint oly fokú, a milyen közel vagy távol viszonyban áll vágyainkkal, szükségünkkel, jóllétünkkel, rokonszenvünkkel, kíváncsiságunkkal. Ennélfogva néz más szemmel egy vidéket a földműves, mással a festő, mással a geológus, s mással a fűvész; a maga hajlamai szerint mindenik más-más vonását méltatja figyelemre, mert másban telik öröme: a földművesnek a gabona termésben, a festőnek a tájék arculatában, a geológusnak a hegyek alakulatában, a fűvésznek az ott termő növény-világban.

Ennélfogva kimondhatjuk, hogy *az öröm és fájdalom a figyelem első mozgatói, s minthogy általok leplezetlenül nyilvánul értelmünk és érzelmünk, a figyelem nemcsak értelmünkkel, hanem vágyainkkal, hajlamainkkal s ekként természetünk erkölcsi részével is szoros kapcsolatban áll.* Az is áll továbbá, hogy a természetes figyelem az értelem és érzület őszinte állapota, mely mutatja, hogy valami iránt igazán érdeklődünk és azzal komolyan foglalkozunk.

A hülye nem figyel, mert keveset érez, érzülete, mondhatni, íratlan tábla; ellenben Helvetius találó megjegyzése szerint, a genius nem egyéb, mint maga e szakadatlan figyelem, s hozzá tehette volna: és mély érdeklődés. Midőn Newtontól kérdezték, hogyan jött a nehézkedés törvényére? — azt felelte:

szakadatlan rá gondolással. Hasonlót tapasztalunk más geniusoknál is. Leonardo da Vinci hónapokig kombinál és jár-keel nyugtalanul, mielőtt a milánói refectoriumban a Megváltó képét festeni kezd; La Fontaine a hangyák költözködésére figyelés miatt elfelejt ebédelni; Watt óráig figyel, s beható érdeklődéssel kíséri a tea-üst felszálló gőzét; Columbus hónapokon át mély meggyőződésével veszi körül az új világrész képzetét, s kitarásra lelkesíti zúgolódó embereit; Körösi Csorna évekig sanyarog, abban a reményben, hogy mélyen gyökerező kutatásvagyáúi föltevéseit igazolhatja, s hogy «eredményeinek hasznát a világ majd egykor be fogja látni»; Stanley óriási nélkülözéseket szenved esztendőig, csak hogy egy földrész kikutatásával a tudományt és az emberiséget boldogíthassa. Archimedes, Gauss, Pascal, Bolyai Farkas a legfokozottabb figyelem és velejáró értelmi elragadottság (extasis) nevezetes példái.

A felsoroltak legtöbbjére teljesen talál Carlylenak a geniusról való az a definitiója, hogy az, végtelen kint (magyarán szólva: keresztet) felvállaló erő.

A figyelem lelki kísérője e szerint a kellemes vagy kellemetlen érzélem; de van e mellett a figyelemnek testi kísérete is. A báméskodva figyelő gyermek vagy falusi ember szeme kimered, szája kinyílik, mert a figyelemhez mindig a legfejlettebb érzékek szegődnek, pl. lónál a fül és az orr; kutyánál szintén; macskánál a szem, fülizmok, sőt a többi izmok is; az embernél pedig a szem, mert rászögözött figyeléskor szemöldeinket összehúzzuk, sőt egy-egy nagy szónokra figyelés alkalmával, a mélyen érdeklődő hallgató szervezete hasonlít a madár után repülni akaró macskáéhoz, melynek egész testét átjárja a figyelem.¹⁾ Ilyenkor a test mindig függeléke lesz a figyelő szerveknek s talán azért vesz fel függélyes helyzetet. (V. ö. XVI. fej. 181. 1.)

¹⁾ Deák Ferencnek egy-egy nagy beszéde alkalmával, a képviselőház tagjai, helyeikről ösztönszerűleg fölkelve, köréje csoportosultak, hogy minden szavát jobban hallják.

II.

A *szoktatott* figyelem az ösztönszerű figyelembe van beoltva. Itt a célt nem a vágyak, hanem a körülmények adják, tehát ki van választva, meg van szabva, csak éppen alkalmazkodni kell hozzá, s fentartása eszközeit megtalálni.)» E végre okvetetlenül vonzóvá kell tennünk mesterséggel azt, a mi nem az; érdeket kell teremtenünk a különben érdektelen tárgyak iránt, hogy legyen a mi az elmét, az akaratot élénken tartsa. Mint a hogy az izomműködés föltétele volt a hő, szintűgy a figyelem működésének előföltétele az érdek, mely vagy megvan eredetileg a tárgyban, vagy ha nincs meg, hozzá fűzött mellék-körülményekkel belé kell vinnünk. Az akaratnak ez az ébrentartója.

A figyelemnek ez a működése az akarat erőfeszítése nélkül lehetetlen. Az akarat oly tényező itt, mint az izom munkánál: erőfeszítése munkában áll, s rá csak neveléssel, szoktatással tehetünk szert. A szoktatott figyelem és a munka e szerint synonymok, s Kant helyesen mondotta, hogy az ember az az állat, ki dolgozni kénytelen. ²⁾ Ilyenné az értelem haladása s a polgárosodás szükségletei tették az embert, melyek egy nagy érdek- és kötelesség-hálózatba vittek be bennünket.

Igaz, hogy az állatok értelmesebbjeit (a kutyát, a lovat) is hosszas idomítással, édesgetéssel vagy veréssel, megfélemlítéssel rászoktathatjuk a figyelésre; de eme motívumoknak megszüntével az ő szokásuknak is vége szakad, ellenben a mely tanuló a kötelességhez egyszer hozzáédesedett, azután jószántából dolgozik, s boldogtalannak érzi magát, ha tétlenül kell ülnie.

A munka a mívelt és polgárosult ember szüksége, a szoktatott figyelem eredménye, s éppen ezért az állat szükségévé tenni nem bírjuk. úgy van vele az állat, mint az ausztráliai majmok a pásztor-tűzzel. Körülülük, melegednek mellette, s ha égő üszke elhamvad, ott hagyják; de soha eszközbe nem jut rá rőzsét rakni s újból fölleszteni. Minő másként jár el a

¹⁾ Ribot: *Psychologie de l'attention*. 47. 1.

²⁾ Ueber *Paedagogik*. 487. 1.

gyermek. Perez beszéli, hogy egy hat éves, különben nagyon szórakozott gyermek, egyszer csak a zongorához ült, s anyja kedvelt dallamát közel egy óráig játszta. Ugyanő hét éves korában egy ízben csak eltűnt, s száraz dajkája hosszas keresés után, anyja szobájában találta meg. «Mit csinál maga, — kérdé ez,— hogy úgy neki ült a munkának, mint egy felnőtt?» «Egy lap németet tanulok, monda a gyermek. Nem nagyon mulatságos, de anyámat kellemesen akarom vele meglepni.»¹⁾ Íme itt a gyermeki szeretet és az akarat tartották élénkségben a figyelmet.

Ehez a gyermekhez hasonlóan vonulnak el az élet zajától a gondolkodás remetéi (ascetai): a geniusok, kiket bízvást mondhatnánk a kitartó munka nagy mestereinek. Egy Spinoza és egy Descartes fejében merőben más változatú, s szívében más érdekű világ van, mint az, mely őket környezi. Rendszerint hallgatnak, mert szakadatlanul gondolataikkal társalkodnak, s azokat úgy követik, mint az új szövetség mágusai a vezércsilagot. Kepler évekig dolgozik, hogy a naprendszer törvényét megtalálja, s midőn kilenc évi munka után a Mars bolygót sikerült egy ellipszisbe bekerítenie, s ismét több évi kemény munka után megtalálja a viszonyt a bolygók keringése és a radius vectorok söpörte térfogatok között, diadallal mondja: «hogy most már átengedhetem magam szent ittasságomnak, s könyvemet megírom. Hogy kortársaim vagy az utókor fogják-e olvasni, nekem mindegy. Miért ne várhatna száz évig olvasójára, ha magának Istennek is hatezer évig kellett egy szemlélőre várakoznia.»²⁾ Buffon szintén végtelen örömet érez a munkában; tizenkét óráig eldolgozott egy végjében; s hogy figyelme minő kitartó volt, tanúság rá az, hogy tizennyolcszor írta le *Époques de la Nature* c. művét. Platóról jegyezték fel, hogy respublikája

¹⁾ *L'enfant de trois à sept ans.* 108. 1.

²⁾ *Lubet indulgere sacro furori . . . librum scribo seu praesentibus, seu posteris legendum, nihil interest; expectet ille suum lectorem per annos centiem, si Dens ipse per annorum sena millia contemplatorem praestolatus dst. Joannis Kepleri Opera omnia ed. Ch. Fritsch. Frankfurti et Erlangae. 1864. V. k. 269. 1.*

első lapját tizenháromszor írta újra; Demosthenes nyolcszor másolta le Thucydides történelmi művét; Carlo Maratti, a képfaragó, háromszázszor alakítá Antinous fejét, míg elvégre a kidolgozással meg volt elégedve; Kazinczy Ferenc is — mint leveleiben mondja, Sallustiusból készített fordítását ötször dolgozta át és írta újra, *Pályája Emlékezetét* hatszor javította át; az *Erdélyi Leveleket* tizenkétszer, s *Gessnert* tizenöttször dolgozta át. Arany János egy-egy epikai tervvel lelkében évekig elvívódtott, s mikor papírra tette, azután is új meg új alakba öntötte, míg végre mint plastikai remek került ki tollából.

Campanella munka-erejét és kitartó figyelmét huszonhét évi börtön sem bírta megtörni. Fogságában szerzé csaknem minden munkáját, több mint húsz bölcseleti értekezését, s büszkén monda, hogy eltemetve is annyit dolgozom a közjóért, mint egy élő.¹⁾

A genialis egyéneknek ez a *hosszas* (mondhatnók: hosszú-tűró) figyelme termé meg számukra azokat az értelmi megszokásokat, melyeknek alapján új fölfedezéseket, addig ismeretlen combinatiókat tehettek a természettudomány, művészet vagy irodalom körében. Mindenik a maga értelmi megszokásai szellemében teszi a fölfedezést; Newton, Kepler, Davy természeti törvényeket fedeznek fel, és nem művésziakat; Arany János Toldiját írja, de nem old meg; algebrai feladatot; Körösi Csorna őstörténelmi problémákat kíván megoldani, s nem ír sonatát.

A figyelem tehát uralkodó értelmi állapot a geniusoknál; ellenben szakadozott vagy kisebb a közepes tehetségeknél, kiknél a figyelemnek egy tárgyra való állandó rászögzése a különböző érdek, hasznosság, kötelesség s egyéb mozgató elvek (motívumok) hatására történik. úgy, hogy ha ezeket a mozgatókat az értelmi szokások megalakulása előtt elveszszük, figyelemök alól vonjuk el a talajt, s többé eszébe sem jut a hivatalnoknak irodába menni, az ügyvédnek a perrendtartásra, s a bírónak a büntető codexre gondolni. Szórói-szóra beteljesedik ilyenkor Laromiguiére-nek az a mondása, hogy akarat nélkül nincs figyelem.

¹⁾ Letourneau, *Physiologie des Passions* 263. 1.

Az a nagy különbség ennél fogva, a mi van a genius és a közepes tehetségűek figyelő erélyében, egyfelől meglehetősen megnyújtja ez utóbbiak értelmi művelése folyamatát; másfelől megdönti azt a Jacotot felállította tant, hogy az emberek értelmileg egyenlők (toutes les intelligences sont égales). «Mindnyájan úgy születünk, — úgymond ő — hogy értelmünknel fogva Corneillek vagy Newtonok legyünk- Mindnyájunknak ugyanegy a tehetségünk, de nem ugyanazt teszszük: ime a különbség. Az értelmi egyenlőtlenség onnan van, hogy nincs mindnyájunknak ugyanegy ízlésünk, azaz ugyanegy akaratunk, ^1) Helvetius ezt így fejezte ki: a természet a figyelemnek oly mértékével bocsátott el minden embert, hogy a legmagasabb fokra emelkedhessek; de minthogy a figyelem fáradtság, minden attól függ, hogy van-e az embereknek elég szenvedélyök ezt a fáradtságot örömmé változtatni, akarattal figyelmeseknek lenni?^2)

Ezek után kimondhatjuk, hogy

1. A genius a legmagasb fokú értelmi erélyt, kitartó figyelmet és állandó munkát jelent, mert nála a figyelem és az akarat az érdeklődés hatására édes testvérekként erejük legjavával támogatják egymást. A két tényező erőinek ez az egybeforradása teszi az értelmi elragadottságot (pl. Archimedes, Kepler), s könnyíti meg kétségkívül az u. n. teremtést is. Ezért van, hogy egy Shakspeare, egy Petőfi, egy Michel Angelo, egy Rafael alkotása legközelebb áll a játékhoz, mert nincs benne a születés kínja, sem az érdekek súrlódása, minthogy művök a lélek teljességéből szabadon és könnyen foly. míg tehát a geniusnál a figyelem állandó erély, addig

2. a közönséges elméjű ember figyelme szakadozott, munkája töredékes és fáradtságos, s figyelme kitartóvá tétele és az akarattal való szövetségben élése, hosszas szoktatás, nevelés árán történik.

Lássuk ezt a nevelést.

1) Perez, *Jacotot et sa méthode*, 10. 1.

2) *De L'esprit*. 3. Discours (*De L'Homme etc.* III. köt. 39. 1.)

XXV-İK FEJEZET.

A figyelem nevelése.

I.

A gyermeknek amúgy is röpké figyelme az ingerek és hatások özönében — mondhatni — szétforgácsolódik, tehát örökös gyors átmeneti állapotban van. Még az új tárgy sem bírja huzamosan lekötni: észreveszi, megítéli s azzal ki van merítve. Az újság és a különféleség felkölthetik ugyan a gyermek figyelmét, de nem teszik kitartóvá, már azért sem, mert hiányzik belőle az akarat elem.

A figyelem nevelése eleinte belső motívumok (érdeklődés és akarat) hiányában külső érdekekkel, a tárgy kelletésével, azaz vonzóvá tételével és a figyelő erő ki nem fárasztásával kezdődik. A képes ABC-nek, apró rímeknek, verses szorzó-tábláknak ez a vonzó erő adta a jogosultságot. A kis gyermeknek kedvesek a rímes hangok; aztán erőfeszítése kíméléséért segítségére kell jönnünk a tárgy vonzóvá tételével. Ha úgy látszik, — úgymond Mme Necker — hogy a gyermek figyelmét valami megragadta, gondoskodjunk, hogy meg ne zavartassék. A mi őt érdeкли, figyelme tárgya lesz és segíti fejlődését.¹⁾

De továbbá tekintetbe kell venni a gyermekek véralkatát. Az ebből eredő különbség a figyelésben igen korán mutatkozik, s az egész iskolázás alatt megmarad. Egyik gyermeket a legkisebb esemény is szórakozottá teszi, míg egy másiknak nem nagy erőfeszítésbe kerül elméjét egy tárgyra szögezni. Vannak azonban olyanok is, kiknek lassan vált a figyelmök, azaz nehezen mennek egy tárgyról a másikra, úgy, hogy midőn a tanító a B tárgyról beszél, ők még mindig az A tárgyon kérődzenek, s emlékeztetnek arra a tanulóra, ki tanítójának az óra végén tett ama kérdésére: mit tudsz a ködről? Így felelt:

¹⁾ *L'éducation progressive*, II. 3. fejt.

azt, hogy ősszel elköltöznek a fecskék. T. i. a lecke elején a tanító az őszi köd ismertetése előtt, a fecskék költözködését magyarázgatta volt. Az ily tanulót könnyen *butának* tarthatja a nevelő, holott elméje bemélyedvén a képzetekbe, nem sokat törődik a körülötte történetekkel; ellenben sok «fecskeröptű» a tehetséges hírébe jut, holott távolról sem érdemli, mert igaz, hogy hirtelen felfogja a változó benyomásokat, de szintoly gyorsan is kitörlődnek a nyomaik.

Még egy harmadik feltételt, t. i. az ingerek változatosága mértékét, szintén folyvást szem előtt kell tartanunk. Á figyelő erő a tárgyak érdekességével áll arányban, ez pedig egyfelől azoknak az *újsága*, másfelől *változatossága* mérsékelt voltától függ. A négy hónapos kiseded boldog, ha egy színes skatulyát figyelmesen nézegethet; másfél éves fiam negyedórakig elnézegette a színes szám-táblákat, s három éves korában is jó szívvel figyelt a zsebóra ketyegésére. Perez egy harmadfél éves leánykával úgy felejteti el szeszélyes vágyát, hogy elkezd beszélni az állatkertről, s figyelmét különösen a fiahordóról való elbeszéléssel leköti. A tárgy új vonásai, a változás, az ellentét, ébren tartják a kíváncsiságot: a figyelem hajtókerekét. Ezért szereti nézni a gyermek a mozgó tárgyakat és embereket (pl. katonák gyakorlatait), mert a benyomás ingere gyakran változik: ezért tetszik a gyermeknek a lovardái mutatvány, mert ingerei változatosságával új táplálékot ad figyelmének.

Az új benyomást, új látványt fölveszi a figyelem; de arra, hogy elménket el is foglalja, nem szabad *teljesen újnak* lennie, mert csak a részszerint új dolgot illeszthetjük be érzés- és gondolkodásmódunkba. A chinai vagy török beszéd merőben hidegen hagyja azt, a ki nem ismeri ezeket a nyelveket. Ha pedig az újsághoz nagy mértékű különféleség vagy változatosság is járul: a figyelmet teljesen kifárasztjuk, s hasonló lesz a növénydek azokhoz az eszkimókhöz, kikkel a múlt száz végén egy angol tiszt tett érdekes kísérteleményt. A magával hozott két eszkimót mulattatni akarván, angol ruhába öltöztetve, egy reggel meghordozta a világváros utcáin. Néhány óra tölt el a csendes járkálásban, a nélkül, hogy a jövevények a látottak

fölött akár örömet, akár bámulatot nyilvánítottak volna. A séta végén különösen leverteknek és eltompultaknak látszottak, s midőn szállásukra érve leültek, térdöket összekalácsolták s látszólag megnehezült fejüket kezökkel föltámasztva, csak eny nyit tudtak mondani: Tömérdek füst, tömérdek zaj, tömérdek ház, tömérdek ember, tömérdek minden.¹⁾

Ezeknek előrebocsátása után a figyelem nevelésének a következő főbb fogásait adhatjuk elé:

1. *Egyszerre csak kérés tárgyra figyeltessünk.* Az egyszerre sokat tanítani akarás a most említett elbutítás veszélyével jár. Alig van nagyobb csapás, mintha egy leckében sok újat és nagyon sok változatost kap az ifjú, mert okvetlenül a most említett eszközök lelki állapotába jut, vagy a Faustéba, ki így kiáltoit fel: «úgy elbutít e zagyvalék, fejem zúg, mint malomkerék».

A gyermek figyelme kíméletet érdemel, mint a gyöngé növény. Ezt nem szabad a csatorna-víz zápora alá állítani, mert azt a zuhatagot ki nem bírja; a gyermek figyelmének szintén halála lenne az új tárgyak áradata. Ha új dolgokat vagy képzeteket tanul, mindig jobb egy leckéből egy pár világos és kidomborodó képzet vagy fogalom, mint tíz-húsz, melyek elmosódott körvonalakkal félhomályban maradnak. Hiszen egy ültünkben, egy leckén nem annyira a dolgainkban való elé menetel a fontos, mint inkább a gyermek elméjében támadt az a vágy, hogy ismét leüljön vagy leckét kapjon.

Abban a hiszemben élnek némelyek, hogy a gyermekek nem szeretik az ismétlést, s hogy a változatos dolgok őket okvetlenül mulattatják. Ez a föltevés a felnőttek lelki állapotáról van véve, kik egy dologgal hamar eltelnek, holott a gyermekre, kinek az egész világ újság, ugyanaz a játékszer rövid nem-látás után is az újság ingerével hat, s ugyanannak az egyszerű mesének századik hallásakor is örömmel telik el. Ör vend, ha érzékeit vagy képzeletét, cselekvésvágyát, vagy tudásvágyát valamely módon foglalkoztatjuk. Önként értetik, hogy

¹⁾ L. Edgeworth (olv. Edzsvorsz), *Practical education*, I. 119. 1.

nemcsak a tárgyakra, hanem a kifejezéseknek is a gyermeki felfogáshoz kell alkalmazkodniok. Ha valahol, itt kétszeresen áll az a tétel, hogy az egyszerű nyelvezet az igaz. Ez ellen sokat vét tankönyveink nyelvezete, mely gyakran telidestele a gyermek felfogásán jóval túljáró elvontságokkal.¹⁾

Az egyszerre csak kevés tárgyra figyelés alkalmával a gyermek passiv magatartásból az activ vagy akart magatartásra megy, mely értelmi erélyének a tárgyra szögződésében áll. Ezt a magatartást állandóan kíséri a test izmai mozgása is, mely rendszerint hű kifejezője a figyelem kitartásának (pl. leckén, magyarázat hallgatása alkalmával a tanítóra tapadó tekintet, vagy a lecke olvasása alkalmával nyugodtan a könyv fölé hajló fej), vagy ellenkezőleg (az ide-oda tekintető szemmel vagy másként kifejezett nyugtalanságával) fáradságának vagy röpkéségének, mert figyelme, természetes gyöngesége következtében, a jól megválasztott ingerek mellett is, könnyen röpkévé válik.

2. *Foglalkoztassuk rövid ideig a figyelmet.* Bármely tanulmányba kezd a növendék, fáradságos munkát kell végeznie, míg csak némileg is tájékozódik; tehát ne legyünk türelmetlenek, ha lassan halad a megértésben. Mi, a magunk lassú haladásáról már elfelejtkeztünk, s midőn értelmi megszokásaink régen vert útján villámgyorsan járunk, könnyen juthatunk arra a helytelen követelésre, hogy a gyermeki s úgy járjon el, holott az ő értelmi míveletei még csak új ösvényen járnak.

A ki táncolni vagy vívni kezd tanulni, jó darabig nincs tisztában, hogy mely izmokat használjon, s melyeket pihentesen. Kezdetben a nem odavaló izmokat veszi elé, s lassanként tanulja meg, hogy melyiket kell használnia. úgy tetszik, hogy alig van könnyebb foglalkozás a kötésnél, ha az illető ujjainak gyors mozdulatait tekintjük; ámde ha egy férfi veszi kezébe a kötőtűket, úgy fogja találni, hogy a kötés a képzelhető legfá-

¹⁾ Az angol elemi iskolai tankönyvek és olvasmányok szerzői nagyon helyesen járnak el, midőn az egyes olvasmányokban előfordult új szokat a végén mind megmagyarázzák. Nálunk e részben drágálják a szerzők a papirost.

radtságosabb munkák egyike, mert a mit az a nő «egy fogásra végzett el, ahoz — Goetheként — egy, kettő, három kell.» Nekünk gyakorlott elméjűeknek gondolatgyárunkban, mint Mephisto mondja, «látatlan hajlik szába szál, s egy lépésre száz fonal jár-e; de a növendék gyakorlatlan figyelme egy néhány szál közt is nehezen forog. És ha még hosszas munkára is kényszerítjük, az erőfeszítés okozta kellemetlen érzettől ügyetlen testmozdulatokkal és eltorzított képpel kivan ösztönszerűen szabadulni.

Sajátszerű, hogy legengedelmesebb tagjaink mozgását veszszük elé, mihelyt szabadulni akarunk testi és lelki fájdalomainktól. A haragvó összeszorítja öklét, a mély bánatban levő összekulcsolja vagy görcsösen tördeli két kezét, s haját és testét tépi. A megszegyenítő vagy szorongatott nelyzetben szintén sajátszerű testmozdulatokban találunk enyhületet. Ily és ezekhez hasonló esetekben a lelki izgalom következtében a mozgó szervekhez bőven folyó idegerő-áram teszi azokat szerfölött érzékenyekké, s a lelki változásoknak mozgással való önkénytes kísérőivé. E nagy erőáramnak egy részétől — mint említők — sajátszerű mozgások útján szabadulunk meg. Tehát a test tagjainak sajátszerű vagy szabad játéka enyhületet szerez; ellenben megfélemezésük az önuralomnak és fegyelemnek oly mértékét kívánja, melyet a tanulónál vagy a míveletlen embernél hasztalan keresünk. Köztudomású, hogy nagymérvű figyelés vagy nagy emotio alkalmával fennakad a lélekezés (innen a közmondás: «lélek(zet) szakadva várta»). Figyelmezéskor azt is megtanuljuk, hogy elménk működését a lélekezés rhythmusos mozgásaihoz hogyan alkalmazzuk. Ebből magyarázhatni, hogy a felsőbbek társaságába jutott pásztorfiú nem tudja, mittevő legyen kezével, lábával és fejével, s a kezében tartott kalapja forgása érzelmei kínos hullámzásának mintegy látható mása. Az ingerlékeny vagy félénk kis tanuló, feleléskor, szorongásában felsőjét kigombolja meg begombolja; szemével hunyorgat; ha a táblához kiszólítják, lábát, mint az elefánt, cserélgeti; ha sokáig kell olvasnia, előre s hátra hajtogatja testét, s fejét ingaként lógatja; vagy ha hosszasan kell írnia, kissé kiölti nyelvét, hogy az

erőfeszítés kellemetlenségétől megszabaduljon.¹⁾ Compayré beszéli, hogy egy kis leányt ismert, ki csak úgy tudott olvasni tanulni, ha egyúttal kötött is.²⁾

Hadd olvasson a növendék rövidebb ideig és írjon kevesebbet, sőt egy bizonyos ideig olvasástól és írástól is tiltsuk el inkább, mintsem hogy efféle nevetséges szokás beléje roszdásodjék. Társalgás alkalmával is tartzuk figyelemmel, s ne elégítsük ki kíváncsiságát, valameddig teljesen le nem csendesedik, s testtartása nyugodt nem lesz. E részben a nevelő kettőt ne feledjen: elsőben is azt, hogy *az elme elfoglaltságát a gyermeknél szintúgy, mint a felnőttnél, azzal a megszokással mérjük, melylyel az észrevételre és figyelésre szükségtelen mozgást el tudja fojtani. Továbbá tartsa eszében, hogy a csendes testtartás sem tarthat soká, mert az izmok élete mozgásban áll s a gyermekifjú a legnagyobb erőfeszítés mellett sem lehet órahosszat «gondolkodó statua.»*

A gyermekkertekben jól össze tudják kötni a gyermek mozgékonyosságát és érzéki nevelését; de már az elemi iskolában lehetetlen, s itt az alsóbb osztályokban minden 20—25 percben elévett testgyakorlattal, helyváltoztatással, szóval rövid szórakozással kell a figyelemnek pihenőt engedni, azt mintegy lélekzetvételre segíteni.

3. A figyelem természetes ébrentartója és fegyelmezője az *érendek*, s nem a külső tekintély, s nem is a büntetés. A kezdő, vagy érdeklődni nem tudó tanulót figyelmetlenségeért pirongatni annyi, mint oly erő nem használásáért róni meg, melynek nincs birtokában. Büntetés és jutalom az erős motívumok közé tartoznak; de sem nagyon kellemes, sem nagyon kellemetlen in-

¹⁾ Ilyenkor lelki izgalommal társul a testmozgás; de társul más működéseinkkel is. Gyakran tapasztaljuk, hogy az izommozgásnak egyik vagy másik faja kíséri gondolatunkat. Ez az oka, hogy a szónok gestikulál, a gondolatokba merült egyén járkál; s ha valaki tollba mond, tíz eset közül kilencben, a szobában járkál, mert természetes dolog, hogy izomműködés kísérje a mély gondolkodást. A francia nyelv a könnyű, de fölületes gondolkodót szerencsésen jelzi, úgy, hogy az «hosszú lélekzetű» (*de longue haleine*) munkára nem alkalmas.

²⁾ *Cours de pédagogie*, 100. 1.

gerekekkel nem lehet a gyermekek figyelmét sokáig ösztökélnünk, mert az erős motívumnak ez a módnélküli használata szintúgy gyöngíti az elmét, mint a hogy az erős szerek tönkre teszik testi szerveinket.

Az érdeklődés, a tárggyal való rokonszenvezés (melyről az imént szólottunk) az az olaj, mely a figyelem lángját kialudni nem engedi. A külről jövő erős inger pedig a helyett, hogy táplálná, elnyomja a figyelmet, mint a hogy az erős szél habbá és párává szórja a vizet. A figyelem «bódorgásának» a nevelő gyors és erős actiója végét szakíthatja, de az éber elmét a nevelő óhajtotta irányban csak a rokonszenv vezetheti, s nem a kényszer. Innen van, hogy a mely növendéket lelki izgalomba hoz akár a jutalom, akár a fenyegetés: figyelve elfordul a tanulástól, és vágya avagy féelme tárgyára irányul. Locke helyesen jegyzi meg, hogy a nevelő szenvedélyes szavai vagy ütlegei a gyermek elméjét úgy elrémítik, hogy nem marad más benyomásoknak hely. Alig van valaki, a ki ne emlékeznék, hogy szülői vagy tanítói heves vagy parancsoló szavai úgy iéliorgatták gondolatait, hogy jóformán azt sem tudta, mi mondtak hát neki: hirtelen minden elsötétült előtte, értelme elborult, s többé semmire sem bírt figyelmezeni. Hasonló hatásúak a kellemes érzetek szerzette emotiók. Köztudomású, hogy a tanulók (még a felsőbb osztályosok is), a szünidőt megelőző egy-két nap a szünidei öröömök előzetes izgalmai miatt, komoly munkát végezni nem bírnak. úgy vannak, mint az ezeregy-éjszakai regében Al-Nashar, ki míg leendő nagyságáról álmodozott, mindennapi örömeiről elfeledkezett.

4. Legjobbak a *csekély*, de rendszeren ismétlődő és működéssel egybekötött felindulások, melyek érdeklík az elmét, a nélkül, hogy szórakoztatnák. Minorca régi lakóiról azt állították, hogy a világ legjobb parittyásai. A hagyomány szerint t. i. gyermekeik hosszú póznára tűzött napi eledelöket kénytelenek voltak minden nap parittyával verni le. Az éhség volt a tanító mesterök, mely reggelenként pontosan megjelent s erőfeszítésre sarkalta. Mint ez a hagyomány is mutatja, kiváltképpen a tárgyak használata vagy az érzékek (a kéz, a szem) működése

kötik le a figyelmet, egyfelől azért, mert az érzéknek mindig vezető kell; s másfelől, mert képzetét, tehát elmebeli állapotát, keze munkájával akarja láttatni vagy értésünkre adni. Ezért nem kell oktatás a gyermeknek a késről, a kanálról, mert kezébe veszi az evőeszközt. A gyermek figyelmének tehát valóságos sarkantyúja a cselekvés, az ő értelmi köréhez mért kutatás vagy kísértményezés. A gyermek Aranyt nagyban mulattatja a nagy tőkharang, «a mely ugyan nem ada hangot, de másképp vígan működék». ¹⁾)

Ha az anya azt mondja gyermekének, hogy ha megszámlálod, hány szem cseresznye van ebben a tálban, neked adom: ezzel a nélkül, hogy szenvedélyt költene fel benne, figyelmét a kitartásra sarkalja; gondosan számlálja a cseresznyét, s következő alkalommal még könnyebb lesz a kitartása, s sokkal kevesebb jutalommal beéri, mert a működéssel társított kedv-érzet megmarad hajtóerőnek, mint a hogy a delejezett acéltű a delej eltávolítása után is megtartja delejességét.

És a társításokból fenmaradt eme kedv-érzet, mint belső érdekkeltő, fölöslegessé teszi a külső ingerek használatát, annál fogva, mert a kellemes érzettel egybekötött tárgy vagy gondolat maga is kedves, és a növendékben meglevő ez az érdek elégséges arra, hogy a legkisebb fokú inger hozzájárultával a kívánt eredményt létrehozza. Ily működések alkalmával a gyermeknek a siker maga is nagy örömet szerez, s ha egy párszor tapasztalta, azután sok dolgot a siker reményében is megtesz. Nem egészen két éves fiam sokáig elbabrált egy kapcsos albumon vagy imakönyvön, hogy kinyithassa és a siker örömét érezhesse. Egy szóval, ha a gyermek «kis kutató», «kis harangozó» «kis szemlélő», «kis lovaglő.», stb. lehet: elméje teljességével beleélvén magát tárgyába, figyelve és működése azonos értékűek s egymással fölcserélhetők.

Ha a motívumot cserélgetjük a figyelem ébrentartása végett, fölösleges az izgalmat pl. fenyegetéssel nevelni. A motívumok változtatgatása megteszi ezt a szolgálatot, minthogy

¹⁾ *Hátrahagyott iratai*, I. k. 49. 1.

egész sorozatuk van, s válogathatni bennök. Eleinte a gyöngéd és rokonszenves érzelmek hullámozása (emotiók), az önző hajlamok, a természetes kíváncsiság, az értelemnek ez a természetes étvágya, továbbá a dicséret, gáncs; később az önszeretet, verseny, ambitio, kötelesség, stb. mind sorra kerülhetnek. Kezdd a rokonszenvvel s mikor az nem elégséges, folyamodj a kíváncsisághoz; ha az sem kielégítő, tégy próbát a dicsérettel; ha a dicséret is elveszti hatását, folyamodj a gáncsoláshoz; s midőn végre a rokonszenvhez visszatérsz, úgy találod, hogy az ismét hathatóssá lett. Az öreg Darwin Erasmus következő érdekes esetét beszéli el a kitartó erőfeszítésre sarkaló motívumok változtatásának:

Egy kis fiú a járásba belefáradva, arra kérte atyját, hogy vegye az ölébe. Az atya e helyett aranyozott gombu pálcáját azzal a megjegyzéssel adta fiacskája kezébe, «lovagolj hát ezen a drága lovon!» Az örömmel eltelt kis fiú lába közé vette az új paripát s megújult erővel szaladott odább. ») íme, hogy lehet a kimerült akaratot és izomrendszert az érzés új módjával kitartó cselekedetre serkenteni. Ámde ugyanaz történhetik a felnőtteknél is, a mint azt Nagy Sándor szegény emberének ismeretes esete mutatja. Táborzás alatt egyszer a király egy szegény embert látott meg, ki a tábor számára egy ezüstitel telt zsákot nagy nehezen cipelt. Az ember kínosan nyögve panaszkolt, hogy kimerültsége miatt lehetetlen tovább vinnie a terhet. «Csak kitartás barátom — monda Nagy Sándor — vidd a saját sátradba, s ha odáig bírod, tied lesz a kincs.» Természetes, hogy a fejedelmi szó keltette emotio új erővel töltötte el a szegény ember izmait és akaratát.

Vannak emberek, kiknek bánásmódja minden Ígéret nélkül is delejező, inspiráló hatású. Ilyen volt IV. Henrik francia király, kiről Sully minister mondta, hogy «nem lehetett Henrikre haragudni; minden hibája mellett van benne valami, a miért lehetetlen hozzá melegen nem ragaszkodni.» A névelők közt is van olyan, kinek egyénisége a delejező hatásnál fogva nő-

¹⁾ *Zoonomia*, London, 1795. I. k. 435. 1.

vendékei érdeklődésének állandó fentartója. Ilyen volt Arnold, a minta iskola-mester, kit tanítványai csaknem bálványoztak. Nagyon szerencsés az a nevelő, a ki a lelkesedésre úgy is hajlandó ifjúságnak inspirálója lehet, s el tudja tölteni oly érzelmekkel, melyek a figyelem ébrentartásának a legbiztosabb eszközei.

5. *A motívumokat a növendék véralkatához, felfogásához és fejlettségéhez mértén kell alkalmazni.* A félénk, vagy könnyen elfoguló, meg a gyors vagy a lassú felfogású gyermeket más-más motívummal és bánásmóddal kell figyelemre serkenteni. Ha a gyermekek tapasztalják, hogy felét sem bírják felfogni vagy megtartani annak, a mi figyelmük elé kerül, bizalmatlanok lesznek saját tehetségik iránt, s még arra sem vállalkoznak, a mit könnyen megbírnának. A lassú felfogásúak és félénk természetűek egy-egy erőfeszítésétől keveset kell várni; s csak ahhoz fogjanak, a mit megbírnak, hogy a sikerből bátorságot merítsenek. A lassú felfogású növendék a gyors észjárású tanár sietsége miatt könnyen elmarad fele úton, a lecke közepén, s értelmileg vesztegelni kénytelen, mert nincs összekötő híd az óra elején hallott képzetek és a későbbiek között. Időt kell neki engedni a csendes lépést haladásra: hadd lássa át, hogy béketűrő figyelemmel épp annyira viheti, mint a gyors felfogásúak.¹⁾

Ha a nevelő időt enged a félénknek és a lassú felfogásúnak a magábaszállásra, az a legjobban meggyőződik a kitartó figyelem csalhatatlanságáról. Általában a félénknek *kevesbítened kell félelmét, mielőtt figyelmét fokozhatnád.*

¹⁾ Arnold, lalehami tanárkodása idején, egyszer — béketűrését vesztvé — egy teljességgel lassan dolgozó fiút szemrehányással illetett; az pedig szeme közé nézve így szólt: «De hát uram, miért pirongat oly haragosan? hiszen én minden tölem telhetőt megteszek.» Évek múltán is el-elmondogatta a nagy mester ezt a történetet a fiúknak, s hozzá tevé, hogy soha el nem felejtí azt a tekintetet, mert életében semmi úgy meg nem szégyenítette. Valahányszor ily jellemű tanulórol beszélt, mindig megjegyzé: «Szeretne előtte kalapot emelni!» (D. Stanley, *Life and Letters of Dr. Arnold.* I. k. 116—7. 1.)

Ha a véralkat alatt *a felindulások (emotiók) változómódját vagy tempóját értjük*: az érzésmódnak ez a lassú vagy gyors járása, a figyelemnek mintegy ágense, keze-lába. míg a phlegmaticusnál lassan és béketűrő munkával jut érettségre a gondolat, a cholericusnál hirtelen felbugyog. E miatt ez utóbbiak ide-oda csapongó figyelműek; nehezen juthatnak helyes Ítéletre, mert gondolataik ezer felé ágaznak; s míg a nevelő egy tárgyról beszél, addig őket az eszmetársítás messze viszi a tárgytól. S minthogy inkább törődnek a tárgyak hasonló vonásaival, mint különbségeivel, tudnak jó ötleteket mondani; de nincs béketűrésök exact ítélet alkotására, mert átugorják a zárlatig közbeeső képzeteket. úgy tesznek, mint Pyrrhus, kitől midőn valaki kérdezte, hogy két zenész közül melyiket szereti jobban, azt felelte: «Polysperchon a legjobb tábornok.»¹⁾ Az ilyenekkel elé kell számláltatni az ítélethez szükséges részleteket s megjegyeztetni a csekélynek látszó, de az ítéletre fontos vonásokat is.

Valóságosan válságos a helyzet, midőn lassú észjárású tanár keze alá gyors felfogású növendékek kerülnek. Mindenik megy a maga útján, csakhogy útjaik merőben ellentétesek. Ily esetben a tanár a gyermek figyelméről könnyen alkothat helytelen ítéletet s vádolhatja figyelmetlenséggel, ha a növendék a hallottakat nem tudja a legpontosabban ismételni, vagy ha a hallottaktól — Pyrrhus elméje módjára — messze távozik a figyelme.

Másfelől a növendék is lehet igazságtalan tanára iránt, midőn figyelme a szükséges ismétlésekhez sehogy sem akar alkalmazkodni, s azokat magára nézve butító hatásuaknak gondolja. A gyermeket egyfelől röpke figyelme, másfelől képzeleinek csekély száma arra utalja, hogy képzezeit gyakran ismétlje. Ez ellen könnyen vétenek a nevelők, kik a gyermekek értelmét a magoké szerint Ítélvén meg, abból, hogy nekik egy

¹⁾ Polysperchon, Filep és Nagy Sándor legkitűnőbb hadvezéreinek egyike. Nyilván való, hogy Terpanderről. a győztes lantosról, a figyelem Polysporchonra a győztes hadvezérre ugrott.

képzetnek az ismétlése természetellenes és unalmas (példa rá a nyomtatványok kijavításakor az újból átnézés), hirtelen arra következtetnek, hogy úgy van a dolog a gyermekekkel is. Ennélfogva új képzeteket erőszakolnak rajok, mielőtt elméjük az elfogadásra elé lenne készítve. Kétségkívül fölösleges a tanárnak egy dolgot világosabbá tenni, ha már egyszer világossá tette, mert a bőbeszédűség a figyelmet ilyenkor csak lohasztja. Az is igaz, hogy annak az észrevevése, hogy mikor értette meg a növendék a magyarázatot, s mikor kell az ismétléssel felhagyni, a tanításnak egyik mesterfogása. A figyelmes tanár érzi ezt a növendék szeméből, hangjából, testtartásából, s éppen ennélfogva az u. n. gyors felfogású növendékek röpké észjárását is a rendes haladásra szoktatja azzal, hogy alkalmat ad nekik a látszólag csekély vonások megfigyelésére, s azoknak a tényeknek helyes kapcsolatára, melyek mind szükségesek az élénk leírásra, vagy a hasonlóság fölfedezésére, és azokra a szerencsés feltalálásokra, melyeket az ily természetű gyermekek szoktak különösen megbámulni. Ekként megtanulják a régi dolgokat nem mellőzni, ha tapasztalják, hogy azok valami *újra* vezethetnek.

A figyelem gyógyítására alkalmas eszköz lehetne továbbá a nagy írók példája azaz béketűrő figyelme is. Ha éreztetjük velők, hogy egy Popé az Ilias fordítása alkalmával Hector és Andromaché búcsúja leírását számtalanszor kijavította; hogy Dickens *Bleak Home* c. regénye kézírata (South Kensington museum, London) úgy össze-vissza van írva és húzogatva, hogy közönséges embernek lehetetlen volna rajta eligazodni; hogy Gibbon gyakran hetekig eldolgozott halhatatlan művének egy-egy cikkelyén, s Tennyson, az angolok ma legnagyobb élő költője szintén, mert midőn valaki egy sorát dicsérte: <Oh, feleie a költő, — az a sor nekem éppen tizenöt szívaromba (azaz nagy munkámba) került; hogy Kazinczy F. egy-egy szonátán vagy költői levélen hónapokig, sőt évekig simított, Vörösmarty és Tompa szintén fáradhatatlanok voltak a javításban: ily példák hallattára a jóra való tanuló magába száll és száguldó figyelme zabolázására minden tőle telhetőt elkövet.

Azzal is igen jól gyógyíthatni a gyorsfelfogásnak hirtelenkedését, ha ugyanezt a gyorsaságot a legszélső határokig fokozzuk. Ugyanis a növendék figyelmét időnként felhívhatjuk Őt rendkívül érdeklő tárgyakra, de csak annyi időt engedjünk neki, a mennyi éppen elég, hogy teljesen megfeszített figyelemmel kísérhesse és foghassa fel szavainkat. Ilyenkor a gyors felfogásával dicsekedő ifjú félni fog attól, nehogy — a dolgot egy hallásra meg nem értvén — társai előtt nevetség tárgya legyen, s e miatt nagy erőfeszítésre sarkalja figyelmét. Ebből azt is megtanulja, hogy komoly erőfeszítés nélkül nincs siker; s hogy egy tudomány körébe sem vezet oly királyi (rövid) út, melyen az ókori tyrannus óhajtott volna jutni a geometriába.

A szórakozott vagy fecske-röptü figyelem gyógyítására Baco a mathesist ajánlotta, melyben a figyelemnek nyomon árnak kell lenni, mert mihelyt egy pontnál megszakad, kárba vesz az addig tett fáradság, s újból kell kezdeni a bizonyítást. Tökéletesen helyes a Baco elve, csak hogy a mathesis nem való minden szórakozottság gyógyítására. Van oly gyermek, kit az elbeszélések érdekelnek különösen; van egy másik, ki a természetrajzi vagy földrajzi tárgyakra szereti figyelmét szögezni: tehát a más-más irányú elmék gyógyítására különböző tanulmányokat kell használnunk.

II.

A tanulás alsó fokain a különböző módszerek hatására lassanként *megszokik* a figyelem, úgy hogy a felső stúdiumok tanulása alkalmával éppen az a szokás tartja fenn. Az iparost a műhelyéhez, a hivatalnokot irodájához, a tanulót a tanulószobához köti ez a megszokás, s amazoknál az elintézendő új tárgyak, emennél pedig a megtanulandó új igazságok táplálják a figyelmet. Csak bele kezd a szorgalomszak első reggelén és néhány hétig könnyen győzi a tanulást kitartással, bemélyedéssel. S ha az iskolázás ennyire vitte a növendéket, célját érte, mert a nevelt figyelmet három vonásról ismerjük

meg, hogy a) *tartós*, b) *bemélyedő*, c) *alkalmazkodó* vagy *hajlékony*.

1. A figyelem tartóssága vagy kitartása eredeti röpkéségének az ellenlábasa, s nem egy, hanem több tényezőtől származik. Kell rá egyfelől testi erő, mert erős figyeléskor olyasmi történik, mint midőn a kezünkben lazán cipelt terhet vállunkra vesszük. Innen van, hogy a tartós figyelésre rendszerint testi és lelki kimerültség és fáradtság következik. Kell rá másfelől erkölcsi erő, mert a figyelemben arról van szó, hogy «képzeleteink, gondolataink fonala meg ne szakadjon.» Erre az akarai erőfeszítése kell; tehát a figyelem működése mintegy «elemi erkölcsiség», «az értelem erkölcsisége», mely azt a szabályozott munka jellemével ruházza fel.

A figyelmet tartóssá nem a hosszas munka teszi, mely csak kifáraszt és elernyeszt, nem is az örökös ismétlés, melynek nyomában unalom kél; nem is a büntetés vagy egyéb külső motívum: hanem a növendék kíváncsisága. A figyelem tartóssága és a kíváncsiság rendszerint arányosak. Fődolog tehát az *érdeklődés*, melyet a nevelőnek kell bővíteni és mélyíteni. Eleinte (a gyermekkorban) a feltűnő ingerek, a tárgyak új vonásai fogják le magoknak a figyelmet; később (az ifjúkorban) a tapasztalat bővültéhez képest, a hasznosság, a szükség, a siker érzete, a tárgy nehézségéhez vagy bonyolultságához íűződő tudásvágy lesznek a figyelem hajtó kerekei. És a növendék belsejében ható motívumok alapján a tartós figyelem *állandó* érdeklődést, *állandó* érzelmeket és *állandó* akarást jelent. Hiszen az érdek mi egyéb, mint a külső ingereknek érzelmeinkben keltett viszhangja, mely érzelmek, mint az akarat támaszai, az erőfeszítést kitartóvá teszik. Nincs is a nevelés folyamatának, s általában az iskolázásnak becsesebb eredménye, mint ha alkalmassá teszi a tanulót, hogy az olvasott hallott, vagy elméjében önként fakadt képzeteket vagy eszméké, összpontosult figyelme focusába fogja és szorosan megvizsgálja. A fogalmaknak, az elveknek ez a mélyen érdeklődő vizsgálata és kiválogatása nem csak gondolkodásán látszik meg az ifjúnak, hanem meglátszik magaviseletén, ízlésén, s egész erköl-

csiségén. Íme a ügyelem, mint az egész ember érték-mérője. Ebben gyökerezik annak a tételnek a helyessége: «mond meg mire figyelsz és én megmondom, minő ember vagy!»

2. Hogy figyelmünk állandó tárgya erkölcsi érzületünkkel összefügg, annak éppen *bemélyedő* ereje a mutatója. Említettük fennebb, hogy az ingerek (stimulusok) száma nagy, s hogy valósággal küzdeniök kell a létért vagy a figyelem sugarának rájuk való fordulásaért. A kívülről jövő hatásoknak folytonos ostroma miatt a gyermeket szintúgy lehetetlen reflexióra vagy meggondolásra szorítani, mint a hogy lehetetlen volt a fogság-beli zsidóknak polyva nélkül téglát készíteni (2 Móz. V., 7.). Azonban a tapasztalati anyag felgyűltével beáll a külső hatásoktól való elvonatkozás szüksége. Midőn a figyelem egy bizonyos képzetSORRA irányul, az elme egy pontra szögződik, s az ember se nem látja se nem hallja, hogy körülötte mi történik.

Régen azt hitték a bölcselek, hogy elménk a bemélyedésre csak a világtól félre eső helyeken, barlangokban, pincszerű helyiségekben juthat. Ám a mindennapi élet ma az ellenkezőt mutatja, s az újkori bölcselek is rájöttek, hogy egészen közönséges elméjű egyének: kereskedők, iparosok, a legzajosabb utcák és piacok közepette figyelmökkal üzleti dolgaikba annyira belemélyednek, hogy csak a kimérendő rőí, az eladó cikk és annak ára pontos kiszámítása van a fejökben. Sőt Condillac helyes megjegyzése szerint, a bölcselek elmélyedése sem kivan pusztát avagy síri csöndet. Stuart Mill esete szintén ezt mutatja, ki logikáját London egyik legjártabb város részében, a járó-kelők zaja közepette gondolta ki, gondolataiba oly annyira belemélyedve, hogy barátjait sem bírta volna megismerni. ¹⁾ Kétségtelen, hogy a növendékeket is bizonyos fokig szoktathatjuk a világzajától való emez elvonatkozásra. A fővárosban, az Andrásy-út mentén levő intézetekben, évek során át szintén megszokják a tanulók a magán fogatok és társas-kocsik zajától való elvonatkozást, s e részben mindenikök gyémánt kiadású hasonmása lesz Archimedesnek, ki Syracuse ost-

¹⁾ Carpenter, *Mental physiology*, 131. 1.

romát — problémájába mélyedése közben — észre sem vette; vagy XII. Károlynak, ki levele tollba mondása közben a lakásába lőtt bomba szétrobbanására megrémült titkárának nyugodtan monda: «Mi köze a bombának ahhoz, hogy mit ír ön Svédországba?»

S hogy a katonai működés teréről is hozzak fel egy példát, Wellingtont nem az tette kora egyik legnagyobb hadvezérévé és Európa megszabadítójává, hogy a legnagyobb mértékben behatolt figyelme a hadviselés sikerét biztosító tényékbe, a katonák járása, étkezése, munkabírása részleteibe: hanem az, hogy a csata hevében az ellenség egy-egy hibás mozdulata vagy fogása alapján főzte ki hirtelenében azt a haditervet, mely sergének biztosítá a győzedelmet.

Ha egyszer egy ifjú egy tárgyba be tudja öltetni elméjét, osztatlan figyelmét: meg van nyerve nemcsak a gondolkodásnak, hanem annak is, hogy a mit tesz, *egész lélekkel* tegye. Nincs az iskolai életnek meghatóbb jelene, mint midőn az osztályban egy-egy remek szerkezetű olvasmány vagy a tanár megindító szavai hallatára a figyelem húrjai megfeszülnek: az elmével együtt a szív is kinyílik, a padokat egy szent emotio tüze járja át, s a síri csend közepette az ifjú sereg a tárgyalt gondolatokba beleviszi érdekét, érzelmét, szíve gerjedelmét.

Ám ez a szívvel vagy egész lélekkel dolgozás fárasztó. Enyhület kell az elmének, s meg is találja azt egy vagy más tárgyban, ha van elég hajlékony figyelme. Ilyenkor *vált* az ember esze, s ezért nevezzük ezt az elme *hajlékonyságának*, *versatilitásának* (mondhatnók: *védtekonyosságának*).

Midőn egyes szerveink ereje kimerül, a többieket veszszük elé. Ha a színek nézésébe belefáradtunk, a zene hallgatására még egészen alkalmasak vagyunk; ha emlékezetünk kifáradott, képzeletünk gyakorlása mulattat; s ha az okoskodás kimerített, az életben találunk enyhülést. A figyelemnek ez a mozgékony-sága azt jelenti, hogy tud az értelmi terület új csapásain járni és ott foglalásokat tenni; más szóval, a figyelem alkalmazkodni bír az új eszmekörhöz, és az elme érdekekkel viseltetik az új

gondolatok iránt. Ez a hajlékonyság nem pusztán az újság ingerére vágyás, hanem a figyelemnek, a gondolkodás vagy élet egy-egy más körébe való átvitele és behatolása, tehát arra az új körre való szorítkozása.

Mikor Goethe a költésbe belefáradt, a természet szemléletébe merült, s a költésben gyakorlott képzelete oly alakviszonyokat vett észre a növényeken, melyek a mívelt fűvészek figyelmét elkerülték. A természettudományokban való jártasság mintegy új vért önt a bölcselletté való foglalkozásba, a bölcséleti jártasság az irodalmi tanulmányokba, és így tovább. Megbámuljuk Goethét, Leonardo da Vincit, a tudományos és művészeti érzéknek szerencsés egyesüléseért; Július Caesart, a ki kitűnő államférfi, hadvezér és történetíró egy személyben; szintűgy Diderot, Michel Angelo, Leibniz, Lessing, Herder az eszmék világa iránt általánosan érdeklődő hajlékonyságukért elsőrendű geniusok. A geniussal sem jár mindig együtt a hajlékonyság. Addison kénytelen volt a miniszterségről lemondani, mert egy-egy rendelet kiadásakor nagy zavarba jött és órákig eltöprengett, hogy a mondat fordulatnál *mi-t* avagy *mely-et* írjon-e? A figyelem hajlékonysága tehát az életbe is belevág: sőt némely tudós életpályán a siker fő-feltétele. Az orvostól, a bírótól, az ügyvédtől megvárjuk azt az elmebeli hajlékonyságot, hogy egy-egy nem mindennapi esetben is gyorsan beleélje magát. A nevelőnél, a tanárnál szintén elengedhetetlen, mert nagyon is eltérő típusú elméket kell tanulmányoznia és ellenőriznie, s a különböző tantárgyakat az ő szájok ízéhez alkalmaznia, a mely feladatnak gyors figyelem és hajlékony elme nélkül meg nem felelhet. Az államférfi működése sikere szintén attól függ, hogy miként bírja az érdekek nagy tömegét felölelni, s az államtudományi elvekkéllő módon kiegyeztetni, a mi széleskörű tudás és az új tárgyakra könnyű felfogása nélkül meg nem eshetik. E sokféle érdeket felölelő talentumért volt Széchenyi igazi reformer, s ugyanazért nevezték Deák Ferencet a haza bölcsének.

Az irodalmi működés is oly tér, melyen a közönség sokoldalú ízlését csak a különféle érdekekhez alkalmazkodással

elégíthetni ki. Például az időszakai sajtó némely ága (a lap- és folyóiratszerkesztés) nagyon is megköveteli, hogy a szerkesztő könnyen tudjon az új eszmékkal bánni, s egyik tárgyról a másikra átmenni. A sikeres szerkesztő szellemi hajlékonyságával egy sorba esik a sikeres társalgóé. Minő nehézkes és egy helyből mozdulni alig tudó egy pusztá szakembernek vagy egy nehézméjű falusinak a társáig asa, a ki nagy nehezen tud egyik tárgyról a másikra átmenni. Ellenben minő más egy mívelt elme, mely röptülve megy egyik tárgyról a másikra s mindenkinél megállapodva oly vonásokat tüntet fel, melyek gondolkodóba ejtenek.

A gyakorlati élet legigénytelenebb köreiben is nagy szerepet játszik az a készség, hogy pl. valaki egy foglalkozáshoz nem ragaszkodik feltétlenül, hanem a körülmények változtával más munka-kört tud választani: ha a szükséghez képest — Cineinnatusként — az ekeszarvát a fegyverrel föl bírja cserélni, szóval a lehetőleg távol eső foglalkozások érdekköreit figyelmével fel tudja ölelni.

Mindig tisztelettel hajlunk meg egy Newtonnak, egy Gibbonnak egy tárgyra szegződő elméje előtt; de mert az életben fölötte kevés az ily geniusok száma, már csak azért is sürgetjük az elme és figyelem hajlékonyságát, mert a közepes tehetségűek, az egy tárggyal foglalkozás mellett, szűk látókörű specialistákká lesznek: a tudomány garasos-aristokratái, kiket már Aristophanes méltán kigúnyolt. Bonyolult életviszonyaink között alig van oly pálya, melyen a gyors feltalálás, a változatos tudás és a nézőpont-cserélés jó szolgálatokat ne tenne. Alapjok a figyelem hajlékonysága s épp erre akar segíteni az iskolai tanterv az ő változatos tárgyaival. Csakhogy az egy pár tárgyban elért értelmi kitűnőség fölér két annyi tárgyban felmutatott alsóbb fokú eléhaladással. A mely ifjú pl. három fő-tárgyból nyer első jutalmat, sokkal jelesebb példánya az értelmi hajlékonyságnak, mint egy másik, ki az összes iskolai stúdiumokban tesz jeles elemenetelt. ¹⁾

¹⁾ Sully, *Versatility of Mind*, «Mind» 1885. f.

Középiskolai mai tantervünk inkább a minden iránt egyformán közönyös elmék termelésére való, mintsem az ifjú elme hajlékonyná tevésére. Ez utóbbi célra igen jó volna a felső osztályokban, ha a növendék hajlamai szerint választhatná az irodalmi tárgyak mellé a mathesis vagy a természettudomány egy-egy ágát és megfordítva, a mathesis mellé az irodalmi vagy történelmi stúdiumokat. Galilei midőn természettudományi kutatásaiba belefáradt, Ariostot szokta olvasni; Gladstone az állam kormányzása közben Dante és Augustinus műveiben talált enyhületet. A figyelmet éppen váltakozó foglalkozással mentheti meg a henye elszóródástól. Miért ne tehetne úgy az ifjú, mint Spinoza szokott volt tenni, ki a bölcseleti elmélkedéseket üvegkösörüléssel váltotta fel; vagy mint Descartes, ki a világok rendszerétől virágos kertjéhez tért foglalkozni, vagy mint Gladstone, ki szeret fát vágni, vagy mint Deák Ferenc, ki filigrán munkákat faragott és Kazinczy Gábor, ki írószobájában kifáradva rózsás kertjébe menekült.

A figyelemnek a vázolt módon művelése több rendbeli haszonnal jár. Első sorban megmenti az ifjú elméjét eredeti gyarlóságától, röpkességétől, s alkalmassá teszi a tanulásra, ha t. i. a figyelemgyakorlatok kezdetben 20—25 percnél tovább nem tartanak; továbbá az ifjú jellembeli önállóságának és életben boldogulásának kiváló eszköze. Ugyanis csak a tartós, bemélyedő és hajlékony figyelem készítheti elé az ifjút a mai társadalmi életre, mely már csak azért is művelt elmét kíván, mert ma nincsenek örökölhető kész dogmák, mint régen voltak, hanem mindenkinek magának kell alkotni meggyőződését a gondolat ezernyi ezer tárgyairól. — Kimondhatjuk ezek szerint, hogy

1. *A figyelem nevelése ad erőt az értelemnek, s annak okáért, mert a fegyelem munkája szervezetünknek legtöbb, legdrágább és leglassabban pótolható erejébe kerül: fontos dolog azt rendhez szoktatni. A figyelem a gondolkodás rendje és ^becsületesége.»*

2. *A figyelmet megtanítani, hogy kitartó legyen, annyi, mint megtanítani, hogy akarjon és erőfeszítést tegyen. Ennél fogva a figyelem nevelése szintúgy erkölcsösítés, mint oktatás.*

XXVI-İK FEJEZET.

Az emlékezet.

I.

Értelmünk növést az emlékezet eszközi. Ez a növés teljesen analóg a test növekedésével, mely, mint tudjuk, abban áll, hogy a gyomor az eledlek alkalmas részeit nedvvé dolgozza fel. Ebből a csontok a nekik valót, az izmok ismét a nekik való elemeket kiválasztják, s általok megújhodnak, újból épülnek. A minket körülvevő tárgyaknak érzékeinkre tömegesen tóduló ingerei az elme tápszerei. Érzékléseink milliói legnagyobb része az öntudat külső zónáin (mondhatnók: sarkvidéki ködös tájain) lebeg körül, s mint észre nem vett rész, örökre az ismeretlenség homályában marad. Egy részökre figyelmünk sugara ráesvén, észrevételekké változnak, s belőlük az alkalmas részek, pl. a látási és hallási észrevételek, külön csoportokká tömörülnek és elkezdi a gyermek megkülönböztetni a színt a hangtól, a hangot az íztől, ezt a tapintási észrevételtől stb. Az észrevételekből nő lassanként a *képzet*, a jelen nem levő tárgy képe, szellemi épületünknek egyik alkotó része. Az újdonszülött elméjére nézve minden benyomás egyféle, köztük semmi különbség nincs. Értelmi életének hajnallata éppen a megkülönböztetéssel kezdődik, tehát akkor, midőn pl. a gyertyalángot el kezdi szemével kísérni, midőn észreveszi a világos és a sötét közti különbséget. Ezzel, a rá nézve addig zürzavaros mindenség, egy világos és egy sötét részre válik. Majd továbbhalad a szétválasztásban, midőn a világos tünemények közt megkülönböztet fehéreket, pirosakat, sárgákat, feketéket stb.; s még tovább megy akkor, midőn e különböző vonalak bizonyos határozott tért befoglaló testekké (alakokká) csoportosulván, más testektől (alakokról) különválnak, vagy sajátyszerű vegyüléssel kombinálódnak pl. a labda, a kocka alakban. És az észrevételi részeknek ez a különválása, azután a *hasonlóknak* önálló egé-

székké összeverődése és külön alakokká, osztályokká csoportosulása a nyelv használatától fogva szakadatlanul alakuló? egész életünkön át tartó, tehát soha senkinél meg nem szűnő műfolyam eredménye, melyet a közmondás így fejez ki: «jó pap holtig tanul.» Ismeretkörünkben mindig vannak hézagok, melyeket betölteni törekszünk tapasztalataink, olvasmányaink, tanulmányaink tárházából. Képeleteink, fogalmaink össze nem függő részei közé összefüggést kívánunk hozni, ha másképp nem tehetjük, költött, fölvelt (u. n. hypotheticus) részekkel is. Mint a hogy a képfaragó a márványdarabról vésőjével addig-addig faragja az oda nem való részeket, míg a megmaradóit részek körvonalai egy kerek egészszé össze nem folynak: szint-úgy észrevételeinkből forgácsként lehulladoznak a nem oda-való elemek, az odavalók pedig a képzetnek vagy fogalomnak nevezett kerek vagy formás egészekké alakulnak.

Az észrevétel legegyszerűbb mivoltában az elmében a külső ingerre keletkező az a változás, melynek lényege a figyelemnek az ingerlő tárgy képével vagy egyik-másik tulajdonságával való társulása. Sok igaza van e részben Taine-nek abban a fejtegetésben, hogy érzékléseink részekre oszthatók, s köztük a két legszélő: a kezdet és a végzet a legfontosabbak. A két szélő mindenike összefügg az őt előző vagy rákövetkező érzésekkel, mint a láncszemek egymással; s ekként észrevételeink az érzékleteknek végtelen számú, egymásrakövetkező párányrészeinek kölcsönös összeverődéséből vagy összevarródásából keletkeznek.¹⁾ Mondjuk ki egy szóval, hogy a képzet oly lelki folyamat alapján nő, mely a csont növésével analóg: azaz a hasonlónak hasonlóhoz illeszkedése következtében. Az idő és a gyakori ismétlés elengedhetetlen eszközlője ennek az egymásba olvadásnak. A gyermek azért ismeri, mi azért ismerjük a tárgyakat, mert a midőn látjuk, halljuk, megtapintjuk, jelen benyomásaink immár tapasztalt régiebb benyomásainkkal egybeolvadnak, vagy az egyesülés folyamán fölelevenednek. Ha valamely tárgy érzéklésekor nincs ily kapcsoló-pontunk, melyre

¹⁾ *De L'intelligence*, II. k. 217. s köv. 1.

az új benyomást mintegy ráakaszthassuk, rámondjuk, hogy *nem ismerjük*. Egy tárgyat vagy dolgot ismerni annyit tesz mint annak némely tárgyaktól való *különbségét* és más tárgyakhoz való *hasonlóságát* észrevenni, azaz valamely osztályba helyezni. Ez az egy csoporthoz való hozzáadás és más csoporttól való elválasztás (vagy *kivonás*) a gondolkodás minden működésében előfordul. A tárgyakról és dolgokról szerzett képzeink ily nemű hosszas társításoknak az eredménye; sőt a bonyolultabb fogalmak alkotására szükséges elemek megszerzése is. «Utolsó érzékletünk, mint társai hosszú sorozatának rövidített képe, mindig rajta van, hogy az előző töredék rövidített képét elhívja. Ekként nemcsak benyomásaink csoportosulnak hasonlóságuk szerint, hanem a keletkezett társítások mind szívósabbak és elpusztíthatlanok lesznek. Így alakul múltunk oly vonallá, melyet nem szűnünk meg újból meg újból írni és felfrissíteni.»¹⁾

A kisdud érzései a különböző érzékek közreműködésére történő öntudatlan szerkesztmények; s részben ma is mély jelentőségű Aristotelesnek az a tétele, hogy az érzés az *érző* és *érezhető* közös actusa vagy szerkesztménye. Hisz láttuk, hogy alakul a gyermeknél a távolság észrevétele és képze; azt is említettük, hogy az érzések egy faja társul, vagy fusióra lép az érzések más fajával vagy fajaival. Hogy példákkal világosítsunk:

a tapintás érzése egyesül a látásával és hallásával, pl. midőn a gazdasszony megtapogatja a cserép-, üveg- vagy kőedény felületét; továbbá megkopogatja, hogy hangja tisztaságát is észlelje. Kivált a látás és hallás érzései egyesülnek szorosan egymással. Az embert és állatot hangjával, a hangszereket s a tárgyakat (poharat, dobot stb.) szintén hangjokkal szoktuk összekapcsolni. Hiszen anyanyelvünk sem egyéb egyrészt, mint hangok (nevek) és látható képek társításainak sorozata. Az írott nyelv még tovább megy a társításokban s kiterjeszti a hallható hangokra és nyomtatott (vagy írott) jegyekre.

A kis gyermeknél a társításoknak hosszú és szakadatlan

¹⁾ I. m. 30. 1.

folyamatát látjuk. Alig egy hónapos korában anyja, tápláló emlője, ölelő karja, mosolygó orcája, édesen beszélő szája egy kedves képpé olvadnak össze, mely az anyára való emlékezésnek első és elpusztíthatlan alapja. Tiedemann már a két napos csecsemőnél vesz észre képzelettársítást. «Ha — úgymond — fiamat egyik oldalára szopó helyzetbe fektetek, vagy ha gyöngéd kezét érzett orcáján, elhallgatott és kereste az emlőt. Öt hónapos korában már sokkal világosabban nyilvánult ez a társítás. Mikor az idő engedte, dajkája megsétáltatta az utcán, a miben neki nagy kedve telt. Azt is jól megjegyezte, hogy kimenetel előtt a dajka mindig köpenyét vette, s úgy megszokta ezt, hogy ha sírás közben vette észre a köpeny elévé telét, mindjárt elhallgatott és örvendezni kezdett.»¹⁾

A hat—héthónapos gyermeknél megtaláljuk kezdeties alakban a társításoknak azokat a fajait, melyeket a felnőtteknél tapasztalunk. Az egyéves gyermek mintegy kíséri azt az egyszerű dalt, melyet dajkájától már többször hallott, s ha talán közepén félbeszakad a dal, megdöbbenve tekint a dajkára és örvend, ha tovább hallja. Természetes, hogy az ő észrevételeiben eleinte éppen az érzelmi (affectív) elemek az elsők. Taine említi egy nyolc hónapos kis gyermekről, a ki nagyszülőit mindennap látta, s a kinek nagyatyja kis crayon-arcképét is gyakran megmutatták, hogy mikor két hónap múltán nagyatyját említették, «a kép felé fordult és nevetett. Ellenben nagyanyjának kevésbé találó képe láttára semmi ily értelmes jelt nem mutatott.» A felnőttél az érzékletli elemek háttérbe szorulnak s a képzeleti és képzeleti elemek kerülnek előtérbe, mint S. William Hamilton mondotta: az érzéklés megfordított viszonyban lesz az öntudattal. Mind eme különböző érzékletek egy értelmi míveletben: az észrevételben olvadnak össze, s a szerint, a mint a dolgokat jobban szemügyre vesszük és több tulajdonságaikat észleljük, tökéletesebb lesz az észrevétel és kezdődik a megfigyelés, mely új titkát tárja fel mindennap a természetnek, s minket bámulatba ejt egy Galilei, egy Newton elme-erejével.

¹⁾ Perez, *Th. Tiedemann et la Science de l'enfant*, 24. 1.

Ez is azt mutatja, hogy a társítás lelki életünk uralkodó törvénye, mert észrevételünkben, érzésünkben, gondolati és akarási működéseinkben minden rész csatlakozik az előbbiekhöz. A jelen lelki-állapot fonala beöltődik a régibb, hasonló állapotokból keletkezett kapcsolatok szövetébe. És a gyermeki elme nem éri be csupán a társítások passiv elfogadásával, hanem módosítja azokat, tehát beléjük viszi bentermett erőit, spontaneitását. Ennélfogva sokkal előbb érzi a gyermek a dolgok közti logikai vagy észszerű kapcsolatokat (az ok és okozat, eszköz és cél, jel és jelzett dolog, előzmény és következmény), mintsem azokat kifejezni tudja. Hiszen, ha a gyermek három hónapos korában valamiére sír (pl. az *emlőért*, bogy szophas-sék), ilyenkor, hogy (ha szabad e szót használni) *célját* érhesse, bizonyos concret tárgy képzetével kivan ránk hatni. Ezek a társítások szellemi életünknek szintoly alaptulajdonsága, mint testi szervezetünk életének. Emitt az idegek és izmok megőrzik múlt élményeik emlékeit, hiszen lábunk és karunk évek múltán i > föleleveníti az egyszer megszokott mozgást; amott szintén társítás az alapja a képzeteknek, értelmi megszokásoknak, Ítéletnek, a jellemnek, szóval a gyermek értelmi és erkölcsi életének. Belőlük alakul első sorban a *képzet*, értelmi életünk épületanyaga. A tárgyak tulajdonságai és képei tehát mintegy megdicsoúlten tovább élnek és feltámadnak képzeteinkben és emlékezetünkben.

11.

Az *emlékezet* az az értelmi működés, mely az öntudatnak az észrevételekben nyilvánult állapotait *megtartja és felújítja*; mondhatnók úgy is, hogy az emlékezet maga a szakadatlan öntudat, azaz személyiségünk azonosságának folytonosan ismétlődő és felújuló érzése. A léleknek ez az ismétlő vagy felújító készsége állandó, de ismeretlen alapja az emlékezetnek.¹⁾ Ez az alap az, a mi elménkben szükségképp és gondviselészerűen kiváló, mert a jövő gondolat és eredetiség számára szolgáltatja az anyagot. Nélküle elménk hasonló lenne a Danaidák

¹⁾ Rabier: *Lecons de psychologie*, 159. 1.

hordójához: belőle minden észrevétel és érzés azonnal kihul-
lana; mindennap, minden órán elfelejtenők, a mit tegnap vagy
a múlt órán tettünk, éreztünk és gondoltunk. Lehetetlen lenne
egyformán éreznünk, mint Chateaubriand mondja: «a leg-
szeretőbb szív is elvesztené gyöngédségét, ha többé nem emlé-
keznék»; lehetetlen lenne következetesen cselekednünk, tehát
mindennap más-más erkölcsi lénynyé válnánk. A holnap em-
bere nem lenne több, mint a tegnapé volt; és a mi több,
ugyanegy erkölcsi lényben annyi különböző erkölcsi lény lenne,
a hány napot átélne. Hiszen a jelent is csak emlékezettel lóg-
hatni fel. A pillanat, melyben szólok, azonnal múlttá válik; a
jelen csak átmenet a múlt és jövő között. Emlékezet nélkül
lehetetlen lenne beszélünk, mert nem lennének képzeink,
fogalmaink, melyekkel a hangokat, mint jegyeket összekössük;
lehetetlen lenne a nyelv, a szellemi érintkezésnek ez az állandó
eszköze; egy szóval emlékezés nélkül sem tudni, sem érezni,
sem cselekedni nem bírnánk emberiesen, egy erkölcsi lény ter-
mészetéhez illően.

Az emlékezet élményeink nagy conserválója; szellemi éle-
tünkben az erő fenmaradása képviselője, mert a gyermeknek
egy észrevétele sem vesz el, hanem megjelenik újból képzei-
ben, érzésében vagy akarásában. Az emlékezet a szellemi növés
nagy alapvetője. Ma gyomorszerű szervnek tekintjük, vagy akár
polypnak, melynek fogó szálai: a mozgás és érzés szervei, s táp-
lálója a kíváncsiság és megfigyelés. Ha a gyermek valamit a
kezébe vesz és vizsgálva megnéz: azt pontosan felfogja, s el-
méje tíz-húsz év múlva is föleleveníti. A gyermeknél éppen a
figyelés élénksége miatt nevezetes az emlékezet, mert csak any-
nyit fog fel, a mennyi iránt érdeklődik, s csak annyit tart meg,
csak annyira emlékezik, a mennyit felfogott, a mennyiről kép-
zetet és fogalmi jegyeket szerzett. Ez értelemben az emlékezet
az a tehetség, mely beiratja velünk öntudatunkba mindazt, a
minek megtartása iránt érdeklődünk, az elmének valóságos ősi
írasmódja.¹⁾

¹⁾ Talán azért féltették a régiek, hogy erejét meggyengíti a mester-
séges írás. Mint Plató beszél (Phaedr.) «Teuth, az írás feltalálója, találmá-

A régiek méltán tartották nagy becsben. Mnemosyne a régi görögöknél a múzsák anyja; Aeschylusnál a tudományok szerzője, s még Montaigne is azt monda róla, «hogy a tudomány raktára és támasza.» Hogy régen oly igen mívelték az emlékezetet, mint a hogy Plutarchnál és Quintiliannál olvassuk, megvolt az oka. A polgári és katonai pályán, a szónoklat, a tudomány és bölcsélet terén nevek, tételek hosszú sorát kellett tudni. A renaissance elején is, a kéziratok ritkasága miatt, s a könyvnyomtatás hiányában be kellett tanulni azt, a mit valaki tanítani akart. A ki néhány volumen kéziratot elolvasott, s ismételni tudta, valóságos tőkét bírt, városról-városra járhatott, mert emlékezete eltartotta. A kölesön-könyvtár szolgálatát tette egy nemzetnek, s hozzá meg is bámulták, ha Aristoteles vagy Hieronymus iratait hallgatóinak el tudta mondani. Így tanította a XII. százban Abelard is köréje gyűlt félezernyi tanítványát. Hátrahagyott iratai azt tanúsítják, hogy bámulatos emlékezete volt. «Tudta azt is, a mi a pokol mélyében, s azt is, a mi a magasságos égben volt.» Kevés volt ugyan benne az eredetiség, de hallgatói nem is azt keresték, hanem arra törekedtek, hogy annyit vigyenek el magokkal mesterök tanultságából, a mennyit csak könyv nélkül megtanulhattak. A kinek legjobb volt az emlékezete, annak legjobban kamatozott az útja.

Ma az oly irodalmi falánk, minő a florenci hires könyvtárnok, Magliabecchi volt, ki életében hat nagy teremre való Jcönyv tartalmát tudta, nem ejt bámulatba, mert most a könyvek szaporasága és olcsósága miatt semmi szükség az u. n. portatív (teherhordó) emlékezetre. Régen az emlékezet sír volt, melybe a legkülönbözőbb ismeretek, mint hullák temetkeztek; ma bölcsőnek tekintjük, melyből az Ítélet és okoskodás, mint

nyát Thamussal, Thebe királyával közölvén, azt monda: «Ez a tudomány, oh király, az egyiptomiakat tudósabbakká teszi s emiékezetöket könnynyíti; az a tanulás segítője.» Erre a király így válaszolt: «Atyja az írásnak, munkádat egyébnek láttatja jóindulatod, mint a mi. Csak a felejtésnek lesz szerzője azoknak az elméjében, a kik megtanulják, mert elhanyagoltatja az emlékezetet. Ez idegen jegyekre bizzák az írásba tett dolgok fentartását, melyeknek emlékét éppen nem fogják őrizni.»

szerves egész kél ki. Az emlékezet a gondolkodás alapja s személyiségünk kibontakozásának, magasabb értelmi és erkölcsi működéseinknek nagy segítője. Ma nem bánt minket, hogy az emlékezet szerzeményei korlátoltak; hogy pl. a khinai nyelv negyvenezer characterét a legerősebb emlékezet sem bírja megtartani, s csak nagy erőiesztéssel lehet a közönséges irodalom tizezer jegyét is betanulni. Du Bois-Reymond említi, hogy Brown Róbert körülbelül 25 ezer, Kunth pedig csak 20 ezer növénynevet tudott, s ha ez utóbbi újakat tanult meg, helyettök a régiekből felejtett el.¹⁾

Hasonlóan vagyunk más korbeli szerzeményeink megtartásával is. Bain szerint nem megy többre két-három ezernél azoknak az arcoknak és neveknek a száma, melyekre emlékezni bírunk. Ennyire is csak úgy emlékezünk, hogy rendszerint mintegy hat-tíz arc jellemző vonásait, színét és nagysága főbb tulajdonságait megjegyezzük, s elménk ezeket sokasítja, mint a hogy tesz, mikor egy sereg sáskára vagy egy sereg katonára gondolunk, hogy t. i. egy sáska s egy katona képét képzetünkben megsokszorozzuk.

Szintén mintákkal dolgozunk a helyekre, utcákra és házakra emlékezéskor is. Hisz egy emberélet nem lenne elegendő arra, hogy csak az egy London utcáit emlékezetben tartsa.²⁾

Az emlékezet *életlani alapja* a központi idegrendszerben, az agyvelőben van. Nyomós okai vannak annak a föltevésnek, hogy az értelmi szerzeményeknek az agyvelőben bizonyos változások felelnek meg, mely változások nyomai azért, hogy az öntudaton kívül esnek, nem vesznek el végképp, hanem fennmaradnak s kedvező körülmények közt felújulnak, hasonlóan az oly állományokhoz, melyek a nap sugarait beiszszák s csak bizonyos helyzetben bocsátják ki; de addig, míg ki nem bocsátják, senki sem veszi észre. Carpenter az emlékezetet a fényképiró érzékeny ^lemezen hagyott láthatatlan nyomokhoz hasonlítja, melyek alkalmas vegyi elemek hatására képpé változnak.³⁾

¹⁾ *Beden (Ueber die Uebung)*. II. 425. 1. — ²⁾ *Body and Mind* 105. 1. — ³⁾ *Carpenter, Mental phijiology*. 436. 1.

Azonban ez a hasonlat nem talál, mert az emlékezet nem .tehetetlen anyaggal áll kapcsolatban, tehát az u. n. emlékezeti nyomok nem a viaszba nyomott pecsét-höz hasonlítanak, mert azokat az agyvelőállomány sejtjeinek sajátos módosulata tartja fenn, mely módosulat állandósága az idegek szakadatlan megújódásától függ, a mi ismét a táplálkozás rendes menetével áll kapcsolatban. Észrevételeinknek beíródását, szervileg beigtatását, azaz az emlékezetnek az agyvelő életével való összefüggését, tények tanúsítják, mind a mellett, hogy az összefüggés módját nem ismerjük. Elsőben is az, hogy a gyermekek igen könnyen és gyorsan sajátítanak el vagy vésnek emlékezetükbe nyelveket és hogy általában az ifjú korban mindent könnyen tanulunk; ellenben a hajlott korban nehezünkre esik minden új szellemi szerzemény. Továbbat az, hogy az élet első szakaszában, szellemünk assimiláló erélye igen jelentékeny s módosulásra nagyon alkalmas. Az ifjúkori szerzemények emez állandóságát s alvó állapotban fenmaradását tanúsítják az agyvelőnek oly lázas állapotai, midőn valaki emlékezik egy régen tudott, de évek óta elfelejtett nyelvre. Az ide vágó sok eset közül csak egy párt említek meg. Egy velszolga, ki egy angol orvos családjánál mintegy ötven évig élt, szolgálata alatt anyanyelvét úgy elfelejtette, hogy midőn vels rokonai jöttek a látogatására, beszédjüket teljességgel nem értette; azonban több mint hetven éves korában, egy lázroham alkalmával, a legfolyékonyabban beszélt vels nyelven. Egy ágost. evang. lelkipásztor Philadelphiában értesítette Roth ottani orvostudort, hogy késő vénséget ért német és svéd hívei közül halálos ágyokon többen anyanyelvükön beszéltek, holott legjobb tudása szerint, ötven-hatvan év óta e nyelveket nem beszéltek.¹⁾

Az alvó emlékezet fölébredését gyakran tapasztaljuk, s természetes, hogy megtaláljuk az agyvelő legegészségesebb állapotában, a gyermekkorban is. Szép esetét beszéli el annak J. Ingelow, a szellemes író. «Anyám egyszer — úgymond — Londonban élő nagyatyámhoz ment látogatóba, s magával vitte

¹⁾ I. m. 437. 1.

11 hónapos kis fivéremet és a dajkáját. Egyszer a dajka anyám szobájába vitte a kis fiút és a kárpitos padlóra tette, hol az körül mászkált és a maga módja szerint mulatott. Midőn anyám felöltözött, egy gyűrűjét, melyet hordani szokott, sehol sem találta. Keresték mindenfelé, de siker nélkül; aztán onnan hazajöttek s az egészet elfeledték. Egy kerek esztendő múlva ismét látogatóba mentek nagyatyámhoz; akkor már kis öcsém egy éves s 11 hónapos volt. Ugyanaz a dajka, ugyanabba a terembe vitte ismét, s anyám látta, hogy a kis ember egyenesen a szoba egyik szögletének tartva, a kárpit szélét fölhajtotta, s a gyűrűt előhozta. Ekkor bizonyosodott be, hogy azt, azelőtt egy évvel, a kárpitnak le nem szögzött része alá rejtette volt; de az egész dologról megfejtkezett s csak akkor jutott eszébe, midőn ismét meglátta a helyet, mert midőn a keresés alkalmával a gyűrűről beszélgettek, igen kicsiny volt ahhoz, hogy a beszéd és keresés tárgyát felfogja.»¹⁾

A betegségek és agyvelő-bántalmak (péld. rázkódások, szélhüdések) gyengítik az emlékezetet, a mit oly esetek tanúsítanak, midőn valaki betegségében a napról-napra körülötte történő eseményeket nem bírja megjegyezni; ellenben a régebbi benyomások élénkebben tűnnek fel, mint valaha. Az is meg-esik, hogy valaki betegsége alatt elveszti idegen nyelvbeli ismeretét, zenei ismeretét stb. Az emlékezet részletes elvesztésének rendkívül érdekes esete történt Scott Walterrel, ki súlyos betegsége alatt mondotta tollba legjelesebb művei egyikét (Ivanhoet); de betegsége úgy kitörölte emlékezetéből, hogy midőn felgyógyulása után e művét olvasta, biztosítá titkárát, hogy a benne foglalt egyetlen eseményre, jellemre, párbeszédre sem bír emlékezni.²⁾

Élettani és lélektani okok alapján állíthatni, hogy a gyermek emlékezet sokban különbözik a felnőttétől. Elsőben is a benyomásokra való nagy fogékonysága miatt a tárgyak képeit tartja jobban meg; holott a felnőtt inkább a róluk szerzett

¹⁾ *The History of an Infancy* I. 273. 1.

²⁾ U. o. 444. I. L. erre érdekes eseteket Ribot. *Maladies de la Mémoire*.

ismereteiket. Továbbá a gyermek nem köti emlékeit időhöz, mert az idői viszonyok elméjében elmosódnak s egy bizonytalan távolban lebegnek, kivéve a legközelebbi (tegnap és tegnapelőtti) eseményeket. Végre míg mi felnőttek elfelejtjük a másodrendű benyomásokat, a jelentéktelen tényeket, a gyermek éppen azokat jegyzi meg: egyszóval ő inkább a dolgoktól függ ellenben a dolgok függenek a felnőtt felfogásától, a róla alkotott nézetekről. Gyermeknél tehát az emlékezet inkább a tüneeményeknek egy-egy darabja; nálunk felnőtteknél ellenben elmúlt életünknek egy része, midőn mi azokban a bennünk történt változásokra ismerünk; holott a gyermek a rajta kívül eső történetekkel találkozik. Ez értelemben talál ránk Augustinusnak az a szép mondása: «emlékezni annyi, mint az embernek önmagával találkozni.»

A felnőtt ember emlékezetének arculata a felejtés hatására alakul és a másodrendű események elhalása következtében ölt jellemet. Az elmében véghezmenő félhomályos, féltudatos működések hasonlítanak az óceán nagy tükörét éjjel láthatatlanul átszelő nagy hullámokhoz. «Az öntudat pedig a hullámtörő lapátokhoz hasonlít, melyeken a hullámok ezrei közül egy-egy rendesen megtörik s habjaiban láthatóvá válik.» Az öntudat fényének a lélek más-más állapotaira való vetése, tehát némely tényeknek a tudatból való kiesése vagy elfelejtése szükséges feltétele az emlékezet világosságának. Nem tudnánk tisztán emlékezni, ha minden pillanatban egy csomó, félig tudatos állapotról el nem felejtkeznénk. A felejtés oly szükséges kiegészítője az emlékezet virulásának, mint testünk életének az eledlek hasznavehetetlen részeinek különválasztása. A gyermekkorban keveset felejtünk az agyvelő nagy assimiláló erélye miatt; de annál többet az élet későbbi szakaszában.

Az öreg kort általában az emlékezet hanyatlása okának vehetni, midőn nemcsak a közönséges elméjük panaszkodnak emlékezetök hanyatlásáról, hanem a leghíresebbek is. Linné élete végén sokszor elévette saját műveit, s mikor az olvasásba belemerült, elfelejtve, hogy a mű szerzője ő maga, így kiáltott fel: «Milyen szép, vajha én írtam volna!» Hasonló történt

Newtonnal. Érdekes eset a Kanté is, ki élete utolsó négy évében elfelejtette a következő pillanatban, a mit azelőtt beszélt, vagy mások beszéltek. Jachmannt, régi, meghitt barátját beszélgetés közben szemügyre véve, monda: «hovatovább mind ismeretesebb lesz ez az arc»; de még sem bírta felismerni.¹⁾ Minő kín lenne a gyermeknek a tanulás, ha leckefelmondáskor mindazokra az erőfeszítési mozzanatokra és hibákra is kellene emlékeznie, melyeken át a tudásig jutott; minő súlylyal nehezednének ránk nem csak képzeteink, hanem érzéseink is, ha nagy részök, mint gyenge falevél, le nem hullana emlékezetünk fájáról. Szerencsére a gyermek már tanulásközben elfelejti a próbálgatásokat, s mikor azt mondja: «tudom a leckét», — csak a tudatában élő jelenre gondol s nem a múltra.

III.

Az emlékezetben első sorban ugyan *a megtartásra* esik a súly; de nem kevésbé fontos *a felújítás*, mert az láttatja a benyomások tudatos elsajátítását, az ad értelmi és erkölcsi életünknek egységet és folytonosságot.

A megtartásra sokat tesz 1. *az elmére tett benyomás vagy hatás mélysége*. Mentől közetlenebb és erősebb az elmére ható benyomás, annál tartósabb lesz az emlékezet. Magok a dolgok mindig inkább hatnak elménkre, mint a képek, s a képek ismét inkább, mint nevek vagy leírásaik. Ezért helyeztek oly nagy súlyt Comenius, Rousseau, Pestalozzi a tárgyak szemlélésére. A szók hasznosak a gondolatok bemutatására, de tévedés azokat a dolgok helyett használni, mert a szó csak a dolgot értő lelkében ébreszt képzetet, vagy gondolatot; a nem értő gyermek szájában — Hobbes szavaival élve — értéktelen játékpénz. Nagyon fontos tényező továbbá 2. *az érdeklődő figyelem*. Nem mindenre figyelünk egyformán, mert nem minden iránt érdeklődünk. A zenész zenei accordokra, a képíró körvonalokra, a nyelvész szókra, a bíró törvénycikkekre emléke-

¹⁾ Fortlage. *Acht. philos. Vortrage* 77. 1.

zik, mert mindenik az említett tényekre figyel inkább, s egyebeket mellőz. A mathematicus jól emlékezik a theoremákra és formulákra, de könnyen elfelejti még a miniszterelnök nevét is. Egy szóval kíváncsiság, érdeklődés szintűgy szülője a figyelemnek, mint a hogy a figyelem szülője az emlékezetnek. A tanító kötelessége a tanuló érdeklődését nemcsak általában valamely tárgy iránt felkölteni, hanem annak egyes részei iránt is különös figyelmet ébreszteni. A nem kívánesi gyermeket tanítani annyi, mint a szántóföldet szántás nélkül bevetni. A figyelmet érdeklődővé s az emlékezetet állandóvá 3. a *felindulások* (emotiók) teszik, melyeket nevezhetnénk élményeink és a tanulmányok meggyökerezető talajának vagy humusának.

A gyermekélet tele van emótiókkal, és mégis talán azért nem emlékezünk vissza a kisdéd korra, mert nincsenek évszakai, nincsenek dátumai: legalább olyanok nincsenek, melyek a mi időszámításunkba beillenének. Érzései, megfigyelései, fölfedezései ugyanazok ma is, minők voltak Cyrus és Semiramis korában, vagy Könyves Kálmán avagy Mátyás király korában. A kisdéd első élményei oly tömör alapjává változnak későbbi életének, melynek rétegeit egymástól elválasztani és emlékezetessé tenni teljes lehetetlen.

Egy leányka 21 hónapos volt, midőn fiútestvérét elveszítette, s ez eseményre a velejáró szomorúság miatt emlékezett. Egy másik leánynak legrégebb emléke két éves s egy hónapos koráig nyúlik vissza, midőn barátnéja születés-napján kis theás csészékből theáltak s a társaság egyik apró tagja majdnem kiszúrta az ő szemét. Nagyon megijedt volt és hamar hazament, hogy bántódása ne legyen. Itt kétségkívül az ijedtség okozta felindulás írta be mélyen ezt az eseményt emlékezetébe.

Ingelownak egyik leánytestvére, mint élete első emlékét őrzi, hogy három éves korában vitték elsőben templomba, s e részbeli emlékezete természetesen nem az istentisztelethez fűződik, hanem ahoz, hogy midőn templomban volt, vele szemben ülő idősebb testvérei titokban a pad piciny nyílásán néhány cukros szilvát csúsztattak kezébe.¹⁾

¹⁾ Jean Ingelow, *The history of an Infancy*, I. 272. és 276. 1.

Hogy a felindulások a társításokat egész életre meggyökeresztetik, bizonyoság rá azok a szerencsétlenek, kik teljes életükben rabjai a sötétség okozta félelemnek annál fogva, mert gyermekkorukban a sötétben kísértetekkel rémítették. A sötétség és veszedelem (kísértet) az emóciók miatt örökre társultak elméjükben. A társítások zsarnokságát mindnyájan tapasztaljuk az életben. Egy mélyen sebző méltatlanság vagy feddő szó hetekig üldöz bennünket; égés, árvíz, nagy csapás pl. családi szerencsétlenség alkalmával tapasztalt kínos jelenet hatása hónapok, néha évek múlva is föl-fölújul emlékünkből, minden külső inger vagy alkalom nélkül. Egyetlen leverő távirat elég arra, hogy minden későbbi távirat vételekor az első társítás hatására összeborzadjunk. A költő (Arany) találóan fejezi ki ezt a lelki állapotot e szavakkal: «kit a kígyó megmarta, fél még a gyíktól is, gyászban feketült szív fél az árnyéktól is.» Az ész hasztalan deríti fel az efféle társítások képtelenségét, még sem szűnnek meg elméjére hatni.

Rokonszenvünk az öröm képzetével, ellenszenvünk ellenben az utálat képzetével társul. úgy látszik, hogy erre a társulásra örökölt hajlamunk van, mert annál fogva tudja a néhány hónapos csecsemő megkülönböztetni a helyes és a gáncsolás hangját és tekintetét. Később, ha beszélni megtanult, a kép (a képzet) és a szó lesz a társítás hatalmas eszköze; az lesz az a szög, melyre képzelete összes alkotásait aggatja. Avagy öltöztess egy kis leányt szép ruhába, s vidd oly társágba, a hol ruháját dicsérik: a dicséret érzete erősen társul a szép ruha képzetével. Ha az ilyet tapasztaló kis leány szegény sorsú szülők gyermeke, ily társítások gyakori ismétlése egész élete folyamát megmételyezheti. Ha tehát valamit jól be kell elménkbe vésnünk, a felindulást vegyük vésőmesternek. Ilyenkor érzéssel járulunk hozzá, tehát benső életünkbe becses adalékot viszünk bele, a mi azt reánk nézve elidegeníthetlenné, sokszor vonzóvá és becsessé teszi.

Ha a felindulást széles értelemben az elme mozgásának nevezzük, ezt, mint a tanulás kedvező feltételét, elésegíti a test mozgása. Jól tudták ezt a görög (peripateticus) bölcselők. Aris-

toteles a napkeltekor adott leckéjét *reggeli sétának* nevezte és a naplemente után adottat *esti sétának*. A muszulman vallás is használja a testmozgást emlékezet segítőül. A török és arab iskolás gyermekek a Korán verseit éneklük és éneklés közben a mondatokat testök rhythmusos mozgásával kísérik. Így tesznek az izraeliták is istentisztelet alkalmával.

A zene is kedvező hatású az emlékezetre, éppen az emótiók félköltésénél íogva. A zenét nemcsak a gyermekkertek és óvodák használják az elemi képzetek begyakorlására, hanem a régiek is úgy tekintették azt, mint a beszéd segédét a betanulandó szöveg emlékezetessé tevésére. Az ókori görögöknél az ifjakat a lant tanulása vezette be a lyrai költők olvasásába, s verseiket lantkisérettel tanulták, hogy a bennök levő rhythmus és összhang beszédjüket és cselekvésöket is átjárja. A bölcselek tanítványai zene-gyakorlattal készültek a mathesis, a csillagászat és a bölcselet elvont tanaira. Ennélfogva a leghíresebb bölcselek (pl. Pythagoras) különös súlyt helyeztek a zene-tanulásra.

Az újkori oktatásnak a régítöl való eltérése éppen azon sarkallik, hogy a tanuló érzésmódjával is hozzájárul a tantárgyhoz. A gépies emlézést, megtartást ma azért vetjük el feltétellenül, mert hiányzik belöle az élö szemlélet, az érzés, az érdeklödö figyelem. A tanuló akkor csak szót ragasztott szóhoz s a betanultakat elméjére aggatta; de nem vitt a tárgyba sem élö nézletet, sem vonzó érzést, mely azt szellemi hússá és vérré átalakítsa. Ez volt a teherhordó (portativ), mondhatnók *iskolai* emlékezet kora, mely az elmét passiv állapotban hagyta, s hasonlövá tette ahoz az egyénhez, kit addig s addig hordoznak karszékben, míg utoljára lábait használni nem bírja. Ma azt akarjuk a szemléletekkel és kellemes érzelmekkel elérni, hogy a tanulmányok a tanuló érzésében kapjanak szint, s öltsenek az övéhez hasonló arculatot. Régen a növendék a könyv rabszolgája volt, ma a tárgyakkal állítjuk szembe és idöt engedünk a megfigyelésre és gondolkodásra. Régen elvontságokat adtak eléje, ma magukat a dolgokat adjuk, mert a

tárgynak nem felületesen, ideig-óraig kell a tanulóhoz tapadni, hanem egész lényét át kell járni.

Ez a tan ellenkezik azzal a régi pszichológiai felfogással is, mely azt tanította, hogy az emlékezet galambdúchoz hasonlít, melyben külön fiókok vagy üregek vannak, az alakok, a szók, a számok stb. számára, s emlékezkéskor egy-egy ily elrejtett zugból, az öntudatlan elme sötét boltozataiból támadnak fel, jönnek napfényre a képek, szók, élmények, bizonyos mysticus szellem közbejötté, vagy hatása következtében. A mai pszichologia nem ismeri el az emlékezetnek ezt a rekeszes voltát, mechanikai szerkezetét, s a helyett annak dynamicus természetét tanítja, t. i. hogy az észrevételekben, a tanulmányokban a belőlünk beléjük átvonuló lelki hő (érzés) eszközli a benső társulást, a megtartásra és felújításra való alkalmasságot; máskülönben lehulladoznak rólunk, s kiszáradnak elménkből, mint a hogy kiszárad a sziklára vetett mag, s nem állanak készen a felsőbb rendű működések (képzelet, okoskodás) szolgálatára. Az e fajta tudásra talál Montaignenek az a megjegyzése, hogy *suroir par coeur ce n'est pas savoir*.

A megtartásnak számottevő nagy támasza végül 4. az *isméltés* is. Az isméltésre nagy súlyt helyeztek a nevelők. Comenius szerint az isméltés atyja és anyja az emlékezetnek. Jacotot kedvenc elve éppen a folytonos isméltés, *mert csak azt tartja meg az ember, a mit isméltel*; s nem a tanulás lesz tudóssá, hanem a megtartás.¹⁾ És mert mindig felejtünk, hogy a megtanultat el ne feledjük, ismételnünk kell szakadatlanul.

A gyakori isméltés arra való, hogy a benyomás erejét pótolja, s mentől gyengébb volt amaz, annál sűrűbb legyen emez, hogy elvégre beíródjék az elmébe. Az isméltés és benyomás ereje fordított viszonyban vannak egymással. Ez az eljárás a tanulásban hasonlít ahoz a választóvízzel dolgozó metszőéhez, a ki csak egy gyenge savval rendelkezvén, kénytelen a rézlapon három-négy ízben bevonni a rajzot, míg elvégre a vonások elegendő mélyen írónak be. Tehát az isméltés eljárása

¹⁾ L. erre Perez, *J. Jacotot et sa méthode*, 49-51. 1.

lassú, nehézkes, és nehezen pótolhatja az érdeklődő figyelem gyors és hathatós munkáját.

IV.

Az emlékezet a legjelentékenyebb tulajdonság, szellemi szerzeményeink *felújítása*. Ezzel szorosan összefügg az emlékezet *célja*, mely abban áll, hogy *felruházza önünket egységgel, elménk alkatrészébe a solidaritas elvét vigye; szellemi szerzeményeinket az öntudat folytonosságába foglalja, s egész szellemi szervezetünk egyöntetűségét és állandóságát biztosítsa*.

A jó emlékezet főbb tulajdonságai a *könnyűség*, a *szívósság* és *könnyedség* a felújulással állanak kapcsolatban.

Az ifjú emlékezete könnyűségének szerzője az agyvelő plasticitása és a lelki működések írisseége; azonban csekély a szívóssága; könnyűség és szívósság rendszerint fordított viszonyban állanak: A mely tanuló könnyen és gyorsan tanul, rendszerint rövid ideig tart meg. *Az* a szívós emlékezetű tanuló, a ki az iskolai év végén is tudja az év elején tanultakat: emlékezete megtartja márványként a ráírtakat, holott gyenge emlékezetű társai elméjében elvesz a nyom, mint a fvényben. Végre a felújulás könnyedsége (promptitudo) az a dynamicus tehetség, mely folyvást készletben, mintegy kéznél tartja szerzeményeit. Ez teszi az emlékezetet raktár helyett élő erélyiyé, mely sohasem várát felújításra, hanem ő vár az alkalomra, hogy nyilatkozhasnék, s hússá és vérré vált újabb és régibb szerzeményeire azonnal az öntudat fényét derítse. (Az emlékezet másodrendű tulajdonságai, minők a hajlékonyság, hűség és terjedelmesség: a figyelem hasonló tulajdonságaitól függenek.

A megtartás és felújítás szerzői főképp a *figyelem* és az *emotiók*. Hogy az emlékezésnek ez a legtermészetesebb és mondhatni ősi módja, tanúsítják a népies hagyományok és szokások. Névnep alkalmával a gyermeket székhez kötik; határjáráskor valakit elpáholnak, békekötés alkalmával szintén; «ha békülnek, határt járnak, egy suhancra jó sort hánynak»—hogya rá halála órájáig emlékezzék — mondja a Arany egyik epigrammájában. A csodás vagy kitűnően megtartó emlékezet rendszerint a figyelem erősségével vagy könnyűségével áll-kapcsolatban. A

figyelem erőfeszítése megkönnyíti áttanulást és az emlékezést. A hetven éves Legouvé fogadást ajánlott, hogy háromszorta gyorsabban megtanul akármely könyvből egy oldalt, mint a legkit nőbb ifjú, mert   lassan, az egésyre kiterjedő figyelemmel, meggondolva, tehát meg-megállva olvas, s ekként magának megalkotja a kereteket, melyekbe az egyes sz k és mondatok beilleszkednek és megmaradnak; ellenben a tanuló figyelme töredékes, az egyes részekhez, a mondathoz tapadó.

A figyelem és az érzelmek (emotiók) mind csak eszközei a *társításoknak*, melyek megkönnyítik a szerzemények f l jítás t (reproducti j t). A f l jítás, a r eml kezés vagy az  ntudatba jutás gyors vagy könny  járása szerzeményeink társulásától t gg. Szellemi szervezetünk abban is hasonl t testünkhöz, hogy elkülönült tényeket meg nem t r. Képzeteink  gy tesznek, mint. Észrevételeink: gyöngeségük érzetében t rsviszonyba lépnek, szövetkeznek más képzetekkel vagy érzelmekkel,  gy, hogy ha az egyik tudatunkba kerül, azonnal nyomában vannak, feltűnnek társai is. Jótékony intézkedése ez a természetnek, mert megment attól az óriási erőfeszítéstől, melybe kerülne a tények ezreire való emlékezés. Az ismeret- és érzés-elemek összef g se megkönnyíti a tud st, az összehasonlítást, az ítéletet, az okoskodást és a képzelet alkotását, egy szóval szellemi működéseink legjavát, mert egy új lelki tény a régibb tényeknek egész sorát kelti fel bennünk, melyeket ennélfogva j t kszer en kombinálunk. Mint a hogy a *v z* t kr n összefogantoznak a hullámok és egymást szorosan kísérik, szint gy kísérik egymást lelki működéseink öntudatos és öntudatlan,  ber és alvó állapotunkban.

A társítások szakadatlanul folynak, némelyek ismétlés következtében szervezkednek, mások elhalványulnak, elszíntelenednek, vagy éppen felbomolnak. Az elme se éjjel, se nappal nem szűnik meg ezeket sz ni.  lmod skor is kép képhez, sz  szóhoz és képhez társulva vonul el előttünk, csakhog  a figyelem ellenőrzése nélkül, s örökös beszédben vagyunk  lomk peinkkel, mintha a s rb l vagy telefon útján besz ln nk vel k. Ezen a szövőszéken alakulnak az emlékezet állandó elemei és az  r-

telmi műveleteknek azok a szokásos kapcsolatait, melyeket fentebb vágányoknak neveztem, s melyeknek az igazi nevének *megszokás* (habitus). Minden megszokás egy-egy darab működő emlékezet, melynek munkába indítására elég egy parányi figyelem és akarat. Gyermekek- és ifjúkorban az idegrendszer fogékonysága idején társaséleti (családi és társadalmi, egyházi stb.) társítások és élmények, olvasmányok úgy ráíródnak elménk (Hamlet szerint: agyvelőnk) táblájára, hogy onnan letörölni nem bírjuk. Gyakran ellenállanak az új társításoknak s megnehezítik az új szerzeményt. Innen van, hogy a legkésőbbi tanulmányt gyakran leghamarább elfelejtjük, ellenben a mit legkorábban tanultunk, legtöbbször megtartjuk.

Hogy a társításokra emlékezetünk pozitív alaptökéje jelentékeny részére a gyermek- és ifjú korban, a kép- és képzetalkotás virágzó korában teszünk szert, egy másik tekintélyes részöket pedig férfikorunk éveiben szerezzük meg: érdekes példakkal illusztrálja Galton, ki saját élete különböző korszakaiban tett társításairól kimutatta, hogy pl. 124 felbontott társítás közül csak 39% gyermek- és ifjúkorából való, 46% a férfikorból és 15% egészen új szerzemény. Wundt is megerősíti nagyjában ezt a tapasztalatot, 44 társításából 25 gyermekkorára esik, 14 ifjúkorára (17—25 évig) és 5 későbbre; vagy %-okban kifejezve 57, 32, 11%. Általában úgy vehetni fel, hogy társításainknak fele a nevelés és iskolázás korára esik, másik fele pedig későbbi keletű.»)

A társítások észrevételeinkhez képest sokfélék: legnagyobb számúak és legtartósabbak a látási észrevételek (a színek, alakok stb.); aztán jönnek a hallásiak (tagolt hangok, szók és zenei hangok). De a látó-érzéknek is más-más az emlékezete vagy följújtó ereje az egyén szervezete és műveltsége szerint, mert más az észrevétele s más a felfogása. Egy tájképekre gondolva a geológus a hegy és völgy alakulatokra emlékezik; a tájképfestő a hegy körvonalaire, a táj hangulatára és a növényzet színezetére. *Az érzékszervek más-más társításai az emlékezésnek meg-*

¹⁾ Fr. Galton: *Inquiries into Human Faculty*, 109—6. 1.

annyi gócai. Eme különféle társítások egybeolvadásából áll elé az egyén általános emlékezete. Természetes, hogy egyik-másik szerv bentermett erőihez képest az emlékezet egy faja túlsúlyban van az egyénnél is, s nagy eltéréseket eszközöl az emberek közt is. Innen a szervekkel kapcsolatos: zenei, festői, helyrajzi és úti emlékezet; továbbá az értelemmel kapcsolatos: szám- és szóemlékezet. Nevezetes példák az előbbiekre: Dóré Gusztáv, Vernét Horác, nálunk Barabás Miklós, kik egy arcot negyvenötven év múltán is híven lefestenek emlékezetből. Dávidnak, a franciák híres kép faragójának elég volt valakit egy pár percig megnézni, hogy emlékezetből élethű szobrát kifaragja.¹⁾ Mozartnak elég volt a *Misereret* a sixtina kápolnában kétszer hallani, hogy leírja.

A társítások annál becsesebbek, mentől bensőbbek, mentől bonyolultabbak, azaz mentől több oldaluan fogóztak össze egymással. A míveletlen ember társításait az egy hely- vagy egy időbeliség vagy egymásmellettség jellemzi; ellenben a mívelt emberét az okszerűség.²⁾ A paraszt bármely fontos ügye eladását a disznóléssel, a kapálással, aratással stb. szokta kapcsolatba hozni; ellenben a mívelt ember az okot teszi központtá, s úgy megy az okozatra; vagy az okozatból keresi ki az okot, vagy a contrastból okoskodik. Amaz a múló, ez az állandó társítás; amaz mechanikai, emez logikai mívelet. A gyermek, a tanuló mechanikai társításokkal kezdi (pl. a nyelvekben: a paradigmák, mathesisben: a sokszorozó tábla stb.) és logikaiakkal végzi (a történelemben, irodalomban, a természet-tudományokban). Az ily bonyolult társítások megannyi központot, csomópontot alkotnak, mint idegrendszerben a dúcok, s a mint az új szer-

¹⁾ Lewes, *Problems of Life and Mind*, III. k. 456. 1.

²⁾ A hebehurgya vagy hamis társításokból alakulnak a babonák, előítéletek, melyeknek egy része nemzedékről nemzedékre száll a dajkák rémes elbeszélései útján és megvesztegeti az ítéletet, mint a hogy a veronai asszonyok Dantéről szóló társítása (hogy az alvilágba jár, s orcája az ottani forróságtól és füsttől barna) megvesztegette az irodalom-történetírók összes bölcei Ítéletét (Lánczy Gy. *Történelmi kor- és jellemrajzok*, 125—6. 1.)

zemények hozzájuk fűződnek, a régi (alvó) szerzemények felébredésének sugallói lesznek. Ennélfogva a társításon nem csupán a pusztá egymásmellettséget értjük, hanem az észrevételek érzések, képzetek és fogalmak sorozását, rendezését, kölcsönös függését (interdependentio). Eme függés nélkül nincs igazi emlékezés, nincs biztos feltámadása régibb szerzeményeknek; tehát csak az az igazi értelmi szerzemény, mi észszerű — ha úgy tetszik: logikai kapcsolaton alapszik. — Most már könnyű lesz a mondottakat a növendék emlékezete fejlődésére alkalmazni.

XXVII-İK FEJEZET.

Az emlékezet nevelése.

A gyermek gyors értelmi haladását az biztosítja, hogy emlékezete 5—7 éves koráig nevezetesen növekedik. Élete hatodik évén kezdve már egyéni különbségek is mutatkoznak (pl. könnyed, hű emlékezet, vagy ellenkezően). Az emlékezet méretei e részben úgy tetszik, hogy 10—12 éves koráig nagyrészt megalakulnak.

Annálfogva, mert a gyermek lesve lesi az új benyomásokat és alakokat s azokat felfogja, elsajátítja emlékezete *hű, szabatos*, a részleteket megtartó. E tekintetben a gyermek mint a becslőbiztos, mindent megjegyez s egy részletet sem szalaszt el. Az egymásmelleit, egy időben észrevett vagy felfogott össze nem függő benyomások, s rendezetlen jegyek is könnyen beférkőznek elméjébe; de köztük kevés a kapcsolat, mert a meggondoló (és ítélő), kiválasztó és osztályozó értelmi működések aránylag alvó állapotban vannak: ellenben annál inkább működik az észrehevő erő. Innen van, hogy ebben a korban könnyen tanul nyelvet s általában mindent, a miben a szó játszsza a szerepet; pl. számtani s nyelvtani szabályokat, verseket, szép prózai darabokat, történelmi adatokat, nyelvtani alakzatokat (név- és igeragozást), földrajzi részleteket, definitiókat, maximumakat; de hogy azokat sokáig megtarthassa, kapcsolatok hijá-

ban, sokat kell ismételnie. A felnőttnek terhére van az efféle szógyakorlat, mert elvesztette érdeklődését a puszta nyelvgyakorlat iránt; de a gyermek azzal támaszokat akar szerezni emlékezetének.

Szép kiváltsága szellemünknek, hogy gondolatait jegyekhez bírja kötni, melyek, ha egyszer elménkbe nyomódtak, könnyen feltámadnak. Ily jegyek a szók, s kimondásukkor a hangszervek mintegy testtel ruházzák fel azt a lelki tényt, melynek képzet, fogalom, eszme a neve. A szó szellemi tények képviselője; de lassanként megszokjuk, hogy vele magával törődünk inkább, mintsem azzal, a minek képét viseli, holott értéke csak akkor igazi, ha azt a neki megfelelő fogalommal be tudjuk váltani.

A gyermek ösztönszerűen szereti elválasztani a szó hangzatát képviselési értékétől. E részben segítségére jó beszédösztone, mert szeret fecsegni, csak azért, hogy fecseljen. A beszélni tanulás egyike a gyermek első és ösztönszerű erőfeszítéseinek, s ha két éves korában még kevés szó fölött rendelkezett, hat éves korában kitűnően társalog anyanyelvén. Ezzel oly eszköz birtokába jut, mely minden egyéb szerzeményt megkönnyít, holott a nyelvbéli szegénység akadályozná és lehangolná. E mellett a nyelv használat alkalmával tesz szert a növendék egy sereg változatos szófordulatra, csinos kifejezésre és oly hasznavehető értelmi megszokásokra, melyek későbbi elélhaladását nagyban biztosítják. De itt megállapodik, s nem törődik a szók értékével: rabszolgájuk lesz a szóknak, mint a hogy elsőben rabja volt a benyomásoknak. Így váltja fel a gyermekben, a növendékben a benyomások özönére emlékeztetést a szók özönére emlékeztetés, mely mechanikai működést éppen lelketlenségeért *psittacismusnak* hívnak.¹⁾ (*Psittakos* görögül *papayályt* jelent.)

¹⁾ Minő tévedésbe eshetnek e részben még kitűnő elmék is: bizonyosság rá Jacotot és Condillac. Amaz azt javasolja: » *tanuljkönyv nélkül, mielőtt értenéd.*» A betanult Télémaque szövegét a gyermek csak utoljára érti meg, holott az értetlenség a tanulás örömeinek *előre* útját állja. Condillac pedig nyolc éves növendékével tízszer olvastatja el Racine műveit, s ezzel tömérdek nagy áldozatot hoz az «emlékeztet javításának»; de hogy valóban javul-e ily eljárással? — talán fölösleges is kérdezni.

A puszta szó-emlékezet lehet egyáltalán nem értelmes emlékezet, mert meddön hagyja az ítéletet. Perez oly tanuló leányokról: emlékezik, kik Racinenek egy-egy tragoediáját el tudták egyhuzamban mondani; de ha rólok valamilyen magyarázatot kérdeztek, badarságokat beszéltek. Az ítéletnek és érzéseknek azért is hasznos a tanulmányokkal társulniok, mert segítik őket gyökeret verni és felújulni: teljes szint és ízt adnak reájok. És ezáltal lesz az emlékezet a termékeny tudás bölcsőjévé. Ügyetlen tanító az, a ki beéri azzal, ha növendékei a leckét szórói-szóra betanulják, elmondják, és engedi, hogy aztán a felejtés sírjába temessék. Ily tanulás mellett az iskolák *csupa kitűnő* ifjai a társadalom bukottjai számát szaporítják, mert elméjük az iskolából távoztuk után csakhamar Íratlan táblává, szellemök kiszáradt csatornává lesz, holott élő forrást várna belőlük az élet.

Erre az egyoldalú gyakorlásra mondhatta Locke, hogy egyáltalán nem javítja az emlékezetet. «Egész oldal latin szövegnek a betanulása szintúgy nem teszi alkalmassá az emlékezetet egyébnek a megtartására, mint a hogy egy ólom lemez azért, hogy ráírtak egy mondatot, nem fog más jegyeket hívebben megtartani. Ha az e fajta gyakorlat edzené az emlékezetet, és javítná tehetségeinket: a színészeknek okvetetlenül a legjobb emlékezetűeknek és a legjobb társalgóknak kellene lenniök.¹⁾

1. *A tanuló emlékezetének legtermészetesebb segítői az érzelmek izgalma (emotió) és az értelmes rendezet.* Az érzelem rövid időn segíti arra a figyelmet, a mit különben csak nagyon hosszú időn bírna elvégezni. A vízcsőppnek talán egy félszáz esztendő kell, hogy a kőben oly üreget vájjon, melyet egy gőzerővel hajtott fúró néhány másodperc alatt elvégez. Amaz a paradigma tanulás lassan haladó, egyhangú módja; emez életünk legnevezetesebb eseményei állandóan emlékezetessé tételének a módja. Amaz az örökösen ismétlődő gyenge benyomások, emez a mély benyomások és erős társítások módszere. Amaz költséges, drága, mert sok időbe kerül; emez gazdaságos, mert rá kevés idő kell.

¹⁾ *Some thoughts on education*, ed. Quick. 154. 1.

Hogy a kedv-érzet kellemesen izgatja a figyelmet és emlékezetet: mindennap tapasztaljuk. Egy negyedfél éves kis fiú jobban felismeri a színeket, számokat és az abéce betűit, ha mosolygó hangon kérdezzük: ellenben a komoly arc láttára, még ha nem fél is, ötöl-hatol vagy össze-vissza beszél. Egy hat éves leányka jobban megkülönböztette a dolgokat, gyorsabban megtanulta s tovább megtartotta, ha valamivel idősb nővére szemével, szavával bátorította.¹⁾ Általában a monitori vagy váltakozó rendszernek (melyet Bell és Lancaster vittek volt be a múlt száz végén Angolországba, s mely a prot. intézetekben máig is fenmaradt) jellemző vonása az az őszinte vágy, hogy egy-egy idősebb növendék egy kisebb növendék figyelmét minden módon felköltse, a mit a korbeli közelség következtében köztük könnyen keletkező rokonszeny érzete megkönnyít. Innen van az is, hogy a kedvelt tanárnak a tantárgyát is szeretik és kedvvel tanulják a növendékek. A példa tartós hatását, emlékezetességét szintén a felköltötte érzelmek hódító erejének tulajdoníthatni, valamint a példa hatására az iskolában önkényt támadó verseny is, tanuló társai közepette, mintegy megkészezezi, megsokszorozza, egyszóval teljesen fölhevíti a növendék értelmi erőit, melyek pl. házi nevelés alkalmával jórészt petyhüdtek vagy lappangók maradtak volna. Önkényt értetik, hogy a kedv-érzet a tárgy iránti érdeklődéssel jár, s nem a tanulónak játékká átalakításával.

Az érdeket sokféleképp költhetni fel: Rokonszenves, mosolygó benyomásokkal, mint a hogy az óvodák és gyermekkertek teszik, hol a gyermek dal, zene, rím és rhythmus kísérettel és ismétléssel szokja meg érzékei használatát és az első képzeleire emlékeztet. Felkölthetni továbbá a színes fali táblákkal, történelmi, földrajzi, állattani stb. tankönyvekbe nyomott képekkel, természetrajzi gyűjteményekkel, aesthetikai gyűjteményekkel, melyek arra valók, hogy lássák el az elvont tanulmányokat az élet színével, ízével és mozgásával, a tanulót a kedv-érzetével s vele kapcsolatos kellemes (mondhatnók: emótiói)

¹⁾ Perez. *L'enfant de trois à sept ans*, 47—8. 1.

emlékezettel. Továbbá a tanár szép előadása, a tankönyv szép nyelvezete, szintén hathatós eszközei a figyelem és az érdeklődés fölkeltésének.

A most említett tényezők közt kétségkívül páratlanul áll a tanár élő szava. A lelkes mester magyarázata delejező hatású a növendékek érzületére. Valóban, ha a tanító érdeket tud kelteni a száraznak látszó tárgy iránt is, művészszerű lesz, növendékei szívéhez férközik, s ha nekik alkalmat is ad ismereteik alkalmazására (legyen az nyelvtani lecke avagy régi írók észjárásának a mai észjárással való összehasonlítása) avagy érdekes társításokra: szívek is közbeszól, s emiékézetők biztósítva van. Ha — úgymond Müller Miksa — a növendéknek megmagyarázzuk, hogy pl. a francia nyelvben a jövő időt miként alkották, s hogy *je parlerai* (beszélni fogok) eredetileg «nekem beszélni van»-t *j'ai parler*) jelent, szemök csak úgy ragyog az örömtől. Kezdetben furcsának tetszik, de csakhamar belátják, a biz⁷ úgy és nem másként alakulhatott, s aztán nem egy könnyen felejtik el. Vagy vegyük az ókor történelmét. Az Amasis, Cambyses, Croesus stb. neveit s ezekhez hasonló száraz dolgokat tárgyaló tanító olvassa el Ebers tanárnak «Egy egyiptomi királyleány» című regényét. Igaz, hogy regény, de szerzője kitűnő egyiptolog, s megmutatja, hogy az igazi tanultság miként lehel életet még a holt csontokba is. Vagy vegyük a növénytant. A puszta növénygyűjtés és a nevek bemagolása itt is csakhamar fárasztó kezd lenni; de mutassunk rá a mezők liliomaiban rejlő bölcseségre, s kis szívek hangosabban íog dobogni. Tegyük úgy, mint Cowel cambridgei tanár, híres sanskrit bűvár, egyszersmind szenvedélyes botanicus, ki gyermekeit a rózsakehely öt levele magyarázata közben figyelmeztette, hogy a levelek kettejének mindkét oldalán egy sereg pihe van, a más két levél nem pelyhes, s az ötödiké csak félfelől az. Ez a berendezés arra való, hogy a pehely, a leggondosabb háztartási elvek szerint, őket mindentől megóvjja. A gyermekek ezt nagyon érdekesnek találták; s érdeklődésök a hevülés fokozódott, midőn atyjok elmondotta nekik azt a verset, melyet a özépkori szerzetesek erre a tüneményre írtak s mely emígy szól

Quinque sumus fratres, sub eodem tempore nati,
 Sunt duo barbati, duo sunt sine barba creati,
 Quintus barbatus, sed bárba dimidiatus.
 (Ötön vagyunk testvérek, mind egy órában születtek,
 Kettőnk álla pelyhes, kettőnké nem az,
 Ötödikünk álla félfelől csupaszs.)

A gyermekek ily módon nemcsak a természet műhelyébe pillantanak be, hanem a középkori kolostorok sötét fülkéibe is és belátják, hogy gyakran ott bukkanunk bölcseségre és költészetre, a hol legkevésbé várnók. Ekként a tanító mesteri magyarázata következtében a tantárgyakhoz sok érdeklődés, sok kellemes érzet, sok becses társítás fűződik, s ebben rejlik a tartós emlékezet és haladás nyitja.

2. Az ismeretszerzéssel olyformán vagyunk, mint gyermek a kavicsgyűjtéssel. Elsőben mindenfélét összeszed, majd hogy a nagy tehertől szabaduljon, elhányja egy részét s kiválogatja a megtartásra legalkalmasabbakat. Rendszerint minden új ismeretkörben sajátítunk el fölöslegest, s csak aztán kezdjük kiválogatni az értékest. A kiválogatással együtt jár a nem alkalmas részek mellőzése, elfelejtése. Tehát a jó emlékezés és tanuláshoz tartozik a *felejtés* is. E végre igen alkalmas a *kivonat-készítés*; ha egy könyvből kivonatot készítünk, megtartjuk főbb vonásait s elfelejtjük egyes részei színezetét.

A kiválasztás és a kiválasztott részek rendezete megkönnyíti a megtartást és a fölújítást, tehát annál fogva a tanuló gyorsan megtanul és sokáig megtart valamit. Tanúságosan illusztrálja ezt Legouvé, midőn elmondja, hogy ha egy oldalnyi prózát vagy költeményt kell betanulni, hogy könyv nélkül felmondhassuk, nem szórói-szóra, sem sorról-sorra menve kell betanulni. Ezt a kis tanulók teszik; de nagyon roszzszül teszik, mert sok idő- és erővesztésbe kerül. Legrövidebb mód az egész darabot lassan és értelmesen végig olvasni, s nem a szókra ügyelni, hanem elsőben is a darab szerkezetéről, az eszmék egymásutánjáról adni számot. Ezalatt a körvonalok megragadják a figyelmet s a darab épülete az emlékezetbe vésődik.

E helyett a tanuló könyv nélkül tanuláskor rendszerint gépi munkát végez; ismételt egy-egy mondatot húszszor is, míg

az agyvelőbe beíródik, mint a hogy a szöveget beveri a kalapács. Ez az ajkak és a szók munkája, melyből hiányzik az értelem. Éppen az ellenkezőt tedd. Hadd legyenek emlékezeted segédei: a reflexió, az ítélet, a bíráló, a bámulás; A mondat tanuláskor jegyezd meg szerkezetét; a szó betanulásakor jegyezd meg helyét, értékét, erejét, hangsúlyát, csengését, mert csengésével beíródik a fülbe is, az elmébe is. Ha költemény a darab: vess számot a rhythmussal és rímmel; s ha a kifejezések szépsége meglep, az a szépség mintegy aranyzöggel veri be emlékedbe azt a kifejezést, azt a fordulatot. Innen van, hogy ha évekig nem gondolunk is az ekként megtanultakra, azt tapasztaljuk, hogy az a módszer, mely tanulni segített, emlékezni is segíteni fog. Az okoskodás, az érzés, a kritikai szellem — első munkád segédei, megkönnyítik azt a másikat (a fölkelést) is; a nagy körvonalak újjászületnek elmédben; a részletek beleolvadnak lassanként az egészbe, még a hallásod is meghozza a maga emlékezeti részét; a szók és mondatok is, mintha felismernének, törekednek emlékezetedbe jutni és ajkaidra jönni. Ekként ezeknek a dolgozó társaknak a segítségével elmédben újra felépül a darab.¹⁾

Hogy a gyermek általában könnyebben tanul verset, mint prózát, onnan van, mert a versben, a költői *alakhoz* fűződik a gondolat (az ifjú emlékezete pedig az alakokra fogékony), holott prózában a gondolat logikai menete lévén uralkodó, azt kell figyelemmel kísérni. De bármit tanuljunk, haladásunkat a tanulmányban azzal biztosítjuk, hogy értelmünk eldobja a fölöslegest, tehát mindazt, a mi csak megterhelné az elmét, s kerékkötője lenne a gondolkodásnak; a fölöslegességekkel (lommal) megterhelt és rendezet hiányában szenvedő emlékezet, az úgynevezett teherhordó (portatív) memória, mely szabadítóként várja az ítéletet. Kitűnő jellemzéseket találunk erre Shakespeare műveiben; példának okáért Romeo és Júliában (I. felv. 3. sz.), midőn a dajka Capuletnének elbeszéli Júlia életkorát:

— De mondom, hogy Vasas
Szentpéter éjszakáján tölti be

¹⁾ *La Lecture en Action*, 138—9. 1.

A tizenégyet. Esküszöm, hogy akkor.
 A földrengésnek most tizenegy éve,
 S épen az nap — óh be jól tudom,
 Sohsem felejtem — választám el őt,
 Emlőmre épen ürmöt kentem, és
 A galambdúcnál ültem, az napon
 Nagysád, az úrral, Mantuába' volt
 — Hejh, *jó fejem van!* — Aztán a hogy mondtam,
 A mint az ürmöt emlőm bimbóján
 Megízlelé, keserű volt neki! —
 A kis bohó csak ferdén nézett rá
 És elbocsátá kisedet ajkiról.
 Recs! a galambdúc! Én, vesd el magad',
 Nem kellé üzni, úgy futottam. — Ah,
 Ennek tizenegy éve. Akkor állt
 Magába' már, sőt, úgy ödöngve, járt is
 Minden körül; ép azelőtti nap
 Zúza be a fejét. Szegény uram
 — Nyugaszsa ég, tréfás ember vala —
 Fölkapta a földről: «Ejnye nő, aszonygya,
 Hát arkra estél!?' stb.

Az ily aprólékos és egymással oksági kapcsolatban nem álló tényekre emlékezés hasonlít a sóval terhelt öszvérhez, melynek terhe tönkre megy, midőn a legelső folyamon átgázol. Ez a teherhordó emlékezet, a dajka elméjének az aprólékos eseményeket rendezet és ítélet híjával való föllelevenítése: valószínűs gyermekes emlékezet, és sok igaza volt Rousseau-nak, midőn azt monda, hogy Ítélet (azaz *logikai* kapcsolat) nélkül a gyermeknek nincs emlékezete, csak észrevétele. (Émile, II. k.) Az aprólékosságokat híven emlékezetben tartó gyermekre is elmondhatni a Júlia dajkájával, hogy «jó a íje», de csak amolyan «dajka»-szerű az emlékezete. A nevelőnek gyógyítnia kell az ily emlékezetet lépésre és rendezésre szoktatással.

A tudományos haladásnak és feltalálásnak szintén a kiválasztás és a rendezet a föltétele. Hiszen mi egyéb a fetalálás (inventio), mint az a tehetség, hogy elménk az előtte lebegő számos lehetőség közül kiválasztja az alkalmast, s eldobja vagy gyorsan elfelejti a nem neki valókat? ») Ritka eset, hogy a

¹⁾ V. ö. W. Whewell, *History of the inductive Sciences*, I. 318. 1.

feltalálásra vagy fölfedezésre annyi eszme vagy tény kelljen, a mennyi az emlékezetet megterhelje. A nagy feltalálóknál az emlékezet azt a hasznos szolgálatot tette, hogy nekik néhány eszmét szerencsés kapcsolatban szolgáltatott. Ezt látjuk Priestleynél, Franklinnál, Shakespearénél. Emlékezetök nagy volt, de az ész alárendelt szolgálja: tárnokmester, ki a tapasztalat kincsét bevette és gondozta, de a kellő időben elé is adta. Franklinnál meglep a megfigyelések különfélesége, s hogy emlékezetét ne kelljen velők terhelnie, azokat lejegyezte. Így történt, hogy a legfontosabb fölfedezés is emlékezetének aránylag csekély erőfeszítésébe berült. Egyik barátjának arra a kérdésére, hogyan jött rá a villámlás és a villamosság azonossága fölfedezésére, feleletül elküldötte naplója kivonatát, melyben kísértményeire rövid észrevételeket is tett, szerényen megjegyezvén, hogy a gondolat oly természetes volt, hogy bármely kutató elme rájöhetett volna. ^{x)})

Tegyük tel, hogy Franklin a helyett, hogy e jegyzeteket írta volna, eszében tartja mindama kísértményeket, melyeket valaha a villamossággal tettek; sőt e mellett még emlékezetébe véste volna az összes kísértményezők elméletét és életrajzait: ugyan mi hasznát vehette volna mindezeknek? Nem kellett volna-e emlékezetéből egy csomó szükségtelen lomot kirekesztenie, hogy a zavaros tömegeből a naplójában említett tizenhárom hasznos megjegyzést kiválaszthassa; és akkor is kérdések kérdése, hogy ki tudta volna-e éppen a legjavát választani?

Az emlékezet munkájával nagyon gazdálkodunk, ha kitaláljuk, hogy mi a fontos és mellőzzük a jelentéktelent; egy szóval, ha a növendéket gépies társítások helyett logikai kap-

¹⁾ íme a kérdéses naplójegyzések: «A villamfolyam a következőkben egyez meg a villámlással: 1. Fényt ad. 2. Fénye színes. *t-i.* Görbe irányú. 4. Gyors mozgású. 5. Vezeti az érc. C. Kitöréskor zajt csinál. 7. A vízben vagy jégben megáll. 8. Szétbontja a testeket, melyeken átmegy. 9. Összetöri az állatokat. 10. Megolvasztja az érceket. 11. Megtüzesíti a gyúlékony testeket. 12. Kénszagú. 13. A villamos folyadéknak vannak vonzó pontjai. Nem tudjuk, vajon ez a tulajdonság megvan-e a villámban. Mint-hogy azonban megegyeznek az összehasonlított vonások mindenikében, nem valószínű-e, hogy ebben is megegyeznek? Kísértsük meg »

csőlátók alkotásához szoktatjuk, mert a jól rendezett képzet és eszmekepcapcsolatok lelki életünk egységének és állandóságának a képviselői, nélkülök az örökösön folyó, hullámzó érzések zsákmányai lennének. Az *előzmény* és *következmény*, az *ok* és *okozat*, a *cél* és *eszköz* kapcsolataiban a gyermek merőben újonc s e miatt érzései szeszélyes útján jár. Az ily rendezeten alapuló okoskodás ennélfogva nagy támasza az emlékezetnek még a legjelentéktelenebb esetekben is. Ha pl. a gyermek eltévedt kalapját keresi, legkönnyebben úgy emlékezik rá, hogy hová tette, ha utolsó kimenetele okára gondol, a mi sok más körülményt is eszébe juttat, pl. hogy kiment a rétre labdázni, hogy akkor esős idő volt, hogy kalapja megázott, s hazajövet a konyhán hagyta száradni, a helyett, hogy rendes helyére akasztotta volna.

Csekélységnek látszhatik ez az eljárás, de sokszor alkalmazva eredménye a logikai kapcsolatok (az előzmény és következmény, az ok és foganat vagy okozat) szálainak íürkészése, legbecsesebb értelmi megszokásaink közé tartozik, mely az ifjút sok hamis fogalomtól és sok előítélettől megóvjá. Megszokja ezzel mindenből a figyelemreméltó részek kiválogatását, ítélő ereje lassanként úrrá lesz emlékezte fölött, holott máskülönbén a tömérdek fölösleges adat betanulása és megtartása miatt emlékezte fölfalná vagy elnyomná ítéletét, a mi gyakori eset a tudomány vagy irodalom falánkjainál.¹⁾ Minden tantárgyban van elve a társításnak és rendezetnek, melylyel lassanként megbarátkozik elménk, de a melyet nem szoktunk azonnal fölfedezni. A bölcseletben és költészetben a hasonlóság, a történelemben és természettudományokban az ok és okozat, előzmény és következmény, mathesisben a szükségképpi függés: melyek sokszorosan megkönnyítik az emlékezet dolgát; t. i. elefelejtethsz egyes szókat vagy képzeteket, de ítéleted biztosan felhajtja őket, mint vadász a vadat.

A logikai kapcsolatok keresésére szoktatott elme mindenben keresi a hasonlóságot vagy az eltérést, s a mely dolgok-

¹⁾ Ismeretes *Hardouin* XVII. százbeli, emlékező tehetségéről híres (de ítélő erő dolgában) szegényes jezsuita sírírata. *Hic jacet vir bonae memoriae expectans judicium* (szójáték; «várja az (utolsó) ítéletet.»)

ban a fentebbi kapcsolatokat meg nem találja, ott a pusztán analógia, a részben való hasonlóság, sőt néha az ellentét is tájékoztatja. A tények és a képzetek hasonló vagy eltérő vonásainak észrevétele mindig a figyefem összpontosítására, elválasztásra, osztályozásra, társításra sarkal, az pedig, mint látuk, emlékezetünk váza, emlékeink állandóságának biztosítója.

A rendezet nagy mestere a *tanítás* is. Valamit tanítani annyi, mint másodízben megtanulni, mert nemcsak pontos felújításra (*reproductio*) sarkal, hanem a tények szemes megvizsgálására és olyatén kapcsolatára, hogy azokat magunk világosan és rendezetten látván, a növendékekkel annál könnyebben megértethessük, elméjükbe annál jobban bevészessük. A közlendő ismereteket magunkban újjá öntjük, újból idomítjuk, hogy azokat a növendék elméjében alakot ölteni segítsük. Tudásunk közlésekor tapasztaljuk igazán, hogy mily tartalmú szellemi kincstárunk, s hogy mi e kincsek közt a valódi és mi a hamis?

A tanítással és megértéssel járó sokoldalú érdeklődésnél fogva a tantárgy az igazi tanítónak elvégre húsává és vérévé lesz, melylyel nemcsak emlékezte szövődik össze, hanem érzülete, cselekvése, magaviselete, egész lénye. Coelestinről jegyzték fel, hogy a mely nap a színpadon királyt játszott, közönséges ételt nem evett; Tóth József pedig, egy másik elsőrangú drámai színészünk, a mely nap Moliére fősvényét játszta, nevének nem adott pénzt a konyhára. Mindkét művész nemcsak könyvnélkül tudta, nemcsak emlékezetébe véste szerepét, hanem érzületébe is; nemcsak fejével tanult, hanem szívével is. Innen is kitetszik az emlékezetnek értelmi és erkölcsi életünk egységével való mély összefüggése, a mit a tanulásra vonatkozóan így fejez ki a latin közmondás: *abeunt studia in mōres* (erkölcsi alkatrészünké lesz a tanulmány.)

3. Az *ismétlés* is nagy segítője az emlékezetnek. Az iskolai ismétlések és a velők kapcsolatos kérdések célja, hogy az elmét a passiv megtartás állapotából az értelmi szerzemények *activ* fölújítására serkentsék, s hogy az iskolai mesterséges rendezések (leckék, feladatok s formulák) gyenge benyomásait erősítsék. Az ismétlések továbbá arra valók, hogy a tanár

vezetése mellett új meg új kapcsolatok alakuljanak a tantárgyakban, hogy közejük mind több-több értelmi világosság férközzék. Mint a hogy a kezdetben nehéz testgyakorlatokj sméltés, gyakorlás következtében könnyűekké lesznek, szintúgy van a dolog az értelmi szerzeményekkel. Kivált a nyelvtanulásban szükséges okvetetlenül az ismétlés, vagy gyakorlás, míg az elme oda jut, hogy könnyen, minden nagy erőfeszítés nélkül működjék. Százszor meg százszor hallja a gyermek a környezetében levőktől az *apa*, *anya*, *testvér* elnevezéseket, s elvégre annyira társulnak képeik a szókkal, hogy az *apa*, *anya* látásakor fülében is megcsendülnek a képekkel egybeforrt szók. Az egyéb tárgyak ismeretében is akként bővül a szótára, hogy képeikkel a megfelelő szókat addig társítja, míg elvégre végképp megragadnak emlékezetében. Mint, a hogy a szeg többszöri kalapácsütéssel megy a falba, szintúgy a szók is csak sokszoros ismétlés útján jutnak az emlékezetbe. Hasonló módon tanuljuk az idegen nyelveket is. Minő könnyű a németnyelvben jártas ifjúnak egy magyar mondatot rögtön németre fordítani; ellenben minő nehezen tudta iskolázása kezdetén azt a míveletet végrehajtani. Sok ismétlés kellett rá, míg odajutott «észgépe,» hogy a képzetek elgondolását nyomon kísérje a megfelelő német kifejezés. Az ismétlés eszközi, hogy idő folytán a német szók az illető anyanyelvi képzetekkel, mintegy titokszerű láncsal összekötve társulnak. Addig s addig kell a kétféle elemnek egymással társulni, míg a beszéd és gondolat teljes fusióra lépnek, úgy, hogy egyik alkatrész magával viszi a másikat: az értelmi elem felvillanását nyomban követi az idegen hang zengzete, mint, a hogy a zongorajáték alkalmával a hangjegyek láttára gépiesen következnek a nekik megfelelő ujj mozdulatok, kézfogások. Az emlékezet így lesz megszokássá, midőn a tanuló az elejébe adott, vagy maga kigondolta mondatot minden késedelem és habozás nélkül oly ösztönszerűen öltözteti az idegen szók ruhájába, mintha anyanyelvén beszélne. Csak hosszú gyakorlás alapján hatolhat be az ifjú a szellemnek abba a laboratóriumába, hol, mint ősi nézleteink műhelyében, készülnek nyelvalakjaink mintái (pl. hajlítási típusok), s honnan képzeateink

nyelvalakokkal (szókkal) felöltöztetve bocsáttatnak világgá. Így lesz a nyelvtanulás oly disciplina, mely a tanuló elméjét vert nyomon való járásra kényszeríti; az ismétlés által a dolgok képzetek kapcsolatait reprodukáltatja s a tanulmány minden részét fokozatosan megélelénkíti. Egy nyelvet tanulni tehát nemcsak annyi, mint a nyelv elemeket elsajátítani, hanem annyi, mint ismételt emlékezettel azt a ténycsoportot egyéb szerzeményeinkkel benső kapcsolatba hozni, egy szóval gondolatunkkal megtartani.

Tagadhatatlan, hogy vannak az ismétlésekben mechanikai elemek is. «A ki — úgymond Blackie — nehezen bír ráemlékezni, hogy a sanskritban *Déva* Istent jelent, ismételje napjában hétszer, vagy hetenként tízszer és nem fogja elfelejteni. Tehetéseinknek, mint a lassú ígás baromnak, alkalmilag ostor kell, mert különben nem működnek.»¹⁾ Könyv nélkül kell betanulni a nyelvekben a szókat, ragozási alakokat, mathesisben a geometrikai tételeket, földrajzban a hely neveket, a történelmi főbb események évszámait, a földtani alakulatok neveit, s vegytani képeket stb.; de az arravaló tanár a tanulás fáradságát azzal fogja enyhíteni, hogy a nevezett alaptételeket sok rendbeli társhoz és alkalmazás központjává teszi; Ítéleti működésekkel veszi körül s ekként szarazsá gúkat elfelejteti, s a mi fő, azokat szüntelen az értelem magaslatán tartja és nem engedi, hogy mint puszta formák és adatok gépies emlékezeti részekké süllyedjenek. A költemények: Vörösmarty, Arany eposzai, vagy a Zrinyiász egyes betanult énekei felmondásakor szintén rászoktatja a növendékeket, hogy számot adjanak saját szavaikkal a bennök foglalt tényekről és gondolatokról; hogy tudjanak ne csak szót szóhoz, hanem gondolatot gondolathoz és tényekhez fűzni s saját szavaikkal kifejezni.

Annálfogva, hogy az elme az ily ismétlésekben és társításokban tevékeny részt vesz, sokat edződik és javul; hiszen az egyes tantárgyak alaptételeibe élő érdeket visz be, vagy beleéli magát a költői észjárásba, s gondolatait a maga felfogása

¹⁾ *On Self-culture*, 20. 1.

szerint csoportosítja. A költői gondolat kész épületét szét rombolja s helyette mást épít (nova diruit, alia aedificat), a geometriai tételeket pedig a reflexió megvilágítása mellett mutatja be. Különösen a receptív elméjű növendéknek van nagy szüksége erre az eljárásra, mert természettől fogva nagyon hajlandó a közönyösségre, az emlékezet szerzeményein való élődésre s félgtz újabb combinatióktól. Ha a tanár nem szorítja őt értelmi erőfeszítéssel járó ismétlésre, a megszokott úton való gondolatlan járás miatt elpetyhüdik ítélő ereje, s az emlékezet elhatalmasodása miatt, értelméből kireked a gondolat. És azt azért is tenni kelhx mert az ítélettel párosult emlékezet ment meg a tanulásbeli hirtelen elfáradástól, a túlterheléstől és a vele járó csömörtől. Éppen abban áll egy másik hasznuk az ismétléseknek, hogy megkönnyítik az újabb szerzeményeket, tehát az egyes tantárgyakban való eléhaladást.

Ha az iskola az ismerettárgyakat túlságba viszi, eléáll az emlékezet túlterhelése, mely lehetetlenné teszi annak javulását. A túlságos sok társítás csupán növeszti az emlékezetet, de nem míveli. Mentől többet termelünk egy kertben, annál szükségesebb a gyomlálás, az irtás, a nyesegetés; az emlékezet a kerthez hasonlít, csak annyi társítást kell meghagynunk, a mennyi elegendő ismeret-alap lesz az Ítéletre, a képzeletre, az okoskodásra, mint magasabb értelmi működésekre. Az emlékezet túlterhelése éppen ezekben a magasabb működésekben tesz kárt. Tehát a földrajzban, történelemben, avagy a nyelvekben igen sok ismeret-anyaggal túlon-túl való terhelés útonállója lesz a növendék elméje tovább-fejlésének s a tehetségek fejlődésbeli összhangjának.

4. Szólnom kell végül azokról a mesterséges forrásokról is, melyekkel az emlékezet működését meg akarják könnyíteni, s melyek mnemonica, vagy mnemotechnica néven ismeretesek. Az u. n. *sám-szók* (mots-chiffre) a nevek és számok megtartására az emlékeztető pontok és helyek s névsorok megtartására a *rhythmusos módszer*, a *hangtani analógiák*, (kezdő betűk megtartása), a *graphicus eljárás* stb., a dolgok közti viszonyok megtartására azért hiányosak, mert kevésbé fegyelmezik az elmét

s csak a látszatra valók, mint az eróművész mutatványai; az eszmék természetes kapcsolatait és a dolgok valódi viszonyait oly önkényes combinációkkal és mesterkéltsymbolumokkal helyettesítik, melyeket éppen mesterkéltségek miatt gyakran sokkal nehezebb megtartani. Ebbe a categoriába esnek az emlékeztető versek (*versus memoriales*); rendesen volt bennök egy csomó pótlék, vagy töltelék, melyekből néha csak egy-egy furcsább sor maradt meg a tanuló elméjében, pl. «*Ónos a számár, mely oly jól énekel.*» Hogy a többi részét elfelejtette az ifjú, természetes, mert azok úgylis azt a fölösleges részt alkották, melynek terhétől, mint láttuk, éppen meg keli szabadulni az elmének. Minő nevetséges és fölösleges az a tudás, midőn a növendék egy történelmi alak (pl. Hunyadi László) emlegetésekor azt feleli, hogy Hunyadi a kézikönyv 54-ik lapján fejeztetik le s mennyivel könnyebb megtartani a tényeket, oki egybefüggésök-nél fogva, vagy néha a nagy nevek esetleges összetalálkozásánál fogva; mint midőn pl. arra emlékezünk, hogy Plató 20 éves volt midőn Sokrates a méregkehelyt kiitta, s hogy Aristoteles — Plató tanítványa — tanítója volt Macedoni Filep nagynevű fiának, vagy hogy Locke János Bacon halála után hat évvel s Spinoza születése előtt három hónappal született (1632.)

Az az igazi mnemotechnica, vagy emlékezés mestersége, mely mesterséges támasz helyett a természetes kapcsolatokat, a tények solidaritását, a dolgok módszeres egymásutánját keresi. Nélkülök a rímbe szedett nevek és kezdő vagy végző szók is csak gyötrik az elmét, mert mindig legjobb lesz az igazán megfigyeltet, az érdeklőt és a rendezettet emlékezetben megtartani, mint a mnemonica «olvasójára» felfűzött, és gondolat nélkül elészámlált symbolumokat.

A mnemotechnikának egyik nagy baja, hogy az írott szóknak, a beszéd-hangok jelvényeinek új symbolumokat vagy jelvényeket alkot. ») Olvasáskor még súlyosodik a baj, mert

¹⁾ Pl. Ezt a tételt: *XI. Lajos uralkodása tragédia volt*, a tragédia jele 1461 szemlélteti: t. i. 1 jelent $t = t$; 4 —*r-et*; 6—*g-ét* és 1 = *d-ét*; együtt trgd. (tragédia) s 1461 egyszersmind *XI. Lajos uralkodásának kezdő éve.* (L. erre Guyot-Daubés: *l'art d'aider la mémoire*, Paris 1889. 57. s köv. l.

elsőben a symbolumok szóalakjaira kell emlékeznünk, csak aztán nekik megfelelő képzetekre. S ha e szóalakok eszünkbe nem jutnak, hiába való minden fáradság.

Ebből foly az a további és nagyobb hiba, hogy a mnemonica kitépi a képzetet a nézlet, a megfigyelés földjéből, elszakítja a szókat éltető elemöktől: a képzetektől, a fogalom és érzés körétől, s hogy független létüekké tegye, elviszi az értelemnek mintegy sarkvidékére, ködös és fagyos tájaira. A mnemotechnikának csak kivételes esetekben vehetni hasznát. Hatása ártalmas, mert több kárt tesz az emlékezetnek, mint a megnyit használ azzal, hogy természetes gyengeségét szánandó gyarlósággá változtatja; s ha egyszer megszokja a mesterséges és természetes jegyekre támaszkodást, végkép ellustul. Fortlage megjegyzése szerint: «a ki magának mnemonikai képzelet-épületet húz, jól vigyázzon, hogy kellő alapot is vessen, mert egy indulat forgószele az egész épületet felszerelésestül felforgathatja és elsöpörheti. A mnemonikával úgy van a dolog, mint a korcsolyázással: a korcsolyázóval egy gyalogos sem bír versenyezni; de kitaró gyakorlás hiányában a korcsolya csak teher és nagy akadály a lábnak.»¹⁾ A mnemonika, ha módszerré tesszük, a dolgok természetes kapcsolatait mellőzve, elménkre kettős terhet ró, mely annál súlyosabb, mert mesterséges és bizarr képei és a nyugodt tudományos gondolkodás egymással ellenséges lábon állanak.

Fejtegetéseink befejezéséül emeljük ki a következőket:

1. Az emlékezet lelki életünk egysége és állandósága képviselője s az erőfenmaradás következménye. A gyermek lelki egysége alakulóban lévén, emlékezete is más, mint a felnőtté. A benyomásokra való nagy fogékonyságánál fogva nála a jegyek és képzetek gyűjtése a fő, ellenben a felnőttnél a képzetek közt levő viszonyok és kapcsolatok kitalálása.

2. Az emlékezetnek sok a változata, s mindannyian az érzékek ben termett erőitől függenek. Az egyén általános emlékezete részletes emlékezetei szövetségéből vagy fusiójából ered,

¹⁾ Fortlage, *Acht psychiolytische Vorträge*, 72. 1.

oly formán, hogy közülök egyik túlnyomó lesz. Általában az emlékezet gazdagsága és egysége nem benyomások és képzetek gyűjteményében áll, hanem a jól rendezett és íelűjulásra kész képzettársításokban és eszmekapcsolatokban.

3. Ezek a társítások, kapcsolatok, az egyéni bentermettségektől eltekintve, függenek a megfigyelésektől és a beléjük vitt érdektől; de szövetségre lépnek lelki életünk más tényezőivel, az érzelmekkel, gondolkodással, az akarattal is, s akkor jellemünk építőmesterei, erkölcsi életünk egyöntetőségének állandó támaszai.

4. Tanulni több, mint csupán megtartani, azaz annyi, mint valamit sajátjává átalakítani, s rá mintegy belső *legyen világosságot* mondani, mely fényt vet az ismeretanyagra s azt a könnyed felűjulás készségével látja el. Így alakul át erővé az emlékezet, a mi régen teher volt. E szerint:

5. Az iskolai nevelés feladata az emlékezetet holt tőke helyett oly erélylyé tenni, mely mélyen összefűgg a növendék szellemi élete legjavával: gondolkodásával, érzületével, magaviseletével. E végre szoktassuk rá a növendékeket, hogy a dolgokat különböző oldalról figyeljék meg; vezessük megfigyeléseiket, de hagyjuk meg nekik a fölfedezés örömét, mely megkészszerzi kedvöket, meghatja elméjüket, s abban mély nyomokat hagy.

6. Az emlékezet nagy segítője a felejtés, a mi egyet jelent a legkiválóbb benyomások, viszonyok és kapcsolatok kiválasztásával és csoportosításával. A felejtés ekként nem csak levegőt és világosságot ad az értelemnek, hanem beviszi az emlékezet körébe a bölcs gazdálkodást, megkönnyíti terhét, kiméli erőfeszítését, sneki a legjelentékenyebb eredményeket biztosítja.

7. Nyilvánvaló a nagy eltérés az emlékezet régebbi és mai felfogásában. Régen raktárnak tartották, ma értelmi és erkölcsi életünk egységének és folytonosságának a képviselője. Más szóval a növendék jelleme, ha férfi kort ér, a társítások bonyolult rendszere eszközölte erőfenmaradás mutatója leszén, azaz az ideg- és vérrendszerbe, az érzületbe és akaratba íródott, de rég elfelejtett gondolatok és cselekedetek visszhangja vagy képmása-

XXVIII-İK FEJEZET.

A képzelet és nevelése.

I.

A képzelet az emlékezetből indul ki s annak mintegy kiegészítője. A képzelet — úgymond Lewes — a képek logikája, mint a hogy az észrevétel az érzéketek, s a fogalom a jegyek logikája.¹⁾ Az emlékezet talaján működik, de tőle nagyon különbözik. Az emlékezet a múltat ébreszti fel, a képzelet a múltat, jelent és jövőt öleli fel; amaz kölcsönöz, emez terem; jelleme egyiknek a szolgáltság, érdeme a hűség, a másiknak jelleme a szabadság s érdeme az eredetiség.

Emlékképeink idővel sokat változnak. Az új meg új benyomások hatása és háttérbe szorulás miatt elszíntelenednek, elporosodnak, egyes részeik kihulladoznak, mint a hogy egy régi fénykép vagy kézirat vonásai kitörlődnek, sőt a megmaradtak más képeket, más alakokat mutatnak. Ezeket tisztogatja, színezi, felújítja (restaurálja) a képzelet, az az értelmi működés, mely megifjítja, élénk színekkel jeleníti a tárgyak képeit, érzéseinket stb. Az anyag, melyből alakít, a tapasztalaté, de bele mindig elevenséget, színt és életet önt. Innen van, hogy némelyek a képzeletet kiegészítő értelmi működésnek tartják. Ezt a kiegészítést mindig teszszük látás közben is, mert pl. olvasáskor a lapnak a recehártya sárga foltja helyének megfelelő részén semmit sem látunk, de odaképzelt sorokkal kitöltjük. Szintúgy egy szőnyeg nézésekor kiegészítjük a sárga folt helyére eső üres részt a többiekhez hasonló alakokkal.

Az emlékezet a lehető leghívebben idézi fel tapasztalatainkat, élményeinket s gondosan kerül minden oly kapcsolatot, melyet köztünk nem tapasztalt; egy szóval úgy állítja élőkbe a tényeket, a mint történtek; ellenben a képzelet a társításokat

¹⁾ *Problems of Life and Mind, III-d series, 457. 1.*

felhasználva csak eszményített hasonlóságra törekszik. A képzelet a tapasztalatadta anyagot többé-kevésbé összhangzó és egybefüggő egészszé rendezi, a meglevő gondolatanyagot újból combinálja, másképp színezi, új ruhába öltözteti, új képekkel bővíti. Az ítéletnek is jó szolgálatot tesz új combinatióival, a meglevő emlékezeti anyag új csoportosításával. A képzelet tulajdonképp a képeket combináló feltaláló, teremtő erő, tehát az elme constructiv, plastikai vagy költői működését jelenti mert ha csak a múlt élményeit másolja: *utánzó* képzelet a neve. Igaz mivoltában, midőn az ismert elemeket újjáalkotja: *teremtő* vagy *alkotó* képzeletnek hívják. Itt a teremtés fogalma a képzetek és fogalmak oly alakulatát, arculatát jelenti, minőt köztük eddigelé nem láttunk; vagy pl. egy drámában a jellemeknek oly mesteri csoportosítását, hogy azok minden eltérésök mellett (Othello, Jago, Bánk és Biberach) egy alapgondolat kiegészítő részei, s az egész művet ez az egységes gondolat hatja át, mint a hogy a jó festmény egy ecsetvonással készültnek látszik.

Plutarch a költészetet élő festménynek, *pictura vivának* nevezte. Mi mondhatnók a valóságot szépítő festménynek, mert nemcsak szebb alakban fejezi ki az ismert tüneményeket, hanem hozzájuk járul a gondolat újdonságával is. Azért bájöl el egy-egy költői alkotás, mint pl. «Toldi», vagy «Toldi szerelme», mert abban a történelmi (emlékezeti) részeket a költői képzelet a beléjük oltott új elemekkel egészen újjá alkotta.

A képzelet alkotása ott kezdődik, a hol az emlékezet munkája végződik. S talán azért nevezi egy némely bölcselő a képzeletet¹⁾ «kísértményező újításnak» (*innovation experimentale*), mert behatol elménk legmélyebb rétegeibe, emlékezetünk complex képeit felbontja, mintegy mozgókká és hajlékony okká teszi s a belőlük kiválogatott részekből alkot valami újat. Eleinte csak javítja, tatarozza az emlékezetet. Az emlékezetet segítő ez a tatarozó vagy kifestő működés eléfordul a mérnöknél, a vegyésznel, a természetvizsgálónál, kiknek a dolgokat szellemileg

¹⁾ V. Egger, *La parole intérieure*, 193. 1.

látni, tehát *jeleníteni* kell; de a jelenítés mellett javít is, pl. a szerencsétlennél, ki a valódi rosszért a képzelt jóval nyugtatja meg magát; vagy a tudósnál, ki föltevése erősítésére oly tényeket vél fölfedezni, melyeket más nem ismer. Voltaire tehát joggal mondhatta, hogy Achimedesnek volt annyi képzelete, mint Homérnak.

Azzal, hogy a képzelet a jövőt jeleníti, élőkbe állítja (anticipál): elésegíti a cél kitűzését, a gyakorlati találmányok mezejére visz; továbbá azzal, hogy jobb állapotok vágyképeivel tölt el: reményt gerjeszt bennünk s ekként az erkölcsi világ körébe juttat. Íme a sok oldalú értelmi működés, mely Sully szavai szerint «most hasonlít a kőszénhez: szurtos, kormos, mint a lámpabél; majd ragyog, mint a legfenségesebb gyémánt.» Nemcsak a költőnek: Shakespearenek, Dantenak, Petőfinek, Jókainak van rá szüksége, hanem a szobrásznak is (Michel Angelonak, Izsonak), hogy a márványtuskóban meglássa az ideált, szintúgy a természet-, vagy a gyakorlati tudomány művelőjének: Edisonnak, Archimedesnek, Tyndallnak, s a tűrő emberi lénynek, Jóbnak; a hívő keresztyénnek, a kinek sírjába a halhatatlanság virágait hinti; a bölcselőnek, midőn a lelket tükörnek, az akaratot emelőnek, a lelkiismeretet belső bírónak nevezvén, a láthatatlant mintegy látható alakba öltözteti; továbbá az államférfinak, ki nemzete sorsának látnoka (Széchenyi, Deák); a hadvezérnek, ki a csata hevében oly tervet gondol ki, mely győzelemre visz. Valóságos ezermester, a ki ezernyi ezer módon állítja egymás mellé és választja el, nagyítja és kicsinyíti, csonkítja meg és bővíti ki régibb észrevételeinket, tapasztalatainkat, Ítéleteinket, élményeinket, hogy a külvilágtól eltérő belső világot alkosson a maga képére és hasonlatosságára, a hol a sípból harsona, s a lantból vészek orgonája lesz; a hol Gargantua gyomra «öböl»; Swift alakjai törpék, s ahol a tájképet néző szemek elé háttér, — a térképhez egy festői táj, — egy épülettervezethez palota varázsolódik.

A képzelet az imént említett működések alkalmával a konkrétan vagy elvontan összeadásából, kivonásából, helyettesítéséből vagy kombinálásából indul ki. És mindezeket a mű-

kódéseket megtaláljuk egy három éves gyermeknél. Képzetele összead, kivon, elkülönít vagy mind a hármat végzi egyszerre midőn kimenésre készülődő dajkája mozdulataihoz az örömteljes képek egész sorát fűzi; vagy a midőn reményben egy arasznyit hozzáad természetéhez; mikor egy darabkával több lepényt kíván, mint a mekkora testvérének jutott; midőn gondolatban kifogja a tó halait, hogy megtöltse velők kosarát; midőn jelet használ érzelmei vagy vágyai kifejezésére, pl. mint negyedfél éves leányom, ki távol levő nagyanyját várva, maga kopogtatott az ajtón, hogy mondhassa a bejövőnek: ^sabad (szabad) nammama»: mindezek képzetele élénk képei.

A gyermeki természet vágyva vágyik valami eszményire az evésen, iváson és a puszta mozgáson kívül. A képzelet örömei iránt a legszegényebb ember gyermeke is szintoly érzékeny, mint a leggazdagabbé. A képzelet alkotta mese és játékországban a gyermek a nagybirtokos, mi koldusok vagyunk. A mese hallásakor látja, mint ha álmodná, a fényes alakokat, a tündéretet, a palotát, a kertet, a folyót, az állatot és az embert, a kiről beszélsz. Egy írónnal, egy pár darab testekkel megeleveníti, a szoba valamelyik szögletét: az a néhány összevissza húzgált vonal vagy szín, mint nevezetes dolgok és alakok képviselője, tetszetős dolgokkal, szép színekkel tölti meg ezt az ő világát.

Sand Gy. 5—6 éves korában falun egy sekrestyés borzasztó történeteit hallgatta esténként, a temetésekről és a toronyban élő egerekről. Az egerek viselt dolgaival meg tudott volna tölteni egy kötetet; ismerte mindeniket és a falu nevezetesebb embereiről nevezte el. Volt is sok ügyesség ez állatkákban; egyebek között bab-szemekből oly kört tudtak formálni, melynek közepén egy kereszt volt. A kis Sand képzetele oly élénk volt, hogy ha játszótársaival a szoba padlóján krétával egy folyó kanyargásait írta le, rá öt perc múlva bizonyos hallucinációja következett. «Elvesztém — úgymond — a realitásról való fogalmamat, s azt hittem, hogy látom a fákat, a vizet, a sziklákat, az egész tájékat és az eget; most fényesnek, majd fellegekkel terheltten, melyekből megindul a zápor és veszélyessé teszi a folyón átkelést. —

1812-ben nyolc éves volt, midőn Napóleon betört Oroszországba. A kis leány képzelete csodálatos phantasmákat alkotott a francia hadseregről: «Azt képzeltem, — úgymond — hogy szárnyaim vannak, s hogy a tereken átrepülve, egyszer csak fölfedeztem fehér Oroszország végtelen pusztáit és hómezőit. A levegőben lebegtem, s elvégre kikémleltem szerencsétlen légióink bolyongó csapatjait s őket Franciaország felé vezettem, mert az gyötrött leginkább, hogy nem tudják hol vannak, s hogy hazájoknak hátat fordítva, mind beljebb-beljebb vonulnak Ázsia sivatagjaiba.¹⁾»

Ily formán bánik el a gyermek az elme mozgását jelző finomabb anyaggal, a nyelvvel is. Beszéde egy érzés, egy kép, egy benyomás, mely kívülről jő. Olyan, a milyen kifejezés is jó neki, mert az érzelmek mimikája a fő, s mert önmagáért, érzései kifejezéseért beszél és nem a megértésért. A gyermek beszéde stíljában minden egy: kifejezte, a mit érezett, a te dolgod megérteni.²⁾

Érzései nyilvánítása lévén a fő, ha emberről vagy eseményről beszél, sokszor a legmellékesebb vonást emeli ki, melyet talán észre sem vettél. Hullámzó érzését a mozgás, a cselekvés hatja meg: a Rigi tetőn nem a táj nyugodt fenségében gyönyörködik, hanem egy távol tapon járó hajó, vagy egy havasi ösvényen ügető lovas mozgása köti le figyelmét. Mindenütt az érzéséhez szóló mozgást, a cselekvést, egy szóval a drámai elemet keresi s beszédközben azt dramatizálja. Érzései és a hozzájuk fűződő képek gyorsak; ellenben a gondolat sánta. Ez az oka, hogy ügyet sem vet a plastikai kifejezésre, a forma tökélyére, a kifejezés igazságára: neki a *körülbelől* elég, csak feleljen meg érzései hullámlásának. Ő nem hallja magát beszélni: szüntelen rögtönöz, azért tesz mindennap festői hasonlatokat és inductiókat, de kétes értékűeket. Mit bánja, hogy a kép világos, vagy rendes, igaz vagy nem igaz: *neki* helyes, mert azt fejezi ki, a mit érez.³⁾ Egy öt éves gyermek, midőn

¹⁾ Sully, *George Sand's Childhood*, 163. 1. — ²⁾ Perez, *l'enfant de trois à sept ans*, 97. 1. — ³⁾ Perez i. m. 98. 1.

látta, hogy aquariuma fenekéről az ebhalak egyenesen mennek a felszínre, így kiáltott fel: «Nézd, úgy lovagolnak, mintha a víz pálcá volna.» Az állatkerti medvét szénégetőnek mondja, s karmaira ráfogja, hogy a szénégető szöges cipője. Érzését átviszi az állatba, s megvárja, hogy az is hasonlóan nyilvánítsa. Hat éves leányom keserűen panaszkolta, hogy Lux (kutyá)nak a szeme közé nevetett s az nem viszonzta a nevetést, — a nyári szünetet követő újból találkozáskor.

A gyermekben érzései tengelye körül forog minden. Tréfája is arra való, hogy vele önmagát mulattassa, s csak másodrendű cél, hogy valakit megnevetessen. Környezete örömeiben is saját maga örömét keresi, mert azt akarja hatványozva látni s mentől jobban élvezni. A mily igazaknak tartja érzéseit, szintoly igazak neki a fictiók, a képzelet alkotta cselekvények, a mesék. A mythos alkotás a gyermeknépeknél, s a mese a gyermeknél egy forrásból fakadnak: a képzeletből. A mythos a gyermeknépeknek, a mese a gyermeknek egész lelkivilága, encyclopaediája. Az az érzések combinálódó játékának megfelelő komoly mű: a mit mond, neki mind igaz, s ha a mese alakjaitól fél vagy hozzájuk vonzódik, igaza van. A mesebeli cselekvényekben a valóság elemei önkényes, chimaerikus módon combinálódnak: az állatok beszélnek, emberi értelemmel és szenvedélyekkel felruházva járnak-kelnek és cselekszenek. Mint a hogy mi felnőttek örvendünk a drámai hős diadalmának és a cselszövő bukásának, a gyermek szintúgy tapsol a jó győzedelmének, a hiúság felsülésének; sőt e részben alakult társításai oly erő — mondhatnám — mozgásteljesek, hogy színről-színre véli, vagy akarja látni azt a mesebeli ármányos rókát, azt a hiú hollót, a bosszúálló gólyát, avagy a többi állatot. Az állattárban járkáló kis leány, midőn az ott levő két tücsköt nézegeti, azt szeretné, mutassák meg neki, hogy a kettő közül melyiknek volt ügyebaja a hangyával? A gyermek megszemélyesíti s érzéssel ruházza fel az élettelen tárgyakat is. Egy barátom 2³/₄ éves fia szöveget húzott ki harapófogójával, melyhez a műtét után következő szavakat intezte: «no te ugyan derék harapófogó vagy: jól kivetted ezt a szöveget.»

A gyermekek született költők s Mme Necker szép jellemzése szerint, életök egy mosolygó és megnyújtott álom, telidesetele költött jelenetekkel és képzeleti díszítményekkel; napjaik tehát fictióban telnek el. Valóban mindazt, a mit a költők megénekeltek; mindazt, a mit a mythologia szentesített s mindazt, a mit a bálványozás a természetben elterjedt életből kiérezni vélt: megtaláljuk a gyermekkorok eme naiv, néha burlesque vonásaiban.²⁾

Sajátszerű, hogy Rousseau természetünknek ezt az ősi hozományát is megtagadta a gyermektől, midőn azt állítá, hogy a meséket s a bennök levő képzeteket megérteni nem bírják.²⁾ Merő tagadása e paradoxonnak a gyermeki képzelet, mely fictiókat talál fel: drámákat költ, melyekben képzelete szeszélyeinek ad szerepet, mint Tiedemann fia, ki társalgást képzelt káposzta-torzsák között. Néha kis drámái számára eszközöket készít, sőt játékszert s ugyanazt a játékszert többféle szerepre is használja. És ezt a csudás és sokszor grotesque dolgot, a veszzőnek paripává alakulását, az állatok emberi viselkedését, mind megteheti a gyermek képzelete, mert a természet törvényeivel ismeretlen, tehát a realitás törvényei nem kötik; s továbbá, mert mozgékony és szerfölött hiszékeny. Ez a hit szerzi a felnőttél szintűgy, mint a gyermeknél az illusiót.³⁾ Helyesen mondotta Dugald Stewart, hogy a képzelettel hit van összekötve. És minő erős hit!

Félre tata! — monda egy alkalommal vesszön lovagoló ötöd éves fiam — félre, mert mindjárt megrug a lovam. A játék-kedvtől ittasan szentül hitte, hogy a pálca-ló rúgni is tud. Máskor meg társaival együtt az udvaron lovagolva, az ott járó-

¹⁾ *L'éducation progressive*, I. k. 279. 1. — ²⁾ *Émile*, II. könyv.

³⁾ Hogy a gyermekben az illusio minő mély és igaz érzéssel járhat, mutatja a kis leányoknak bábuik iránt való meleg érdeklődése; de legmeghatóbban az az eset, melyet Mme Necker említ: Egyik kórházban egy kis leánynak le kellett vágni a lábát. Szegényke a műtétet bámulatos béketűrőssel s egy jaj nélkül állotta ki, bábuját karjai közé szorítva. Műtét végeztével a sebész nevetve szólt hozzá: «No kedves gyermekem most már a bábudnak vágom le a lábát!» Erre a szegény leányka, ki eddig szó nélkül állott ki annyi fájdalmat, keserves sírásra fakadt. I. m. I. 282.

kelőket komolyan figyelmeztette: hogy «félre az útból, mert ez nem játék.» Látszik, hogy a játék képzete miatt elfelejté a reális világ viszonyait és ok-kapcsolatait, melyek meghunyászkodnak élénk képzelete előtt.

Minő kedvesen beszéli el Legouvé a vadászatot játszó 5—8 éves fiúk sürgölődését a szobában, hogy egy képzeletbeli vadat lőjjenek. Egyszerre csak berohan kettő a szobába, egyik azzal a kiáltással: «nyulat lőttem»; a másik azzal: «én meg foglyot lőttem». Hogy ragyogott a szemök, hogy kezökben a valóságos nyulat és foglyot hozhatták. Maga Legouvé szórta volt el a szobákban e vadakat, melyeket az előtt való este hoztak volt neki, hogy élveztesse velök a vadak *újból leölése* örömét. Annyira megrészegette őket az öröm, hogy nem is magyarázgatták a csudát, hogy nem valódi fegyvereikkel vadat ejtettek el, hanem elfogadták természetes tény gyanánt. A dolgok rendes logikájával nem törődtek, sőt midőn a harmadik fiú csak egy fácán fejet tudott győztesen felmutatni, társai hahotára fakadtak; de Legouvé legott úgy vigasztalta meg: «ez aztán a szép lövés: látjátok, Maxi oly gyönyörűen lőtt, hogy golyója a fácán testét elvitte a szomszédba, s itt csak a feje maradt.» Ez a magyarázat egészen meglepte a kis társaságot, a kinevetett hős arca felderült, s többé a más kettő sem kétkedett a mondottak igazságában.¹⁾ Kitűnő példa ez a gyermek hiszékenységére, s arra, hogy örömeztétét nem engedi az ész által megzavartatni.

A képzelet csalóka alkotásait elnevezhetjük a gyermeki elme *bájos délibáb*-jának, melyek neki oly igazak, mint Petőfi-nek az ő János vitéze, Aranynak az ő Toldija vagy Eteléje. És Rousseau mégis számúzi a meséket a gyermeknevelésből, mert mindig igazat akarván taníttatni, fél, hogy a gyermek a meséből hamis képzeteket szí; s mert «a mesék morálja oly kevert és a gyermekkorhoz oly kevésbé illő, hogy az ifjúságot inkább vétekre -hajtja, mint erényre. »²⁾ És mégis ugyanő megengedi, sőt istápolja a gyermek játékát, játék-kedvét, «hadd legyen mosoly az ajkán s béke a szívében.»

¹⁾ *Les peres et les enfants*, I. 52—55. I. — ²⁾ *Emile*, II. k.

De hát mi egyéb *a mese*, mint közbenjáró módon való érdekkeltetés egy igazság iránt, s legegyszerűbb alakjában mi más mint a képzelet játéka, s mindkettő: mese és játék egyéb-e, mint a képzetek combinálásának óriási birodalma, melynek határtalan határait jární jól esik a gyermeknek, az ifjúnak, sőt a felnőttnek is. A képzelet ily alkotásai által segít rá — úgymond Ruskin — hogy leszedjük a jelen óra virágait, összegyűjtsük a múltak képeit; s hogy az értelmi igazságot allegóriával, hasonlattal, vagy személyesítéssel bizonyos látható típusba öntsük, mely azt elménkbe bevéssé mélyen, hogy élő társunkká válják, mely tündérekkel népesíti meg a berkeket s najádokkal a vizeket.¹⁾

A képzelet ekként lesz azzá az erélylyé, mely oly dolgokat fogat fel az elmével, minőket érzékeinkkel észre nem vehetünk (pl. a bolygók mozgását, a vér keringését csak analóg észrevételeink segítségével bírjuk elképzelni): a fény és hő hullámzását, az atomok és moleculák kapcsolatait, a vegyi változásokat csak a gyakorolt képzelet érteti meg velünk, midőn a föltevésék finom elvontságait concret képekbe öltöztetvén, felfogásra alkalmasokká teszi. A hasonlatok, az allegóriák, a parabolák, mind-mind ily érzékítései az elvontnak; új kijelentések az értelem körében, hogy bennünk gondolatot ébreszszenek, vagy velünk gondolatot vagy igazságot közöljenek. Az allegóriák, közmondások, hasonlatok, mondhatni a gyermek és a nép képzelete szülöttei. Tehát igaza volt Goethének, midőn a phantasiát elnevezte a gondolat előiskolájának.

II.

A művészek rajzolják a gyermeknek, ennek az élő költeménynek a «költői» vonásait, a költők meséikben adják elé a neki való táplálékot. A mese-király *Aesop*, legnépszerűbb meseíró s mindig szívesen látott vendég a gyermek-szobában. Az ő meséivel versenyeznek az egyes nemzetek tündérmeséi, melyek elhintik a kedves és ártatlan ifjú elmébe az erény

¹⁾ *Some thoughts on education*, 133. 1

magvait. Aesop, La Fontaine meséiben sok az epikai elem mely a legkezdetesebb társadalomban játszik; s ha a gyermek nem bírja is szépségöket és finomságukat méltányolni, ösztönyszerűen kéri belőlük a drámai hatást, a mesék drámáját végig cselekszi, de morálját inkább csak beiszsza, mintsem alkalmazza. Helyesen jegyezte meg Mme Guizot, hogy a könyvek erkölcsi tanúságának saját életünkre alkalmazása oly mívelet, minőt a gyermeki szellem nem ismer, mert meggondoltságot kíván, arra pedig az a tapasztalat és Ítélet kell, melylyel csak az érett kor dicsekszik.

A mese serkenti a képzeletet. Dr. Johnson szerint: «a kis gyermekek nem szeretik a hozzájuk hasonló kicsinyek történeteit. Megkívánják, hogy képzeletüket óriásokról, tündérekről, várakról és varázslatokról szóló mesék költsek fel.» Sajátságos, hogy oly nagy műbarát és idealista, mint Ruskin, nem engedi meg a gyermekeknek a tündérmesék olvasását. Azok — szerinte — az a gyermekeknek, a mi a felnőtteknek a szellemek: bizonyos fokig a gyermekkor békéje háborgatói. Nagyítják a természet tüneményeit; nem veszik tekintetbe az anyag egyarántosságát, s e miatt a lemondásra romboló hatásúak. A mely gyermek megszokta a varázslatra elálló dolgokat, nem lenne természetellenes, ha utoljára azt várná, hogy a tündér őt is támogassa élete nevezetesebb eseményeiben. Ily felfogás alapján történhetett, hogy Kant szintén számüzé a nevelésből az elbeszéléseket, «mert a képzeletből elég van úgy is.»¹⁾

¹⁾ Dickens «*Nehéz idők*» című regényében (II. és III. fej.) igen érdekesen állítja pellengérré az oly tanítókat, kik a gyermeki képzelet működésének ellenségei. «Gradgrind Tamás, az a nevezetes minta-mester, kinek folyvást kezében a mérték és mérleg, zsebében az egyszeregy s kész megmérni és mérlegelni minden darab embert és megmondani: mit ér? Tanítványait megszámozza, mint phalansterbeli lényeket, s meghagyja, hogy képzelniük nem szabad s ne lássunk semmit, a mi a valóságban nem látható. Tény! Tény! Tény! — úgymond — az élet és magaviselet sinor mér teke. Egészen ki kell küszöböltnötök a *képzeldés* szót. Semmi közöttök hozzá!» Saját gyermekeit is e szerint az alapelv szerint neveli; tehát egyik sem tanult soha holmi ostoba rímcevegést; soha egy kis Gradgrind sem látott arcot a holdban, nem juto+t eszébe a mezőn egy

Ezzel a felfogással szemben Buisson, Laboulaye, Compayré, Pécaut, Sully, Beneke, Herbart, Waitz s még egy sereg bölcselő és nevelő melegen ajánlják a meséket, mint az eszmény képviselőit, mint a szép, jó és igaz diadala jelzőit. Ezt a nézetet más szempontok is igazolják. A gyermeknek megvan a maga világa, mely úgy különbözik a körülötte élő felnőttek világától, mint a serdülő ifjú álmai a mi prózai életünktől. Ebben a világban nincsenek téri és idő különbségek: ott a múlt, jelen és jövő öszszefolynak, mint álomban, mint tündérorszámban.

Hiszik-e a gyermekek a meséket? Igenis, mert — mint láttuk — ők még nem ismerik a természettörvényeket, melyek nélkül nekik is, mint a természeti népeknek, a tünemények egy csodás világot alkotnak; nekik az mind igazság s a bennök való hit valóságos érzélem-gyakorlat. Természetes ennél fogva, hogy a boldog gyermekkor idealitas, s ellene van mindennek, a mi megzavarja azt. Egy francia atya beszéli, hogy kis leánya a Jardin des Plantesben a lánkra vert farkast öszszesorított öklével megfenyegette s így szólt hozzá: «Hitvány gaz, te etted meg a szegény kis báránykát!?» Itt tehát elhibázott dolog lenne a mi logicus eszünkkel eléállani s azt mondani, hogy «nem engedünk nektek olyasmit képzelni, a mi nem igaz és nem valódi.» A gyermeknek éppen ez a világ a valódi, a szükségképpi, a rendszeres, mert a képzelet képei birodalmában élés a gyermekornak nem járuléka, hanem az élet első éveinek eredeti szövete, a gyermekelme paradicsoma, melyből kiüznünk nem szabad. «Mikor — úgymond Bagehot —

tehén láttára az a híres görbe szarvú tehén, mely feldőfte Borsszem Jankót; soha hírét sem hallotta ilyen nevezetességnek s csak úgy ismeri a tehént, mint füevő, többgyomrú, kérődző négylábú állatot. Ily elvek szerint nevel segédje, Mr. M. Choacumchild is.

«Oh! — jegyzi meg elmésen Dickens — egy kissé igen is sokat tudott Mr. Gradgrind és segédtanítója. Ha valamivel kevesebbet tanult volna, mily végtelenül többet tudott volna tanítani. Mondd, édes Gradgrind, ha bugyogó tudományforrásodból mindan korsót csordultig megtöltesz is, hiszed-e, hogy egészen kiölnöd belőlük a bennök ólalkodó zsvány-képződést?»

még a gyermekornak megvan a maga fenséges önzése, mikor mind kívánja azt a hirtelen felfedezett sok kincset, a fényes palotákat ragyogó boltozataikkal és drágakővel kirakott kereveteikkel, aranyos kalitkákban levő madarakkal, engedelmes nemtőkkel: akkor a mesék valódi szellemi tápszere a gyermeki léleknek. Ebben a korban az ezeregy éjszaka nem annyira történet, mint álom, midőn az áloméleti elemek homályos összevegyítése ébrenlétben is megtörténik; midőn nem Aladdin bámulja, hanem mi, és még sem mi bámuljuk, hanem Aladdin a drágakövet termő gyümölcsfákat, midőn Sindbaddal szenvedünk és örvendünk, Gamelzamánnal a bűvös szőnyegen utazunk, vagy a repülő ló hátán ülünk. Ebben a korban hallani és olvasni ezeket: valódi értelmi *hasis*, a korai képzeletnek megrészesítő szere, mely nem húzza még a dolgokat öntudatosan a maga formáira, hanem örvend, ha elmerülhet a kívülről kapott fogalmakban. A ki nem olvasta addig, míg ifjú volt, az Ezeregy-éjet és Robinson Crusoet, azt a legnagyobb két élvezetet vesztette el, mely korához való volt, s melyre nézve az alkalmat örökre elszalasztotta. Ám a későbbi korban, az említett fenséges önzés elmultával belátjuk, hogy az a sok szép fényes és drága dolog túlon-túl jó nekünk. A sors akkor már kimutatta szerény munkakörünket s leverte törekvésünk és reményünk határfáit.»¹⁾

Aztán ha a gyermeki élet unalmát a mese megenyhíti a nélkül, hogy szülőik iránti tiszteletét lerontaná vagy naiv érzésök édességét megzavarná, miért ne engednénk nekik kirándulást a tündérmesék képzeleti tengerére, mely oly jól esik a gyermek értelmének, mint a mily édesen himbálózik a parafa a folyó napsugaras habjain.

Hasznos a gyermekeknek a mese úgy is, mint a képzelet szabályozója. Mint tudjuk, képzeletük termékeny; beszédjük tele van túlzó hasonlatokkal, bő szabású képekkel, gyakran nagy szókkal írnak le kicsiny eseményeket, rikító színekkel közönyös dolgokat. Nekik a tárgyak mind fényesek; nálók a

¹⁾ *National Review* 1859. IX. köt.

szók nem elvontságok jelzői, mint nekünk, hanem régi kéziratok kezdő betűihez hasonló színes symbolumok s a belőlük alakult csodás combinatiókat sem az ítélet meg nem fojtja; sem a tapasztalat meg nem nyirbálja. Képzeletüket nem köti semmi tapasztalat; nem bánják a múltat, mert az nekik nem létezik, nem gondolnak a jövővel, mert még képzeletükben nem jelentkezett: egyedül a jelen foglalja el, melyet betöltenek tevékenységökkel, mozgásukkal, képzelet-képeikkel. Ezek az elemek kellemesen gyakorolják a gyermeki képzeletet, melynek játéka arra való, hogy megtanuljanak képzeteket egymáshoz illeszteni, tényeket felfogni s képsorokat a figyelem szálára fűzni. És erre a célra nem kell hajthatatlan igazság, hanem könnyen gyúrható elmeanyag. Mint a hogy a kavicszal, fácskákkal s hasonló tárgyakkal való folytonos játék közben kezdek az élet későbbi munkájára ráügyesedik, szintúgy a képzeletet hajlékony szervvé ez a munka teszi, a mit mi okosdi idősök hajlandók vagyunk haszontalanságnak és bolondságnak venni. Majd később, midőn tapasztalatuk bővültével csodás világuk megszűkül, képeik elszíntelenednek; mikor múlttól és jövőről is lesz képzetök: ítéletök lábra áll, a képzelet más szállást vesz, az édes jelen illúziói helyére a fényes jövő reményét teszi, s annak kellemessé tévése érdekéből új meg új erőfeszítésre sarkalja.

A magára hagyott képzelet tétlenségre, üres álmodozásra vinne; ellenben okosan kormányozva sarkantyúja lesz az életbéli küzdésnek, mozgatója a jó, szép és igaz diadalra jutásának. A képzelet működésének kisegítő hatása nyilvánvaló a J. Verne-féle regényes elbeszélésekben, — a növendék ifjúság e kedvelt olvasmányában — (pl. Grant kapitány gyermekei, Utazás a föld körül 80 nap alatt stb.), melyekben a valószínű és az igazság merőben összefolynak. Regényes részök tele van kellemes, igen egyszerű, gyakran drámai cselekvénnyel; de valószínű voltuk a tudományos részt is «az értelemben mászóvá» teszi, mert laterna magikává változtatja ragyogó színezetű képeivel és az egész elmét, mintegy elborítja a képzelet fényes látományaival.

A mely gyermek elméje a meséket élvezni nem bírja, az vagy buta vagy rossz indulatú vagy érzéki természetű, vagy mind a három. S minthogy a legelőkelőbb elmék gyermekkorukban éppen a képzelet gazdagságával, erejével és bőségével tűntek ki, természetes, hogy azt nem elnyomni kell vagy megsemmisíteni, hanem tisztaságát és egészségét fentartani, s ennek okáért mindennel elfoglalni, a mi szép és fényes.

A gyermek elméje úgy se bírná meg a csupasz igazságot; hadd olvasson és hallgasson hát meséket és hasonló elbeszéléseket; hadd hassanak tovább is a mesebeli képek elméjére, s mint becses anyag készítsék elé őt a jövő tanulmányok, a költészet igaz élvezésére, továbbá a figyelem gyakorlása által a gondolkodásra, vagy az élet komoly oldalára, nehéz küzdelmei közepett való magát feltalálásra.

A mesékhez és elbeszélésekhez járulnak az azokat kiegészítő *képes könyvek*, melyek a mesebeli actiót a képzelethez szólóan ábrázolják. Általában a képes könyvek akkor felelnek meg feladatuknak, ha a szóval elmondott eseményeket szemléltetik, hogy azok mélyebb nyomokat hagyjanak a figyelemben s egyszersmind az emlékezetben. Azzal, hogy egy határozott egészset ábrázolnak s főbb mozzanataiban egyszerre a szem elé állítanak, felhívják a képzeletet, hogy a szók nyújtotta, elmosódó képeket élénk vonásokkal egészítse ki. Még a játékban is csak akkor van helyök a képes könyveknek, ha eseményeket illusztrálnak. A képeskönyv azzal, hogy mint említők, bizonyos korlátolt egészset ábrázol, combinatiókra is alkalmat ad, csak-hogy szűkkörűekre, mert a képzeletet az esemény feltüntetett mozzanatai megkötik.

Jó, ha a képek ábrázolta eseményeket a nevelő el-elmondhatja a gyermekkel, hadd szokják elbeszélni saját szavaival. A felköltött figyelemnek az az erőfeszítése, hogy a képet humoros és drámai részeivel illusztrálja, kitűnő gyakorlója a képzeletnek.

A képzelet nevelése míveli a feltaláló erélyt is. Legjobban látszik ez a *játékban*. A gyermeknél játék minden, vagy azzá lenni törekszik, mert abban is, mint a mesében, képzelete szabad combinatióira bízza magát. Innen van, hogy a saját maga

feltalálta játékban gyönyörködik leginkább. Még a meséket is játékká szereti változtatni, mi végre képzeletének hű segítője: az utánzás ösztöne. Az utánzás előfeltétele pedig az értelem-ben a figyelni tudás lévén, eléáll a dráma csirája, a drámai képzelet; pl. mikor a gyermek sánta vagy vak koldust játszsza, vagy a kutya járását utánozza, azaz *végig cselekszi*. Ezzel egy új erő kezd a gyermek értelmében működni: a *feltalálás*. Megfigyelései alapján többé-kevésbé változatos drámákat talál ki, s színrehozatalukban nemcsak mint költő, hanem mint főszi-nész is szerepel, s mindez gyémánt kiadása annak, a mi a művészetek és a nemzet gyermekkorában történik. Ezzel kezdődik a productiv vagy feltaláló képzeletműködés: azé a becses tehetségé, mi nélkül értelmünk örökös másolásra lenne kárhoz-tatva. Hiszen egy aesopusi mese drámai színrehozatala (dra-matizálása) nemcsak a bépzeletet míveli, hanem az összes értelmi tehetségeket is. Comenius e végett hozatta színre (dra-matizálta) Sárospatakon a családi és állami életet és az összes emberi foglalkozásokat (a játék-iskolában) s ekként olvasó-könyveit valóságos élő encyclopaediává változtatta.

A dramatizálásnak az a nagy haszna, hogy melegágya a képzelet új combinatióinak, a feltalálásnak. Sok eset van rá, hogy a tudomány híresei (Watt, Faraday stb.) már gyermek-játékaikat maguk találták ki és készítették meg. ^{x)} A gyermeket a pontos megfigyelés és a képzelet egyesült működése a kitűnő bölcselők és természetvizsgálók társaságába viszi. A Newtonok, Cuvierok, Humboldtok, Darwinok kitalálták képzeléttel a természetnek egy-egy nyilvánulását, még mielőtt szemökkel látták volna. Newton képzelettel győzte le azt a tért, mely az alma esését a bolygók mozgásától elválasztja. E nélkül a kép-zelettel-látás nélkül nemcsak a kitűnőségek, hanem a közönsé-ges emberek, az élet mindennapi viszonyai közt még egy tár-salgás folytatásakor sem lehetnek el, annál kevésbé lehetnek el akkor, midőn valamit szerkeszteni, avagy feltalálni akarnak, legyen az akár egy Edison phonographja, akár a legegyszerűbb

¹⁾ L. Fr. Galton adatait *English Men of Science* 125. és 187—8. 1.

gépezet. «A feltaláló elme hasonlít a jegecedő felben levő folyadékhoz. A constructiv gondolat jegecei egy rázásra (magyarán mondva: a képzeletnek egy merész vagy ösztönszerű pálcáütésére) alakulnak benne. Edison pl. a mellett, hogy elméjével behatol a tények és erők rokonságába, művész abban, hogy azokat egymással új és új combinatiókba hozza.»¹⁾

Természetes, hogy a gyermekek képzelete e részben egy darabig gyarló. Tapasztalatlanságuk miatt nem bírván a dolgokat szebbeknek és tökélyesbeknek képzelni legalább nagyobbaknak fogják fel. Innen elbeszéléseikben a nagyításnak, a túlzásnak, a csudásnak, s mindannak a kedvelése, a mi az emberi erőt túlszárnyalja. A képzelet tehát egy darabig csak a képeket bővítgeti. Azonban ahhoz képest, a mint tudásuk bővül s képzeleik gyarapodnak, reproductióik élénkebb színűek lesznek s merészebb combinatióik is megkezdődnek. Scipio és Polybius, midőn Carthago lerombolását elképzelték, képzeletök az eseményeknek hosszú láncolatán végig bírt hirtelen menni, minőre bizonynyal nem voltak alkalmasok eleinte, midőn a politika tanulásához fogtak. Newton Izsák, midőn a csillagászat tanulásához fogott, eleinte bizonynyal rendkívül nehéznek találta combinálni a föld és a hold mozgását a nap körül; de időjártán képzelete legnagyobb könnyűséggel állítá elméje elé a naprendszert a belé tartozó bolygókkal, viszonyos távolságuk, nagyságuk és függési viszonyaik szerint. Bürke, midőn a francia forradalom kezdetén előre látta azt a zavart, fejetlenséget és vérontást, mely a képzeletében összeláncolódott eseményekből szükségképpen keletkezett: bizonynyal oly értelmi erélyt tanúsított, minőt élete korábbi szakaszaiban hasztalan keresnénk.

Hathatós gyakorlója a képzeletnek *a szép tárgyak és alakok bámulása a természetben, a művészetben, vagy a szép jellemek felmutatása a történelemben.* Mindenki tudja, hogy a róna délibábja vagy a lybiai pusztán a fata morgana minő csalóka játékot űz képzeletünkkel. Foglalkoztatják a képzeletet a fellegek is, melyeket naplemenetkor gyakorta fénytengerben úszó,

¹⁾ Tyndall, *The electric light* c. beszéde 1879-ből.

igéző szigeteknek nézünk. Ebből az anyagból készültek a Homér-féle boldogszigetek a nyugvó nap láthatárán; ezen a tájon tűnt fel a Jákob mennyei lajtorjája is, melyen angyalok járnak fel s alá. A maiakká félszigeti malájok rengeteg bambus erdőkben sajátyszerű erdei zenét készítenek képzeletükkel; t. i. a bambus-ágakat, a beléjük fűrt különböző lyukakkal, orgona-sípokká idomítják, melyekből a szél különböző hangokat csal ki s ezekből a zürzavaros hangokból dallamokat képzelnek hallani. Ezért mondja a maláji: az erdőorgona mindenkinek a maga kedvelt dalát mondja, t. i. azt, a melyet képzelete alkot. Hátsó India rengeteg bambuserdei úgy lebilincselik a képzeletet, hogy az ember egy góth dómban képzeli magát. (Das Ausland 1856. f. 856. t.)

Ámde térjünk a természet nagyszerű tüneményeitől a mindennapi jelenetekhez, s úgy tapasztaljuk, hogy minden berek, minden fa, minden virág tele van szép színnel és alakkal, csak legyen szemünk, mely meglássa, s képzeletünk, mely felfogja. Jean Paul Richter az ember legnagyobb gyarlóságának azt nevezi, hogy egy sereg apró gyarlósága van. Szintoly joggal az ember legnagyobb boldogságának azt mondhatnók, hogy egy csomó apró boldogsága van, melyeknek szerzője a szép alakokon röpkedő képzelete, mely megtanítja a szépet érezni és élvezni. Flaxmanról, az angolok nagy képfaragójáról beszélük, hogy London utcáin barátjaival sétálgatva, mindjárt-mindjárt megállott, s szemügyre vett egy-egy csoport rongyos gyermeket, kiknek rongyai és piszkai közepette meglátta szeme egy terracotta compositio elemeit. Barátjai közt nem egy akadt, ki csak csóválta a fejét, mert művész létére sem tudott a míveltségnek arra a magasabb fokára jutni, midőn a szem a szépet el bírja választani a rongytól és piszoktól, melylyel társaságba került.

Midőn a nevelő valamely költői kifejezéssel vagy nemes tettel avagy szép gondolattal működésbe bírja hozni növendékei képzeletét; midőn elméje hullámszáma növendékei elméjére elragad s beléje érdeket lehel: nemcsak maga lesz művészsze, hanem tanítványait is a mindennapiság fölé, az eszmék körébe

emeli, hol bámulattal telnek el. Nálunk, felnőtteknél, a fejlett ítélet nagy akadálya a bámulásnak, tehát megakasztja a képzelet szárnyalását, a természeti, a művészeti s a történelmi alkotások tanulmányozása alkalmával egyiránt. A botanicus metszőkése és mikroszkopja alá veszi a természet legcsudásabb szerkezetű és színezetű alakzatait; hasonlóan tesz a zoológus, a geológus, sőt a műbíráló és a történetíró is: darabokra szedik a művészet és irodalom alkotásait vagy a történelem jellemeit. Az ifjúságnak megvan az a szép kiváltsága, hogy a szép egész világot a képzelet szemével nézze és bámulja. Szerencséjére ez az egész kör érthetetlen lenne a képzelet nélkül.

A történelem herosai, nagy jellemei: Árpád, Zrínyi, Hunyadi János, Nagy Sándor annyira felköltik az ifjú képzeletét, mint az eposzok, balladák, mesék főszemélyei, kik szintén történelmi hőökként szerepelnek. A rege és a történelem így világosítják és magyarázzák egymást. Ezzel a gyermekifjú saját kis (házi) köréből kilép, a magasabb rendű (hazai) társítások tájaira emelkedik, s megtanulja az ő kis életét a nagy világ életéhez kötő láncszemeket mind jobban-jobban érteni és ismerni. A nevelő értelmi működéseit, melyeket e közben kifejt, a növendék mintegy utánozza. A történelem igazi tanítójának bizonyos értelemben egyesíteni kell magában a drámaíró, a palaeontolog és természetrajzíró tulajdonságait. Neki tudni kell a jelenkori alakok szoros megfigyelése mellett, képzelete segítségével a kiásott csontokból újból alkotni a múlt flóráját és faunáját s aztán belé életet lehelni, mert nem múmia kiállítás kell az ifjú elmének, így megcédulázva: *ez* Toldi Miklós, a vitéz; *amaz* Mátyás, az igazságos; Hunyadi János a hős; vagy *emez* fősvény, *az* hitvány, *amaz* hiú volt; hanem kell a múlt valódi ismerete. Ha a történelemnek jóban, roszban kiváló jellemeit érteni akarjuk, be kell hatolnunk képzeletünkkel szellemükbe, érzelmeikbe.

A képzelet művelésének legigazibb eszköze az *irodalom* és a *költés*. A nagy költők a képzelet nagy mesterei: egy képzel, néha egyetlen szóval egy egész világot tárnak fel előttünk, képzeletünk előtt. Gondolatuk visszhangzik, sőt örökre

beíródik lelkünkbe. Homérnak egyetlen versében gyakran igen sok a gondolatébresztő elem; Arany műveinek egy-egy sorában gyakran minő erkölcsi távlatok nyílnak előttünk? Hiszen az úgynevezett homéri festés a költészetben ugyanaz, a mi a távlat (perspectiva) a képírásban, midőn a költő «egész más világot nyitja meg a képzelődésnek egy-egy szó megett, egy-egy szónak a mélységében». ¹⁾ Helyesen mondja Taine, ²⁾ hogy ^egyedül a nagy Íróknak s főként a költőknek van az a sajátos hatalmuk, hogy irónjukkal bevésnek. Othello, Jago és Desdemona, Lear és Gordelia, Coriolan és Falstaff oly jellemek, kiket el nem felejtünk. Egy-egy oly p árbeszéd, mint a Macbethé nejével, vagy a Brutusé Casiussal, ha egyszer a képzeletbe bejutott, örökre szállást vesz magának, sőt gyakran a költőnek egyes mondatai is elménk állandó vendégévé válnak; s midőn üres vagy borús óráinkban el-elgondolkodunk az emberi sorsról, önkéntelenül is a nagy költő saját szavait ismétljük s ime hirtelen, mintegy sírboltba vitt fáklya, természetünknek valamely mély vonását világítják meg, mely isteni, avagy állati vonás eddigelé százezer másokkal együtt tapasztalatunk rendetlen halmazában eltemetve volt, de most abból kiválva, nekünk teljes fényben tűnik fel.»

Ezek a szép szavak nagyrészt találnak Petőfi és Arany János költészetére is, kik szintúgy tanítómesterei nemzetünknek, mint Shakespeare az angoloknak; szintúgy idomítói nézeteinknek a világról, az emberekről, nemzeti hivatásunkról, mint a minő a brittek nagy költője. Ha egy krónikást és Shakespeare drámáit, avagy Ilosvai krónikáját és Arany Toldiját egymással szembeteszszük, látjuk, hogyan elevenülnek meg a krónikák száraz csontjai, hogyan rak rajok a képzelet húst és vért, s mintegy tanúi vagyunk a költői phantasia színező, átalakító, teremtő munkájának, szárny csattogásának, sőt — Taine mondanása szerint — «megmérjük szárnyalása gyorsaságát, egyenességet, érezzük igazságát, logikáját és harmóniáját.» Olvas-

¹⁾ Erdélyi J., *Pályák és az álmok*, 393. 1.

²⁾ *L'étudedede la littérature anglaise* (angolul *YouKs Companion*) 1887. f.

suk el csak a szarvasról szóló regét a *Buda halálából*, s egyszer csak azt vesszük észre, hogy az alakok s a képek a hangulatos leírásból elménkben benépesítik a Don vidéki «sík fényért» gím-vadakkal, szarvas-vadászokkal, tündérszép leányokkal; a «bús vadont» a vitézek járása s a tündérek tánca élőképpé varázsolja, majd a zeneszó mellett ködből szőtt sátorban mulatozó tündérleányok, «kik a göncöl csillagán, úgy termetek rózsafán» és az «árnyon járó» vitézek édes vágyai festésére képzeletünkben egy új, ködképekből szőtt s a valónál valódiabb, mert összhangzóbb, eszmei világ épül fel: az édes, tiszta és nemes álmok világa, mely arra való, hogy az egész cselekvényt mélyen beássa lelkünkbe a költő.

Hasonlóan foglalkoztatják az ifjú képzeletét a *művészetek*, kivált a jó kivitelű rajzok és metszvények, mert a képírás és képfaragás remekeinek élvezésére elengedhetetlen aesthetikai látást náluk hasztalan keressük. A gyermekifjú, mint a játékban, itt sem szereti a teljesen bevégzettet. E részben természete a felnőttekével egy csapáson jár. Egy-egy oly bevégzett mű, minő Denner Boldizsár (XVIII. százbeli képíró) festménye, (Belvedere), mely egy öreg asszonyt arcának és ajkainak minden ráncával, vagy egy öreg férfit bundája szőrzetének a leg hívebb másolatával ad elő, hidegen hagy minket, mert képzeletünknek nem enged tért a működésre, a mozgásra. Egy szép metszvényben, egy remek festményben, vagy egy szoborban mindig van valami, a mit képzelettel keresünk és találunk meg, s rendszerint nem az a legmeghatóbb egy műremekben, a mit szemünkkel látunk, hanem az, a mit képzeletünkkel találunk vagy belőle kiérezzük, (pl. a Laokoón szoborcsoport).

Ma is igaz, a mit Plinius mondott Timanthes művésztéről, hogy művei többet adnak értésünkre, mint a mennyit láttatnak, s képírási remekeikből kiérezzük, hogy művészetét túlszárnyalta geniusával. H. Vernét csataképei csak képzelte tik a legiszonyúbb jeleneteket. A képíró eltölti képzeletünket azzal, a mit le nem fest.^{x)}

¹⁾ L. erre C. Martha, *Délicatesse dans l'art* 80. s köv. 1.

Még inkább áll ez az irodalomban, a költészetben és szónoklatban, a hol lehetetlen mindent elmondani s sokat kell a képzeletre hagyni. Ezért mondhatta egy jeles bölcsele, hogy egy tájkép egy lélekállapot, midőn t. i. a színekből *kihallszik* a patak zúgása, a szellő susogása.» ide vág Erdélyinek is az a megjegyzése, hogy «egy jó költemény sohasem azzal teszi a hatást lelkünkben, a mennyi előttünk betűben áll, hanem inkább még azzal, a mi olvastára bennünk fölébred, s mit szükségképp odagondolunk, képzelünk.¹⁾ Ugyanezt mondhatni a szónoklatról. Hiszen minden szónok egy-egy actióban levő költő: az eszmék és érzelmek rhythmusának a megszemélyesítője. A nagy szónokok (Demosthenes, Bürke, Kossuth, Deák) beszédei az emberi tapasztalat nagy elveit, képzeletünket megragadó módon világítják meg a gyakorlati bölcsesség leckéivel. Midőn egy-egy oly szónok, mint Kossuth, Bürke a történelmen végig megy, úgy képzeljük, mintha szava érctrombitaként harsogna s kezében az igazság ragyogó pallosa villogna; míg másfelől Demosthenes megragadta beszédével hallgatói képzeletét s mintegy föltüzelte akaratát, mert nem a volt a célja, hogy az athéniak így kiáltsanak fel, mily «felséges szónok», hanem hogy azt mondják: «Jerünk, induljunk Filep ellen.»²⁾

Mindennap tapasztalt elevenítő hatása van képzetünkre a költőknek, kiknek szorgalmas tanulmányozása benépesíti értelmi világunkat egy felsőbb, u. n. eszményi világ önálló alakjaival. A költő tehát a képzelet kertésze: annak a gyomjait, az előítéleteket és babonákat s egyéb phantasticus kinövésit kitépi vagy elnyomja s helyettök a figyelmet nemes eszményekre irányozza. A még gyermekMacaulaynak, Scott Walter «Marmion»-ja elolvastára képzelete úgy neki melegedett, hogy elhatározta leírni a «Chevioti ütközetet» egy nagyobb költeményben; egy pár nap múlva pedig az a gondolata támadt, hogy egy hős költeményt ír «A nagy Olaus vagy Moria meghódítása» címmel.

Aztán a költői olvasmányok nem üres combinatiók, hanem szorosán hozzátartoznak az élethez. Az élet egy nagy

¹⁾ I. m. 166. 1. — ²⁾ *Rectorial address at St.-Andrews.*

dráma sok felvonással és számtalan jelenettel, s ha azt nem akarjuk, hogy elsodorjon, tudnunk kell feltalálni magunkat és gyorsan belátni a dolgok szövevényébe. Az epikai és drámai költészet jellemeinek valószínűsítésében való képzeleti gyakorlat igen sokat tesz erre a belátásra és magunk feltalálására. A költő, midőn alkotásában az életet mintázza vagy festi, nem a tanterem tanulóját tartja szem előtt, hanem a küzdő embert, hogy fogalmat nyújtson nekünk a világról, az emberről, eljárása útjairól, cselekedeti szövevényéről és a szívnek nevezett mély tengerről, melyben az érzelmek viharai csatáznak. A ki Arany János műveiben jártas, nemcsak nyelvünk csudás zenéjét ismeri, hanem megismerkedik egy nagy darab nemzeti étellel is. Hogy a népies észjárásnak s a nemzeti érzületnek, egy szóval a *hazaiságnak* mekkora adaga lehet egy költői műben, mindenki tudja, a ki pl. Arany Toldiját vagy Buda halálát olvasta és élvezte. Az a Bence, az az Ildikó, Etele, Buda és Gyöngyvér s a többiek képe a képzelet útján beíródik a lélekbe, mint Homér befesté mindnyájunk lelkébe Achilles és Hector arcát. És ha ugyancsak Aranynak pl. *Őszszel* c. költeményét akarjuk élvezni, az árnyak és fénynek ama mesteri vegyülékét, melyért Erdélyi azt a világirodalom egyik «első ragyogású» darabjának nevezte: «a képzelődés, az ismeret és történet minden segítségére van szükségünk, hogy igazán élvezhessük. Avatott-nak kell lennünk a művészet múltjában; különben minden képei, ragyogó és borongó jelenetei átmennek előttünk érthetetlenül.»^{x)}

A költői alkotások tehát nem hirtelen múló buborékok, jóllehet az eposz, a dráma is abból a laboratóriumból valók, melyben a mese és rege naiv cselekvénye készül. Shakespeare egy-egy drámája olvasásakor mi találjuk ki a jeleneteket, képzeletünk segítségével játszuk mintegy az ő szerepöket. Ha pedig színházban eljátszva látjuk a cselekvényt, a képzeletünk szötte illusio hatására szintúgy rokonszenvvel vonzódunk egy-egy jellemhez vagy ellenszenvvel fordulunk el tőle, mint a hogy a

¹⁾ *Pályák és pálmák*, 410. 1.

gyermek a mese hallásakor megutálja a falánk farkast és a cselszövő róka-komát.

Aztán a drámai küzdelem bonyodalmaiban gyakorolt képzeletnek nagy hasznát veheti a bíró, az ügyvéd, mert rásegíti, hogy könnyen felfogjanak egy-egy új helyzetet, hogy kezökbe véve a megfigyelt események szálait, új föltevéseket alkossanak. És a mi a bírónak az új tény, az új helyzet, ugyanazok a tanulónak s a tudomány emberének az új fogalmak és új tapasztalatok, melyeknek meghódítása csakis képzeletünkkel való újjászervezés, újból kombinálás által lehetséges. Aztán az életben és tudományban gyakran előforduló föltevésnek (hypothesis) nevezett találgatás sem egyéb, mint közbenjáró látás vagy képzeleti ív, melyet egy ür fölé vonunk, hogy rajta, mint hidon, áthatolhassunk. Ha azt akarjuk, hogy ez az ív értéke-sebb legyen egy szívárvány-ívénél, arra élő megfigyelés és a tények tiszta felfogására segítő fegyelmezett képzelet kell.

A phantasmák csalóka ábrándképei, a fegyelmezetlen képzelet élősdű termékei, megrészezik felfogásunkat az életről, az emberekről, a fogalmakról; magaviseletben hamis útra térítenek, s elveszik szájunk ízét a valóságtól: egy szóval — Malebranche erős kifejezése szerint — az ily képzelet a háztáj bolondja (la folle du logis), ki házunkban mindent felforgat. Ide jut a gyermek-ifjú képzelete, ha megbámultatják vele a fényes fogatokat, a drága ruhákat, a fényűzés cikkeit, a hivalkodás kirakatait, a vagyon-szerzete kényelmet stb., melyek Ítéletét megrészezik s később végtelen sok csalódásnak, lehangoltságnak és erkölcsi szenvedésnek a könnyű szerzői. Ha egyszer a képzelet meg van vesztegetve, mint a hogy Jessicaé, Shylock leányáé volt, hiába mondjuk, a mit a boldogtalan apa mondott:

— Jessicám figyelj:

Ajtóm bezárd; s ha hallod a dobot,
Ne mássz legott te ablakodba fel;
Ne dugd fejed ki a nyílt utcátérre,
Hogy a befestett orcájú hitetlen
Bohókra bámulj; sőt betömd lakom
Minden fülét, tudni'llik ablakát.

A megvesztegetett képzelet kineveti a késő óvatosságot, mint a hogy kinevette atyját Jessica. (Velencei kalmár, II. f. 5. szín.)

Hisz az emberi szív mélyének egyik legnagyobb ismerője (Shakespeare szerint: «mi abból az anyagból valók vagyunk, melyből az ábrándok készültek, s apró örömeink az álomnak megannyi szigetei»), nem csuda tehát, ha a zsenge képzelet említett izgalmai következtében elégedetlenség, hiúság, irigység, nagyravágyás, a vagyon és külfény bálványozás kezdenek az ifjú elméjén élőködni. Az ifjú el nem foglalt vagy oktanul felizgatott képzelete úgy termi azokat az élősdiakat, mint míveletlen kert a mérges burjánt. A képzelet, ha fuvolaszóval altatjuk: Árgus; de ha csontot dobunk neki: Cerberus; vagy legalább úgy tesz.

Mint a büszke csikó-mén, ha ereszti jászol,
Tör, ront, szalad, ugrál, ide-oda gázol. (*Buda halála*, IV.)

S mint a hogy a csikó ősi erejét hámba szoktatással felhasználjuk terhek húzására, szintúgy a képzeletet is fegyelmeznünk kell igazság kereséssel, a dolgok természete kutatásával, az ok és okozati viszonyok fürkészésével, kitűnő s a tapasztalat leckéi után az emberi szív és a társas élet körében szerzett tájékozódással. Hadd lássa az ifjú a dolgokat úgy, a mint vannak, s ha meg nem rontjuk Ítéletét anticipálással, képzelete nem fogja a dolgokat szebbeknek festeni, mint a minők. Ekként fegyelmezve kitűnő szolgálatokat tesz az élet és tudomány minden körében. Nem szabad tehát kiirtani, mert azzal bűnös lélekcsontkítást követnénk el, sem meggyöngítni: hanem befogni, megszelídíteni, s az élősdi kinövésektől, káprázatos részekről megszabadítod. A képzelet olyan, mint a tűz: szolgának kitűnő, de úrnak veszedelmes. Okos vezetés mellett az igazság fenséges magaslataira visz, a nélkül a tévedések és hibák mélységébe taszít. Hasonlít Puckhoz, szolgálatra legkészebb teremtmény, ha arravaló mestere van. Ezek szerint világos, hogy erős akarat fékezése s a józan ítélet kormányzása mellett lesz csak a képzelet, — mint Lewes akarta — «a képek logi-

kája», midőn szárnyalását a valódiság törvényeihez szabván, áldást hoz életünkre. Nélküle hasonlóknak lennénk a szárnyaszegett rovarhoz, mely a földön csúsz, tökéletlen látószervével csak néhány tárgyat vesz észre, s azokat is közvetlen közéről; ellenben a képzelet szárnyat ad értelmünknek, fokozza észrehevő erőnket, fogalmat alkotat velünk a téri és idői távolságokról, tapasztalatunk szűk körén túl bevezet a jövőbe; továbbá reményt vagy félelmet kelt, rokonszenvet, felebaráti szeretetet ébreszt, sarkalja akaratumkat, lelkesíti értelmünket, eszménynyel tölt el s életünket egy-egy remek költemény accordjába hangolja. Vonjuk össze a fennebbieket egy-két tétellé:

1. A képzelet az emlékezet vagy tapasztalat elemeinek újból kombinálója, a feltalálás szerzője, értelmünk ezermestere. Nélküle örökös másolásra lennénk kárhóztatva. Képzelet nélkül a gyermek egy kis öreg lenne, kinek még tej- (egér) fogai vannak, de édes álmai és illúziói nincsenek.

2. A képzelet csak akkor jelentékeny, ha nem pusztán másoló, hanem alkotó, azaz ha nem marad a dolgok színén, hanem beléjük hatol, hogy lényeges vonásaikat kombinálhassa. Ennek az eshetőségnek eleinte csak csirái vannak meg: a gyermekkorban táplálhatjuk alkalmasan, a hiszékenység korában. Hadd éljen a gyermek távol idők, messze országok alakjai és viszonyai között, s élvezze a mesék honában a bűvös kettős élet örömeit.

3. A mesék, állatéposzok s a nemzeti eposzok, azok az ősi időkre utaló fictiók, abból a korból, midőn a naiv költészet forrásait a tanulmány és mesterkélttség nem szárította ki, legjobban megfelelnek a gyermekek ízlésének és képzeletének, mert szerfölött hiányos a tapasztalata; mert neki a nyelv még nem elvontságok összege, s mert tapasztalat hiánya miatt nincs ítéletének biztos mértéke. A mese sok grotesque képzetnek (óriások, törpék, manók) a szerzője, egy elveszett ősrégi költésmód töredéke, mely szájról-szájra jár, dajkáról dajkára száll.

4. Engedjünk időt a gyermeknek a mesékre, játéokra s a mese- és játékbeli combinatiók élvezésére, hogy utánzó hajlaimainál fogva a mesék drámáját szintúgy végig élje, mint a hogy

a játékot végig cselekszi. Ezek a gyermeki drámák érlelői a kombináló erőnek és feltalálásnak, s ha a gyermeket tőlük megfosztjuk, azaz az értelemfejlés siettetéseért az édes álmokat az elvontságnak és a rideg valódiságnak feláldozzuk: értelme szárnyaszegett, nehézkes, rideg, közönyös és vontatott lesz, kinek elméjében nem marad hely a távlatokra, nincs irány a pihe-nésre, s a ki Buda halálát szintoly egykedvűen olvassa, mint a piaci árak kimutatását.

5. A gyermek-ifjú képzelete a mese, eposz és játékbeli cselekvényben tett sok próba után jó rá a helyesebb méretekre, a történelmi idők alakjaira: a mesebeli óriások után a valódiság óriásaira. A valódi élet viszonyaihoz és törvényeihez alkalmazkodást még jobban elésegíti a természet szépségeinek szemlélete s a költészet és művészet remekeinek tanulmányozása, jeles útleírások olvasása stb. A képzeletnek való emez egészséges tápszerek, tanulmányok egyszersmind arra valók, hogy megóvják azt az ábrándozásnak nevezett betegségtől, a képzeletnek eme rozsdájától. A beteges képzelet szerzetté roszat hadd gyógyítsa meg az egészséges képzelet alkotásaiban levő jó: a phantasmák légvárait tegyék tönkre a poesis alkotásai, nyissanak egyszersmind széles látókört az ifjú elmének, s azzal, hogy a képzeletet rászoktatják az emlékezettel és ítélettel való társulásra, vezessék be a tényeket és viszonyokat megfigyelni tudó gondolkodásba, midőn az okoskodást támogatja az emlékezet, lelkesíti a képzelet s ellenőrzi az ítélet. Mindez arra tanít, hogy

6. Töltsük meg képekkel, kézzelfogható tapasztalatokkal és eszmékkal a növendék, elméjét; majd eljő az idő, midőn azokat *utánozva* ismétli s ismét később, midőn *önállóan kombinálva* eléadja. Az anyanyelvi és irodalmi tanulmányokba is ez a természetes bevezetés, mert az eszmék nem társulnak más eszmék termékenyítő hatása nélkül. Az ifjú elmét eleinte arra kell szoktatni, hogy az eszméket a képzelet műalkotásaiban megtalálja; s később, hogy azokat rendezni és a maga értelmi erőihez képest újból kombinálni tudja.

XXIX-IK FEJEZET.

Nevelés a gondolkodásra.

Fogalom és szó. Nyelv és gondolkodás. ítélet és okoskodás.

1. Elvonás, fogalom és szó.

Az értelmi nevelésnek általában két oldalát különböztetjük meg: a képek és képzetek gyűjtését, fogalmakká feldolgozását és a fogalmakká alkotását. Amazoktól függ az elme egészséges növése, emezektől pedig helyes működése. Egyik a tőke gyűjtése, másik a tőke forgatása és kamatoztatása. A közönséges életben első a munka, aztán jön az élvezet. Mint Goethe mondja: Reggel munka, este lakoma, munkás hétre ünnep napja.» A lélek fejlődésében megfordítva van a dolog: első a gyümölcs-szedés, azaz az ifjú léleknek a külvilág ezernyi ezer csudás benyomásával (képek, képzetek) való megrakodása, s csak aztán következik azoknak az elme különböző részeivé feldolgozása. Első az észrevételek sokasága, mintegy az elme pórusaiba való felszívódása, s ennek alapján az emlékezeti anyag meggyűjtése, azután következik rá a meggyűjtött anyagnak, feldolgozás által, az elme erélyévé átalakítása.

Az észrevételek és emlékezeti anyag felgyűlését, mint láttuk, bizonyos rendezet és társítások segítik elé; ellenben a fogalom-alkotást és Ítéletet s általában a gondolkodást az emlékezet anyagában levő részek közti hasonlóság, különbség és viszony észrevétele eszközli. Eme hasonlóság és viszony észrevétele nélkül nincs tiszta fogalom, nincs helyes beszéd, nincs nyomon járó gondolkodás. Sok ember van, ki zavartan okoskodik, mert a dolgok és képzetek közti viszonyokat nem bírja sem helyesen felfogni, sem kellő sorba állítani, vagy pedig a viszonyok láncolatát nem bírja a maga egészében megtartani. Vannak ismét sokan, a kik azért nem bírnak helyesen ítélni és okoskodni, mert sem a megfigyelésben szabatoságra és

szívósságra, sem a fogalmak alkotásában correctségre szert tenni nem tudtak. Annyi bizonyos, hogy a szemlélet és megfigyelés épségétől, világosságától és élénkségétől függ legtöbb szellemi szerzeményeink és legbecsesebb meggyőződéseink állandósága. Az okoskodó tehetség korai működésének ingadozás, zavarosság és végtelen *sophistica* a következménye, melylyel együtt jár az észrevevő erő aluszékonyosága, tompasága és lassúsága. Az ilyen elméjű ember kételkedik abban, a mi teljesen bizonyos, ellenben bizik abban, a mi legcsalékonyabb. Ez az igazságkeresés bolygó zsidója: teste és ereje, mint a Sámsoné; de szeme nincs, s ez is a vak Sámsonra emlékeztet. Talán az észrevevés és okoskodás rendje eme felfordulásában gyökeredzik az a lehangoló tény, hogy gyakran a legtanultabb emberek legutoljára hódolnak a józan ész követelményeinek. Az életpályák tanúsága is ellene van a szemlélő és okoskodó erély művelése megfordított rendjének. Köztapasztalat szerint az életben nem azok a jó okoskodók és sikeres szónokok, kik a collegiumban legjobban betanulták a logikát és rethorikát, hanem azok, kik a dolgok közti viszonyokat és hasonló vonásokat a legtisztábban és leggyorsabban felfogták. Nem a sokattudóké a diadal, hanem a «szemeseké.» Ezen a szemes megfigyelésen alapszik nemcsak az orvosi diagnosis helyessége, a mérnök munkájának hasznavehetősege, hanem a bölcselelő és természetvizsgáló munkája is, midőn oly viszonyokat fedez föl a dolgokban, melyeket mások meglátni nem bírtak.

A szemlélet («nézlet») a tudás kezdőpontja, az Ítélet és okoskodás alapja. Csak a tényekkel való alapos megismerkedés után jó a fogalmak alkotása. Ez a természetes módszer a kutató módszere, a ki megfigyeléssel, kísérterményezéssel ismeretet gyűjt, majd aztán összehasonlítás, elemzés és szerkesztés útján feldolgozza. E részben a gyermek (ifjú) is fölfedező, s kell, hogy hasonló módon járjon el.

Nem elég úgy tenni, mint a nevelők tettek Pestalozzi halála után egy darabig, midőn Rajnától a Visztuláig, Balti tengertől az Alpokig mindenki azt hitte, hogy a világ üdve a szemlélettől függ. Nem is volt nyugtok a hangyáknak, csigák-

nak, kavicsoknak és patkódaraboknak: a tanulók mindent az osztályba hordottak s a tanító szentül hitte, hogy a pusztára rakogatás és nézegetés meghozza a «nézletet». Ma a könyvek uralma miatt sok részt az ellenkező szélsőségben vagyunk.

Ha szemlélet (Anschauung) alatt a hasonló és eltérő vonásoknak és viszonyoknak gyors észrevételét és felfogását értjük, világos dolog, hogy erre a legjobb előkészítő az érzékeknek a megfigyelésben való gyakorlása, s a mily mértékben valaki az érzékelhető dolgok hasonló vonásainak megkülönböztetéséről az erkölcsi tünemények analóg vonásainak felismerésére jut, oly mértékben emelkedik a gondolkodás magasabb körébe, hol a tények helyett fogalmak, törvények, elvek az uralkodók. Maga az értelem (intellectus), mint neve eredete is jelzi (*inter legere-ből*), több dolog közt választás, a feltűnő tulajdonságok észrevétele, fölfedezése és csoportosítása. Ez a művelet m. e. a *gondolkodás szimatja*, s megfelel a gondolkodásbeli bontásnak (elemzésnek) és szerkesztésnek (analysis és synthesis): amaz az egész részeinek a kutatása, emez a részek összegének a keresése. Mindkettőt használja a gyermek is; de a bontást nagyobb mértékben. Erre utalják érzékei, melyek őt lassanként megismertetik a testen észrevett tulajdonságokkal. A látás a színek, a hallás a hangok képviselője, s a szerint, a mint különböző szerveinket használjuk, a testek részeikre bomlanak. És a mint a tárgyak különböző vonásait észrevesszük, felfogjuk, mindinkább beléjük öltjük szellemünk működését s utoljára valósággal észalkotta vonások, elvontságok összegévé tesszük.

Az elvont igazában csak a mi gondolatunkban létezik; a valóságot a concret dolgok alkotják. Az elvonás az észrevétel bonyolult elemei felbontása. Erre ismét két motívum sarkalja az elmét. Tudjuk, hogy míg a testet csak egy gyomor táplálja, az elmének öt gyomra van: az öt érzék, melyek együttesen könnyen túlterhelnék, ha az észrevételek, emlékezeti képek, (tápszerek) felbontása elmaradna. Sajátságos, hogy az érzékek nemcsak a táplálás, hanem az elvonás segítői is; sőt mindannyian «elvonási gépek», mert mindenikök lebontván egy-egy

darabot a valódiságból, szétszedik azt a színek világára, a hangok világára, az alakok világára stb. És ez a művelet elengedhetetlen egyfelől azért, mert az észrevétel és emlékezet képeinek száma legio. Számukat tehát le kell szállítani, hogy terhessé ne tegyék az életet; s ez az egyszerűsítés nem egyéb mint a dolgok hasonló vonásainak egymással való egybefoglalása — fogalommá alkotása. Másfelől maga az ismeretanyag is szükségessé teszi a szerkesztést vagy összegezést. Valaki mondta volt, hogy az asszonyok fejében úgy állanak beszúrdalva a képzetek, mint tűk a tűpárnában. Eme hasonlat igaztalanságát szemlátomást megcáfolja az a tény, hogy a képzetek szintűgy, mint testünkben a sejtek, nem élhetnek külön: szervezkedniük kell, hogy együttesen a tudást vagy ismeretet alkossák. Képzetek, fogalmak, eszmék nem elszigetelt egységekként élnek, hanem csoportokká verődnek, kombinálódnak. Az értelem körébe eső összes tények egymással solidaris viszonyba jönnek, mintegy összeszövődnek és egymást támogatják. Az elvonás tehát az elmére nézve a szabadság (szabad mozgás) elve.

Az észrevételek és képzetek az az apró pénz, melyet a gyermek lassanként fogalmakká vált fel, melyek, mint utalványok, a csoportokba, osztályokba foglalt tényeket vagy tulajdonságokat közkeletűekké teszik, forgalomba hozzák.

A fogalom-alkotás lassan halad előre, mert fölteszi a dolgok közti hasonlóság, analógia és viszony észrevételét és a velők járó összehasonlítást; továbbá az egyes különbségektől elvonatkozva közös tulajdonságok megjegyzését azaz az elvonást és végül, hogy összefogja a kikapott általános vagy hasonló vonásokat. A megkülönböztetés jó korán kezdődik s vele arányos az elvonás is. A kisdud jól meg tud különböztetni két egyént vagy dolgot a nélkül, hogy őket össze tudná hasonlítani. Már 1— 2 hónapos korában is vonakodik vizet inni tej helyett; 8 — 10 hónapos korában pedig jól megkülönbözteti a tárgyakat; de a míg beszélni nem tud, csak a durvább különbségeket és feltűnőbb hasonlóságokat jegyzi meg. A múlt kevésbé érdekelvén Őt, mint a jelen, nem sok szükségét érzi az összehasonlításnak, de általában 15—20 hónapos korától fogva,

a mint beszélni tud, részint önkényt, részint pedig utánzászerűen elkezd összehasonlítani. Tudja a különbséget a nagy és a kicsiny, a hosszú és a rövid, a magas és az alacsony között. Ekkor kezdődik az elvonás és fogalomalkotás kora, midőn megfigyelése eredményeit szókból fejezi ki. Fogalmai gyakran meglehetősen kalandos természetűek, egyfelől azért, mert ez elvontság még 4—5 éves gyermeknél is a konkrétéhoz tapad, mint szülemlő pillangó a lárva burkához: másfelől azért, mert a szóknak különböző értelmet ad, a szerint, a mint a dolgokban oly viszonyokat vagy analóg vonásokat fedez fel, melyek a mi figyelmünket elkerülik. A szókat kereteknek tekinti, melyekbe szükség szerint más-más tartalmat tesz. úgy tesz, mint a szegény ember, ki egyetlen szobáckáját társalgónak, ebédlőnek és hálónak is használja, és kevés edénye lévén, ebédje minden fogását egy tányérról eszi meg.

Sully szerint egy másfél éves gyermek a sör habját labdának nevezte; tehát a színtől és nagyságtól el bírt vonatkozni, s csupán a gömbalakra figyelni. Mme Necker említ egy gyermeket, a ki a gyümölcsök több fajtát: szilvát, szőlőt, cseresznyét, málnát mind baracknak hívta.) Ez esetben is csak egy-két közös vonás alapján tette az osztályozást. Hasonlóan jár el, midőn a varjút, csókát, verebet a tollazat és repülés alapján, madárnak hívja. Taine szerint egy 1 éves kis fiú, ki több ízben utazott vasúton, melyet «fafer»-nek nevezett, hasonlóan nevezte a gőzhajót, a kávéforralót, s mindama tárgyakat, melyek sípoltak, zajt csináltak és füstöt eresztettek. Egy beszélni kezdő gyermek meglátott a vízen egy hápogó kacsát s azután minden madarat és folyadékot «kvak»-nak hívott, sőt úgy a rézpénzt is, a mint egy francia sou-n egy sast meglátott.²⁾ Két éves s két hónapos fiam szemüvegéről azt mondotta, hogy az «a apa lámpája»; a kanalával szürsölt levesre, hogy «esik az eső; s a kéménybe bujt és fejét onnan fel-felütő fiúról, hogy «fürdik». Egy három éves gyermek a különböző magasságú fásoroktól borított erdőt «lépcsőzetes »-nek nevezte. Egy szintén

¹⁾ *L'éducation progressive*. I. köt. II. k. 6. fej. — ²⁾ *Cours de Pédagogie*.

ily korú fiú a tengeri vihar első láttára a tengert nagyon «poros»-nak mondotta, s napszállta után a piros fellegekkel borított égről azt mondta, hogy «tollal van behintve». Egy harmadfél éves gyermek a sövényen sorban ülő szárnyasak láttára ezt mondta: «Teáznak»; a sorban ülést az asztalnál ülésset vette analóg vonásnak. Még elvontabb fogalmakat pl. téri és idői viszonyokat is megért és kifejez a gyermek. 20 hónapos kis fiam a hangsúlyozott «el!» kifejezésekor valakinek eltávozását érté; s kiürített tejes poharát «pebb» (több) kifejezéssel adta anyja kezébe. Egy három éves és három hónapos gyermek így adta tudtára a kertésznek, hogy holnap elutazik és soká nem tér vissza: «sok, sok, sok holnap múlva jövök vissza.» Egy 5 és fél éves kis leány pedig a türelmet ekként magyarázta: «várj egy kicsit, meg egy kicsit, s meg egy kicsit. ») Fiam két éves és két hónapos korában monda: *Hennap itt fejedtünk* (feredtünk). Tehát a múlt és jelen közti különbség észrevétele már a harmadik évben megkezdődik; pl. Preyer fia 27-ik hónapos korában, arra a kérdésre: «Jól esett?» (t. i. az étel) «Még jól esik» felelé, az evést folytatva; de ugyanaz harmadfél

¹⁾ Physikai képhez a szám elvont képzetét csatolni és azt úgyszólván anyagositani, egyike — úgymond Egger — ama működéseknek, melyekben az egyén gyermekkorában a népekével találkozik és a mely folyton — folyvást tart a társadalom minden osztályaiban, hol a tudós nevelés nem túlnyomó. A görög ὥρα, latin hora (óra), eredetileg az esztendő három szakát jelenté; csak N. Sándor uralkodása táján csatolták hozzá a nappal 12-ed része (elvont fogalma) értelmét. Azelőtt a delet (a nap középidéjét) πλήθουσα ἀγορά (teljes vásár azaz piac), az estét βόλυσις — (járomból kifogás)nak hívták. A rómaiaknál és görögöknél az éveknek az előljárók neveivel jelölése hasonló eljárás. A hónapok és évek részeit a chinaiaknál és mexicóiaknál szintén nem számokkal jelölték, hanem concret jegyekkel. Ime a gyermekkor szemünk láttára mindennap megújítja azokat a tapogatózásokat, melyeket a történelem a régi társadalmak életében megtalál, s melyeknek nyomai az újkori társadalmakban is megvannak, (*le intelligence chez l'enfant* 39. l.) Egger nézetét igazolja a székely paraszt időszámítása, a ki sohasem a hónapok neveit emlegeti, hanem Szt.-György, Szt.-Mihály napját. Kisasszony napját stb; s a ki a téri távolságot is anyagiasítja, midőn arra a kérdésre, hogy «milyen messze van ez s ez a falu?» — azt feleli: «két puliszka főzésnyire.» Tessék ebből az órát elvonással kiszámítani!

éves korában még nem tudja a *ma* és *tegnap* közti különbséget s helyettök azt mondja: *ma-tegnap*.¹⁾ Általában a gyermek az idő- és számviszonyokat sokáig csak megközelítően tudja. E részben hasonlít az állatokhoz²⁾ és a természeti népekhez; ez utóbbiak, mint tudjuk, sokszor csak ötig bírnak számlálni. A gyermek 18 hónapos korában megtudja ugyan különböztetni az egyet, kettőt és többet, de $2\frac{1}{2}$ —3 év kell, míg a négyig jut. Preyer fia harmadfél éves korában elkezdí ugyan ösztönszerűen az összeadást, de nem tudja, mi a különbség 3 és 4 szál gyufa közt. Érti, hogy mit tesz az «elsőben», «asztán»; de azért összezavarja az «igen sok» és «igen kevés» értelmét.³⁾ A négyes számnál megállapodik, mint a brahminok, kik kezdő növendékeiket szintén csak négyig számlálni tanítják. Általában nálunk az 5—6 éves gyermekek (elemi I-ső osztály) tízig tanulnak számláim szemlélet alapján, s csak 8—9 éves korukban jutnak el a százig. Az értelemnek meglehetősen fejlettsége kell arra is, míg a gyermek a múlt és jövő megkülönböztetéséről az idő szabatos beosztására: a tegnap, a holnap, a múlt hét, a jövő hét fogalmára rá bír jutni.

Ám a gyermeknél — úgymond Egger — a tér szükségképpeni fogalom; de hogy azt végtelennek fogja-e fel? — kétségbe vonom. Fiam ezelőtt egy pár évvel tett kérdésre: mi a tér? — azt felelte: «az ég.» Akkor szintén azt is mondotta: az idő «az év.» Tehát még nem haladta túl a kezdetet és a korlátolt felfogást. A hét-nyolc éves tanulóban szemünk előtt látjuk a Védák korabeli indust, a Homér korabeli görögöt és a Mózes korabeli hébert.⁴⁾ A térrel szintén úgy van a gyermek, mint az idővel: a téri távolságok negyedik éves korában is még összefolynak. Egy tanárt $2\frac{1}{2}$ éves kis fia, havasi helyen, folyvást arra sarkalt, vigye őt a collegiumba, a hová t. i. az év más részében el szokott volt járni. Egger hat éves fia azt mondotta, hogy «egy óra, egy lecke ideje». Fiam két éves korában ismerte e szökat: *ide, oda, innen, ismét*; de az idő- és tér-tagoltság felfogása sok tapasztalatot igényel és az elvonás megszokását.

²⁾ *Di Seele des Kindes*, 373. 1. — ³⁾ *Les trois premières années*, 218. 1. — ³⁾ *Preyer*, i. m. 374. 1. — ⁴⁾ *L'Intelligence chez l'enfant*, 84—8. 1.

Midőn a 4—5 éves gyermek néhány vonallal embert, házat, fát, kutyát rajzol, az elvonásban gyakorolja magát: a tárgyak képeinek ellesett, elvont vonalait veti papírra. Hasonlóan tesz, midőn bábuival színdarabokat játszat, mert nekik tulajdonított elvont actiókat valósított meg. Továbbat midőn kimondja hogy a barack jobb, mint a szőlő, összehasonlítása mértéke egy elvont tulajdonság. Sokszor a 4—5 éves gyermek egyes szavainak (pl. becsüjetemre!) hanghordozásából is kitetszik, hogy nála bizonyos szólamokkal subjectiv érzetek, benső változások járnak, de nem elvont képzetek. Érti, hogy mit jelent a «rosz gyermek», a «*hitvány* fiú» kifejezés; de a «roszaság», » hitvány-ság» rá nézve érthetetlen fogalom.

Fogalmi helyessége és általánossága egy arányban halad a korrallal és tapasztalattal, továbbá a tárgyak közti hasonlóság és különbség észrevételével. A hasonlóság is elsőben a tárgyak látható és tapintható alakjaira irányul; majd a viszonyok észrevételére, a dolgok rendezetére, egymásutánjára és egymásközi függésére, s végre az analógiára, mely ugyan korán kezdődik, de kiterjed lassanként a dolgok elrejtett viszonyaira, szerkezetők, működésmódjok, céljok, alapelveik hasonlóságára, vagy azonosságára.

A gyermeket a fogalmakban való előmenetelére a szók használata sarkalja, mint világos elismerése annak, hogy a különböző dolgokban van egy közös elem, midőn t. i. ezt a közösséget a rajok alkalmazott nevekkel (szókkal) megpecsételi. Kiváltképpen a jelzők (melléknemek) használata mutatja e részben a gyermek haladását, melyek ösztökélői az érzéki észrevételek szoros elemzésének. A szók, az érzékelhető tények kevésbé feltűnő vonásainak kijelentői; a leíró szók az értelemnek mintegy tapogató szervei (mondhatni: csápjai) s lassanként, hosszas tapogatózás után szokja meg helyes használatukat, midőn kelleténél bővebb értelmöket megszorítja s ezzel az elvontságot korlátolja. Azonban a szók használata a felületes elvonásnak csak alkalmi oka; indító oka: a gyermek természetes hajlama. Az sarkalja az elvonásra és az általánosításra, még pedig olyformán, hogy ugyanazon törvények szerint álta-

lánosít, mint mi felnőttek; de gyakran indul ki a legfölületesebb analógiákból: példa rá az elébb említett *fafer*, *kvak* stb. elnevezés. Egy francia nyelvész hatodfél éves fia mondotta: «úgy-e apám, vannak nőnemű igék is, mert ezt a szót: «tojik» mindig nőneműnek mondjuk (elle pond), sohasem hímneműnek (il pond).¹⁾ Éhez fogható hebehurgia általánosításra akadunk az egyes tudományok gyermekkorában is. Minő óriás haladás és az állattani fogalmak körében mily nagy átalakulás történt a középkortól fogva, midőn a pillangót így határozták meg: «*Papilio est avis, quae nunquam ereseit*», mely értelmezés a repülésnek a madarakkal való analóg vonásából indult ki. Csak az egyestől teljes elvonatkozás és általánosra fölemelkedés útján jutott az emberi szellem arra a magaslatra, hogy pl. egy Newton az alma eséséhez az égi testek forgását köti; Franklin a villámban a villamszikrát ismeri fel; Lavoisier az égést az éleny kapcsolatának tartja stb.

De maradjunk csak a gyermek és ifjú egyszerű elvonásainál s általánosításainál. Elvonása tökéletlen, tehát fogalma is az, másodsorban azért, mert hasonlóság észrevételei jóval túljárnak nyelvismeretein, s egyfelől általános képzetbeli, másfelől pedig szótára szegénysége miatt kénytelen a fogalmak és szók értelmét kibővíteni vagy éppen rosszul használni. Minden elvont képzet, melyet egy csomó hasonnemű, vagy hasonlónak gondolt tárgyra vonatkoztat, elméjében sokoldalú képzetként szerepel s egy csomó tárgy typusául vagy keretéül szolgál. A gyermek úgy van ezekkel a typosokkal, mint bűvész a bűvös palackkal, melyből különféle italokat tölt ki: ő is azokat különféle tárgyakra alkalmazza, mihelyt csak egy hajszálnyit is hasonlítanak egymáshoz.

Még nevezetesebb oka e tüneménynek az, hogy a gyermek a képekhez, mint egyfelől észrevételi és emlékezeti maradványokhoz, másfelől, mint képzeleti alkotásokhoz, nagyon ragaszkodik. Mint említettük volt, nála az elvont a concrétéhoz tapad s e miatt csak félig elvont (semi-abstract), de félig con-

¹⁾ Egger: *L'intelligence chez l'enfant*, 74. 1.

eret; t. i. a dolgokat állandóan az érzékelhető képek szempontjából tekinti. Így vagyunk ezzel mi, felnőttek is, ha valamit igazán meg akarunk értetni, képhez vagy tárgy képzetéhez fűzzük. Hasonló módon járt el a római nép, midőn a bivalent «lucaniai ökörnek» nevezte; a francia nép mikor a szívárványt «égen levő ívnek» (arc-en-ciel) és a magyar nép, midőn a tejutat «hadak útjá»-nak s a villámot «isten nyilá»-nak keresztelte. így tesz a tudomány embere is, midőn képeit ezernyi-ezer fogalom lényében megfűröszi, mint fényképész az érzékeny lemezen megkötött napsugárt. Igazán mondja Argyll herceg, hogy «a gondolat mezején képek nélkül nem bírunk semmit tenni, holott képekkel mindent tehetünk, a mit tennünk adatott.» A legmagasabb és legelvontabb fogalmakkal értelmünk szóitalan képek gyanánt bánik. A szeretet és jóság, a tisztaság és igazság, jószívűség és áhítat, szilárdság és egyeneslelkűség, tekintély és parancs: ime, egy néhány oly elvont eszme, melyet különböző módon és más combinatióban ábrázolhatnak szemünk és emblemetünk láttára egy-egy hallgatag arcnak a képével^x) (pl. egy Jézus, Mózes, Niobe stb. festett vagy faragott képével). Jól tudják ezt a költők is, kiknek ügyességök és művészetök legjava mondhatni képek keltésében és sugallásában áll. Midőn Vörösmarty azt mondja Tündéről: «Arca tünde, mint az est, kit hunyó naprózsa fest», vagy Arany János a korán kelő asszonyról: «Arca szelíd hajnal, friss hajnali szellő; puha gyenge harmat, gyümölcs üde hamva, szava rigó-ének mélyebb fuvadalma», vagy a britt költő a szende nőről, hogy: «két szeme a csöndes imádság otthona.» (Here eyes are homes of silent prayer): elménket ezek a képek kellemesen hatják meg, s oly örömmel töltenek el, mint midőn az angol hét-nyolc éves fiú az «Elvesztett Paradicsom» egy leíró helye hallatára, ragyogó arccal így kiáltott fel: «oly édes, mintha száz fürt szőlőt kóstolgatnék.» Költőinknek oly hasonlatai: «Ha a föld isten kalapja, hazánk a bokréta rajta» (Petőfi), vagy hogy «a gémes-kút egy óriás szúnyog» (Arany): csodálatos módon emlé-

¹⁾ *Contemporary Review* 1888. dec. sz.

kezetnek a gyermekkor fent idézett naiv hasonlataira, midőn a kicsinyek a tárgyak hasonló vonásait tőlük nagyon távol eső képekkel jelölik vagy inkább éreztetik.

Ezek az okai annak, hogy a fogalom-alkotás és osztályozás úgyszólván együtt nő az értelemmel s a mennyire az fejlődik, annyira tanulja a megfigyelt tényeket és sok águ tapasztalatokat rendezni, és elméje szálára fűzni, s ezzel a jelen benyomás chaosából menekülni. Az elvont eszmék (fogalmak) a legmagasabb általánosítások, melyekre szellemünk eljuthat. De úgy vagyunk velők, mint a havasi csúcsokkal: míg oda juthatunk, hogy fenséges levegőjüket szívjuk és a róluk való széleskörű kilátásban gyönyörködünk, a kígyózó utaknak, a fáradságos emelkedőknek egész során kell áthatolnunk. A gyermeki értelem általánosító mívelete több-kevesebb terjedelmű hasonlóság egybefoglalása. Még akkor is, midőn a nyelvet használni kezdi, nem elvont tulajdonságokból szerkesztett fogalmat alkalmaz az egymással összehasonlított tárgyak csoportjára; egy szóval nem az érzékelhető elemek complexeiből lehántott általános vonásokban szeret gondolkodni, hanem inkább *képzeli*, azaz a fogalomnak tulajdonítja mindama tulajdonságokat és egyes részeket, melyek azt jellemzik. Ennélfogva képeivel, képzeteivel a valóság közelében szeret maradni s nem a fogalmak Olympusára hágni.

A fogalom-alkotás nagy elésegítői: a *szók*, a nyelv. Hiszen a nyelv szótára első sorban azoknak a tényeknek a följegyzése, melyeket elménk a kül- és belérzések által megismert. S minthogy egyes elme, ha oly jártas is a megfigyelésben, csak egy részét, még pedig egy kicsiny részét ismerheti meg a most említett tények nagy világának, egy gazdag és mívelt nyelv a megfigyelő elmék ezrei följegyezte észleleteknek a foglalata. A fogalomnak szó a legtermészetesebb szabályozója és támasza. A gyermeknek a dolgok hasonlóságai észrevételében eléhaladása hiában való lenne és elmúlnék, mint az árnyék, ha segítségére nem jőne a szó, mint érzékelhető elem. Érzéki tárgyak észrevételében a szó a dolog képét viseli, a tárgyak viszonyai felfogása alkalmával pedig elménk a szóra nehezedik, mint ki-

segítő támaszra. Az elvonás és általánosítás munkájában a szóknak az a nevezetes szerepök van, a mi a tárgyak képei-nek az észrevétel és emlékezet támogatásában.

A szó arra való, hogy hallásakor a gyermek összekösse a névvel azt a tárgyat, melyet jelöl. Ennélfogva a nyelv a gyermeket alkalmassá teszi az emlékezésre, s nélküle chaosban tapogatóznék, avagy csak újból érzékléssel bírna a tárgyról emlékezni. Tehát a nyelv egy neme lesz a mesterséges emlékeztetőnek. A nyelv éhez képest sokat ad a gyermek emlékezeti és képzeleti képeihez. A fogalom és a szó szoros viszonyát szépen fejezte ki Sir W. Hamilton: «a szók a gondolat erősségei, lehetségessé teszik, hogy uralmukat megalapítsuk azon a területen, melyet a gondolat hatalmába kerített, s hogy értelmi hódításaink mindenikét új műveletek alapjává tegyék. Midőn egy homokbuckába alagutat fúrunk, mielőtt tovább ásnánk, minden lépésünket biztossá kell tenni egy darab boltozat építésével. A nyelv az a szellemnek, a mi a boltozat az alagútnak. Azok a fogalmak, melyeket a nyelv a maga pecsétjével meg nem kötött, oly szikrák, melyek csak azért villannak fel, hogy örökre elenyésszenek.»¹⁾ — Sajátságos, hogy a szók, ezek a gondolat erősségei, a leganyagtalanabb és leghajlíthatóbb jegyek. Lássuk, hogyan jut a gyermek ez erősség birtokába?

II. Beszéd és gondolkodás.

Ismeretes Molière együgyű emberének (Jourdain) elcsodálkozása, midőn meghallotta, hogy egész életében prózában beszélt: azt hiszem, hasonló csodálat fogna el sok nem-együgyűt, ha azt mondanám nekik, hogy régtől fogva jártasok az algebrában. Ez az algebra: az anyanyelv. Condillac nevezte így a nyelvet, mely, — mint monda, — a nemzetnek az, a mi az algebra a geometráknak. A nyelv a gondolat erőssége, bástyája. Nélküle bejárhatjuk az eszmék birodalmát; de csak annyiban mondhatjuk meghódítottnak, a mennyiben a bejárt területet a szókkal, mint kőfallal körül vesszük. A mi értelmi kis

¹⁾ *Lectures on Logic and Metaphysics*, III., 137—8. 1.

világunk határait is a nyelv szavai jelzik: t. i. a gondolatok szakadatlanul le akarnak tűnni, vagy letűnőben vannak szellemi látókörünk hatáiról; tehát a szókkal tartjuk fogva s elevenítjük fel egy-egy pillanatra.¹⁾

Ismétlődő, vagy visszatérő észrevételeinkből és érzéseinkből képek, képzetek alakulnak, melyeket a nyelv fordít le, vagy nevez meg és állandósít. Jól mondják, hogy a szók megkötik az érzés és gondolat nagyon illanó természetű tárgyait. A benyomások, ha elmúltak, örökre elzúllhatnak; de a nyelvvel való kapcsolódás útján mindig kezünk ügyébe esnek. Ennélfogva a gyermek nyelvtanulása egyszerű gondolkodni tanulás.

Nyelv nélkül nagyon kevés és csak zavaros fogalmaink lennének; szellemi hódítványaink elpusztulnának, elménk örökös gyermekkorban élne. A gondolat mozgása teremti a nyelvet; de az egyszer megteremtett nyelv tökélyesíti a gondolatot: így keletkezik kettejük közt az a kölcsönös mozgás, melynek soha sem szakad vége. Mentől jobban alkalmazkodik a nyelv a gondolat kifejezéséhez, annál gyorsabban haladnak a tudományok s annál sikeresebben gyakorolhatjuk értelmi erőnket. S az egyes -irodalmak úgy tűnnek fel, mint egy-egy nemzet szellemének élő és csalhatatlan tükrei.

1. Sokszor tapasztaljuk az életben, ha a társadalmi különböző osztályok gyermekeit összehasonlítjuk, hogy értelmességök rendes fokmérője: beszédmódjuk terjedelme. A nyelvtudomány is megerősíti ezt a tapasztalatot, midőn kimutatja, hogy gondolat és nyelv egyek, vagy ugyanegy dolog két arculatának más-más elnevezése. (Müller M.) Erre vonatkozólag Hobbes azt a merész tételt állítja fel: *homo animál rationale, quia orationale* (az ember eszes állat, mert beszédes). Ámde a tapasztalat nem igazolja sem Müller, sem Hobbes állítását. A beszéd ős alapja nem a hangszervek (a nyelv, torok stb.), hanem a gondolat. Sok állatnak van hangszerve és még sem beszél, s az ember nem azért okos lény, mert beszél, hanem megfordítva: azért beszél, mert gondolkodik, mert okos lény. Az a törvény

¹⁾ Trench: *On the Study of words* 23. 1.

sarkalja a beszédre, mely gondolkodásra készíti. De Müller Miksának sem ad igazat a tapasztalat, mert bármily kifejezés-
teljes is a nyelv, mégis tökéletlen eszköze a gondolatnak. Te-
méntelen oly értelmi és társaséleti szükségünk van, melyeket
a nyelv nem tud kifejezni, érzelmeinknek pedig csak főbb cso-
portjait bírja megjelölni, s legfinomabb részeik árnyalataikkal
egyetemben, jelöletlenül maradnak. E miatt használ az ember
elejétől fogva, s használja a gyermek is azt a cselekvés vagy
mozgás nyelvét: az actiót, mely a mesterséges nyelv tagolt
szótagjai helyett taglejtéssel, mozdulatokkal, mosolygással, ne-
vetéssel, sírással, kiáltással, mint gondolatai és érzelmei ter-
mészetes kifejezésével adja másnak tudtára lelki állapotait. Ez
az a velünk született ősi, nemzetközi nyelv, minden nép és
minden idők nyelve, melynek nyilvánulásait a föld legkülönbö-
zőbb míveltségü és fajú népei is megértik. A gyermek is ezzel
fejezi ki természete első szükségeit; e részben nagyon találé-
kony: gesticulál, kiabál, torzképeket csinál: valóságos kis ko-
médiás. Ez a vonás közel hozza őt az állathoz; de ez a vo-
nása közös a legnagyobb geniusokkal. Hiszen az actio nyelve
a nagy szónokok elsőrendű fegyvere, melylyel távol országok-
ban, idegen nemzetek közt is hódítanak. Talán legfeltűnőbb
példa erre Clairveauxi Bernát a keresztes hadak apostola, ki a
német parasztságot háborúra tudta tüzelni puszta hang-hordo-
zásával és taglejtésével, jóllehet előttük ismeretlen (francia)
nyelven beszélt hozzájuk. Hogy Demosthenes, a legnagyobb
szónokok mestere, minő fontosságot tulajdonít az actio nyelvé-
nek, kitűnik abból, hogy midőn kérdezték, micsoda a szónok-
lat első, második, harmadik kelléke — mindenre azt felelte
actio. Cicero beszéli, hogy egyszer fogadott Rosciussal, hogy
vajon egy érzelmet ő (Cicero) bírna-e többféle mondattal ki-
fejezni, vagy pedig Roscius fejez ki többféle arc- és tagjáték-
kal? — A sokat kifejező actiónak remek példáit örökítette meg
a költészet és plastikai művészet. Minő megható például Sha-
kespeare Julius Caesarjában, midőn Antonius a római nép
előtt rámutat Caesar holttestére: s mennyi társítás fűződik a
plastikailag megörökített oly actiókhoz, minők a Laokoón szobor-

csoporthalmozásokban tükröződő fájdalom, vagy a fájdalmában megkövült s kis gyermekét védő Niobe és az istenek nyilával dacoló vagy ellene védekező gyermekei actiója. És az ember nem vedli le az actio nyelvét, mint a kigyó a bőrét; nem hagyja el a bölcsővel és anyatejjel együtt a cselekvés nyelvét, mert minduntalan rászorul, egyfelől értelmi világának gazdagsága és érzelmeinek végtelen változatossága miatt, s másfelől a mesterséges (tagolt) nyelv sok rendbeli fogyatékosága okán.

Az actio nyelvét magával viszi az ember a míveltség fokain, mert érzi, hogy elválaszthatatlan szövetségese a tagolt nyelvnek, s csak e kettő segítségével tudja kifejezni elméje gondolatának, szíve érzelmeinek legnagyobb részét. Midőn tehát a gondolkodás neveléséről s a nyelv és gondolat egymáshoz való viszonyáról van szó, nem szabad elfeledkeznünk az actio nyelvről, a gyermek emez ősi hozományáról, melylyel él születésétől fogva.

A gyermek értelmi élete (legkivált a siket-némáké) világosan mutatja, hogy az ember kezdeties gondolkodása nincs a tagolt beszédhez kötve. A felnőtt ember — azt tartja Freyer — annálfogva, mert szók nélkül nem gondolkodik, könnyen rájöhet arra a hibás gondolatra, hogy se ő maga, se senki más nem bírt gondolkodni a tagolt beszéd ismerete előtt. Ám az a tény, hogy a tanulatlan siket-némák arcjátékkal és taglejtéssel végtelen sokat ki bírnak fejezni: világos bizonyítéka annak, hogy a gondolkodás szók és hangok nélkül is javában folyhat. Továbbá az is bizonyos, hogy nem a nyelv hozta elé az értelmet, hanem az értelem találta ki valamikor a beszédet, s jelenleg is az új donszületett sokkal több értelemmel jön a világra, mint beszéd-tehetséggel.

Mind a természetes, mind a mesterséges beszéd arra való, hogy a bensőnkben végbemenő változásokat bizonyos szervek mozgása által kifejezze. Az öntudat állapotait «sommás» módon (synthetice) fejezi egy-egy testtartás (gestus). Mint a hogy a physikában egy mechanikai erő chemiaivá változik át, szintűgy itt is a belső változás vagy lelki mozgás élettani mozgássá alakul, s a hangszervek, a kar meg a láb mechanikai mozgá-

sában végződik. úgy tetszik, mintha a gyermek első érzéseinek, képzeleteinek és vágyainak ez a természetes kifejezése az érzések, képzetek és vágyak mozgásának lenne a folytatása. A lélek mozgását mintegy visszhangként fejezi ki a gyermeknél a szervek mozgása, mint a hogy a felnőtteknél a lelki változások nemcsak a beszédben nyilvánulnak, hanem az azt kísérő actióban is. Találón mondja Rambosson, hogy a természetes nyelv, bárminő legyen, a lélek természetes mozgásának mintegy távolba való küldése. A lélekhez mozgás útján juthatunk s nekünk mozgással felel; minden nyilvánulatában mozgás és mozgás-átalakulás van. Ekként a természetes kifejezés mint egy soha ki nem alvó fáklya, világít és fénye kiterjed a tér és idő végtelenébe. ^{x)} A nyelv tehát — ha lehet e szót használni — egyik lábával a szellemben, másikkal a szervezetben veti meg a sarkát.

A sírás, szepegés, gyügyögés, nevetés eredetileg benső változások csalhatatlan jegyei, közetlen kifejezései, vagy a lelki állapotoknak megfelelő reflex mozgások, melyeket a gyermek elsöben szükségből tesz, s késöbb haszon vagy kedvtelés okáért. Bármelyikért teszi, bizonyos, hogy a bensejében történö mozgásoknak megfelelő módosulatok történnek a szervezet kerületi részeiben. Ha a három-négy hónapos gyermek az emlöért sír, vagy azért, hogy öibe vágyik, tapasztalásból tudja, hogy megértik ezt az ö örökölt kifejezésmódját, mely eleinte gépies, de lassanként átalakul célzatossá, szokásossá. És a kiseded ezzel a csekély ösi hozományyal rövid időn sokra viszi. Másfél éves korában lelki hangulatát, nevezetesen a jókedvet, szomorúságot, félelmet, türelmetlenséget, makacsságot stb. biztosan tudtul adja az actio nyelvén. Az örökölt, vonásokból fejthetni meg, hogy a kiseded az első hónapok óta érteni látszik anyja naiv édesgetését, s különbséget tesz az öröm, a harag és a fenyegetés hangja között; elcsendesedik, hogyha barátságos hangon alattják, s nyolc-tíz hónapos korában derült kedve lehangolódik

¹⁾ Du Language, (*Séances et travaux de L'Académie des Sciences morales et politiques*) Paris, 1877. 18. 1.

egy komoly hang hallatára. De a természetes kifejezésmóddal nem érzük be. Minthogy t. i. a gége csudálatos szerkezete a hangokat ezer- meg ezerféleképpen tudja változtatni és kombinálni: megszülemlett a tagolt vagy mesterséges nyelv, mely elemző (analyticus) természeténél fogva lelkünk változásait alkotó részeikre bontja. Mind a természetes, mind a mesterséges nyelvben egyiránt nagy a szerepe egyfelől a szervezeti öröklésnek, másfelől az utánzásnak. A mai természettudomány tanítja a beszédszervek bentermett erői öröklését, minélfogva a gyermek nem az elsőben hallott hangokat ejti ki, hanem a melyek neki élettanilag a legkönnyebbek. Ezért mondják, hogy a gyermeknyelv megegyez a nyelv eredetével. ¹⁾ Örökölheto a beszédszervek nagy fokú plasticitása: bizonyos számú hangzó kiejtése, melyeket tanulás nélkül tud a gyermek, minők az *m*, *b*. Ha e bentermettségekhez járulnak a tárgyak éles benyomásai, a kifejezés (közlés)-vágy hatására, gyenge beszéd-szervei el kezdenek némely hallott mássalhangzókat tagolni, s hangzókat csatolva hozzájuk, egytagú szókat mondani, melyeket hasztalan keresünk anyanyelvünk szótárában, pl. *la* (tej), *mum* (étel). Előbb magának tart monosyllabicus leckét, hogy megérthessék kezdetles beszédjét; majd anyja eltanulja tőle ezt a gyorsan keletkező egyszótagos árva szótárt, hogy érette cserébe a maga és nemzete tudós (mesterséges) nyelvét megtanítsa. Az anyanyelv tanulása- és kimondásakor a lelki mozgás már nem közvetlenül ered a gondolatból és érzésből, hanem csak utánzás, társítás útján csatlakozik hozzájuk. A kiseded hosszasan figyel a beszélők hanghordozására és szemére, mert a hang jelentését, a szóval társult képzetet szemökből akarja kiolvasni, kitalálni. E részben a gyermek nagy mester, valóságos feltaláló, mert minden hallott hanghoz a hozzávaló képzetet (értelmet) csatolja. Tehát a nyelvnek a legjavát Ő adja a szóhoz, s csupán a hangcsoportokat kapja készen, s sajátítja el utánzással. ²⁾ Eszerint művészi munkát végez szó- és képtársítással, s értelme

¹⁾ P. Thewrewk E., *A gyermeknyelvről*.

²⁾ A. Lemoine, *La Physionomie et la parole*, VI. fejezet.

a miénkhez magasodik, midőn végre sok próba után beletanul a társításba, s a szók hallásakor azok a képek és képzetek elevenednek fel az ő elméjében is, melyeket a nagyok hozzájuk fűznek. Innen van, hogy a fájdalom és érzés természetes nyilnulásait tolmácsoló *actio* nyelvét minden emberi lény megérti, legyen az európai, chinai, hindu avagy hottentot; ellenben a fájdalmat okozó képzetek nyelvét csak azok, kik az azt tolmácsoló társításokkal, vagyis a *conventionalis* nyelvvel ismerősök.

2. Természetes tehát, hogy a gyermek, beszélni tanulásakor, az anyára és a társítás törvényére támaszkodván, segéd nyelv-mesterül veszi az *utánzást*, mert az ember úgy tanul beszélni, a mint mutatják. De tartsunk rendet s lássuk a gyermeki szegényes, egyszótagos nyelv hangmechanikája fejlődését.

Első gyügyögése hasonló a madarak csicsergéséhez, első énekkisértményéhez. Darwin úgy tapasztalta, hogy kis fia tíz hónapos korában tette a hangutánzási első próbákat. De La Calle fia is nyolc-kilenc hónapos korában csak egyes önhangzókat mondott ki, tehát csak a beszélt nyelv hangtani embrióját, mondhatni *sejtjét*. ¹⁾ Preyer fia nyolc hónapos korában a hangok nagy részét tudta utánozni; de ez még koránt sem beszéd, hanem a beszédbe bevezető izomgyakorlat. Más tél éves kis fiam egy nehezen felismerhető szótaggal (pl. *bl.*) negyedóráig is eltartó ajakgyakorlatokat, gyügyögő monológot végzett. A Taine megfigyelte negyedfél hónapos kis leány ezt a mély torokhangot adta elsőben: *kraaau*, melynek hangzata láthatóan tetszett neki, mint madárnak a csicsergése. ²⁾

Ez az ú. n. *echolalia*, tagolt gyügyögés vagy hangkérődzés a gyermek első beszéde. Preyer beszéli, hogy egy kis leányka két éves, két hónapos korában reggeltől estig (két hétig is) mind csak ezt hajtotta: *toro, toro, toro*, meg *rapapi, rapapi, rapapi*. Az imént említett kisdéd, kit Taine figyelt meg, a *pa* szótagot *popapapa* összetételben százszor is ismételte. Egy már majdnem három éves gyermek három álló hónapig, mind csak

¹⁾ *La Glossologie*, III. fejt. — ²⁾ *Revue phiosopyque*, 1876. jan. sz.

ezt az értelmetlen három szótagot ismételte: *tabillé, tabillé, tabillé*.

Több oknak tulajdoníthatni, hogy a gyermeknek kedve telik ebben az egyhangú rhythmusban. Első sorban értelmi szervei gyöngesége az oka; aztán hangszerveit mozgatnia kell, mint a hogy mozgatja kezét meg lábát. Így történik, hogy a nyelvtanulás első, meglehetősen egyhangú kísértményei közepette, a gyermek most említett gépies és értelem nélküli gyügyögésben talál enyhületet, mely a nyelvet meg nem erőlteti, s fülét mégis csiklandozza. Hasonló éhez a természeti népek danája, melynek rhythmusa őket szórakoztatja s képzeletüket röptére hagyja. Ilyenek a mi pásztoraink és aratóink is, kik egy dalt, egy refrain napközben százszor is ismételnék, mert nekik megszokott, könnyű és kellemes. A kisdedek echoláliája, szintén szórakoztató és az agyvelőre megnyugtató hatású, mert ez a kezdeties rhythmus az a fülnek, mi a symmetria a szemnek. Nem csoda, ha ily gyakorlatok következtében a 15—20 hónapos gyermek mester a gyors nyelvjáratásban, a gügyögő monológokban. Nyelve, mintha játékszer volna, örökös munkában van, mondhatni «nyelvrohamban» szenved, s miatta tagolt és tagolatlan hangok özönét hallatja. Ez a lélek első hangjátéka.

Nevezetes haladást tesz a hangmechanikában, vagy a nyelvben, midőn a képzet és a szó mintegy összefogontozva találkoznak a hangutánzó (onomatopoetikus) kifejezésekben, s továbbat a hanghordozásban. Ebben az időszakban a kutyát elnevezi *u-u-nak*, a tehenet *bu-nak*, a lovat *co-co-nak*, vagy *gyi-nek*, a vasúti mozdonyt *hsz-nek*, az órát *tik-tik-nek*, a tejet *láló-nak*. Két tényező működése találkozik e ponton: a beszédszervé és az értelemé, t. i. a hangutánzás és összehasonlítás: amaz mechanikai tényezője a nyelvnek, az összehasonlítás pedig értelmi szerző. A gyermek nyelvtanulását az jellemzi, hogy a bonyolult és nehéz hangcsoport helyett az egyszerűt és könnyűt kedveli. Hajlandóbb utánozni — úgymond Perez — az értelmi hanghordozást, vagy hangzatos accentust, mint magát a szót. Ha a hallott mondatot nem bírja utánozni, legalább ismétli hangsúlyát, a mi neki valóságos zene. Figyelme

különösen a szók végzetére és a hangsúlyos szótagokra irányul; *bíróné* helyett, azt mondja: *óné*; a francia fiú, *café* helyett: *fé moustache* helyett: *tasch*; *tambour* helyett: *bour*; a német fiú *gewesen* helyett: *wesen*; *barométer* helyett: *mometer* és *guten tag* helyett: *ta*. Még ha három-négy tagú szók kiejtéséig haladt is, félni látszik tőlük és egyszerűsíti, rövidíti, s a kérdésekre, mikor csak lehet, egy vagy két tagú szóval felel. Pollock fia 21 hónapos korában *Tennyson-i Thisinek* rövidíti; a rövidítést meg az u. n. takarékoság elve (*loi du moindre effort*) hozza magával, mely szerint a gyermek az élettanilag legkisebb erőfeszítéssel járó kiejtésen kezdi, s lassanként megy át a nehezebbekre t. i. a több ideg- és izom-munkával járó hangokra. Mau-pertuis óta ezt a törvényt a szókat tagolni kezdő gyermek beszédére alkalmazzák; de a mint látni fogjuk, talál a felnőttek szójárására is. E törvény értelmében a gyermek a nehéz ki-mondásu mássalhangzókat fölcseréli könnyen érthetőkkel; így mond a mi gyermekünk törökbúza helyett *popoputá-t*; a francia gyermek *voiture* h. *loture-t*; *cuiller* h. *cuyé-i*; a német gyermek *Schlafrock* h. *larokk-ot*. Mi felnőttek szintén törekszünk a szókat beszédszervünkre nézve könnyűekké tenni, pl. *mert* helyett: *met-et* mondunk; *mély* h. *méj-t*; *ilyen, olyan* h. *illeni ollan-t*; vagy az angol *United Presbyterian* h. gyűlésekben is csupán *UP-t* mond. Még a gyermeki nyelv hangcseréjét *tép* (szép), *kajajec* (karperec), *chelal* (cheval), *fanfans* (enfants) is megtaláljuk, mert beszédünk és a nép szójárása is tele van rövidített kifejezésekkel, midőn épület helyett azt mondjuk: *épség*; *külső utca* h. *küs utca*; *rövidebb* h. *rövébb*; *Karolina* h. *Lina*; *Borbála* h. *Biri* (Bori); *Eulalia* h. *Lali*; *Bienengarten* h. *Bongor*; *schtvarzegasse* h. *varcagás*. Ezeknek szakasztott mása a franciában átváltoztatott következő latin szók: *capitolium* h. *chaptre*; *epistola* h. *építre*; *apostolus* h. *apötre*.

3. Másik segítsége a gyermeknek az *analógia*, mely arra való törekvés, hogy minden szabálytalan és kivételes szóalakzatot kiküszöböljön. Innen van, hogy gyermekünk eszem, eszel, analógiájára azt mondja: *jöszöm, jöszöl*: *öntje, önti* helyett; *kövekelni, kövezni, plajbászolni, plajbászszal rajzolni* helyett; az ango-

fiú *good, gooder, goodest-et* (*better* és *best* helyett); az *I loved* analógiájára: *I bringed* (*I brought* helyett); a német fiú *gehe, gehts, geht* mintájára: *bin, binst, bint-ei*; Schleicher. gyermeke *aesagt* mintájára *gegebt, getut* és *gescJihreibt-ot*; Egger fia *renda* mintájára *prendu* és *éteindu-i*. Valósággal, ha a gyermekeken állana, mint Müller M. mondja, a nyelvből minden szabálytalanságot kiküszöbölnének.

Általában a gyermek értelme előbb fejlődik, mint beszélő szervei és beszédtehetsége. Egyes szókat és kifejezéseket jóval előbb ért mintsem ki tudja fejezni. Beszédszervei gyors fejlődése következtében a második év elején, vagy másfél éves korában már sok szót (gépiesen) ki is mond, a nélkül, hogy értené, ámbár már akkor is jóval felette áll a szótagokat mondogató papagálynak. Az a gyermek — úgymond Preyer — a ki arc- és tagjátékkal s tettekkel bizonyítja, hogy egyes szókat ért, s a ki utánozva más szókat is ki bír (bár értelem nélkül) mondani, nem azért értelmesebb, mint egy okosan számító, de beszédtelen elefánt vagy arab ló, hanem azért, mert sokkal több és bonyolultabb fogalmai vannak.^{x)}

úgy tapasztaljuk, hogy egyik gyermeknél a nyelv könnyen oldódik és az értelem korán fejlődik, másnál nehezen mozdul, s az értelem is lassan jő meg. De azért nagyon tévedne, a ki a gyermek beszédbeli gyors elhaladását úgy tekintené, mint értelmi fejlődése csalhatatlan mutatóját. Ha ez igaz volna, Hobbes említett tételét bizonyítaná, hogy «eszések vagyunk, mert beszélünk.» Ámde rendszerint az ellenkező áll.²⁾ A physiologok azt tartják, hogy állatnál és embernél egyiránt az agyvelő korai fejlettségével jár együtt az értelem csekélyebb foka. Megegyezik ezzel az a tapasztalat, hogy gyakran az ér-

²⁾ *Dis Seele des Kindes*, 316. 1.

²⁾ A gyermek nyelvében is, mint a chinaiban, a hanghordozás félbeszélés; vagy Lazarus szerint, róla gyakran mondják, hogy *mindent* ért, pedig az a «*minden*» majdnem semmi; vagy helyesebben, a gyermek érti a *mindent* (t. i. az egész gáncsoló, vagy dicsérő beszédet a hanghordozásból és arcjátékából érti tartalmilag), de belőle *valamit* (egyes szókat): nem ért. (*Das Leben der Seele* II. 125. lap.)

telmes és beszédes szülők gyermekei is a rendesnél jóval később kezdenek beszélni: de azért három éves korukban beszédjük szabatos, helyes és könnyed, mert mentől értelmesebb a gyermek, annál kevésbé szeret üres szókat hangoztatni. Az elme egészséges fejlődésének az a rendes útja, hogy a gyermek jó darabig találgassa a szók értelmét és csak akkor kezdjen beszélni, mikor már a tárgyokról tiszta képzeteket szerzett; holott a kevésbé értelmes gyermekek, kiknek talán könnyen jár a nyelvök, megelégesznek a pusztá hangok megjegyzésével; a szókat, mint hangcsoportokat vésik emlékezetökbe: emlékezetök ura lesz ítéletüknek s nagy későre jönnek rá a használt szavak értelmére; ellenben amazok közetlenül, saját megfigyeléseikből és tapasztalataikból töltötték meg a szókat tartalommal. A mindennapi tapasztalat is azt mutatja, hogy ugyanegy család egészen értelmes gyermekei is nagyon eltérnek egymástól a kifejezés könnyűségében. Mme Necker idevágóan jegyzé meg, hogy «a gyermekek gyors és kellemes kifejezés-módja gyakran csak a kész mondatokat megtartó tehetséget mutatja; holott a vontatottabb és kevésbé szabályos beszédmód belső munkájukat jelenti, s azt a törekvést, hogy kifejezésöket egybevevessék gondolatukkal.» (Éduc. progressive. I. k.)

4. A mondottakból kitetszik, hogy a gyermek tagolt beszédjének nagy mesterei: az *utánzás*, az *analógia*, s végül a *társítás*: t. i. a természetes beszéd (actio) mozgás- és hangulat-társulása helyett bizonyos hangok és képek társulnak egymással, mely folyamat tart szakadatlanul ébrenlétünkben és álmodásunkban egyiránt. Hiszen az álmodó beszélgetése vagy síri hangon suttogása sem egyéb, mint az elmének saját ábrándképeivel (chimaeráival) való párbeszéde. Mintha az álmodásnak is a volna a célja, hogy a szók és képzetek kapcsolatait oly emlékezetesekké tegye, hogy mentől szorosabb viszonyba jöjjenek a nyelvvel. Ha meggondoljuk, hogy a szók önkénytes jegyek, s hogy ezrével kell rendelkezésünkre állaniok társas érintkezés vagy közönséges társalgás alkalmával is: teljességgel nem lep meg, ha az elmének e végre több kell a pusztá alkalmi gyakorlatnál. A gyakorlat kettős (természetes és mesterséges) fo-

lyamata állandóvá teszi a szók és képzetek kapcsolatait, s egyzersmind oly emlékezetessé, hogy a gyermek már hét éves korában szintoly gyorsan és biztosan használja a nyelv szavait, mint bármikor azután.

Ám a szó csak úgy szó, ha ránk nézve értelme van, azaz ha kép (képzet) járul hozzá. Innen van, hogy ha háborúról van szó, vagy háborúra gondolunk, értelmünk nem áll meg e három tagú szónál, hanem tovább megy valamely typicus és jellemző képre, vagy képcsoportra: mozgó, lődöző, hadakozó, gyalogos és lovas katonák csoportjára, tüzelő ágyukra, röppentyűkre, stb. A név ekként — mint Hobbes mondja — oly jeggyé lesz, mely elménkben képet és gondolatot kelthet, hasonlót ahhoz a gondolathoz, mely azelőtt benne támadt, s melyet ha másoknak mond, bennök szintén hasonló jegyeket támaszt, hasonmását a beszélő elméjében élő gondolatnak. A szók, ha értelmi munka nem járul hozzájuk, csak üres keretek, csak kerékkötők. A gyermeknél a szók az észrevétel ösztönzői, és az értelmes gyermek nyelvfej lésének nagy előmozdítója újonnan keletkező vagy alakulófélben levő képzeteinek másokkal közlése. Ösztönszerűen valósítja meg tehát Condillacnak ama megjegyzését, hogy a szó oly közeg, melyen az emberek kicserélik megfigyeléseiket. Figyelmét az új tárgyakra szögzi, s neveiket tudni akarja. A nevelő e részben kezére játszhatik azzal, ha úgy foglalja el az egész figyelmet, hogy nem mindjárt mondja meg a tárgy nevét, hanem vár a megfigyelés megtörténtéig. így tett Pestalozzi, ezt sürgette Comenius, ezt sürgeti az újkori nevelésnek az a sokszor hallott elve, hogy «dolgok előzzék meg a szókat.»

5. A nyelv az embernél, s közelebből a gyermeknél arra való, hogy jelölje helyzetét a képzetek és fogalmak világában. Fontos, mint a szellem közti érintkezés, azaz közlekedés eszköze, s elkerülhetetlen arra, hogy fogalmaink belvilága már alakulása alkalmával közös világgá legyen: a gondolat világáé, melyet közössé tenni mindnyájunk kötelessége. Az emberi elme nem is függedhetne soha a tárgyak elvont tulajdonságaira a szók segítségével; nem jöhetne az események folyamába sem a

testi sem az erkölcsi világ körében. A nyelv által tanul az ifjú úgy érezni és gondolkodni, mint ahogy szülői és a nagy nemzetcsalád tagjai éreznek és gondolkodnak. Anyanyelve használata közben tapasztalja, hogy az ő képzetvilága nem egyedül az övé, hanem közös érintkező mezeje, universuma az elmének, melyre tett kirándulása megmenti az egyéni észrevétel zavarától, az egyéni tapasztalat korlátoltságától, s bevezeti a rendszeres és egyetemes tapasztalat logikai formáiba, melyek mindenkor, mindenütt és mindenkire nézve érvényesek.¹⁾

A nyelv ekként személyes tapasztalatok helyett egyetemes tapasztalatok birtokába juttat; és az ajkunkon megforduló szók értékben szintúgy különböznek, mint a kezünkön megforduló pénzdarabok. A különböző korban készült pénzek eltérő metszése, nyomása, súlya más-más módon hívja fel figyelmünket. Őseink nemcsak közigazdasági és politikai intézményeikben, épületeikben rakták le és hagyták számunkra gondolataikat és fölfedezéseiket, hanem nyelvökben is. A nyelv eleveníti fel az utókorban az ősök szellemét, mert a szókban nemcsak őseink gondolatai és fölfedezései vannak lerakva, hanem gondolkodásuk módjai és habitusai, melyeknek mintájára öntődnek a mi gondolataink.

Minden nép más népektől *némileg* eltérően gondolkodik, és ez az eltérés meglátszik tehetségén, szellemi szerkezetén, elméje természetén. Ez teszi az egyes nyelv geniusát; s ez által lesz «a nyelv a nemzet halhatatlan lelke». Midőn tehát anyanyelvünket tanuljuk, azokat a szokásokat szívjuk be, melyek a race öröklött hozományai. Éhez képest a nyelv nem csupán szók és képek társulása, hanem a fogalmak és emberöltők érzelmei, tapasztalatai és gondolatai legjavának ezernyi ezer módon való összeverődése lévén, természetes, hogy a gyermek nyelvtanulása értelmi nevelésének, s nemzeties művelődésének nevezetes folyamata. Fontosságára e részben talán senki sem mutatott rá szebben, mint Whewell, midőn az inductiv tudományok bölcselete c. művében így nyilatkozik: «A nyelvet gyakran hívták a gondolat eszközének; de az a gondolkodás tápláléka is, vagyis

¹⁾ V. ö. Bryant, *Educational Ends*, 182. 1.

inkább az a légkör, melyben a gondolat él. A múltnak a jelenre való befolyása a nyelv által mélyreható és egyetemes, ámbar a legfinomabb és legnehezebben nyomozható. A legközönségesebb szók és szólamok észre nem vehető kötelékekkel fűződnek össze az előbb élt emberek és régmúlt idők okoskodásával és fölfedezésével. Tudásuk elválaszthatatlan része a miénknek: a jelen nemzedék öröklí és használja az egész múlt tudományos kincsét. És ez a vagyon nemcsak az értelmi világ nagyjaié és gazdagjaié, kiknek kulcsuk van a régiek kincses házához, és a kik maguk is nagy kincseket gyűjtöttek: hanem a legnagyobb munkája a legszerényebb kutatónak is javára válik, midőn okoskodását szavakba öltözteti. A mikor tudniillik vagyunkját számon veszi, úgy találja, hogy pénzdarabok vannak kezében, régi és újkori dynastiák képeivel és felirataival; hogy e birtoknál fogva módjában áll az új szerzés, kezeügyében a solid tudomány; s hogy egyikre sem tehetett volna szert, ha az igazságnak egyszer kibányászott aranya az emberiség kezei közt hovatovább mind jobban forgalomba nem jőne.» E szavak igazságát megerősíti az élet. A nyolc-tíz éves gyermek, ki anyanyelvét beszéli, valóságos Croesus, kit helyes tanrendszerrel könnyű dolog gazdagsága tudatára ébreszteni; holott a mai oktatás eredendő bűne, hogy e részben minden ifjút koldusnak tekint, vagy a Beranger megénekelte yvetoti királynak, ki egész birodalmát megjárta egy nap alatt számár-háton; avagy siketnémának, kit most kell beszélni tanítani, s a nyelvtani alakok és szórszálhasogatások tengerére vezetni.

A helyett tehát, hogy a gyermekeket a nyelvtanban vagy a szónyomózásban tudóssá tenni akarjuk, bőven elég a kezöken levő szövegen, még pedig szép szövegen, a nyelv legfontosabb és leghasznosabb tényeire világot vetve, a főbb elveket megértetnünk, s alkalmazásukat megkönnyítenünk. A szók származására és értelmök különbségére fordított figyelem nemcsak a beszélésben fogja őket segíteni, hanem a gondolkodásban és *szabatos* beszédben is. És ennek a gyakorlatnak hasznát veszik mindennap, midőn tapasztalják, hogy az emberek közt a versengés és perpatvar örökös forrása a szók helytelen hasz-

nálata. Nem csak a bölcselek különböző táborában használják ugyanazt a szót más-más értelemben, hanem az élet különböző foglalkozásaiban is. Sőt a kik egy szót egy értelemben használnak, rendszerint azok sem vetnek elég ügyet a velök járó társításokra, érzelmekre és képzet-sorokra, a mi ismét új akadály a egymás megértésének. Kivált a költői művek bővelkednek ily társításokban, melyekben a szók a képzet- és fogalom-jegyek kétszeres értékében használhatók: t. i. egyfelől közbevetetten a képzelet sarkalására, azaz oly finom viszonyok megértésére, melyeket közvetlenül kifejezni nem áll módunkban. A költői szók és kifejezések hatására képzeletünk egész csoportját veri fel a képzeteknek és fogalmaknak s a költő beszéde ellipticus alakzatai (figurái) áthatolnak az okoskodás terére. Ha én Nagy Sándor volnék, úgy meg úgy tennék! mondja Parmenio. «Én szintúgy tennék, ha Parmenio volnék» — felel N. Sándor, az előbbi okoskodáshoz alkalmazkodva. Annak, a ki nem bírja kiegészíteni az e fajta ellipticus okoskodás hiányzó részeit, az a felelet se nem szép, se nem észszerű. A gyermek is, a nép is úgy beszél, mint a költők: kihagyásokat, ellipsiseket használ, melyeket a nevelőnek kell kitalálni s kipótolni: *mú, coco, tik-tik* nyomatókkal ejtve, néha egész mondatot helyettesítenek. A legcsekélyebb erőfeszítés elvénél fogva, elsőben a hangok egyrészét a dolgokra alkalmazta (*mú, hsz, tik.*); alkalmazásait ki kell találnunk, s idővel kiigazítanunk, mert ha abba hagynók, soha meg nem tanulná anyanyelvét.

A gyermek beszédbeli elemen ételénél szintén beteljesedik az az elv, hogy az egyén fejlődése az egész törzs fejlődésének ismétlése. Mint a hogy az ember nem teljes kész szótárral foggott az élethez, hanem az érezhető jelentésű (utánzó) szók kis tőkével, mint a nyelvfelzés élő csiráival: szintúgy a gyermek első utánzó elnevezéseiben alkotja magának a nyelvet, mint méh a sejtet, mint madár a fészket. A gyermek-nyelv szavain meglátszik a személyes járulék, érzik még a «levés illata.»

A gyermek oly mértékben hagyogolja el a maga kezdetes utánzó elnevezéseit, a mily mértékben megtanulja a mi

szavainkat. Így váltja fel az utánzó nyelvet a nemzet nyelve. A nemzeti nyelv tanfolyama ismét legjobb alkalom a növendék lelkében való felidezésére azoknak az érzelmeknek és gondolatoknak, melyeket abba a múlt nemzedékek beleöltöttek, s melyeket legjobban megőriztek a nemzeti költők, kik midőn a gondolat és érzés körét gazdagítják, a nyelv körét is bővítik oly szókkal, melyeknek odáig csak elemei voltak ismeretesek. Egy Arany, egy Petőfi, egy Tennyson hasonlítanak a folyóhoz, mely a levegőből és földből kapott»nedvességreszeket az óceánba viszik: ők szintén a nép érzületéből, gondolkodásából el-sajátított elemeket feldolgozva adják vissza a nemzetnek. A nép nyelv dolgában, «kitűnő mester», mondotta volt Plató, «nagy hatalom» (populus in sua potestate) mondotta Varró, valóságos felség, mondhatjuk mi: mindenhatósága, csalódhatatlansága onnan is kitetszik, hogy nyelvhasználatának még tévedései is elébb-utóbb törvénynyé lesznek.¹⁾ (Quem penes arbitrium est et ius et norma loquendi. Horatius.)

A költők nyelvezete igen alkalmas arra, hogy egy nemzet észjárásának hézagait kitöltse, érzületének sötét zugait megvilágítsa. A költőket, mint a nemzetközi gondolat olvasóit, tolmácsait azért is be kell az iskolába vinni, hogy az ifjak a most említett éltető áram frissítő és elevenítő hatását érezzék. Homér népszerűségét a görög iskolázásban az fejtí meg, s Arany János műveinek a tanfolyamba való bevitelét ez teszi indokolttá és az a másik nevezetes körülmény, hogy az eposzok a nemzeti élet daliás korát tárgyalják, azt az egyszerű társas életet, melynek szerkezetébe könnyen beéli magát az ifjú.

Ezek azok az okok, a miért a házi és iskolai nevelésben nem szabad elválasztanunk a nyelv formáit az élő tartalomtól, máskülönben a ránk nézve fenséges szervezetet, az anyanyelvet és irodalmat ketté vágjuk: nyelvtanra és irodalomtörténetre; amaz összege lesz a rideg szabályoknak, emez gyűjteménye a betanult szabályok szerint elemzendő mintáknak. Am a nyelvtan az az elviselt és levetett bőr, melyből kimászott az

¹⁾ L. Darmesteter, *La cie des mots*, 117. 1.

élő kígyó: a nyelv szelleme; az irodalmi anyag pedig a valóságos hulla, melyből az élet, éppen az elemzés bonckése alatt, kiköltözött.

Ettől az eljárástól eltérően, az iskolának a gondolatot és érzést a nyelvvel együtt kell tanítania. És ez annál könnyebb, mert a gyermek első gondolkodása a képek és a képzetek kombinálásában nyilvánul (v. ö. a játékkal), tehát szók nélkül történik; s talán beszélni sem tanulna meg, ha előbb nem lennének képei. A beszédben való eléhaladása közben, mind szorosabbra fűződnek a szók és képzetek közti kapcsolatok, melyek később felbonthatatlan viszonyba jönnek, s azt a hitet táplálják, hogy nem lehet képzetünk szó nélkül, nem gondolkodhatunk beszéd nélkül.

A nyelv a rövidítés eszköze, *a gondolkodás könnyítője*. Szépen fejezi ki ezt Condillac következő megjegyzése: mi úgy Ítélnünk és okoskodunk a szókkal, mint a hogy számítunk a számjegyekkel.¹⁾ Ennélfogva lesznek az elme műveletei könnyűek és gyorsak, mert nem szükség mindig csak a képzelet teher szállítmányával: a képekkel és képzetekkel bajlódni, hanem elvonatkozunk tőlük, mint a hogy az algebrában eltekintünk a concret mennyiségektől. úgy vagyunk a szók használatával, mint Rigi tetejére induló utas, ki podgyászát a hegy tövénél vonatra teszi, s aztán a fogaskerekű őt is, meg a holmiját is, a tetőre repíti, a hol podgyászát ismét kezéhez veszi. A szók, fogaskerekű pálya módjára gyorsan szállítják elménket a gondolatok magaslataira, útközben felejtjük a képeket és tárgyakat: csak megálláskor, azaz a reflexió alkalmával hozakodik elé képzeletünk és emlékezetünk a szóknak megfelelő képekkel és tényekkel.

Végül, a beszéd *a gondolat támasza azzal is, hogy az emlékezetet segíti*. Hogy a nyelv a szó mechanikai eszköze, azt érintettük már a szó és fogalom viszonya fejtegetésekor, de önkénynt következik ez az előbbi fejtegetésekből is. Hiszen a; elvonás, a fogalomalkotás csak a szókban és szók által öltene!

¹⁾ *Cours d' Etudes (Discours préliminaire, I, k.)*

testet s élnek független *életet*. Minden szó egyéni képviselője annak az értelmi, gyakran kínos és hosszú erőfeszítésnek, mely létrehozta. De ez még nem elég, mert a mint kénytelenek vagyunk a beomlott alagutat új boltozattal helyre állítani, szintúgy az értelemnek is újból munkához kellene ebben az irányban látni s szükségletét más szóval pótolni. Hogy ettől a fáradtságtól megkíméljük magunkat, sokszor mellőzött vagy már elfelejtett régi szókat veszünk elé. Önkényt érthető ebből, hogy a szók nem egyformán becsesek nekünk, mert nem egyformán fontos az a szolgálat, melyet tesznek. A szók társadalmában is vannak különböző rendek, osztályok, családok. Némelyek alacsony sorsból magasra emelkednek; mások elvesztik magas rangjokat s alsóbb rendű képzetek kifejezésére használtatván, becstelenné válnak. (L. A m. *nyelvtört. szótárát.*)

Mindenesetre kétségtelen, hogy gondolkodásunk és okoskodásunk ahoz képest javul, a mint nyelvünk mind jobban tökéletesedik, s a mint ezt alaposabban ismerjük. Az egyén értelmi fejlettségének a szóbőség és kifejezésbeli világosság a fokmérője; a nemzet művelődése és polgárosodása mindig nyelve fejlettségével tart lépést. Sőt tekintettel ama fejlődés menetére, bizvást állíthatni, hogy az ember a polgárosodásban és erkölcsben ahoz képest halad elé, a mily mértékben a nemzetek gondolataik s egyéb munkáik kölcsönös kicserélése útján közös kincsesé teszik szellemi műveiket, fölfedezéseiket s értelmi és erkölcsi vívmányaikat.

III. Ítélet és okoskodás.

Az elemzés, az osztályozás, a fogalom és a szó egy-egy lépéssel tovább haladásra sarkalnak, — t. i. a dolgok hasonló vonásainak és a köztük levő viszonyoknak felfogására, az ítéletre és gondolkodásra.

A *felfogás*, mint a szó is kifejezi, a ténynek jellemző vonásainál *fogva* magunkhoz, eszünkhöz való emelése arról a talajról, hol az van. Az értelem itt tökéletes emelő a tárgyak fölemelésére, illetőleg helyökből való kimozdítására. Az embert épp e fölemelés mértéke, más szóval: értelmességi foka különbözteti meg az

állattól. Az nem bírja a tárgyakat felfogni, s jó darabig a gyermek sem, mert a feltűnő színek, alakok stb., mintegy öt vonják magokhoz; de lassanként megfordul a viszony: tájékozódik köztük, képeiknek, képzeteiknek ura lesz, s a gyakorlás rendjén megtanulja őket értelme szintáján tartani, a fogalom körébe fölemelni. Az ember fölemeli a képeket, képzeteket esze magaslatáig.

Az egyes tények felfogása oly értelmi mívelet, melyben benne van az általánosítás csirája. Ezt a csirát kifejteni és növénynyé érlelni: az Ítélet és okoskodás feladata. Minden elemzés egy lépés az összehasonlítás és ítélet felé. Az elvont tények jelen benyomásait szakadatlanul összehasonlítja az emlékezeti képekkel, felfogja a köztük levő hasonlóságot és különbséget, s köz'ös vonásaik alapján folyvást új csoportokra osztja, a szerint, a mint hova-tovább mind finomabb vonásaikat fogja fel. De a gyermek, a mint láttuk, jó darabig megelégszik a hasonlóság és különbség néhány durva vagy felszínes vonásával, s siet az eredményt constatálni. Valóban az ítélet első sorban összehasonlításból és megkülönböztetésből él.

A gyermek ítéletei eleinte concretek, azaz neki nem is kell két képzet az egybevetésre: egy élénk kép, mely a jelen észrevételéhez csatlakozik, nála a teljes valódiságot pótolja, ítélete csak felületes elemzés (bontás), mely a felbontott egészek közti hasonlóság észrevétele. Ebben azonban hézagok vannak s új erőfeszítéssel, kereséssel, elemzéssel igyekeznek azokat kitölteni. Ez a kitöltés a szerkesztés (synthesis), midőn a régiekhez új vonásokat ad.¹⁾

Midőn a 2½ éves gyermek valakira azt mondja: «Tűf, tigan!» (csúf, cigány!) vagy a nyelvére vett mustárra, hogy «típ!» (csíp!) a lehető legegyszerűbb ítéletet nyilvánítja. Ez esetben az Ítélet annak a megérzésében és állításában áll, hogy a dolog így van.

Maga a fogalom alkotása is fölteszi a kezdeties ítéletet; szép, rút, piros, sárga, kerek stb., mind oly fogalmak, melyeket

¹⁾ L. erre S. Bryant. *Educational Ends*, 188. 1.

csak ily tulajdonságú tárgyak megfigyelése és összehasonlítása után bír alkotni. Ítélese ereje vagy gyöngesége attól függ, hogy minő világosan tudta a dolgokat, vagy viszonyaikat megfigyelni, felfogni és rajok emlékezni. A jó ítélet tehát egyet jelent a megfigyeléssel, elemzéssel, összehasonlítással. A gyermek a második év végefelé már ki tudja fejezni, hogy valakin vagy valamin új vonást fedezett fel, «Makit sír» (Margit sír); «ua ua» (Utas (nevű kutya) ugat) stb. Ahozképest, a mint a megfigyelés eléhalad és tartós érdeklődéssé nő, a *hasonlításban* és viszonyok felismerésében erősebb lesz: ítéletei is inkább behatolnak a dolgok lényegébe. Jó darabig támaszra is szorul, kivált oly dolgokban, melyek megfigyelése körébe nem esnek; de egyébként is sok Ítéletet kap készen, melyeket neki a körülötte levők magaviselete és példája dictál. Innen a nemzeti családi és felekezeti felfogás és ítéletsmód, melyhez könnyen bír alkalmazkodni. Kivált a közepes tehetségű gyermekek az utánzás ösztönénél fogva szeretik ismételni szülőik, nevelőik és más ismerőseik szokásos ítéleteit.¹⁾ Későbbi Ítéleteikbe is sokszor belejátszik ez a kölcsönvett vagy utánzott tapasztalati elem: kikitör belőlük, mint gránit a földrétegek közül. Igaz, hogy hasznát is veszi, mert sokszor megrövidíti tanulása útját, de azért saját tapasztalatokat kell tenni, mintegy próbájául vagy kém-szeréül (reagens) a mások tapasztalatainak. Az efajta Ítéletek korlátoltttá, előítéletessé teszik, ha miattok saját kezdeményező ereje alva marad.²⁾

Az egyéni megfigyelést és tapasztalást semmi sem pótolhatja, mert a gyermeknek is szintügy, mint a felnőtteknek, mentől korlátoltabbak egyéni tapasztalatai, annál részrehajlóbb az ítélete. Hiszen a józan ítéletben — úgymond Carpenter —

¹⁾ Perez, *L'enfant de trois à sept ans*, 187. 1.

²⁾ Hallottam, — úgymond Perez — hogy egy hat éves leánygyermek fontoskodó képpel mondogatta azt az utilitarius, egészségtelen formulát: «Mit akar ön; hisz az élet oly szomorú!» Egy hat éves fiú pedig azt mondotta nagynénjének: «Mai napság nem bízhatni senkiben; csal a dajka, a pincér, a hivatalnok, a kereskedő, egyszóval az egész világ.» Mindez veszélyessé válható *psittacismus* eredménye. (I. m. 191. 1)

minden tehetségünk gyakoroltatik.¹⁾ Magát az ítéleti actust úgy meg lehet különböztetni más lelki működésektől, mint építésnél a téglavetést, fafaragást, anyaghordást, stb. megkülönböztetjük a tulajdonképp! építéstől.

Az épület szilárdsága függ az alapvetéstől; az Ítéleté pedig a *helyes megfigyeléstől*, felfogástól és pontos emlékezéstől. A reflexió működése maga a bíró, kinek adatai correktsége a többi tehetségektől függ. Innen van, hogy lehet valaki magas műveltségű reflexió tekintetében, de bizonyos mértékben hibás, vagy rossz ítéletű. Példa rá Baco. Élénk szellemű gyermekeknél a képek élénksége, a megfigyelés közvetlensége pótolják a reflexió helyét; rajok alapított concret ítéleteikkel ámulatba ejtenek s mesterkéltséggel társadalmi viszonyaink között (pl. a családi körben) naiv észrevételeik, szó-kimondásuk emlékeztet a régi udvari bolondokra, bohócokra, kiknek szabad volt nyíltan kimondani az udvaroncok elpalástolta igazságot.

A gyermekek ítéletét sokszor elhomályosítják élénk érzelmeik. Gyakran tapasztaljuk, hogy a legegényibb életet élő egyének (a gyermekek és nők) bajjal tudnak egy aesthetikai művet élvezni, mert nehezen tudnak saját személyiségüktől elvonatkozva egy másikba behatolni, hajlandók mindent arra a típusra vonatkoztatni, melynek saját egyéniségök a képviselője.²⁾ Hüllámzó érzelmeik imbolgóvá teszik ítéletök kimondását és akaratuk elhatározását.

Az «igen» és «nem» az ember erkölcsi és értelmi életének két sarka vagy két karja, eredetileg a helyeslés és nem-helyeslés: a fejrázásban, bólintásban, nevetésben és sírásban, tehát éppen nem logikai alakban, vagy kifejezésben nyilvánul. A beszélni tudás után ezen a két karon himbálódzik a gyermek ítélete, hogy egyensúlyát megtalálja. Elhatározását, vonzalmát ítéletét ez a két szó hordozza, mint a hogy hordozta Cordelia szívét a szája. Akárhány esetben, ha az igennel erősít valamit, úgy érzi, hogy nem teljes ez az igenlés, ha hozzá nem csatolja az ellenkezőt is. «Makit nem sép, tuf» (Margit nem szép,

¹⁾ Carpenter, *Mentái Physiology*, 262.

²⁾ Perez, *L'Enfant de trois a sept ans*, 178. 1.

hanem csúf!) «Sép pupa ninc, a pába szinc» (a patikában sincs) ¹⁾. Ezt onnan magyarázhatni, hogy a gyermek és a nép elméje egyformán gyönyörködik a nyomatékos ítéletben s az ellentétekben. Ez utóbbinak eszejárását érdekesen mutatják a népdalok.

A contrastnak is jelentős szerepe van a képzettársulásban, az emlékezet combinatióiban, tehát az Ítéletben is, mert a különbségeket élesen körvonalozza, s mintegy kiegészülésre segíti. De tovább is tűzhetnök ezt az okoskodást, s a tudomány és művészet körében rámutathatnánk a contrast szerepére. A tudós a képzetek és képek közt a hasonló és contrastban levő vonásokat keresi; a szónok az ellentétes képek, szólamok előadásával s ellentétes érzelmek fölkeltésével lep meg és ejt gondolkodóba; a képíró a *chiar'oscuro* remek alkalmazásával indít bámulatra.

Az ítélő erőre nézve szintúgy különböznek a gyermekek, mint a hogy az ítéletben különböznek egymástól a felnőttek. Egyiknél nagyobb az észrevevő, másiknál a fogalomalkotó erő; némelyiknél az emlékezet a túlnyomó, másnál a képzelet; másnál ismét az észrevétel van túlsúlyban az ítélő-erő fölött. Némely ember látási észrevételekből világos fogalmakat alkot, másik a hallásiakból, a szerint, a mint szeme, füle vagy más szerve tevékenyebb vagy érzékenyebb. Ezeknél fogva egyik könnyen össze tudja hasonlítani a tárgyakat, képzeteket és viszonyokat, s azonnal az általános törvényre vagy elvre ugrik, egy másik inkább az elvont igazságokkal tud bánni, s ügyesen bírja belőlük az érvet felállítani. Ez a mathematicus typusa, holt az előbbi a természetvizsgálóé. Mindez függ egyfelől a természetes hajlamoktól, másrészt a körülményektől és a neveléstől.

Az osztályozástól az ítéletig, az ítélettől az okoskodásig egy lépés van. Osztályozáskor hasonló *dolgokat* csoportosítunk; okoskodáskor pedig hasonló *viszonyokat* fogunk egybe. Ennél fogva az okoskodás igen gyakran az ítélet synonymja, s rend-

¹⁾ Éhez hasonló a nép szójárásában a kettős vagy erősített állítás vagy tagadás: «Nem szép tőled, hogy nem!...» — «úgy gondoltam, hogy úgy! . . .» — «Olyan nincs, még a patikában sincs!»

szerint abban áll, hogy bizonyos előzetes ítéletek, vagy megfigyelések alapján mondunk ki egy tételt. Az okoskodás az ítélet bonyolult alakja; nevezhetnők ítélet szerkesztésnek (synthesis) is, mint a hogy az észrevétel a benyomások szerkesztése. Megrövidíti az emlékezet munkáját és szükséges a képzelet röpte szabályozására, valamint lényeges feltétele magavi-seletünk egyformaságának. Tárnya: az eszközöknek a célokhoz alkalmazása, a tüneményekben az oksági viszony kifürkészése. Az okoskodást egy jelentésűnek veszik a gondolkodással is, és méltán, mert Condillac szerint, gondolkodni annyi, mint meglatolni, megmérni (pensare fr. penser). Ezzel azt akarják mondani, hogy a mint az ember megméri a testeket, egymáshoz viszonyított súlyaik megtudása végett, szintúgy lelkünk is mintegy megméri az eszméket, midőn összehasonlítjuk, hogy minő viszonyban vannak egymással.¹⁾ Latin kifejezése (cogitare) összehozást jelent, a mit világosabban Hobbes úgy fejezett ki, hogy gondolkodásunk összeadásban és kivonásban áll. Más szóval, mint a hogy a mathesisben a legbonyolultabb míveletet is az összeadásra és kivonásra redukálhatni, szintúgy a gondolkodásban mindent a bontásra és szerkesztésre (analysis és synthesis). Newton „*Principia-ja*” végelemében szám-viszony ok combinálása, Spinoza speculatiói pedig eszmeviszonyok combinálásában állanak.

A gondolat anyagában szintúgy ismert és ismeretlen mennyiségek fordulnak elé, mint a mathesisben; s midőn ismert fogalmakról ismeretlenre, vagy midőn az okozatról az okra következtetünk, általánosítunk, azaz inductive combinálunk; ellenben, midőn az elveket az egyes tényekkel mérjük össze, vagy az egyetemes eszmékről az egyes dolgokra szállunk le: deductive okoskodunk. Minthogy a gyermek elméjére nézve sok az ismeretlen, a felnőttél pedig megfordítva: természetes, hogy okoskodása is más-más csapáson jár s más-más arculatú. A felnőtt általános fogalmakban gondolkodik, okoskodik, a gyermek ellenben mondhatni képekben végez concret okoskodásokat.

¹⁾ *Cours Étude*, I. k. 8. 1.

úgy tetszik, mintha az az aristotelesi tétel, hogy az egyesnek nincs tudománya, nem találna a gyermekre, kinek csak egyes tényekről vagy tulajdonságokról van ismerete. De az csak lát-szólagos, mert a szűkkörű képzeteket, képeket kibővíti, s az egyes tényekről egész osztályokra varr hímet. Tovább menve pedig, Aristoteles ama mondása, hogy nem gondolkodunk képek nélkül, különösen talál a gyermekre. Tőle még öt-hat éves korában sem várhatni elvont okoskodást.

A gyermeket eleinte nem elvontságok indítják az okoskodásra, hanem nagyon is kezeügyében eső impulsusok, melyek érzéseiből, cselekvés ösztönéből, élvezet vágyából származnak. Tehát okoskodásán mindig megérzik, ahoz hozzá fűződik az actio: kiindulás vagy cél alakjában. A gyermeki logikának — úgymond Perez — állandó rugója a tiltott dolgok íze, a nagyított veszélyektől való telelem s a hozzájuk íűzőclő érzelmek. ¹⁾ Egy három éves kis leány fogfájásról panaszolt. Erre azt jegyezték meg: (helyesen, vagy helytelenül, mindegy) hogy «azért, mert nem volt okos», mire ő azt felelte, hogy már akkor is fájt, mikor okos volt. ²⁾ Egy hatodfél éves lányka, ki néhány hétig az iskolába járt, a hol unatkozott, rendkívül óhajtotta volna, hogy neki is egy leánytestvére legyen, a ki helyette iskolába járjon, hogy az alatt anyjával otthon maradhasson. ³⁾ Éhez hasonló annak a kis fiúnak az okoskodása, a ki békát hányt a tóba, hogy a gólya jöjjön el és hozzon neki egy kis testvért, kit ezután szülői helyette megverjenek. Gyakran természetes hajlamai szerint igazodik okoskodása. Egy 9 éves fiú megtanult agyagból apró tárgyakat mintázni. Hét éves testvére, egy ügyetlen és falánk fiú sóvárogva tudakolta, hogy nem tudna-e tányért, tálat, lábast, ürücombot és lepényt is mintázni? Hogyne tudnál, tévé hozzá nyomatékkal, ha egyszer tudsz kis embereket készíteni, pedig azokat csak nehezebb formálni. Barátjok, egy hat éves fiú, ki, mert atyja nagy vadász volt s a vadászokat bámulta, így szólt a mintá-

¹⁾ Perez, *L'enfant de trois à sept ans*, 210. 1.

²⁾ *L'intelligence chez l'enfant*. 41. 1.

³⁾ Perez, i. m. 214. 1.

zóhoz: «én pedig azt hiszem, hogy egy kutyát, puskát, vadásztarisnyát még nehezebb készíteni. Embert mintázhatsz, de íogadni mernék, hogy vadászt mintázni nem tudnál.» Nem csuda, ha a gyermek érzelmei változásához képest okoskodása is változó, állhatatlan.

Imént látók, hogy a gondolat anyagában szintűgy előfordulnak «ismert és ismeretlen» mennyiségek, mint a mathesisben, s hogy kivált az utóbbi eset talál a gyermeki elmére. Innen az ő okoskodása analógia útján, midőn t. i. oly tulajdonságokat ruház egy tárgyra, melyeket más hasonló tárgyakon észlelt. Mentől több hasonló tárgyat lát tehát a gyermek, mentől több hasonlóságot vett észre, s köztük mentől több közös vonást állapított meg: annál több anyagot gyűjtött az okoskodásnak nevezett míveletre. Minthogy pedig a hasonlóság észrevételével együtt jár a különbségek megjegyzése is, ez utóbbiak csak elésegítik a helyes csoportosítást és hibátlan összehasonlítást, mint a hogy az összeadásnak próbája a kivonás.

Azt is mondtuk, hogy az okoskodásnál szintűgy, mint az ítéletnél, képzet vagy fogalom-viszonyokat combinálunk, illetőleg hasonlítunk össze. Az ítéletnél ez a viszony már kész; ellenben az okoskodásnál csak összehasonlítás, más képzetek vagy fogalmak közbenjárása útján kapjuk ki a viszonyt. Tehát az okoskodás alkalmával mindig van egy kis akadály s ha ez nem volna, az okoskodás egyszerű ítéletté válnék. »)

A gyermek okoskodása a felhozott példákból ítéelve, concret- vagy analógiái magyarázata az eseményeknek. A második év végén és a harmadik elején kezd a cél és eszköz, az ok és okozat viszonyára gondolni. Preyer 2¹/₄ éves fia két, némileg analóg megfigyelést inductióvá vont össze. Hallotta a íorró tejről, hogy «íövő meleg», s a kemence sütő melegét érezve is kimondja, hogy «fövő meleg.» Analógiái okoskodás (inductio), midőn az a gyermek, a ki abból, hogy a tejet a fehér szőrű tehén adja, azt következtette, hogy a fekete kávé pedig a fekete szőrű (bival). Egy másfél éves angol gyermek a párolgó

¹) Perez, *L'enfant de trois a sept ans*, 211. 1.

tejet «ot» (hot)-nak mondta, s egy hóval később Guido Reni *Aurora-ja*, metszvényét szintén «ot»-nak mondta, s szülői csak később vették észre, hogy a gyermek a képen levő föllegeket felszálló gőztömegnek vette. Egy harmadfél éves kis fiú zsebórát vett kezébe, s aztán előbb a jobb, majd a bal füléhez tartva monda: «az óra jár is, jár is»; azután ujjával az ingaórára mutatva, örömtől ragyogó szemmel kiáltá: «az óra is jár.» Ez oly inductio, melyben a látható inga zajtalan járása és a ketyegés nem látott okozója egynek-vétele derék elvonásra mutat. Egy harmadik évben járó gyermek, ki elkezdett kérdezősködni, ki csinálta ezt meg amazt: azt képzelte, hogy a szár nélküli virág tökéletlen, s ki lehet javítani. Ugyanaz, midőn egy kíváncsit meglátott, okosan megjegyzé, hogy «cinc keze!» (nincs keze)¹⁾ Analógia útján szereti vagy nem szereti az embereket, t. i., ha valakit, a ki bántotta nem szeret, a hozzá hasonlókat, elhamarkodott inductio következtében, gyanúsoknak tartja, mert a múlt tapasztalatait a jeleniek mellé állítván, szakadatlanul bővítgeti az inductio és deductio láncát s kivált az előbbiben számtalan jeleit adja feltalálásának, megítélése rugalmasságának. Kezére játszik e részben a nyelv, mely midőn megkönnyíti az inductiv okoskodást, egyszersmind mutatja a gyermeki értelem nagy hézagait. «Mikor kicsi buba leszek, vele eszem,» monda negyedfél éves kis leányom a kávékannálra, mely világosan mutatja elméjében az idői viszonyok feltordultságát. Éhez hasonló az a kérdés, melyet Perezhez intézett négy éves unokaöccse, midőn egy kis öregot látott menni az utcán: «Mikor én kis öreg leszek, úgy-e te ifjú léssz?»²⁾; továbbá Egger leánya okoskodása, ki úgy vélekedett, hogy ha Emil, a bátyja, kicsi lesz, a hátára fogja venni; mert látta, hogy a nagyobb ember viszi a kisebbet. Egger fia négy éves korában analógia útján jelesül okosodik, pl. látja képét az ezüst pohárban, s minthogy vele együtt más két egyén is van az asztalnál (atyja és idősebb fivére), azt mondja emennek: «Félix más kis Félixet lát a poháron, Emil egy kis

¹⁾ Sully, *Handbook of Psychology*, 323. 1.

²⁾ Perez, *L'enfant de trois à sept ans*, 219. 1.

Emilt, tata egy kis tatát.»¹⁾ Itt az analógiához járulván a reflexió kitalálta, hogy a képet a tükör okozza, s azt is kieszelte, hogy ugyanannak az oknak különböző körülmények között más-más a natása.

Egy ötödfél éves fiú így szól közel hét éves bátyjához: «Miért mondd azt, hogy az asztal lába? Hát van az asztalnak lábszára és combja?» Bátyja erre egy kérdéssel felel: «Hát neked nincs lábad, hogy tégedet egyenesen tartson? Ha az asztalnak lába nem volna, állhatna egyenesen?» «úgy van — feleli öcscse — neki lábának kell lenni.»²⁾ Ez a hét éves fiú jól okoskodott analógia útján, s még behatóbban okoskodtak a Jean Paul vezetése alatt növekedett 8—10 éves fiúk, kik az Ő ösztönzésére próbálták kikeresni a dolgok hasonló vonásait. Egyik fiú a betegséget az esős időhöz hasonlította; mert betegség alkalmával az érverés járása, rossz időben pedig a fellegek járása gyorsabb a szokottnál. Hasonló éhez az, hogy négy dolog utánozza legjobban az embert: a tükör, a visszhang, az árnyék és a majom. (Levana VII. fejj.)

Az is világos a felhozott példákból, hogy a gyermek okoskodása, mint már Locke s aztán Stuart Mill is megjegyzték, az egyes dolgokból indul ki. A mint a gyermek beszélni kezd s tudja a legközönségesebb szokat, kérdezősködni kezd, egyfelől azért, hogy tudja megjelölni a tárgyakat s azokat a viszonyokat, melyeket eddig csak nagyjában fogott fel; s másfelől, hogy eloszlassa azokat az ellentmondásokat, melyeknek tömege a tü-nemények egy részét talányszerűekké teszi. A változás, az ellentmondás a lehetőségek eszméje már a fejében fészkel s az elmének szétbontásukra irányuló hajlandósága *kérdésekben* nyilvánul. A bizonytalanságok özönében, elméjének nagy szüksége van tájékozódásra a felől, hogy mit higgyen, avagy mit tagadjon, hogy elenyészszék bár egyrésze azoknak a «nehézségeknek», melyek, mint imént említettük, a rögtön ítélet akadályai. — Nehéz feladat a gyermeki észjárás ítélet- és okoskodásbeli tévedéseit osztályozni; de ha megpróbáljuk, köztük a következő csoport-

¹⁾ *L' intelligence chez L'enfant*, 55. 1.

²⁾ Perez, i. m. 216. 1.

tosítást tehetjük: a) vele született könnyen hívőségéből eredő u. n. *hiszékenység tévedései*; b) *naivság tévedései*, annál fogva mert a jó és rossz közt nem tud különbséget tenni, s ha tud is, az u. n. rosszat elhallgatni nem bírja, és végül c) *meggondolatlanság* vagy a *reflexió hiánya tévedései*, a mi azért gyakori, mert a reflexióra kell a figyelem rászögződése s az ítélet felfüggesztése. Ezek miatt gyakran megesik, hogy kérdései esetlenek, (pl. mit csinálnak ilyenkor a grófok?); máskor a felnőttek gondolkodását nagyon megpróbálják, mint megpróbálta anyját az az ötödfél éves leányka, ki az ablakhoz verődő darázst megakarván fogni, figyelmeztette anyja, hogy ne tegye, mert a darázs megszúrja. Gyermek: «Hát miért nem szúrja meg az üvegtáblát?» Anya: «Mert nem érez.» Gyermek: «Miért nem érez?» Anya: «Mert nincsenek idegei.» Gyermek: «Hát miért éreznek az idegek?»¹⁾

A gyermek kérdései az inductiv okoskodásra való hajlandóságánál fogva, melyekkel a felnőtteket ostromolja, azok «a minták, melyekbe mindent belerak a mit tud és a mit tudni szeretne.» Ezt annál könnyebben teheti, mert ebbeli működését idői viszonyok nem háborgatják. Hiszen a kérdések és megjegyzések azt árulják el, hogy talán éppen az idői viszonyok felfordultsága miatt, a jövő anticipálása abban a hajlandóságban nyilvánul, hogy a tapasztalt tényekről alkotott Ítéleteket ismételni szereti. Nála az ismertről ismeretlenre való haladás, vagy a jövőre következtetés nem egyéb, mint a tapasztalat megnyújtása, mint az a következő esetből is kitetszik.

Egy öt éves fiú, midőn megtudta anyjától, hogy férjhezmenetele előtt (tehát mielőtt X-né lett) X. kisasszonynak hívták, ezzel az okoskodással állt elő: «Ha nagy leszek, nekem nem kell kisasszonyt keresnem, hogy nőül vegyem, téged X-né-nek hívnak, engem X-nek, semmi változtatást nem kell tenni, én elvehetlek téged».²⁾ Ebből is látszik, hogy a gyermek okoskodása nem ugyanaz, a mi a felnőtteké, az előzményekből következtetéseket von, melyekben sok a látszat és ellenmondás,

¹⁾ Sully, *Handbook of Psychology* 331. 1.

²⁾ Perez, *L'enfant de trois a sept ans*, 220. 1.

mert nem ismeri az idői viszonyokat, mert sok oly elvont fogalom értelmét nem tudja, melyekhez a felnőtt eszejárása igazodik. Aztán az elhirtelenkedés, figyelmetlenség, helytelen társítások, érzelmek stb., mind mind okai annak, hogy a gyermek logikája nem a mi logikánk, s ha mégis felnőtt módjára akar cselekedni és okoskodni: nevetségessé válik. Egy hat éves fiacskával és vezető anyjával találkozik nagynénje, ki ünnepi ruhában éppen a templomba indult. «Jakab nem jó velünk a misére?» — kérdi az anyát. Nem, feleli az anya, mert nincs ünnepi ruhában. Erre a gyermek méltósággal viszonozza: «A férfiak nem járnak templomba.» Atyjától hallotta ezt az okoskodást, kinek szájába illett, mint általános tétel; de azt elharmarkodva magára is alkalmazta, holott az ellenkező föltevése helytelenségéről könnyen meggyőződhetett volna. Általában a gyermek ítélete részrehajló, mert hiányos felfogása és a tökéletlen erkölcsi becslésből származó logikai és erkölcsi tévedéseinek javító eszközei korlátozottak: tehát természetes, hogy gyakran rátéved a csalóka okoskodás útjára. Ezzel a módosítással értendő Rousseau-nak az a mondása: «a gyermeknek megvan a maga sajátzerű módja a látásban, gondolkodásban és az érzésben; s szintúgy követelhetném, hogy a gyermek öt láb magas legyen, mint azt, hogy tíz éves korában (helyesen) ítélni tudjon.» (Émile II. k.)

Nemcsak a gyermek okoskodása különbözik a felnőtteké-től, hanem emezeké is eltér egymástól, értelmi tehetségeik erejére és működésére nézve. Némely ember felfogása felszínen maradó vagy röpke, másé lassú és beható; némely ember képzelete feltaláló, a másiké inkább utánzó; némely ember, sőt nemzet inkább az inductiv okoskodásra hajlandó (pl. az angol), másik a deductiv okoskodásra (pl. a német). Végtelenül neveli továbbá ezeket a különbségeket a különböző tehetségeknek egymásra hatása, mert bizonyos erkölcsi vagy értelmi elvek túlsúlya módosítja most a képzetek járását, majd a hajlamokat, érzelmeket. Innen ered az ízlés és a geniusbeli nagy különbség, a különböző pályákhoz vonzódás, és a különböző munkák, melyek a létet változtatossá, a munka megosztást és haladást le-

hetségessé s az életet széppé teszik, mely végtelenül egyhangú volna és rideg lenne, ha mindenkinek ugyanaz lenne a hajlama, nézete, foglalkozása és életmódja.

Ebbe a látszólagos zűrzavarba rendet és egységet hoznak a világos képzetek és ismeretfogalmak, mint a gondolkodás logikai hátgerince, melyet az egyéni élmények, nevelés stb. más-más izomzattal és vérrendszerrel látnak el.

IV. Nevelés a fogalom-alkotásra és ítézésre.

1. A gyermek felfog, ítél és okoskodik, a maga módja szerint. A miért és miként kérdése folyvást az ajkán van, s a nevelés feladata e részben az, hogy kicsinyke szárnya tollait megnevelje és repülésre segítse. De Maistre mondotta volt, hogy egy bolygó pályájának az ég-úrben leírt görbéje és egy ökör-szem tojásának a kerülete egyek s egymástól csak nagyságban térnek el. Ez a gondolat találóan fejezi ki a gyermek és a felnőtt eszejárásának sokban analóg útját. A gyermeki értelem is elemez, szerkeszt, összehasonlít, ítél és okoskodik, mint a felnőtté. A gyermek rombol, mint Nagy Sándor, szórakozik, mint Pascal, álmodozik, mint La Fontaine» esetlen vázlatokat mázol papírra, mint Rafael, beszédeket tart, mint Cicero, kifigurázza a felnőtteket, mint Molière, s értelmi köre mindig csak *mennyiségileg*, s nem *minőségileg* különbözik a felnőtt emberétől.

A gyermeki értelem szűk voltának oka érzékeinek fejletlensége, ismereteinek fogyatékosága, tapasztalatainak hézagossága, szótárának szegénysége, s végre teste mozgékonysága és lelke indulatossága. Ezeken a hiányokon lassanként segít egyfelől *bővülő tapasztalata*, másfelől *gazdagodó szótára*. Lássuk hogyan? —Nehéz lenne felsorolni mindazokat az illúziókat és felfogásbeli nagyításokat, melyek érzékei fejletlenségéből származnak. Hiszen a másfél éves gyermek, a ki a virágos-kertben egy öntözést végig nézett, ha öntöző kanna akad kezébe, az üres edénnyel örömmel megy virágtól virághoz, fölējök tartja s hiszi, hogy megöntözte. Neki az «öntöző-kanna» fogalma «vízzel telt kannát» jelent. Szintúgy a kávécsésze tele kávé

csészét», melyet jól esik szájához tartani és belőle szürcsölni mert nála az ivóedény, ital és ivás, melyeket együtt vett észre még 2—3 éves korában: egymást fedő fogalmak. A gyermek fogalmai átmeneti természetűek. Mint a hogy a holnap helyett tegnapot mond, s az öt helyett hármát használ, mert az idői és térbeli viszonyokat összetéveszti, szintúgy van a dolog első képzetei és fogalmai jegyeivel is, melyek az ő értelmében Plató (Theaetetosban elmondott) szép hasonlata szerint, úgy repdesnek, mint galambok a dúcban.

Moliéreről mondotta volt La Bruyére, hogy szakadatlan tapasztalattal halad előre az emberiség ismeretében, s megfigyelésének minden esztendeje egy-egy nagy lépcső arra, hogy csalhatatlan ecsettel fesse az embert. A gyermeknek szintúgy kell elmenni a folytonos tapasztalatban, hogy tiszta fogalmakra tehessen szert a kül- és beltermészetnek felfogása körébe eső részéről. Ennek a tapasztalatnak a szóvivője, vagy, ha úgy tetszik, ez értelemben útcsinálója: a megfigyelés, és kisértményezés, mert a szem és a kéz útján juthatni legkönnyebben az észhez. A tények tehát nem arra valók, hogy belőlük mentől többet betanuljon vagy elsajátítson a gyermek; hanem inkább arra, hogy elsajátításuk alapján értelmi erőre tegyen szert. Kiinduláspontjai az elemzésnek, a fogalomalkotásnak, az összehasonlításnak és Ítéletnek. Így jöhet létre az értelemnek ún. formai nevelése, mely abban a szokásban áll, hogy bonyolult tényeket pontosan felfog, biztosan felbont s róluk okaikra, céljaikra és törvényeikre is föl bír emelkedni. Erre első sorban kitartás kell a megfigyelésben, biztos megkülönböztetése a lényeges és lényegtelen tulajdonságoknak, megtalálása a kimagasló vonásoknak, hiszen láttuk, hogy az értelem (intellectus) eredetileg kiválasztást, csoportosítást, fölfedezést jelent.

E mívelet eredménye első sorban: a fogalmak. A fogalom-alkotás az elvonó erély művelésétől függ, s attól a könnyedségtől, melylyel a dolgok közös vagy hasonló vonásait és viszonyait fel bírja fedezni. A nevelőnek e részben sok nehézséget kell legyőzni; elsőben is azt, hogy a gyermekek vonzódnak az érzékelhetőkhöz és a concrétához, s a nem nekik való

fogalmaktól ösztönszerűen irtóznak. Ellenben segítségére jön a gyermeki természetnek az az ősi sajátsága, mely szerint ösztönszerűen keresi a tárgyak hasonló vonásait s örömet talál minden ilyen vonás fölfedezésében. A gyermek ostromló kérdéseinek egy része ebből a kútútból származik. Hiszen a két-éves (26 hónapos) kis fiú szeme ragyog az örömtől, ha a útás után lihegő kutyára rámondhatja azt a hangot, melylyel a vasúti mozdonyt jelöli: «hszsz, hszsz». Tehát csak alkalmas anyagot szolgáltatson a nevelő a gyermek megfigyelésére, s ő érdeklél fogja azt feldolgozni, illetőleg felbontani, a közös vonásokat csoportosítani, s a csoportosítás vagy osztályozás alapján a fogalmat megalkotni. E részben az okos nevelő a gyermek kérdéseire kérdésekkel felel, elméjének új problémákat tűz ki, egy szóval megfigyelésre sarkalja, még pedig mindig ismeretes tények alapján. Fölvehet egy szappan-buborékot, melyet midőn elereszt, megkérdezi, «mihez hasonlít»? Léggömbhöz, mert az is úszik a levegőben, mint a buborék. «Miért úszik?» Mert ez szintén nagyon vékony, nagyon könnyű. «Ámde könnyű a levegő is, melyen áthalad.» Igen, de a szappan-gömb levegője könnyebb, mint a külső levegő. «Hogyan? hiszen az a tüdőből jön, s talán azért könnyebb»? Nem, hiszen azok a gázok, a miket kilélekezünk, jóval nehezebbek a közönséges levegőnél. «Honnan hát mégis, hogy a szappan-gömb úgy száll, mint a léggömb»? Mert a tüdőbeli levegőt a test melege megritkította, s ezzel a gáz nagyobb sűrűségét kipótolta. De kii lönbség is van köztük: ha a léggömb a levegő hideg rétegén megy át, öszszeesik; a szappan-gömb pedig ha hidegebb lég-áramra akad, elpattan, még pedig belülről pattan el: de ha árnyas helyről napfényre jut: kívülről. De lám! a szappan-gömb egyik oldalán a kert színes képe díszlik gyémánt kiadásban. «S miért gyémánt kiadásban»? — Mert a iölület domború, holott a homorú tükörből nagyított kép kerülhetne ki. E színes kép mellett a szivárvány minden színe látszik a gömbön s hozzá még folyvást változik, mint a gyöngy-kagyló színei, vagy mint a pókháló szövetének egyes szálai. Egy szóval egy egyszerű tényből kiindulva, kérdezgetve, kifejtheti s megértetheti a

sugár visszaverődési tüneményét, sőt beszélhet a folyadékok tapadásáról, a hajcsövességről stb. A gyermek egy pillanatig sem fog unatkozni, s a mint a nevelő új, meg új problémákat tűz elébe, új meg új alkalmat ad az elvonásra, régibb fogalmai tisztázására és erősödésére.

Elésegíti e míveletet az elme természetes ösztöne. A mint a testünket környező éleny tudónket mély beszívásra készti, elménk, a körülvevő tünemények hatására, szintúgy szomjúhozza a tudást. Az első működés, — úgymond Tyndali — melyet az ember az életben tesz, természettani experimentum; hiszen a szivattyú az újdonszülött gyermek első actusának az utánzata. A gyermek szintén folyvást kísértményez, a hold után kapkod, s tévedése megtanítja, hogy észlelje a távolságot. Ujjai lassanként elegendő mechanikai ügyességre tesznek szert, meg bírja tartani a kalánt, melylyel elsőben megsértette ínyét, s ezzel megtanulta az anyag áthatlanságát. Majd, ha véletlenül a kísértményt szándékosan ismétli, örömmel hallja az asztalra ejtett kalán zörgését, s így kapja a kis Newton első leckéjét a hangról és nehézkedésről. Az ember érzékei tehát közbül állanak a külvilág tüneményei és a gondolat világa közt. Elveszi a természettől az ő törvényeit s átviszi elméje birtokára: szemügyre veszi, összehasonlítja, kölcsönös viszonyaikat és kapcsolataikat megfigyeli, s ekként mindig nagyobb-nagyobb világításban állítja lelki szemei elé, míg elvégre, mintegy ihletszerűen, fényt derít az azokat összekötő okra is. Ez az elme utolsó működése ebben a központi irányban, midőn a tények sokaságáról kiindulva, szalad arra a központi okra, melytől függenek. De azzal még nincs megelégedve, hogy kitalálta az okot: központjából kikél s más irányban halad; látja, hogy ha kitalálja, bizonyos következményeknek kell belőle folyniok és a kísértmény tanúságára hivatkozik, hogy vajon igazán úgy van-e a dolog? Így tölti ki a gondolat kerületét, kívülről befelé: sokaságból egységre, s belőlről kifelé: az egységről a sokaságra menve. Áthatol az ok és okozat vonalának mindkét útján, s midőn így tesz, összes okoskodó erejét működteti. Az e míveletekben foglalt szellemi erőfeszítést méltán hasonlíthatni azok-

hoz a testmozgásokhoz, melyekben minden izom működik, s melyek az egész szervezetet egészséges működésre hangolják. »)

A kitűnő természettudós most idézett szavai nemcsak bepillantást engednek az értelem laboratóriumába; hanem azt is éreztetik velünk, hogy a gyermek képzetei, fogalmai vele együtt nőnek, izmosodnak, s erejökhez képest a concret dolgok világából a legmagasabb elvontságok körébe emelkednek.

Tapasztalataink bővülte szerint képzeteink igazabbak, s a tényekhez alkalmazottabbak lesznek; új tapasztalatunk mind teljesebben csatlakozik régi tapasztalatainkhoz, s fogalmaink is a folytonos tisztulás és világosodás folyamatához képest örökös változásban vannak, mint a szerves lények. Hovatovább mind egységesebbé és reálisabbá válnak, és az örökös használat következtében velők utoljára valóságos meghitt viszonyba jövünk. Ekkor jó létre bennünk az, a mit tudományos érzéknek nevezünk, midőn a tények egy köréhez tartozó fogalmaknak oly önálló létet tulajdonítunk, mint a hogy a költők, képírók, zeneszerzők megszokták a szépség fogalmát magokon kívül helyezni, önálló léttel felruházni, melyet szellemi szemeikkel látnak.²⁾

Arra, hogy a nevelő az ifjút a fogalmakkal való eme meghitt viszonyba hozza, vagy legalább bevezesse, két dolog elengedhetetlen; egyik az, hogy *ne siettesse a fogalmak alkotását*. E végre elegendő számú, azaz nem igen sok, s nem is igen kevés és mindenesetre eléggé változatos tényekkel hozza az elmét megfigyelés útján érintkezésbe.

Bain megjegyzése szerint a gyermek egy tulajdonságot, pl. a súlyt, átlátszóságot egy-két jól megválasztott példányon is megfigyeli, ellenben a csoportos tulajdonságok alkotta osztályok megjegyzésére, minő az érc, a növény stb., nagyszámú példány kell. Mindazáltal bizton állíthatni, hogy a tanítók, legtöbb esetben igen kevés példát hajlandók felmutatni.³⁾ Gyakran eszembe jut e részben Huxley, ki midőn a South Kensington

¹⁾ *On the study of Physics* (Modern Culture) c. gyűjtemény 7. 1.

²⁾ V. ö. Clifford, *Lectures* I. 98. 1. — ³⁾ *Science of Education*, 197. 1.

múzeumban levő tantermét nekem megmutatta, kiemelte, hogy a kéznél levő állattani minták csekély számúak, de nagyon jellemzetesek, s arról a kevésről tanítja meg e tudományszak legnevezetesebb igazságait, ha úgy tetszik *alapfogalmait*.

Általában kevés és feltűnő, jellemes, azaz hasonló vonásokat feltűnően mutató példa sokkal jobb, mint a nagyszámú, de elmosódó példák.

Ma közkeletű igazság, hogy a lélek szemének szóló testet, a szemlélet eszközlése végett, előzze meg a dolgoknak testi szemeink elé állítása, mely a mellett, hogy a tudomány-ágot érdekessé és vonzóvá teszi, ellátja elménket oly tőkével, mely a felsőbb tehetségek munkáját nemcsak megkönnyíti, hanem meg is termékenyíti. «A fogalom — úgymond idevágólag Sully — a valódi dolgok képeiből nő ki, s ha képeink kihalnak emlékezetünkéből, fogalmaink is szükségképp elhomályosodnak. Az a fiú, a ki mindig elfelejti az oly osztálynevek concret illusztrálását, minők: vízömlés, római consul, zuhatag, átható ige s több efféle: bizonyos, hogy ezekről az osztályokról laza képzetekbe téved».

Ez a módja a tanításnak nem siet a concretról az elvontra, s elegendő időt enged a tanuló elméjének a szemlélt anyag feldolgozására, a képek és képzetek megszűrődésére, mintegy szerves kinövésére. Ennek a lassú növésnek utolsó mozzanata az elvont fogalom. És eme természetes menettel nagy hasznok is járnak, t. i. a tantárgy nem terheli az emlékezetet, sőt az értelmet izmosítja és önerejére támaszkodóvá, önállóvá teszi. A paedagogusok közül sokan mutattak rá ezekre az előnyökre. Temple püspök megjegyzése szerint «a gyermeki elme legjobb művelését a gyermek saját erőfeszítése által érhetni el.» Ez az erőfeszítés az, mely szellemi erélyt nemz, hasonlót ahoz, minővel a testet a munka és a fáradtság ruházzák fel. Az ifjú saját erőihez képest halad előre. Így tanul az értelem saját lábán járni, a tekintélynek szolgálilag meg nem hódolni, a dolgok viszonyait megítélni; holott ha azokat másoktól fogadjuk el, szellemünket a nembánomság (nonchalance) meggyengíti, mint a hogy elveszti végtagjai erejét és használatát

az az ember, kit szűnös-szüntelen inasok öltöztetnek és lovak vonszolnak. ¹⁾

A megfigyelés földjén termett fogalmak az ifjú eméjében gyökeret vernek, ellenben a másoktól átvett vagy könyvekből betanult elvontságok az emlékezetet csak terhelik s az értelem színtelenedését okozzák, szintúgy, mint a hogy az ú. n. vasas labdacskok a helyett, hogy a vér festő anyagát szaporítanák, a gyomrot rontják meg. A vér viruló színét a rendesen feldolgozott tápszertől nyeri, szintúgy az értelem egészséges működésére legalkalmasabb anyagot a magunk készítette fogalmak adják. A fogalomalkotásban nagy szerepük

2. A *szók* (a kifejezés), melyek, mint a fogalmak symbolumai, nagyon élémozdíják a szók megszűrődését. Ha meg akarjuk tudni, — úgymond Sully — hogy elvont fogalomra a gyermek elméje elég érett-e, próbáltassuk vele kifejeztetni. Ha nem talál könnyen szókat vagy hasonlatot a kifejezésre: jele, hogy elméje nincs rá megérve, vagy nem bírta még feldolgozni, saját vérévé változtatni; csak a nevét tudja, de hasznát nem veszi. A hasonlóságot, az analógiát, a különbséget, a viszonyt a gyermek szókkal fejezi ki. Eme szókat eleinte megcsonkítja, később értelmöket kibővíti, röviden: nála a szók eredeti jellemet vesznek fel az ú. n. *gyermerkenyelvben*, a mi éppen nem akadályozza a logikai gondolkodást. Minthogy azonban a gyermek logikája kezdetben igen sokjelentésű, azaz sokkal bővebb körű és szegényebb tartalmú fogalmakkal dolgozik, mint a felnőtteké ²⁾: szükség, hogy ezek az esetlen fogalmak rendes méretüekké alakuljanak. Nagy szolgálatot tesznek e végre a szók, mert sokkal gyarapítják a gyermek észrevételi és emlékezeti tőkét. A nyelv legtöbb szava elvontságot fejezvé ki, már mikor a gyermekkel beszélünk, figyelmét szakadatlanul az *általánosra* irányozzuk. A nyelv az általános eszmék szabatossá tévése és állandósítása eszköze. A beszélni tanulással együtt járó kérdezősködés nagymértékben hozzá-

¹⁾ *Emile*, I. könyv.

²⁾ Preyer fia még 32 hónapos korában sem ismerte az apa szó tisztá fogalmát, mert nagybátyját *új papának*, hívta (i. m. 587.)

járul a fogalmak szabályozásához. «A szók hiába valók — úgymond Bryant — annak a gyermeknek, a kinek nem kell jegy képzete vagy fogalma számára, s a ki ügyet sem vet rá, hogy azt másokkal közölje. Az eredeti közlés-vágyhoz a társalgás vágya is járulván, a két vágy egymásra hat és egymást szilárdítja.»¹⁾

A gyermektől jó darabig nem várhatjuk, hogy a használt szók szabatos értelmét felfogja. Harmadfél éves kis fiam szájából gyakran elhangzott a szó «ittenem» (istenem), mert hallotta az idősebbektől és hangoztatni találta a nélkül, hogy tartalmáról fogalma lett volna (psittacismus). Ez azonban nem baj, mert, ha a gyermek egy szót előbb tud, mintsem szükséges, majd a szükség beálltával természetesen és helyesen tudja alkalmazni. Általában sokat kell a gyermeknek beszélgetnie másokkal, hogy a közben kifejezései sűrűlődjön, és e sűrűlődés következtében fogalmai simuljanak és szabatosságban nőjjenek. Ez a műfolyam nagyon emlékeztet a folyó hömpölygette kavicsok egymáshoz való sűrűlődésére és ezzel együtt járó csiszolódására. A fogalmak kifejezése elésegíti világosságukat. A gyermek sokáig csak érzi a szó jelentését, s azután érti. És ez természetes, mert a szíven vezet át az út az eszéhez.

Jó darabig segítségére jönnek az arcjáték, taglejtés, mint természetes jegyek nyelve. A tagolt nyelvnek vagy a mesteres jegyek összegének nagy előnye a természeti jegyek fölött, hogy bármikor s bármely helyzetben használhatni. Aztán azt is észreveszi a gyermek, hogy hangjába bevegyítheti s így nyilváníthatja érzelmeit; továbbá, hogy nagyon csekély erőfeszítéssel a hangoknak és hanghordozásoknak kimeríthetetlen sorozatát hozhatja elé, melyeket a körülötte levők hallása felfog. Ösztönszerűen érzi, hogy a hangszervekkel módosított szó oly finom és tanulékony, oly gyors, hajlékony s annyira mívelhető, hogy hívebb tolmácsa az érzéseknek, indulatoknak, képzeteknek és a fogalmaknak, mint a minő volt egy darabig a sírás, kiáltás és az arcjáték.

Ezek az okai annak, hogy a gyermek gyorsan halad az

¹⁾ *Educational Ends*, 166. 1.

anyanyelv tanulásában. A szók észrevételre sarkalják; a tényeknek kevésbé feltűnő tulajdonságait is megjelölve, mintegy kézen fogva vezetik a látásban, hallásban, a tapintásban stb. és segítik különböző észrevételei megjegyzésében. Sok ezer tünemény van a természetben: az alaknak, mozgásnak, a színnek, a szerkezetnek ezernyi ezer oly változata, melyeket a szem meg nem látna, elménk fel nem fogna, ha a szók fel nem hívnák rajok figyelmünket.

Egy leíró új szó, mintha azt mondaná az értelemnek: «Erre figyelj! ide nézz!» Az «alkalmazkodás» szó oly ősrégi tüneményre hívta fel a tudományos világ figyelmét, mely feltűnő volt ugyan, de mégis kikerülte a figyelmet, míg ezzel a szóval és a neki megfelelő fogalommal az ész segítségére nem jött. A költő a maga nyelvezetével az érzésnek és gondolkodásnak reánk nézve addig merőben ismeretlen helyiségeibe világít be, melyeknek áttekintésére meghatványozva érezzük egyéniségünket, mint a hogy érezhette magát Columbus az «újvilág» fölfedezésekor, vagy a mint érezheti magát a vak, midőn szeméről a hályogot levette az orvos. úgy tetszik, mintha a nyelvet a gyermek jó darabig «hályogos» módjára használná, mintha laza fogalmaival köztünk vak, vagy rövidlátó módjára tapogatódnék, mely bajtól a szók értelmével való pontos megismerkedés által megszabadulván, elkezd értelmileg látni, azaz értelmesen és szabatosan beszélni, midőn a szók és fogalmak egymást híven fedik.

Egy tárgy-csoportban a hasonló, vagy analóg tulajdonságokat kifejező szók sokasága az észrevétel beható voltával egyenes arányban szokott állani, pl. a növény levele alakjában a hozzá nem értő kevés különbséget vesz észre, holott a fűvész akár húsz-harminc jelzővel érteti meg velünk a különbségek hosszú scaláját. A levél alakja lehet: *köralakú, szíves, veseidomú, tojásdad, lándzsás, kerülékes, tűalakú, szálas*. Az összetett levél lehet: *ujjasán* (tenyeresen) *összetett* (vadgesztenye); *szárnyasán összetett, párosan*, vagy *páratlan szárnyas* (pl. akác); a levél széle lehet: *ép, fogas, fűrész, csipkés, hasogatott*; a virág pártája lehet: *ajakos* (zsálya), *pillangós* (akác), *tölcséridomú* (szulák), *harang alakú* y *korsóidomú* stb.

És ezek a jelzők az osztályozás, az elvonás és általánosítás új meg új művelete képviselői, s mint olyanok, a tanulmány egyik vagy másik ágában munkánkat kímélik, s fogalomalkotó erélyünket megtermékenyítik.

Az elemi iskolában a beszéd- és értelem-gyakorlatok; a középiskolában pedig a természetrajzi tantárgyak; a költészet leíró része, továbbá a szónoki művek: mind-mind igen alkalmasak az anyanyelv eme leíró része elsajátítására. A nagy írók szép hasonlatai pl. Shakespeare Július Caesarjában, midőn Caesar mondja; «Állhatatos vagyok, mint az éjszaki csillag!» — bevezetnek minket a dolgok viszonyai legbelsejébe, meghatják képzeletünket s gondolkodóba ejtik elménket. Nálunk Petőfi, Arany és Vörösmarty nyelvezete e tekintetben gazdag kincsbánya, melyet, ha megkedveltet a nevelő a növendékekkel, biztosíthatja számukra a magyar nyelv legjavát, s egyszermind az értelem legmagasabb élvezetét, mert nyelvezetükben nemcsak szókkal ismerkednek meg, hanem dolgokkal, szellemi tényekkel s a finom megfigyelés és szellemi tapasztalatok egész tárházával, melyektől az elme úgy csiszolódik, mint gyémántportól a gyémánt.

A szók tanulásánál az a szabály az irányadó, melyet a fogalmaknál láttunk, hogy t. i. *óvakodni kell a gyermek korai beszéltetésétől*. A nagyon korai járás nem ártalmasabb a mozgás-szerveknek, mint a korai beszélés a beszélő szerveknek. Továbbá a beszédgyakorlatok egyszerre kevés tárgyra szorítkozzanak, s ugyanazokat a tárgyakat ismételten adják elébe a növendékeknek, hogy velők jól megismerkedjenek. A gyermek szótára fokozatosan bővüljön új tények megfigyelésével.

Legyen gondja a nevelőnek, hogy a gyermek sohase használjon oly szót, melynek megközelítő értelmét nem tudja. E végre gyakorolja a szók értelmezésében (*szó avagy fogalomtisztító* gyakorlatok); de mindig elégedjék meg a megközelítő értelemmel és concret illusztrálással, szem előtt tartva, hogy nincs ugyan oly elvont fogalmat kifejező szó, melyet tapasztalati példával concrettá tenni ne lehetne, azonban annak az időnek a megválasztása, hogy mikor menjen a gyermek a con-

cretről az elvontra: a nevelés egyik legnehezebben megoldható feladata. Ezek a kezdeties értelmezések (definiciók) igen becses mutatói a gyermek felfogásának, mintegy határvölvi értelmi fejlődése menetének, tehát csak akkor helyettesítse másokkal (szabatosabbakkal) a nevelő, ha a gyermek értelmi érettsége megbírja. Ne felejtse, hogy a gyermek jó darabig csak érzi a szó jelentését, mielőtt értené; mert fogalmai lassan épülnek fel s fokozatosan tanulja meg azokat megfelelő mezbe öltöztetni. Vegye tekintetbe azt is, hogy némely gyermeknek több a szava, mint a képzelete, másiknak pedig több a képzelete, fogalma, mint a szava. E két baj közül az utóbbi a kisebb, holott az előbbi nevelésessé tehet, ha t. i. a szókat, nem a nekik megfelelő képzetekre vagy fogalmakra alkalmazzuk (pl. ha valaki az intelligentia helyett *elegantiát* mond, stb.). Ebből foly az a szabály, hogy

3. A nevelő sohase használjon oly nyelvtani általánosságokat, melyeknek részleteit a növendék nem ismeri. E részben arra is figyeljen, hogy a gyermekek értelmi fejlődése nem egy tempóban halad: tehát nagyon eltérő, s a siettetés mindig az értelemfejlés kerékkötője. Az elme is, mint a növény, időre fejlődik.

4. Az elvonó és általánosító értelmi műveletekre legalkalmasabban előkészítnek az érzékekhez, továbbá a képzelethez szóló tárgyak (természetrajz, földrajz elemei.)^{*)} Például a kerékesség vagy a kör elvont tulajdonsága megértésére mutassanak elé különböző termetű, színű, anyagú, helyzetű kerek tárgyakat. Az épület fogalma megértésére mutassunk rá több rendbeli épületre. A nagyon érdekes példák azért nem alkalmasok, mert az elvont képzeletre ösztönzés helyett az elmét az egyes tárgyakhoz szögzik. Jó szolgálatot tehet a contrast is; ha pl. a kört a tojásdad mellé állítjuk, fogalma annál világosabb lesz. Linné annak tulajdonította a növények tanulmányozására való kedvét, hogy négy éves korában atyja egy virágot figyeltetett meg vele. Aztán a természettan is élvezetes tanulmány, úgy

¹⁾ A földrajzi fogalmakba bevezető gyakorlatok menetét rendszeresen, írta le Geikie (Archibald) *Study of Geography* e. kitűnő művében.

magyarázva, mint a hogy Huxley tudja magyarázni a természettudományokba bevezető, mesterileg írt kis művében.^{x)}

V. Az ítézés mívelése.

Mondottuk volt, hogy ítéünk az érzékekkel is, pl. a tapintással, a hallással stb. (23. fej.) A gyermek így tesz játék közben, midőn a távolságokat becsli; midőn célokat tűz ki és a hozzájuk való eszközöket megválasztja: célszerűeknek vagy nem olyanoknak itéli, pl. midőn kockákból próbál építeni. E szerint az ítélet a maga legegyszerűbb alakjában korán kezdődik a gyermeknél; mihelyt t. i. analógiákat észrevesz, hasonlatosságokat és különbségeket fedez föl, azonnal kezd az őt környező dolgok felől bizonyos egyszerű ítéletekre jutni. Mindenesetre sokkal korábban ítéel, mintsem ítéleteit tételekbe bírná foglalni. De ítéelő ereje mívelése első sorban azért nehéz, mert szereti a nagyítást. Hiszen tudjuk, hogy örömei, fájdalmai, kellemes és kellemetlen érzelmei, továbbá hiszékenysége, tapasztalatlansága, élénk képzelete, előrelátás hiánya, kíváncsisága: azok a nagyító, gyakran torzító üvegek, melyeken át szemé más szabásuaknak és menetűeknek látja a dolgokat és eseményeket, mint a minők valósággal. Természetes, hogy félelmetes és nagyon káros az oly nevelői eljárás, mely mindezt egyszerre akarja elnyomni és megváltoztatni, vagy a mely fiúk és leányok ítélete mívelésében ugyanegy úton járna. A fentebbi okok alapján a gyermek első elemzéseiben (ítéleteiben) nagy hézagok látszanak. Midőn észrehevő tehetsége eléggé gyakorlott (8—9 év) a dolgok feltűnőbb vonásainak felfogásában, csak akkor kezdhetn jobb szemügyre-vétellel e hézagok kitöltését.

Ezek az *értelem-gyakorlatok* nagyon kedvesek a gyermekeknek s rászoktatják a gyors és szabatos összehasonlításra, s abból kifolyólag a hasonlóság fölfedezésére és az eltérések megkülönböztetésére. Locke szerint az első az ítéletet gyakorolja, s a második a képzeletet: általában pedig az összes ér-

¹⁾ *Introdoction* címmel a *Science primer-ok* közt (London, Macmillan).

telmi erőket neveli, mert a ki legjobban bír összehasonlítani, legjobban tudja hogyan kell felbontani, elvonni, osztályozni, itélni, egy szóval: okoskodni. Bain következő sorrendjét adja ennek a gyakorlásnak: a) egész tárgyak; b) tulajdonságaik; c) egyszerű fogalmak, majd d) bonyolult fogalmak, mint az egyszerű okoskodás actusai.

Csakhogy ezek a gyakorlatok természetesekek és szabadok legyenek s ne mesterségesek; pl. mezőre való kirándulás alkalmával a nevelő kipróbálhatja, hogy mely távolságra bírják a tárgyakat meglátni, a harangszót meghallani; mennyit bírnak felemelni, s hogyan bírják a tárgyak súlyát szemökkel megnézni; bizonyos idő alatt mennyi utat bírnak ily vagy oly mozgással megtenni: tanulván a tért idővel és mozgással (lépéssel) megmérni. Hasonlóan mívelő hatású az i új ú elmére a gyárak, öntödék, faragóműhelyek, kőbányák stb. megfigyelése, a hol a munka a nyers anyagot átalakítja s új összehasonlítás tárgyául kínálja. Hogy a természettani elveknek minő nagy tőkéje hever eltemetve — úgymond Dugald Stewart — az ipar és mesterségek egyes részeiben, megítélhetjük Boylenak abból a nyilatkozatából, hogy az üzlet-emberek boltjai és műhelyei látogatásából többet tanult, mint valamennyi könyvből, a melyet olvasott!)

Az ítélő erő gyakorlásának jó eszközei továbbá a *gyermek kérdései és a rajok adott feleletek*. Ha a gyermek sok tárgyat figyelt és jegyzett meg; ha róluk sok fogalmat alkotott és tartott meg; ha képzelete az emlékezeti anyagot sokféleképp kombinálta: eléállanak a dolgok viszonyaira és rejtettebb tulajdonságaira vonatkozó kérdések, melyekre őszinte felvilágosítást vár az ifjú elme, s melyekre lehetőleg őszintén kell felelnünk. Ámde sokszor van oly zavarbahozó vagy megfejthetetlen kérdése a gyermeknek, melyre még elég találékony szellemnek is lehetetlen felelni. Rousseau e részben azt ajánlja, hogy ragaszkodjunk tántoríthatatlanul a teljes őszinteséghez. Brutálisan nyersnek nevezi annak az anyának az eljárását, kit gyermeke

¹⁾ *Science of Education*, VII. fejezet.

egy kérdéssel sarokba szorított s azt elutasította¹⁾. Basedow meg is fogadta ezt a tanácsot, s nem átallotta a gyermeket a nemzés titkai felől felvilágosítani. Némelyek azt mondják, — köztük Jean Paul a «Levaná»-ban — hogy a «mint születik a gyermek?»-féle kérdésekre feleljünk olyasmittel, a mi nagyjában megfelel az élettani ténynek, hogy t. i. az anyának gyermeke van, mint a fának gyümölcse, s mint a madárnak fiókája. Az illető paedagogusok úgy vélik, hogy a gyermek ezzel teljesen beéri; s tovább nem kutatja a dolgot, mert a felelet az ő tárgyiasító (concretta tevő) természetéhez talál. De hátha tovább kérdezősködik? Azt hiszem akkor kénytelen a nevelő azt tenni, a mit elsőben is tennie kellett volna: t. i. a feleletet elhalasztja vagy kitérően felel.

A miért van így, úgy? — kérdésre adott felelet nagyhatású az ifjú elméjére is, kinek jövője nagyrészt a nevelő elméje magatartásától függ. Feleletünkkel eloszlathatjuk érdeklődését s megakaszthatjuk a további kutatás-vágyat, vagy pedig éreztetjük vele, hogy a kérdés megfejtése tudásunk határát túlhaladja, tehát az övét is; de azért a fáradhatatlan kutatás meghozhatja áldásos gyümölcset. E ponton a csudás tünemény bámulása és a tudás lehetőségében vetett hit, találkoznak egymással. A titokszerűség egyfelől passivitásra sarkalja az értelmet, de másfelől a belőle való kibontakozás vágya, értelmi erőfeszítésre fogja serkenteni. A nevelő feladata érzékenynyé tenni a növendéket, hogy a tények kapcsolatit kifürkészsze s róluk ítéletet alkosson. A «menj, nincs időm»-féle elutasítás érzékenyen üti arcul a gyermek tudás-vágyát.²⁾ Ez tehát merőben elítélendő. Másként áll a dolog a különféle okokból elhalasztott kérdésekkel. A gyermeket könnyen meglehet győzni arról, hogy a mint karja nem bírja meg a nagy terhet, szintúgy vannak nehéz kérdések, melyek értelme erejét túlhaladják. Ha az e fajta megértetést a nevelő komoly hallgatása kíséri, elegendő, hogy elnémuljon a

¹⁾ *Emile*, IV. könyv.

²⁾ Legouvé érdekesen beszéli el egy atya esetét, ki gyermeki kérdezősködéseit elutasítja, de aztán magába tér és utazást rendez a szobában, hogy gyermeke *miértjeire* felelhessen, (*Les Peres* stb. I. köt.)

gyermek ajakán a *miért* és *miként* kérdése a vallási és más hasonló tárgyú kérdésekre nézve is.

A gyermek ösztöne csodálatosan belátja azt, a mit a nevelő előtte őszintén nyilvánít. Ezzel nem csaljuk a gyermeket csak kíváncsisága kielégítését napoljuk el kedvezőbb időre. Így tett maga Rousseau is, midőn mester-fogásokkal vette rá Emilt a nevelő, pl. hogy olvasni megtanuljon; de világért el nem árulta volna, hogy neki azokról tudomása van. A nevelésben gyakran van alkalom a Quintilian-féle elv követésére: «*Qui nescit dissimulare, nescit instituere.*» Nagy fokú ellentmondás is van abban a Rousseaui tételben, hogy a gyermeknek mindig absolut igazságot mondjunk, mert a csak félig értett vagy megcsonkított igazság: tévedések termőföldje. Mindennap tapasztaljuk, hogy míveletlen egyének egy-egy nyilvános előadás tételeit félremagyarázzák, vagy a lélektani míveletet jelezve: a tényeket saját értelmök fogyatékos mintáira húzzák. Rousseau ezért adja azt a tanácsot, hogy a nevelés első szakaszában a gyermek semmit se tanuljon. Vele szemben Pestalozzi arra a helyesebb álláspontra helyezkedik, hogy a gyermek csak azt tanulja, a mit megérthet. Tehát kérdéseire is felfogásához mért feleletet adjunk. Kivéve a kényes, vagy —mondjuk— a gyermeki elmére nézve metaphysikai kérdéseket, vegyük a legkomolyabban még legnaivabb kételyeit is, s eloszlatásuk okáért is adjunk rajok őszinte feleletet. Hadd okuljon a mi feleleteinkből, szintúgy, mint a hogy okul saját tapasztalataiból. Mentől többször esedik Emil — monda Rousseau — annál jobban megtanul fölkelni. Mentől több Ítéletet alkot saját tapasztalataiból, annál correctebb alakot öltenek elméjében az eléforduló fogalmak. A míg az elv és a tapasztalat ekként egymással nem találkoznak, a legszebb intések papolása is csak arra való, hogy azokat a kis ember egyik fülén be- s a másikon kibocsássa, azaz elfelejtse. Ez az oka, hogy a keserű tapasztalás imént említett esetében a gyermek okul, de nem panaszol. És ezt az okulást nem szabad úgynevezett *lám megmondtam-féle* kárörvendő megjegyzésekkel kísérnünk. A gyermek ezt úgy is belátja; mire való még fájdalmát saját kárörömünkkel is tetéznünk?

Inkább enyhítsük rokonszenvünkkel, hogy annál több oka legyen bennünk bízni és ítéletünkre támaszkodni.

Egy más nevezetes motívuma is van a teljes őszinteségnek. A 10—12 éves gyermek fürkésző tekintete (benlátása) az adott feleletekből hamar észreveszi a nevelő kontárkodását, ingadozását vagy sophisticáját. Igazán mondja Taylor, hogy egy értelmes fiú nem tudja szavakba foglalni, de érti, hogy egy következtetés sehogy sem ióly az előzményből; jóval előbb van érzéke a képtelenség észrevételére, mintsem kiderítésére, s jöllehet azt nevelője vagy tanára iránt érzett tisztelete miatt elhallgatja: mégis elítéli, mondhatni földhöz veri, midőn őt magában gyenge tejünek nyilvánítja.^{x)} A gyermekeknek e részben az az előnyük, hogy felfogásukat nem zavarják sem előítéletek, sem társas conventio, sem olvasmányok, mint a felnőttekét. Innen van, hogy sokszor kis körökben biztosabban ítélnék, mint különben nagy tudományú férfiak (pl. az osztályban, egyegy tanuló értéke becslésében); továbbá az is, hogy őket meg nem vesztegetvén a világ ítélete, sem azok a személyes motívumok, melyek minket könnyen megszedítenek: Rhadamantusi részrehajlatlansággal ítélik meg a felnőttek érzületét, tetteit és jellemét. míg a nagyobbak fecsegnek, addig a gyermek lát, hall és minden szót ítélete mérlegére vet; s nagy kár, hogy őt elfogulatlan ítélete, ősi benlátása (a jónak és rossznak divinatorius kiérzése) paradicsomából igen gyakran kiűzik a háztáj, az iskola, a társaséleti egyforma viszonyok, melyek nagyon határozatosak a végre, hogy a gyermeki finom érzékenység beleolvadjon a környezetébe, s ösztönszerű ítélete a nagyobbak ítéletéhez és észjárásához alkalmazkodván, eredeti élet elveszítse. A mint t. i. a gyermek jobban belevegyül a társaságba, mindinkább tanul figyelni a mások nézeteire, mert tapasztalja, hogy az egyénekről alkotott felfogása merőben ellenkezik az illetőkről forgalomban levő nézetekkel: tehát elsőben feladja nézetét, ügyet sem vet saját ítéletére, míg utoljára közvetlen benlátási arravalósága kitörlődik. Nem kis része van ennek az alkalmazkodó beolvasztásnak abban, hogy gyakran ú. n. elmés gyer-

¹⁾ *Home Education*, 153. 1.

mekek nagy korukban butáknak bizonyulnak. A felserdült (14 éves) ifjúnál talán állati rendszerének érettebb ereje, vágyainak *tokozott* erélye és sokoldalú elfoglaltsága hatásai nyomják el ezt a benlátó hajlamot, mert köznapiasítják az elmét, s arra sarkalják, hogy a szája ízére valót minden további kutatás nélkül elfogadja.

Ettől eltekintve, csupán a társadalmi élet állandó kötelékei és egyformásító viszonyai is eléggé gyengítik azt az ősi érzékenységet. Ha a józan ész az elme egyenes járásának nevezzük, azok a viszonyok gyakran megannyi kanyargó utak, mintegy vágányra terelik elménket s megteremtik szűkkörű észjárásunk megszokásait, midőn a dolgokat bizonyos korlátolt nézőpontból tekintjük és ítéljük meg. Az elmének szűk vágányra szorításával járnak az előítéletek, holott a mi tőlük minket megszabadít, semmi más, mint elménk nyíltsága, gondolatmenetünk szabadsága, felfogásunknak az egyéni érdekek fölött magasan való szárnyalása.

A gyermek kérdéseire való őszinte felvilágosításnak az a nagy haszna is van, hogy bevezetik őt az ok fogalma kifürkészésére, melyet eleinte saját cselekedetei és következményei mintájára alkot. A gyermeket a tőlünk kapott felvilágosítás meg gondolásra sarkalja, s ezzel elérjük azt a célt, hogy maga állít fel egy Ítéletet, a helyett, hogy tőlünk tanulná. Nem passive fogadja el a készet, hanem saját emberségéből maga használatára alkot egyet. A fogalmak tisztító szereit és rostáit az önálló combinatiók és ítéletek. Mint a hogy Parisban a tüntetések alkalmával a lovas rendőr szüntelenül azt hajtja: «circulez, Messieurs!» «Mozogjanak uraim!»: szintúgy kell forogni folyvást az Ítéletekben a gyermek és ifjú képzeletének és fogalmainak, mert különben beáll a mások nézeteiben való megnyugvás (quietismus), a megrozsdásodás és az előítélet. Éhez képest az emberek ítéleteinek egymástól eltérése nemcsak természetes, hanem szükséges is, mind a mellet, hogy Pope kigúnyolta, midőn az ítélet- és a zsebóra járását egybevetve mondja:

«This with our Judgments as our watches; none
Go just alike, yet each believes his own.»

Nekünk felnőtteknek is folyvást szellőztetnünk kell ismereteinket, ha meg akarunk a Baco leírta idolumoktól menekülni. Minden ismeretággal úgy vagyunk, mint a levegővel és vízzel: ha áll, ha nincs mozgásban, poshadt, bűzhödt lesz; tehát a mi a szobában a szellőztetés, ismereteink körében ugyanazok az új Ítéletek: megóvnak a korlátoltságtól és értelmi rozsdától. Ítéleteink változását folteszik maguk a dolgok szakadatlanul változó viszonyai is, s ahhoz képest változván hozzájuk való viszonyaink, tudatossá levésökhöz képest más felfogásra, más világnézetre vezetnek egyeseket és társadalmakat. A nemzetek és korszakok haladásának ebben áll a teltétele.

Ez az értelmi működés teszi megszokottá a gyermeknél azt az ítéletmódot, melyet mástól el nem tanulhatni s melyet az életben *józan észnek* (*sensus communis*) hívnak, a mi egyet jelent a tapasztalati belátással. Ez a józan ész többet ér a világ minden könyvies tudományánál, mint a hogy az egyszerű (tanulatlan) Sganarelle mondja (Molière «*Ion Juan*») «Én hál' Istennek nem tanultam úgy ki, mint ön, és senki sem dicsekedhetik velem, hogy tőlem valamit tanult; de az én kis eszemmel, csekély Ítéletemmel, jobban belátom a dolgokat, mint a könyvek összesen.» Moliéret el sem is hagyja soha játszani józan esze, s legcomikusabb fictióit is az kormányozza. Innen van, hogy az élet sok mondását átvette és közmondás rangjára emelte. Descartes finom megjegyzése szerint: a józan ész az, a mi a világon legbövebben van kiosztva, mert mindenki azt hiszi, hogy dúsan el van vele látva; s még a kiket egyebekben a legnehezebben elégíthetni is ki, azok sem szoktak többet kívánni, mint a mennyijök van,¹⁾ holott ezzel is úgy vagyunk, mint az egészséggel: soha sincs elég belőle.

A józan ész levén az a sószerem, mely nem engedi, hogy többi tehetségeink elromoljanak: lehetetlen meg nem becsülni. «A józan ítélet — úgymond Marcel — segíti az ember erkölcsi nevelését azzal, hogy alkalmassá teszi a jó és rász megkülönböztetésére. Arra serkenti, hogy magaviseletét a különböző

¹⁾ *Discours de la Méthode*, I. rész.

helyzetekhez képest igazítsa; léleknyugalmat szerez, mert megóv a hamis lelki izgalmaktól, azzal az értelmi megszokással, hogy minden dologra annyi figyelmet fordítat, mint a mennyit érdemel, azokat igaz mivoltukban láttatja s valódi értékek szerint becsülteti. Az ítélet egyenessége nélkül az ember rabszolga az az előítéletnek és szenvedélynek; emlékezete csak bolondságának a jelzője, képzelete és rokonszenve folytonosan félrevezetik: egy szóval megfigyelése megsokasítja tévedéseit; felfedező és fel-találó ereje romlását okozza; okoskodása lehet következetes, ele hamis előzményekből indulván ki, hamis következtetésekre viszi. Gyakran még erkölcsi tulajdonságai is veszélyesekké válnak, ha józan ítélet nem kíséri; bátorsága elfajul heveskedéssé, szívjósága gyöngeséggé, nyíltsága indiseretióvá, gazdálkodása fősvénységé és vallásossága fanatismussá.¹⁾

A ferde elme-irányzatok ellen legbiztosabb óvszer, hogy tanuljon meg az ifjú tekintettel lenni, illetőleg engedményeket tenni, oly tényezőknek, melyeket a közvélemény vagy a felnőttek egyrésze hajlandó a számításból kihagyni. Ily módon megmenekszik a dogmákkal járó fenhéjazó hangtól, meg a dogmatismustól, mely vakon hisz véleményében, mint akár a mathesis igazságaiban. Neki bizonyos és csalhatatlan minden, mintha napsugárral volna írva a hite. Az összes tényezők pontos megfigyelésére és összehasonlítására szoktatás nemcsak türelmessé teszi az ifjút, hanem az önző motívumok és helyi érdekek eldobása következtében, irgalmassá is a dogmaticusok és fanaticusok makacssága és fonák észjárása iránt. Az ifjúnak tapasztalatlanságából származó hebehurgyaságait, hevenyében alkotott dogmaszerű tételeit a nevelő azzal ellensúlyozhatja, hogy érezteti vele ismeretei korlátoltságát és szűk határát: továbbá meggyőzi a felől, hogy a képzeteket, fogalmakat lehetetlen az igazak és hamisak csoportjára osztani, mert e kettő közé esik a valószínűségek és kételyek csapatja, melyekre nézve rendszerint föl kell függesztenünk Ítéletünket; s végül meg kell győzni, hogy vannak esetek, melyeket a belátóbbak és tapaszt-

¹⁾ *Language as a means of mental culture*, I. k. 68. 1.

táltak tekintélyére el kell fogadniok. Mindig jobb ugyan, ha ők magok alkotnak saját véleményyt, mint a kétely és határozatlanság állapota, mely csak kint okoz az elmének. E mellett még mindig megmarad az okos vezetésből származó legnagyobb haszna: ítélete önállósága; megszabadul a routine és conventio tompító mintáitól, ha mindjárt bölcsek is azok a minták.

VI. Az okoskodás művelése.

A józan belátás vagy józan ész, szellemi háztartásunknak ez a mindennapi kenyere, bevisz minket az okoskodás körébe, azaz elvezet az észhez, mely a dolgok és fogalmak kapcsolatait fürkészi és származásuk fáját kutatja. Az ész actív erély: élete érdeklődésben, kíváncsiságban, kérdések föltevésében, egy szóval örökös működésben áll; mint a hogy a havasok tetőin szakadatlan szél és levegőváltás van, szintoly örökös körforgást találunk az értelem eme magas fokán.

Mint mondtuk, a gyermek is okoskodik a maga módja szerint, és ha nyilvánítja, vagy kétsége van, feleletet vár. Természetes, hogy a felelet csak úgy termékeny, ha az ő felfogásához mért, az ő korához alkalmazott. Okoskodása menetében majd mindig van valami homályos, mit az előbbi tapasztalatoknak a jelen vagy jövő tapasztalatokra alkalmazásával, avagy az ismert előzmények fölött analóg részei alapján kell kideríteni. Ez a kiderítés bizonyos kritikával jár, mely áll egyfelől a jellemző vonások kiválasztásában, másfelől az (ítéleti) tételek megrostálásában. A helyes rostálás az előzmények teljes megértéséből eredhet, minthogy pedig ezekben *szók* és *tények* foglaltatnak, tehát elsőben is tisztában kell lenni a szók, aztán a tények értelmével.¹⁾

A szót érti valaki, ha ismeri a kapcsolatot, mely közte és a jelzett dolog között van. Egy mondatot szintén akkor ért

¹⁾ A pszichologiailag egyszerű és a logikailag egyszerű között nagy a különbség. Psychologiailag egyszerű egy észrevétel s szerkesztett a fogalom. Logikailag ellenben egyszerű az elvont tulajdonságokból alkotott fogalom (lény, ember, állat stb.) és összetettek a concret egyének (*Pál, Péter, Mungó, az elefánt. Kincsem, a ló.*)

ha ismeri azokat a viszonyokat, melyek a szókat egymás mellé mintegy szátra fűzték, s aztán érti a szóviszonyoknak megfelelő tárgyi vagy személyi vonatkozásokat. Amazokat érzékeinkkel is felfogjuk (látásunk és hallásunk felfogja a mondatbeli szók értelmét); de nehezebb felfogni a bensőbb, azaz a ténvek okaira, a fogalmakra, eszmékre, célokra vonatkozó viszonyokat.

Az elme most az ítélet állította tételek egyszerűsítésére törekszik, mint a hogy azelőtt az észrevételek egyszerűsítésére törekedett a fogalom-alkotásban. A nevelő eljárása itt is, mint az ítélő erő művelésénél, elsöben óvó (prophylacticus).

1. Amott a helyes és világos fogalmakat kellett kiválogatni, emitt a helyes és világos előzményeket (praemissákat), mert az éretlen elme nem bírja a valódi okot az alkalmi októl megkülönböztetni. E részben a felnöttek észjárása is minden percben ki van téve botlásnak, annál inkább a tapasztalatlan gyermeké. A helyett tehát, hogy a növendékek csetlő-botló okoskodásait kinevetnök, segítsük új tapasztalattal, ismételt kísérteményrel vagy magyarázattal a kiindulás kiigazítására.

Még egy más leküzdendő akadály; a növendékek tehetőségében való eltérések: a lassú és a hirtelen észjárás. Amaz passiv: nehezen indul, mert segítséget vár; de ha értelme mozgásba jött, magából új erőket merít s nagy haladásra alkalmas. Ha néha mégis hátra marad az ily növendék, a nevelőnek nem szabad miatta kétségbe esni, mert munkája úgy éri el célját, hogy ha a gyenge gondolkodót szakadatlanul próbára serkenti, s ha próbájától állhatatosan sikert vár. «A tanítónál — úgymond Bryant — szintúgy, mint az orvosnál szükséges a humánus és tudományos érdeklődés, hogy egy rász esetet jóvá tegyen; hisz' ő is, mint az orvos, azért van, mert az emberi természet gyöngé, s nem azért, mert erős.»¹⁾ A gyors járású elme ellenkező bajban szenved: hebehurgyán ítél és okoskodik; tételeit nem nagyon vizsgálgatja s nem ügyeli, hogy elfogadhatók-e, vagy nem? Az ilyet a pontos szerkesztésre és folytonos önbírálásra kell szoktatni. A nevelő e végre segítő

¹⁾ *Educational Ends*, 223. 1.

társává szegődik, mert ily esetekben türelmét veszíteni szintoly öreg hiba, mint az előbbi esetben. Jusson eszébe, hogy a felnőttek Ítélete is gyakran homályos és zavaros, s nekik szintúgy vannak okatlan ítéleteik, mint a gyermeknek.

De térjünk a gyermek elhamarkodott Ítéleteihez. Ha egy őszi ködös reggelen a kaszás elől a nap sugarai hatására elenyészik a köd, s a tünemény láttára egy három éves kis fiú azt kérdé: «úgy-e a napszámos kaszálása miatt tűnik el a köd?» — naiv kérdését nem szabad kinevetni. Ha kinevetnők, vagy beszédét képtelenségeknek neveznők, ez a nevetés kételkedő lelkére lidércként nehezednék. A kinevetett vagy megfélemlített gyermek, vagy magában vagy bennünk nem bízik, s máskor nem tárja fel nekünk gondolatait; magába húzódik, mint a csiga, s így nem csak nem javul okoskodása, hanem előítéleteket szí magába. Ez arra kötelez, hogy mi se mondjunk neki soha képtelenséget. Sok szülő megenged magának oly kérdéseket, melyek a gyermek eszejárását megzavarják: «Szeretnél király lenni? püspök, avagy miniszter lenni?» «Vagy talán inkább lennél tábornok?» Éhez fogható, midőn Don Quijote Sanchohoz így szól: «Szeretnél király lenni ez s ez szigeten?» Az e fajta beszéd igazi megzavarója az észnek és kerékkötője a helyes okoskodásnak.

Mások azzal teszik próbára a gyermekek eszejárását, hogy elbeszélnek nekik valószínűtlen dolgokat s aztán azt kérdik, hogy hiszik-e? Oh a gyermek hiszékenysége, (mely mint látni fogjuk, a körülötte levők igazságszeretetével áll arányban) szent dolog, azt oktanul próbára tenni vétek. A helyett inkább szálljunk le elméjéhez, s az ő anthropomorphicus szemüvegén nézve a világot, személyesítsük meg a természet erőit és egyszerű tüneményeit (pl. a gőzölgést, a gőzök esővé sűrűdését) adjuk oly alakban elébe, mely ne csak érthető, hanem festői is legyen. »)

Másfelől elfogulttá sem szabad tennünk a gyermeki elmét. Ha mi intézünk hozzá kérdéseket, ne tudassuk vele előre né-

¹⁾ Kitűnő mesterek e részben az angoloknál *Huxley* (physiographiai munkája), a franciáknál *J. Mace*, *J. Verne*.

zettünket, mert ezzel is megzavarjuk eszejárását; se a feleletet ne siettessük, mert akkor nem a tárgyat tekinti, hanem magunktartását, mely az ő eszejárását részrehajlóvá teszi, megvesztegeti. Érdekesen ismerteti Edgeworth ennek az eljárásnak a helytelenségét, midőn a felnőttek a gyermekek okoskodását saját cselszövő útjokra terelik, s az igazság keresése helyett győzni tanítják. Rászoktatják, hogy érveket keressenek s ne igazságot; hogy valakit legyőzzenek, nem pedig meggyőzzenek. Hogy ezeknek útját vág hassuk, se magunk ne vitázzunk, se másokat vitázni ne engedjünk növendékünkkel, csupán a győzelem diadaléért; se őt ne dicsérjük soha azért, mert leleményes volt a saját nézete mellett való érvelésben, hanem inkább azért, ha őszintén elismeri ellenfele érvei erejét. Egy szóval sohase akarjuk gyakorlással ügyvéddé, hanem bíróvá tenni, hogy a hallott előzmények alapján elméje részrehajlatlanul se jobbra, se balra nem tekintve, állapítsa meg nézetét. «Azt hittem, hogy mindvégig az én nézetemen léssz»-féle beszéd helytelen, s ingadozásra csalogatja az ifjút, holott az ő nézetváltoztatása éppen Ítélete tisztulását bizonyítja s egyszersmind a te becslés-módot helytelenségét.

2. Az óvó intézkedések után tartsunk szemlét az ítéletnevelés tulajdonképpeni eljárásai fölött. A gyermek és ifjú okoskodása az inductio útján jár: ez az elme iránya a megállapodás, vagy ha lehet e szót használni, a jegecedés felé vezető útjában. A szellem működése feltűnő alapelvei most már az idő, tér, alak és oksági viszonyokra irányulnak. A gyermek és ifjú elméjének legjobb gyakorlója e részben az élet a maga mindennapi concret eseteivel. Mint a hogy a különböző foglalkozású emberek pusztá megszokás alapján, könnyen és helyesen okoskodnak, úgy tesz az ifjú elme is, tehát nincs szüksége mesterséges logikai szabályokra. Locke világosan megmutatta, hogy a syllogismusok teljességgel nem segítik az elmét az oksági viszonyok észrevételében, sőt ellenkezően megfordítják a gondolat járása természetes rendjét. A gyermekeket csak zavarba hozzák az okoskodás-képletek, melyek gyakran arra sem alkalmasok, hogy a bennök legjártasabbakat az élet közön-

séges viszonyai között kellően tájékoztassák. Igen sok ember van, a ki helyesen okoskodik és cselekszik az életben, de a ki a dilemma vagy trilemma ágas-bogas szövevényében hamar megrekedne.

Megszívelésreméltó Pestalozzinak idevágó megjegyzése: «Hadd tanuljon a gyermek hinni hittel, s nem a hivés elméletével; gondolkodni gondolkodással, s nem a gondolkodás törvényeivel; szeretni szeretettel, s nem annak a tudásával, hogy mi a szeretetreméltó; tanuljon erélyes lenni munkabírással (Können), s nem azzal, hogy ezer beszédet hallgasson arról, mi az erély?»¹⁾ Azt is elérjük ezzel, hogy a növendék érdeklődése szakadatlan ébren lesz. A gyermek nem a játék elméletéért szereti a játékot, hanem magáért a játékért; nem az egyensúly törvénye fejtegetéséből tanul meg járni, hanem a járásból. A meséket is eleinte nem a bennök rejlő mélyebb erkölcsi célzatokért kedveli: hanem, mert megtanulja belőlük a farkas gonoszságát, s a bárány jámborságát.

És ha elvonnók tőlük ezt a szívökhöz szóló tanúságot, ha megfosztanók őket az érzés örömétől: minő lélekkel kívánhatnók, hogy később tényeken okoskodjanak. A járni tanulás után sok esztendő múltán tanulja az ifjú az egyensúly törvényét, a mesék tanulása után szintén sok esztendő múlva kerülhet a sor a bennök rejlő ethikai igazságok átértésére. Ebből is kitetszik, hogy az Ítézés fogalma szerfölött rugalmas.

Különben is a gyermek-ifjú okoskodása vezetésében nem a logikai formulák a fő, hanem a fogalmak: azoknak kellő mérlegelése, hirtelen következtetéstől vagy az elhirtelenkedéstől való megóvása. Hiszen, mint mondottuk, az ifjú elme logikája sokban eltér a mi logikánktól, mert sietség, figyelmetlenség, rendetlen társítások és élénk érzelmei helytelen okoskodásra viszik. Rá kell vezetnünk, hogy tartson szemlét praemissái fölött; múlt tapasztalataira visszatérve, keressen kedvező analógiákat köztük, melyekkel az okokat fürkészhesse, hogy előbbi ítéleteit igazolhassa. A *béketűrés*, a gondolat kitartó munkája,

¹⁾ *Rede an mein Haus*, 1818.

nagy javítója az ítéletnek és okoskodásnak. «Sok eset van az életben, — úgymond Faraday — midőn számba kell vennünk gondosan amaz okokat is, melyek vágyainkkal és óhajtásunkkal ellenkeznek. Gyakran kelletlen forrásból is fogadunk el igazságot; gyakran okunk van nem szájunk ízére való igazságokat is bevenni; nagy adag önuralom kell, hogy avagy csak mérsékelt módon is eltartózkodjunk a tévedésektől.» ^{x)} Láttuk (24. fejj.), hogy a genius maga a kitartó figyelem, hogy Buffon, Cuvier, Newton, Watt, Michel Angelo, s kik tudományban, vagy művészetben nagy dolgokat végeztek, sikerüket béketűrő, egy célra való tántoríthatatlan törekvésnek köszönhetik. Kezdő elmének kétszeresen szüksége van az önmérsékletre, és béketűrésre, hogy az okoskodásba becsúszó hibákat elkerülje, vagy kijavítsa.

A béketűrőssel összefügg az *ítélet felfüggesztése*. Ne engedjük, hogy az ifjú vakon higgyen következtetési helyességében; más szóval tanuljon különbséget tenni a valószínűség és feltétlenül igazság között; ne általánosítson igen kevés esetből és következtetéseit tege próbára tapasztalással.

Az okoskodás művelésében szintűgy mehetni túlságba, mint az étkezésben. A tudásbeli mértéktelenkedést szellemi *zabálásnak*, kotnyeleskedésnek hívják, midőn hiányzik a tudásbeli tartózkodás. Mint George Eliot mondja: «ha a gyermekkel mindenről okoskodol, szörnynyé teszed, a ki a tiszteletnek és szeretetnek teljes hijjával vagon.» Scott Walter ugyanezt a gondolatot fejezi ki, midőn azt mondja, ha a gyermek a bölcséletet játékban kezdi is, azért nem szabad a bölcséletet játékká tennie. A jó öreg Comenius szintén barátja volt bizonyos dolgok bölcs elhanyagolásának, a mit mai nyelven tudásbeli szüziességnek nevezhetnénk.

3. Íme eljutottunk kiinduláspontul vett ama tételünkhöz, hogy a gondolkodás összeadás- vagy kivonásszerű művelet. Ugyanis, a lélek vagy megszokásból, vagy megfontolással (reflexió) gondolkodik. Megszokásból, midőn szokásos ítélet-módja szerint ítél, a midőn Ítéletei oly gyorsak, hogy nem bírja tús-

¹⁾ *Education of the Judgement* (Modern Culture) 216. 1.

tént megjegyezni azokat s a bennök eléforduló összes eszméket, midőn pl. első tekintetre Ítéletet mond egy festmény szépségéről. Ellenben a lélek megfontolással gondolkodik, valahányszor rá nézve új tárgyakat figyel meg.»^{x)}

A gondolkodási műveletekben szorgos gyakorlással szintoly megszokásra teszünk szert, mint a számvetésben, írásban, olvasásban, melyeket *folyékony oknak* mondunk, minthogy az egyes írásjegyek vagy hangok, benső társulás útján egymásba olvadva, egy szakadatlan egészet alkotnak. Mint a hogy a könyvvezető figyelme könnyen repül végig a számsor összeadásakor, s pl. a 2 és 3 láttára emlékezetében minden észrevehető erőfeszítés nélkül az 5 képzele áll elé, az 5 és 7 láttára a 12-é, a 12 és 6 láttára a 18-é, a 18 és 9 láttára a 27-é és így tovább; egy szóval a szemmel látott és emlékezetben fölmerült számsorok könnyedén váltakoznak a következő minta szerint:²⁾ ha-

8. ————— 39
 4. ————— 31
 9. ————— 27
 6. ————— 18
 7. ————— 12
 3. ————— 9

sonlóképpen az okoskodásban is előállhat az ily gépies folyamat, midőn figyelmünk szintoly könnyedén halad végig a képzetsorokon, mint a számjegyeken. A *tehát* azonnal az ajkunkra jó s egy képzetnek egy sereg más képzet lesz a kezefogója, mihelyt az előzményeket halljuk vagy látjuk. És ez nemcsak a mivelte vagy tanult embereknél fordul elé, hanem a tanulatlanoknál is, a természeti tárgyak megfigyelésénél szintúgy, mint egy Euclides-

féle probléma szövevényébe való belátásnál. Érdekes példát mond erre wnatiey, auniim erseK, «Laws of Thought» c. logikai művében: «Midőn Head kapitány Dél-Afrika térségein utazott, egyszer csak hirtelen megállította a vezetője és az égre mutatva kiáltá: «Oroszlán!» A különös taglejtéssel kísért felkiáltás a kapitányt

¹⁾ Condillac, *Cours cVÉtudes*, I. k. 16. 1. — ²⁾ L. I. A. Symonds, «Habit» (*Miscellanies*). London, 1871., 318. s köv. 1.

meglepte, szemeit az égre emelte, s messzi magasságban egy bizonyos helyen keringő kondor sasokat vett észre. Alattuk, oly távolságban, hogy egyikök sem vehette észre, egy ló hullája feküdt, s fölötte állt, mint a hogy a vezető jól gondolta: az oroszlán, melyre a sasok irigy szemmel néztek le a magasból. A madarak röpdősése az volt a vezetőre nézve, a mi az oroszlán látása lett volna az utasnak: az állatkirály otlétének csalhatatlan tanúsága. Íme egy gondolási actus, mely annak a tudatlan vezetőnek semmi erőfeszítésébe sem került; a mi oly könnyen jött neki, mint az égre fölnézés: de a mi nekünk, e tárgyban járatlanoknak, sok lépésbe és fáradtságba került volna. A kondorok láttára meggyőződött, hogy ott hullának vagy olyasminnek kell lenni; de minthogy a sasok messze magasban keringettek, a helyett, hogy lecsaptak volna lakmározni, kitálalta, hogy valamely vad előzte meg őket. Vajon kutya vagy sakál van ott? Egyik sem, mert a sasok nem féltek volna bármelyiket elűzni vagy vele megosztzkodni; tehát tekintélyesebb vadnak kell lennie, s minthogy a szomszédban oroszlánok voltak, azt következtette, hogy bizonyosan egyikök van ott. És a gondolat mindeme lépéseit, hirtelen ebbe a szóba foglalta össze: «Oroszlán!»

Bizonyos képzetsorok együttjárása utoljára ösztönszerűvé válik és nehezen bomlik fel. Ezek a megszokások az elme kerékvágásai, melyekhez működése közben alkalmazkodik, s a szerint, a mint azok a nyomok mind mélyebbek lesznek, az akarat mind kevésbé hajlandó új nyomokat verni. Valóságos nevetséges vergődés rég alakult értelmi megszokásainktól menekülni akarni. Sőt föltéve, hogy lerázhatnók magunkról megszokott nézeteinket, előítéleteinket, hiedelmeinket: nélkülök ügyetlen és ingadozó lenne értelmünk mozgása. Valóban az ismeretnek egy ága sincs végképp elzárva azok elől, kik tehetség mellett, függetlenségüket is érzik. Ezt a függetlenséget csak az elébb említett gyakorlások adhatják meg.

4. Az okoskodás művelése a háztájban veszi kezdetét s az iskolában folytatódik. Az inductiv és deductiv okoskodás művelésére más-más tanulmány-tárgyak szolgálnak. Amarra ki-

valóan alkalmasok a természettudományok, a földrajz, a nyelvek és sok tekintetben a történelem; emerre pedig a mathesis (számтан, geometria stb.). Az okkutatásra, az analógia nyomozására, az általános elveknek a tüneményekkel összemérésére, a törvényeknek a tényekkel való igazolására utalnak — a physica, az élettan és a vegytan; ellenben a mathesis, a maga egyszerű és átlátszó elveivel és tételeivel a deductiv okoskodást művelő disciplina. Az iskola feladata minden tárgy tanításában az, hogy a növendék mindig maga gondolkodjék; hogy elméje spontaneitása épen maradjon; hogy a nevelő (tanár) ne aggassa a maga bölcsességét az ifjú elme repülni tanuló szárnyaira. Ebből aztán önkényt foly, hogy a tanár, mikor csak lehet, ne avatkozzék be tekintélyével, se ne mutasson fölnemlevést a növendék iránt, hanem méltányolja őszintén erőfeszítéseit.

Az elmének ezt az okoskodásbeli önerőfeszítését szépen hangsúlyozza Descartes következő mondásával: «Meg vagyok győződve, hogy ha nekem ifjú koromban megtanították volna mindazokat az igazságokat, melyeknek demonstrációján azóta fáradoztam, s ha nem a magam erőfeszítéséből törekedtem volna megtanulni: talán soha sem tettem volna szert arra a szokásra és könnyűségre, melylyel az új igazságokat oly mértékben bírom kitalálni, a mily mértékben neki adom magam a fölfedezéseknek.»¹⁾

Az eddigi fejtegetés csak lépcsőzet volt arra a fő célra, melyre az okoskodás művelésében törekedni kell, a mit gondolkodásbeli belátásnak nevezünk. Ennek talán legnevezetesebb eszköze: az Ítélet és okoskodás önnevelése. «Az emberek elméjét — úgymond Faraday — a praxis és az önnevelés bővítésére kellene irányozni, melyet többé-kevésbé mindenki folytat is, de a mi módszeresen és lelkesen folytatva, tízszeresen javunkra válnék... A magunk (mint természetvizsgálók) testülete részéről kívánom annak elismerését, hogy általában fogyatékosak vagyunk az Ítéletben. Nem úgy értem azt, hogy merőben tudatlanok volnánk, hanem úgy, hogy bizony egy kissé

¹⁾ *Discours de la Méthode*, V. rész.

lassan haladunk előre a kellő (ön)nevelésben ahoz képest, a mint előhaladunk módunkban állana.»¹⁾ A Faraday hangsúlyozta önmívelés még egy nevezetes és a nevelő megszívélésére méltó elvet foglal magában, azt t. i., hogy a jó okoskodás valamivel több, mint a kész előzményekből való helyes következtetés. A jó okoskodónak készen kell lenni tapasztalatai különböző szerkesztésére, ezen az alapon oly előzmények felállítására, a melyekből szintén igaz következtetések folynak; továbbá új előzmények feltalálására, melyek a megadottakhoz csatolva, merőben váratlan következtetésekre visznek. A Faraday emlegette önmívelés éppen abban a nehéz munkában áll, hogy tudjuk az érv hiányos elemeit tapasztalataink alapján kiegészíteni; egy következtetéshez előzményeket találni és azokat egy kiesztelt egészszé foglalni. «Adj az okoskodónak — úgymond Bryant — néhány összekuszált Ítéletet, legyen bár előzmény mindenik, avagy köztük egy következmény meg újból másokat, melyek összekötő kapocsul szolgálhatnak, s azután kívánj tőle bizonyítást; hiszen a geometria tanulójának folyvást ily problémákat adunk fel, melyeknek logikailag csak úgy van nevelő hatásuk, ha magára hagyva tanulja azokat megoldani.»²⁾ A tanulmányok más köreiben is követhetjük ezt az utat. Edgeworth pl. igen hasznos gyakorlatnak mondja e részben azt, ha olykor-olykor elbeszéléseket mondunk el a növendékeknek oly össze-visszában, mint a hogy megzavarodott tanuk szokták tenni. Hadd szedjék rendbe a heterogén körülményeket, készítsenek világos tényállást, s próbálják kijelölni azokat a tényeket, melyeken főképpen alapszik a kimenetel.»³⁾ Ily esetekben figyelhetjük meg, hogy a növendékek a szokatlan körülmények közt nem vesztik-e el fejőket, azaz tudják-e alkal-

¹⁾ lel. beszéd Youmans, *Modern Culture*, 228. 1.

²⁾ *Educat. Ends*, 229. 1. — Bryant eme nézete az angol iskoláknak a mathesis tanításában régóta követett eljárását fejezi ki. A magára hagyott angol ifjú órákig eldolgozik egy-egy Euclides-féle problémán, míg lassanként rájő a helyes vagy megközelítő bebizonyításra. (L. Iskolázás jelene Angolországban, II. köt. *Tantárgyak és módszerek*.)

³⁾ *Practical education*, III. k. 244. 1.

mázni régi elveiket és külön bírják-e választani a jelentékenytől a mellékest? A gyermek rendszerint nem érti a dolgoknak azt a rendjét, melyben mi azokat látjuk; térítsük tehát a rendezetnek oly útjára, a hol sokat és világosan lásson. A mint ismeretei eléhaladnak, ahoz képest mind jobban fölemelkedik a mi felfogás-módunk körébe. Ebből kifolyólag természetes, hogy a tanítás és a tudomány útja más-más lévén, a tudományos fölfedezés módszere és az oktatás módszere egymástól sokban eltérnek. A gyermek elméje járása a spirális vonalnak felel meg; ellenben a felnőttek elméje az egyenes vonal irányának. Emez a *rendszer*, amaz a *tanulás* útja.

A dolgok fejlődése rendje más, mint a gyermeki tehetségek kibontakozási sora. Ezt igazolja minden ismeret az ábécén kezdve, fel a bölcséleti legmagasb speculatioig. Pl. az ábécé betűi és hangjai egészen más sort alkotnak, más rendben következnek a nyelvtudományban, mint az iskolában.

Röviden összefoglalva az ítélet és okoskodás vázolt folyamata eredményeit, kimondhatjuk, hogy:

1. A gondolkodás művelésére elengedhetetlen alapvetés a fel" fogás- és értés(szemlélet)beli sokoldalú gyakorlatok és az ezen alapon alkotott tiszta fogalmak. E részben Baco utasításához képest a természetet kell követnünk, intéseit megfigyelnünk és az eléirta úton járnunk. A természet a gyermek első erőfeszítéseit az értelmi erők gyakorlására irányozza, továbbá a dolgok hasonlatosságaira, különbségeire és viszonyaira, melyeknek alapján a növendék világos és szabatos fogalmakat alkot. Addig ugyanis lehetetlen valakit gondolkodni tanítani, míg nincs anyaga, a miről okoskodnia 'lehetséges, s a világ minden könyve sem bírja ezt a dolgok megfigyeléséből szerezhető anyagot pótolni.

2. A felfogást és fogalomalkotást kiegészítik az ítélet- és okoskodás-gyakorlatok. Céljuk a komoly kíváncsiságot fölbreszteni s az értelmet oda juttatni, hogy bonyolult tényeket elemezni, alkotó részeire boncolni s törvényeiket kielmélve egyszerűsíteni tudja. Az egyszerűsítés megszoktat, hogy a szór-szálhasogatásokat és aprólékoskodásokat kerüljük, csak a főbb

dolgokra támaszkodjunk, a másodrendűeket mellőzzük, s hagyjuk az érettebb korra.

3. Tekintetbe véve a növendékek egyéni bentermettségeit s ahhoz képest a felfogás- és ítéletbeli különbségek végtelen változatát, ne várjuk azt a lehetetlent, hogy a növendékek egyformán tudjanak Ítélni és okoskodni. Az erőkimélés elvét vigyük át a nevelésbe, s ápoljuk vele az ifjú lélek spontaneitását. «Ragaszszatok egyszerűen szárnyakat a gyermeknek, mondja Tyndall, aztán hagyjátok magára, hogy repüljön. Mondjatok neki a lehető legkevesebbet és találtassatok ki vele a lehető legtöbbet. Így tett az emberiség is; hadd utánozza az ifjú ebben is őseit.» A gyermeknek mindent elmondani és megmagyarázni annyi, mint önművelésre való hajlamát meggyöngíteni, s lelkesedése lángját kioltani, holott oly jól táplálták azokat első erőfeszítései. Az ítéletet hajlékonyná és a gondolkodást élessé úgy teszszük, ha keveset tanultatunk, de sokat kitaláltatunk, mert a gondolat mindig szellemi erély revelációja s nem szellemi tehetetlensége.

XXX-İK FEJEZET.

A tantárgyak.

I.

Természettudomány és humán tanulmányok.

Midőn a tantárgyak rendjét vizsgáljuk, tekinteten kívül hagyjuk a tisztán bevezető részt (olvasás, írás és számvetés), s ott kezdjük, hol ezeknek a segélyével a tantárgyak tanulása és általok a szellem művelődése kezdődik. E mű elején (I. és II. fej.) taglaltuk Aristotelesnek azt a tételét, hogy az ember társas lény, s mint olyan, a múltra támaszkodik. Az ember természetében van, hogy a jelent a múlthoz fűzi, vagy jövő működése kiindulásául használja. Az embert szelleme, ez az örök mozdony, folytonos munkásságra sarkalja, hogy urává tegye a világnak; az élő és élettelen természet csak eszköze neki,

mint céltűző és eszközhasználó állatnak. A tudományban és műveltségben haladás egyet jelent a kültermészet arculatának munka útján való átalakításával és beltermészetünk finomításával.

Általában két csoportra oszthatni az ismereteket: *irodalom-történettudományi* és *mathesis-természettudományi* csoportra: amaz az ember és embervilág ismeretére segít, emez a természet tüneményeire és törvényeibe vezet be. Emez az érzékeinkre ható világ, amaz a szívünkre ható világ: a társadalom, az irodalom, művészet, költészet, a vallás és bölcsélet nagyvilága; emez az egyéni és társadalmi test fentartására, táplálására szükséges ismereteket nyújtja; amaz segít emberré lenni, s emberek közt ember módra élni. Az irodalom az eszmék, — a természettudomány a tények tudománya. Helyesen mondja Tyndall, hogy «a legrégebb vallásos iratok úgy írják le az embert, mint földi és isteni elemek vegyülékét. Nála ez az utóbbi rész fölteszi az előbbit, s ennél fogva a legönmegtagadóbb szentnek is oltalmaznia kell magát egy bizonyos fokig az éhség és a hideg ellen. Ámde dugába dőlt és fog dőlni minden oly próba, mely arra vállalkozott, hogy az embert az érzékek uralmára szorítsa. Oly erők raktára ő, melyek túljárnak az érzékek világán. Neki szintűgy van értelme, mint ínye, és ha az utóbbinak igényeit kielégítette, az előbbi okvetetlenül eléáll a maga követelményeivel. Az értelemnek eme követelményeit tönkre nem tehetjük, mert a körülöttünk levő tünemények úgy ingerlik, mint testünket az éleny; és a tünemények láttára úgy szomjazzuk a tudást, mint a hogy az arab szomjazza a vizet, ha a Nilust érzi. A chaldaei pásztorok nem bírtak megelégedni kenyérükkel és vizökkel, s úgy találták, hogy vannak egyéb kielégítendő szükségük is. A csillagok fényt derítenek a pásztorra és nyájára, de nagyon is eltérő eredménnyel. A nyáj a fűvön legelészett és elégedetten aludt; de az az erő, mely az embert a barmok urává tette, éjszakánként föl-fölcsillant, s az az értelmi csira, mely a chaldaeiak természetében volt, fejlődésnek indult.»¹⁾ Mondhatta volna azt is Tyndall, hogy míg a nyáj

¹⁾ *On the Study of Physics* (Ed. Youmans) 6. 1.

békésen legelészett, azalatt a pásztor lelkülete dalban, furulyaszóban talált enyhületet. Mondhatta volna, hogy a természet nem csupán tünemények szövevénye, s nem csak a lehető észrevételek összege, hanem ennél sokkal több. Aristoteles, Plató, Spinoza, Leibniz, Kant, Lewes és sok más bölcselő úgy tartják, hogy a tünemények világán túl az ész (nous, noumenon, substantia, Ding an sich, legfőbb monas, lógós stb.) világa nyilvánul a természetben, mint a hogy Herschel számítása szerint, a látható csillagokon kívül tele van az universum láthatatlan csillagokkal. Hiszen a természet csak annyiban felfogható nekünk, a mennyiben egyes részeit feldolgozni bírja szellemünk.

Elismerjük, hogy a természetvizsgálók sokra vihetik; hogy egy nagy physicus büszkén mondhatta: «adjátok nekem az anyagot és a mozgást, s én megteremtem a világot.» Csak hogy az a mechanica világa lenne, minden szín, minden íz és minden hang nélkül; s arra, hogy csak észre is vegyük annak a létét, egy magasabb világ, a szellem világa kell, mert a lélek a maga érzése színeiből adja mintegy kölcsön a látható világnak a színt, a hangot, az ízt, s mindazt, a mi azt kellemessé teszi. Hiszen mi az érzéklés? hanemha annak a változásnak, melyet a külvilág bennünk okoz, a lélek nyelvére való lefordítása. Látó szem nélkül nem létez színek pompája, csak aether hullámozása; halló fül nélkül nincs hangok zenéje, csak levegő rezgése. A nevelés feladata, hogy megtanítsa az ifjút beöltöni szellemét a tünemények változó világába, hogy bennök az ő értelmével rokon mozgató elveket, állandó törvényeket találjon. Ekként talál az emberi ész rokon-elemeket nemcsak a társadalomban, hanem az anyagi világ tüneményeiben is, mert szellemünk a tünemények kulcsa vagy Schopenhauer hasonlatként az a két nyelvű Rosettei-kőoszlop, melyből kiindulva fejthetni meg a társadalmi és természeti tünemények világát.

A természettünemények felől való tájékozódás szükséges voltát talán senki sem fejezte ki találóbban, mint egyik beszédeben Huxley. «Vegyük — úgymond — csalhatatlanul bizonyosnak, hogy mindenikünk élete és boldogulása attól függ, hogy

megnyer avagy elveszít egy sakk-játékot. Vajon nem tekintitek-e elsőrendű kötelességnek megtanulni az alakoknak legalább nevét és mozdulatait? Nem hiszitek-e, hogy egész a gáncsolásig menő helytelenítéssel tekintenők azt az atyát, a ki fiának, vagy azt az államot, a mely tagjainak megengedné, hogy felnőjjenek, a nélkül, hogy a «futó» és a «ló» között különbséget tenni tudjanak? Ám nagyon világos és elemi igazság, hogy mindnyájunk, és többé kevésbé hozzánk tartozóink élete, előmenetele meg boldog saga a sakk-játéknál végtelenül nehezebb és bonyolultabb játék szabályainak némi ismeretétől függ. Egy kimondhatatlan idők óta iólyó játék az, melyben férfiak és nők mindnyájan játszó felek vagyunk. A sakk-tábla a világ; az alakok a világ-egyetem tüneményei, és a játék szabályai az ú. n. természet-törvények. Játszó-társunk elrejtőzött, s csak annyit tudunk, hogy játéka mindig helyes, igazságos és béketűrő. Ámde azt szintén saját kárunkon tanultuk, hogy ellenfelünk soha el nem nézi egy hibás mozdulatunkat sem; se szemet nem huny tudatlanságunkra. Annak, a ki jól játszik, tételét legbusásabban fizeti azzal a túlságos nagylelkűséggel, mely az erősnek az erő iránti szeretetéből fakad. Ellenben, a ki rosszul játszik, annak «mattot» mond, minden habozás és irgalom nélkül.¹⁾ Tehát Huxley a «természet tüneményei» közt forgolódást sakk-játéknak nevezi, s a természet-törvényeket életünk fentartására fontos játék-szabályoknak. Tyndall tanár tovább megy s «A hő, mint mozgás» című nagy műve előszavában a természettudományt az újkori idők legnemesebb sarjának mondja («the noblest growth»), s hozzá teszi, hogy annak, mint az értelmi nevelés eszközének jogcíme még mindig vitás; pedig ha majd egyszer kellően szervezik, e téren való alkalmazását nagyobb és becsesebb forradalmak fogják jelölni, mint a minők jelölték az anyagi világra való alkalmazását. Ezzel szemben Morley Henrik egyetemi tanár egyik beszédében (1887) kimondá, hogy «az irodalom kitűnő, ha ugyan nem jobb tanulmány, mint a természettudomány. » Mire Sir I. Paget azzal a nézettel felelt, hogy

¹⁾ *Lay Sermons*, London, 1874. 31. 1.

«semmi sem mozdítja úgy elé az ember boldogságát, mint a természettudomány.» Nem árt tehát bővebben megvilágítanunk ezt a nagy tekintélyek vitatta kérdést.

A természettudomány forradalmár természetű s keresve keresi a mit leromboljon. Ez a tudomány ma egy nagy áradat, mely a democratiának nevezett másik áradattal kezdet fogva, minden régi felfogást és antik intézményt elsöpréssel fenyeget.¹⁾ Szeret mindent felforgatni; hogy csak egyet említsek, az embert gondolkodásában merőben újkorivá teszi, (holott az öröklés elve alapján, korra nézve nagyon is antik). A természettudomány színügy lenézi a múltat, mint a democratia. Mindkettő azt hiszi, hogy nincs többé szükség oly költői termékekre, melyek a múlt időket dicsőítik. Felfogása szerint a mythos s az eposz egy kiveszett műfajnak oly maradványa, mint a casuar egy állatfajnak, s nem sokára oly szemmel fogjuk őket nézni, mint a plesiosaurust, vagy a megatheriont: az élet színpadáról letűnt lények csodálatos maradványait, melyekre semmi szükségünk többé. A természettudomány a legfőbb idol, mely előtt a régi idők összes idolkainak egymásután le kell omlaniok. Temessük el őket a múlt idők sírjába vagy adjuk muzeumokba, mint a hogy Egyiptom, Hellas és Trója istenei muzeumokba kerültek.

A democraták és természetvizsgálók általában utilitariusok, s nem érzik szükségét a költői alkotásnak. Az ő szemökben a magas műveltségű társadalom költője nagy álmodozó, s a ki «Faustot» alkotja, vagy az a szegény paraszt leány, a ki naiv búsongással dalban kesereg: mindketten csak eszményi rendezetben keresnek elégtételt, számítás nélkül való elégtételt, melynek semmi anyagi haszon nem lesz a látatja. A democratia a magasabb műveltség és a nagyfokú naivság közé eső józan és solid szellemeket állít elé igen nagy számban, kiknek minden gondolatja egy-egy hasznos eszköz. «Egész harminc éves koromig és még azon túl is — úgymond Darwin — a különféle költői művek, minő Milton, Byron, Wordsworth, Goleridge és Shelley munkái, nekem nagy örömet szereztek, sőt tanuló-koromban is igazán gyönyörködtem Shakespeareban. Azt is említettem, hogy

¹⁾ Bourget, *Études et Portraits*, I. k. 210. 1.

ezelőtt sok élvezetet találtam festményekben és zenében, de immár esztendőök óta nem bírok elolvasni egy sor költeményt, és ízlésemet elvesztettem a festmények és zene iránt. Valóságosan a tények garmadájból általános törvényeket kicsépelő géppé lettem.¹⁾

A természettudomány összetöri a szív antik irányzatát, lenézi a múltat s az irodalom (e szón általában *szépirodalmat* értve) és művészet embereit a múltból ránk maradt koldus arisztokratáknak tekintvén, velök szembe állítja a jóllét, a vagyon gazdagjait, a kényelem királyait, kik a művészet iránt színvakok, s a költészet alkotásai iránt érzéketlenek és ízlésben koldusok. A költészetnek, ékesszólásnak, irodalomnak s a bennök foglalt erkölcsi nagy igazságoknak mi hasznát vennők a létért küzdés nagy harcában, az üzérkedés nagy bazárjában? Ha Baco a tudományt szerszámnak tekinti, a természetvizsgálók is annak nézik, s szemöket a haladás kézzelfogható eszközeire vetve, önelégültséggel mondják: «Mi fölfedezzük a természettörvényeket, mások meg alkalmazzák: ez az egyszerű munkamegosztás.» A bökkenő csak az, hogy a haladás merőben meghazudtolja ezt az állítást, mert száz eset közül kilencvenkilencben a mechanikai találmány megelőzi a tudományos törvényt. Hiszen a puskapor föltalálása után százak múlva következett a robbanó gázak elemzése, és a hő elméletét is megelőzte a gőzgép: hisz' midőn a gépek ezrei a hőt mindenki szemeláttára mozgássá változtatták, akkor merészelte Mayer dr. felállítani a hő elméletét; s bizony a távirdat sem a villamosság elmélete adta nekünk, mert az ma is a maga Newtonját várja; sőt a villam-áram törvényeinek tapasztalati ismerete bölcsejében szendergett, midőn egy néhány merész ember az Atlanti óceán fenekén lerakta a «cabelt», a természettudomány tekintélyei intő szava ellenére.²⁾ Aztán a gőzgép, a távirda és phonograph találmányát amolyan Franklin-fajta egyszerű és csak az elemi természetben jártas egyéneknek köszönhetni. De továbbat a természettudomány művelőinek abba az illúzióba sem szabad esni,

¹⁾ *The Life of Ch. Daniin*, I. k. 101. l.

²⁾ L. Kropotkin hg. cikkét *Nineteenth Century*, 1890. 470. s. köv.

hogy disciplinájokat a törvényszerűség és exactság egyedüli létéményesének tartásák, s azt vélik, hogy ez a tan a tudományos gondolkodás egyedüli canonja egyszerűen csak módszerénél fogva, melyre oly büszkék. Hiszen Aristoteles, Baco és Descartes a szerzői ennek a «bölcseleti» módszernek, s ha a kutatók és föltedezők közül talán kevesen olvasták is e nagy elmék műveit: de mindnyájan ama lökés irányában indultak és járnak, melyet nevezett bölcselek adtak az emberi szellemnek. A bölcselet és természettudomány most különváltan, majd vállvetett erőfeszítéssel módszertani utat törtek magoknak, melynek eredménye oly gondolkodási habitusok megalakulása és oly kutatási módszerek lerakása, melyek, hogy úgy szóljunk, az értelmi levegőben vannak; melyek a kutatók közös öröksége; s melyekhez alkalmazkodni nem valami különös érdem, de a melyeket elhanyagolni ma szégyenletes dolog.») Természetes, hogy ma az összes tudományok elfogadták azokat a módszereket, melyek a közkeletű elveket a tények bizonyítékára utalják; minden inductio alapjává a beható megfigyelést teszik, az új igazságot a kísértemény kereszt-tüzébe fogják. Csak az a baj a szellemtudományi körben, hogy e módszer eredményei nem oly szembetűnők, s nem oly kézzelfoghatók, mint a természettudományok terén.

De ha a módszernek nem kizárólagos birtokosa a természettudomány, lássuk vajon természete avagy kikapott törvénye nem múlja-e ielül a szellemtudományok természetét és törvényeit? úgy tapasztaljuk, hogy a természet legnagyobb törvényei csak addig makacs természetűek, míg a nagy elmék meg nem hódították. Mihelyt egyszer befogták, azonnal megszelídülnek, és a kis iskolás is könnyedén bánik velők, s megérti őket. Hasonló módon vagyunk az élettani tüneményekkel: a mozgás, táplálkozás, a fejlődés stb. törvényeivel, melyeket ma az alsóbb iskolások is szélteben tanulnak. De egész másként áll a dolog lelki életünkkel és törvényeivel, hol még csak a képzetekre próbálták a mathesis és mechanica formuláit alkalmazni (Herbart,

¹⁾ Ch. Beard, *Reformation in its relation to Modern Thought*, 374. sköv. 1.

Fechner); de hol vannak a magasabbrendű szellemi tünemények: az aesthetikai, társadalmi, erkölcsi művelete, melyeket matematikai, physikai problémákká alakítani lehetetlen? Ebben a körben megváltozik mind a problémák, mind az okok és okozatok arculata. Itt az erkölcsi okok az elsők; az akarat tudatos működése következtében áll elé az öntudatlan megszokás; itt a *kezdet* szakadatlan erőfeszítése teremti a vég felhalmozott erélyét: az első nemzedék izzadságos munkája a későbbi nemzedékek örökölt hajlamát; egy szóval ebben a körben nem physikai ok teremti az erkölcsit, hanem az erkölcsi a physikait; itt a felsőbbrendű erély a kezdő, s az alsóbbrendű a fentartó és folytató.¹⁾ Mondjuk ki röviden, itt az *erkölcsi civilisatio*, ott az *anyagi civilisatio* problémái és törvényei. Az a magasab-, ez az alsóbbrendű. Avagy a társadalom és erkölcsi intézményei: a család, egyház, iskola, a művészet, a költészet és remekek nem alkotnak egy magasabb rendű láthatatlan universumot, a látható világ mását? — melynek a látható világ csak létrája, mintegy állványa.²⁾ A külvilágban csak törvények uralkodnak, holott az emberi társadalomban a törvényeken kívül a szokással, a hagyománnyal, a joggal és kötelességgel, a közvéleménnyel, mint erkölcsi mozgató erők óriás hálózatával találkozunk, melyek a törvényeket kiegészítik, magyarázzák, s melyek hatásuk következtében a társadalom közérzületének legeredetibb és legsajátabb nyilvánulatai. A természetvizsgáló positiv tényeket combinál, ellenben a költő — Schelley mondása szerint — a szellemet magát bővíti ki, midőn azt a gondolat ezernyi észre nem vett combinatióinak raktárává teszi. A költészet leveti a fátyolt a világ elrejtett szépségéről, s a művészet — mint Plató akarta — szebb lesz a természetnél. «A természet sohasem borítja a földet oly gazdag szőnyeggel, mint minővel a költők borították; sem oly kedves folyókkal, gyümölcsfákkal, illatos virágokkal, avagy bármely egyéssel, a mi forrón szeretett földünket még kedveltebbé

¹⁾ W. Bagehot, *Physics and Politics*, 11. 1.

²⁾ V. ö. Drummond, *Natural Law in the Spiritual World*, 57. 1.

teszi.¹⁾ Ha a természetvizsgálat magát par *excellence* tudománynak (Science) nevezi, az irodalom, a költészet és művészet a minden tudomány éltető elve és jobb szelleme, mely betölti az időt eszmék láncolatával: időt teremt nekünk s azt eszközli, hogy nem mi élünk az időben, hanem az idő él mibennünk. Jól mondták, hogy a költészet a legjobb és legboldogabb szellemnek legjobb és legboldogabb alkotásainak összege.

A költészet és philosophia rajong a végtelenért, a fel-foghatatlant, a kifejezhetetlent akarja kifejezni, s velők minket illusióba ejteni; ellenben a természettudomány embere constátálja az érzékelhetőt, rendszerbe szedi a positivumot, s a kétszer-kettő bizonyosságával demonstrálva világosítja meg értelmünket. A természetvizsgáló a tüneményt szálára szedi, hogy kihüvelyezze belőle lefolyása örök sinormértékét; a költő ellenben lefordítja kortársai szíve érzéseit.

Az «exact» tudományok a tárgyias, változhatatlan igazságot hirdetik; ellenben az irodalmi és történelmi igazságok személyesek és változók; amazok hidegen hagynak, ellenben ezek a különben mozgékony elemek az ítélet- és érzület-fejlés mutatófái, erkölcsiségünk megtermékenyítői. Az irodalmi stúdiumok természete, módszere, nagy részben tárgya is: személyes; ellenben a természettudományoké személytelen. Amazok mívelik a jó, az erény és a kötelességiránti ízlést, és a hazaszeretetet; ellenben a természettudomány természeténél fogva cosmopolita. Ez nem ismer sem szülőföldet; sem hazai határokat; tehát neki nem léteznek sem Alpok, sem Pyrének, sem Duna, sem Kárpátok: holott a történelemben és irodalomban ezek kimagasló egyedek. «A természettudományoké a világ és ők a világéi, — úgymond Duruy Albert, — birodalmuk a mindenség; hátterök a végtelen; funkciójok fölfedezni az anyagot kormányzó törvényeket; dicsőségök, ha titkaikból naponként egyet-egyet megrabolhatnak. Hogyan akarjátok, hogy ebben a természetleírásban a raceok előítéletei, a népek gyűlölete, a véralkat és az érdekek különfélesége kitörlődjenek? És eredményök: a haza

¹⁾ Sydney, *Defence of Poetry*.

eszméje, hogyan maradhatna teljesen érvényben? A történelem írónak, ki a múltban él, az irodalom emberének, ki annak az örökségét gyűjti és közkincscsé teszi, a haza valami nagyon reálisat, nagyon concretot jelent. Az emlékek, a hagyományok, a legendák, a fájdalmak és remények közkincse az, a mik együtt egy nép erkölcsi életét alkotják. Ez teszi, hogy ünnepélyes pillanatokban milliók keblében ugyanegy szív dobban meg; egy rázkódás rendít meg, vagy villanyoz fel milliókat. Ellenben a csupa természettudósra nézve a haza egy kissé beolvad az emberiségbe: az csak tartománya, vagy — mit mondok — csak egy pontja az ő birodalmának. Azoktól, kik kiszámítják másodpercekre a csillagok forgását, hogyan is kívánod, hogy érdeklődjenek a mi kicsinyes csetepatéink iránt! Azt beszélik Archimedesről, hogy midőn Syracusea égett, geometriai probléma megfejtésén törte a fejét s egy római katona e közben ölte meg. Szép és első tekintetre bámulatot érdemlő vonás. De elemezzük csak, vegyük ki belőle a tragikai körülményeket, s vajon mi marad a hősiesség szórakozásból? Egy polgár cselekedete, ki a legnagyobb veszély idején elhagyja nyilvános kötelességét, ki a fővénybe alakokat rajzol, a helyett, hogy polgártársaihoz csatlakoznék; a ki elszigeteli magát és elvontságba merül, míg a kard elvégzi a tűz munkáját; egy szóval, a ki feláldozza hazáját, városát, tűzhelyét és házi isteneit annak a magasabb hazának, melynek tudomány a neve. Hadd veszzen Syracusea, csak hogy az emberiséget új haladással ajándékozza meg!»¹⁾

¹⁾ *Revue des Deux Mondes* 1884. fébr. 15. §z.— Az Ecole polytechnique 1795-iki jelentésében, többek közt, ezek a jellemző sorok állanak a növendékek magaviseletéről: «A hazaszeretet nyilvánulása csaknem semmi. Majdnem mindnyájan tudatlanok és közönyösek, holott a szabadság elveit és himnusait még a gyermekek ajkairól is hallhatni. Később egyik belügyminister a mathesis nyelvén igyekezett bennök a hazaszeretetre érdeket kelteni, illetéknéppen szólván hozzájuk: «Ifjú polgárok, szeressétek mindig hazátokat. A szabadság, hogy a ti nyelveteken szóljak, a természet adta theorema; a köztársaság annak a bebizonyítása (demonstratiója), a hazaszeretet pedig a következménye (corollariuma). (A. Rebière, *Mathématiques et Mathématiciens*, 145. 1.)

A természettudomány az anyagvilág törvényeinek fürkészése miatt nem ér rá szítani a hazaszeretet tüzét, a történelmi és aesthetikai érzéket. Az *igaz* szorgos kutatása miatt elszíntelenedik a *szép* és *jó* valóban humánus köre, Archimedesnél szintűgy, mint Darwinnál, mint Tyndallnál, ki arról panaszkodott, hogy tanuló korában elméje polarizálódott a folytonos egyoldalú természettani kísérteményezés miatt. Irodalmi tanulmányokkal segített tehát ezen a bajon; magyarán mondva: elméjét egysarkú helyett soksarkuvá tette. Így tett és tesz Huxley is, ki a természettudományi munkák írása metlett talál időt Hume bölcselete megírására, s vallásbölcseleti vitákra. Az exact stúdium emberének érzése is utoljára «exacttá» lesz, s a költészettel platói viszonyba jő, mint Darwin s a legszebb költői műről is azt kérdezi, a mit D'Alembert kérdezett Racine *Iphigeniájáról*, hogy: «mit lehet vele demonstrálni»?

A természettudomány tárgya a makrokosmos; az irodalom és művészeté a mikrokosmos: amott az értelem elemzését váró és a tudomány göreibebe szedhető elemek (vegytani egyesületek, földtani képletek, élettani alakulatok stb.); emitt a rokonszenvűnket minden pillanatban igénylő ember. A makrokosmos tényeinek alapelvekre való húzása — mint Darwin megvallotta — elvégre bizonyos fokig géppé teszi az elmét; ellenben az ember tanulmányozóját egy mozgásteljes elem: az érzés járja át, mely még a természeti tárgyak megfigyelésekor is a szívbe veti meg a lábát. A természettudományi és költői hajlamú ifjú élénken mutatja ezt a különbséget, ha pl. egy virág elé állítjuk. Amaz pontosan meghatározza, hogy a *myosotis annua* kétszikű, összefort szirmú, földi termével ellátott növény az érdeslevelűek (borragofélék) családjából; emez pedig nem tud róla a tudomány nyelvén beszélni, hanem lelkesedik érte, megénekli, s szíve melegével körülveszi. Amazt jó érdemjegy, emezt a múzsa csókja tünteti ki. Egyik botanicus, másik költő lesz, s kettejük közt egy nemzetre az utóbbi a jelentékenyebb, mert egy elvesztett fű vész helyett jó egy más; de egy elvesztett költőt (egy Petőfit) soha ki nem pótol senki.¹⁾

²⁾ V. ö. Fouillé, *l'Education et la Sélection*, Revue d. d. Mondes 1890. f. 579. 1.

Mindnyájunkat meghatnak a természet fenséges jelenetei: a tenger meghat a maga szabályszerű és örökös hullámzásával és viharával; mégis érdekesebb a tajtékozó tenger hullámain libegő bárka. Örömmel olvassuk az elhagyott sziget leírását; de azért Robinson az, a kivel együtt küzdünk és szenvedünk. Wereschagin festményén nem a Sahara s a ráfestett pálma hatnak meg, hanem a pálma alatt fekvő holt ember, s a hullára éhezett vadállat és a magasban lebegő sas; nem a Sipka-szorosban dühöngő zivatar hoz emótióba, hanem a hótól eltemetett katonaőr; Shakespeare drámájában szintén nem a tomboló vihar láttára szorul össze szívünk, hanem Lear királynak, a viharban felhangzó kacajára. Abban a pillanatban, a mint a tengeren, a szigeten, a viharban feltűnik az ember: vele együtt megjelenik rokonszenvünk tárgya, a morális elem, az erkölcsi élet, a dráma. Nem az elemek tusája indít rokonszenvre, hanem az érzelmek, a viharzó szenvedélyek csatája vagy pusztán maradt tűzhelye. Ez az oka, hogy a természet tanulmányozni szép; de az ember tanulmányozása a legnemesebb; Goethe mondása szerint: az emberiség igazi tanulmánya az ember. A társadalom és a politikai intézmények alapelvei, meg az emberi cselekedetek rugói sokkal érdekesebbek is, mint a nehézkedés fenséges törvénye, mint a táplálkozás és szaporodás elve. Aztán ezekre a törvényekre, a hozzájuk való alkalmazkodással, korán és gyakorlatilag megtanít minket a természet: a csecsemő legelső actusa — mint Tyndall monda — a szívattyúzás gyakorlata; a táplálkozás, mozgás, járás megannyi természettani lecke; de minő későre szokjuk meg a társadalmi élet illedelmi szabályait; mi nehezen tanulunk meg a kötelesség útján járni. Az iskolába azért járunk sokáig, s a színházba és templomba pedig életünk végéig, hogy az erényre és önfeláldozásra vezető érzelmekben gyakorlódjunk.

A természet nagyrészt édes anyailag megtanítja nekünk azt, a mi életünk fentartására hasznos és ártalmas, vezérül adván a kedv és kedvetlenség érzetét; de az erény, a kötelesség, önfeláldozás, a türelem, az életbölcseiség nagy tanfolyamát a társaséleti intézményekre (iskolákra stb.) bízta. Ennél-

íogva az erkölcsi polgárosodásban való elémenetelünkre az ú. n. szellemtudományok szintoly lényegesek, mint a minők a természettudományok a mi anyagi előmenetelünkre. «Jövőre a humanitás tudományaitól (philosophiától és philológiától) fogják kérni — mondja Renan — a legmagasabb speculatiók elemeit.» De más tekintetben is teméntelen személyes elemmel találkozunk a szellemtudományokban. A természetvizsgálók munkája egybeolvad, mint a hogy az épület téglái egy fallá lesznek a vakolás után, tehát nincs egyénisége. Érdekes typusa ennek az egybeolvadásnak az erők egymással való kicserélődése. A physicus egy vasrudat megfoszthat delejességétől, s azt az erélyt átalakíthatja hővé, mozgássá, vagy fénynyé és ismét delejességgé, mert ez erőknek nincs sem gyökerök, sem egyéniségök, sem állandó lakhelyök;¹⁾ de a szellemi és erkölcsi erőknek állandó lakhelyök, *házajok* az emberi szív és lélek, s ha kiveszed a szívből, ezt örökre tönkre is teszed. Az egyes kutató munkája belevesz az egyetembe, mint vízcsepp az óceánba. Az új törvény, az új igazság az ismert igazságokhoz sorakozik; ellenben az irodalmi, a művészeti és bölcseleti alkotások önállók, mint az Alpok csúcsai. A milói és medicei Venus, a Laokoón és a Niobidák plastikai csoportja, Michel Angelo Mózese, Rafael, Leonardo da Vinci, Munkácsy, aztán Haydn, Mozart, Beethoven stb. műalkotásai, Shakespeare Hamletje, Moliére Tartuffe-je, Arany Toldija, Madách Ember tragédiája s a többi e fajta művek egy felsőbb rendű szerves világot alkotnak, melynek minden egyes tagja halhatatlan életet él. A természettudományok vívmányai előzményeikhez való sorakozás miatt idővel elmosódnak, elszíntelenednek: ellenben az irodalmi műalkotások egyéniségöket örökké megtartják. Goethe Faustja, Katona Bánk-bánja, Rafael Madonnái és szent családjainak egyénisége soha el nem mosódik, sem a múlt hasonnemű alkotásaival egybe nem olvad. Mindenikök egy-egy különálló kis világ, egy magasabb kiadású ember, a másokétól eltérő érzelmekkel, illúziókkal, cselekedetekkel, s a belőlük származó egyé-

¹⁾ V. ö. Drummond, *Natural Law in the spirit. World*, 87. 1.

niséggel. A vegyész elemeire bontja a vizet, a bort, s synthesis útján újból alkotja; aztán próbálgatja a tünetények mozgató elemeit egyszerűsíteni: a hőt, a fényt, a delejességet, vilamosságot egy őserőre redukálni; de vajon kinek jutott valaha eszébe Sócrates, Caesar, N. Sándor, I. Napóleon és Széchenyi jellemét egybeönteni. Nem abban az illusióban vagyunk-e, hogy pl. Michel Angelo Mózese soha gyermek sem volt; vagy hogy a Sixtina kápolna fülkéibe festett próféták mindannyia megvénhedett korában halhatatlanságra született? Sok igaz van abban a mondásban, hogy «az irodalom magatartásában mindig van bizonyos fokú conservatismus. Királyai sohasem lesznek trónvesztettek; de a természettudomány lényegében jacobinus. Egyegy nagy természetbúvár felől csak annyi a bizonyos, hogy elméletei és könyvei néhány év múlva polcra kerülnek, mint a Irancia alkotmányok.»¹⁾

Az irodalom és művészet, egy szóval a humanitás körének emez önállóságából két igen nevezetes tanúság foly: egyik az, hogy megnyirbálni, compendiumokba, dióhéjba összeszorítani lehetetlen, holott a természettudományokat igenis lehet. Copernicus, Kepler, Galilei, Newton műveinek eredményei — úgymond Paulsen — közkincscsé lettek; javára válnak a laicusnak is, ki kutatásaikat nem kísérheti, s a kinek nincs módjában számításaikat utánszámítani: az eredmény elvégre is tér- és mozgásviszonyok egyszerű és népszerű felfogása.²⁾ Hasonló a dolog az erő íenmaradása törvényével, meg Darwin elméletével. Minden mívelt ember fel tudja fogni alaptényeiket és világnézetünk átalakítására való hatásukat, ha mindjárt édes kevés részét ismeri is az elméletek alapját tevő tényeknek. Hiszen gyakran még a természetvizsgáló is kénytelen a tekintélyek nézetét feltétlenül elfogadni. E részben a természettudományok cséppel sem kevésbé dogmaticusok, mint a grammatikák, melyeknek tekintélyére fogadjuk el a nyelvszabályokat. Hányadik embernek jut eszébe a Newton felállította törvényeket újból kiszá-

¹⁾ Fr. P. Cobbe, *The Scientific Spirit of Age*, 27. 1.

²⁾ *Das Realgymnasium* stb. 28. 1.

mítani; de ki nem találná nevetségesnek Arany egy balladáját vagy Petőfi egy költeményét tömörített, öszszevont kiadásban elé adni?

Ez is egyik ok, a miért lehetetlen az irodalom és művészet műalkotásait olyaténképpen népszerűsíteni és tenni közkinccsé, mint a mily közkinccsé lehetnek a physica és biológia eredményei. A műalkotások szellemébe mindinkább be kell hatolnunk, hogy róluk tiszta fogalmat alkothassunk. Plató, Spinoza, Kant bölcséletével nem lehet hallomásból megismerkednünk, sem Michel Angelo vagy Rafael műalkotásaival, sem Homer Iliásával, sem Cicero vagy Deák beszédeivel avagy Arany Toldijával: magunknak kell őket látnunk, olvasnunk, hallanunk, átértenünk. Azt a belvilágot, melyet ők átéltek és szemléltek, újból kell alkotnunk azokból a symbolumokból, melyekbe foglalták. Igaz, hogy a compendium itt is szerepelhet; de édes kevés hasznát veszszük, s alapos tudásunknak nem élémozdítója, hanem éppen a megakasztója. A gondolat és érzület világa a maga subjectiv természeténél fogva egyéni velefoglalkozást követel, s az utánmondást nem tűri. Ismeretünknek ebben a körben saját erőfeszítésünkéből keletkezettnek első kézből származottnak, tehát közetlennek kell lennie; ellenben a tények objectiv világával nagyon is megfér a rövidbefoglalás, a betanulás, a másodkézből vett tudás.

A mondottakból önkényt következik, hogy az irodalmi és bölcséleti tantárgyak tanfolyama sokkal hosszadalmasabb, mint a természettudományoké. míg egy-egy nyelv és irodalom megtanulására évek sora kell, addig egy tizanhat-tizennyolc éves ifjú félév alatt szép haladást tehet a mechanikában, az élettanban. Ez a magyarázata annak, hogy miért foglalja le középiskolai tantervünk az órák legjava részét az irodalmi és történelmi stúdiumokra, s miért szab oly rövid időt a természettudományokra. Hiában! itt az ítélő erőről, az ízlésről van szó, melyek — szellemi szerkezetünkénél fogva — nem egy nap alatt születnek, s nem hevenyében érnek meg. Az ítélő erő lassú haladással élesedik, az ízlés hosszas csiszolódás következtében finomodik', az ész kitaró gyakorlással izmosodik.

Igaz, hogy a mathesis-természettudományi tanfolyam is évekre szól; de az is igaz, hogy az irodalmi és bölcséleti stúdiumokat végzett ifjú, aránylag rövidebb idő alatt, sokkal nagyobb előhaladást tesz, mint a ki azelőtt csak az ú. n. reál-tantárgyakkal foglalkozott.

A felsorolt tulajdonságok a természettudományokat népszerűekké, az irodalmiakat pedig nehezen hozzáférhetőkké teszik; amazok a rendezett gyűjteményekben, a muzeumokban szemnek tetsző és értelemhez szóló tanúságos könyvekké válnak; emezeknek rendszerint a képzelet mellett a szívét is meg kell hatni, hogy állandó tanyát üssenek észjárásunkban. Amazoknak magok a tárgyak a magyarázóik; emezeknek rendszerint csak egy: a tagolt nyelv (vagy a *képben* és *hangban* megvalósult gondolat) a tolmácsuk. Egyszóval a természettudomány minket a külvilágba visz; a human-tudományoknál pedig a külvilágnak kell belénk szállani, s érzelmeink és gondolataink világát mélyíteni.

II.

Természettudomány és mathesis.

Most már vizsgálhatjuk a természeti és humán tantárgyak basznait a nevelés és az élet szempontjából. Kezdjük a természettudományokon, melyeknek a tanulásra való hasznait így fejezhetni ki: elsőben megfigyelésre tanítanak, aztán szabotosságra, aztán az igazságot elzáró akadályok által értelmi óvatosságra, és módszerekre, melyeknél fogva a bizonyítotról a valószínűnek gondolhatóra mehetünk. Még jelentékenyebb hasznok járnak beható tanulmányaikkal: rávezetnek az általános eszmékre és törvényekre; rászoktatnak az általánosításra, s arra, hogy a dolgokat önünktől elvonatkozva tárgyiasan tekintsük; széles látókört tárnak élönkbe, s ezzel fölvezetnek az eszmei magaslatok levegőjéhez.

A természettudomány egyes köre (pl. természetrajz, földrajz, természettan) azért nagybecsűek az elme művelésére, mert korábban megérthetni, mint a nyelvtani elvontságait. A gyermek egész 12—14 éves koráig, örömét találja a természet

leíró részeivel való foglalkozásban, annál inkább, mert azok őt legjobban mívelik; aztán erősödő figyelme és ébredező szervei is a külvilágba hajtják, hogy nekik való tápszert keressen. A nemzetek és a világ bámulását rendszerint azok vívták ki, kik nem voltak ú. n. csodagyermek, s a kiket nem fogtak nagyon korán elvont tanulmányokra. Dávid, a zsoltárok halhatatlan szerzője, ifjú korában, mint pásztor élt a természetben, s mesés izomerőre tett szert: oroszlánt és medvét ölt (L Sám. 17. 36.), s oly gyorsaságot tudott a kavicsnak adni, hogy leütötte az óriást; I. Napóleon, mint tanuló, a briennei iskolában az atletikai gyakorlatokban tűnt ki; Newton Izsák csak 12 éves korában került iskolába; az ifjú Liebiget mestere együgyűnek tartotta, s Petőfit a tanára «secundába ponálta»; Scott Walter jó sokáig a mezőket járta, oratio készítés helyett pisztrángot halászott s oly erőteljes volt, mint egy iparos, s rettenthetetlen, mint halhatatlan műveinek legbátrabb hőse. Shakespearet, Moliéret, Gibbont, Niebuhr, Byron, Porsont és sok más kitűnőséget egyáltalán nem fogtak idejekorán humán tanulmányokra, hanem nagyon helyesen, időt engedtek szülőik vagy hozzátartozóik elméjüknek a kültermészet megfigyelése által való természetes gyakorlódására és izmosodására. A megfigyelés hatványra emeli az ifjú felfogását, és megtanítja módszeres látásra, s ha egyszer erre az erélyre szert tett, soha el nem felejt, sőt megveti szilárd alapját későbbi haladásának és fölfedezéseinek.

A *mathesisnek* szintén fontos szerepe van a szellem mívelésében. Rászorítja az elmét az egy nyomon haladásra, s a bizonyításban való átlátszóságra; azonban ügyet sem vet az igazság kereső értelem oly nevezetes működéseire, minők a megfigyelés, összehasonlítás, osztályozás, általánosítás, inductio, analógia. Az is nevezetes előnye a tanulásra nézve, hogy szótára szűkkörű és logikája kevés képletből áll, melyeknél fogva Euclid *Eleméinek* utolsó könyvét szintoly könnyű megérteni, mint az elsőt; de ugyanezzel az a hátrány jár, hogy gondolatunk kifejezése szépségéhez és tökélyesbitéséhez jóformán semmivel sem tud hozzájárulni.

A mathesis teljességgel nem bír inductiv okoskodásra tanítani: de igenis a deductióra. Valóságos erénye, hogy a figyelmet szelídíti és leigázza. Benne nem szabad egy helyett kettőt lépni, hanem folyvást nyomon kell járni, s az út minden pontját el kell végezni. A mathesisben egyik pont a másiknak, egyik probléma a rákövetkezőnek adja a fáklyát, s mindenik fok útmutatója a következőnek. Ott az ember mintegy két fal közt jár s félre lépnie nem lehet. Ez a kötött mozgás oka annak, hogy valaki lehet nagyon jártas a mathesis legnehezebb problémái körében, mégis gyermekként botorkálhat a társaséleti bonyolult problémák közepette. A csupán matematikai műveltségű egyén a társadalmi kérdéseket is a demonstratio szemüvegén nézi, s következtetéseihez a praemissákat a formulákban keresi, de nem az élet föltételeiben és elágazó viszonyaiban. Ezért nem válik be a mathematicus moralistának, mint a hogy a francia író mondja: a geometra jó moralista és államférfi a geometria ellenére és nem általa; őrizze Isten a népeket, hogy Plató iskolájában keressék vezetőiket.¹⁾

Ezzel szemben megvan az az előnye a mathesisnek, hogy megtanít gondolatainkat rendbeszedni, mert a figyelem nagy fékezője lévén, erősíti és javítja a figyelés kitartó habitusait. A mathesis ennélfogva a *szellemi rágódás* tanulmánya, a stúdiumok *pihe de résistance-a*, mert az elme játszi mozgását nem tűri; s mert vele csak a kitartó figyelem kemény munkája árán boldogulhatni.

A geometria és fejbeli számvetés hathatósan gyakorolják a növendék képzeletét, megtanítják a képzeletbeli vonal combinációkra és téri s számviszonyi szerkesztményekre. Azonban a képzeletnek ezt az egyoldalú gyakorlását is szerencsésen egészítik ki az irodalmi és történelmi tanulmányok, melyek a növendék képzeletét nemcsak a mennyiségi viszonyokkal foglalkoztatják, hanem a minőséggel és a többi kategóriákkal egyaránt. Minő szegényes, száraz és egyoldalú pl. a mérnök képzelete a költő gazdag képzeletéhez képest, mely «egy tárgynak

¹⁾ R. Frary, *La Question du Latin*, 191. 1.

minden külső és belső tulajdonságát és vonatkozását kimeríti, még pedig egy pillanat alatt» (Taine). A képzelet sokoldalúságához járul az érzés sokoldalúsága az irodalomban.

Természetes tehát, ha ez a tudománykör, mint disciplina, a maga erkölcsi légkörével, emeletként húzódik a math. és term.-tudomány földszintje fölé. A rokonszenvnek, tiszteletnek, szintűgy nincs helye a naprendszerben, mint nincs a microbáknak; s a physica körében az erkölcsi helyeslésnek vagy gáncsolásnak, tehát az erkölcsi Ítéletnek semmi értelme. Ellenben a történelmi típusok: a Hunyadiak, Rákóczyak, Zrínyiek, a Július Caesarok és Napóleonok jellemrajzai kitűnő iskolája a valószínűségi gyakorlatoknak, s annak, hogy a mindennapi élet megítélésében rászokjunk az óvatosságra és mérsékletre. Tehát az irodalmi remek: a Shakespeare, Moliére megalkotta jellemek, avagy Bánk bán és Madách embere — nekünk a gyönyörködésen kívül az elme művelésében is nagy szolgálatokat tesznek. És a mi több, mintegy kárpótlásul azért, hogy a hűmán stúdiomok nem tudnak senkit a kétszerkettő bizonyosságával meggyőzni, s a logikai bizonyosságot kifejező formuláik nincsenek: vannak oly fegyverek és fogásaik, melyek a mathesis és természettudomány körében ismeretlenek; s melyek a szívbe, az érzületbe befészkelődő bizonyosságot, a meggyőződést alkotják. A szív heve, a rábeszélés melege, a nyelv zenéjével párosulva elménkre bűvös hatást tesznek, mert színt adnak gondolatainknak és érzelmeinknek, felfogatják velünk a dolgok távoli viszonyait, lelkünknek legactívabb erélyét hozzák működésbe, s nemzik a szívben a hitnek és meggyőződésnek azt a melegét, melyből eszméink, gondolataink állandóan táplálkoznak, mint fa gyökerei a nedvességből. Midőn — úgymond Stapfer — a vegytan vagy a mathesis tanára ékesszóló, akkor az ő görbéihez vagy x-eihez bizonyos metaphysikai vagy morális ízű észrevételeket csatol. Az ékesszólás ott kezdődik, a hol a természettudomány végződik, s a hol a bebizonyított igazságokra benső hit és bizonyosság következik.¹⁾ Önkényt ért-

¹⁾ *Revue internationale de l'Enseignement*, 1884. VII. k. 170. 1.

hetni az elésoroltakból, hogy, ha Buffon természetrajzi leírásaiban rokonszenveinkhez szól, tollát az ékesszólás tintájába mártja, mert a természetet a görög philosophok élénk és merész képzeletével tekinti. Az ő szelleme egész hévvel hatolt be a természet műhelye titkaiba, s a dolgok festői viszonyait ragadta meg. Talán ily oknak tulajdoníthatni azt is, hogy egy Newton, Herschel, Kepler, Faraday, Lyell, Arago, Cotta, Flammarion megérezik a természet költészetét és zenéjét: ellenben a pusztán specialista természetvizsgálónak az analysis színtelen szemüvegei: a mikroskop, a teleskop és a spectroscop, ilyes vonást ritkán árulnak el. Buffonnál a természettudomány csak egy része a szép irodalomnak;¹⁾ ám a bölcséleti műveltség nélkül való természetvizsgáló rendszerint az irodalom ellenlábásának képzeleli magát.

Mindezt azért mondtuk el egy részt, hogy az összehasonlítással is éreztessük az utilitarismus nagy tévedését, midőn az ismeretek gyakorlati alkalmazása érdekében keresve keresi az u. n. hasznot hajtó tantárgyakat.

Az utilitarismus hívei, midőn a természettudományokat a *hasznukért* tolják előtérbe, főképp két dolgot felejtnek el: elsőben is azt, hogy magában egy természettörvény sem nevelő erejű: azzá lesz, ha az igazságok világaként tűnik fel a növendék elméjében, melyet a hasonló tények egész láncolata igazol. Továbbá elfelejtik, hogy a betanult tények ezrei tönkre teszik az elme szabad mozgását, s azt a (Franklin-féle) belátását, mely az előtte lebegő lehetőségek csoportja közül kitudta választani a legalkalmasabbat. Végre elfelejtik azt a nevezetesényt is, hogy a természettudományok körében a *szép* nagyobb szerepet játszott, mint a *hasznos*. Keplert a bolygók kerületei törvényeinek fenségessége ejti szent ittasságba; Newton a nehézkedés törvényének, mint a teremtett világ egyetemes összhangjának elve, mondhatni a sphaerák zenéje hatotta úgy meg, hogy reszketett a toll kezében; Descartes, Pascal, Leibniz, Faraday (mint a *Figyelem* fejezetében láttuk) inkább föl-

¹⁾ H. Lebasteur, *Buffon*. 34—5. 1.

tevéseik, álmodozásaik, és fenséges visióik birodalmában élnek, mint a hasznos dolgok érzékelhető világában. Mindanyiok nagy mester a valódi világ eszményítésében, költő a képzelet birodalmában; felállítják törvényeiket, mint *fenségeseket, szépeket*, s eszökbe sem jut, hogy hasznot húzzanak belőlük.

III.

A nyelvek és irodalmak.

A természettudományok és mathesis egyoldalúságát a legszerencsésebben egészítik ki a nyelvek és irodalmak, röviden a *humán* tantárgyak. Ez a tanulmányok magasabb köre, hol elménk a megtisztult érzés és gondolkodás remekeivel érintkezően, egyfelől hajlékonyná lesz, s másfelől a magasabb örömök forrásából merít. Irodalomban, történelemben és művészetben a nagy szellemekkel való érintkezés által fölmelegedik elménk. Az irodalom tanulmánya annál fogva, mert a gondolat és érzelem világával ismertet meg, nyitja, javítja és finomítja a szellemet, s erélyessé és hajlékonyná teszi; e mellett erkölcsi érzékünket edzi, s erkölcsi látó-körünket bővíti. «Az irodalom — úgy mond Morley — azokból a könyvekből áll, melyek az erkölcsi igazságot és emberi szenvedélyt, bizonyos mélységgel, vonzó alakban tárgyalják. Ennélfogva az irodalom tanulója fogalmilag az, a ki könyvekben kutatj a az ember erkölcsi életének útjait, az emberi szív rugóit, s azokat a változásokat, melyeken az erényről és boldogságról, a magaviseletről és modorról való emberi eszmények átmentek, valamint kutatja az igazság és az erény magas fogalmainak viszontagságait. A költők, drámaírók, humoristák, satira-írók, regényírók, maxima-írók, a nagy egyházi szónokok, a jellemrajzolók, a nagy politikai szónokok: együttesen alkotják az irodalmat, a meny nyiben megtanítanak minket az embert ismerni s az emberi természet felől tájékozódni.¹⁾ Tehát az irodalom nem «puszta díszítménye» az életnek, hanem legjava, mert a Speneer muti-

¹⁾ *On the Study of Literature*, 39—40. 1.

kabíró szakembere nem meríti ki az ember fogalmát. Hiszen az egyes pályákra irányuló működéseknél jóval előbb kezdődnek az egyén ethikai szükségletei. Ez is azt mutatja, hogy a társadalom nem csupán műhelyek és gyárak öszszege, hanem erkölcsi intézményeké is, sőt talán első sorban ezeké. Hiszen a gyermek nemcsak kenyérral él, hanem az erkölcsi életcsírákat melengető öröm-emotiókkal, továbbá dallal, tündérmesével és nemzeti époszszal.

1. A mondottakból önként következik az irodalmi stúdiumok ielsősége¹⁾ Az is természetes, hogy az *anyanyelvé és nemzeti irodalomé* az elsőség, már annál fogva is, mert ezeknek tanulmánya mélyen belevág a nemzeti és egyéni jellembe. Hiszen a szók a nemzet élete érverésével együttjárnak; szenvedélyünkkel egyszerre láznak fel: jó kedvünk derűjét, hangunk felháborodását beléjük oltjuk. A nyelvben öltött testet annak a legjava, a mi a nemzetet alkotó egyesek szívében és elméjében megfogamzott; benne vannak lerakva az ősök érzés- és gondolkodásmódjai, világnézete és erkölcsi megszokásai. Anyanyelv tanulásakor ezeket a becses kincseket átruházzák a szók egyik nemzedékről a másikra, s így újhodik meg az anyanyelv által az utódokban az ősök szelleme, érzülete. Az anyanyelv jól megtanulva a legmélyebb értelmi és erkölcsi igazságok vára, mely meghiusítja az embereknek abbéli mesterkedését, hogy a szókat, mint értelmi és erkölcsi följegyzéseket, kiforgassák természetes jelentésökből. Minden ilyen kiforgatás megfosztása a nemzeti jellemnek, a mint azt élénken érezzük éppen ma, midőn nyelvünk a háztáj, a napi sajtó, a társaséleti negélyezés, s a

¹⁾ Érdekesen fejezte ki ezt Arnold Tamás egyik levelében: «Ha lehetlenséget kívánhatnék, azt kívánnám, hogy gyermekeim legyenek teljesen jártasok a természettudományokban, de a mint kell, alárendelve erkölcsstudománybeli ismeretök teljességének és frissességének. úgy tetszik, hogy a természettudomány igen nagy az *ἐν παρέρῳ* tanulásra; minél fogva, mintsem hogy fiam elméjében az a fő helyet foglalja el, jó szívvel nem bánám, hadd gondolja inkább, hogy a nap kering a föld körül, s hogy a csillagok az ég fényes boltjára szögzött ugyanannyi fényes gombok. (A. P. Stanley, *Life and Correspondence of Th. Arnold*, II. 32. 1.)

tudomány révén oly sokféle «tolvaj nyelv» megvesztegető befolyásának van kitéve. A hatalmas és szép beszéd legnagyobb mestere, Milton, fent (97.1.) idézett levele másik helyén szépen fejezi ki ezt a nézetet, következő szavaival: «Legtöbbször becsülöm bármely államban azt az egyént, a ki kitűnő intézményekkel bölcsen bírja átalakítani az emberek erkölcsseit és uralkodni tud rajtuk békében és háborúban. De nyomban következik utána az az ember, a ki a nemzet fénykorából vett beszéd- és írásmódot szabályokba és elvekbe igyekszik foglalni és ügytesz, mintha azt valamely kőfállal erősítette volna meg, melyet a ki áthágni merészel, Romulus-féle törvénynyel riasztja vissza. Az egyik az országba betörő ellenséggel szemben nemes bátorsággal és hajthatatlan tanácsokkal szolgál; a másik azt vállalja magára, hogy a hallás titkos rendőreivel és a jó szerzők fényes csoportjával kiirtsa és tönkre tegye azt a barbarismust, mely széles utat ver az emberi elmében és halálosan romboló ellensége a geniusnak. Nem is vehetni csekélybe, hogy a népnek minő a nyelve: tiszta-e vagy romlott, hogy a saját-szerűségnek minő mértékét használja beszélés alkalmával?»

Az ősök érzülete megújhódik az ifjú nemzedékben, az érzület letéteményeseinek, a költők műveinek olvastára. A költők a nemzet nagy tanítómesterei. Műveikben nyilvánul a nemzeti genius ifjú ereje, legfrisebb lehe. A költőtől, mint a nemzet nevelőjétől megvárjuk, hogy azokat az érzelmeket és gondolatokat fejezze ki, melyek az ő korában nemzetét lelkesítik; melyek eleven töről fakadnak, s melyekkel milliók szája ízén beszél. Természetes, hogy ezt csak nemzete nyelvén teheti, mert ha gondolatait egy idegen idioma (pl. latin vagy német) réges-régi vagy újkori alakjaiba öltözteti: hidegen hagy és nem ihlet meg minket. Innen a Muretusok, Politianok, Bembok műveinek teljes letűnése. Költeményeikben az a vonás, mely minket érdekelhetne, oly alakba van temetve, mely nem szól a mi gondolatkörünkhöz. A költő eszejárásának nemzete eszében kell gyökerezni, érzelme hevének nemzete szívéből kell tápot venni, mert neki csak egy világa van: hazája; egy istene: nemzete. Sem Arany, sem Petőfi, sem Tompa, sem Vörösmarty nem sze-

rették a cosmopolitismust, de annál melegebben a magyar fajt. Műveiknek minden lapja igazolja ezt az arany mondást:

Légy, ha bírsz, te *világköltő*,
Rázd fel a rest nyugatot:
Nekem áldott az a bölcső,
Mely *magyarrá* ringatott!

Az anyanyelv tanulása a nevelésben nem a köznapi érintkezés tekintetéből történik, hanem egyfelől az értelem, másfelől az ízlés művelése szempontjából. Egy nyelvet tudni annyi, mint rajta gondolkodni tudni, mert a nyelv legtermészetesebb logika, s mentől sajtászerűbben beszéljük nyelvünket, annál szabatosabban tudunk gondolkodni. A nyelvtan annál fogva, mert a nyelv tényeire a reflexió fényét veti, az elmét rendre, világosságra és szabatoságra szoktatja.

Az anyanyelv tanulása már ennél fogva is az emberré levés nevezetes eszköze, s még nevezetesebb annál fogva, mert állandó érintkezésbe hozza a tanulót nemzete nagy Íróival, hogy belőlük megtanulja, mit mondtak legigazabban és leghelyesebbet a mi erő- és kifejezésteljes nyelvünkön. Arany költészetéből tanuljuk az ünnepélyes zenét és erkölcsi fenséget, holt Petőfi költészete nyelvünk mozgásteljességével ismert meg, mert gyakran úgy érezzük, mintha szavainak kezök, lábok *nőne* és mintha lelkök is volna, vagy a fajta erélyök, minő a mozgó lényeknek van.

A nemzeti irodalom legjobb tanulmánya maguk az írók művei és nem az, a mit a magyarázók róluk mondtak. Ezt az írókkal való közvetlen társalkodást semminemű irodalmi, történelmi vezérfonalak nem pótolhatják. Igazán mondja Taine: egy nagy költemény, egy szép regény, egy kiváló ember emlékiratai tanúságosabbak, mint egész rakás történetíró és történelmi könyv; oda adnék ötven kötetnyi alkotmánylevelet és száz kötetnyi diplomatai okiratot Cellini emlékirataiért, Szent Pál leveleiért, vagy Aristophanes vígjátékaiért. Ebben áll az irodalmi művek jelentősége; tanúságosak, mert szépek; bennök találhatjuk egy léleknek, gyakran egy száznak, néha egy fajnak a pszológiáját. Az irodalom hasonlít ama rendkívüli finom

csodálatraméltó készülékhez, melynek segítségével a physicus fölfedezi és megméri a test legbensőbb és legapróbb változásait. ¹⁾ A ki compendiumokból akarja nemzete irodalmát megismerni, szintoly tévesen jár el, mint ki a versben vagy prózában leírt nemes gondolatokat és érzelmeket csupán nyelvtani boncolás anyagának tekinti. A nyelvtani felbontás, mint *értelmi vivisectio* a költészetet leckévé törpíti, s belőle a legnemesebb érzelmeket könyörtelenül kiűzi. Ez a két szélsőség az, melytől az iskolázásnak szerfölött óvakodni kell, mert különben az irodalmi oktatás eredményeit teszi kockára. A helyes oktatás az anyanyelvet és irodalmat a nemzeti lét lélek- és erkölcsstanának gyakorlati tanfolyamává teheti. S ma, a nemzeti érzet megújulásának derűs napjaiban nem is lehet szebb kötelességünk, mint nyelvünk és irodalmunk alapos tanulása által solidaritásba jöni régi emberöltők érzületével, okoskodásával, fölfedezéseivel, hogy anyanyelvünk legyen az, a minek lenni rendeltetése: *a nemzeti lét Hercules oszlopa*, fajunk volt érzelmeinek és élményeinek kincsesháza.

2. A hazai irodalom tanulmányozása nemzeti életünk legegységjével hoz érintkezésbe, tehát megtanít hazafiakká lenni, azaz magunkat egy nagy múltú nemzet tagjainak érezni. Röviden szólva: solidaritásba hoz a nemzeti hagyományokkal. Ez azonban nem elég. A *hazafi* fogalma, mint tudjuk, nem teszi tönkre az *ember* fogalmát, hanem kiegészíti. Így kell kiegészítenünk a nemzeti hagyományokhoz íűződést ama hagyományoknak az ismeretével, melyek az emberiségnek legigazibb tükrözői: értem az ó class. irodalmi tanulmányokat, melyek annak az egyetemes embernek adták erkölcsi körvonalait, ki nek lelke azóta folyvást és ezerféleképpen módosul, bonyolódik és gazdagodik; de a ki alapján még sem szűnik meg ugyanaz lenni. Az a nép, melyet Homér és Aristophanes leírtak: a máig is élő nép, vagy szabadon, a társadalom bilincseitől, a míveltség elnyomó íormaitól távol élő nép: az *ember*, a maga gyermekkorában, természete egyszerűségével, érzelmei átlátszósá-

¹⁾ *Az angol irodalom története*, ford. Csíky G. I. k. 37. 1.

gával. Az antik népek életköre nemcsak naiv, de szűk is volt, úgy, hogy azt egy szempillantással beláthatjuk és átérezhetjük. Ez az egyszerűség visszavisz minket természetünk tavaszi feshésének szépséggel és poesissel teljes aranykorára: arra az időre, midőn természetünk csordultig tele volt képzeiódéssal és érzéssel. Ez teszi őket utolérhetetlen etikai mintákká, mert az egyszerűen érző ifjút gyorsan összhangba bírják hozni Socrates, Plató, Cicero tanaival, s az ó-kori társadalom érzületével. Ekként beteljesedhetik, a mit Socrates állít, hogy az erény tudomány (*φρόνησις ἐπιστήμας εἶναι πᾶσας τὰς ἀρετὰς*) s azt a tanítás útján az ifjú nemzedékkel közölhetni.

Újabb időben sokan kétségbe vonták a class. irod. tanulmányok hasznait, s az utilitarismus minden áron szeretné kiküszöbölni az iskolázásból, azt a kérdést téve íel: mi köze a görög és latin nyelvnek a positiv és gyakorlati élethez? Mintha mondaná, mi köze Virgilnek a főkönyvhöz? avagy a képtárnak a raktárhoz? Sajátszerű, hogy a közép- és újkor legvagyonosabb és legnagyobb államai merőben másképp gondolkodtak. Sem Velence, sem Florenc, sem Genua, nem tették fel soha ezt a kérdést, pedig kereskedő hajóik voltak olyan gazdagok» s piacaik voltak olyan tömöttek, mint a minők a mi hajóink és piacaink. És mégis szívok gyönyörködött Plató párbeszédeiben; Homér költeményeit éjjel-nappal forgatták; Tizian nekik festett, s Michel Angelo nekik faragott remekeket. A tengeren és távol országokban kereskedők voltak, arany-rudakat szereztek: de otthon az irodalom és művészet istennőinek áldoztak, mert szükségét érezték ennek az irodalomnak képzeletök gazdagítására, gondolkodásuk fegyelmezésére, szenvedélyeik tisztítására, ízlésök finomítására és akaratuk nemesítésére. A mindennapi foglalkozás körén fölül egy magas erkölcsi és eszményi világba emelte fel őket az ó class. irodalom; ez volt az üzletéletnek nyugalmas zárzata, a reális világnak az eszmeivel összekötő lánc. És Anglia, földünk legiparosabb társadalma, a világ-kereskedelem szíve: szintén nem állott elé soha a class. irodalmakkal szemben az utilitarismus kérdéseivel. Angliában a jelen kormánynak három oly tagja van, kik mint irodalmi

férfiak, becsülettel meg tudják keresni kenyereket; az előbbi kormány tagjai közt pedig hárman voltak ily irodalmi férfiak, s éppen nem voltak együgyűbbek, mint ministertársaik; sőt egy nagyon fontos természetű országos bizottságnak az elnöke szintén nem u. n. practicus ember, hanem irodalomban és elméleti vizsgálódásban jártas, egyetemet végzett egyén, ki a felmerülő akadályokat a legélesebb elmével bontogatja szét. Az ország leghasznavehetőbb erői közül többen egyetemről kikerült, töről metszett könyv-tudósok. «Az Oxfordból és Cambridgeből különböző korszakokban kikerült tudósoknak, költőknek, szenteknek és bölcseknek nagy sora dicső menetet alkot, s a hozzájuk fűződő fehkölt emlékek és megszentelő társítások a benső hallás andalító zenéje és az elmélkedő szem gyönyörűsége.»¹⁾ A két egyetem hatása országossá lett azzal, hogy ma Angliában több mint ötven központon egy sereg tanfolyammal terjesztik a felső oktatást. míg Oxford és Cambridge a tudományt a társadalom erőivel, az iparos Angliát a tudós világ class. hagyományaival kapcsolja össze: ²⁾ azalatt nálunk az utilitarismus javában virágzik iskoláinkban, társadalmunkban, erkölseinkben.

Mire hasznos? Ez a gyakran hangoztatott kérdés eszünkbe juttatja a XVII-ik százat, midőn a mathesis és physica művelőitől szintén ezt kérdezték. Akkor sem tudták elképzelni, hogy valaha ezek a tudományok hasznot hajtsanak, melyeket a világ-

¹⁾ Morley, *On the study of Literature*, 10. 1.

²⁾ «Ha a nép nem megy az egyetemre, menjen az egyetem a néphez» — ez ma a jelszó Angolország-szerte. És a nép valóban szorgalmasan látogatja a három egyetem rendezte tanfolyamokat. Az 188^{8/9}. isk. évben rendezett őszi és téli 109 tanfolyamot 14,351 hallgató hallgatta. 465 felolvasás volt a történelemből, 111 az irodalmakból és 80 a nemzetgazdaságból. Yorkban egy francia forradalmi tanfolyamot 400-an hallgattak; Northamptonban az astronomiai tanfolyamot 277-en és Newcastleben az ókori tragoediai tanfolyamot 750-en. Eddigélé a Cambridge-, Oxford- és Londonkerületi tanfolyamokat közel 27.000 hallgató látogatta, még pedig olyformán, hogy a hallgatók jelentékeny százada, az egyes tanfolyamokban végzett komoly munka tanúságául, vizsgálatot is tett. (L. bővebben *Nineteenth Century*, 1889. oct. sz.)

fiak fényűzés számába vévén, lenéző hangon mondták, «a számok és vonalok nem vezetnek teljességgel semmire és a velők bajlódók nem a közjóra dolgoznak.» Descartesnak pedig valósággal a szeme közé nevettek, midőn szájából eme lelkesült szavakat hallották: «Eljő az az idő, midőn a tűzzel, a vízzel és a minket környékező összes testekkel megismerkedvén, mindenre felhasználhatjuk, a mire valók, s a természet urai és gazdái leszünk.»—Mire hasznosak a class. tanulmányok? Arra, hogy minket az emberiség nagy múltjához kapcsoljanak; hogy a traditio szálára üzvén, részeseivé tegyenek az emberi társadalom nagy vívmányainak: a hazának, a dicsőségnek, a becsületnek, a vallásnak és ideálnak, melyek a traditióban mind befoglaltatnak. «Egy-egy hagyomány körül csoportosulva alakítottak az emberek nemzettesteket; hagyományaik akadályozzák a népeket, hogy együttes életök bármelyik pillanatában megbomolva, oldott kéveként szét ne hulljanak; a hagyományaikhoz kötött becs jövőjük egyedüli kezessége és tartosságuk egyetlen záloga.»¹⁾ Történelmi hagyomány nélkül létezésünk a születés és a halál mesgyéje közé szorulva a kérész sorsára jutnánk; napi életüekké válnánk, mint az állatok, melyek a tegnapot elfelejtették s a holnappal nem törődnek. Mint a hogy testünk táplálásáért a természethez fordulunk, s tőle kapjuk szöveteink kiegészítő részét, szintúgy értelmünk és szívünk nevelése végett mintegy belegyökerezünk abba az értelmi és erkölcsi világba, melyet a múlt hagyott ránk. Az ó-kor és a renaissance ránk hagyta értelmi és erkölcsi gazdagság hoz minket az emberiség egész életével solidaritásba, erkölcsi viszonyba. Az ó class. irodalom a nemes ízlés és a finom erkölcs támogatója bennünk, állandó forrása szellemi felsőségünknek; örökös ébrentartója annak, a mi bennünk a legjobb (aristos), tehát teremtője oly szellemi aristocratiának, melyre a legdemocraticusabb társadalom is büszke lehet. Hellas népe bámulatos egy nép: ha költeményeiket olvassuk, melyeket azóta a világ elfelejteni nem bírt, úgy tetszik, mintha mind született költők

¹⁾ Brunetière, *Revue des Deux Mondes*, 1885. 72. k. 880. 1.

volnának; midőn Xerxes hadaival szembeszállnak, mintha mind katonáknak termettek volna; midőn Plató és Aristoteles philosophálnak, mintha a mindenség titkaiba legmélyebben hatoltak volna; s midőn Socrates és a többi moralista a szív mélyeire száll, mintha a gondviselés a legtisztább morál első hirdetőinek őket küldötte volna. A mihez fogtak, mindenben örök-mintaszerűt hoztak létre saját szellemökből, melyet a természet a bentermettségek mesés gazdagságával ruházott fel. Ők lévén az irodalmi magasabb formák legnagyobb részének megalkotói, azt az irodalmat nyújtják nekünk első kézből, melyet az összes újkori irodalmak másodkézből tanítanak. Virgilnek Homér a tanítója, Danténak pedig Virgil, kit hálásan nevez vezérének, mesterének, urának («tu dūca, tu maestro, tu signore»). Milton maga mondja, hogy ha műveiből kitörölnék azokat a gondolatokat és kifejezéseket, a mikben a classicusokat utánozta, «tündöklésöktől fosztanak meg.» A francia irodalom szintén fennen hirdeti, hogy első sorban a görög irodalomnak nagy adósa. Racine nem lenne Racine Euripides nélkül;¹⁾ Corneillet, Racinet, Moliéret nem lehet igazán érteni, a ki nem ismeri sem Aristotelest, sem Aeschylust, sem Sophoclest, sem Euripidest, sem Plautust, sem Terentiust, sem Liviust.²⁾

Mit mondjak magunkról és hazai irodalmunkról? Említsem-e, hogy minket történelmünk is a class. szellem ápolására utal. De nemcsak történelmünk lenne érthetetlen az ó-kor, főképp a latin nyelv és irodalom értése nélkül, hanem költészetünk is. Arany János Aristophaneshez megy, s műveiben, mint megvallja, «szellemi gymnastikát» talál; a magyar költők classikai iskolája egészen az ó-kori Görögország és Róma költészetére utal. Rerzsenyi és társai a legantikabb virágot változtatták mezökké; hogy saját eszményeiket fessék, a végre a régiektől színeiket vették kölcsön; fáklyáikat az ő költői tűzőknél gyújtották meg: új gondolatokra antik verseket készítettek. Dante, Milton, sőt maga Shakespeare is, továbbá Molière, Racine, Arany, nem pusztán stílusért mennek az ókori irodalmakhoz.

¹⁾ R. Frary, *La question du Latin*, 129. 1.

²⁾ Lavisse, *Etudes et Etudiants*, 89. 1.

Homér és Plató nem meteorok voltak, hogy vakító fényvel megvilágítsák a világtörténelemnek egy szerencsés korszakát, s aztán örökre a sötét éjbe merüljenek; hanem az a fény, mely széthintve nemzedékről nemzedékre szállt a hű utódoknál a késő korok felvilágosítására.»¹⁾ Aristoteles, Demosthenes, Cicero és Tacitus irataiban nemcsak stilbeli művészetet találunk, hanem megtaláljuk azt, a mi minden stílusnál becsesebb: az embert, s azokat az örök igazságokat, melyek erkölcsi természetünk tápszerei, az emberi szellem isteni kijelentései; s melyekből, mint olyanokból ihletet merítettek az újkori nemzetek legnagyobb szellemei. A haza- és szabadságszeretetet, melyekre ma is nagy szükségünk van, senki szebben nem tanította, mint a régiek: egy Socrates, egy Demosthenes, egy Tacitus, egy Horatius. A felhozott példák élénken tanúsítják, hogy irodalmat a hazai mellett másutt tanulni mint az ó class.-kori írónál annyi lenne, mint képirást a cinquecento mesterei, vagy képfaragást a görög plastikai műremekek nélkül tanulni.²⁾ Másik nagy hasznuk a classikai irodalmaknak az, hogy mint az emberieség átszellemült fényes típusai, a tanuló elméjét a nagy emberek szellemével, gondolataival és eszméivel összekapcsolván: elméje minden kerekét forgásba hozzák, s erkölcsi életét megtízszerezik és megszázaszorozzák, egy szóval gondolkodni tanítják. Az elme látó-köre bővítésére való hatásukat igen találó hasonlattal jellemzi Bagehot, midőn azt mondja: «A ki Hornért nem olvasta, hasonlít ahoz az emberhez, ki sohasem látott tengert.» Az újkori irodalmakban e részben hozzájuk foghatót nem találunk. A régiek és újak közt az a viszony, a mi az Akropolis és Paestum fenséges romjai és a mai templomok között. Az újkori irodalmak termékei nem versenyezhetnek az antik műalkotás kezdeties szűziességével, elegáns egyszerűségével és bámulatos symmetriájával, tehát helyöket szintúgy nem pótolhatják, mint a hogy nem helyettesítheti a pandectákat a code Napóleon, vagy az eposzt a társadalmi regény.

¹⁾ H. W. Horwill, *The right Method of Studying the Classics*, 10. 1.

²⁾ L. erre A. Sidgwick, *Journal of Education* 1889. febr.

Az ókori irodalmaknak az újkori neveléshez és észjárás-hoz való viszonyát alig fejezte ki szebben valaki, mint Symonds eme szavaival: «Azt állíthatná valaki, hogy kinőttünk a humanismus feltételei alól s a nevelés-történelemben új korszakhoz értünk. Avagy nem tették-e meg a régiek ránk nézve mindazt, a mit tehettek? Nem járták-e át szellemünket gondolataik? S az újkori irodalom remekeiben nincs-e beleolvadva annak a legjava, a mit jövőre belőlük hasznunkra fordíthatunk? Ezek a kérdések alkalmat adnak arra a visszavágó kérdésre, hogy vajon a görögök és rómaiak művészete és irodalma nem fogja-e megállani helyét nemcsak a szépízlés formálásában, hanem a jellem fegyelmezésében és az értelem művelésében is? Ám ilyenformán abbahagyhatnék a zsidók szent könyvei tanulmányozását, mert hiszen erkölcsstanukat beiktattuk lelkiismeretünkbe, s vallásukat bevettük liturgiánkba. A szellemnek másod-harmad kézből való közlése soha sem lehet ugyanaz, a mi a vele való közvetlen érintkezés; sem meg nem engedhetjük, bármely gazdag legyen szellemi életünk, hogy elveszítsük élénk érzetét annak, hogy mik voltak az emberek és mit tettek tőlünk messze eső korszakokban, különösen, ha azok bizonyos körben felsőbbjeink voltak. Aztán azt is kétségbe vonhatni, vajon megérthető-e az újkori irodalom remekeit, ha inspirációjok forrásaitól elszakadnánk. Ha Olympus kevesebbet jelentene, mint Asgard,¹⁾ vagy ha elménk Herculessel cséppel sem volna ismerősebb, mint Rustemmel,²⁾ vagy ha a Nap lovai szintoly távol állnának tőlünk, mint a hogy elhagytuk a skandináv, persa, sanskrit mythológiát: vajon a saját költőink legragyogóbb képeinek némelyei nem halványodnának-e ólmos szürkévé, mint azok a felhők, melyekről letűnt az élő fény pirja? Nem valószínűtlen tehát, hogy fajunk magasabb műveltsége még hosszas ideig fog a humanismuson alapulni, jóllehet igaz, hogy az ó-kor iránt való első lelkesedést soha sem lehet felújítani, sem a classicusok nem adják azt az éltető tápszert, melyet az újkor

¹⁾ Az északi mythologia isteneinek lakhelye.

²⁾ A Sah Nahme fő hőse.

tavasznán nyújtottak.»¹⁾ Nevezetes előnyük a nyelv formai tökélye is. E tekintetben oly magasán fölötte állanak az újkori nyelveknek, mint «pentelicusi márvány a közönséges mészkőnek».²⁾ A class. nyelvek és irodalmak oktatásának eddigelé két nagy veszélye volt: jó darabig az, hogy a grammaticusok aoristus és gerundium, anapaestus és jambus raktárnak tartották. Mikor nagy későre ebből a bajból ki kezdtek gyógyulni, akkor meg a palaeographia, história, philologiai eritica nagy tudományú szertára, mondhatni özönvize fenyegette elbontással. Egyszer a nyelvtani formák örökös keresése miatt nem juthattak hozzá magához az irodalomhoz, s e miatt vajmi kevesen érezték fölemelő és tisztító hatását a gondolkodásra és érzületre; máskor meg azért nem, mert boncolásra való hitvány hullának («vile corpus») tekintvén, philologiai szertelen eritikával összetörték a szellemi műveltségnek eddigelé legfinomabbnak ismert eszközét. Ebből a szempontból kiindulva a reformatio korabeli középiskolákban: Sturm, Trozendorf és a jezsuiták iskoláiban tanulhatták a görög és latin szerzők műveit, mint stilbeli architectonikát; de ma, a palaeographia és história korában, velők, mint irodalmi alkotó szellemekkel, mint egy eszményi világnézet hű kifejezőivel kell foglalkoznunk. Régen a tudós grammatica volt körülöttük az az állvány, mely miatt hozzájuk nem jutottak; ma a történelem alkotja azt az eszközt, melynek segítségével szellemökbe mélyen behatolhatunk. Taine még tovább megy, s azt sürgeti, hogy az irodalmi tanulmányok mutassák a nemzeti szellem fejlődését és a nemzeti genius természetét. Ám az iskola ezt csak módjával teheti, azaz úgy, hogy az író geniusa mindig előtérben álljon, mint a nemzeti szellem typusa, mert nem az író tanuljuk a történelemért, hanem a történelmet az író szelleme megértéseért. «A bölcsesség a bölcs emberekkel való társalgásból származik, s nem életíróikkal való társalgásból.» Egy szóval a mennyire lehet, úgy kell őket

¹⁾ *Renaissance in Italy*, London 1882. 538—9. 1.

²⁾ «Az egész nyelv egy kitanult birkózó testéhez hasonlít, melynek minden izma szolgáltehető és sehol nincs nyoma sem kidagadt, sem petyhüdt résznek benne; minden erőt és életet tanúsít.» (Curtius *Gör. tört.* I. k.)

tanítani, hogy «a régi nyom és régi körmölés alatt meglássák a határozott érzést, az eszmék mozgását, a szellemi állapotot, melyben azt írták. Mentől jelentékenyebb érzéseket fejez ki a könyv, annál magasabb helye van az irodalomban. Ez az oka, hogy az okmányok közt, melyek az elmúlt nemzedékek érzéseit állítják szemeink elé, az irodalom hasonlíthatatlanul a legjobb.»¹⁾ Ily formán lesz a class. irodalom egyszersmind gyakorlati erkölccstan.

3. Mindezekből kifolyólag a class. nyelveket és irodalmakat méltán mondhatni halhatatlanoknak és az örökké élő ember igaz képviselőinek. Az ókori irodalmakhoz csatlakoznak az *újkori nyelvek és irodalmak*. Ma, a nemzetközi ismerkedés korszakában, a nemzetek érintkezésének, anyagi és értelmi javaik kicserélésének hasznos eszközei az újkori nyelvek. Az új találmányok, a munkáról és termelésről való nézetek, a szakmíveltségbeli verseny elméletben és gyakorlatban: mind-mind elkerülhetlenné teszik, hogy az ifjú egy élő idegen nyelvvel megismerkedjék az iskolában. Ennius mondása, hogy «a ki egy nyelvet tud, egy lelke van; s a ki kettőt tud, két lelke van», — ma igazabb, mint valaha. Hiszen az idegen nyelvek segítségével könnyen vándorútat teszünk idegen országokban, s elménk gyakorlati bölcseségre tesz szert, mert a szokásaiból színről-színre ismert nemzet irodalmát jobban megértjük, s irodalmából viszont szokásait. És ezzel nemcsak értelmünk bővül, nemcsak Ítéletünk tisztul hanem szívünk is kitágul, inkább szeretjük és becsüljük azokat, kiket jobban megértettünk. Érezzük, hogy új kötelek fűznek az emberiséghez; egy szóval *az új-kori nyelvek és irodalmak a neo-humanismus iskolája*.

A nemzetközi értelmi csere hasznait már a *XVI.* és *XVII.* százban felismerték sokan s be akarták vinni az idegen nyelvek tanítását az ifjúság nevelésébe. La Bruyére úgy hitte (a mit ma szintén sokan vallanak), hogy «a gyermeket nem lehet eléggé sok nyelvvel megterhelni»; Montaigne, a kit elsőben latinra tanítottak, s csak falun tanulta meg, nem «anya»

¹⁾ Taine H., *Az angol irodalom története*, I. k. 36. 1.

hanem népe nyelvét, úgy nyilatkozott, hogy elsőben szeretném tudni nyelvemet, s azután szomszédaimét, a kik közt. rendszerint forgolódom. Comenius szintén sürgeti egy szomszéd nemzet nyelve megtanulását; a Port-Royal mesterei módszeres könyveket készítettek a spanyol és olasz nyelv megtanulására, úgy, hogy midőn Racine kikerült a kezeik közül, tudta ezt a két nyelvet. Richelieu Parisban 1641-ben alapítá a nevét viselő collegiumot, melynek legfelső osztályában a latin, görög, francia, olasz és spanyol nyelvet kellett összehasonlítani. Hasonló célból keletkeztek a 16- és 17-ik százban az ú. n. «Lovag akadémiák», hol a nemesség gyermekei új nyelveket tanultak. E fajta intézet a Theresianum is Bécsben, melyet Mária Terézia 1746-ban alapított.¹⁾ Fő céljuk volt ez intézeteknek az ifjúságot bevezetni az új nyelvekbe és az új találmányokba. Ma, a nemesség kiváltságai lejártával, természetesen letűnt a kiváltságos iskolák kora is, helyöket a reáliskolák, real-gymnasiumok s hasonló irányú iskolák foglalták el.

Fenséges látvány, midőn a nemzetek egymáshoz járnak iskolába. Ez a mindennapi tünemény fölment attól, hogy az idegen élő nyelvek tudása erkölcsi hasznait bővebben fejtegesük. Minő büszkesége egy nemzetnek, pl. a franciának, ha azt mondja róla egy Macaulay, hogy «Franciaország magyarázta a világnak az angol szellem fölfedezéseit,» a mi teljesen meg egyez Mirabeaunak azzal a mondásával, hogy?ez a hírneves sziget a nagy példák kimeríthetetlen tűzhelye, s a szabadság barátainak classicus hazája Angolország még mind virágzik a világ örök okulására.» A franciák azt tartják, hogy a méltatlanul száműzött és Londonba vetődött Voltaire fődözte fel s ismertette meg a franciákkal Shakespearet, Newtont, Locke-ot és a polit. szabadság eszméit. Montesquieu, Rousseau lőnek az eszmék magyarázóit. Montesquieu *Esprit des lois-ját*, az angol alkotmány első bölcseleti fejtegetését, egész Európa mohón olvasta, s hatásának nem kis része van Európa új arculatában és alkotmányosságában.

¹⁾ L. Paulsen, *Geschichte des gelehrten Unterrichts*, 337. s köv. 1.

Ma még bensőbb lett a nemzetközi szellemi csere: egy francia (Taine) írja meg az angol irodalom történelmét, egy angol (Carlyle) a francia forradalom történelmét és egy francia (Guizot) ír az angol forradalomról; Hegelt, Goethét és Schillert Carlyle vezeti be az angol irodalomba, s egy angol bölcselelő (Lewes) készíti Goethe legjobb életrajzát; Shakespeare szellemének Parisban szobrot emelnek s Hugó Victor (számkivetése idején) megismerkedik Angolországgal, könyvet ír Shakespeare-ről, és Spanyolországot mondja gyermekjátékai hazájának. Egyszóval egyik nemzet geniusa és társadalma érzi a többi nemzetek szellemei és intézményei üdítő és emelő hatását; s ahhoz képest lépéseit meggyorsítja, verseny támad köztük, s már csak ebből a szempontból is kiszámíthatatlan az idegen nyelvek és irodalmak haszna.

Az élő idegen nyelvek közül egyet vagy többet is érteni, nagy szellemi nyereség; mint Mommsen mondja: «minden szellemi nevelés és eredménye a műveltség, nyelvismereten alapszik, még pedig olyanon, mely nem szorítkozik csupán az anyanyelvre.» (*Die neue deutsche Schule* 1. sz.) — Ezzel elértünk ahhoz az önkényt kínáló kérdéshez, hogy az élő idegen nyelveket taníthatja-e az iskola a beszélés és írás céljából? Feleljünk rá.

IV.

Idegen nyelvek, beszélése és írása.

Midőn idegen nyelvek tanulásáról van szó, lehetetlen kitérnünk az elől a kérdés elől, hogy vajon lehetséges-e idegen nyelven szintoly alaposan beszélni és írni, mint anyanyelven? A tapasztalás erre a kérdésre tagadólag felel. Gibbon, Leibniz, Humboldt, Goldoni, Manzoni, a két Schlegel és más kitűnőségek, több művet írtak francia nyelven, de a franciák egyiket sem tekintik stílus tekintetében mintának. S ugyan ki látott valaha szótárbeli idézetet Humboldt Sándornak francia nyelven 30 kötetre menő (fő) műveiből. Alig is lehetséges kitűnni valakinek, mint két nyelven beszélőnek és írónak, ha azoknak a nyelvek-

nek különböző a geniusa. Az az erőfeszítés, melyet az illető az egyik nyelven való írásra fordít, szükségképpen rontja stílusát a másik nyelvnek; maga az idegen nyelven való beszéd pedig az anyanyelv gyakorlati ismerete rovására történik. Gyakran megesik, hogy ha valaki évek során át külföldön van, mialatt az idegen idiomába jól beleéli magát, azalatt éppen annyit felejt anyanyelve folyékony használatából. Midón Alfieri a francia földön tett huzamos utazásai közben beszédmódjára ragadt gallicismusokat nem tudta lerázni, Toskanába ment, mint monda: «hogy szokják beszélni, gondolkodni, álmodni tiszta olasz nyelven.» «Nézetem szerint — úgymond Jefferson — sohasem volt eset rá, hogy valaki anyanyelvét ékesen beszélje és írja, a ki hazájától távol volt 15—20 esztendeig. Tehát nincs oly ember, a ki két nyelven tökéletesen írjon.» Voltaire hasonló nézetben van: «Midón Angolországból visszatértem, — úgymond — hol majdnem két évig állandóan angol nyelvet tanultam, valóságos zavarba jöttem, ha francia tragédiát akartam írni. Jóformán belejöttem volt az angol gondolkodásba s éreztem, hogy anyanyelvemen saját fogalmaim nem jelentkeznek többé oly bőven, mint azelőtt; éppen, mint a mely folyónak el dugják a forrását, időmbe és fáradságomba került gondolataimat ismét az anyanyelv csatornáiba terelni.» Perrone tábornok 1848-ban Sardinia had- és külügyminisztere, hazája képviselőházában francia nyelven szokott volt beszélni, mert huszonnégy évig tartó francia szolgálata alatt, mint megvallá, annyira elvesztette anya(olasz)nyelvbéli jártasságát, hogy lehetetlen volt a nagy politikai kérdéseket ezen a nyelven vitatnia. ²⁾

A felhozott példák elég ékesszólóan bizonyítják, hogy még kitűnő szellemnek sem lehet két nyelvet egyformán tudni, s idegen nyelven való írásbeli jártassága ártalmára van anyanyelvi jártasságának. Hiszen köztudomású, hogy az oxfordi egyetem, honnan az ó class. nyelvekben legjártasabb scholárok kerültek ki, csak másod-harmadrangu szónokokat adott Angolországnak, s ezért kapta gúnyból, a cambridgei egyetemmel szemben, a *silent sister* (hallgatag néne) melléknevet.

¹⁾ *Journal des Débats*, 1848. okt. 20.

Ha valaha divatban volt az idegen nyelven beszélés és írás: az volt a renaissance korában. Latin nyelven írtak a legnagyobb humanisták, s péld. egy Erasmus büszke volt a maga stílusára, holott ma az ő műveit is szintoly vastag por lepi, mint a scholasticusokéit. Ellenben, ha anyanyelvén írt volna valamit, talán ma is szívesen elolvasnák, mint a hogy elolvasák ma Petrarca olasz sonettjeit, holott az ő latin költeményeiről is alig tud a világ valamit. Milton, Addison, szintén írtak latinul dolgozatokat, melyeket ma már életírójok kivételével mindenki elfelejtett, s alkalmasint ez a sors érte volna Dantét is, ha a *Divina commediát*, eredeti szándékához képest, latinnyelven írta volna. Ugyan ki olvassa ma a Politian, Bembo, Muretus, a skót Buchanan, s más újkori latin szerzők műveit, vagy a Jászberényi Pál «új szövétneke» dicsőítésére írt latin ódákat, s általában azokat a latin nyelvű szerzeményeket, melyeket az illetők kortársai annyira magasztaltak? ¹⁾ Minden nagy írónak egy éltető eleme van csak, s az a *nemzeti genius*. Mihelyt ennek a fénye elhomályosodik az ő gondolkodásmódjában, s melege kihál érzületéből, abban a pillanatban teljes hanyatlásnak indul az író ereje és magysága.

Egy idegen nyelven való beszélésre és írásra legalább is nagy készlete kell a szóknak, s e mellett azoknak mindennapi kombinálása, még pedig oly combinatioja, mely a zenei hangok kombinálásához képest felsőbbrendű. A nyelvtudásban a következő fokozatok vannak: 1) *hallással* és *látás* (olvasás-)sal való *értés*, 2) *beszélés* és 3) *írás*. Ezeket a (okozatokat a szülő rendszerint nem szokta számba venni, midőn gyermekét idegen nyelvre fogja. Természetes tehát, ha idegen nyelvekre nézve nálunk sokan vallják Chesterfield lord nézetét, a ki egyik levelében sürgeti fiát, hogy oly tisztán, és hibátlanul beszélje az újkori nyelveket, mint az illető országok benszülöttei. Csakhogy ez a *tiszta* és *hibátlan* beszélés tenger időbe és fáradságba kerül, a miből pedig vagy egyik vagy másik, vagy néha mindkettő hiányzik az ifjúnál. Hiszen a leányok alig fordítanak fe-

¹⁾ L. ez adatokat, *Language as a means of mental culture*, II. k. s köv. 1.

lényi időt a nyelvekre, mint a sokkal könnyebb zenére. Ha pl. a zongorát vesszük, annak körülbelül 80 hangja van, 6—6 hanghosszal, együtt 480 jegye; tehát kerekszámban 500 zenei elem, melyeket meg kell tanulni; ellenben egy nyelvnek sokkal többre rúgnak az elemei (szavai és sajátos kifejezései). Azonban csak öt-hat annyit vegyünk,¹⁾ a mennyi t. i. a közönséges társalgásra elég, úgy is k. b. három ezer szót és jegyet kell betanulni, és nem csupán egy módon alkalmazni tudni, hanem négyféleképpen: hallásra, olvasásra, beszédre és írásra. Még inkább neveli a nehézséget az, hogy míg a zenei hangok változatlanok, e szóknak teméntelen árnyalata, hajlítása, szókötése és sajátos változata van, melyek még szaporodnak a társalgás végtelen combinatiói közepette, midőn nemcsak ismételjük őket, hanem újból szerkesztjük, holott a zongorázó megelégszik a hangok és accordok reprodukálásával.

A nyelv és zene közt fölvett párhuzam sok tekintetben sántikál ugyan, mert a nyelv csak eszköz a képek, fogalmak stb. ébresztésére, a zene pedig önmagának célja; de annyi áll, hogy a nyelv nagyon bonyolult s megtanulása sok nehézséggel jár. Ezt tekintetbe véve, nem csoda, ha a nyelv sajátos szójamai megtanulására annyi idő kell, hogy csak rendkívüli tehetség melletti sajátíthatni el tökéletesen több nyelvet. Mithridatesről, Cleopatráról, Pico della Mirandoláról van följegyezve, hogy teljesen tudtak beszélni és írni többrendbeli idegen nyelvet. Lehetséges, hogy rendkívüli nyelvészeti tehetségek több nyelvet is korrektül tudnak beszélni és írni, de annál fogva, mert a beszélést és írást nyomon kísérik az érzelmek, sőt éppen azok adják meg a beszélt és írott nyelv coloritját: ama rendkívüli tehetségnek nem anyanyelven szerkesztett iratai, mint imént láttuk, soha nem lehetnek mintaszerűek; középszerű vagy nem nyelvészeti tehetségeknek pedig be kell érniök azzal, hogy ha az idegen nyelvek tudásában az értés fokára eljuthatnak.

¹⁾ Tudnivaló, hogy Shakespearenek összes szókincse 15 ezer szóból áll; Miltoné csak felényiből (8 ezer), a Biblia pedig csak 5 ezer szót használ. Petőfi és Arany szótára is aligha gazdagabb a Miltonénál.

A nyelv-tudásnak — a mint látók — négy, illetőleg három foka van, t. i. az értés, a beszélés és az írás. Az első a legkönnyebb, s az utolsó a legnehezebb. Ez a fokozat talál az anyanyelv tudására is. Egy nép vagy nemzet tagjainak többsége rendszerint csak az első fokig viszi a nyelvtudást; de már beszédmódja sok tekintetben hiányos. A köznép minden tagja megérti pl. egy Deák vagy egy Kossuth szónoklatát; de hozzájuk foghatóan csak kevesen beszélnek; s még kevesebb azoknak a száma, mint látjuk, hazai tudósaink között is, kik magyarul correctül és szépen tudnak írni.¹⁾ És ez természetes, mert oly sok águ és oly mélyreható egy nyelvnek — csak az anyanyelvnek is — az ismerete, hogy van rajta mit tanulni a gyermeknek, a nagy szónoknak és a nagy philosophnak egyiránt. Ritka az a szónok vagy bölcselelő, kinek ne hibáznék néha-néha a nyelve vagy tolla. Quintilian nem találja Cicerót tökéletes szónoknak,²⁾ és Cicero kimondja,³⁾ hogy őt Demosthenes nem elégíti ki. Mit mondhatunk hozzájuk képest mi sokkal csekélyebb tehetségűek, kiknek gondolataink bizonyos megszokott szólamok csapásán járnak, tehát a nyelv szókinsének szolgáltatában állunk, holott a most említett szónokok annak urai voltak. S ha iskolázásunk mégis az anyanyelv mellett egyszermind egy idegen nyelv correct tudását, illetőleg beszélését és írását követeli az ifjúságtól: oly tévúton jár, melyen lélektani képtelenségeket elkövetni lehet, de célhoz jutni lehetetlen, mint azt a felhozott példák is eléggé tanúsítják. Az a tény, hogy némelyek könnyen bírnak egy-két idegen nyelven társalogni, sok embert abba az illúzióba ejt, hogy tehát teljesen jártassak is az idegen idiomákban. Ez a téves íelfogás első sorban azon alapszik, hogy az emberek nem tudják miben áll egy idegen nyelv alapos ismerete; s másod sorban azon, hogy lehetetlen kipuhatolni, mennyiben gondolkodik az illető azon a nyelven. E két körülmény gondos szemügyre vételével el lehetne oszlatni sok illúziót és alaptalan hiedelmet.

¹⁾ Gabelentz, a hírneves nyelvész megvallotta, hogy értett vagy nyolcvan nyelvet; de még anyanyelvén sem beszélt jól.

²⁾ *Instit. orat.* XII. k. 1. fej. — ³⁾ *De oratore.*

Ezek az okok talán eléggé meggyőzők arra nézve, hogy az ifjútól lehetetlen több — sőt csak egy idegen nyelven is olyatén jártasságot várni és követelni a beszédben és írásban, mely teljességgel egy színvonalon álljon anyanyelvben” jártasságával; de meggyőzők továbbat arra a kérdésre nézve is, hogy a gyermeket foghatni-e idejekorán egy vagy több idegen nyelv tanulására a szellem romlása és sok rendbeli kára nélkül? Erre a kérdésre ismét *nem-mel* felel a lélektani tapasztalat, mert a rendkívüli nyelvteljeségektől eltekintve, az anyanyelv megtanulása annyi munkát ró a gyermek értelmére és szívére, hogy a nyelvszerzés és gondolkodni tanulás együttes munkáját nem szabad ilyesmivel merőben felforgatni. Hiszen mit tesz az elme a nyelv tanulásakor? Összegyűjti és elsajátítja azokat a nézletmódokat, képeket, képzeteket és a nekik megfelelő szókat és szófordulatokat, melyek együttesen a nyelv szókincsét teszik. Ez lassú és sok időbe kerülő munka, mert sok szó és képzet kapcsolódását, egybeforradását teszi fel, a mely kapcsolatok a beszéd és gondolkodás leendő gyors járásának mintegy sinjeü. Az idegen nyelvre fog as az elmének ezt az alapvető, mondhatnók sin-lerakó munkáját akasztja meg és forgatja fel; mindjárt-mindjárt kizavarja kezdődő egy nyomonjárásából, másnemü gondolatanyag (szók, képek, képzetek és nézletek) elsajátítására szorítja, s kényszeríti új nyomverésre, más csapáson járásra. Az erőszakolás eme munkája vagy tönkre teszi a nyelvérzékét, s az ifjú végképp elszakadván az anyanyelvbe beöltődött ethikai, aesthetikai és vallásos érzeti elemektől: elidegenedik népe irodalmától és idiomájától, s el kezdi vegyíteni a nyelvet, mint a hogy vegyítik Amerikában a zsidók és németek; vagy pedig anyanyelvét mint dialectust beszéli, mint a hogy történik Svájcban, Elsassban és a flamand Belgiumban, hol az idegen nyelv a míveltek nyelve. ²⁾ Ha pedig erős szellemi szervezete kibírja eme gyötrelmeket, s nyelvérzéke épen marad, akkor — mint a Rousseau emlegette gyermekek — beszél németül latin szavakkal, francia szavakkal, olasz szavakkal: öt-hat szótárt

¹⁾ L. erre E. Zeller, *Vorträge* III., 124. s köv. 1.

használ, de mindig csak anyanyelvén beszél. A gondolat és anyanyelv nem oly viszonyban vannak egymással, mint a test és ruha, hanem oly benső közösségben élnek, mint a test és lélek. «A nyelv a lelki közösség tényezője, — úgymond Zeller, — körülje jegecesülnek az emberi és hazafias hajlamok, szokások és szenvedélyek stb., melyek együtt a nemzet jellemét alkotják.»¹⁾ Legyünk kimérettel a szellemi jegecedés eme folyamata iránt s ne veszélyeztessük azt idegen nyelvek korai tanulásával.

V. Tantárgyak és a nemzeti nevelés.

Az ismeretek most bemutatott két csoportjának egymáshoz való viszonya a nevelésben és iskolázásban rendkívül fontos mind *a nemzeti élet*, mind a nemzeti *míveltség* tekintetéből, mint az a következőkből is kitetszik.

1. Ha a nevelés célja (1. X. fejj.) az egyénben és nemzetben az erkölcsi és értelmi erők mívelése s ennél fogva a legfenköltebb erkölcsi és aesthetikai érzelmek és eszmék állandósítása: ez a cél könnyen tájékoztat a különböző ismeretágak fontossága és értéke felől.

2. Az ethikai és aesthet. erők tőkéje döntő szerepű az egyén és a nemzet életében; természetes ennél fogva a történelmi és irodalmi tárgyak fontossága. Az irodalmi és történelmi beható tanulmányok a nemzeti nagy hagyományok reservoirejai, tehát a nemzet vezér-elméinek való tanulmányok, kik mint jellemben és értelemben a társadalom fejei arra vannak híva, hogy a múltat a jövőhöz kapcsolják.

3. Régen a nemesség volt a katonai, mint kiválóan *nemzeti* erények képviselője; ezután a megújhodott szervezetű nemzettest nemessége (aristokratája) kötelessége a fajfentartó társas erények letéteményese lenni. Ezek az erények a rendi társadalomban inkább az erős testtel álltak kapcsolatban; hozzájuk járul most a fenkölt érzület, jóság, önfeláldozás, a szépért és igazért való őszinte lelkesedés, mely vonásoknak legalkalmasabb táplálói a humán studiomok. — Továbbá

¹⁾ Ueber Nationalitat, Reden II. k.

4. a nemzeti műveltség általános szempontja szintén igazolja a humán tanulmányok első rendű fontosságát. Minthogy a nemzet fogalma nemcsak a jelen nemzedéket öleli fel, hanem a múltban élteket, sőt azokat is, kik a jövőben élni fognak: a nemzeti műveltség folytonossága megkívánja a közletről való megismerkedést azokkal a műalkotásokkal, melyek solidaritásba hozzák az ifjú nemzedéket a múlt érzelmeivel és törekvéseivel. Hiszen a nemzetek fenmaradása, virágzása és küzdelmeiben győzedelme nem értelmi haladottságtól vagy természettudományi ismeretektől függ, hanem sokkal mélyebb okoktól, t. i. erkölcsi, politikai és társaséleti okoktól, a nemzettestet átjáró érzelmektől, társadalmi vezéreszméktől, ez eszmék valósítására való törekvésektől, a nemzeti aspirációk fegyelmezte közérzulettől.

Mentől több időt és erőt fordít a házi és az iskolai nevelés eme tanulmányokra, a bennök foglalt nemes érzelmek annál inkább átjárják az ifjúság szívét, finomítják érzését, edzik akaratát, s ezzel tisztítják a nemzeti törekvéseket s fegyelmezik a közérzületet.

5. A nemzeti fenmaradás szempontjából a *jó, szép és igaz* erkölcsi rendjében áll a hasznos, és nem a mindennapi hasznot hajtó (kenyérszerző) ismeretekben, melyeknek előtérbe tolésa elfojtja a szellem szabad mozgását, meg a feltaláló erőt egyénben és nemzetben egyiránt. Avagy élhetett volna-e egy Petőfi, Széchenyi vagy Deák oly nemzet kebelében, mely a haszonért rajongva, nem élt-halt volna a szabadságért vagy lelkesedni nem bírt volna az igazért és szépért?

Ezeknél fogva a humán irány a nemzeti nevelésben nem kidobásra váró elavultság. S a humán tanulmányok nem iskolai lom, hanem a nemzeti fenmaradás és haladás első rendű feltételei. Ezzel csak új világot akartunk vetni a liberalizmus. jogosultságára, s az utilitarizmus jogosulatlan törekvéseire a nevelésben. Ebből azonban teljességgel nem következik a realismeretek igaztalan mellőzése vagy értéköknek a nevelés rendszerében való kicsinylése. Az elfogulatlan elme készséggel elismeri, hogy a humán tanulmányok és természettudomány egymás kiegészítői és támogatói. Szintoly félszeg eljárás lenne

az ifjú elméjét csupán nyelvekkel és irodalmakkal táplálni, mint a milyen egyoldalúvá és félszeggé lesz az elme, ha csak a mathesissel és természettudománynyal műveljük. A ki csupán eszméssel bajlódik, rendszerint nincs érzéke a tárgyi világ felfogására. Elvont fogalmai világában él s a concret tünemények közt gyermekként tapogatózik. «Az embernek az ujjait használni tudni — mondja Rousseau — az élet minden körülményei között előnyére válik. Ugyanezt mondhatni összes szerveink használatáról.» Nagy dolog jól látni, jól hallani s a tárgyi világ minden rendű benyomásaira reagálni, azokat *egész* emberhez illően feldolgozni tudni. S megfordítva szintoly nagy gyöngeség a földi és égi dolgokat nézni és sem a virágot, sem a csillagokat meg nem látni.

E szerint a nyelveket, irodalmakat és a természettudományt, mint a nevelés disciplináit soha sem szabad egymással *szembe*, hanem csak *egymás mellé* állítani. Nincs más teljes nevelés, csak az, melyben az irodalom és természettudomány művelő hatása egyesítve van. Egyedül az irodalom nem nevel sem jó polgárt, sem jó embert — mondja Morley — s más felől «a természettudománynak jogosultsága van eszközül szolgálni az értelem nevelésében» — mondja Tyndall. Ez a tudomány (a többi disciplinákkal) egyesülten akar közreműködni a nevelés nagy célja elérésében, az ember állapota javításában. A két tantárgy csoport berendezése abban különbözik, hogy, mint említettük, a nyelvek és irodalmak természetöknél fogva sokkal hosszabb tanfolyamot, több gyakorlást, több időt vesznek igénybe, mint a mathesis és természettudományok. Az irodalmi tanulmányok egyszersmind erkölcsi nevelés eszközlői, az pedig mindig lassú lépésben halad.

6. Ha a tantárgyakat (anyanyelv és irodalom, történelem, vallás, továbbá természetrajz, természettan elemei és mathesis) egyenként egy-egy egységnek vesszük: az elemi oktatás körében úgy viszonylik egymáshoz a két csoport, mint 3:3. A középiskola körében, az egy vagy két idegen nyelv és irodalom, meg a mathesis egy vagy más ága hozzájárulása miatt, az alsóbb osztályokban a viszony 4:4; a középosztályokban 5: 3, s a

felső osztályokban 6 : 2, vagyis az első években ugyanannyi szól az ifjú érzékeihez, mint a szívéhez; az utolsó években pedig megváltozik a viszony: háromszorta több az érzülethez szóló tárgy.

7. A természettudományok a külvilág ismeretére, a nyelvek és irodalmak az embervilág értésére vezetnek. Amazok érzékeinknek élességet, képzeleteinknek szabatossgot s életünknek biztos alapot nyújtanak; emezek formálják az ízlést, finomítják az elmét, hajlékonyná teszik az értelmet. Mathesis és természettudomány a tárgyias felfogás (értelem) hidegen hagyó disciplinái; mindkettő könyörtelen és hajthatatlan: megállapítja a tényeket, s nem törődik vele sem Galilei, sem Cuvier, hogy vajon a föld forgásáról és az élőlények világáról hirdetett tanai megegyeznek-e régi világnézetünkkel vagy nem? Ezek a könyörtelenség, amazok az irgalom képviselői; az utóbbiak tanulmányainknak mintegy sarkvidékét, az előbbiek pedig mintegy meleg földövét teszik. Az anyanyelv és irodalom s a class. irodalmak meglelkesítik a múltat, megteremtik bennünk a történelmi érzéket, s visszavisznek egyfelől nemzeti létünk gyermekeveire, másfelől az ember-világ játszó korára, az Ilias és Odyssea mesékkel teljes idejére, s ketten együtt a nemzeti hagyományok és humán traditiók vallását alkotják. Tovább menve az újkori nyelvek és irodalmak a jelenkor világnézetébe és társadalmába vezetnek be, s az idegen nemzetekkel való érintkezés útján megtermékenyítik értelmünket és érzületünket. Mikor a lélek neveléséről, s az ízlés nemesítéséről van szó, nem mellőzhetjük az emberi szellem alkotásait; s nem mellőzhetjük, kivált az ó-kori class. irodalmakat ma, midőn Boissier kifejezése szerint az irodalmak általában «hanyatlani igyekeznek» — (aspirent á descendre). Bennök a holtaknak nevezett «halhatatlanokban» megtaláljuk az örökké élő embert. Az ifjúság lelke mindig szomjas az igazságra, mint virág a harmatra. Hadd esse meg őket a hazai és class. irodalom harmata; hadd fogadják be hatásukat, hogy meglássék gondolkodásukon, érzületükön, idealismusukon, mert a nemzet nem élhet ideálok és a bennök való hit nélkül; mint a hogy az ember nem élhet lélek nélkül. És a világot a lélek kormányozza, s nem a tények.

XXXI-IK FEJEZET.

Az olvasmányok.

I.

Olvasás alkalmával nemcsak figyelemmel kísérjük az író előadását, hanem érzülettel, képzelettel és ítélettel is. Megelevenednek előttünk az alakok: beszélnek, éreznek, cselekesznek; halljuk szavaikat, látjuk cselekedeteiket, s megbíráljuk beszédjüket és magaviseletüket. Egy olvasmányt átérezni tehát annyi, mint a szerző gondolatait újból gondolni, következtetéseit levonni, érzéseit föleleveníteni, indulatait átérezni, a cselekvő személyek mozdulatait rokon- vagy ellenszenvünkkel kísélni. E szerint az olvasmányban mindig kettő jó tekintetbe: a mit készen kapunk és a mit hozzá adunk, röviden a mit veszünk és a mit teszünk. Készen kapjuk a keretet, azaz a képzeteket, viszonyokat, cselekvényeket; hozzáadjuk a képzetek és fogalmak tartalmát, az érzés színezetét és a cselekvény elevenségét. Az olvasmányt mindig saját érzésünk és eszünk járása körébe igyekszünk vinni, s tapasztalatainkhoz és szájunk ízéhez alkalmazni.

Felnőtteknél tökéletesen így áll a dolog; de sokban módosul a gyermekeknél és növendékeknél, kik a tapasztalatoknak híjával vannak, s alakulóban levő érzés-, gondolkodásmódjukhoz és ízlésükhöz épp az olvasmányokból szerzik meg a hiányzó elemeket. Egyfelől ennélfogva, s másfelől annálfogva, mert nem bírják még az olvasmány tartalmát bíráló észrevételekkel kísélni, aránylag annyit vagy sokkal többet kapnak tőle, mint a mennyit hozzáadnak: kapnak érzésmódokat, cselekvés-motívumokat, gondolatmenetet, okoskodási láncolatot, tehát kész ítéleteket; mindezek idomítják eszközjárását, s a tartalomhoz képest, javítják, finomítják vagy durvítják ízlésöket. A mívelt elme bíráló észjárásánál és megalakult ízlésénél fogva, eldobja az ízetlenségeket vagy képtelenségeket tartalmazó olvasmányt; de a fejletlen elme belőle szívja azokat az elemeket, melyek az értelem és az ízlés tónusát adják. Az olvasmá-

nyok e szerint az értelemnevelés természetes kiegészítői, s mint olyanoknak, értéköket számon kell venni a nevelés tudományának.

Az ifjúsági iratokat általában két csoportra oszthatni: olyanokra, melyek emberi cselekedetek rajza útján természetünk aljas vagy fenkölt vonásainak a művelői, és olyanokra, melyek hasznos ismereteket hirdetnek. Amazok a mesék, regék, eposzok, balladák, életrajzok, s a többi; emezek az útleírások, fölfedezések leírása, elbeszélések stb. A gyermeket az emberi vagy az emberihez hasonló cselekedet és működés rajza, vagy leírása vonzza mindenekelőtt. A két-három éves kisdéd a dajkarímbe és apró versecskékben érzi, ha nem érti is, a mozgásteljes vonást. Innen van, hogy a költészet legkiválóbb termékei elbeszélő természetűek (mesék, eposzok, balladák). A gyermeknél «Tündér Ilona», «Hamupipőke», «Hófehérke» története; a felnőtteknél Buda és Attila küzdelme, vagy a homéri korból Hector, Achilles, Paris stb. viselt dolgai bámulatosak és gyönyörködtetőek. A tündérmesékben a «szép», «örökifjú», «gazdag» személyek, az eposzban már «a hatalmasok», «a hősök», «a félistenek» szerepelnek. Mindig az ember és emberi cselekedet a leghathatósabb eszköz a képzelet, valamint a magasabb érzelmek fölkeltésére és állandó gyakorlására gyermeknél és felnőttél egyaránt. A cselekvény természetességénél és egyszerűségénél fogva a legegyszerűbb alakú balladák, állatos tündérmesék, állat-époszok, nemzeti eposzok közetlenül szólnak a gyermek szívéhez. Bennök találjuk a cselekvés ősi mintáit, s' a nemzeti érzület régi típusait. A gyermeknek örökölt hajlamainál fogva hozzájuk csatlakozni könnyű és kedves dolog.

A kisdéd irodalmában nevezetes helyök van a meséknek és tündérmeséknek. Aesopus a gyermekvilág legrégebbi classicusa: hírneve, mint meseíróé, a gyermekszobában csodálatos hatású. A korszakok világnézete változhatott, az írók öltői egymást felválthatták: de az ő örökét senki el nem foglalta, s ma is legnépszerűbb írója a gyermekvilágnak. Hatásának egyik titka a rövidség, a világosság és az a közetlenség, melylyel a történeteket eládja; s a másik az, hogy az állatországot szerepelteti.

A mese, a mint a képzeletről szóló fejezetben láttuk, közzetlen érdeket kelt egy igazság iránt, hogy azt éreztesse, megtaláltassa. Az állatok a magok keresetlen és egyszerű mivoltukban, társas életök egyszerűsége, háztartásuk (méhek, hangyák) meglepő volta, ösztöneik néha bámulatos nyilvánulatai: mind igen alkalmasak arra, hogy őket mesékben az ember ősi indulataival, jó és rossz vonásaival felruházzuk s velők a gyermek képzeletét, Ítéletét, okoskodását, szellemi és erkölcsi érzületét gyakoroljuk. A cica meg a báránka története az ő kis világában nevezetes események. Érzését és képzeletét a legkellemesebben foglalkoztatják a róluk szóló hangulatos versecskék. Teljesen kielégíti őt például ez a kis ballada a bárányról, melynek hangzata egy kis dallal vetélkedik:

Hol voltál báránycám? A kert alatt asszonykám;
Mit ettél báránycám? Selyem-füvet asszonykám.

A gyermek szívvilágát és tipegő képzeletét váltig kielégítik az állatok világából vett, bájos hangú és hasonló felfogású jelenetek. A jól szerkesztett jelenetek erkölcsi érzetét is mozgásba hozzák s ugyanakkor a tanúság is húsává és vérévé válik. Hová kell erre érzékelhetőbb példa, mint Gyulainak: «A két cica meg a hamis gyerek» c. verse, midőn a négy-öt éves fiú egész nyomatékkal szavalja:

«Sirt-rítt, a hogy száján kifért,
Föl nem venném száz forintért.»

Ily esetben nemcsak képzelete öltődik bele a jelenetbe, hanem érzéseinek kisvilága is. Ezek az apró mesék azért is alkalmas tápszerei a gyermeki léleknek, mert az emberi szellem működése kezdeties fokának a képviselői.

Fejlettebb gyermekeknél jönnek a tündérmesék, midőn a népeletből vett mondák, regék ezreiben beszélnek a Kárpátok, a rónák, a puszták tündérei, manói, egyes vidékek hegyei közt hajdanában élt szellemek, tündérek, kik csodákat műveltek, hegyeket ketté vágtak, sziklákat helyökből kimozdítottak, egy-egy éjjel egész várat építettek stb. Minden népnek vannak tündérmeséi, mert mindeniknek van képzelete, mely állandóan táplálékot kíván. A népmese, rege és tündérmese a képzelet táp-

lálói, s ha nincs honnan venni meséket, a nép s a gyermek maga talál ki. A tündérmesék és regék azért is valók a gyermekifjúnak, mert nem egyebek, mint a természet legszembeötlőbb, mindennapi tüneményeinek és egymásközi viszonyainak egyszerű naiv elbeszélése, s a sok különös hangzású név (Hófehérke, Tündér Ilona stb.) sokoldalú elnevezései ezeknek a tüneményeknek. Ha igaz, hogy a regény a felnőttek számára készült tündérmese, akkor azt is állíthatni, hogy a tündérmese az ifjúság regénye. Rá szükségünk van, mert a képzelet az életet itt nem a maga összevisszájában, néha tervtelenségében rajzolja, vagy próbálja rajzolni, hanem úgy, mint a dolgoknak lenni kellene: szépen berendezve. A képzelet, ez a jószívű ajtónálló, feltárja nekünk a remény kapuit, melyeket az ész lelkiismeretes őrizet alatt tart. A képzelet számot vetvén az emberi természetnek a csudásra, a lehetetlenre, az eszményire való vágyakozásaival, ifjúkori álmainak és látomásainak egy részét megvalósítja, s alakba öltözteti, mintegy enyhítőszerű egyrészt annak a más és jobb világnak, melynek beteljesedésével hiában akará aggkorát megvigasztalni.^{x)}

Talán egy ember sincs, a ki életében egyszer-másszor ne vágyott volna természetfeletti hatalomra és a tündérek országába. A tündérmese annak a kellő közepébe viszi, a hol hatalmas szellemek lakoznak, kik egy szempillantásra városokat lerontanak és palotákat építenek aranyból, ezüstből és drága kövekből; ott táltosokat talál, kik az ő barátjait megteszik királyokká, az ellenséges tábort leverik; majd egy vidékre akad? a hol «nincs napkelte, napnak lenyugvása, örökös hajnalnak látszik pirossága.» (Petőfi.) Hányódó életünknek ez az édes felédése végtelenül jól esik nekünk. Innen van az «*Ezeregy éjszaka*» c. keleti mesegyűjtemény csodás hatása.

A fő különbség az állat-mese és az *Ezeregy éjszaka* meséi közt az, hogy míg Aesopus rövid elbeszélést ír egyetlen cselekménnyel és egy egyszerű morállal (tanúsággal), az arabmese gyakran hosszúra nyúlt beszély, változatos eseményekkel, még

¹⁾ L. erre Burton értekezését: *Arabian Nights*. VI. k. 265. lap.

változatosabb tanúsággal, melyben mégis megvannak a cselekvő személyek jellemvonásai. Vannak benne rabelaisi humorral szőtt állatmesék, majd enyhítőül az olvasónak egy-egy izgató esemény; továbbat tündérmesék, melyekben a természet mindenséget egy tisztán képzeleti lét helyettesíti. Hatásuk elbűvöli az olvasót, midőn ezt a kaleidoskopiai találkozását látja a legkülönbözőbb jellemű, állású és nézetű embereknek; midőn egymásután megjelennek a fényes paloták, arany templomok, ragyogó vidékek, csillogó folyók, a hesperidákénál tündéribb kertek, a halál árnyékának völgyei, levegőbeli és tengeralatti utazások, párbajok, csaták, ostromok, a lányok gyásza és rá a lakodalmi szertartások rajza; mert itt az arabok három fő szenvedélye: a szerelem, háború és képzelődés festményei egymás mellett vannak, úgy, hogy a ragyogó jelenések eme tengerének ezt az általános címet is adhatnók: «*Vér, Izom és Hasis.*» És ebből az emberi tehetetlenséget megszegyenítő valószínűségből magyarázhatni egyrészt, hogy az Ezeregy éjszaka meséi csonkított alakjokban is oly nagy hatással voltak két száz esztendő óta az európai életre és irodalomra. Az olvasó képzelete előtt vonulnak el dsinnek és daemonok, továbbá rút és szép tündérek, boszorkányok, sirének, repülő lovak, beszélő állatok, okoskodó elefántok, minket most reménnyel, kíváncsisággal és rokonszenvvel töltve el, majd félelemmel, hogy mi lesz a sorsuk azoknak a férfiaknak vagy nőknek, kiknek ügyét szívünkre vetjük. «Miért ne lehetne mindez igaz is?» — teszi fel nem egy olvasó ezt a kérdést.¹⁾

A ki a tündérmesét hallja vagy olvassa, úgy képzelet, hogy egy nagy utazó beszéli el a saját fölfedezéseit. «A képzeletnyújtotta öröm — úgymond Lady Burton — ott a legnagyobb, a hol a hit legerősebb, pl. a keleti népeknél, melyek a super-

¹⁾ A sokat utazott Lady Burton beszéli, hogy falusi öreg gazdaszszonya azt kérdezte egyszer tőle: «Ugyan bizony mondja meg, hogy sok utazása közben nem találkozott-e valahol Gulliver kapitánnyal? (t. i. Swift «Gulliver»-jével? I. m. VI. 267. l.)» Ez a naiv felfogás teljesen megfelel a képzeletről szóló fejezetben említett gyermek felfogásának, a ki kereste azt a bizonyos tücsköt, melynek ügye-baja volt a hangyával.

naturalismust az anyatejjel szívják be. Meg vagyok győződve, hogy az Ezeregy éjszaka rajzolta természetfeletti erőkben hisz mind Syria, mind Egyiptom lakóinak többsége, sőt Marocco és hátsó Sudán közt mindenki, a fejedelemtől le a parasztig.»¹⁾ A keletieknek ez a könyve, az angoloknál a Biblia, Shakespeare és Bunyan mellett áll, s királyságszerte lakozik a házakban és lelkekben. Annál csudálatosabb, hogy nálunk némelyek ki akarják venni az ifjúság kezéből a keletiek eme Bibliáját, mely szintén tele van, mint a ó szövetség, a keleti népek őszinteségével, nyíltszívűségével és mondhatnók *nyütszavuságáml*, melyről egy elsőrendű angol lap (Pali Mail Gazette, 1885. szept. 15.) azt mondja, hogy «a gyakori forgatással ez a gyűjtemény a haladottabb ifjak tankönyve lesz, mert cseppet sem durvább, mint azok a classicusok, melyeket fiaink elméjével beitatunk az iskolában.» Egy másik bíráló szerint pedig (Standard, 1885. szept. 15.) «a kazi» (kádi = bíró) költői igazságszolgáltatása példásan részrehajlatlan és a morálja oly egészséges, hogy helyenként benne a transcendentalis erkölcsiség áttekintését, a Socrates és Plató erkölcsiségét fedezzük fel.»

Regényes elemekkel vegyített olvasmányok Jules Verne művei: *Servadoc Hector kalandos utazása, Utazás a föld központja felé, A rejtelmes sziget, Kétezer mértföld a tenger alatt, Sándor Mátyás* stb., melyek a tündérmeséi utazások könyvtárát alkotják. E művek célja megismertetni azt a világrendszert, melyhez bolygónk tartozik; lerajzolni földünk földrajzi arculatát, a rajta lakó népeket, szokásaikkal és történelmökkel egyetemben. Verne rendkívül kedves elbeszélő, elbeszéléseiben a változatosság nagy bőségével, s nem tudjuk, hogy mit bámuljunk inkább: kiapadhatatlan képzeletét-e, vagy pedig azt a drámaiságot, melylyel előadását megeleveníti, elannyira, hogy olvasóit valóságos lázba ejti, s minden regényes elbeszéléséből mégis ki bírják érezni,

¹⁾ Burton kapitány e részben kísértményeket is tett keleti utazása közben. «Gyakran — úgymond — estenden magam köré gyűjtöttem az arabokat és olvastam vagy elbeszéltem nekik azokat a meséket, s azt vettem észre, hogy patakozott orcájokon a köny, vagy az öröm fékezhetetlen rohamaiban a fővényben henteregték » (I. m. 431. 1.)

hogy mi a képzelt mese, és mi a hitelt érdemlő igazság. Sok helyes földrajzi fogalma marad a gyermeknek pl. «Grant kapitány gyermekei» elolvasása után; egy csomó cosmographiai képzetre tesz szert az *Utazás a holdban* c. művéből és becses földtani ismeretekre *Utazás a föld középpontja felé* c. elbeszéléséből. Azt mondják némelyek, hogy a gyermek-ifjú eme szerzeményei nem nagyon tartósak. Meglehet, hogy van ebben valami igaz; de hiszen Vernének nem az a célja, hogy az iskolát helyettesítse, hanem, hogy az iskolai munkának a kezére dolgozzék, az ifjú elmében a tudásvágy fölkeltésével, az ízlés és a képzelet fegyelmezésével.

Rendkívül emeli e kis könyvtár értékét az, hogy szigorúan erkölcsös, tehát minden aggodalom nélkül veheti kezébe a gyermek, az ifjú és akárki. Ezeknek az előnyös vonásoknak köszönheti rendkívüli sikereit. S midőn elősoroltuk Verne iratainak jó és becses tulajdonságait, a természettudományokat népszerűsítő és kedvelté tevő hatását, a bennök foglalt elbeszélések egyszerűségét, világosságát, drámaiságát és erkölcsi tisztaságát: egyúttal lehetetlen elhallgatnunk egy nevezetes foglalkozását. J. Verneben meg vannak egy szerző lehető jó tulajdonságai, egynek kivételével, s ez az egy: az *érző szív* melyről csak ritkán tesznek tanúságot iratai. Kivéve *Strogof Mihályt*, melyben a gyermeki és az anyai szeretetet igen szépen rajzolja és *Grant kapitány gyermekeit*, melyben a gyermeki szeretetet szintén élénk színekkel mutatja be: sehol sem találkozunk a szív érzelmeivel. Mondhatni, hogy e természettudományi művek az értelmi érzet gyakorlásán kívül merőben elhanyagolják az erkölcsi és aesthetikai érzelmé mívelését. E tekintetben Verne valóságos ellenlábasa *de Amicisnak*, ki a *Szírről* szóló ifjúsági elbeszéléseiben a szívre hat, a nemesebb érzelmeket hozza mozgásba és az ifjú egész érzületét gyakorolja.

Egészen más vonásoknak köszönheti népszerűségét Defoe *Robinson Crusoeja*. Ez a mű, mint Dickens is megjegyezte, a föld kerekéségén egyik legnépszerűbb könyv, s még sincs benne semmi, a mi valakit nevetésre vagy felkiáltásra késztesen. Oly könyv, melyet maga Dickens is igen sokat olvasott. Az ifjút

gondolkodóba ejti, akaratereje nyilvánítására sarkalja, s ezzel a fegyelmezőssel erkölcsi érzete edzéséhez mulattatva járul.^{x)} Megjegyzésre méltó, hogy Robinson szerzője az az ember volt, kit sokszor lesújtott és ismét fölemelt a sors; gyakran állt szédítő mélységek szélén s mindannyiszor megmentette bámulatos akaratereje. «Alig kóstolt valaki több keserű poharat, mint én, tizenháromszor voltam gazdag és szegény» — mondja magáról Defoe, — ki midőn Robinsont írta, közel állt ahhoz, hogy nagy számú ellenségei kérésére a kormány idegen földre szállíttassa, mi közben könnyen megtörténhetett volna, hogy mint hajótörésből menekültet, Nyugot-India valamelyik lakatlan szigetére dobja a sors. Midőn tehát képzeletét» Robinson viszontagságain gyakorolta, oly viszonyokon járatta elméjét, melyek közé igen könnyen besodorhatta volna a sors kereke. Élettapasztalataiban és érzületében minden feltétel megvolt, hogy az a mű, melyet az *emberiség* okulására írt, megszíveltesse az emberrel a legmélyebb nyomorban az elpusztíthatatlan kitarást, s a legkétségbeejtőbb körülmények közt a fáradhatatlan szorgalmat és rettenthetetlen eltökélést.

Sajátszerű, hogy sem Defoe Robinsont, sem Cervantes a maga Don Quijote c. remek munkáját nem azzal a szándékkal írta, hogy az ifjúság könyve legyen. Amaz egyházi beszédet, emez maró szatírárt akar írni a lovagregények ürességei és hazugságai ellen, mégis mindkettejük könyve remek ifjúsági irattá vált. Méltán találnak rajok Don Quijote szerzőjének a

¹⁾ Hogy Robinson története mennyire leláncolja az ifjú elméjét, annak érdekes példáját beszéli el önmagáról Rider Haggard: «Körülbelül nyolc-kilenc éves voltam, midőn «Robinson Crusoe»-nak aranyláncra vert foglya lettem. Egy vasárnap reggel, midőn templomba kellett volna mennem, Robinsonnal az ágy alá rejtőzködtem. De egyik leánytesvérem és a nevelőnő idejében rám találtak, s rejtekemből erővel ki akartak húzni. Erre köztünk valóságos homéri küzdelem kezdődött. A két hölgy tépászni kezdett engem, a mint csak bírt; de én Crusoe-mat szorongatva az ágy lábába fogantoztam, s addig türtem, míg ők a rángatásba kifáradtan nem nagyon keresztyéni érzülettel templomba mentek, s engem remegő, de győzedelmeskedő állapotban ott hagytak.» (*Books Which have Influenced Me*, 66. 1.)

mű bevezetésében mondott eme szavai: «a gyermekek kezökbe veszik, az ifjak olvassák, a férfiak értik és az öregek méltányolják.» Ha az ifjú egyszer hozzá kezdett e könyvek bármelyikéhez, le nem teszi kezéből, míg végig nem olvasta, mert képzeletét a cselekedetek úgy meghatják, vágyait úgy átjárják, hogy azután jó sokáig csak elhagyott szigetről, vagy bolygó lovagokról ábrándozik. Ha Verne művei az ifjú értelméhez szólnak, Robinson főleg akarátát hatja meg, és az emberi jellem *activ* oldalait tárja fel. A gyermeket valóságos izgalomba hozza Robinson sorsa s szeretne hozzá szegődni segítőül, dolgozó-társul.

Az ifjúsági művek most bemutatott remekeiből levonhatjuk a tanúságot az olvasmányok fő kellékei iránt. Célt tévesztenek tehát azok, a kik gondosan kerülnek, nehogy az olvasmányokkal emótióba hozzák az ifjút. Az e fajta ideg- és vészegény, élet és lélek nélkül való elbeszéléseket hirtelen elfelejti a gyermek, a ki olvasmányban is éhezi a mozgást és az életet. Nem az a szerző találja el az utat az ifjúság lelkéhez, a ki, hogy magát mentől jobban megértesse, gyermekessé lesz, utánozza beszédét, sőt kész szétfolyó képzeletét minden áron szája ízéhez alkalmazni; hanem a ki úgy ír, mint Cervantes, Defoe és Verne.

Az *édeskés* vagy *sentimentalis* alakba öltöztetett *erkölcsi* iratok: a megjutalmazott jóság, a megbüntetett engedetlenség elkopott témák az irodalomban is, a gyermek-ifjak felfogása szerint is. Sem a gyermeknek, sem az ifjúnak nem kedvesek az ő hibáikat centiméter számra mérlegelő erkölcsbírák. A gyermek szellemi táplálkozás tekintetében sem barátja a vegetarizmusnak; szereti az édességet, s annak a helyét pótolják nála az oly olvasmányok, mint az Ezeregy éjszaka és Don Quijote. E mellett koncentrált eledel való az ifjúnak, melynek élvezetére egész szervezete érezze, hogy húsban és vérben gyarapodott. Ily hatású szellemi tápszerrel ér fel Robinson Crusoe olvasása, mert az ifjú mohó vágygyal kivan fölfedezéseket tenni az anyag és erkölcs ismeretlen világában. A Defoe-féle regényes elbeszélés felkölti kíváncsiságát, Robinson cselekvése megragadja képzeletét, s szenvedései és küzdelmei édes illúzióba ejtik.

Csak az írhat az ifúság számára jó könyvet, a ki oly élesen meg tudja figyelni a kültermészetet, mint Verne, s oly mélyen hatol az emberi természetbe, mint, a hogy hatolt Defoe, Cervantes, Aesopus vagy La Fontaine. Ez az egyik oka, hogy aránylag igen kevés az ifúság kezébe való remek olvasmány; s a másik az, hogy a szerzőnek úgy kell rajzolni tudni azt a kül- vagy azt a belvilágot, hogy az a rajzolás, egyszersmind metszés is legyen: az az elbeszélés beegye-e magát a gyermeknek vagy ifjúnak az érzületébe és képzeletébe. A szíven át a szívhez jutni könnyű; de a szívhez megtalálni az utat: az a nehéz, az a művészet!

II.

Az ifúság nevelésére elengedhetetlen olvasmányokat, a felhozott példák alapján, két nagy osztályra oszthatjuk: a *gyelmező* és az elmét *hasznosan mulattató* olvasmányokra. Az előbbi osztályba tartozók ismét két kisebb csoportra válnak; t. i. a *képzelethez szólókra és érzülethez szólókra*. És az első csoport főképp a képzelethez s általa az értelemhez fordul, a másik az esztétikai, az erkölcsi, vagy a vallási érzethez, avagy mindháromhoz. Az első csoportban inkább a képzelet foglalkoztatása a cél (pl. a mesékben, tündérmesékben), a másodikban a képzelet a szív világának csak közbenjárója. A növendék nemzeti érzülete művelésének legalkalmasabb, sőt egyetlen eszköze a *nemzeti irodalom* vagy a *hazai költészet remekei*: az eposzok, a regék, a balladák, melyekben a hazai föld szólal meg, a nemzet szíve dobog, és a nemzeti éthosz vére kering. Arany *Toldija*, Zrinyi *Szigetvár veszedelme*, Vörösmarty *Zalán futása* és Cserhalma, mint valamely tündérmese szárnyakat ad az ifjú képzeletének, hogy elragadják s elvigyék az alakuló nemzeti érzet naiv világába, a «daliás idők» mondakörébe, a nemzeti hősök kerek-asztalához, hogy a lantosok, a hegedősök körében felejtse magát bűbajos elragadottságban.

1. Ha a költők a nemzet legjava, egyénben nyilatkozása: csak az ő műveikből sajátíthatjuk el ezt a szellemet, mert

észjárásuk és érzületek a nemzet érzületéből nyer tápot. Berzsenyi, Csokonai, a két Kisfaludy, Vörösmarty, Tompa, Petőfi, Arany s többi remekíróink iratai (az ifjúság fejlettségéhez mértén kiválogatva) egyedül alkalmasak rá, hogy az ifjú nemzedék szert tegyen a nemzeti éthosz legigazabb, legegészségesebb, legerőteljesebb elemeire.

A nemzeti nevelés alkalmával elmondottakon kívül, még más motívumok is parancsolják a nemzeti írók beható és legkivált a serdülő kor éveiben való szorgos olvasását, tanulmányozását. Azt követeli *az ifjú képzeletének élénksége és plastikaisága*. Érdekes példáit láttuk ennek (G. Sandnál, Ingelownál) s hozhatunk fel másokat is, pl. Mme Roland és Berlioz gyermekkori emlékeiből. «Néha — úgymond amaz — anyám kívánságára hangosan olvastam, a mit különben nem szerettem, mert kivett a magambaszállás gyönyörűségéből és rászorított, hogy ne olvassak oly szaporán; de inkább elnyeltem volna a nyelvemet, mintsem úgy olvassam a Calypso szigetbeli epizódot és Tassonak számos helyét. Lélekzetem fokozódott, éreztem, hogy hirtelen tűz borítja el két orcámat, s megváltozott hangom elárulhatta volna izgalmammat. Eucharisa voltam Télémaque-nak s Herminiája Tancrednak, és egészen az ő egyéniségökké átváltozva, eszembe se jutott, hogy én valakinek valamije legyek; teljességgel nem tértem magamhoz, s nem kerestem semmit magam körül: én *ők* voltam, s csak az érettök létező tárgyakat láttam. Álom volt az egész, fölébredés nélkül.»^{x)}

Szakasztatt mása ennek Berlioz esete, ki középiskolás koráról írja: «Midőn atyám füle hallatára íordítám az Aeneis VI. könyvét, hányszor nem éreztem, hogy keblem dagad s hangom elváltozik és megtörik? Egyszerre fordítás közben hangomat megzavarta ez a sor: *at regina gravi jamdudum saucia cura*. Valahogy mégis csak elérkeztem a dráma fejlődéséhez; de midőn ahoz a jelenethez értem, hogy Didó a máglyán kileheli lelkét.....ajkam reszketett, s az elfogódás miatt alig tudtam a szót kiejteni. Végre annál a fenséges képnél,

¹⁾ *Mémoires particuliers*, (Perez, *L'Art et la Poésie* 248—9. 1.)

hol Didó: «Háromszor lerogy újra nyugágyán, s fent az egekben tört szeme fényt keresett, és azt föllelve sóhajtott» — ideges láz fogott el, s lehetetlen lévén folytatnom, hirtelen megállottam.» Erre a nem éppen szenvedélytelen, de csendesebb fajta megindulásra gyermekeinknek is elég alkalmat nyújtának költőink. Csak Arany Toldiját vegyük, majd minden énekben találunk néhány megható jelenetet. Midőn Bence megtalálja a nádasban Toldit, s gyermekded naivsággal kéri, hogy maradjon, s ne menjen el «egész Nagy falunak keserűségére»; vagy midőn a nádra bámuló Miklósnak szemébe tódult meleg könycsepp a földre csordul, s Bencétől anyjának izeni, hogy fiát: «Egykorig nem látja, még nem is hall róla, eltemetik hírét, mintha meghalt volna»: valóságos megindító szavak; képzeletünket pedig megragadja az a festői jelenet, midőn a hű szolga a tarisznyát félvállára vette:

«Búcsút vevén, lábát útnak egyengette:
Ment is volna, nem is. gyakran visszánézett,
Végre a töretlen nád közt elenyészett...» (Toldi I. ének.

Vagy «Buda halála »-ban (IX. ének), midőn Etele álmát beszéli, Isten kardjával a világ négy tája felé vág:

«Vasa, mint zúgattyú, a levegőt szelte,
S így szóla Ételből tornyosodó lelke:
Csillag esik, föld reng, jött éve csodáknak!
Ihol én, ihol én pörölye világnak!
Sarkam alá én a nemzeteket hajtom,
Nincs a kerek földnek ura, kívül rajtam.»

E sorok olvastára melyik magyar ifjú nem érzi meghatározva egyéniségét? Vagy midőn a következő (X.) énekben Buda szállását és Etele táborát írja le: nem megsokasodnak-e az alakok; s a tények, személyek és érdekek egész sorozata, nem szállja-e meg elménket, mint a hogy az ellenség megszállja a várost? Gyermekeimen is tapasztaltam az ily jelenetek hatását, s szívöknek a Mme Rolandéhoz sokban hasonló «bol-dog álmát», melyet, ha gyermekeink gyakran átálmodnak, jó szívvel képzelik magokat Toldi Bencéjének, Etele hadsegédének. Hiszen a gyermek és ifjú szereti magát azonosítani a leg-szebb, a legnagyobb lelkű személyiséggel, s az ő hőse megér-

demelt vagy meg nem érdemelt minden szenvedését és örömét magáénak képzei. Elfogadja szenvedélyeit, bosszút forral, ha méltatlanul bántalmazták, s fellobbanó haragja igazságért kiált. És az ily költői hatás az ifjú képzeletét a legnemesebb módon tisztítja és fegyelmezi; s egyszersmind érzését a nemzeti szellem ősi tűzhelyéhez viszi.

A nemzeti írók olvasásának másik nevezetes motívuma: *a növendék örökölt bentermettségeinek kifejtése*. A nemzeti író mindig alkalmazkodik vágyainkhoz, érzésünkhöz, eszünk járásához. Belopózik — nem tudjuk hogyan — szívünkbe, lelkiismeretünkbe: ellenben idegen művek olvasásakor nekünk kell a szerzőhöz simulnunk, gondolatába behatolnunk s szívéhez hozzáférköznünk. Amaz szülőinktől örökölt érzületünk hurozattán játszik; emez megköveteli, hogy az ő kedvéért sok részt idegen hurozattal lássuk el magunkat, hogy gondolatait megérthessük. Hiszen nemcsak az író van összenőve korával, nemzetével, hazája talajával, hanem az olvasó szintén: s szíve csak úgy fog amazzal unisono verni, ha kiszakad a hazai talajból és a kedvéért (ha mindjárt ideiglenesen is) idegen éghajlat levegőjét szívja és idegen konyhán készült ételekkel táplálkozik. A gyermek-ifjúból, kit még tapasztalatai nem fűznek erős szálakkal a hazai földhöz, ily elszakadást kívánni annyi, mint lábát idegen földre vettetni meg, érzését idegen talajra telepíteni ki. A külföldi szellemi tápláléknak korai megszokása mellett a magyar ifjú minden ízét átjárván a külföld bámulata, sárba dobja a nemzeti irodalom drága gyöngyeit, melyekkel igaz értékek szerint soha meg sem ismerkedett. És nem természetes-e, ha aztán felnőtt korában idegen szellem és irodalom termékeihez fordul, melyekből Vörösmartyként «összeolvas sok tarkát és keselyt, míg elméje, szíve, nyelve külföld után delejt.»

Az olasz beéri, hogy többet ne említsek, a maga Danté-jával meg Tasso-jával, a írancia a maga Moliére-jével meg Hugo-jával, az angol a maga Shakespeare-jével és Milton-jával, a német a maga Goethe-jével és Schiller-jével: mindenik nemzeti isteneket imád, irodalomban mindenik monotheista: miért

kelljen éppen nekünk, magyaroknak, már kora ifjúságunkban idegen nemzeti geniusokat bálványoznunk, polytheistáknak lennünk, mikor van Aranyunk és Petőfink, kiket más nemzetek is megbámulnak? Nemzeti remekíróink fegyelmezzék első sorban érzés- és gondolkodásmódunkat nekünk és gyermekeinknek, s csak kisegítő és tanúságos mintául használjuk az idegen, pl. ó-kori és új-kori remekírók műveit. A nemzeti irodalom terméke nekünk élő tőke, igaz barát, kihez enyhülni viszzük fájdalmunkat s fokozódni boldogságunkat; ellenben az idegen író rendszerint ideiglenes útitárs, ki vidáman cseveg és mulattat; de a legelső állomáson hirtelen eltűnik mellőlünk. Emez, ha művét felnyitod, talán megkapja szívedet, ámde vigyázz, mert meglehet, hogy «felvisz a legnagyobb csillagra; de le nem hoz: a magasból levet.»

Mily egészen más a nemzeti költő: a nemzeti erények dicsőítője; nemzeti vértanúink és szentjeink győzelmes tusainak megörökítője. Az ő műve, mint ékszer, mint szent ereklye száll nemzedékről-nemzedékre s értéke el nem fogy soha. A nemzeti író, mint az igaz barát: velünk sír és velünk nevet; mint a harang: örömről kifecsegi, fájdalmunkat eltemeti. A nemzeti remekíró, szíve szerint rokonszenvez hazája fiaival: jó kedvökben velők táncol, bánatukban velők gyászol. Valóban nemzeti eposzaink fenséges jelenetei olvastakor úgy érezzük, mintha magas hegytetőn állnánk s a beszívott havasi levegő kitágítaná tüdönket, meggyorsítaná vérkeringésünket, és mintha a kék ég mosolygása behatolna szívünk szívéig, csontunk velejéig. Ekként emelkedik az ifjú nemzedék a történelmi lét alapjára, s leszen az ősök legbecsesebb hagyományai folytatója. A nemzeti irodalom a mellett, hogy történelmi alapra állít, megsokszorozza eszméinket, és megtanít szellemileg fölegyenesedni az ősök tettein, így lesznek a nemzeti költés remekei az Ősök világnézete és érzülete örökkétartó emlékei: állandóbbak, mint piramisok gránitja, mint a sphinxek basaltja; s mint a templomok és szobrok márványa.

Ha a poesist úgy értelmezik, hogy a «képek által nemes alapot szolgáltat a nemes indulatokra», azt a nemes alapot

vagy talajt az ifjúságnak első sorban a hazai irodalomból kell megszereznie, hogy benne megteremjenek az ősök erényei, s megifjodjék a nemzet szellemi arculata, mint a hogy test-alkatán megújhódnak a faj typicus vonásai. Aztán, hogy utoljára említsem a főfontosságú tény, gyermekeinknek annál szorgalmasabban kell költőinket olvasva élvezni, s belőlük magokra szellemi vért és húst szedni, mert *azzal egészítik ki az iskola munkáját*. Az iskola a nemzeti irodalom illatát folytonos elemzésével vegyi részeire bontja, de e közben beszívadni elfelejti; legjobb esetben a tanár, gyógyszerész módjára, rózsavizet készít belőlük, a helyett, hogy kertész módjára az élő rózsákat szagoltatná. Csodálatos tünet, hogy az iskola még a nemzeti irodalom tanításával is sokszor nem a szellem kinyílását (expansióját) eszközli, hanem az ellenkezőt. A rendszeres boncolás könnyen hullává teszi a legéletteljesebb irodalmi terméket, s ezzel kész a nemzeti irodalomtól való elhidegülés. Egy jezsuitát, ki panaszkodott, hogy Schiller műveinek olvasása nagy romlására lett az ifjúságnak, azzal vigasztalta meg társa: «Ettől ugyan nem kell félni, mert már az iskolában is olvassák Schillert.» Az iskola ilyenén eljárása az az ifjú elmének, a mi a deréktűző a testnek: összeszorítja a legnemesebb részeket, eltorzulásokat okozhat. Az olvasmányok, a nemzeti irodalom válogatott remekeinek olvasása éppen arra való, hogy ettől a veszedelemtől az ifjút megmentsék, értelmi vérkeringését gyorsá, s lélekzetét szabaddá tegyék.

2. A hazafi és az ember fogalma egymást nem zárják ki; az *ember* általános nevelését a nemzeti nevelés egészíti ki. A nemzeti remekírók mellett, az *emberies* vonás nevelésére első helyen kell említenem a *Bibliát*, mint minden mívelt nemzet classicus könyvét, mely az ó-szövetség epikai és festői jeleneivel, drámaiságával, rhythmusos költészetével és fenséges moráljával örökké elsőrendű olvasmánya lesz minden nemzet ifjúságának. Ha a pátriárkák korabeli epikai vagy az újszövetségi drámai jelenetek mélyen meghatották a legnagyobb művészek, Rafael, Leonardo da Vinci, Tizian, Rubens, vagy a jelen százban Dóré, Kaulbach képzetét és az összes keresztyén népek

érzületét: természetes, hogy ifjúságunk érzését is mélyen meghatják egyszerű, őszinte és igaz hangjokkal. Már ennél fogva is az a családi kör és az iskola halhatatlan könyve, melyet minden művelt nemzet nagyra tart és szorgalmasan olvas. Angolországban a községi iskolák növendékei a napi leckét Biblia-olvasással kezdik, sőt még Oroszországban is szerencsés kísértevényt tett vele Tolstoj Leo gróf. Jasnaja Poljana nevű birtokán elkezdte tanítani a muzsikok gyermekeit elsöben Oroszország történelmére, azután földrajzára. Egyik tárgyért sem lelkesedtek; de az ó-szövetséget nagy kedvvel tanulták és a gyakorta elbeszélte szent történetek elméjükbe mélyen bevésödtek. Arra, — úgymond Tolstoj — hogy a növendék meröben átengedje magát tanítójának, föl kell lebbentenie legalább egy szélét annak a fátyolnak, mely elötte elzárja a gondolat-, az ismeret- és a költés világának azt a bűvös részét, hová öt a tanulásnak kell bevezetnie. És erre csak egy eszközünk van: a Biblia. Egyéb tanulmányt kelleetlenül fogadnak, de próbáltam nekik a Bibliát olvasni, s öket egészen hatalmamba kerítettem. A fátyol széle fel volt lebbentve, és ök teljes odaadással támaszkodtak rám. Szeretni kezdtek a könyvet is, a tanulást is, meg engemet is. A tanuló és a tanító közti első viszony ezen a könyvön alapszik. Meg vagyok gyöződve, hogy a mi társadalmunkban a Biblia nélkül a gyermek és ember fejlődése szintoly lehetetlen, mint a mily lehetetlen volt a görög társadalomban Homér nélkül. A Biblia egyetlen gyermek-olvasókönyv, s mintául kell szolgálnia az összes gyermek-olvasókönyveknek. úgy tetszik nekem, hogy az emberiség gyermekkorának a könyve (a Biblia) örökké a legjobb könyve lesz minden ember gyermekkorának, melyet helyettesíteni semmivel sem lehet. Megrövidítését vagy módosítását, mint a hogy a kézikönyvek teszik, veszélyesnek tartom; abban minden szó oly igaz, mint maga a kijelentés, s mint a művészet. A bibliai kivonatot csak könyv nélkül lehet megtanulni; ellenben a Biblia élő és fenséges képet nyújt, melyet soha el nem felejtünk. A szent-történeti kézikönyvek hézagait teljes lehetetlen megérteni, s csak arra valók, hogy a szentírás jellemét és szépségét megváltoztassák. Avagy

mi módon lehet kivonatolni a Bibliának ily jellemző kifejezéseit: «És minekutána megteremtette volna Isten valamit teremtett vala, imé igen jó vala. És lett az estve és a reggel a hatodik nap.» Vagy: «lehellett vala Isten Ádámnak orrába életnek lehelletét.»¹⁾

Hasonló magasztalással nyilatkoznak az angolok a Bibliáról, mint az ifjúság kezébe való műről. A könyvek könyve fiúnak való könyv, melybe a ki szerencsés volt belepillantani, s a bepillantást ismételte, forgatásába soha bele nem fáradott. Ez az Ember-fia könyve: bármikor és bárhol kinyitod, mindig találsz benne egy más emberi hangot, mely a tiédre felel, és egy emberi kezet, mely veled kezet szorít. Ez a könyv természetesen kíséri a fiú olvasását, mert minden más írott könyv csupán annyiban értékes, a mennyiben rásegíti őt, hogy ezt a könyvet olvassa s azt a nyelvet értse, melyen az írva vagon.²⁾ A Biblia első hatását — mondja W. Stead — akkor tapasztaltam, midőn középiskolába adtak. Végtelenül boldogtalannak és elhagyottnak éreztem magam, midőn mint tizenkét éves fiú elsőben hagytam el a szülei házat. Ekkor fedeztem fel a Zsoltárok vigasztaló hatását. Vedd csak rendre őket; a Zsoltárok valószínűen a legjobb olvasmány a világon, ha üldözöttnek vagy a veszély közelében érzed magadat. A hogy az iskolából kikerültem, a Példabeszédek voltak rám legjobb befolyással, s emlékszem, hogy midőn a szerkesztőséggel³⁾ megkínáltak, végig olvastam a Példabeszédekből a királyoknak szólókat, mint minden körülményekre, tehát a szerkesztői tiszt végzésére is illő legjobb tanácsokat. Később is, midőn a tudatlan és szegény nép közt kellett forgolódnom, Mózesnek a pusztában vesződése leírása volt nagy segítségemre.⁴⁾

A most ismertetett olvasmányok az ifjú szellemi erejének legjavát mívelik: képzeletét szabályozzák, érzésmódját és akaratát emberies és nemzeti tónusba, hangalják. Azért állítottuk előtérbe ezeket, mert az ifjú elme az olvasmányokhoz képze-

¹⁾ *V école de Yasnaia Poliana*, 200—208. s köv. lap.

²⁾ *Books tvhich have influenced me*, 24. 1.

³⁾ A «*Pall Mall Gazette*» szerkesztésével. ») *Books stb.* 40. 1.

lettel és hittel járul, tehát értelme és érzelme becses részével. Ha eleinte idegen irodalmi műveket olvasván, nem a saját nemzete irodalma fészkele be magát érzésébe: szerfölött nehéz, ha ugyan nem lehetetlen, a nemzeti érzés hiányát később pótolnia, avagy az elsajátított világpolgári érzésmódot levetkőznie.

III.

Az olvasmányok másik azaz hasznos osztályában szintén két csoportot lehetne megkülönböztetni: a *mulattató* és közönséges néven *hasznosnak* nevezett olvasmányok csoportját. Az előbbieket alkotják az ú. n. *ifjúsági elbeszélések*; az utóbbiakat az *útleírások*, nevezetes emberek *életrajzai*, a *találmányok* és *fölfedezések leírásai*, s mind az, a mi, mint velők rokon, ebbe a rovatba esik.

1. Az ifjúsági irodalomnak ez a csoportja a múlt században keletkezett Defoe és Ptoiseau hatására. A philanthropiai iskola hívei: Campe, Salzmann voltak a szerencsés kezdeményezők. Nyomukba tódult az írók légiója, úgy hogy 1787-ben már Gedicke következő panaszra fakadt az ifjúsági iratok ügyében: «Egyetlen irodalmi kézműipar sem indult úgy neki, mint az ifjúságnak való könyvgyártás.^{x)} A Campe és Salzmann megérdemelte tetszés következtében, egy rengeteg tömeg, éhes sáskák módjára, tódult erre az új mezőre.» Ez a eritica jóformán talál a mai állapotokra is, mert az üzérkedés az irodalom egy ágában sem hatalmasodott úgy el, mint a gyermek- és ifjúsági iratokban. A bennök nyilvánuló idegen szellemhez csatlakozik az a szerencsétlen balhiedelem, hogy külföldi,— tehát *nekünk való*. Ezek az «erkölcsjavító» vagy «elérzékenyítő» Hoffmann, Schmied Kristóf, Haltaus, Höcker, Hohenauer-féle elbeszélések sok kifogás alá esnek, akár hibát ostoroznak, akár erényt rajzolnak. Ha egy gonosz fiú csínjait beszélnek el, a ki rakétát dob az utcán járó-kelőkre; a ki a házi nyulak farkát hátukra köti; a ki a patkányok szemét kisüti, zsebében csúnya állatot hord a kisebb gyermekek rémítésére: ha drámai hatást

^{x)} Az első gyermek-újságot Adelung, a neves nyelvész, szerkesztette

tesznek a gyermekre: képzeletével beleéli magát egy-egy e fajta actióba, s erős utánzás ösztöne sarkalására, a drámai hatás megpróbálása kedvéért is olyat tesz. Gyakran van rá eset, hogy a gyermek olvasó a körülmények miatt a darab hőse tetszős hibáival rokonszenvez. Az elme meghitt viszonyba jő azokkal a gondolatokkal, melyeken elsőben megütődött; aljas érzelmeink amúgy is folyvást résen állanak, hogy tetszős ürügyek alatt hibáinkat igazolják. Nagyon könnyen lehet tehát ártalmára egy olvasmány a szívnek, melynek egyik igen jó ismerőse (Marmontel) azt jegyezte meg, hogy nem vagyunk hajlandók kigyógyulni oly hibából, mely nekünk tetszik. (On ne se guérit pas d'un défaut qui pait.)

Egyáltalán nem volt helyes érzékek a spártaiaknak, kik rabszolgákat itattak le, hogy gyermekeik őket látva, elrettenjenek a részegeskedéstől. Volt eset rá, hogy egy anya csudás hatást várt leányára oly olvasmánytól, mely kissé nagyítva adta elé azokat a hibákat, melyekben a gyermek leledzett. A leányka jóízűen nevetett a hős csínyein, sőt sietett azokat a családi körben is másolni. A kétségbeesett anya növeldebe adta gyermekét, hol a tanítónőnek szerzett sok keserű órát. Midőn az igazgatónő fenyegetéssel sem boldogult, egyszer arra büntette, hogy másolja le «A lázongó tanuló» (L'écolière rebelle) különben jól megírt történetét, ki utoljára eszére tér és megjavul. Ámde a minta-tanuló szép eltökélései a másolónak egyáltalán nem jutottak szívéig, sőt estve és másnap hűségesen eléállott azokkal a gonoszságokkal, melyeket a másolta elbeszéléseiből tanult. A hálószobát telekiabálta, hogy megfojtja őt az a levegő, s hogy az átkozott ajtókat összetöri. Az ebédlőben is iszonyú dolgokat követett el. Naphosszat lázongott és sem tanulni, sem játszani, sem enni nem akart; utoljára meg akarta magát gyilkolni. Az igazgatónő nem remélhetvén a felfordult elme megjavulását, kénytelen volt kiútasítani az intézetből.¹⁾

Ezzel szemben az erényről szóló elbeszéléseknek az a bajok, hogy bennök nehezen lehet elkerülni a hamis képzeteket

¹⁾ Perez, *L'art et la poésie chez l'enfant*, 260. 1.

s még nehezebb az erényeket keilő határok közt tartani. Ha a jellemet tökéletesnek rajzolják: nem természetes, s különben is az árnyék-nélküli fény bántja a szemet. Az igen sokat mondas a gyermeket könnyen közönyössé teszi az elbeszélés tanúsága iránt. Az ifjúságnak való épületes és valóban *mulattató* olvasmányok írói közül főlemlítem a következőket: Mikszáth K. (*Két koldusdiák*): E. de Amicis (*A szív*), Andersen (meséi), Lamb K. (*Shakespeare mesék*) Gox Gy. (*Görög regék*), Cooper F. (*A cserkésző, Vadölő, Vadfogó, Bőrharisnya*), Twain Mark (*Koldus és királyfi, Tamás úrfi, Huckleberry*), Paul Bert (*Utazások és vadászkalandok*), Daudet (*A kis izé*), Mayne-Reid és Marryat (ifjúsági elbeszélések). Érettebb ifjúság számára jók az utazások (pl. *Vámbéry művei*), életrajzok (pl. *Plutarch életrajzai*), Smiles gyakorlati irányú művei (*Önsegély, Jellem, Takarékoság, Kötelesség*).

2. Nem hallgathatok el egy pár megjegyzést, a regényes elbeszélésekről és *regényekről*, melyek mai nap a serdülő fiúk és leányok kezén forognak. Ezek eredetileg nem ifjúsági olvasmányok, hanem azokká tette a divat, s a szülők és nevelők elnézése. A regényt Ruskin az eszeveszettség forrásának nevezi, tehát a legjobb regény is ártalmas, ha izgalmával az élet rendes folyását érdektelenné teszi; s beteges szomjat nevel oly jelenetek iránt, melyek minket soha tetterre nem hívnak. Annyi bizonyos, hogy a tisztán szórakoztató olvasmányok az elme színvonalát lesüllyesztik és közönyössé teszik amaz öröme és foglalkozások iránt, melyek minden igénytelenségök mellett is napi boldogságunk legnagyobb részét alkotják. A kinek elméje ilyenemű olvasmányokkal eltelik, hidegen fordul el minden tárgytól, melyet költőileg kiszínezni nem lehet. Bizonyos erkölcsi regényszerűséget keres az élet minden jelenlétében, még ha az a józan észszel össze nem férne is. Másik veszedelmük az e nemű iratok mohó olvasásának az, hogy inkább kevesbítik, mintsem nevelik a szív érzékenységét, mert a regényben leírt szerencsétlenség mindig elegáns, s a költői elbeszélések rajzai színezéséhez szoktatott képzelet undorral fordul el a mindennapi szegénység, betegség és nyomor prózai jeleneteitől; tehát

a könyörület és szánalom érzelmeitől akkor marad üresen, midőn a humanitás éppen azokat követelné tőle.

A szív ürességéhez járul az értelem üressége. A regény-olvasók, éhes képzeletüknek olvasmányaikban keresnek táplálékot, s lakomájok semmivel sem különb annál az éhező nyomorulténál, ki a cukrász kirakata előtt órákig ögyelegve az enni- és innivalók illatából akarja étvágyát csillapítani.

A felserdült ifjúságnak valók a történelmi regények, mint pl. Jósika Miklóstól: *Abafi, A csehek Magyarországon, Erdély aranykora*; továbbá Vas Gereben összes iratai, melyek jeles kor- és jellemrajzok e száz második negyedéből. Ezek meg hasonló szellemű iratok bővítik az ifjú látókörét, tisztítják világnézetét; ellenben a divatos, (selejtes) regények rendszerint felzaklatják lappangó szenvedélyeit, s egyszersmind meséjükkel és elveikkel igazolják mindazt a rosszat, a mire az embert szenvedélyei indítják. Az irodalmi ocsu az érzelmek útján vesztegeti meg az ifjú természetet, melybe, ha egyszer bevette magát a konkoly, onnan többé lehetetlen búzát aratni.¹⁾

3. Végre a *hírlapok* olvasását is megemlítem, mint olyant, mely újabb időben az ifjúságnál is nagyon elterjedt. A gyermekek számára szerkesztett újságok, folyóiratok, nálunk és külföldön, mondhatni az 50-es és 60-as évek óta terjedtek el; azelőtt oly vállalat is, minő Mme de Genlis «*Ifjúsági lapja*» volt (1816-ban) és előtte Adelung gyermeklapja csak néhány évig élhetett. Ma azok is elterjedtek és sokan olvassák, mert közölnek rövid elbeszéléseket, útleírásokat, életrajzokat, költeményeket, zenedarabokat, népszerű tudományos cikkeket, erkölcsi tanácsokat, s egyéb közhasznú cikkeket, s ennyiben részint a képes könyvek, részint az ifjúsági iratok rovatába esnek. Egészen más tekintet alá esnek a napi lapok, melyeket a növendék ifjúság is sok helyt szélteben olvas. Igaz, hogy a napi sajtóban tükröződik egy népnek ízlése, érzése és gondolkodása, tehát erényei és bűnei is; de hogy nem az ifjak kezébe valók, kitetszik Cowpernek a napi lapokra írt következő soraiból:

¹⁾ Az ifjaknak és felnőtteknek nem való regény-olvasmányokat tüzetesen fejtegeti Székely János *Miket ne olvassunk?* c. irata (Kolozsvár 1884.)

«Sajtó, hogy' dicsérjem bűvös hatalmadat? —
 Bálványunk, istenünk mint magasztaljalak?
 Vallás és szabadság, alkotmány, törvények,
 Te általad halnak, te általad élnek;
 Pharaot nem érte oly csapás, minőt ie
 A pokolt nyitva meg: árasztasz a földre;
 Forrás vagy, melyet a bölcsek és jók áldnak,
 S fakadó vize vagy örök hazugságnak!
 Mint az Eden-kertben a Tudásnak fája:
 Tőled ered a jó s a rosznak tudása.»

A gyermek-íjfút nem szabad ebbe az Éden-kertbe bevezetnünk, hadd maradjon meg rajta, a míg csak lehet, a gyermekded naivság üde hamva. De továbbat azért sem valók a gyermekek kezébe a hírlapok, mert főcéljuk, hogy a felnőtteket a napi események felől tájékoztassák: s nem az, hogy az ifjúság hiányzó míveltségét megadják. Aztán a növendék (15—18 éves) ifjúságának nem szabad politikát üzni; tehát napi lapot olvasni annyival inkább nem, mert e napi lapok múltó értékű cikkeiért lemond szellemi alapos és minden oldalú kimíveléséről.

IV.

Befejezésül vessünk számot az olvasmányok kiválasztását megnehezítő körülményekkel és az olvasás szabályaival.

Első nehézség *az iskolai és olvasó-könyvek szertelen elszaporodása*. Merőben másként állt az olvasmányok ügye abban a korban, midőn a könyvek ritkábbak voltak; midőn a tanulással erkölcsi nevedés is járt. A gyermek a tíz parancsolat szövegén tanulta az ábécét s a *mi atyánkon*, apostoli hitformán és *üdvöz légy-en* a betűzést és szótagolást.

Ma megbámuljuk és naivnak mondjuk azt az eljárást, mely szerint a XVI. százbeli prot. német iskolai szabályzatok kimondják, hogy: «Melanchton nyelvtana örökre iskolai könyv maradjon.» Ez volt az az idő, midőn a bevett könyveknek nemcsak címök, de tekintélyök és jellemök is volt; midőn az iskola s benne a könyvek alakították az emberek ízlését; holott ma az emberek alkotják ízlésök szerint az iskolát, s viszik be s dobják ki belőle a könyveket.

Ma az ifjúsági irodalom piacának is, mint a felnőttekének, nagy baja: *a túlságos termelés*. Körülöttünk egész áradata van a képeskönyveknek, versben és prózában írt mesekönyveknek, ifjúsági lapoknak és képes folyóiratoknak. Ez a bőség maga válogatossá teszi az ifjút.

Mint a hogy a szülő az új regényeket folyvást újabbakkal cseréli ki: a gyermekben is feltámad a vágy, ugyanazt tenni mesés-könyvével; egy-két éves könyvét sutba dobja, s újért eseng. Mai napság ritka az a gyermek, a ki kétszer-háromszor olvas el egy mesés könyvet; holott régen sokszor átolvasta, s mindig friss érzéssel és képzelete új képeivel egészítette ki a kezdeties történeteket. A gyakori átolvasásnak az a nevezetes haszna is volt, hogy a mese jellem-alakjai a gyermekek barátjaivá váltak, s társaikkal úgy beszéltek róluk, vagy olyképpen hasonlították össze, hogy egy könyvnek mélyebb hatása volt, mint ma egy kis könyvtárnak. ¹⁾

Régen az ifjúság olvasmánya szűkkörű volt, de hatása hússá és vérré vált; a mai ifjúság olvasmánya széleskörű, s hatása elmosódik. Az iskolában megszokott nagy könyvbőség és gyakori változtatás egyik oka a mohó olvasásnak. Az «egy-könyves» emberek korszaka lejárt, s ma arra a kérdésre, hogy «kinek lenne elég egy könyvtár helyett egy Biblia és egy Plutarch?» — kevés ember felelné azt, a mit Michelet felelt: *nekem*; pedig ezek szintúgy, mint Homér, Dante, Virgil, annál-fogva is megérdemlik az olvasást, mert «milliók véleményét idomították és életét édesítették meg régmúlt időkben, s messze földeken.»

Az új olvasmányokon való kapkodás hasonlít a folytonosan lágy kenyérrel táplálkozáshoz, s eredménye szellemi gyomorromlás. A nevelő tiszte az olvasás vágyat mérsékelni és helyes mederbe terelni, mint a hogy Emerson mérsékelte egy nevéssé vált angol író, Alcott Lujza olvasás-vágyát, midőn neki egy-egy — nem ifjú leánynak való — könyvről monda: «Erre várj egy kissé leányom; időközben próbáld meg ezt, s

¹⁾ V. ö. Salmon, *Wath girls read? Nineteenth Century*, 1886. oct. sz.

ha megszereted, jer ismét.» E bölcs könyvek közül sokra még ma is várakozom nagy béketűréssel — mondja emlékirataiban Alcott.

Ámde az elmondott *tárgyi* nehézségeken kívül, *a személyi* nehézségek nagy száma miatt sem könnyít az olvasmányok megválasztása. A gyermek neméhez, bentermettségeihez, véralkatához képest kellene megválogatnunk az elbeszéléseket, s gondosan kiszemelnünk, hogy elméje összhangzó egészszé alakulását elősegítsék és a lélek gyöngébb részeinek erőt adjanak. Ha a fiúk és a leányok játéka egymástól korán eltér, természetes, hogy olvasmányuk is más-más csapáson fog járni. A leányok olvasmánya a 10—12 éves koron kezdve természet-szerűen elválnak a fiúkétól. A tizenkét éves fiúból kitelik egy mese-mondó görög és egy Carthago-romboló római: vele egykorú leánytestvéréből azonban a mesemondón kívül csak egy kis dajka, vagy egy övéire gondosan vigyázó «kicsi mama» kerül ki. míg a fiú képzelete egész hevével kíséri Rontó Pál, Jelki András, Robinson csudás kalandjait, avagy a hős Roburt, szeretne felcsapni Robinson Péntekjének, Jelki András segédjének, hogy balladára alkalmas tetteket vigyen véghez: az alatt a leányka bábuját dajkálja és altatja, meg édesen dalolja:

«Tente baba, tente	Pici rózsabimbó!
A szemedet hunyd be!	Majd felkölt a hajnal,
Aludj ingó bingó,	Fülemile dallal» . . . (Pósa L.)

vagy bábuját férjhez adása közben szavalgatja ezt a kezdeties balladát:

«A mi cicánk férhez akar menni,
A szomszédé el akarja venni,
Édes cicám ne hagyj itt bennünket,
Ki fogja ki a mi egerünket.»

Kétségkívül olvasmányai is különbözni fognak fiú-testvéreiétől. Az erkölcsi prédikációkat ő sem szereti, s az e fajta és a sensatiós elbeszélések közt nehéz a középutat megtalálni. «Eredj! Rajta!» ez a mozgásteljes helyzetet jellemző és működésre serkentő pár szó jellemzi a fiú-olvasmányok hatását, s mint-hogy a lányok természetéhez ily olvasmány nem találna, természetes, hogy efféle izgalmas és erőteljes tárgyalás sem fordulhat

elé a nekik szánt iratokban. A fiúk játékokban utánozzák napi küzdelmeinket: pl. háborús időben atyáik íggyverforgatását és hős tetteit; ám a leányka ösztöne ekkor is az élet szelíd oldalára: a sebkötözésre, a ájrdalom enyhítésére irányul. És felnőttr korában is hű marad éhez, mert a nőktől telik ki a legnemesebb lemondás, az övéik javáért magát-feláldozás számos és hősies példája. Az a bátorság, melylyel a férfi a harcmezőn merészen szembe száll az ellenséggel, vagy a zúgó áradat hullámaiba ugrik, hogy embertársát megmentse, csak másodrendű egy Carpenter Máriáéhoz képest, ki egyedül járt-kelt a nyomor és a vétek ama büzhödt sikátorain, hol a rendőr is csak párosával mert megindulni. Az ellenséggel szembe szálló bátorság: *állati* jellemű; de a megsebesült katona kitarató ápolása *emberi, keresztyéni és lelki odaadást* igényel. Az emberekkel, vagy vadállatokkal, avagy az elemekkel folytatott küzdelmeket leírni, s érdekessé tenni igen könnyű; de a beteg szobát, s a fájó szív ügyeit vonzóan tárgyalni: nehéz feladat. Ez az oka, hogy míg a fiúk számára öt-hat alkalmas könyv akad kezünkbe, addig alig akad egy, mely a leányok számára beválik. Ritka a leányok kedvelt és népszerű írója, s Defoenak nincs e részben mása.

Másik nehézség: *a gyermek bentermett erői és véralkata*. Voltaképpen az olvasmány arra való, hogy a gyermek elméje összhangzatos egészszé alakulását elősegítse és a lélek gyöngébb részeinek erőt adjon. Így lehetne ellensúlyozni pl. erőteljes és optimisticus színezetű elbeszélésekkel a sentimentalis vagy pessimisticus hajlamokat; s másfelől a lázas természetű véralkat egészszégesen hangolódnék a szelíd reflexiókra késztrő mesék vagy elbeszélések által. A gyermek első felindulásai oly őszintén nyilvánulnak, hogy a szülőknek könnyű lenne meghatározni, hogy mely fajta költemény vagy olvasmány való gyermekeiknek. Alkalmas az az olvasmány, mely gyermekünket egyfelől a becsület és igazság útján tartja, s elméjét egészszéges elvek felfogására és átérzésére sarkalja; s másfelől a gyermek örökölt nemzeti bentermettségeit ápolja. E részben a nevelőnek nagy segítője a mai mi veit társadalmak nemzeties

irányzata, mely ösztönszerűen keresi az összefűző kapcsolatokat a múlt intézményekkel, s az összekötő szálakat a rég letűnt nemzedékekkel. Egyfelől a társadalmi élet minden zegezugát átjáró eme mozgalom; másfelől a nagy nemzeteknek saját irodalmukhoz való régi és mély ragaszkodása erős motívum, s egyszerűsmind hathatós példa nemzeti irodalmunknak az ifjúsággal való igaz megkedveltetésére.

Hogy más nemzetek mily szorgalmasan olvassák nemzeti íróikat, arra kitűnő példákat hozhatni fel a világ legmíveltebb társadalmából, az angol nemzet életéből. Ezelőtt egy pár évvel egy angol szerkesztőnek az a gondolata támadt, hogy megkérdezze hazája tizenkét kitűnő íróját: mely könyvek voltak rajok legnagyobb befolyással? A feleletek beérkeztek, s belőlük ideiktatok egy néhányat: Gladstonera leginkább hatott Butler püspök (az Analógia írója), Dante, Aristoteles és Augustinus; Stevensonra: Shakespeare; Walter Besantra: Shakespeare, Milton, és Dickens. W. T. Stead azt mondja, hogy Scott költeményein tanult meg olvasni, s tizenkét éves korában bálványozta Scottot és Byront. Tizenöt éves korában megszerezte Shakespeare (akkor olcsó füzetes) műveit, s a mint a megjelent darabokat át meg átolvasta, látóköre kitágult, élete új és eleven szint kapott, s mélyebbé lett a szerelemről és a halálról való felfogása. E mellett Shakespeare neki kulcs lett az egész irodalomhoz. Ruskin megvallja, hogy stílusa legjavát Byrontól és Scott Waltertől tanulta, s nagy vigasztalása, hogy Scott műveit könyv nélkül tudja. G. Hamertonnak ifjúságában szintén Scott költeményei voltak gyönyörűsége, s oly gyakran elolvasta, hogy könyv nélkül is tudta; később Byron ragadta meg elméjét, mert tőle tanulta az angol nyelvet férfiasan használni. Huszonnégy éves kora óta Wordsworth volt a nagy mestere, majd Shelley és Theckeray, kiknek műveit sokszor átolvasta. Haggard Robinson Crusoenak és Dickensnek köszön sokat; Farrar (a «Jézus élete» és «Szt. Pál» hírneves írója), Defoe, Scott, Cooper, Byron műveivel állt meghitt viszonyban; tizenkét éves kora óta Shakespeare, Coleridge, Wordsworth műveit állandóan olvasta, később Milton szellemét bámulta, Tennyson költemé-

nyeit pedig könyv nélkül tudta. Blackie, a hírneves egyetemi tanár, W. Scott és Wordsworth állandó híve; Walter Smithnek három tanítómestere volt: a Biblia, Shakespeare és Coleridge. «Ez utóbbinak köszönhetem — úgymond — a mi bennem a legjobb és legmélyebb.» Később Carlylet olvasta úgy, hogy kivált a francia főrradalom történetébe soha bele nem íradt, mert eposz és mégis nagy történelmi mű.

Íme a kevés könyvvel meghitt viszonyban élők intő példája. Egy sincs a megkérdezettek közül, ki nemzete íróival gyereksége, iskoláskora óta benső ismeretségben ne állott volna. Elszorul a szívem, ha e példa láttára ifjúságunkra gondolok, mely torkig van papirosból és nyomdafestékből álló könyvekkel, s közönyös lábon áll nemzeti remekíróinkkal. Nevöket csak iskolai leckéin emlegeti, de szíve és feje e tekintetben még mindig *kiadó szállás*. S ha íróinkat megkérdezzük, stilusukból Ítéelve, vajon hányadik mondhatná el, hogy ő gyermekkorára óta meghitt viszonyban él Aranyval, Petőfivel, Vörösmartyval stb.? — pedig *magyar* írónak tartja magát. Nagyon eljött az ideje, hogy nemzeti íróinkkal többé ne platói viszonyban éljünk, hanem benső barátságban. Éleszszük fel a jó régi időt, midőn az embernek kevés könyve volt s azt a keveset százszor is elolvasta s a gyakori olvasással vérevé és húsává dolgozván fel, azt vette észre, hogy a «*könyv átélése*» ilyen vagy amolyan tette serkentette, feltaláló erélyét megnevelte, s akaratát megacélozta. Ha eddig úgy beszéltünk könyveinkről, mint házunk idegen vendégéről: «ez s ez szerző művei», «X. Y. költeményei,» vagy mint a bérkocsiról: «a kölcsön könyvtár 56. vagy 105. számú regénye;» ezután beszéljünk úgy, mint a hogy abban a korban beszéltek, midőn ritka volt a könyv: »Az én Bibliám», «az én krónikás könyvem», midőn az a Biblia, az a krónikás könyv a házi patikához, a lélek orvoslásához tartozott.

Nemzeti remekíróinkkal csak úgy köthetünk meghitt viszonyt, benső barátságot, ha őket tekintjük az ifjúság olvasóvágya ébresztőjének és fentartójának. A mívelt nemzet nevet csak akkor fogjuk megérdemelni, ha Arany, Petőfi, Tompa, Zrinyi, Vörösmarty, Berzsenyi, Kölcsey oly mindennapi tápsze-

reink lesznek, mint az angoloknak nemzeti nagy íróik. Mindaddig a *nemzeti műveltség* kifejezésben a *nemzeti* jelző csak kizárólag, igazi benső tartalom nélkül.

Befejezésül lássuk az olvasásban szemelőtt tartandó legfőbb szabályokat.

1. *A gyermekben, a míg csak lehet, késleltessük az olvasásvággal fölébredését; tehát jó darabig ne olvasson könyvet.* Az élet májusát nem könyvbúvárlásra adta a természet az embernek, hanem a nagyvilágban való tájékozódásra, hogy megtanuljon szemével látni, fülével hallani s kezével tapintani. Neki az a legjobb tanítómestere, legrégebb olvasókönyve, a minnek *kii/természet* a neve. Hadd tanulja jó sokáig szemügyre venni, megfigyelni, összehasonlítani és megítélni annak a tüneteit; az kifejti érzékeit, egészséges alapra állítja felfogásmódját. A hegy, a völgy, a patak, a fa, a játszótér, a madár, a kutya, a macska, a tyúk stb. igénytelen dolgok, avagy lények; de mégis hozzájuk járjon a gyermek elsőben iskolába, s aztán, vagy talán egyidejűleg: *gyermektársaihoz*. A gyermek legtöbbet testvéreitől, játszótársaitól tanul. Elméje kibontakozása menetének is az felel meg, hogy ne olvassa a cselekvényeket, hanem lássa vagy maga vigye véghez, és hallja dalban, balladában, s nézze végig a képeskönyvben. A képeskönyv tehát cselekvénysorozat mutatója legyen, s hozzá a szöveg csak mellékes. A gyermekember ezer esztendőig járta a *kültermészet iskoláját* és soha sem bánta meg. Nem a nyelvtani szabályok, hanem a játszótársak szemessége, ügyessége, erős ökle és lába voltak a tüzelői, hogy hasonló szemességre, ügyességre, s hasonló erejű ökökre és lábakra tegyen szert. Mint Beaconsfield egyik regényében megjegyzi: «Az emberek sokkal többet tanulnak társalgásból, mint olvasásból, azaz egymástól, mint könyvekből.» A társalgás megfelel a gyermek természetének, mert eszejárása kíváncsi, könnyű, regélő, mint a régi, normannoké. A gyermekek szeretnek is, tudnak is csevegni, regélni; adjunk tehát mentől több alkalmat eme hajlamuk kielégítésére. Az olvasás elnémítja a kis embert, s annyiban megköti regélő hajlamát, beszélő tehetségét.

2. Ha a gyermek 10—12 éves korában olvasni kezd, *kevés és nagyon válogatott könyvet adjunk a kezébe*. Mint, a hogy a természet megszűri a bort s a vizet, azonképpen kell megszűrniünk a gyermekeink kezébe adandó könyveket. A megválasztásnál az legyen vezérelvünk, hogy az ifjú szíve szentföld: abba nem lehet konkolyt vetni s róla búzát aratni; továbbat az, hogy egészséges fajta olvasmányok segítik fölépíteni a nemzet férfiai s egészséges olvasmányok teremtik a jövő nemzedék anyáit. Kivált a leányok olvasmányát válasszuk meg, még ha imádságot választunk is számukra. szívelje meg minden szülő és iskola Baco ama tanácsát, hogy némely könyvet csak megköszölni szabad, másat elnyelni és csak igen keveset megrágni és megemészteni, azaz némely könyvből csak egy részt kell elolvasni, másokat csak nagyjában, azaz röpké áttekintéssel, és csak kevés való arra, hogy kitartó figyelemmel végig olvassuk. E tanácsnak legtöbbet ér az utolsó része, mert ha a könyvből ki kell egyes részéket hagyni, akkor legjobb, ha az egészet eldobjuk. Ha a könyvet csonkítással kezdjük megszűrni, bizonyonyosan ízetlenné lesz, mint a destillált víz. A jezsuiták szokták volt ezt tenni az ó-kori remekírók műveivel. Kihagytak, vagy kitöröltek belőlök mindent, a mi az illető korszak világnézetére, érzés- és gondolkodás-módjára vonatkozott; ezzel sikerült is ízöket és zamatjokat tönkretenni.

A gyermek és ifjak számára szerzett könyvek lelkiismeretes megválasztása, még pedig tekintettel véralkatukra és eszökjárasára, azért is igen fontos, mert a számukra készült képes- és nem képes könyvek tele vannak képtelenséggekkel, s oly hibák leírásával, melyek a gondolkodó gyermeket az újság kedvelése és utánzás vágyánál fogva hasonló cselekvésre serkentik. A ki tudja, hogy mily nagy munkában van ebben a korban a gyermek képzelete és utánzásvágya: őrizkedni fog ily fajta könyveket adni gyermeke kezébe, mint a hogy nem szokjuk öt kloákákon végig vezetni, csak azért, hogy belsejükkel színről-színre megismerkedjék. A gyermek azért olvas, hogy elméje tisztuljon, épüljön és nem azért, hogy bepiszkolódjék és gyengüljön.

Idegen olvasmányokat csak a leggondosabb válogatással adjunk a serdülő ifjúság kezébe. Hasznos szolgálatot tesznek e részben az élet- és jellem-rajzok, melyek fiú- és leány-olvasmányoknak egyiránt alkalmasak. Természetesen e részben első helyen a hazai irodalmi termékeket kell tekintetbe vennünk. *A szónokok és államférfiak könyve*. Deák Ferenc beszédei (a nagy államférfinak ez az eleven életrajza); Szemere Bertalan naplója; Kossuth *Emlékiratai*; Kazinczy *Pályám emlékezete*; Salamon F., *Az első Zrínyiek (Brebiri grófok)* Horváth M., *Zrínyi Ilona*; Thaly K., *II. Rákóczy F. ifjúsága*; Kemény Zs., *Széchenyi és Wesselényi*, Gyulai, *Vörösmarty élete* stb., mind oly művek, melyeket az ifjúság nagy haszonnal olvashat, mert a «nemzetnek minden nagy embere az ő geniusának egy-egy erkölcsi apotheosisa.» Az idegen élet- és jellemrajzok közt legkitűnőbbek Plutarch életrajzai, hozzá foghatók Szalaytól *Mirabeau*, Mignettől *Franklin*, Sparkstól *Washington*, Macaulaytól az *Államférfiak*, Tissandiertől *A tudomány vértanúi*, Mantegazzától *A munka bajnokai*, Pulszkytól *Mese a csillag firól (Gariibaldi)* stb.

3. *Serkentsük az ifjúságot minden módon hazai remekírók műveinek olrasására.* Az a kevés megválogatott mű, melyeket a gyermek-ifjú kezébe adunk, első sorban hazai remekíróinkból teljék ki. Az irodalmi cosmopolitismusról a patriotismusba. kell térnünk; ha az olvasásban eddig pantheisták voltunk, legyünk ezután monotheisták. Az idegen világnézetek istenei helyett, gyermekeink érzületét elsöben is a hazai istenekkel hozzuk meghitt viszonyba. Heltai meséi, Ilosvai *Tholdi históriája*, a *Katalin legenda*, az *Emlékezzünk régiekröl*, a Heltai és Szalárdi krónikája, Zrínyi hős költeménye, Gvadányi *Falusi nótáriusa*, Mikes K. levelei, a *XVI. és XVII. sz.-beli énekek*, a Rákóczy-korbéli *vitézi versek*, (a *kurucvilág költészete*), hogy többet ne említsek: nekünk azt a szolgálatot teszik, a mit a franciáknak La Fontaine meséi, a Roland ének, Mme de Sévigné levelei, Voltaire XII. Károlya és Fénelon Télémaque-ja. Továbbá Kazinczy, Berzsenyi, Kisfaludy Károly és Sándor, Kölcsey, Vörösmarty, Tompa, Arany, Petöfi, Szigligeti,

nekünk a mi Shakespeare-ünk és Miltonunk, Schillerünk és Goethénk.

4. Az olvasmányban is, mint a testi táplálkozásban *valódi* és *hamis* u. n. *farkas étvágyat* lehet megkülönböztetni. Az orvosok véleménye szerint a farkas-étvágyban szenvedő beteg, étrend dolgában túlzásokba megy: mindig fűszeres étkeket ennék, a mi időnapelőtt tönkre teszi szervezetét. A kit a regény- és újság-olvasás rászoktatott a csiklandós olvasmányokra, szellemi étrend dolgában az előbb említett beteggel analóg helyzetbe jut. E részben nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy *óvjuk gondosan fiainkat és leányainkat* a regény- és hírlap-olvasástól. Sem a hírlap, sem a regény nem gyermekeknek készült, tehát nem az ő kezökbe való. A mi a szeszes italok az egészségtanban, ugyanaz a hírlap- és regény-olvasás a nevelésben. A hírlap és regény az ifjakban mohó vágyat teremt a válogatás nélkül való olvasmányok iránt. A regény-olvasásba merült ifjú ábrándjaiba beleszővi az élvezet édességét, a gyönyör puhaságát, és mint Vörösmarty mondaná: nem fér sem fejébe a «fejvakaró gond», sem szívébe a «karcos kötelesség.» Aztán az olvasásvágy túlságba csapongását azért sem szabad elnéznünk, mert az élet kétharmada cselekvésben áll és nem melegsben; a túlon-túl való olvasás pedig legjobb esetben melegsre, gyakran pedig zsémbelődésre és a cselekvéstől való iszonyodásra csábít.

Aztán ki tudná megmondani, hogy életunt ifjúságunknak minő nagy századrészét teszik, kiknek képzeletét a nem nekik való olvasmányok már gyermekkorukban túlságosan ingerelték, s idegeit lázas izgalomba hozták? Ez izgalom természetes következménye a szellem petyhüdsége és a jellemet alkotó erők ideje-korán kimerülése. A szellemnek a virilitástól való eme korai megfosztását nagy mértékben okozzák a nem nekik való olvasmányok. Testi szervezetre nem rombolóbb a pálinka ital, mint az ifjú szellemre a regény-olvasmány. Amannak nyomában testi, emennek erkölcsi vérmérgezés jár. Végre

5. *Óvjuk a gyermekifjakat a kapkodó olvasástól.* Erre legkönnyebben a sok könyv viszi őket. Az igen sok könyv aka-

dálya lévén az elme természetes táplálkozásának, a kíváncsiságot falánkká, az elmét kedveszakadttá és restté teszi. Az új olvasmányokért esengés az elme állhatatlansága biztos mutatója, mert a rohamos serkentések és nyüzsgő képzetek nem hagyják egy kerékvágásban sem eszét, sem szívét, sem akaratát, így lesz a könyv a jellembeli «félegyensúly» szerzője, az erkölcsi csontlágylás műhelye; egy szóval a rövid következtesség és hosszas álmodozás forrása. Hogy a kapkodó olvasás dühvé (mánia) ne fajuljon, szorítsuk a nap bizonyos órájára, s akkor is módszerrel olvasson az ifjú. Válassza meg az olvasmányt; ha pl. történelmi műveket szeret leginkább olvasni, maradjon mellettök. Olvasáskor legyen toll vagy írón a kezében, s jegyezze le azt a gondolatot, mely meglepte.

Az okszerű olvasásnak kevés a szabálya: a) A mibe az ifjú egyszer belekezdett, azt olvassa át *alaposan*, b) Az első ízben meg nem értett fejezetet vagy részt olvassa el *ismételten*. c) Készítsen a legszebb részekből *kivonatokat*, d) A könyvet az olvasás befejezte után tegye félre, s egy pár nap múlva próbáljon tartalmáról számot adni.

Legjobban illusztrálják e szabályokat a következő, megszívelésre méltó megjegyzések: Szellemi tál ételedet mindig nézd meg, s mielőtt evéshez kezdenél, kóstold meg. A mint leülsz, vedd szemügyre a címlapot, nézd meg, ki írta a könyvet, hol lakik, s tudsz-e valamit szerzőjéről? Aztán olvasd el a bevezetést s tudd meg, minő fajta íjjat készít a szerző. Fordíts a tartalomra; vedd szemügyre, hogy mi a tárgy beosztása nagyjában és fussd át a mű egész tervezetét. Aztán végy elé egy szakaszt, s olvasd meg, hogy miként töltötte ki ezt a keretet a szerző? És ha ekkor vágyad jó *megkóstolni* ezt az étet, fordíts oda, a hol valamely fontos pontot taglal. Ha egy pár ily próbából arról győződöl meg, hogy a szerző korlátolt, unalmas, pedáns vagy üres: nincs miért tovább halásznod ebben a vízben; nehéz lesz itt halat fognod, s ha fognál is, igen kicsiny lenne arra, hogy hasznát vehesd. De ha úgy találod, hogy a mű tartalmas és figyelemre érdemes, láss hozzá átolvasásához.¹⁾

¹⁾ Todd. *Boys and their Ways*, 232. 1.

**NEGYEDIK SZAKASZ.
ERKÖLCSI NEVELÉS.**

(KÉT RÉSZBEN.)

A) A szív NEVELÉSE.

B) AZ AKARAT NEVELÉSE.

XXXII-İK FEJEZET.

A szív és az első felindulások nevelése.

Az ember nemcsak érteleből áll, mely ismerni obajt, hanem szívből is, mely érez s az emberekhez szeretettel vonzódik. A ki az egész embert akarja nevelni, emezt szintűgy nem szabad elhanyagolnia, mint amazt. Jól mondják, hogy az erős figyelem, a fegyelmezett képzelet, a helyes ítélet csak szabályozói a mi belső életünknek, csak kerete szellemi alkotmányunknak. Ezen az alkotmányon belől működnek az érzelmek, a vágyak, a hajlamok, a szenvedélyek és az akarat; egyszóval mind az, a mi a jellemet alkotja, s a mi az embert emberré teszi. A mi bennünk a legjobb és legmagasabb, azaz igazán emberi: az mind érzelmeinkkel és hajlamainkkal van kapcsolatban. Az érzelem erkölcsi életünknek az, a mi a vér a testnek: termőfölda a jónak és gonosznak. Vérből alakulnak a különböző idomú szervek és testrészek: az érzelmekben fogamzanak meg a legmagasabb erények és legaljasabb bűnök. A nemtelen érzelmek földjén teremnek a gonosztevők, önzők, a fősvények: a Macbethek, a III. Richárdok, a Harpagonok, a Jagók; és a nemes érzelmekből alakulnak a nagy hazafiak és emberbarátok: a Washingtonok, a Sokratesek, a Hunyadi Jánosok és Mátyások, a Széchenyi Istvánok és Deák Ferencek. A jellem, az érzelmek, vágyak, felindulások (emotiók), szenvedélyek talaján épül fel s e részben az érzelmek mívelése az erkölcsi nevelés egyik iskolája.

Az érzelmek, felindulások, hangulatok, indulatok egy külön világát alkotják lelki életünknek, melyet a *szív* vagy érzé-

kenység (sensibilitas) közös neve alá foglalunk.¹⁾ A szív világa sok tekintetben ellenlábas a *fej* világának: az érzelem a gondolatnak. Gondolkodni annyi, mint az értelmünk elé helyezett tárgyat vagy fogalmat elemezni s benne a személytelen igazságot keresni. Ellenben érzés alkalmával nincs meg a gondolkodó alany és gondolt tárgy kettőssége: ott csak az érző lény belvilága van. A gondolat kifelé irányul; az érzelem a maga kis körére szorítkozik. A gondolat rendszerint nem leli honját házunkban, hazánkban, földünkön, s jól esik, ha idegen országokba és más világba kalandoz; ellenben a szív csak a maga otthonjában: a ház és a haza, a szülők és a fajrokonok körében érzi jól magát. Különbözik is az értelem: Ítélet és okoskodás alkalmával, magából mintegy kikél és a vizsgált tárgyakra száll; ellenben az érzelem, fájdalom, öröm, harag stb. mindig bennünk vannak és csak a szívben lakoznak: nekik nem felel meg a tárgyi világnak semmi képe, semmi alakja. Az értelmi állapotokat boncoljuk és leírjuk; de nem úgy az érzelmeket, mert könnyebb leírni egy vízáradást és egy vihart, mint a szívnek egyetlen fájdalmát. Az is nevezetes különbség az érzelmek köre és szellem-életünk más körei közt, hogy ezek az időviszonyokhoz vannak kötve, de az érzelem nincs. Egy bizonyos időn túl kifáradunk a gondolkodásban, belefáradunk a cselekvésbe; de érezni, szereteteink iránt vonzalommal viseltetni, az emberekkel rokonszenvezni el nem fáradunk sohasem.

A gondolat, ha testet öltött, a cselekedet, ha végrehajtottuk: külső eseményekké váltak; de érzelmeink a mi belső világunkból soha ki nem jönnek. Akarni, tudatos erőfeszítést tenni, egy neme a cselekvésnek; gondolkodni, azaz képzeteket, fogalmakat alkotni és kombinálni, szintén cselekvés; ellenben

¹⁾ A görögök és rómaiak felfogása szerint az érzelmek és vágyak székhelye a máj volt. Anacreon dalaiban szintúgy, mint Homér Odysseájában, Aeschylus, Euripides, Sophocles műalkotásaiban és Horatius ódáiban sokszor van célzás a májra, mint az indulatok székhelyére. E felfogáshoz közel jár nyelvünk *rósz májú* és *jó májú* kifejezése. Legújabb időben nálunk a szív helyett a *kedély* (kedvély?) szót vették fel; de ez oly mesterséges, mint a német *Gemüth* s inkább a hangulatot jelenti; tehát régiségéért is. de elterjedtségéért is a *szív* szót használom.

öröm vagy fájdalom, kedv vagy kedvetlenség, önmagában annyi, mint passiv tény, az öntudat állapota.

A szív világa abban is különbözik az értelem körétől, hogy az észrevétel oka mindig valamely külső benyomás, az érzelemé pedig fogalom, képzet: egy szóval amott physikai, emitt pedig bentműködő erő. A képzet a külső tárgyra vagy annak képére támaszkodik; ám az érzelem támasza mindig valamely eszme, — az önzésé: az *Ön* vagy *Én* eszméje; az emberszereteté: felebarátaink eszméje; a hazaszereteté: a haza eszméje stb. Az ész ezerszemű criticus: minden hiányt kíméletlenül feltár; a szív vak: minden fogyatkozást jóságosan eltakar. Továbbat abban is eltér a két kör egymástól, hogy az érzéketek (elemi érzések) és képzetek magokban véve állandó és egyforma értékűek, ellenben az érzelmek rendkívül viszonyos és változó természetűek. A rét zöld színe mindig ugyanaz a szemnek, de más a szívnek, ha hozzá pl. szomorú emlékek, képzet-társítások fűződnek; a harang hangja mindig ugyanaz a szemnek, de másképp szól a szívnek diadalmenetkor és ismét másképp drága halott temetése alkalmával. Érzésben szeretjük a változatost s untat az egyformaság. Egy kellemes tárgy aránylag élénkebb benyomást tesz érzésmódunkra, ha szellemünk addig egészen más tárgyakkal foglalkozott, mert új irányt ad gondolatmenetünknek. A hasonló fajta benyomások egymásutánja egymást csak gyengíti, még ha szép tárgyakról kapjuk is. Innen van, hogy a képtárak látogatása nagyon kifárasztja szellemünket. Egy örökösen: mosolygó arc nézése utoljára nagyon untat, mert a lélek a mosolyt, az emberies érzésnek ezt a kifejezését, mintegy elkoptatja. Ez az oka, hogy az ó-kori költő tragikai trilógiájához nevetséges vonásokkal teljes satirdramát csatolt, s hogy az új-kor leghatalmasabb drámaírói comicus hatású eseményekkel tarkítják a megrázó jeleneteket, hogy szellemünk a feszültségben mintegy pihenőt tartson.¹⁾

Azt mondják, hogy boldogságunk gyakran újjászületik és mindennap velünk hal meg; de ez talán inkább áll tudásunkra.

¹⁾ L. erre: L. Dumont, *Théorie de la sensibilité*. VI. fej.

Képzeteink öntudatunkban járnak-kelnek, feltűnnek és újra letűnnek, mint tengeren a hajók. Egy-egy értekezésünk évek múltán idegen ember műveként tűnik fel; értelmi szerzeményeink idővel tőlünk mintegy elidegenednek, s talán ezért hagyjuk utódainkra, mint a birtokot; ellenben az érzelem szívünkben mindig uralkodó elem, akár csendes, akár pedig háborgó állapotában. És mégis gondolat és érzelem egymásnak igen gyakran hűséges szövetségesei. A szív adja meg értelmi működésünknek a szint és az életet, mondhatni jellemmel ruházza fel gondolatainkat, melyek nélküle ridegek, színtelenek és élettelenek volnának. Egy-egy oly elvonság alatt, minő a *haza, nemzet, szabadság, szülőföld* stb., az érzelmeknek egész raja lappang, melyekkel azokat régi emberöltők világnézete, küzdése és szenvedése — mondhatni — megszentelte. A szív nemes érzelmek tűzhelye, melyek nélkül hidegmaradna az ész; cselekvésünk rugója és impulsiv természetünk kohója: nélküle eltökélésünkben nem volna hő és fenköltés, s a kötelességben nem lenők örömmünk. A szív a rokonszenv forrása, mely átjárja lényünket s tagjává tesz egy nemzetnek nevezett nagy testnek, s hozzácsatol a kültermészethez (hangulat), sőt az élettelen tárgyakhoz is (pl. midőn Arany megénekli írószobáját, Beranger a vén kabátját, Longfellow az ingaórát.)

Az érzelmek köre (érezlem, érzemény, röviden: érzet) két csapat tényt foglal magában: a *felindulásokat* és *hajlamokat*. Az érzelem, mint elménk izgalmanak egy módja, általában lelkünknek kellemes vagy kellemetlen állapota. Passiv oldaláról nézve az *öröm* vagy *fájdalom* tehetsége; activ oldalát tekintve: a vágy és kedvtelés által a kellemes dolgokra való önkéntes törekvés és a kellemetlenségektől való ösztönszerű irtózás.

Az öröm és fájdalom rendszerint munkásságunk vagy erélyünk ily vagy oly nyilvánulása: ösztönzője vagy kísérője. Örömrésztünk abban az arányban nő, a mint erőink gyakorlódznak, a nélkül, hogy túlfeszítettnek; de viszont fájdalmat érzünk abban az arányban, a mely mértékben működésünk akadályozva van, vagy csorbát szenved. Minden örömmünk tehetségeink szabad játékából keletkezik, s minden fájdalomunk azok-

nak kényszerhelyzetéből vagy működésök megakasztásából. Szerveink szabad használata szintoly örömet szerez, mint értelmi erőink működése, ellenben ha pl. egy súlyt nem bírunk fölemelni, szintoly kellemetlen érzetet okoz, mintha egy talányt vagy matematikai feladatot megoldani nem tudunk. Minthogy az ember élete kezdettől fogva működésben áll, természetes, hogy az öröm és fájdalom érzete egész életén végig húzódik. A működés — úgymond Rabier — hasonlít az élő forrás vizéhez, mely minden irányban igyekszik magának utat találni. Ezek a különböző irányok, különböző hajlamaink képe. Hajlamaink különböző irányának öröm az elhatározója. A kedv-érzet működésünk vezetője és világítója: munkásságunknak az, a mi a kéz a vaknak, a mely tapogatva keresi az utat. A munkásság a maga javát keresi s azt az örömben ismeri fel.

Az öröm akárhány esetben oka vagy szerzője a hajlamnak. A gyermek szereti anyját azokért az örömekért, melyeket neki szerzett, s melyekkel az ő kedvézeteinek kiapadhatlan forrásává lett; szereti a játékot, mert megkóstolta örömeit. Rokonszenvezünk egész életünkben az iskolákkal azokért az örömekért, melyeket tanulókorunkban bennök élveztünk. A magas polcon ülő szereti a hatalmat, mert tapasztalta a tekintélylyel járó örömeit. Általában mindenki szereti és keresi azt, a mi neki valaha tetszett; a latin közmondás szerint: *sua quemque voluptas*. Kifejezte azt szépen már Aristoteles e szavakkal (Metaph. L): «az öröm nem maga a cselekvés, s nem annak benső tulajdonsága, hanem a cselekvés járuléka (epigennéma), melyből sohasem hiányzik egy hozzá tapadó utolsó tökély, mint a minő tökélye az ifjú-kornak a virágzás (óra).»

A gyermek rokonszenvező és impulsiv tehetsége hézagos és töredékes. Van egynehány kedvtelése, melyekre u. n. önző vágyai hajtják s másokkal és egyébbel nem törődik. A nevelés tiszta természete eme hézagos részeit kitölteni, egyéb részeivel összhangba hozni. Természetes, hogy ha e részben rajok hatni akar, színről-színre meg kell velők ismerkedni és a felnőttékével összemérni. Lássuk tehát ezeket az első érzelme-

ket és felindulásokat. A kisednél korán jelentkezik a *félelem* érzete. Megijed egy farkas, egy kígyó vagy elefánt láttára vagy a mennydörgés hallatára. Ez tehát ősrégi és minden gyermekkel közös érzelem, melyet Darwin, Preyer, Sikorski és mások, ösztönből, azaz az ősök régi tapasztalatából eredőnek tartanak. Az újszülött nyugalmát zavarja minden zaj, sőt mondhatni minden hirtelen feltűnő új tárgy. E részben a gyermek szintoly félénk, mint az állatok. — A nyolc-tíz hónapos kisedet inkább megfélemlítik a hallási, mint a látási benyomások. Egy negyedfél hónapos kisedet, nagy égés alkalmával, a felcsapódó lángok és dűledező falak láttára egyáltalán nem fogott el a félelem, sőt az Őt őrző asszonynak szemébe nevetett; de a közeledő tűzoltók trombita-szavára és a szivattyús szekerek dübörgése hallatára, elkezdett remegni és sírni. A tapasztalat megcáfolja Locke, Rousseau és Spencer ama nézetét, hogy a félelem az ártalmas vagy veszélyes dolgok hatása nyomán keletkezett érzelem. Ha ez igaz lenne, hogyan történhetnék, hogy a teljesen tapasztalatlan kisedet rendszerint megfélemlíti az éles, szokatlan hang és alak. úgy látszik, hogy a félelem az ifjú lényeket bizonyos veszélyek felől értesíti. Így értesíthette az ősidőben a míveletlen embert hallása a közeledő veszélyek felől. Sajátságos, hogy a tengerparton ölbe hordozott (közel két éves) gyermek fél a tengertől szélcsöndben is, holott a folyó folyását nyugodtan nézi. Szintúgy fél a gyermek a fekete alakoktól, a mély hangtól, az álarcosoktól, s e részben való félsze, ha gyenge idegzetű, eltart 10—12 éves koráig. A félelemmel együtt járó reszketés szintén nem ritka eset gyermekeknél.

A félelem érzete öröklékenységre vonatkozólag Darwin és Preyer nagyon érdekes kísérményeket tettek: amaz fián, emez állatokon (csirkén, lovon). Darwin horkolt ötödfélhónapos fia előtt, mire az elszomorodott és sírni kezdett. Egy pár nap múlva ismételte e kísérményt, s újból sírás lett a vége.¹⁾ Preyer pedig egyszer leszállt a lováról, lekucorodott, hogy egy madarat lőjjön, s a derék állat remegni kezdett: kétségkívül

¹⁾ *Mind*, 1877. 288. 1.

azért, mert urát, ebben az új helyzetben, merőben idegen lénynek tekintette. Hasonló tapasztalható a kis gyermekeknél, kik utálattal fordulnak el a fekete-keztűs kéztől, melyet más-kor megcsókoltak, vagy a kik egy feketébe öltözött ismerős láttára sírva fakadnak.¹⁾ (I. Sand beszéli, hogy kicsinyke volt atyja halálakor, s hogy a gyászruha színe, melybe öltöztették, mély benyomást tett rá; különösen remegett a fekete harisnyától. Azt hitte, hogy halott lábakat tesznek rá, s félelme csak akkor enyhült, midőn anyja megmutatta, hogy hasonlókat visel.²⁾ Az is ismeretes, hogy a gyermek szintúgy fél a sötétségtől, mint a sötét színtől. Két éves fiam este lefekvés-kor ágyamba kérezkedett: de mihelyt a gyertyát eloltottam, azonnal nyugtalankodni kezdett és más szobába ment; a hol gyertya égett. Hét éves leányom egy rablógyilkosság hallatára félt este, hogy ugyanaz az eset lakásunkban ismétlődik. Darwin harmadfél éves fia nagy örömmel szemlélte az állatkertben az állatokat, de el-el mondogatta, hogy nem szeretné azokat ott-hon látni.³⁾ Egy tíz hónapos gyermeknek oly játékszert adtak, mely nyomásra hangot adott, s jó darabig teljességgel nem tudta megállani, hogy mikor vele kínálták, sírni ne kezdjen. Ezeknek alapján tévesnek mondhatni azt a tant, mintha a gyermekebe nevelés verné belé a félelmet. A félélnység örökölt hozománya a gyermeknek, ki minden feltűnő zajra összerezzen. Preyer fia második éves korában is keservesen sírt, ha nehéz bútorokat helyökből kimozdítottak; továbbá összerezzent kutyák láttára s harmadfél éves korában is félt tőlük, noha soha egy sem bántotta. Ez időtájt félt a kis malacoktól is, s mikor meglátta, hogy szopnak: sírva fakadt attól féltében, hogy a szopó állatkák megmarják anyjokat. Félelme oly erős volt, hogy még ötödik éves korában is éjjel néhányszor felsikoltott, mert azt álmondta, hogy a disznó meg akarja marni, s e részben álomképétől még a szoba teljes megvilágítása után is nehezen tudott menekülni.⁴⁾

¹⁾ Preyer, *Die Seele des Kindes*, 110. 1.

²⁾ J. Sully, *Childhood of Q. Sand*, 156. 1.

³⁾ *Mind*, 1887. 289. 1. — ⁴⁾ Preyer, i. m. 120—3. 1.

Az első hónapokban a *harag* emóciója is mutatkozik a kisednél. Alig két hónapos korában izgatottan löki el a keletlen tárgyakat, s szemöld összehúzása, neki-vörösödése, s fejrázása, sőt néha könnyhullatása is valóságos haragot mutat. Akkor is ingerült, ha anyja vagy dajkája ruhája miatt nem juthat könnyen az emlöhöz, vagy ha fürösztik, vagy ruháját változtatják, s ha vágyait tüstént ki nem találják vagy ki nem elégítik. Egy 11 hónapos leányka nagyon felindult, hogy nagyatyja orrát meg nem foghatta. Egy 2 éves leányka, midőn anyja lefektette, haragba jött és úgy ordított, hogy csak a szomszédok közbejöttére hallgatott el. Lobbanékonyság (harag) tekintében a gyermek hasonlít a természeti népekhez. Ezeknek is, gyermekeinknek is a lobbanékonyság réges-régi, őstől kapott örökségök, s oly ösztönszerű védelmi eszköz és az életfentartásnak oly fegyvere, melynek talán soha sem fog lejárni az ideje.

Az irigység (féltékenység) érzete is korán feltámad a gyermekben szintúgy, mint az állatokban. A macska és a kutya — mint tudjuk — irigykednek egymásra a tápszer, elfoglalt hely, vagy édesgetés miatt. Egy szelid veréb irigykedett a macskákra, melyeket úrnője édesgetett. A három hónapos kised irigykedik azokra, kik anyja vagy dajkája emlőjéhez közelednek; tizenöt hónapos korában irigy, ha dajkájának cukrot vagy édeséget adnak. Van eset rá, hogy az alig másfél éves gyermek csupa irigységből mindenbe beleártakozik, a mit szemellátára kezdenek. Tiedemann fia 22 hónapos korában szemlátomást irigyelte, ha leány-testvérének kedvébe jártak; igyekezett tőle elvenni, a mit neki adtak, sőt ráadásul meg is verte. Egy három éves fiú indulatosan kérdezte anyjától: meg fog-e majd halni a kis Nándor? — (t. i. csecsemő öcscse). Mikor aztán nem halt meg, hanem még járni és beszélni is kezdett, a kis vad ember minden módon bántalmazta öcscsét, s a neki való cselvetésben ki nem fáradt. Mindeme tünetenyekből kitetszik, hogy a gyermek nem szereti, ha mások örvendenek oly tárgyaknak, melyekre maga is vágyik. Ennek következménye az uralkodásvágy, mely termőföldje az ellenszenvnek is.

A gyermek kellemetlen érzelmei és emótiói kifejezője közönségesen *a sírás*. Ezzel adja tudtunkra testi szükségéit (éh-ségét, szomjúságát, alvásvágyát, a túlságos hideg vagy meleg okozta kellemetlen érzéseit, belső részei fájdalmát, stb.). Azonban van eset, midőn a sírás nem fájdalom, vagy kielégítetlen vágy kifejezője, hanem egyszerűen élettani működés: egy neme a testgyakorlatnak, s arra való, hogy a tüdőt erősítse és a tagok mozgáshiányát pótolja. A sírás bevezető phasisa a nyöszörgés és ú. n. szepegés. De a síráson kívül más eszközei is vannak a kisdednek, melyekkel kedvetlenségét vagy fájdalmát tudtunkra adja; ilyen a fejforgatás, melyet már egy-két hónapos korában használni kezd. A kellemetlen hangulat érzékeny mutatója továbbá a nyöszörgés; a szájszögletek lebigyesztése, mely azonban csak a 3—4-ik hónapon kezdve mutatkozik s eltart 4—5 éves koráig. ^{a)}

A gyermek emez első érelemnyilvánulatait okvetlenül fegyelmezni kell, mert különben megrögződhetnek és erkölcsi hibák forrásaivá válhatnak; s mert hovatovább mind féktelenebbekké és követelőbbekké válván, más tehetségek működését is megakasztják. Vegyük pl. a haragot. Ez a felindulás kimeríti a testi erőt, görcsöket okoz a különben is gyöngye idegzetben, állandóvá teheti az indulatosságot és útját egyengeti a görcsös idegbántalmaknak, melyek megbénítják az értelmi műveleteket. Vegyük sorba a fegyelmezés eszközeit.

Első sorban valamivel pótolnunk kell a gyermeknél a még hiányzó fékező erőt s ez: a figyelem elfordítása vagy elfoglalása. Hisz' elméjének szertelen mozgékony-sága igen alkalmas rá, hogy a fájdalom érzetéből átcsapjon az örömébe: mondhatnók egyik szemével sír, másikkal nevet. Csekély fáradtságba kerül, hogy figyelmét más tárgyra fordítva, előbbi felindulásait elfelejtsük. E végre igen jó eleinte a *bámulás-érzet* fölkelte. A kis gyermek minden új benyomást megbámul. Preyer tapasztalta hatodik hónapos gyermekénél, hogy ha utánzott hangokat vett észre, vagy idegen arcot, vagy felébredés után

¹⁾ L. erre Darwin kísérményeit: *The Expression of the Emotions in man and animals*. VI. feje.

lámpát pillantott meg: száját kitátotta, szeme kimeredt s arca megmerevedett.¹⁾ A második év végeiél a nagy bámulás jelei ritkábbak, s lassanként hozzászokik az új benyomáshoz minden bámulás nélkül. A félelemre és féltékenységre való hajlamát pedig gyengítse meg, vagy sorvaszszuk el azzal, hogy ne adjunk alkalmat gyakori felindulásra, vagy segítsünk legyőzni belátása erősítésével, Ítélete tisztításával, midőn megértetjük, hogy hasztalan volt a félelme, alaptalan a féltékenysége. Ha haragvó állapota lecsendesedett, vigyük egy tükör elé, s mutassuk meg, mily torzképet csinált. A 2—3 éves gyermekben is fog az ilyes gyógyszer, annyival inkább az idősebben.

A gyermeknek lobbanékonyosság és önzés a gyöngesége; de a most említett érzelmeket nagy kár volna elfojtani, sőt inkább fegyelmezni kell, mint ősi erőket s az értelmi és erkölcsi fejlődés hasznos tényezőit; vagy pedig emberies hajlamokkal beoltva, a jellem-épülete egyik támaszává tenni. Még a 3—7 éves gyermek érzelmei is szerfölött mulékonyak. Mulékonyosságuk oka a képzetek hiányossága és az emlékezet gyöngesége. Fejlettségük vagy bonyolultságuk első sorban a tapasztalatból vagy képzetekből ered, melyek azokat mintegy megkötik, vagy ha letűntek, újból meg újból feltámasztják. A három éves gyermek még nem érez fájdalmat anyja elvesztése miatt; de ha 6—7 éves korában veszíti el anyját, e miatt való fájdalma eltarthat egész élete végéig, mert ekkor már az anya képe központjává lett legédesebb, legbensőbb és legtartósabb emlékeinek.

Az *isméltés* nemcsak a képzetek megköttője, hanem az érzelmeké is. Az a kellemes és kellemetlen érzelmekre nézve egyiránt egyik feltétele a megszokásnak; a másik feltétel pedig a *tapasztalatok bővülése*, mint a melyek alkalmat adnak erősödésökre, avagy gyengülésökre. Az a három éves fiú, kit gyakran bezártak sötét szobába, lassanként leküzdötte a félelmet, s később csak elhalványult a sötét szoba emlegetésére. Tehát érzelmeink erősségében fogynak, gyengülnek vagy elkopnak, a szerint, a mint a tárgyról való képzeink megváltoznak.

¹⁾ Die Seele des Kindes, 127.

A három-négy éves gyermek ujjongva örvend a karácsonfának, de már kilenc-tíz éves korában lelohad iránta való lelkesedése. Az az egyszerű képeskönyv, mely a négy-öt éves gyermeket boldoggá tette, tíz éves korában hidegen hagyja.

Igaz az a mondás, hogy legtisztább érzelmeink sem elvontságokból élnek, hanem önző vagy kellemes kielégülésből. Eme természetes tápszerek nélkül kipusztulnak, vagy elcsenevészednek. Az érzelmek nemcsak a jelen kielégülésből táplálkoznak, hanem a jövőben reméltből is, s e részben a képzelet jó segítségökre. Az öt-hat éves, sőt a nyolc-tíz éves gyermek is gyakran előzetesen érzi örömét egy-egy várt napnak, vagy remélt ajándéknak. Csakhogy az a várt nap csupán egy arasznyira essék, tehát ne a messze távolból kínálkozzék. Hisz még a serdülő ifjú képzeletét és érzelmeit is kellemesen foglalkoztatja a csak néhány hét múlva bekövetkező szünidő és a szünidei élmények képzete.

Az érzelmek más-másképp módosulnak a véralkat, örökölt hajlam, társasélet és a nevelés hatására; de alkalomadtán könnyen felülkerekednek és elhatalmasodnak. Egy tizenhétéves, különben igen jó szívű spanyol leány Franciaországban végezte iskoláit. Anyja teljesen meg volt elégedve tanulása sikerével, s vizsgálatai befejeztével így szólt hozzá: «jutalmul Vittoriába megyünk, a hol négy kivégzést fogsz látni.» Az ifjú leány arca kigyúlt az örömtől, s szemei ragyogtak e hír hallattára. — Hiszen — mint tanuló társainak monda — legnagyobb gyönyörűsége, ha látja, hogyan szúrják az *espadat* a bika nyakába. Pereznek egy *uruguay-i* tizennyolc éves ifjú ismerőse, ki Parisban orvostant tanult, megvallotta, hogy ámbár kész az állatvédő-egyesület tagja lenni, de a bika-viadalra a legszívesebben elmegy, mert az nagyon izgató és nagyon szép.¹⁾

Világos az ily esetekből, hogy az érzelmek és örökölt hajlamok könnyen a józan ítélet fölé kerekednek. Különben is a gyermekek Ítéletében igen sok az ingadozás, s azt a mi kedvünkért könnyen módosítják. Gyakran megtörténik, hogy ily

¹⁾ *L'enfant de trois a sept ans*, 236. 1.

vagy oly ítéletek kimondása vagy módosítására tekintetünkben keresik a motívumot, s találomra mondanak fehéret vagy feketét, hogy kedvünkbe járjanak, vagy hogy meg ne haragítsanak. úgy tesznek, mint a Van Dyck parasztja: egy szájjal hideget is, meleget is fújnak.

Az is jó, ha néha egy-egy látszólagos veszély által rászoktatjuk, hogy magán segíteni tudjon. Perez egy három éves gyermekkel oly tóhoz ment, melyben egy nagy hattyú úszott. Az állat hirtelen feléjük tartva, nyújtogatta hosszú nyakát és csőrét, hogy kenyeret vagy egyéb elnyelni valót kapjon. A gyermek megrémülve vonult védője háta mögé, ki egy darab kenyeret dobott a vízbe, mire az állat hirtelen beúszott, hogy kifogja. A gyermek sem volt rest: a hattyú után rohant s ijedségéből a harag emótiójába átcsapva, utána kiáltott: *hitvány, eltakarodj!* Perez pedig meghátrált, hogy a gyermek élvezhesse képzelt vitézsége örömét.¹⁾

Hasonlóan hasznos lehet, hogy ha pl. játszótársaival összekapván, hagyjuk, hogy maga meneküljön a bajból belátása vagy összeszedett ereje hatásához képest. Nem baj, ha megbántják néha: hadd érezze mélyen az igazságtalanság súlyát és sértett joga igazságtalanságát. Lehet oly alkalom is, midőn ő maga követ el igazságtalanságot, s akkor emlékeztetjük idevágó saját előbbi érzelmeire.²⁾

A fegyelmezésnek egyik további nevezetes eszköze az *el-lentétes érzelmek fölkelése*. T. i. bizonyos érzelmekkel ellenszegülésre (insurrectióra) bírjuk az ellenkező emótiókat. Kitűnő példa erre Vasiliadis *Galatea* c. drámájában (IV. felv. 4. sz.) Rennos esete, ki midőn elhatározza bátyja, Pygmalion (Cyprus királya) megölését, s eléadja, hogy ő is, az atyjától kiátkozott, részesülni akar a királyi javakban, így szól bátyjához:

«A legszebb városok, Cyprus-sziget legtermékenyebb földjei engem illetnek.»

Pyg.: Oh mondd ki csak még egyszer és vedd el mindazt! Óhajtod Cyras termékeit, városait, kincseit? Legyen tied Rennos. Vajha az emberek

¹⁾ *L'éducation dès le berceau*, 253. 1. — ²⁾ I. m. 254. 1.

boldogságát, két testvér örömét csak a föld gyümölcsei vagy gyöngyök és gránátok tehetnék Mégsem derül arcod? Többet is óhajtasz?

Ben.: Cyprus kicsiny. A királyi trónnak csak egy ülése van, ki foglalja el azt? Közülünk egyik maradjon csak király (kardot ránt); küzdjünk meg könyörtelenül, mint férfiak. Ki fog ulti Cyprus trónjára?

Pyg.: (Magasztos nyugalommal.) Rennos, szúrj le. De én nem emelem soha öcsémre kardomat. Jöjj tehát (leoldozza saját fejedelmi kardját.) Az eskü szentsége fölött örökös Zeus nevében lemondok ma az atyai trónról, s téged nevezlek ki Cyprus királyává. A testvér-gyilkos vasa helyett, melyet tőlem követeltél, felövezlek az uralkodók királyi kardjával. Bírd a trónt, légy boldog s maradj meg testvéremnek, öcsém!

Ren.: (A kard kihull kezéből, s zokogva bátyja kebelére borul.) Oh bátyám, bátyám, bátyám! . . .

Pyg.: (Könnyezve simogatja Rennos fejét.) Miért sírsz Rennos? Oh istenek, ki változtatta gyermekké az én hős argonautámat. Omoljatok omoljatok égő csöppek, meglágyítva a hősnek vasnál keményebb szívét!

Minden rokonszenves érzelem felköltése gyöngíti és lefegyverezi az önző emóciókat, mint a hogy lefegyverezte Pygmalion testvéri szeretete Rennos halálos gyűlöletét. Van eset rá, hogy azt a fiút, ki addig irigységből kis testvérenek folytonos kellemtelenséget okozott, atyja azzal tette ellenkező érzelművé, hogy rábízta öcsöce gondviselését. Az a tudat, hogy ő protector, tehát *valaki*: háttérbe szoríthatja az irigység önző érzetét, s helyet engedhet a nemesebb érzelmeknek.

A gyermek különböző véralkatához képest más-másképp kell eljárni a felindulások fegyelmezésében; egyiknél elfojtjuk azt, a mit a másiknál ápolnunk kell. Minthogy a felindulás ragadós természetű, a félénk gyermeket ne vigyük félénkek közé, mert a tőlük kapott [hatás következtében félse valóságos gyáva-sággá fajulhat. Az irigységre hajlandó gyermeket óvjuk a féltekenységet «keltő»jelenetektől, melyek arravaló hajlamát nagyban fokozhatnák; az aluszékony természetű sarkaljuk magátösszeszedésre, s arra, hogy néha napján büszke és nagyravágyó tudjon lenni. Rendkívüli esetben fel kell költeni még a mások verésében gyönyörködő érzést is; ellenben a szilaj természetű gyermekben felébresztjük néha a félelemérzetet is: hadd legyen az vágyai fékezője; vagy pedig a testi küzdelem kedvelését át-visszük a szellemi verseny kedvelésre, az anyagiakkal való di-

csekedést a szellemi javakkal való dicsekedésre stb. Ekként lehet átalakítani egyik érzelmet a másikká, a testi bajtól való félelmet az erkölcsi rosztól való félelemmé.

Általában az önző érzelmek és hajlamok több rendbeli szolgálatot tesznek a gyermeknek: a) *az önfentartás eszközlői*; b) *az akarat kiségitői* és c) *gyökerei a társas-életi vagy rokonszenves érzelmeknek és legmagasabb törekvéseinknek*. Ezeknél fogva kíméletet, sőt gondos fegyelmezést igényelnek.

XXXIII-IK FEJEZET.

A rokonszenv és nevelése.

Az önző érzelmek és hajlamok az ifjú lélek hézagait mutatják, melybe a rokonszenv viszi az összhang és cohesio elvét. Az ember csak embertársai, a gyermek csak gyermektársai körében igazán boldog; a gyermekek csoportja társas érzés nélkül szintoly ellenmondás, mint a felnőttek társadalma rokonszenv nélkül. Mint a hogy a vegytani egyszerű elemek elvesztik speciális tulajdonságaikat és bonyolult egyesületeikben merőben más színűek és más tulajdonságúak: hasonlóan alakulnak át az egyén személyes és önző vágyai és érzései a többiekkel való társulás következtében, s az azelőtt egymással ellentétes elemekből a társadalom fentartó erői származnak. A lobbanékony-ság, irigység, nagyravágyás, s hasonló érzelmek és vágyak közjóra szolgáló eszközökként szerepelnek, s beteljesedik Baconnak az a megjegyzése: «oly bűnök, melyek az ember-törzset elpusztíthatnák, közboldogságot szereznek.»

Ha egyszer az emberi társaság megalakult, a rokonszenves érzelmek mintegy belső nemzés útján keletkeznek: egyik a másiknak lesz a szerzője.«Ragadnak szívről-szívre, s együttesen egy láncot alkotnak, melyet ha egyik végén megfog a gyermek, könnyen végig megy rajtok egész a lánc másik végéig.»¹⁾

¹⁾ G. Compayré, *Conrs de Pedagogie*, 187. 1.

A társas érzelmek alapja a rokonszenv, mely eredetileg a gyermeknek arra való vágya, hogy visszatükrözze azokat az érzelmeket, melyeket másoknál kifejezve látott. Van benne egy adag utánczó elem, mely sarkalja, hogy mások állapotait megfigyelje és azokat a maga módja szerint magyarázza. E magyarázat alapján képzelete felújítja hasonló tapasztalatait. Sőt ennél is több történik a rokonszenv magasabb formáiban, t. i. az, hogy a mások érzelmei alkalmával módosítjuk, ha kell, újból csoportosítjuk személyes tapasztalatainkat. A rokonszenvezés minden mozzanatában azonos helyzetbe gondoljuk magunkat mással, vagy másokkal, s ez az azonosítás magva vagy lényege a társas hajlamoknak, minők a szívesség, jóindulat, szánakozás és önfeláldozás.

Most már könnyen megítélhetni azt a bölcséleti tant, mely a rokonszenv nélkül akarja fölépíteni az emberi társadalmat. Hobbes, Rousseau, La Rochefoucauld azt a merész tételt állították fel, hogy az ember farkasa az embernek; hogy a társadalom csak közmegegyezésből keletkezett, s cselekedetei egyetlen mozgatója: saját öröme; tehát az ember sem jóságra, sem szánalomra, sem önfeláldozásra nem alkalmas. Csakhogy ezt a tant megcáfolja a felnőttek és gyermekek életéből merített tapasztalat. Az egymással társalgó emberek, képzeletök ellenállhatatlan működése következtében, hajlandók egymás bánatában és örömeiben részt venni, s ha nincs min szánakozzanak, költött lények iránt éreznek rokonszenvet: regények olvasásakor, színdarabok látásakor.

Mesét mondunk a gyermeknek, hogy képzeletét mozgásba hozván, meséje hőseivel rokonszenvezen; a tíz éves ifjú kezébe Robinsont adjuk, hogy vele együtt érezzen; pár évvel később Toldit olvastatjuk, hogy bujdosásainak rokonszenvező társa legyen. Mi, felnőttek, díjakat tűzünk ki oly mesék írására, melyeket színházban előtünk játszanak érzelmeink gyakorlása végett. A templomba megyünk, hogy emlékezetünkbe vés-sük azokat az erkölcsi elveket, melyekkel rokonszenvezni kötelességünk; színházba megyünk, hogy lássuk a költött hős cselekvés- és érzésmódját, hogy a szánalom érzete fogjon el Tiborc

láltára, s rokonszenvünkkel vegyük körül Bánk-Bánt; a kép-tárba megyünk, hogy örömmel, s legmélyebb rokonszenvünket egyesítsük nemzeti hőseink (egy Zrínyi, egy Hunyadi) szemünk elé állított diadalaival, vagy a szent család vándorlásával, vagy az emberiség hőseinek önfeláldozó tetteivel. Hasonlóan van a kisdéd is, kit már hat hetős korában érdekel az emberi arc: mosolygásra mosolylyal felel, s dajkája hangját visszhangozza. Ezt az első gyűgyögését élettelen tárgyakkal is megteszi. Most egy fényes rézgombhoz, majd egy napvilágította üveghez beszél: mint ha azt mondaná nekik, hogy takarosak, hogy neki örömet szereznek; jóindulatot mutat irántunk, néha vidám kiáltásban tör ki, mintha figyelmüket magára akarná vonni.

Azonban mindig legjobban érdekli az emberi arc, mert egy mosolygó vonásra, egy édesgető tekintetre mindig mosolylyal felel. Ki mondta a kisdédnek, hogy az ily vagy oly arcvonások gyöngédséget jelentenek? Ő, a ki még saját orcáját sem ismeri, hogyan utánozhatná egy másét, ha a megfelelő érzelem nem nyomódnék arcvonásaira? Ebben csekély részők van az érzékeknek. Aztán a bölcsője mellett levő egyén nem mindig dajkája, sőt talán még több ízben alkalmatlanságára is volt. Mindegy, de rámosolygott, megérezte, hogy szereti, és ő is szeret. úgy tetszik, mintha ez az új lélek benne egy más lelket fedezne fel, s így szólna hozzá: *Ismerlek!*¹⁾

Tiedemann fia nyolcadik hónapos korában látható jeleit nyilvánította bizonyos ismert személyek iránt való rokonszenvének és vonzalmának. Sírt, ha látta, hogy valaki csupa lát-szatból is meg akarja ütni anyját.²⁾ Az az egy éves gyermek, ki a szülői háztól egy hónapig távol volt, visszatértekor örömteljes mosolylyal tekint a feléje közeledő régi cselédre; sőt két-három éves korában a régen nem látott házi állatok iránt is vonzalmat tanúsít. Hogy az állatok iránt való vonzalma soha sem lehet oly mély, mint az emberek iránt való: annak nevezetes lélektani oka, hogy azok beszédtelenek lévén, a két fél közt nem jöhet létre az emberihez hasonló közlekedés. Az-

¹⁾ V. ö. Mme Necker: *L'éducation progressive*, I. k. 152. 1.

²⁾ Perez, *L'éducation des le berceau*, 192. 1.

tán az emberi arc a maga kifejezésteljességével könnyen felkölti a vonzalmat. A harmadfél éves gyermek, ki egy éves korában veszítette el anyját, sokszor meg-megáll annak arc képe előtt, kifejezésteljes felindulással nézi, s nevét hangoztatja. Megható ténye ez a szív korai emlékezetének.

Hasonló ösztönszerűnek látszik a gyermekben némely arc első láttára támadt ellenszenv. Nem tud róla számot adni, hogy miért kiállhatatlan neki az az arc, s az a hang: elég az, hogy nem állhatja, mint a hogy az állatnak ellenszenves egyik vagy másik emberi arc.

Lavater azt tanácsolta e tekintetben, hogy az ily egyéneket távol kell tartani; de talán természetesebb hozzájuk szoktatni, mint a hogy mi felnőttek is némely egyénhez hozzászokunk, s benne sok szeretetreméltót találunk. A gyermeknél annál inkább helyén van ez az eljárás, mert rokonszenves érzelmei éppen nem mélyek, s folytonos gyakorlással kell gyökeret verniök. Igen jó szolgálatot tehetnek e részben a szívességek, édesgetés, apró ajándékok. A gyermek nem árulja vonzalmát, de kicseréli az érzékeire ható kedvezésekért: egy darab cukorért, egy kis tréfaért, mely esetekben rokonszenvében egy nagy adag személyes érzés, vagy önzés van; hiszen ily alkalmakkor tanúsított vonzalma nem egyéb külsőített, vagy másra átvitt önzésnél.¹⁾

Rokonszenve még fejletlen vagy felületes, tehát még nem erkölcsi természetű, szintúgy, mint fájdalma és szánalomérzete sem az. És ez természetes, mert még nem bír úgy Ítélni, hogy leolvassa az arcról a kifejtett vagy bonyolult érzelmeket; meg hogy szíve mélyéig hasson az ily érzélem nyilvánulata. Továbbá képzelete sincs még úgy kifejlődve, hogy a mások örömébe vagy bánatába igazán bele tudja magát élni, tehát nincs erkölcsi fájdalma sem; a szomorúságot csak sírással, az örömet csak mosolylyal köti össze. Sand Györgynek azt a mondását, hogy a gyermeknek nincs ereje szenvedni, talán így módosíthatnák: *nincs ideje* szenvedni, mert nem engedi, hogy élete

¹⁾ L. erre Perez, *L'éducation des le berceau*, V. fej.

derűjét fájdalmas jelenetek borússá tegyék. Elrepült madárkáját, elsatnyult kis macskáját megsiratja; de néhány perc múlva vígan játszik társaival.

Értelme folyvást vígan röppen egyik tárgyról a másra, kis világa korlátoltságából, figyelme röpkésege, meg Ítélete gyöngegségéből és tapasztalatlanságából ered s úgynevezett szívtelessége is. Egy négy éves gyermek, midőn egyik legkedvesebb játszótársát elveszítette, s annak megszorodott szívű atyja sírva a térdére vette, így szólt: «úgy-e bár, most már, hogy Péter meghalt, lovát és dobját nekem adod?»

Megtörtént, hogy hat-hét éves gyermekek, kik atyjokat a beteg-szobában szenvedve, halványan, elsoványodva és mozdulni nem tudó állapotban látták, mihelyt kimentek, elfelejtették a látottakat s gondatlanul játszottak. Egy hat éves fiú, alig hogy felgyógyult atyja egy súlyos betegségből, nagyszülőinek egy tréfás rajzolatot küldött, melyben atyját — kit különben szeretett — beteg ágyán háló sapkában rajzolta le s caricuráját jókedvű magyarázattal kísérte. ¹⁾ A szánalom érzetere sokkal több tapasztalat és meggondolás kell, mint a menynyivel a gyermekkor rendelkezik. E részben még a 6—7 éves gyermek érzete is nagyon sekélyes és szeszélyes. Hasonlít a természeti népeknek ahoz az eljárásához, hogy vendégöket jó szívvel látják, jól is tartják; de nyomban másnap megkínózzák vagy agyonverik. A gyermek is ujjong egy ajándékba kapott madárnak, de irgalom nélkül megfojtja.

A gyermek, ez a született önző, némelyek szerint rózsa ajkú zsvány: lassan halad a szánalom érzetében, tehát az csak ritka esetben fejlik ki négy-öt éves kora előtt, s akkor is inkább a leányoknál. Plutarch beszél abban a vigasztaló le-

¹⁾ Perez, *L'enfant de trois a sept ans*, 246—248. 1. A fejnek a szív-től való ily elválása, mondhatni függetlensége, bámulatos példáit találjuk nagy művészeknél. Massé Victor, a zeneszerző, imádott anyja halálos ágya mellett, legmélyebb fájdalmak közepette támadt ihletségében, szerzé egyik igen élénk és vidám darabját (*Noces de Jeanette*). Talma, midőn atyja halála hírért hallotta, rendkívül éles, de oly szép sikoltásban tört ki, hogy a művész rögtön följegyezte s emlékei alapján később a színpadon alkalmazta (*C. Coquelin, L'art et le Comédie*, 30—31 1.)

veiében, melyet két éves leánya halála alkalmával nejéhez írt, hogy a lányka azt kívánta dajkájától, hogy ne csak azokat a gyermekeket szoptassa meg, kiket ő szeretett, hanem játékszereit is, s ekként, a humanitás érzetével hívott asztalához mindent, a mi neki örömet szerzett, s megosztotta velők azt, a mi neki legkedvesebb volt.¹⁾ Hasonlít éhez az az eset, hogy fiam $2\frac{3}{4}$ éves korában idősebb leánytestvére betegágyához ment, s részvéte jeléül kezét megcsókolta, annak a mondásnak a kisérétében: «*Makit (Margit) beteg!*»

A gyermek humánus vagy rokonszenves érzelmeinek nevelője a család, a vonzalomnak ez a meleg égálja. A képírás mesterei a családi körben rendszerint házi állatokat is festenek, s Molière darabjaiban, mint tudjuk, nagy szerepet visznek a *cselédek*. Valóban a háztáj a gyermeknek oly kis világa, hol nemcsak a szülők, hanem a cselédek és házi állatok is tényezők arra, hogy rokonszenvézete nagyra növekedjék.

Kezdjük szemlénket a legkisebekkel: *az állatokkal*. A kis gyermek kínozza az állatokat, mint a hogy kínozza játékszereit, s midőn ezt teszi, egy percig sem érzi, hogy kegyetlenséget mivel. Locke a nevelésnek tulajdonítja a gyermekkor kegyetlenségét, holott inkább tapasztalatlanságának tulajdoníthatni, melynek szelidítésére vagy kiirtására, legalkalmasabbak az ellenkező irányú érzelmek. Tapasztalatból tudjuk, hogy az állatokkal való emberséges bánásmódra rászokik a gyermek, ha gondjaira bízzák. Locke egy anyát hoz fel például, ki leánygyermekeire kutyákat, madarakat bízott, s ha hanyagok voltak gondozásukban, nagy hibául róttta fel: megdorgálta, sőt elvette tőlük a legkedveltebb példányokat. Ezzel korán tanította őket gondosságra és jóindulatra. úgy hiszem, — teszi hozzá Locke — hogy az embert bölcsőjétől fogva rá lehet szoktatni, hogy gyöngéd legyen minden érző lény iránt, s hogy egyáltalán semmit se pusztítson el.²⁾ Csakhogy addig nem lehet e részben megbízni, míg Ítélete annyira nem fejlett, hogy az állat fájdalmában örömet nem leli. Addig az állatoktól távol kell tartani, vagy pedig

¹⁾ Plutarchi Moralia, *Consolatio ad uxorem snam*, 2. fejt.

²⁾ *Thoughts concerning Education*, 101. I.

alkalmat adni, hogy a bántalmazott (kisebb) állatok neki hasonló fájdalmat okozzanak. Ez a tapasztalat természetesen szoktatja a kíméletre és a kegyetlenségtől való tartózkodásra.

Az állatok iránt való kíméletet ne csak az ú. n. szép vagy formás állatokra terjeszszük ki, hanem a nem szépekre vagy rútakra is. Hiszen abból az utálatból és félelemből, melyet egynémely szerencsétlen állat (pl. a varangy) iránt érzünk, a gyermek azt tanulja, hogy iránta bátran lehet kegyetlen. A gyermeknek minden állat szép, s utálat és félelme e részben a szülők és nevelők bánásmódjában nyilvánult érzelmek tapasztalásából ered.

Soha se is hozzuk oly helyzetbe a gyermeket, hogy utálnia vagy üldöznie kelljen valamely állatot. Ha Buffon minden jószívűsége mellett sem állhatta ki a mezei egereket, mert erdei fatenyésztő kísértményei alkalmával makk-evésőkkel neki sok alkalmatlanságot okoztak: hogyan várhatnók Gullivertől, hogy kibéküljön a darázsszal, mely kalácsa körül dongván, nem engedte, hogy megegye; avagy a patkánnyal, mely ellen képes volt kardot rántani? Sok állattal úgy van az ember, a mint Gulliver volt a darázsszal, meg a patkánnyal. Hátha hozzá vesszük ehhez azokat az eseteket, midőn magok az állatok hívják ki a gyermek félelmét és bosszúálását: bizony elég okunk van rá, hogy a gyermekben a szánalmat, ezt a gyengék iránt való rokonszenv érzetét, a szülők és a nevelők figyelmébe ajánljuk.

Ha bizonyos állatfajokat írtogatunk is a ház körében, pl. patkányt, legyet: irtásukat soha se bizzuk a gyermekre, elvégzi azt a macska vagy a légyirtó papiros. Ne szokják meg a halállal vívódását az állatoknak, inkább legyenek érzékenyek az állatok fájdalma iránt is, így épségben marad hozzájuk való jóindulatuk.

Egész más rovat alá esik a serdülő korú fiúk vadászata. A vadász meglövi ugyan a vadat, de szereti kutyáját és házi állatait. A vadászat — jól mondja Legouvé — edzi az izmokat, de nem fásítja el a szívet. Hiszen az a Nimród, ki napjában egy farka vadat lelő, s vérfoltos kézzel és ruhával tér haza, talán nem bírná elvágni nyakát a fogoly madárnak, melyet le-

lőtt, mit azonban tétova nélkül megtesz a szakácsné, a ki azért cséppel sem kegyetlenebb. Miért? — mert egyiknél, mint másiknál, az ölés képzele belevesz a mesterség, vagy a művészet képzetébe. A fogolyadárban a szakácsné csak a sültnek valót látja, a vadász pedig diadala jelét. Az egyik dolgozik, a másik diadalt ül; de sem egyik, sem másik nem öl. Így van a fiúkkal is. A vadászat rajok nézve versenyzés, képzelet és gyakorlás ügye, s nem kegyetlenség.¹⁾ Talán jobb lett volna úgy mondani, hogy a szenvedély elfojtja a vadászbán a szánalmat.

Jóindulatra kell szert tenni a gyermeknek a *cselédek* iránt is. Semmi sem tanúsítja jobban a nemes érzést, mint az a szívesség, melylyel a társadalomban legalantabb állók iránt viselkedünk. A gyermek tanulja meg szülőitől (s ezt csak tőlük tanulja), hogy az élet fő kötelessége nem a fájdalomszerzés, s embertársunk szívének szándékos megsebzését semmi sem mentheti, se nem igazolhatja. Aztán önmagunk érdekében is teszünk ha a tőlünk függők (cselédek) iránt jó szívűek vagyunk; sokkal jobban szolgálnak minket, mintha tőlünk félnek. Egy szíves szó nekünk semmibe sem kerül, s nekik többet ér aranynál — ezüstnél. Meggyújtik szívok tárházában, s előbb-utóbb százszorosan meghálálják. Sohasem volt oly szíves tett, mely meg ne teremtette volna a maga jutalmát, mint a jó földbe hullott evangéliumi mag. Természetes, hogy a felnőtteknek az állatok iránt való viselkedése, szintén humanizáló hatású a gyermekek érzésmódjára.

A testvérek iránt való szeretet oly szerzeménye a gyermeknek, melyre a háznál a szülők jó példája szoktatja rá. Itt is az önszeretetre való hivatkozás a természetes fogantyú. Az állatok iránt úgy tanul kíméletet, ha azokat gondjaira bízzák; testvérei iránt szintén, a protectorság tölti el emberséges és rokonszenves érzélemmel. Az a fiú, a ki — mint láttuk — kis testvérét szakadatlanul bántalmazta, pedig az neki soha sem okozott gondot, elvégre gondolkodóba esett, s belátta, hogy anyjának igaza volt, midőn tettéért megszidta. Ekkor aztán ölébe

¹⁾ *Les peres et les enfants au XIX. siècle*, 1. 56. 1.

vette anyja, s elmondotta neki, hogy: «édes szívem, meg vagyok veled elégedve, mert látom, hogy szereted testvéredet. Tudja, hogy magánál erősebbre szorult, s ezért szeret annyira tégedet-Légy neki atyád helyettese, mikor ő nincs itthon; segítsd, hogy tanulja meg, a mit nem tud; tanítsd járni, beszélni, enni, lépcsőn lemenni, játékszereit kímélni, ruháját be nem piszkolni, a kutyát nem bántani: és ő boldog lesz, hogy neki ily jó szolgálatokat tessz és te is boldog léssz; úgy-e bár megteszed? és én még jobban szeretlek, ha látom, hogy jó léssz iránta!»¹⁾ így lesz a kis vadászból emberséges érzetű lény. Különösen erkölcsösítő hatású a családban a leánytestvér, ki ha fiú-testvérénél ifjabb, annak mintegy a leánya szerepét viszi, ha pedig idősebb, majdnem anyjaként szerepel. Az ily leánytestvér, — mint Dickens mondaná — anyanéne (sister mother), kis mama sokszor önáldozatig menő szolgálatokat tesz testvéreiért, az ő «természetes» barátaikért. Ily nemes jellem Splényi Magdaléna bárónő, ki anyja halála után 11 testvérel együtt árván maradt. Magdaléna, mint legidősebb, elhatározta, hogy húgainak anyja helyett anyjok lesz s nem megy férjhez, bár többen esengettek kezéért. Fel is nevelte s férjhez is adta őket mind, maga pedig tiszteletreméltó hajadon vagy «Homéri leány» maradt, kiről Kazinczy elragadottság hangján beszél. Kisfaludy Károlyról szintén tudjuk, hogy születésekor anyját elveszítvén, atyja e miatt mostoha szemmel tekintette, s mint anyátlan árvának gondját tíz évvel idősebb leánytestvére, Teréz vette szívére, és anyai szeretettel ápolta, vigasztalta; s később is keményszívű atyja és dacos fítestvére közt a közbenjáró, békéltető nehéz szerepét kitartással és szeretettel teljesítette.

Természetes, hogy a testvérek közti bizalmas viszony a szülők nevelői tisztét is megkönnyíti. Sok gyermek van, a ki jó szívvel elfogadja testvérétől azt a tanácsot^ a mit talán heves természetű atyja hiába mondogatott. — Legfontosabb a gyermeknek *szülői iránt való vonzalma.*, vagy rokonszenve, melynek fölkeltője és fentartója a szeretet. A szülő szeretetének gyer-

¹⁾ Perez. *L'éducation des le berceau*, 261. 1.

meke iránt, sarkalatos elve, hogy *ölelje, de ne fojtsa meg* a gyermeket. Bármit tesz a gyermek, érezze a szülő tekintetét, mely vezeti, mely megfigyeli, mely segíti, mely támogatja, mely ösztönzi, egy szóval, a mely őt szereti. *Keble*, az angol költő említi, hogy nem volt nagyobb jutalma, mintha anyja megcsókolta, s nem volt hathatósabb biztatása, mint anyja mosolygása. Coleridge Sára beszéli, hogy egyik szép elbeszélését (*Phantasmion*) elsőben kis fia számára írta; később többi gyermekeire is kiterjesztette irodalmi szerzeményeit, még pedig oly formán, hogy kedves versecskékkel vette el a latin nyelvtan, a természetrajz és földrajz elriasztó komolyságát. Gyermekei arcán, tanulásuk közben, az anyai szeretet tükröződött. A nagy embereknek anyjuk iránt való meleg vonzalma élő cáfolata Kant amaz állításának, hogy a szívvel nem lehet nevelni, mert ellenéz minden szabályt és minden módszert. Igaz, hogy nincs a szívben szabály, de van az, a mi a szabályban nincs: érzés, és mit az anyai szív kisugároz: melegség. A gyermek gyöngye lelkének szintoly szüksége van erre a melengetésre, mint testének a meleg szerző tápszerre és ruhára. A szívet a hidegség tönkre teszi, mint gyöngye virágot a fagy. Mihelyt ez a gyöngeség gyöngeséggé, vagy következtelenséggé fajul, eléáll az ú. n. *kényeztetés*. A kényeztetés tökéletlen szeretet: a gyermeki élet külső és belső rendje megzavarója, korunknak egyik nevezetes betegsége. Igaza van Loguvénak, hogy a kényeztető szülő vagy éppen nem, vagy helytelenül szereti gyermekeit: helytelenül azért, mert csak egy részöket szereti, azaz életöknek egy pillanatát; vagyis inkább őket szeretvén, magát, — azaz mindennek fölött saját kedvtelését kedveli, s nem azt, hogy ők szeressék. Ez az önző része a szülői szeretetnek, melyet a szülőnek merőben le kell vetkőzni.¹⁾ A kényeztetésben tanúsított rokonszenv ellensége a szülői tekintélynek, mely a család alkotmányának szintoly alapja, mint az állam alkotmányának a szabadság. A kényeztetés mellett lehetetlen, vagy legalább nagyon vontatott az engedelmesség. A gyöngye szülő valóságos

¹⁾ *Les Peres et les Enfants*, I. k. 204. 1.

pazarlója szíve vonzalmainak; elfojtja velők gyermekei hasonló érzelmeit, s jóindulata idejekorán kimerül; holott a rokonszenvvel gazdálkodni kell, mert nem csak arra a rövid időre szól, míg a gyermeket játékszernek tekintheti. Bölcsen gazdálkodva, ez az érzelem hosszú évekre, sőt az utódoknak egész életére szól.

A családi kör úgy van a szeretettel, — mondja Legouvé — mint az állam a szabadsággal: mind a kettőnek sokat hányanak szemére, a miben nem vétkesek, mert sok dologra rá fogják ne őket. Ha azt hallom, hogy beszélnek a szabadság túlzásairól, a szabadság vétkeiről: felforr a vérem, mert a szabadság megszűnik, a hol ezek a vétkek kezdődnek és a féktelenség teljességgel nem szélsősége a szabadságnak, hanem ellentétes sarka, engesztelhetetlen ellensége. Hasonlóan van a dolog a szeretettel. Midőn az ő nevében annyi szülő gyenge, vak, következtelen, akkor az ő szeretetök megszűnik szeretet lenni, hogy vaksággá, gyöngeséggé és következtelenséggé válják. Ne kárhoztassátok hát a szeretetet, az ő nevével illetván az egészségtelen és állati ragaszkodásnak eme fajait, s ne vádoljátok azt az elvetemedett szülők hibáiért: a baj oka bennök van és nem benne. Nem a folyadék van megmérgezve, hanem az edény mérgezi meg: magok a szülők rontják el s aljasítják le néha gyermekeiket.^{a)}

A paedagogusok közül sokan síkra szálltak a kényeztetés ellen. Locke a szeretetet arra a korra kívánja fentartani, midőn a gyermekek gondolkodni tudnak. Montaigne pedig annyira megy, hogy a kényeztetéstől való féltében számúzi a gyermekeket az anyai ölből: falura küldi, s csak hazatértök után akarja a szülőkkel bizalmas lábra állítani.

A gyermekek rokonszenve megnyerésére igen csekély eszközök alkalmasak. Ilyen a hozzájuk való leereszkedés a közérjük végy ülés és a velők való társalgás. Ha látják, hogy őszintén részt veszünk életükben, osztozunk apró bajaikban: igazán boldogok, s boldogságuk ezernyi-ezer módon nyilvánul. Az a szeretet, melylyel felérjük közeledünk, leiköknek emelkedést ad;

^{a)} I. m. 202. 1.

e közben kis világuk egy-egy részlete a maga becsében domborodik ki előttünk, s ajkukról sok oly képzetet hallunk, melyeknek meglétét el se képzeltük volna. Csakhogy naivságuk eme mozzanataiban soha sem szabad őket dicsérni. A dicséret fölkelti önszeretetüket, a mi homályt borít természetök ártatlanságára. A dicséretet sokkal komolyabb dolgokra, az akarat erőfeszítéseire kell fentartani. Egy találó megjegyzésért, egy természetes ötletért, mindig elég jutalom a gyermeknek az anya vagy a nevelő édes mosolya, vagy egy jó szava, s az az ő tudata, hogy anyjának vagy nevelőjének kellemes percekert szerzett.

Nagyban csökkenti a gyermek rokonszenvét az is, ha a szülő vagy a nevelő félvállról veszi az ő dolgait, s beszédmódjában is észrevehető megvetéssel szól róla. Megalázó rá nézve az a tudat, hogy az ő nagyon is komoly dolgait tréfára veszik és kigúnyolják. Ez a tudat keserű érzettel tölti el, s környezetétől elidegeníti, a helyett, hogy hozzá forrasztaná. Helyesen mondja Mme Necker, hogy a gyermekekkel jóhiszeműleg kell nevetgélgni, s oly nyíltan beszélni, mint a hogy beszélünk embertársainkkal, mert szeretik a kellő komolyságot, s megvan bennök az igazi erkölcsi méltóság előérzete.¹⁾

A gyermekek mindig hálásak, ha irántok figyelmesek vagyunk. De ha ezen túl menve szellemüket bámuljuk, s bámulatunkat hízelkedő szavakba foglaljuk: ezzel egyfelől megzavarjuk a rokonszenv viszonyát, s másfelől felköltjük bennök a hiúságot, mely vágyva vágyik a társaság központjává lenni, s aztán megvárják, hogy mulattassuk, édesgessük, kedvüket keressük: egy szóval, hogy bolondjok legyünk. Ezzel kezdődik meg bennök az önszeretet túltengése, mely őket, az addig játékszereket, zsarnokokká teszi, s környezetüket rákényszeríti, hogy megbámulják mesterkélt mondataikat, követelődzéseiket, fontoskodásaikat. Egyszerűség a magaviseletben, egyszerűség és nyíltság a hangban és modorban, őszinteség az érzelm kifejezésében: ez az, a mire velők való foglalkozással legjobban

¹⁾ *L'éducation progressive*, II. 155. 1.

rászoknak, s a mi irántok való rokonszenvünket állandóan fentartja.

Azért is igen fontos a rokonszenvnek ez a korai megnyerése, hogy hozzá fűződjék a szív emlékezete. A gyermek kedvező hajlamai és kedvézések az az anyag, melyből az ő élete épül: rendkívül érzékeny anyag, melynek alakítása a szülő és nevelő kezében van. A gyermek életében legyen fő a jó kedv; de egyszersmind a fájdalom-okozás kerülése, mert igaza van Petraracának, hogy ezer nevetés nem ér fel egy fájdalommal. (*Mille piacere non vagliano un tormento.*) Szerencsére gyermekbű és reggeli harmat nem tart sokáig; de azért a harmat nem kevésbé friss, s a fájdalom nem kevésbé élénk. Igaz, hogy könnyei hamar felszáradnak, de a kapott benyomások nem múlnak el oly hirtelen, minthogy nyomai benne megmaradnak s hangulatát állandóan színezik.

A gyermek iránt érzett mély rokonszenv legjobb eszköz: arra, hogy lelkét meghódítsuk, s rá befolyással legyünk. A befolyás igazi eszközlője két emberi lény között mindig a *rokonszenv*. Socrates egyszer egy ifjút azzal a megjegyzéssel vitt vissza atyjához «sem mire sem tudom tanítani, mert nem szeret engem.» Ha az atya gyermeke barátja akar maradni, a kettejük közt levő válaszfalat az atyai szeretet diétáira végtelen óvatos-sággal kell lebontani, megválasztva a bizalmasságra kedvező pillanatot s alkalmazva azt az ifjú fogékonyságához és jelleméhez. Ez a bizalmas társalgás kimondhatatlanul vonzó lesz az ifjúra: keresni fogja atyja társaságát, bizalommal követi atyját, mint a hogy a napkeleti bölcsek követték a vezércsillagot. A szív hasonlít a delejhez, melynek ereje abban az arányban növekedik, a mint mind több tárgyat vonz magához, annál gazdagabb, minél többet kölcsönöznek tőle: ez neki a kiváltsága, ez a titka.

Ez az eljárás biztos támasza a szülői tekintélynek is. Hiszen az ember fél megbántani azt, a kit szeret, ellenben gyakran kedve kerekedik megsérteni, a kitől fél. Ennek a lélektani igazságnak számos bizonyítékát találjuk az életben. Mekkora öröm egy alattvalónak, ha gyűlölt főlebbvalóját kijátszhatja;

minő élvezet a tanulónak, ha félelmetes tanítójával csínyet követhet el? Ez a vágy elfajulhat lerántási hajlammá, melynek sok esetét találjuk még a nagyobb tanulók s a nem kedvelt tanítók közti viszonyban is. Ellenben minő szent neki szeretett szülője szava, tekintete, s hányszor tartózkodik a rosztól csak azért, hogy neki szomorúságot vagy bánatot ne okozzon. A gyermek élénk és önkéntes érzésmódja és a különböző benyomások szerint idomulása bámulatos eszköz arra, hogy a legcsekélyebb erőfeszítéssel rá nagy hatást tegyünk.

A rokonszenv elkíséri a gyermeket a családi körből az *iskolába*, belevegyül iskolai munkájába, megkönnyíti erőfeszítését, s édessé és felejthetetlenné teszi tanítójához és tanuló társaihoz való viszonyát. Megkívántatik e végre, hogy a gyermek az iskolában megtalálja a maga új otthonát. Az iskolában egy fő forrása van a rokonszenvnek, s ez a tanító maga, mert ez az érzelem csak úgy fogja átjárni iskoláját, ha az sugárzik ki az ő szeméből, az tűnik ki minden szavából, az lelkesíti minden mozdulatát és színezi cselekedetét. A rokonszenv avatja a tanítót szülő-helyettessé, tanítványai barátjává; rokonszenvvel csalja ki belőlük a ragaszkodást, teremti meg az iskola egészséges hangulatát, könnyíti meg a tanulás menetét és a fegyelmezést, s biztosítja az iskolai munka sikerét; sőt még a növendékek háláját is, a mely jutalomra csak legutoljára számíthat a szülő és tanító.

Nevezetes eszközök állanak e részben a tanító rendelkezésére; a tantárgyak vonzóna, kellemessé tétele, a növendékekkel együtt tett kirándulások, növény- vagy rovar-gyűjtés végett, földrajzi alapismeretek végett stb., melyek mind alkalmas tényezők, hogy az iskola a legkellemesebb társítások színhelye, mintegy második szülői ház legyen. Miért szereti a svájci gyermek oly annyira az iskolát — kérdi Dixon «Switzerland» c. művében. Azért, mert megtalálja ott a maga új otthonát, új barátait, a tanító lesz ott az atya, s az ő oldala mellett nő ifjává; vele együtt járkál, gyűjti a növényeket, csolnakázik a tavon, s rándul át egyik-másik szomszéd-kantonba: egy szóval minden kellemes dolog az iskola körül csoportosul.

Régen volt uralkodó az a balhit, hogy az iskola az ifjúság börtöne vagy gyötrelme színhelye, s hogy a tanító a gyötrellem szerzője s az intézet börtönőre. Ma már más világításban látjuk az iskolát, s mind jobban meggyőződünk, hogy ott is helye van a szívnek, mert ott sem vetközi le a gyermek azt a természetét, hogy a szívéen át jut legkönnyebben fejébe az ismeret. Sok eset van rá, hogy az ifjú szeretett tanítója kedvéért jó szívvel tanul oly tárgyat is, mely különben nincsen ínyére. A tanító csak akkor nevelő az iskolában, ha esze mellett szívét is magával viszi, és az észnek szánt kemény munkát a rokonszenv melegével könnyíti és édesíti. Hiszen a szóbeli tanítás arravaló, hogy azt, a mi a könyvben hideg, nehéz és eltaszító: érdekessé, vonzóvá és könnyűvé tegye a tanulónak. Az ellenkező felfogás és eljárás egyes tantárgyakat egész ember-öltőkre gyűlöletessé tett, holott a legszárazabb ismeretág is, érdek és rokonszenv mellett, kedvelt és kapós stúdiummá lehet, mely egész nemzedékek eszejárását és ízlését megváltoztatja. Ám mindig igaz marad, hogy a rossz iskolát a közönség ízlése változtatja; ellenben a jó iskola a közönség ízlését alakítja át.

A gyermek-ifjú rokonszenvve természetszerűen bővül ki továbbá az *iskolai társaságban*, hol más örömek és más fájdalmak várnak rá, mint a minőket a családban tapasztalt. Ez a kis kör csak formája a barátságnak; de nem az, mert némely tanuló társához jobban vonzódik, mint a többiekhez. Az ifjú ösztönszerűen érzi, hogy kötelessége társa iránt bizalmas és őszinte lenni, mert különben az együttlét tűrhetetlen lenne. Így szokja meg az őszinteséget, szótartást, s a mások érdekeire ügyelést. A tanuló társak csoportja az ifjúnak társadalmi kis világa, melyet egy érzelm jár 'át: *a solidaritas* érzete. Ez testületi szellemmé fokozódik, midőn az egész osztály közös érzete átjárja az egyest; s még nagyobbra nő, midőn baráti viszonyok fejlődnek ki, mikor t. i. az egyes beleéli magát egy néhány tanuló-társa mintául választott érzés- és gondolkodásmódjába. — Az iskolai barátság két módon neveli az egyént: egyfelől azzal, hogy a jellem mintájának tekinti és komolyabban foglalkozik vele, mint másokkal; s másfelől azzal

hogy az illetőt mintegy kiveszi saját személyiségéből s megkét-szerezi, háromszorozza, sőt megötszörözi belátó erejét, midőn arra sarkalja, hogy az életet mások szemével nézze, a kik rá nézve, az ő énje helyettesítői.¹⁾ Az iskolai barátság rendkívüli hatású az ifjú érzelmére és erkölcsére, s tartóssága állandó biztosítéka egyfelől abban van, hogy akkor alakul, mikor az ifjú lélek a mások érzületét — mint fentebb említettük — világosan átlátja; biztosítéka másfelől a lélek nyíltsága, őszintesége, akkor, midőn még nem tanult az ifjú kételkedni sem másokban, sem magában. A szív fogékonyságának ebben a korszakában valóságos szükség a léleknek a barátság; s Basedow fölösleges munkát végzett, midőn megrendelte intézete tanulóinak, hogy mindenik egy barátot válasszon magának: sőt nem nagy lélektani tapintattal azt is kikötötte, hogy a köztük való barátság szakadatlanul nőjön. A baráti viszonyok szerencsére nem felsőbb rendeletre alakulnak, hanem a szív sugallatára.

Az iskola más módon is lehet a rokonszenv terjesztője, t. i. az *irodalmi és történelmi tanulmányok útján*. Maga a tanuló-társak közti solidaritas érzete is a társasélet élesztője, sőt a hazaszeretet első iskolája, mert hiszen a tanuló-társak a társadalomban polgártársakká lesznek, s a hazaszeretet polgártársaink szeretetével kezdődik. A gyermek-ifjúnak első polgártársai: iskolatársai.²⁾

A tanuló-társak körében sok ily tulajdonságra tehet szert az ifjú, melyeknek későbbi társadalmi életében nagy hasznát veszi. Ezt nagyban elősegítik pl. az iskolai színjátékok.

Azoknak a színdaraboknak, melyeket a renaissance korától fogva Johannes Sturm iskolájában és a Comenius Sáros-Patakon alapította schola pansophicában, s más hazai középiskolában eléadtak: céljok volt az ifjúságot az élet egy részével megismertetni és a velők való rokonszenvezésre oktatni. Sokkal tovább mentek e részben a jezsuita-iskolák, melyekben a drámai előadások célja volt az illedelmes modor, csinos maga-

¹⁾ V. ö. D. Masson, *Colege education and self-education*, 301. 1.

²⁾ V. ö. G. Compayré, *Psychologie appliquée à L'education*, II. 174. 1.

tartás, és a megnyerő föllépés elsajátítása. Igaz, hogy a jó modor, kecses magatartás és illedelem-tudás összefügg az ethikai nevelés társaséleti oldalával; de azért mégsem adnak utasításokat ma az iskolák, mint adott a jezsuitáknál a Juventius-féle «Ratio docendi et discendi», mely meghagyta a retorika tanárának, hogy segítségül vegye a táncmestert.

E most említett célt mellékesen is biztosan eléri az ifjú azokban az angol középiskolákban és egyetemeken, hol évenként egy-egy Terentius-féle darabot, vagy Sophocles-féle drámát eredeti nyelven s nagy előkészülettel adnak elé. Ezekben a cél bevezetni az ifjút az ókori világnézetbe, s megtanítani, hogy rokonszenvezzen azzal a néppel, mely egyszerű életmódja és naiv érzése mellett boldog vala.

Perez egy esetet hoz fel, mely szerint egy leány-nevelőintézet növendékei színrehozták az ó-szövetség némely történeteit: Pharaó álmát, a tékozló fiú történetét, a római és francia történelem némely kiválóbb eseményeit, melyek a növendékeket arra serkentették, hogy beleéljék magokat egy régi és idegen kor érzés- és gondolkodás-módjába. És a mi fő, eközben oly kedvet kaptak a történelmi tények személyesítéséhez, hogy a class. könyveket a legnagyobb szorgalommal olvasták új meg új dramatizálható események feltalálása okáért.¹⁾

A család és iskola köréből a társadalomba kivitt rokonszenvet *udvariasságnak* hívják. Az udvariasság társaséletünk egyik sarkköve, a társulékonyosság és a barátság mása, utánezata, s mondhatni: a külső becsület. Az udvariasság, mint társas ösztön, nekünk kedves, a társadalomban becsült, mert az érezyekkel közel atyafiságban áll; s mert az emberi méltóság tisztelete nevében láncra veri szívünkben a vad meg erőszakos magaviseletet. Az udvariasság az emberek kölcsönös becsüléséből önkényt fakad, s mihelyt ez a becsülés hiányzik, eléáll á durvaság. Az udvariasság az ifjúnál ne legyen korai, azaz ő csak akkor lehet udvarias, mikor annak az értelmét fel bírja fogni. Az idejekorán udvarias gyermek szájalomra méltó.

¹⁾ *L' art et la poésie chez L' enfant*, 234. 1.

Magasabb érzelmeink mind a rokonszenvvel állanak szoros kapcsolatban. Rokonszenvezünk az igazzal és a jóval s elé áll az *erkölcsi érzet*; rokonszenvezünk a széppel s belőle fakad az *aesthetikai érzet*; végre rokonszenvezünk az istenivel s ebből születik a *vallásos érzet*. Vegyük ezeket rendre.

XXXIV-IK FEJEZET.

Az erkölcsi érzet művelése.

I.

Erkölcseinnek nevezzük azt az érzelmet, mely a jót önmagáért helyesli és kedveli, s teljességgel nem személyes érdekből. Erre csak lassanként és hosszas gyakorlással jut a gyermek. Az erkölcsi érzet hajnallata talán ott kezdődik, midőn a kisdéd megérzi bizonyos hangnyomaték jelentését: az apa és az anya biztató és helytelenítő hangját, arckifejezését stb. Még három-négy éves korában is nagyon tökéletlen ez az érzet: neki most az a jó vagy rossz, a mi kellemes vagy kellemetlen benyomást okoz; majd az, a mi tetszik szülőinek, a kiket szeret, s rász az, a miért gáncsolják. Tehát a jó és rossz megítélésében első vagy természetes bírái: érzékei, s későbbi vagy mesterséges bírái: szülői és jóakarói. Azt is mondhatnók, hogy a jóról és rosszról való felfogása a tárgyaknak érzékeire való hatásától függ. Megtalálja és felismeri a jót mindenben, a mi neki kellemes érzést szerez: tápszerben, színes és fényes tárgyakban, anyja mosolygásában. A meddig az érzéki dolgokból meríti a jó képzetét, erkölcsi szabálya a kellemes és kellemetlen érzetekhez fűződik, s rá nézve érzelmei és értelme eme fejletlen stádiumában egyedül ez a felfogás lehetséges. Ez az ő természetes normatívuma, melyhez hozzájárul a szülők mesterséges normája, mely szerint jó az, a mi meg van engedve és rossz, a mi meg van tiltva.

A gyermek morálja személyekhez és dolgokhoz fűződik, s nem általános formulákhoz, mint a miénk. Nem csuda tehát, ha erkölcsi érzete concret, zavaros, szabálytalan, s néha két-

ségbeejtően változékony. Egy harmadfél éves fiú két hónap alatt, míg a rokonság kezén körüljárt, három, sőt négy ízben is változtatta érzületét: nagybátyjánál szófogadó, igen kedves és vidám volt; de már nagynénjénél veszekedő és lármázó, s végre anyja egyik barátnéjánál hallgatag, szófogadó és udvarias.¹⁾ A helyzet változása szerint változott az érzés és magaviselet módja; egy pár heti távollét a szülői háztól, tökéletesen elég, hogy érzése kicserélődjék, a minták szerint más-másképp igazodjék. Érzésmódját cserélgeti, mint a ruhát a hely- és az emberek változásához képest. Talán mindnyájan ismertünk legalább egy gyermeket olyat, minő a Mme Necker emlegette kis leány volt, három-négyféle érzületet vett fel, a szerint, a mint gondviselői változtak. És ebben a változékonytságban éppen nincs semmi képmutatás; csak a különböző ráhatásoknak engedelmesség. Lélektani magyarázata e tüneménynek az, hogy a gyermek érzékeny vagy felindulásra hajlandó természete következtében úgy alakítható, mint akár a viasz; s magaviselete ahoz képest ölt ily vagy oly alakot, a mint érzelmei valakihez fűzik. Erkölcsi érzete egy személyben öszpontosul: a ki parancsol és megtilt, a ki jutalmaz és büntet, és a mint az a személy és annak rá való hatása változik, erkölcsi érzete is ahoz képest nő vagy fogyatkozik, gyengül vagy izmosodik.

A szülők és jóbarátok ítélete (helyeslése vagy gánca) korán és nagyban járul az erkölcsi érzet alakulásához. A helyeslő vagy helytelenítő Ítéletet korán leolvassa a gyermek a testtartásból: anyja hangjából, atyja haragos orcájáról. Az erkölcsi érzet tehát mindig társas természetű: szereti a mások rokonszenvét és jól esik, ha tetszésüket kiérdemelheti. Tiedemann harmadfél éves fia sokat adott mások dicséretére és gáncsolására, s mikor azt hitte, hogy valami jót tett, mindig megjegyezte: «azt fogják mondani: ez egy jó kis fiú.» Ha rossz volt s emlékeztették, «hogy a szomszéd látja», mindjárt rendbe szedte magát.²⁾ Egy három éves leányka nagy és nehéz csomagot türelmesen cipelt anyja mellett, csakhogy megbámulják

¹⁾ Perez, *L'éducation des le berceau*, 272. 1.

²⁾ Perez, *Tiedemann et la Science de L'enfant*, 38. 1.

és megdicsérik erejét és ügyességét. A büntetéstől való félelemből aligha tett volna ekkora erőfeszítést, ellenben a jó indulatú érzelmekre való kilátás megtette a hatást. A felnőttekre is talál ez az elv. Ha ránk parancsolnának, meg nem tennők; de szívességből megteszük. N. Sándor embere nem bírta el a zsák ezüstöt, midőn kötelességből kellett vinnie; de mihelyt biztosította a fejedelem, hogy ha haza viszi, övé lesz: mindjárt megjött az ereje, s jó kedvvel emelte odább. Az érzelmek az az erő, mely legkönnyebben megindítja az akarat mozdonyát. Az öröm és fájdalom a gyermek első tanítói a jóra és a rosszra, s utánok vagy mellettök járnak az anya, az apa és a dajka. Amazok személytelenek és könyörtelenek: a tűz mindig megégeti, a tollkés mindig elvágja ujját; ellenben emezek szép szóval, mosolylyal, béketűréssel enyhítik a parancsot és a tilalmat; sőt még meg is bocsátanak neki abban a reményben, hogy máskor nem tesz rosszat. Egy szóval a tárgyak nem simulnak hozzá, nem is kíméletesek iránta; de környezői simulkonyak és kíméletesek. Ez a természetes oka annak, hogy el kezd ragaszkodni hozzájuk, s megszokja lemondani az ő helyeslésükért a dolgok-, illetőleg érzékei szerzett örömről. Ez a megszokás hosszas társítás következménye, s valameddig a társítások meg nem erősödnek, az érzéki benyomások útján szerzett örömhöz mindjárt-mindjárt visszatér a gyermek csapongó érzete. Innen van, hogy a Tiedemann tizenhét hónapos kis fia — midőn nem látták — egy darabka cukrot vett el, egy szögletbe húzódott, hogy senki észre ne vegye, s ragadmányát ott elköltse. Azt hiszi t. i. az ily elbúvó gyermek, hogy ha meglátják, elveszik a kedvelt tárgyat, s hozzá még meg is büntetik. Hasonlóan tesznek az állatok is, melyek ragadmányukkal félre húzódnak, annál a képzettársításnál fogva, mely a zsákmánnyal a büntetést kapcsolja össze. A gyermek szólamokban is korán ki tudja fejezni említett társításait. Másfél éves kis fiam már használta ezt a szót: *ne abad* (nem szabad). Húsz hónapos korában pedig ugyancsak hagyogatta leány-testvérének, hogy: *jó viseje makát* (jól viselje magát). Harmadfél éves koromban — mondja Ingelow — a helyes és helytelenről való foga-

lomnak teljes híjával voltam. Csak annyit tudtam, hogy bizonyos magaviseletet büntetés követett. Emlékezem, hogy anyám egy barátnéjával színes-papírosból vágott ki virágokat, melyeket aztán a társalgó-terembe vittek. A csinos készítményt egy kis székre állva bámultam meg, majd lassanként a legnagyobb gonddal szedegettem le a virágokat, s egy csészébe gyűjtöttem. Midőn míveletem végére jutva, boldognak kezdem érezni magam, anyám és barátnéja jöttek be, s szörnyülködve kiálták, hogy én haszontalan, semmirekellő gyermek vagyok. Megszidtak, megbüntettek és én rájöttem, hogy helytelen dolgot tettem. ¹⁾

Az ily társítások következtében a gyermek időnként egy kis moralistává lesz; de eleinte csak olyanná, ki más mértéket alkalmaz testvérei vagy játszótársai magaviseletére, mint önmagára. A harmadfél éves Luci játszótársa játékaira egy más gyermek kezét tett, Luci fenyegető arccal és ökölre fogott kézzel rohant rá s tiltakozólag követelte vissza a játékszert, mert Victor sírna érette. Ő maga ugyan nagyon lármás és veszekedő, de már másoktól ilyesmit el nem tűr. Ha vele egykorú fiúk társaságába kerül, kik háborúsdít játszanak oly játékszerekkel, minők neki nincsenek: a játék meglepi, irigységét fölkelti s elégedetlensége következő lenéző Ítéletben nyilvánul: «menjünk innen, ezek a gyermekek igen nagy zajt csapnak.»; de mihelyt haza ér, eléveszi a kezeügyébe eső játékszereket s moralizáló hajlamaiból kivetkőzve, el kezd tele torokkal kiabálni, s e részben minden barátján túl tesz, sőt a végén önfeledtségében elorozza tőlük kinek kardját, kinek trombitáját, kinek dobját.²⁾ Látszik ebből is, hogy a gyermek erkölcsi érzetének sokszor inkább a felindulás az alapja, mint a helyes inductio. A gyermek érzései és gondolatai tehát motívumaivá lesznek magaviseletének: cselekedetei magokkal viszik gondolatát és gondolatai cselekedeteit. Az érdeknek, az önszeretnek, a vonzalomnak jókora részök van a gyermek cselekvésre sarkalásában. Még akkor is törekszik cselekvéseinek okát adni, ha nem kérdezik: «Azért tettem, mert azt hittem.....»-féle kifejezések

¹⁾ *The History of an Infancy*, 382. 1.

²⁾ Perez, *L'éducation des le berceau* 383 1.

mindjárt-mindjárt az ajkán teremnek. Egy szóval, kezdi mérlegelni a maga és a mások cselekedeteit; de nem egyformán alkalmazva a mérleget, mert saját érzéseire hallgat. Ha testvérét megbüntetik, készséggel minősíti a megbüntetett cselekvést, s elismeri, hogy az a büntetést megérdemelte. Annál szívesebben tesz így, mert ez kedvez az ő önzésének, azaz jól esik neki az a tudat, hogy testvére sem különb nálánál. Erkölcsi érzékenysége tehát az egyén, a hely, az idő és a körülményekhez képest változik.

Innen van, hogy mások cselekedeteihez a legkevésbé valószínű motívumokat is kész kigondolni, csak hogy igazolhassa, a maga cselekedeteire pedig merőben csalóka okokat alkalmaz, hogy helytelenségeit kimentse. Cselekedeteibe tehát egy vagy más módon belejátszik az önszeretet.

Értelme és ítélete fejlődésével bővül a jóról és rosszról való felfogása is. Megkedveli lassanként a dicséretet, hozzáédesedik a példához, fel a pirongatástól s örömét találja szülői helyeslésében s így tanul reagálni értelmei és bentermett hajlamaival szemben. Eleinte nehezen megy a megszokásnak ez az iskolája s egész napjai vannak a visszaesésnek. A gyermek 5—6 éves koráig gyakran van úgy, mint az az alig 2 éves leányka, ki azt felelte jó magaviseletre serkentő anyjának: «Érzem, hogy nem tudok jó lenni.»

De ugyan az a leányka öt éves korában azt monda öt dicsérő anyjának: «Holnap még jobban meg léssz velem elégedve. Mindig jó akarok lenni; de mondd csak, miért nem tudok mindig jó lenni?»¹⁾ Erre talán legjobb válasz egy ismerősöm hatodfél éves leányának anyja kérdésére adott felelete; miért viseled oly rosszul magadat? — «de ha jól esik!»

Mindezekkői kitetszik, hogy a gyermek cselekvése eredetileg hajlamainak és érzéseinek önkéntes nyilvánulata, minél fogva eleinte csekély mértékű a hajlamai ellen folytatott küzdelem. És ez természetes, mert hajlamai az önszeretettől indulnak ki és oda térnek vissza. Neki egy darabig jó, a mi érzéseinek kedvez, és rossz, a mi szembe száll velők. Emeter-

¹⁾ L. Ferri, *Osservazioni sopra una bambina*. (Idézve Perez. i. m. 342.1.)

mészetes érzései mellett magaviselete irányzói anyja, nevelője, (tanítója) lesznek, mert hajlamaival előttük meg kell hajolnia, s vágyaival hozzájuk alkalmazkodnia. Egyfelől tehát vágyai sarkalják, másfelől a felnőttek akarata; ha azoknak tesz eleget: örömet érez; ha pedig ezeknek: dicsérettel és tetszésökkel találkozik. Azoknak való hódolata önkénytes; emezekhez való alkalmazkodása erőfeszítésébe kerül. Nem tudja formulába foglalni ugyan, de érzi, hogy összhangzásba kell hozni érzéseit és vágyait apja, anyja akaratával. A lelkiismeretet nála a helyeselt vagy gáncsolt cselekedetekkel való kellemes és kellemetlen érzet-társítások helyettesítik. Lassanként úgy megszokja összekötni ezeket a társításokat a jó és rossz fogalmával, hogy az illetlen magaviseletért önmagát is megpirongatja, sőt elég elképzelni a magaviseletet, hogy önmagát ieddőleg kérdőre vonja. Egyik barátom harmadfél éves fia apró monológokat tartott önmagával s el-el mondogatta: «Vigyázz Tibor, mert ha a lépcsőre méssz és leesel, mama ismét megrak.»

Mindez csak hajnallata az 'erkölcsi érzetnek, s tartalma abban áll, hogy a gyermek érzései és vágyai a körülötte levők akaratával összhangba jöjjenek. Ha e tényezők mégis összeütköznek, a gyermek saját kedvteléseit feláldozza, a szülők vagy a nevelő akaratának. Hiszen láttak, hogy az anyai szeretet kedvéért az irigy és önző gyermek hogyan változtatja meg hajlamai járását, midőn őrzője és védője lesz öccsének, kit azelőtt üldözött.

Jelentékeny haladás az erkölcsi érzet terén a *mások akaratával való összhangban-élés és a velők ellenkezésbe jutással járó kellemetlen vagy szorongó érzet*. A lelkiismeret bíraskodásának ez a kezdete, midőn a gyermek állati (természetes) vágyai kielégítése miatt elfelejtkezik az anyja kedve szerint való cselekvésről; de a cselekedet után megérzi, hogy helytelenül tett és önkényt magára szabja a büntetést: asztal alá ül, szögletbe áll, stb.

Ezek szerint a *gyermeki lelkiismeret alakulásának alapja* a magaviselettel való helyeslés vagy gáncs társításai, *egyes növésének pedig első kelléke a nevelő egyenessége, igazságossága, avagy megbízhatósága*. Hiszen a gyermek feltétlenül bízik a na-

gyobbak rendeletei helyességében, mihelyt hozzájuk igazán vonzódik. Hiszékenysége vonzalmából ered, de a nevelőnek szintoly őszintének kell lennie iránta.

A gyermek képzetét tehát a jóról és roszról érzékei és a környezők felfogása szabályozzák. Erkölcsi érzetét már alakulásában megronthatja környezete, ha hamis szabályokat ad. A megromlást elésegíti hiszékenysége, mert szilárdul ragaszkodik ahoz, a mit a nagyoktól hall. Sok dolgot már csak azért is elhisz, hogy unisono érezzen környezetével. Érzése és hite szeret egy nyomon járni, s ha nevelője nem azt mondja jónak, a mit ő annak érez, érzése és hite egymás ellen támad, s mint két kalauz, két felé húz. E viszály közepette elveszti a felfogás és Ítélet biztos talaját, s lehetetlen egyöntetű erkölcsi érzetnek alakulnia, mert Ítéletének nincs sem bizonyos kiindulása, sem megbízható támasza. Képzeteinek nincs mi körül sorakozniuk: meg nem tisztulhatnak, érzése le nem csöndesethetik, s ezzel kész az örökös kétely és ingadozás alapja: az erkölcsi megbízhatatlanság és jellembeli csontlágnyulás, vagy az erkölcsi lázongás és önzés melegágya. A jó és roszról való hamis fogalomnak és az ítéletbeli felfordultságnak kitűnő iskolája némely szülőknek az az őszinteség hiánya, hogy a mit valakiről távollétében mondanak, meghazudtolják az illetők jelenlétében. A gyermek ekként rászokik megvetni az őszinteséget, igazságot és szeretni a képmutatást. Ez magában véve igénytelen mustármag, de idővel ágas-bogas fává izmosodik, s eredménye: a hitvány gondolkodású és javíthatlan érzésű ember.

Itt már az a Rousseau-féle tétel áll, hogy csak igazat és helyeset szabad a szülőkötől és nevelötötől hallania, mert minden fonák, vagy előítéletes nézet, hasonló irányba tereli erkölcsi érzetét. És ez csak egyik oldala a dolognak; s a másik az, hogy a mit eddig hitt, abban öt mások nem támogatják; s hogy a mihez eddig ragaszkodott, mások hamisnak tartják: megrendül benne az erkölcsi igazság érzete, s fenekestötől felfordulnak a jóról és roszról való fogalmai.

Mindent el lehet túrni a gyermekkel szemben — úgymond Mme Necker — kivéve a csalárdságot. Lehetsz iránta

türelmetlen, erőszakos, méltánytalan; mindez rász, de elfelejtheti, ha tudja, a mit tudnia fődolog, hogy benned megbízhatik. Ha mindig igaznak talált, erkölcsi hatalmad érintetlen; de ha egyszer csalárdságon kapott, többé nem vagy neki egyéb anyagi és szabálytalan erőnél, melynek hatását nem lehet előre látni, tehát tekintetbe sem lehet venni. ¹⁾

Az erkölcsi érzet további nevezetes alakítója a *pél*da. Ennek első termőfölda a szülői ház, aztán a játszótér és az iskola. Mind a három kör sok példát és alkalmat nyújt az önző hajlamok feláldozására. Az egy csoporthoz tartozó játszótársak, — mint a játékoknál láttuk — a legnagyobb mértékben lemondanak saját hajlamaikról, s beolvasztják akaratukat a közös akaratba. Mind a három körben merőben gyakorlati módon történik az erkölcsi érzet nevelése, azaz úgy, hogy a növendék számon veszi érzésétől és ítéletétől, hogy rendes körülmények közt mi a *helyes* vagy *helytelen*, mi *ülő* vagy *illetlen*. A 6—10 éves gyermek érzését e részben példával szoktathatni, s szoktatással élénkké és gyorsá tehetni. Az érzéketlen gyermek eltöri a szomszéd macskája vagy kutyája lábát, letöri cseresznyefája ágait, hogy a cseresznyét megehesse s egy pillanatra se jut eszébe, hogy a mit tett, illetlenség vagy hitványság, mert nem szokott rá, hogy cselekedetei erkölcsi értékét megítélje. Ellenben a jól szoktatott gyermek ellenáll a kísértésnek, hogy másnak kárt vagy fájdalmat okozzon. A gyermek helyes magaviseletének és a cselekedetéről való Ítéletének támasz kell, s ezt a felnőttek *magaviseletében* (példájában) találja. A példa a gyermekeken azért fog, mert élő lecke; s ragadós, mert a nagyokkal való rokonszenvezés megneveli az érzelmek játékerét, a látott cselekvések menetét bevési a gyermek szívébe, s nem engedi, hogy a cselekvésre sarkaló vágyak tekintetében üresen maradjon. Innen van, hogy ha szülői cselekvésében érzéki és önző motívumot lát, ő is hasonlóan fog cselekedni. Szülői magaviselete állandó mértéke a jónak, vagy rosznak, s felhívás a helyesre vagy helytelenre.

¹⁾ *L'éducation progressive* I. 268. 1.

Tehát egyáltalán fölösleges neki elveket hangoztatni, melyeket meg sem ért. *Kell és nem lehet*, ezzel a két szóval egy anya fel tudta nevelni gyermekeit. E két szó oly keret, melybe belefér a szilárdság a maga hajthatatlanságával, s a szelídség a maga engedékenységével és békéjével. Az anya, papolás helyett este térdére veszi gyermekét, s egy percre (elég ennyi!) lelkiismereti vizsgálatot tart: «Ma szégyenkeztem gyermekem miatt, de holnap büszke akarok rá lenni.» Az a félelem, hogy «fájdalmat okozhat anyjának,» a gyermek első lelkifurdalása; tehát az anyai szív az ő lelkiismerete.

Az elvek hangoztatása a gyermekkorban az erkölcsi érzet alakulása u. n. személyes phasisában azért is felesleges, mert a gyermek az erkölcsi elveket nem bírja sem érteni, sem érezni a magok ridegségében — mondhatni — Kantféle mezében: de igenis akkor, ha megelevenítjük cselekedettel, érzéssel, rokonszenvezéssel. Ha a kertészetnek egyik első szabálya, hogy az elültetett új csemetét jól meg kell öntözni, hogy megfoganjék: szintúgy fel kell érzésünkkel mintegy olvasztani, actióban megtestesíteni a magára nehezen emészthető erkölcsi princípiumot.

Nyilvánvaló ebből, hogy az erkölcsi elvek képviselője: a szülő vagy nevelő nem lehet személytelen elvontság, hanem érző lény, a kinek mélyen fáj a helytelenség, hazugság, a kegyetlenség, a hitványság. Az érzések ragadós természeténél fogva a hozzá vonzódo gyermekre is ki kell sugározni annak az érzelemnek, s érezni fogja, hogy rút dolog a hazugság, lélekemelő a nagylelkűség és önfeláldozás.

II.

Az eddigi fejtegetésekben kimutattuk, hogy a gyermek erkölcsi érzete fejlődésének első foka: *személyes*. T. i. 5—6 éves koráig a büntetéstől való félelemből nem tesz helytelent, mert bizonyos cselekedetekkel megszokja társítani szülői helytelenítését és gáncsát. Később a szülők és a nevelő iránt való ragaszkodás tartja vissza a helytelenségtől s egyszersmind szereti őket,

¹⁾ Guyau, *Education et Hérité*, 197 1.

mint az erkölcsi törvény megtestesítőit. Az erkölcsi érzet szilárdításához hozzájárul a személytelen vagy *értelmi* elem, midőn a cselekedetek értékét becslni kezdi: helyesléssel vagy helytelenítéssel kíséri, minősíti. Ezt a mértéket elsőben másokra alkalmazza, később saját magára is. Ez utóbbi esetben a helyes vagy jó cselekedet kellemes érzettel tölti el, a *helytelennek* vagy *rosznak* minősített cselekedet fájdalmat, lelkifurdalást okoz. Midőn a gyermek elitéli játszó- vagy tanuló-társa magaviseletét, és *hazugnak* vagy *hitványnak* bélyegzi: erkölcsi érzete a szülemelés állapotában van, s a harag érzete fogja el az alávalóság láttára. Ha a bámulás igaz rokonszenvet gerjeszt benne az erkölcsi jó és kötelesség iránt: akkor már megalakult a lelkiismeret, — melyet Legouvé szerint — lehetetlen lehangolni, mint a hangvillát: változatlanul ugyanazt a hangot adja, az igazság hangját és tudatja, hogy valaki mennyire jött ki ebből a hangból.¹⁾ A lelkiismeret a benső hallás (*benhallás*) érzékei; ha míveletlenül marad a gyermeknél, az ifjú semmit sem fog halani a helytelenség, hitványság okozta magaviseleti hangzavarból.

Az erkölcsiségre általában nem elég az a magaviselet, mely nem esik kifogás alá. Ez csak egy rész; fontosabb ennél az értelem és érzés olyatén előkészítése, hogy tereljék szakadatlanul a hajlamokat a helyes és a jó útjára. Az erkölcsi nevelésnek erre a lényeges részére szükséges a rokonszenves érzésnek az ítélő erővel való mentől gyakoribb társítása, mind a maga, mind a mások cselekedeteivel szemben.

E részben legjobb gyakorlat az, ha alkalmat adunk az érzelmek összehasonlítására és rászoktatjuk, hogy válaszson a gyermek a cselekvés motívumai közt. Ha helyesen választott, hadd élvezze okossága természetes jutalmát. A tapasztalás oktató hatása úgy is korán kezdődik. Ha a 3—4 éves gyermek azért nem eszi meg az almát, mert anyja azt mondta, hogy ha megeszi, beteg lesz: anyja esze után indul és nem a saját ítélete után. Ám a gyermeket soha sem szabad előítéletessé tennünk, se bölcseségünkkel, se annak ellenkezőjével. Ha a

¹⁾ *Les peres et les enfants*, I. 137.

gyermeknek nem kell a mi érzés és gondolkodás módunkra figyelnie, lesz ideje megkérdezni a saját elméjét és érzését, s a kettőt össze bírja hasonlítani.

Engedjük a gyermeknek, hogy tegyen szert saját tapasztalatokra. Láttuk, hogy a gyermek új képzeleti világában csak kellő gyakorlódás után tájékozódik, s hogy jó darabig Don Quijote-ra emlékeztetően kombinálódnak képzeleti. Hasonlót tapasztalunk érzései körében. Minden érzése új lévén, nem bírja megítélni, hogy mit fog szeretni, mit nem. Ez okból nem szabad szemére lobbantani, hogy «ezt s ezt akartad látni, s most már nem szereted.» Hiszen megpróbálás előtt honnan tudhatná, hogy fogja-e szeretni vagy nem? Hadd tegyen kísérményeket saját érzésein s mentől jobban megismerkedik velők, annál okszerűbben fog választani. A gyermek gyakran azt képzeleti, hogy a mit ebben a pillanatban szeret, szeretni fogja örökre, mert még nem tapasztalta, hogy utoljára belefárad a legkellemebb érzésbe is. Természetes, mert nála a jelen érzése elborítja a múlt és a jövő határait; az okos nevelő vár, míg a fáradság bekövetkezik, s akkor megérteti vele, hogy mit tesz belefáradni a rózsza szagolásába, a festmény nézésébe. *A nevelő ne a múlt hibáit rója meg, hanem jövő ítéletét irányozza.*

Azért se tegyen szemrehányást, ha feláldozza a jövő nagy hasznát a jelen kicsiny örömének, mint a hogy tett a gyermek Franklin, midőn egy shillinget adott a sípért, melyet, ha várni tud vala, nagyon olcsón megvehetett volna; vagy ha múlt héten egy pillanatban többre becsült egy ív papírt egy fogásnál, melyet néhány napi várakozással megkaphatott volna. Általában ne lepjen meg minket a gyermek eszélytelensége, mert a szabad választás közben eleinte sokat botlik, épp mint járnitanuláskor sokat esik. Annál jobban tanul fölkelni; annál jobban megtanul a saját ítélete verte ösvényen járni.

Hasonlíttassuk össze jelen érzését múlt érzésével, pl. a hólabda-készítés örömeit széna-csináláskor érzett örömeivel: hadd próbálja megmondani, melyik a nagyobb fokú? Mindig a saját érzéseire hivatkozzunk és tegyük azokat jövőjére nézve tanúságosokká.

Saját tanácsait és bölcs megjegyzéseit bátran elhallgathatja a nevelő. A tanácsot azért nem hallgatja meg a gyermek, mert rendesen nem érzésköréhez szabják. Ő gyakran szintűgy látja a hibát, mint mi: tegyük rá nézve leckévé, hogy érezze is. A geometriában, ha egyszer egy tételt bebizonyítottunk, azután folyvást hivatkozunk rá, mint olyanra, mely nem szorul bizonyításra. Hasonlóan vagyunk az erkölcsi okoskodásban. Ott is összegyűjtjük a múlt tapasztalatok eredményét és hivatkozunk rajok egy-egy új probléma alkalmával. Idővel oly gyorsan történik a rajok való hivatkozás, hogy alig vesszük észre, s mégis azok vezetik cselekedetünket. A ki megszokta a józan életet, nem megy eszem-izsom társaságba, mert ártalmas az egészségére; de nem veszi elé mindennap az esztét, hogy ugyanazt a dolgot századikszor is meghányja-vesse. Így jut hozzá fokonként a gyermek, hogy tapasztalatból megítéli, mi helyes és helytelen a magaviseletben, s ahhoz képest correctül választ és választásához ragaszkodik. Ezzel oly erkölcsi megszokásokra tesz szert, melyek jóindulatának kiinduláspontjai és helyes magaviseletének oly támaszai, mint mathematicusnak az axiómák.

A gyermek erkölcsisége fejlődése első phasisában a mások belátása és példája volt az irányadó; a második phasisban ezek mellékes tényezők, mert cselekvésének biztosabb támasz kell, t. i. a helyeshez, a jóhoz való benső ragaszkodás és a benne való hit. Magaviseletének e részben nagy könnyítője erős cselekvésvágya s az emberi érdekekkel való természetes rokonszenvezése. Nevezetes lépést tesz erkölcsi érzete, midőn be kezdi látni, hogy ő maga, mint cselekvő és cselekedetei a legszorosabb viszonyban vannak; s midőn érzi, hogy érzéki vágyainak a jó eszméje előtt meg kell hunyászkodniuk. Ha ez utóbbiaknak engedelmeskedik, a szégyen érzete fogja el s igyekszik elrejtőzni, mint a hogy tettek a fentebb említett gyermekek, s elkezd lelki szorongást érezni. Ez a szorongás még nem a lelkiismeret szava, csak az erkölcsi kötelezettség pitymallata, mely jóformán még csak homályos érzelemből áll, de azt a homályt majd a belátó észben feltűnt erkölcsi törvény el fogja oszlatni. Az erkölcsi érzetnek ez a foka még nem lelkiismeret, mert még

nem alkalmazza magára a gyermek-ifjú az erkölcsi ítélet szabványait, hogy esetleg a bűnös vagy vétkes szót kimondja. Most még csak a megsebzett lélek fájdalomérzete van meg, mert a lelket is úgy megsebezhetni, mint a testet, s a seb annak szintúgy fáj, mint szervezetünknek.

Mihelyt öntudata önmagát, mint szerzőt veszi elé és részrehajlatlanul kezdi bírálni cselekedeteit s Ítélni önmagát: eléáll a *lelkiismeret furdalása*, midőn az elkövetett hitványság miatt szívében a fájdalom érzete nyilalik át. íme a belső és meg nem vesztegethető bíró: *a lelkiismeret törvénylátása*, s emelő vagy le-sújtó Ítélete.

A cselekedeteknek ez a becslése a lelkiismeret lényege; benne van csirájában az egész erkölcsiség, s most már csak az van hátra, hogy a mint az ifjú a különböző kötelességeket teljesíti s hozzájuk vonzódni megtanul, a concret cselekvés köréből az elvont erkölcsi elvekre emelkedjék. Azelőtt akarata a mások érzelmei, gondolata és akarata vezették, most ő kezdi magát, hasonló érzésű, gondolásu és akarásu egyénnek tartani. Nemcsak a saját cselekedeteit itéli meg, hanem a másokét is, s azokat szintúgy helyesli vagy elítéli az erkölcsi törvény vagy kötelezettség szempontjából, mint önmagát, sőt ha azok sértik meg az erkölcsi törvényt, kétszeres fájdalmat érez, mert magukviselete tönkre teszi az ő jóságukba vetett bizodalját.

Az egészséges családi és iskolai élet nevezetes hatással van emez önbíró öntudat kifejtésére. Ha a gyermek pl. testvérét, tanulótársát vagy nevelőjét haragjában vagy gondatlanságból megsértette, öntudata felkorbácsolja rokonszenvét és együtt szenved az igaztalanul megsértettél. Annak a helyébe képzele magát, s cselekedetét helyteleníti és kárhoztatja. Az erkölcsi érzet fejlődésének eme fokán látszik az *eszmék* rendkívüli hatása a magaviseletre, mert az eszmei részek összeolvadnak az előbbi fejlődésfolyamat személyes elemeivel. Most már a *kötelesség, becsület, erény, önfeláldozás* oly szók, melyeknek hallatára eltelik a szív ezerszeresen visszhangzó érzelmekkel, az emlékezet és a képzelet pedig lelkesítő képek tömegével. Hiszen erkölcsi önmegtagadásunk nehéz óráiban a tanuknak egész

légióját látjuk képzeletben: látjuk atyánkat, anyánkat, barátainkat, honfitársainkat és őseinket, kik hasonló körülmények közt nem ingadoztak. Sőt látjuk Istent is, s a megelégedés érzete tölt el arra a tudatra, hogy őseinknek és Istennek egyaránt tetsző cselekedetet végzünk. Ily esetekben úgy érezzük, mintha a nemes elszántságu hősök és vértanuk táborába volnánk besorozva, midőn «az egész race a maga legtisztéletre méltóbb képviselőiben tol minket előre. íme az erkölcsi eszmék történelmi és társas természete». ¹⁾

XXXV-IK FEJEZET..

Az aesthetikai érzet nevelése.

I.

A polgárosodás történelme s az anthropologusok egyiránt azt tanítják, hogy az embernél a magát-csinosítás megelőzte a ruházatot. A vad ember egyáltalán nem érezte még szükségét a ruházatnak, holott már rég élt benne a vágy, hogy magát kitüntesse, s rettenetessé tegye bőre festésével, teste csinosságával. A társadalom legelső alakulatainál szintúgy, mint ma a míveletlen népeknél, a férfi hord karperecet, gyűrűt, fülbevalót, használ hajtút, fején tollbokrétát, s testét befesti, hogy az elenséget elbűvölje s társai között magának az elsőséget biztósítsa. Ha III. Richárdnak egy ló megért egy országot, a míveletlen embernek egy toll megér egy koronát. A bushman feldíszíti fegyverét, kését, hogy ne csak ölésre legyen jó, hanem a szemnek is tessenék. Tehát a míveletlen ember lelkében is él egy játszi ösztön, mely arra serkenti, hogy többet tegyen a tisztán állati szükségletnél s a pusztá hasznosnál. Livingstone beszéli, hogy midőn Dél-Afrikában a Zámbezi partjához közel egy kunyhóban pihent, egyszer csak egy kézi-malom zajára

¹⁾ V. ö. Fouillé, *L'éducation et la sélection*, Revue d. deux Mondes 1890. 567. 1.

ébredt fel s egy leányka és anyja következő párbeszédét hallá: «Miért örölsz anyám, hiszen még sötét van?» — «Csak aludj gyermekem, — biztatá anyja — lisztet készítek, hogy az idegenektől *szép ruhának* valót vegyek neked.»

Általában a fényt és ragyogást többre becsüli a gyermek, mint a mocskos és sötét színeket. Látó-érzéke szintén arra törekszik, a mire képzelete, hogy magának mosolygó környezetet teremtsen, mely az élet rideg valóságát regényessé, álomországyszerűvé varázsolja, s az eszményire való vágyakozását kielégítse. Az evés és ivás, a test mozgása és melege, egy szóval az állati szükségletek kielégítése nem elég, sem a fiúknak sem a leányoknak. Hisz a beteg gyermek is, a kinek az étel nem kell, szívesen forgatja ágyában a képes könyvet, s elgyönyörködik színes alakjain. A legszegényebb ember gyermeke szintoly érzékeny a képzelet gyönyörei iránt, mint a leggazdagabbé. Szeret rajzolni, festeni, szereti megeleveníteni a szoba valamely szögletét, egy szóval teremt magának képzeleti világot, melyben szeme megtelik színes alakokkal, ragyogó színekkel, tarka változatokkal.

A polgárosodás haladtával, s a gyermek fejlődtével ez a szépre való vágyás minden irányban tovább fejlődik, de lényegében ugyanaz marad. China és India népei szintúgy mívelték a szépművészeteket, mint Európa népei, s ugyanezt mondhatni Kelet minden rendű népéről, sőt némelyikök oly ügyességre vitte, melyet földrészünk alig bír megközelíteni. Egyiptom az építészetet és díszítő művészetet nagy sikerrel folytatta, még pedig ránk nézve szinte történelem-előttinek nevezhető korban. A zsidóknál is megvolt a szép kedvelése, s az emberi alak plastikai hasonmása iránt való érzék. Az ó-szövetség több helyéből kitetszik, hogy a zsidók a csínt és díszítést szerették, s mind az építészeti, mind a személyes díszítésre tömérdek ezüstöt és aranyat használtak.

Még nevezetesebb a díszítés szenvedélye a mohamedánok közt. Jóllehet Mohamed szigorúbb volt a faragott képek iránt Mózesnél is, még sem irhatta ki követői szívéből a csinosság vágyát, mely ellenállhatatlanul nyilvánult az építészeti díszít-

menyekben: virág, gyümölcs, ruházat, állatalakokban (arabesk), s ma, midőn a mohamedanizmus társadalmi, politikai és vallásos hatalma hanyatlóban van, építészeti díszítés tekintetében nem szégyenljük hozzájuk menni iskolába.

Mit mondjunk a görögökről, kiknél a rút teljesen tűrhetetlen volt? Köztudomású, hogy a szépséget istenítették s az alak és az eszme rútságát egyiránt száműzték a gondolatból és az életből. Hiszen a szép kultusa tette ezt a csekély számú, de philosophiai, költői és politikai geniussal felruházott népet a polgárosult világ urává és tanítójává.

A mondottakból kitetszik, hogy mily mélyreható az a titokszerű ösztön, mely arra ösztönöz, hogy szemnek-tetsző alakokkal és színekkel vegyük körül magunk, és törekedjünk a mindennapi élet ridegségét, prózaiságát egy hosszú és szép költemény nyé átalakítani.

A gyermek a magát-csinosítás tekintetében is mutatja a kezdeties embert, vagy az embernem fejlődése különböző tokkait. A hét-nyolc hónapos gyermek szereti a színes szalagot s örömet találja a tarka ruhában, vagy a rikitó színű fövegben, és a piros színű cipőben. A mit megbámul, vagy a mi az övé és környezetéé: szülőié, testvéreié, barátaié; neki mind «szép», «csinos» legyen a ruha, játékszer, virág vagy állat. Ha fiam fejére — úgymond Preyer — a *csinos* szó kíséretében tesznek valamit: orcája megváltozik, tekintete büszkén elégült lesz, szemöldökeit felemeli, s szemei kidagadnak. Huszonegy hónapos korában valami csipke vagy hímzett kelmét vesz magára, s visszafordul, hogy lássa az uszályt. Ilyenkor a hiúsághoz utánzás és majmolás járul.¹⁾ Hasonlót tapasztaltam három éves kis leányomnál, kit megbámult, s egyszersmind utánzott másfél éves fiam. Az önmagának és másoknak tetszés, s az az öröm, hogy rajta valami megbámulni való van: mind összejátszanak a szép iránti érzék felköltésében és erősítésében. Kivált a leányoknál történik ahoz hasonló eset, minőt Perez felhoz, hogy csak a nagyon szép kendőt vagy selyemharisnyát szeretik.²⁾

¹⁾ *Die Seele des Kindes*, 274. 1. — ²⁾ Perez, *Vart et la poésie*, 9. 1.

A gyermek gyakran van úgy, mint Buffon volt, ki csak akkor tudott kedvvel írni, ha megvolt a csipke-kézelője és jól álló parókája. Ha akad is egy-egy oly leány, ki nem nagyon kívánja meg a másion látott dísz és elegáns színeket, mégis általában a nők nagy része úgy gondolkodik, hogy alig kell egyebet tudnia, mint magát díszíteni.

A csinosság érzete korán mutatkozik a fiúknál is. Harmadfél éves fiam végtelenül büszke volt felpróbált új ruhájára s keservesen sírt, hogy kivetkőztették belőle. A szép ruha iránti érzésben talán semmi különbség nincs a fiúk és leányok között. Az élet is hasonlót mutat, mert gyakran férfiakból telnek ki a legkeresettebb női ruha-készítők. Természetes, hogy a nevelés és a környezet igen sokat tesz a végre, hogy a csinosság vágya a fiúknál szintúgy túlságba menjen, mint a leányoknál.

Egy másik szintén korán fejlődő érzet, *a természeti szép kedvelése*: a szem gyönyörűsége, a látás öröme. A gyermek szereti a fényt és a színeket: szereti a természet fényes és színes tárgyait önmagokért, aztán azokért a vonásokért, melyekkel az ismert tárgyakhoz hasonlíthatnak. Ingelow négy éves korában rendkívül bámulta a szép játékszert vagy virágot, meg anyjának egy-egy új ruháját vagy új zenedarabját. Különös bámulata tárgya volt a szép színű szövet vagy színes váza, melyet a szabó avagy a vegyész boltjában látott. Talán semmit sem bámult soha meg jobban, mint anyjának egy rubin színű bársony bundáját és hasonló színű fejkötőjét. Még a varrónőre is emlékezett, a ki készítette.

Ezeknek az alapján természetes, ha a gyermek aesthetikai érzelmeiben sok az érzéki elem, mert nagyon beléjük játszik az érzéki tapasztalat, s csak később emelkedhetik az eszmék körébe. Az ő szótárában az *ízes*, a *jó*, a *szép* és *kedves* sokáig egyet jelentenek, s összefornak, mint a hogy ma is összeforrva látjuk a nép nyelvében. «Enni való», «csókolni való» ember vagy tárgy, azt jelenti, hogy *kedves*, *szeretetreméltó*, *szép*, *jó*. Hogy szereted tatát? Erre a kérdésre azt feleli egyik gyermekem: szejetem a *kajommal* (karommal). Ez a felelet váltig mutatja a gyermek érzelmei érzéki (tapasztalati) természetét. A

gyermek és a nép felfogása mintegy kezdeties kiadása a görög kalokagathia-nak. Kellemes érzékleteiből veszi motivumait a dolgok *szép* és *nem-szép* csoportba osztályozására. Tehát tökéletesen igaza van annak az öt éves kis leánynak, ki Munllo egyik Szent Szüze láttára felkiáltott: «be szeretném megölelni ezt a szép asszonyt: úgy hasonlít anyámhoz.» Egy másik (négyéves leányka), midőn a nevezett festmény angyalait látta, azt jegyezte meg: «úgy-e bár, én is olyan szép vagyok, mint ők, ha nincs is szárnyam. > «Azt hiszem, — úgymond Ingelow — hogy a gyermekben nincs érzék az alak finomsága iránt. A szépség neki ifjúság, meg fényes vagy fehér szín. Anyám szép volt némely ruhájában, de nem oly szép másban. Dajkám feketében járt, tehát csúnya volt...»¹⁾

Mondjuk ki, hogy a gyermek aesthetikai köre a *kecsesre*, a *csinosra* szorítkozik, mert nála az az uralkodó. Ha kecs (*gratia*) a minden anyagi kényszertől mentességet jelenti: az a szabadság, könnyedség jelképe; tehát kizárja az akarat erőfeszítését, s a megfontolás munkáját. A gyermek természetének és életének mondhatni a kecs a légköre: az nyilvánul teste körvonalaiban, arca mozgékonyságában, testtartásában, játékában, testi és erkölcsi egyénisége keresetlen nyilvánulataiban, naivságában, jókedve hangos kitörésében, hizelgésében, sőt szeszélyeiben is. Az élő lényekben is a kecses, a csinost keresi: a madarat, a macskát, a kis kutyát, a csikót stb. kecses alakjokért és mozdulataikért kedveli. Az aesthet. tetszés alkalmával a szemlélő mindig belsőleg szerkeszti, mintegy húsává és vérévé változtatja a szép tárgyat; ezt a szerkesztést (*synthesist*) a gyermek csak a tulajdonságok kicsiny csoportjain tudja végezni; pl. egy virágon, egy madáron; de már egy szép tájékon nem, még kevésbé egy nagy mester festményén, melyeknek vonásai az ő erőit túlszárnyalják. Innen van, hogy ujjong, ha a rét virágait láthatja, és a csermely folyását vagy a madarak repülését figyelemmel kísérheti. A 3—4 éves gyermek szeme ragyog az örömtől, ha este a holdat fölkelni látja, s érdeklél tudakozza, hogy van-e szárnya?

¹⁾ *The History of an Infancy*, II. 387. 1.

A gyermeknek a szépről való felfogásában sok a tapasztalati elem. Nem is kívánhatni tőle, hogy öt-hat éves korában a szépnak arra az eszmei fogalmára emelkedjék, melyre hosszas művelődés után tesz szert a felnőtt. Nekünk a csinos a szépnak kicsinyített kiadása; neki az a szép a maga teljességében, az ő tehetségeivel való teljes összhangjában.

Az aesthet. elvek, elvi általánosítások tehát neki nem valók, mert elméje meg nem bírja. Egy öt éves fiú, ki hússzor is elolvasta Girardin egyik szép könyvét, nem bírt elvontságokkal beszámolni a mű szépségeiről, csak egyenként számolta elé a szép történet egyes részeit, még pedig a szöveghez híven. De hát nem így tesznek-e gyakran a költők is rajzaikban és leírásaikban?

Egy más következménye is van annak, hogy a gyermek vonzalmi majdnem mindig oly tárgyra irányulnak, mely kielégíti érzékeit vagy önzését. Atyját vagy anyját, bőkezű nagybátyját vagy jóltevőjét soha sem találja rútnak, mert vonzalma eszményíti, s jó szívvel nagyítja testi és erkölcsi tulajdonságait. Egy hat éves gyermek nagyon ragaszkodott atyja cselédjéhez, ki hitványságáért tőlük távozni volt kénytelen, engedélyt kért anyjától, hogy ha találja, beszélgethessen vele. De hát nem pirulnál el egy tolvajjal barátkozni? — kérde anyja. — Igaz, de hát ő jó barátom volt akkor, mikor én is kis tolvaj voltam, s tőled kalácsot, cukrot, sőt pénzt is loptam. Hátha ő is megszűnik tolvaj lenni, s megjavul, mint én.¹⁾

A gyermek vonzalma sokkal erősebb, hogysen nagyon latolgassa az erkölcsi rútságot, avagy a test visszataszító állapotát, pl. a halál alkalmával. Egy hat éves leányka tele torokkal kérte övéit, hogy bocsássák meghalt anyjához, s midőn hozzá juthatott, hevesen csókolta meg az élettelen arcot, s megható hangokkal ébresztgette, mert sehogy sem akarta elhinni, hogy többé nem él.

Emez előleges tájékozódás után vegyük rendre az aesthet. érzet és az ízlés művelése eszközeit: a dalt, zenét, költészetet és rajzot.

¹⁾ Perez, *L'enfant de trois a sept ans*, 265. 1.

II. Dal és zene.

1. A kisdednél már az első hónapokban megtaláljuk az aesthet. érzet kezdetét. A zenei hangok rhythmusa átjárja halló szervét, sőt egész lényét, s bizonyos kellemes vagy kellemetlen felindulásba hozza. Az orgona intensiv hangja hallatára elkezd sírni; ugyanígy hatja meg a dobszó; ellenben örvend, ha zongora és fuvola hangokat hall, ha kulcschal, pohárral neki csilingelnek. A hangisméltés kezdeties rhythmusa tetszik, mint négernek a tamtam dobszó. A zenei ütemet, rhythmust a 2—3 éves gyermek is mozgással kíséri; sőt a hang magában is tetszik neki. G. Sand négy-öt éves korában különösen mulatott, ha lefekvéskor ágyacskája dróttjain jártathatta ujjait. Az így keltett hangot mennyei zenének tartotta, s anyja sokszor mondotta: «Auróra a dróthálón játszik.»¹⁾ A zene három eleméből (t. i. rhythmus, dallam és összhang) jó darabig csak az első hatja meg a gyermeket. Másfél hónapos korában elaltatja a beszéd, s az altató dalra édes gyügyögéssel felel. Féléves korában az ének élénk felindulásba hozza, s lelki állapota visszatükröződik csillogó szemén, mozdulatlan és kipirult arcán. A meglepetés, ez az elemi felindulás, bevezetés az éneknek abba a kedves, merengő állapotába, mely az aesthet. felindulás legmagasb fokain nyilvánul, s melyet Rafael Sz.-Ceciliája arcára oly híven festett le.

Jó darabig minden értelmetlen hangzat, ha hangesés van benne, érzék-csillapító hatású a gyermekre. Másfél éves fiacskámnak örömszerző hallási gyakorlata volt zsebóráim tiktakjának gyakori hallgatása: hiszen az ő echolaliája cséppel sem értelmesebb hangicsálás. Ezekhez képest Gyulainak ez a bal-ladaszerű kis bölcsődala a legjobb altató nóta:

Egyszer egy időben	Haja, haja, huj ja.
Bakonyi erdőben	Gilice megunja,
Gilice nem alszik.	A szemét behunyja,
Sírása elhallszik.	Sírása nem hallszik,
Odamegy a szúnyog	Csendesen elalszik:
Haja, haja, dűnnyög,	A gyerek is csendes
A tücsök is fűjja	Haja, haja kedves.

¹⁾ Sully, *The Childhood of G. Sand.*

Ez a dal mintegy tündérkézzel csöndesíti le az ideg izgal-
mát, a vér pezsgését s oly édesen elaltatja a kisedet érzéseit,
mint Arany a felnőttekét, midőn dalolja:

«Száll a madár, száll az ének; két fiáról szép Wnének,
Fű kizöldül ó sírhanton, bajnok ébred hősi lanton.»

Danája csupa hangzatból álló mondókák összege, melyben a hangzene, a muzsika, tehát a lélek mozgása és a tagok (karok, lábak) mozdulatai avagy tánca, sőt alkalmilag a hangszer-zene is összefolynak. Innen van, hogy gyermeknél a három négy éves korig a beszéd és ének, mint az érzelmek kifejezői, egy kenyéren élnek, s egymástól csak a négy éves kor táján válnak el. Akkor kezd énekes helyett beszédes lenni; öt éves korában csupa beszéd; szeretet történeteket elbeszélni, mint a hogy szeretett azelőtt dalolni; sőt a dalba változatokat is vegyít. Kis fiam, talán idősb testvérei zongora-játéka hatása következtében, harmadfél éves korában elkezdett némi változatot bevinni egy-egy kedvelt danájába. — Az örökölt hajlam szintén hozzájárul a zenei érzék kora fejlődéséhez. Egy nyolc hónapos leányka, a zongorán játszott hangokat helyesen utánozta, s érezni látszott a dissonantiákat, mert sírt valahányszor megfújtak egy kis bádóg trombitát. Másfél éves kis fiam sokszor elaltatta magát dallal; egy 19 hónapos gyermek pedig az elénekelt dalokat rhythmusos tapssal kísérte.¹⁾ «Öt éves koromban, — úgymond Ingelow — midőn hymnusokat tanultam, utálni kezdettem a hamis és tökéletlen rímeket. Ha a rímelő szó nem volt helyes, más szót tettem helyébe, ha az értelem rovására is, mert hallásom fejlettebb volt, mint értelmem. Gyönyörködtem a gördülékeny dalban; de az akadozó hangesés és rősz rím kellemetlenül hatott rám. Ebben a korban — így folytatja — emlékezem, hogy egy bölcső dalon el-eltünődtem, mert sok édes és zenei sor volt benne, s hangesését szerettem. Kétségkívül megmagyarázták nekem a szöveget, s alkalmasint értettem is. Tudtam mi a költészet, jóllehet még a nevét sem hallottam, s éreztem azt a gyönyörűséget, mit a költői hangzású

¹⁾ Preyer, *Die Seele des Kindes*, 65. 1.

szók és a szép látványok szereznek.¹⁾ Azonban elsőben csak 4—5 éves gyermekeknél tapasztalunk éles érzéket az összhang iránt. Még a nagy zenészek kora érettsége is csak hét-nyolc éves korban kezd nyilvánulni. És ez természetes, mert a zenei hallásban nem csak érzelmi rész van, hanem értelmi is, t. i. hangok felbontása, összehasonlítása és kombinálása. A mint már említők, a gyermeket inkább a hang vagy hangszer, a hang-színezete, vagy pedig a dalba öntött érzelmek ragadják meg, mint a dallam. Berlioz érdekesen ad számot azokról az érzelmekről, melyekkel szíve megtelt első áldozása alkalmával. «Midön — úgymond — a szentelt ostyát adták, s megszólalt a szűzies hangok karának hymnusa: mysticus s egyszersmind szenvedélyes zavar fogott el. Azt hittem, hogy megnyilatkozni látom az eget: egy ezerszer tisztább és szebb eget, mint a milyenről nekem annyit beszéltek. Oh az igaz benyomás csudálatos hatalma és a szív dallamának utolérhetetlen szépsége. Mina románának naiv dallama volt az, mely ifjú lelkemet megihlette; tüstént szentté lettem, olyan szentté, a ki a misét mindennap hallgatom, minden vasárnap áldozom és gyóntatom székéhez mehetek elmondani: atyám semmit sem vétkeztem. Jól vagyok gyermekem — feleli a derék ember — ezután is úgy cselekedjél. »²⁾ A közönséges gyermeknél is, a zenei hang jelleme és színezete rendszerint nagyobb hatású, mint maga a dallam. Ezt teszi elfelejtetlenné némelyikét ama daloknak, melyeket gyermekéveinkben hallottunk, s melyek férfikorunk éveiben is szívünkbe csendülnek, mint Petőfinek a bölcső-dala: *Cserebogár, sárga cserebogár*. — A zene erkölcsi hatása azzal a hangulattal áll kapcsolatban, melyet az ifjú szívben kelt. Az erkölcsi jóra közepes a hatása, de sokkal nagyobb az erkölcsi rosra, a mint kitetszik egy némely fülbemászó refrain izgató hatásából. Különösen a családi körben hallott nemes zene lelkesítő hatása az, mely meglátszik nemcsak a keresztyénség első százaiában, hanem a prot. egyház zenéjében is. Hiszen ha azt kérdenék — úgymond Bourgault-Ducoudry — hogy Németország

¹⁾ *The History of an Infancy*, II. 385—387. 1.

²⁾ Perez, *L'art et la poésie chez l'enfant*, 159. 1.

miért a «choralok» nemzete voltaképpen? — habozás nélkül azt felelném: «mert volt egy Luther.» S aztán így folytatja: «Luther, a ki nemcsak hitújító volt, hanem költő és zenész is; a ki világosabban felfogta, mint bárki más a művészet magas rendeltetését, az emberi szívbe való ellenállhatatlan erejét; s a ki abból az elvből indult ki, hogy az imádságot hathatóság kedvéért a hívek összesége öntse zenébe: megkívánta, hogy minden hívő zeneértő legyen.¹⁾ Az összhangzatos karének hozzászoktatta a híveket a szólám szerint való énekléshez, mely az ifjú nemzedéknek fülébe zengvén s lelkét meghatván, abban korai zene-benyomások szülemlettek. S ki tudja vajon Luther nélkül Bach Sebestyén és Händel megírták volna-e legszebb darabjaikat? De ettől eltekintve Luther a nemzeti nevelés nagy apostolává lőn azzal is, hogy megtanította Németországot a «nagy művészet» erényére és örökre beoltotta nemzetébe annak a szeretetét és tiszteletét; megtanította, hogy a mint a szegénynek és gazdagnak egy a napja, egy a művésze is; ha a társadalom minden osztályának közös érzelmei vannak: az őket kifejező művészetnek is közösnek kell lenni, hogy az érzelem szálljon szívről-szívre, mint a hogy a dal száll szájról-szájra.»

Íme, hogy tanulják meg dalban egy nemzet társadalmának összes osztályai az együttlérzést, és azt, hogy a himnuszokkal és népdalokkal, azoknak az érzelmeknek édes emlékét kapcsolják össze, melyek gyermekkorukban a családi körben meghatották, s később az édes otthonban a szülőföldön szívöket annyiszor átjárták. Hiszen — ha a hazától távol — róla való emlékeink lassanként elhalványodnak, a szívben mindig visszhangzik az altató dal, s fölkelnek vele az azt kísérő érzelmek.

A hangzene tehát nem játékszer, vagy nélkülözhető díszítmény, mint némelyek tartják, hanem a tűzhely és a nemzeti nagy család erkölcsi életének egyik komoly tényezője. Hiszen a nemzeti dalok, midőn a nemzet hőseit dicsőítik egyzersmind az ifjú nemzedéket a hazai történelem nagy esemé-

¹⁾ *Rapports sur L'enseignement da Chant*, 23. 1.

nyeinek átérzésére serkentik, hogy a történelmi fejlődés minden mozzanata szent rezgésbe hozza az ifjú szíveket s beléjük vésse hősiességök, bölcseségök erényök és önfeláldozásuk példáit. ^{x)})

2. A zene fokként fejlett ki az érzelmek nyelvéből, s mint olyan, nagy hatással volt finomításukra. A gyermeket szintén az emóciók készítik a daliásra, hiszen ő Coleridge szavai szerint: «Táncos dalos kis tündér: tánca, dala szívből kél.» A zene a gyermek érzelmei tisztításának és nemesítésének eszköze csak állandó gyakorlás mellett lehet, mely a hangot is meglágyítja s érdességét legyalulja. Az esztétikai elem erkölcsi erővé lesz, s lassanként minden növendék kicsiben bővülő hatását kezdi érezni a zenének, (mint a hogy érezte Berlioz) s a «Szózat», vagy egy-egy hazafias himnus egész lényét meghatván, fölmelegszik a szép, jó és igaz cultusára. Az ének szerzetté eme magas izgalmak látszólag mulékonyak és pillanatnyi hatásúak; de erősítik és edzik a lelket, s fogékonyná teszik mindannak a befogadására és követésére, a mi a humánus és erkölcsös rovatba esik.

A zene nem költ fel ily vagy oly kategóriájú erényeket, sőt inkább átjárja az erények közös talaját, az ember spontán erélyét, s a lélek élő erejét. Rendkívüli hatásának titka abban áll, hogy testi s egyszersind lelki szervezetünket átjárván, meghatja és megrendíti az embert természete ama titokteljes mélységében, a hol a testi és erkölcsi élet közös gyökerei erednek. A zenei actio főeleme a hangok harmóniája, mely bennünk önkénytelen visszhangképpen fölkelte az erkölcsi összhang, a rend és az accord érzetét, s következőleg a tökély érzetét is, mely a mi eszményünk, azaz rendeltetésünk. Való, hogy ez a

¹⁾ Megjegyzésre méltó, hogy azok a népek vitték be elsőben az éneket az iskolákba, még a népiskolákba is, melyekről azt hitte volna az ember, hogy szívök legkevésbé hevül ezért a művészetért, részint, mert az őket környező természetben kevés a költészet, részint, mert idiomájok durva. Ilyenek a scandináv népek, a németek, a svájciak és az észak-amerikaiak. E részben megelőzték az olaszokat, spanyolokat, kiket zengzetes nyelvök m. e. előre-rendelt a végre, hogy a népies és általános zene-tanítás kezdeményezői legyenek. Buisson, *Rapport sur L'eméignement primaire a l'exposition de Philadelphie*, 440. 1.

zenei actio határozatlan, mondhatni legszétfolyóbb mindazok között, melyekkel a művészet az emberre hat; de éppen azért erejét és termékenyítő voltát más hatásokkal egybe nem vehetni. Az értelem természetünknek nem első és utolsó szentélye: a zene azon túl vagy mélyebbre száll, s abba a homályos régióba hatol, hol állandóan fakad az élet, s honnan az érzelem, gondolat és cselekvés csirába indul. A szép, a jó, a kötelesség, a humanitás, a haza s hasonló szerkezetű eszméinket kivetkőzteti rideg formáikból, felolvasztja őket, élő izgalmakká változtatja, s alkalmasokká teszi, hogy meghassák a gyermek egész lényét, s megrendítsék természetében a szentek szentjét.¹⁾

A zene az elvont gondolatot felolvasztja a szív melegében, hogy izgalomba hozza a gyermeki szívet is, mely még nem bírja az elvontat felfogni. A zenét azért sem hanyagolhatja el az iskolázás, mert a szív érzelmei szintúgy megkívánják a nevelést, mint az értelemé, s a gyermeki lelket, éppen az érzelmek önkényt fakadása korában nagyon könnyen tehetni a zene által élővé, boldoggá, érzésben és gondolatban gazdaggá. Az énektanítás egyik célja, hogy a gyermek hangja szelid vagy édes legyen. Majd mindenütt rikító hangban énekelnek a gyermekek, kivált a fiúk. A nevelésnek minden erővel azon kell lenni, hogy elésegítse a hangok tisztaságát és a hangszínezet kifejtését, a mi sok béketűrést és tapasztalást kíván. E végre mintáink legyenek a kifejlett hangú gyermekek, kiknek dalát utánozzák a többiek. A zene (az ének) par excellence utánczó természetű. Itt nem tudni kell, hanem *utáncsinálni*. A tudományt egyedül is el lehet sajátítani, de a zenélést (éneklést) csak közetlen közlés útján tanulhatni. Az énektanítás harmadik célja a szép-ízlés művelése, mi végre meg kell szokni az ifjúnak, hogy kifejezésteljesen, azaz érzéssel és értelemmel énekeljen. Erre szintén jó minta és hosszas szoktatás kell, mely megtanítsa az ifjút, hogy a dalba szívét is belevegyítse.

Ezek azok a célok, melyekért a növendék elé adott dalnak egyszerűnek kell lenni. Egy Mozart-féle darab bájos egy-

¹⁾ L. *Dictionnaire de Pédagogie* F. Pécaixt, *Music* cikk.

szerúséggel fejt ki egy érzést, melyet az első accordok fakasztottak benne. Oly egyszerű a menete, hogy az első accord vagy fordulat hallásakor szintűgy kitalálod az utolsót.

Az egyszerűséggel a zenében is úgy vagyunk, mint a szónoklatban és költészetben. Deák Ferenc beszédei stílusban oly egyszerűek és átlátszók, hogy nagyon közönséges észjárású ember is elhithetné magával, hogy hasonlót tud készíteni. Aztán hány ember nem képzei magáról, hogy ő is tudna oly egyszerű meséket alkotni, mint Aesopus vagy La Fontaine. És mégis hányadiknak sikerült utóíérni Deák Ferencet vagy La Fontainet?

Mozart zenei egyszerűsége is a fentebbi kategóriába tartozik, s éppen az teszi szerzeményei tartósságát, maradandóságát. Az egyszerűség ellen sokat vét a jelen kor zenéje. A mai zenei compositiókba sok idegen elemet vittek be az alatt az ürügy alatt, hogy igaz és természetes hangon szólaltassák meg.

Az úgynevezett romanticismus sok zajt, sok szenvedélyt és sok nagyítást, sok grotesque és triviális elemet vegyített a zenébe. Mindig hatásra számít, s e miatt hadi lábon áll azzal a szépséggel, melynek mértékességében áll az ereje. «A mi a zenei dráma vagy dalmű szerzetté ifjúkori örömet és álmodozást illeti, — úgymond Lamartine — az emberek soha sem találták ki a lélek férfiaságának ennél kedvesebb és veszélyesebb megromlását és elsatnyítását.» Sok igaza volt Mussetnek így szólni: «Papnőből bacchánsnő lett a Múza ma nap, Istenek az égből sárba leszálltának.»

Innen van a mai énekben és zenében a sok kiabáló és sóhajtó elem. A hang nem csendesen emelkedik és száll, hanem a rohamos indulatokhoz és az izzó szenvedélyekhez képest hirtelen ugrik és sóhajban végződik. Mintha lejárt volna az egyszerű és dallamos nóták ideje, melyek a nép száján száz esztendőig éltek, s a romlatlan szív igaz érzésének hú kifejezői voltak.

A szenvedélyes és rohanva-rohanó zene vagy dal könnyen elkábítja azt az ifjúságot, mely amúgy is sokat ad a külsőre, s hajlandó a lármát erélynek, s a túlzást igazságnak tekinteni,

Hadd énekeljenek a gyermekek oly dallamokat, melyek kereketlenül fejezik ki az őszinte érzést, s egyszersmind alkalmasok hangerejük kifejtésére. Ehez képest se dalban, se hangszeren ne tanuljanak hatásra számító darabokat, melyekben a hangok mintegy rohannak egymástután. Jók lehetnek ezek a mechanikai ügyesség mutatására, de nem valók az őszinte érzés illő kifejezésére. Inkább játssza a gyermek Mozartnak vagy bármely jó mesternek egyszerű adagióját: játék közben nem fognak ujjai ide-oda ugrálni, hanem a zenei érzést akarják tolmácsolni, az egyszerű dallamot kifejezni, a mi az ének és hangszerzene sarkköve.

3. A zene más-más hatású a különböző szervezetekre némelyiket megrázza, míg a másikat csak gyenge emótióba hozza. Berlioz beszéli, hogy bizonyos zene hallásakor egész lénye rezgésbe jött: oly tiszta örömméret fogta el, melybe az okoskodás nem bírt beférkőzni s csak később kezdette boncolni és bámulni. Az az emótió, mely a szerző kifejezte eszmék nagyságához képest nőtt, fokként különös izgalmat vitt a vérbe: üterei hevesen vertek, s a könnyek, melyek rendszerint a roham végét jelenték, gyakran csak az érzelm fokozódását mutatták. Ilyenkor izmait görcs fogta el, minden tagja remegett, kez-lába megdermedt, s mintha látó- és halló-szervét szélhűdés érte volna, semmit sem látott, alig hallott, s elvégre félajulásba esett.¹⁾ Nem mindenkinél ily érzékeny az idegrendszer; de azért a zene hatását sokan élénken érzik, s ez az oka, hogy éppen idegbántalmakban orvosszerűen is használják. Aesculap, Galenus a szenvedélyek ellen használták, s újabb korban a melancholia és hypochondria gyógyítására alkalmazzák.²⁾ Az idegbajokat a

¹⁾ Fonsagrives, *L'éducation des filles*, 294. 1.

²⁾ Farinelli 1736-ban éppen akkor ment Spanyolországba, midőn a király, V. Filep, a legnagyobb fokú búskomorságban szenvedvén, elhanyagolta az állam ügyeit, sőt az államtanácsban sem akart elnökölni. A királyné, mihelyt meghallotta Farinelli megérkezését, elhatározta, hogy megpróbálja, hátha a világhírű énekes hangja hatni fog a királyra. Hangversenyt rendezett a király terme mellett levő teremben, s a művész néhány gyöngéd, érzelm-teljes dallamot énekelt. A próba-zene teljes sikerű volt: Filepet elsőben meghatotta, majd mozgásba hozta s végre örömmre gyúlasz-

hangok leláncolják; tehát igaza volt annak a szerzőnek, ki azt tanácsolta, hogy midőn oly leányok zenetanulásáról van szó, kiknek anyjuk hysteriás avagy ideges volt, kérdezzék meg az orvost is, mert nem lesz tanácsos nagyon messze menni zenei nevelésökben. A szívbajosoknál még nevelheti a bajt, s volt eset rá, hogy az ily egyén idegzetét fájdalmasan izgatta a zongora, s kénytelen volt vele felhagyni.

Am az ép szervezetre is vészes hatású lehet a zene, ha túlságba viszik. A túlságos zenei nevelés végzetes következményű erkölcsi életünkre és akaratunkra. Bruno Meyer találóan jellemzi az előtérbe jutott zenei neveléssel járó veszélyeket, s kimutatja, hogy az illető könnyen izgatható, szíve sokszor nem engedi, hogy az Ítélet belevesse a latolgatás mérlegébe az eltökélés Brennus kardját. Innen ered a csupán zeneileg mívelt ember ide-oda ingása, sőt megbízhatatlansága és beszámítás alá nem esése, mert képzelete bizonyos tekintetben önhatalmilag tölti be szíve mélyeit tartalommal. Mondhatta volna úgy is, hogy szenvedélyei zajlása alkalmával nem lehet az okos elhárítás csolnakját érzelmei tengerére bocsátania. De talán nagyobb veszély ennél az érzésnek, akarásnak és gondokodásnak az a subjectivitása, mely ha állandósul, betegességgé fajul, véget vet önmérsékletének és tette való bátorságának; az illető magába vonulva, saját gyöngéivel öntelten kéjeleg s érülete és erkölcsisége a legsubjectivebb korlátok közé szorul.

A zenei nevelés fűszere szellemünknek, természetes tehát, ha szertelen élvezete az érzelmeket örökös izgalomban tartja, mint a hogy a fűszeres ételekkel való túlságos táplálkozás a vért nyugtalanul űzi-hajtja. Az egyoldalú zenei nevelés legter-

totta. Hívatta a művészt, hálálkodva köszönte meg és kérdé, hogy mivel jutalmazza meg. Farinelli kész volt az előre készült felelettel, hogy t. i. az a legnagyobb jutalma, ha az uralkodó visszatér udvara társaságába és újból felveszi az ország gondjait. Filep most abba is beleegyezett, mit rég nem engedett, hogy megberetválják, s lassanként teljesen felgyógyult; Farinelli pedig a rákövetkező tíz év alatt minden este négy egyszerű dalt énekelt el a királynak a legkisebb változtatás nélkül s így 3,600-szor énekelte el ugyanazt. (G. Grove, *Dictionary of Music and Musicians*, London, 1879. I. k. 505. 1.)

mészetesebb ellenszerei a többi művészetek, s főképp a rajz és képírás. Kivált a leányokra talál ez, kiknek általában érzékeny természetét jobban meghatja a zene, mint a fiúkéét. A rajz sokszorta hasznosabb a leányoknak, mert az értelemhez szól, holott a zene az érzelemhez; rajzban minden megszabott és határolt, zenében szétfolyó és korlátlan. A mellett, hogy a női szem pontos felfogása igen alkalmas a rajzra, itt az ízlés is tárgyias, mert világos és szabatos ítéleten alapszik; ellenben a zenében alanyi, mert az érzelemre támaszkodik. Aztán az is nevezetesen ajánló, hogy a rajz (és képírás) a nőt otthon tartja, legfennebb a szabad természet bámulására sarkalja, ellenben a zene a nagy világba csalogatja, a salon-életbe üzi, a hol a zene játékát kísérő tapstól a lélek könnyen megittasodik. ¹⁾

III. Rajz.

A legérdekesebb és leghasznosabb aesthetikai tanulmányok közé tartozik a *rajz*. Míveli az összes szellemi tehetségeket: az észrevételt és figyelmet a megfigyelés gondossága és pontosságával által, mely a minták utánzásánál okvetetlenül szükséges; míveli az emlékezetet és reflexiót, midőn egy azelőtt vázolt vagy tanult tárgyat emlékezetből rajzol; továbbá az összehasonlítást és Ítéletet, midőn másol más-más méretű mintákat, vagy távlatban levő természeti tárgyakat; továbbá a képzeletet, és feltalálást, midőn módosít egy megadott tárgyat, vagy hozzá ad valamit; végül míveli az ízlést, azoknak az alakoknak, arányoknak és méreteknek szemügyre-vételével, melyek a szépséget és kecsét alkotják.

Nem szükség bővebben fejtegetni mily fontos szerepe van a rajznak a mesterségekben; hiszen a rajz a kézmű-ipar ősanja. E mellett rendkívül hasznos az utazóknak, természetvizsgálóknak, geographusoknak, gépészeknek. Sok tudományt csak a rajz segítségével tanulhatni, pl. geometriát, mechanikát, földrajzot, természetrajzot, csillagászatot, s a művészeteket nem is

¹⁾ L. erre Liebrich, *Lettres sur L'éducation*, 118—120. 1.

említve, az ismereteknek mindazt az ágát, melyeket graphikai rajzokkal kell illusztrálni és magyarázni. Mindenütt segítségére van a kéznek és a szemnek, s kivált ez utóbbit ruházta fel éles látással és ítélni tudással, a kéznek pedig azt a jártasságot adja, mely megkönnyíti a szépírást, mert a ki rajzolni tud, írni is tud.

A rajz és a képírás szintúgy szólnak a lélekhez, mint a szemhez; eszméket fejeznek ki és közölnek; leírnak és elbeszélnek élményeket. Kaulbach az emberi műveltség történelme némely mozzanatait meggyőzőbben beszéli el a rajzban, mint sok történelmi leírás, s Dürer Albert szívrehatóbban adja elé Jézus szenvedéseit, mint akárhány szónok. A rajz és képírás nagy mesterei gondolatokat és érzelmeket ébresztenek bennünk szintúgy, mint a nagy írók és nagy szónokok.

A gyermeknek a rajzra is szintúgy van örökölt bentermettsége, mint a dalra; graphikai ösztöne (*graphicus instinctus*) félig rajzban, félig írásban nyilvánul. Két-három geometriai ábrából emberalakot szerkeszt, közbe egy pár pontot tesz és kész az emberfej.

Az orrot, a szemet, a fület, a madár szárnyát egy-egy ponttal jelzi, a lábat, kart egy-egy vonallal, s az ember arc-élt általában jobbról balra menő vonalakkal. Ritka eset, hogy a kart és a lábat két-két vonallal jelölje. A fület nem is tekinti lényeges résznek az emberi arcon, melyet rendszerint bal arc-éllal kezd rajzolni. Felfogásában jó darabig hiányzik a szem-mérték, az arány érzete, a kifejezés és szabatosság. Az alaknak csak legfeltűnőbb vonásaira fordít figyelmet, s a többit figyelmen kívül hagyja. Egyáltalán nem ismeri a távlatot, ennél fogva elhanyagolja a rövidítéseket. A gyermeknek eme durva ábrázolatai gyakran mégis oly igazak, sőt elmések, hogy pl. a Pompeji falain a gyermeki apró rajzokon (*graffiti*) felismerjük egy akkori katona és egy gladiátor beszédes arcképét. De egyébre is tanítanak ez ösztön nyilvánulatai. A ki valaha megfigyelte a gyermeket, tudja, hogy az a rajzokra fordított sok papiros és idő nem veszett kárba; hisz' a próbálgatás az ő játszi ösztönének fontos működése, mert eszmék nyilvánulnak benne,

melyeknek jelentőségét inkább érzi, mint érti, de a melyeket hosszas gyakorlással hatalmába kerít.

A gyermek különösen kedveli az emberi és az állati alakokat, s a negyedik-ötödik éven kezdve rokonszenvvel keresi a képek jelentőségét. A tájkép iránt nincs érzéke. Fiam csak kilencedfél éves korában rajzolt elsőben tájképet: egy pár vonalal hegyet s fölėje a napot. És ez természetes, mert a tájkép rajzolásának sok kelléke van: t. i. beható látás, a finom vonalak felfogása, távlat-ismeret és fejlett szerkesztő-erő. De hiszen a távlat ismeretét és a tájképrajzot a pompejii festményeken is hasztalan keressük, s ennek hiánya annál természetesebb a gyermeki rajzban, mert ő is, mint a bronzkori ember, főképp állat- és ember-alakokat rajzol.

A vonal mellett fontos a szín kérdése a gyermeknél, annál inkább, mert természeténél fogva kedveli az élénk színeket. Fontosabb mindenesetre a rajz és nem a festés. Hiszen az őskori ember is jóval előbb rajzolta az ember- és állat-alakokat vonalal, mintsem festette. Giotto hasonlóan köre karcolta vagy pálcával fővénybe írta le az őrizte kecskék alakjait, s csak azután nagy későre vett ecsetet kezébe. Téves tehát Spencernek az a követelése, hogy a gyermek az ábrázolást ne rajzzal kezdje, hanem színezéssel, minthogy az örömet szerez. A színezésben mintegy szétfoly az alak, ellenben a rajz vonalaiban összpontosulnak és kidomborodnak azok a legszembetűnőbb vonások, melyeket a gyermek magyaráz vagy lefordít a rajzban.

A rajz oktatását meg kell már a családi körben kezdeni azért is, hogy szokja meg a gyermek a tárgyak éles megfigyelését, s gazdagodjék elméje azokkal a képekkel, melyeken később beszélni tanul, meg Ítélete és gondolkodása gyakorlódik. A rajz költi fel a gyermekben leghamarább és legbizonyosabban az érzéket a természeti és művészeti szép iránt. Az, a ki rajzóin¹ tud, nemcsak a nagy műalkotásokat tudja biztosan olvasni, hanem az irodalmi művek leíró és elbeszélő részét is inkább tudja élvezni, mint mások, mert gyakorlott képzelete plastikailag állítja elejébe azokat az alakokat és képeket, melyek akárhányszor csak elmosódó árnyékképekként vonulnak át a

gyakorlott képzeletűek elméjén. Végül a szép alakoknak a növendékre való erkölcsi hatását sem szabad tekinteten kívül hagynunk. Az erkölcsi szépség alakjában nem különbözik a művészi széptől, sőt alakjában egy azzal a széppel, mit a művész műveiben észreveszünk. A mely ifjú fölfedezi egy jó festmény szépségeit, ebbeli jártassága segítségére van a végre is, hogy kiérezze a jó magaviselet szépségét és a rossz magaviselet rútságát.

A rajz az az egyetemes nyelv, melyet az emberiség minden mívelt nemzete egyképpen bír érteni és olvasni. E nyelv formái oly alakok, melyeket képzeletben látni kell a meehanicusnak szintúgy, mint a művésznek, az iparosnak szintúgy, mint Michel Angelonak. Ennélfogva lát a fazakas szép alakú edényt az agyagban, a kőfaragó ioniai vagy korinthiai oszlopot a kőben; a Florenc környékén járó Michel Angelo mívelt szeme anyaglat látott a kőben, melyet barátja alaktalan tuskónak nézett, s melyet egy kőműves igénytelen fallá dolgozott volna fel. Minden alak a rajz alapján készül, a gyermekjátéktól fel a székesegyházig, a kemencétől fel a gőzmozdonyig. Az a nagy mester, a ki legkönnyebben bírja átalakítani a dolgokat, változtatni a tárgyak formáit: s Isten azért a legnagyobb, mert az alaktalan anyagból a legkülönbözőbb formákat tudta teremteni. Ezért mondotta egyik bölcselő, hogy Isten a legnagyobb geometra.

A mely ifjú tehát korán tanul rajzolni, annak a látása szert tesz arra az ítélő erőre, mi a jó ízlés első kelléke, s melyet ma megvárunk a szép és hasznos cikkektől egyaránt. ¹⁾

IV. Költészet és művészet.

Az aesthetikai érzet nevelésének másik nevezetes eszköze a *költés* és *művészet*. A nevelés itt is kicsiny és egyszerű eszközökkel kezdődik, s csak fokonyként haladva jut az irodalom és költés magaslatára. A *zene* és *poesis* egyesülnek

¹⁾ L. A rajz hasznaira Thompson, *Proce Nedings, of theational Assitiation*, 1887., 400. s köv. 1.

az énekekben, s ez minket a bölcsőhez és benne játszadozó kisdédhez viszen.

Gyermeknél beszéd és dal jódarabig édes-egyek lévén, a dal és a költés egybeforrnak: csak nekünk kell külön tárgyalnunk, bizonyos egymásutánban. A csupa hangzatokból álló mondókák, hangjátékok, rímjátékok, apró versikék első eszközei a zenei hallás formálódásának; pl. mikor játékközben a gyermekek körbe fogantozva mondják:

«Ispiláng, ispiláng,	Kék selyem szoknya
Ispilángi rózsa.'	Zöld arany rojtja
Rózsa volnék, piros volnék,	Szederszemű szép Erzsike
Mégis kifordulnék.	Fordulj angyal-útra.»

A gyermek első nevelője az esztétikában a költészet; mely Lamartine mondásaként, az emberiség őrangyala, tehát első sorban a gyermeké is. Daloláskor, versmondáskor foglal közik a gyermek füle, torka, s a ritmus átérzése következtében egész lénye, tehát emlékezete is, mert a szók költői rendezete (rythmus) megkönnyíti a megtartást. Ha a költő azért első tanítója az emberiségnek, mert a meseszerű elbeszéléseket hangseséssel (cadentia), ritmussal, dallal látja el, megtölti az elmét színes képekkel, a madarak dalába szőtt hangokkal s magyarázza a természetet úgy, mint egy nagy gyermek magyarázná: akkor az anya bizonyosan az első költő, s az ajkairól hallott bölcső-dalok és édes hangok, melyekkel a gyermeki szív húrjain játszik: első oktatói a szépre és a jóra. A költők balladáit egyengetek egykor a törvényhozók útját, s a hegedősök dalai a bölcselőkét: ugyanezt a munkát végzi a gyermekszobában, a költészet segítségével az anya, a dajka, a nevelő. Hogy a gyermek számára való költés ezt a hatást megtehesse, legyen *egyszerű, képzelethez szóló és lelkesítő*.

Az egyszerűség a költészetben, hosszas munka és gyakorlás eredménye. Egy-egy megható egyszerű dal csak mesteri tollból kerül ki: egy Petőfi, Beranger, Burns, Hafiz, avagy Heine tollából; de nekik is hosszasan kell forgatniok elméjükben a gondolatot, míg elvégre elkészül az az egyöntetű dal,

mely a gyermek lelkét szintúgy, mint a felnőttét, szelid derűvel tölti el. A gyermeknek való igazi költeményből a tanúság önként röppen az ifjú lélekbe, mint a kipattanó sugár. És hosszú életű ez a tanúság, mint a történelem-előtti korszak balladáái, melyek nemzedékről-nemzedékre szálltak. Az anya ajkáról halott gyermekdal is esztendők során át visszhangzik a szív mélyén, mert szövege érzékhez szól, azaz nem elvontságokat énekel, hanem, mint Aristoteles kívánta, felindulást keltő látványok és hangok utánzata. És a gyermek ebben a káprázatos világban egészen otthonosnak érzi magát, mint a hogy mi, felnőttek érezzük magunkat a nagy költők társaságában. Nem csodálkozunk a bámulatatos dolgokon, mert érzelmei és képzelete diktandója következtében természetesnek találja; s mert a neki való költeményben «a költő egy személyben festő és építőmester.»¹⁾ Bármily phantasticusnak mondjuk az ő világát, azért az neki természetes: az ő képzeletében létezik, s nemcsak képzelet, de érzi is, hogy igaz. Minden tárgy, mely így van gondolva és képzelve, határozott léteit nyer, mihelyt megkapja valódi alakját; százak múlva is megismerjük, csodáljuk és megindulunk rajta. A magyar gyermek talán ezelőtt száz esztendővel gyönyörködött s száz esztendő múltán is fog gyönyörködni a törülköző-játék ez egyszerű és érzelmeihez szóló kis dalában:

«Arany liliomszál,
Ugorj a Dunába!
Támaszd meg oldalad
Az egész világba,
Simítkozzál
És megmosdjal
És megtörülközzél!»

Második kelléke a gyermek-költeménynek, hogy legyen *lelkesítő* vagy *szívhez szóló*. Az az igazi költő, a ki a szívben emótiókat kelt s azokat sokáig fentartani bírja. *A jóság, igazság, becsületesség költői személyesítései* sokáig élnek, s a gyer-

¹⁾ Pósa Lajos, *A gyermek-költészetről*, Magyar Sálón, 1889.

meki lélek érzékeny lapjáról soha le nem törlődnek, mert azok az érzés melegében forrongó alakok. A szép költemény viszhangot kelt a lélekben, meghatja a képzeletet, s ez kölcsönbe lelkünk mélyéről egy sereg képet, eszmét idéz fel. Tehát a költemény nemcsak kifejezi a képet, hanem élénk és hathatós lökést ad a léleknek, az eszmék és képek szakadatlan láncolatával. A nevelő a poesis által könnyen behatol a gyermek benséjébe, ebbe az eddig ismeretlen világba és a lelkesedés lángja meggyújtásával benne a szép, az igaz és jó iránt való szeretetet felkölti. A költői alkotás az ifjú szívet a legkedvezőbb hangulatba hozza s ráviszi, hogy megértse és szeresse a szépek más formáit is. Térjünk a harmadik elemre.

A gyermeki szívet élénk *képzeleténél* fogva könnyen hozhatni emótióba, mégpedig annál könnyebben, mert vágyva vágyik a költői színezésre, mely képzelet- és érzelem-világának természetes fentartója. Ezért mondhatta Arnold Máté, hogy a jó költemények betanulása oly disciplina, mely mélyebbre hat, mint bármely más disciplina iskoláink munkarendjében. Sokan kicsinylőleg beszélnek — úgymond tovább — a könyv nélkül betanult költeményekről; de ha a gyermeket annyira vihettük, a mint könnyen vihetjük, hogy beleéli magát egy költői darabba, a teremtő működésnek oly gyakorlata támad benne, mely merőben különbözik attól az erőfeszítéstől, melylyel betanulja a szók sorozatát, a hús- és hő-szerző tápszerek névsorát, a tengeröblök és fokok neveit, az uralkodók és családok rendjét; sőt az ily tanulásban támadt fáradtsága közepett nagy enyhületet, élénk örömet talál bennök.^{x)}

A serdülő ifjak irodalmi olvasmányai magasabb rendű iskolája a szép iránti érzetnek, s az igazzal való mély rokonszenvezés útján az erkölcsi érzetnek. Mihelyt az ifjú gyönyörködni tud Arany vagy Tompa költészetében, a bámulás érzelme támad benne, izlése finomodik; s idejét többé nem tölti alsóbbrendű dolgok olvasásával. Lássuk eme magasabb iskola körvonalait.

¹⁾ *Reports on elementary Schools* 255. 1.

IV. A szép felsőbb köre.

1. Az esztétikai érzetet fölkeltik bennünk a költés és a művészet kisebb-nagyobb rendű alkotásai, s maga a külteremtés. Ízlésfinomító hatásuk kétségbe vonhatatlan; hiszen főképp az emberi természetet keressük a költők és művészek munkáiban. «Az ember — úgymond C. Martha — magát és embertársait szereti legjobban; magát akarja látni, magát szemlélni minden alakban: a jelenben, múltban és jövőben. A művészeteket teremtte, hogy önmagát önmagával bájolja el: a képfaragást, hogy magát testi szépségben bámulja; a képírást, hogy szeme a színek fényében és a testtartás bájaiban gyönyörködjék; a zenét, hogy megittasodjék érzelmeitől, s hullámmozgás legfinomabb moráját összeszedje: egy szóval úgy tetszik, mintha minden érzékét önmagával akarná jóltartani. A történelemben önmagával társalog, a bölcséletben önmagát nyomozza lényé legelrejtettebb zugáig, s ki tudja, hogy a vallásos áhítat mysticus élvezetei közepette nem a magáról való beszélgetésben gyönyörködteti-e Istent? Nem elég, hogy lelkét meghatja a saját nyomorúsága, hanem részt vesz felebarátjai és barátjai bűjében is; mindennap színházba megy, hogy magát lássa, magát bámulja s kölcsönvett névvel és mezben magát kipanaszolja; hogy érezze a költők megénekelte kedves szánalmát, édes félelmet és az önmagát elsiratás legfőbb örömét. S aztán nem csupán a híres szerencsétlenek ragadják meg lelkét, hanem a legigénytelenebbek is; sőt mi több, széleskörű emberi érzetünk felöleli az egész természetet, mert az is mintegy része lesz a humanitásnak a belénk ihlett érzelmekért. A teremtés összes lényei a mieink lesznek s költői emelkedettségünk pillanataiban hozzánk a testvériség láncával fűződnek. A ki minket szeret és a kit mi szeretünk, mindazt érdemesnek találjuk a művészet dicsőítésére. Eumaios kutyája nem utolsó személye az Odysseának, mert semmi sem kicsiny és semmi sem alávaló abban, a mi az ember szívét meghatja. Ha Virgil pásztora juhaiért kesereg; ha egyik fogoly sajnálja a rút rovat, magányának hű társát, s a másik siratja azt a virágot, mely börtöne ború-

ját többé föl nem vidítja: valahol csak az ember egy könnyet ejt, szemének és szívének ezt a szentelt vizét, ott mindenütt van az erkölcsnek bája és a költészetnek tárgya. Szintúgy van a dolog az ember örömeivel; mindennek megvan a maga értéke, a legegyszerűbb, a legmúlandóbb dolognak: egy kézzsoritásnak, sőt, mint Lucretius mondja, a mosolygás emlékének is (*Vistigia risus*). Ki ne látná át, hogy mennyi erkölcsi elem van ebben a művészet-táplálta érzeményben, mely valójában csak az egymás búja-baja iránt való kölcsönös érdeklődés s kölcsönös rokonszenv.»¹⁾)

S minő nagy mértékben fokozódik és nemesedik ez a rokonszenv, ha alkalmunk van az emberiség egy tisztult képét egy szép műben, pl. a színházban szemlélnünk, s bámulatunkhoz a szeretetnek egy nemét kapcsolunk, midőn az egyesek szíve indulatát megsokszorozza az összesé, és az egész közönség szíve egybedobban. Ily pillanatokban a nemes gerjedelem meggyorsítja vérkeringésünket, valami nemes és mondhatatlan büszkeség tölt el, önmagunkról való nézetünk megjavul, és büszkék vagyunk rá, hogy ily szép dolgokat érezhetünk és felfoghatunk; sőt büszkék arra is, hogy megtapsolva látjuk, s mintha csak magunk volnánk szerzői, az öröm és dicsőség hullámaiban úszunk. A lelkesedésnek eme zajlását lehetetlen anélkül érezni, hogy magunkból ki ne keljünk, hogy az elragadottság egy pillanatra szét ne tépje az önző, apró kötelékek ezreit, melyek minket érdekeinkhez kötnek. Ily pillanatokban megragad bennünket az erények legkritkábbika: az önáldozat szelleme, s elhitei velünk, hogy mi is hősök lehetnénk, mert nincs az a közönyös néző, kit meg ne hatna ez a lélekemelő fuvallat. Egy szóval a művészet és költészet fedezték fel s hozták napfényre az emberi természetnek addig elrejtett vagy észre nem vett gazdagságát: azt a gazdagságot, mely eme kijelentés nélkül örökre elaludt volna benne. A művészet tárta fel a maga valóságában testi tökélyeinket, szintúgy, mint erkölcsi erélyünket; hagyta megéreznünk természetünk egész méltóságát; úgy szólva

¹⁾ *La Délicatesse dans L'Art*, 162. 1.

meghatványozta az embert s helyesebben beszélve, teljes fénybe állította az ő nagyságát. A régiek tehát nem közszólamot használnak, hanem nagy igazságot mondanak ki, midőn minduntalan ismétlik, hogy a költészet civilizálta a világot.

Az egyes társadalmak szintúgy, mint az emberi nem a maga összességében, mindig kész volt magába kebelezní az emberi szív fenkölt érzelmeit, az emótiók nagy nyilatkozatait Sophoklestööl fogva Danteig, Shakespearetöl Arany Jánosig. Mondhatni oly mohó vágygyal fogadta azokat a nyilatkozatokat, mint akár a tudomány elsőrendű fölfedezéseit. Annálfogva, mert a phrasis a gondolat mozgásával és az érzelemmel ellenkezik, az irodalom nagy mesterei korszakonként újjá teremtik a nyelvet, az érzés és gondolkodásmód új kifejezéseit alkotják s nevelői lesznek a józan észnek s egyszersmind a szívnek. Az irodalom a szív mívelése útján gyakorlati erkölczstan, mert egy-egy halhatatlan alakja (Bánk, Toldi, Oedipus, Job, Lear, Sancho Panza) az ifjú képzeletét meghatván, rokonszenvét felkölti, s magából kikelésre készti. Mi azért olvassuk a Bibliát, a hazai költöket és történetírókat, s aztán Dante, Shakespeare, Scott W., Dickens, Eliot, Jósika és Eötvös műveit, hogy szívünk fölmelegedjék, s a rokonszenv érzetével eltelve, az emberi érdeknek mentöl szélesebb körét felölelje.

Csak sajnálni tudjuk azt az embert, kinek szíve az irodalmi remekek hatására soha föl nem melegedett. A hány alkalal rokonszenvez az olvasó vagy író, annyiszor érzi magát a lét szűk korlátaiból kibontakozott érző embernek. Képzelete felszántja érzésmódját, érzésmódja megsokszorozza erkölcsi erőit s erkölcsi élete kibövültével megnövekedik humanitása, az a humanitás, mely, mint a görögök: a szépet és a jót mindig együtt gondolja. Lehetetlen az embernek úgy bele élnie magát egy költő világába, hogy egyszersmind a szép világának egy részébe be ne pillantson, s a legismertebb dolgokat a képzelet fényével körül ne vegye. Érzékeny lesz minden gondolat, érzelem és cselekedet iránt, a mi embertöl származik, s élénk érzésmódjával együtt nő és izmosodik emberies gondolkodása. Ekként egy fájdalmat megérteni és átérezni valóságos nyere-

ség: új erő nemcsak a szellemre, hanem a bennünk levő tökély erkölcsi lényre nézve is.

A költők, mint némely érzelmek és hajlamok nagy mesterei, az emberi szív ősrégi nevelői, és ezt a címet két okból érdemlik: egyfelől a benyomásokra való nagy fogékonyságukért, s másfelől az emberi természet mélyére való hatásukért. Az érzelmek kifejezésére mindig új módokat találnak és új képeket, melyekbe a látható világ arculatának legfinomabb és legillanóbb részét befoglalják, mintegy beágyalják. S ez a két fogantyú az, miért a költőket szeretjük, t. i. egyszer azért, mert fentartják körülöttünk a végtelen illúziókat azt a világát, mely a cselekvést megkönnyíti, s másszor azért, mert felbolygatják bennünk az érzelmeknek azt az ősrégi forrását, mely az emberi természetet üde állapotban tartja, s a szívet az elkérgesedéstől megóvjá.

Az emberek többsége rendszerint keveset tanul a philosophoktól, mert tudományos módszeröktől visszariad, s nem bírja őket az öntudat tényei boncolásában követni. Fő leckéit tehát azoktól tanulja, kiknek szelleme túlságos érzékenysége-nél fogva a természet és a lélek közti mesgyét vagy korlátot könnyen túlszárnyalja, vagy lebontja: tanulja a költők s általában a nagy geniusok örömeiből és fájalmából, midőn a velök érintkezés közben elragadnak rá a bennök észlelt szenvedélyek.

Ma a bomladozó hiteknek és rendszereknek korában sem kicsiny dolog az életnek és a természetnek az emberi szellemre tett mély benyomásait azoktól sajátítani el, kiknek szelleme szóban, képben, hangban leghívebben bírja visszatükrözni. A költők és művészek mélyen érzik azt, a mit mások lánghán éreznek, hangot tudnak adni annak, a miben a tömeg néma; nem annyira tudással ruháznak fel minket, mint emótióval; megkönnyítik bennünk az emberi szükségletek érzetét s feltárják nekünk az eszmei szépség ama fényét, mely a szellemi élet fentartó eleme.»)

Íme ezek az okok, a miért azt mondtuk, hogy a költés és az irodalom magasabb rendű iskolája a serdülő ifjúság íz-

¹⁾ V. ö. M. Arnold, *The Literature of Introspection*, 190—1. 1

lése művelésének; hogy az igazzal való mély rokonszenvezés útján ünnepies érzelmeket kelt bennünk; s hogy végre életirányunk komolyabbá válik, s általában a kötelességérzetben növekedünk.

2. Az aesthetikai érzetben megkülönböztetjük első sorban az érzékleti elemeket: a látó és halló érzék kellemes észrevételeit. A tiszta hang tetszik a fülnek; a szép szín, a mérsékelt lény, az egyenes vonal, egy kecses körvonal jól esik a szemnek. Még jobban szeretjük, ha értelmünk a most említett elemekben bizonyos változatokat és combinatiókat fedez fel. Ezek a combinatiók a vonalak arányossága és symmetriája, a hangok rhythmusa és dallamossága, a színek harmóniája stb. Végül a tetszés teljes, ha a képzelet hatására érzelmünk is talál benne megszívelni valót. Ezeknek az ú. n. *képzeleti* és érzelmi elemeknek nagy részök van a szép érzetében s szerepök abban áll, hogy a képzelet hatására a tárgyakba bevisszük saját hangulatunkat és gondolatunkat. A költő a ciprust a fájdalom jelképének tekinti; Petőfi a tüskerózsát vérző csillagnak hívja, s midőn Tompa megénekli a fehér liliom siralmas menyegzőjét, vagy a «rövidlátó» izsóp regéjét vagy a liliomok harcát: mindenik ily társításokat fűz az észre vételi elemekhez. A gyermek nem érti s nem érzi az elhagyott várrombban levő pathost; az őszi táj őt nem emlékezteti a mulandóságra: de a művelt érzésű felnőttet meghatja mindkettő, mert hangulatát viszi beléjük. Az aesthet. érzetnek tehát nevezetes eleme a társítások, mely alkalommal élményeink egyes vonásai kikelnek az idő- és térviszonyokból, levetkőzik az érdes részeket, meg a szomorú vagy bántó színeket, s eszmei derültséggel bevonva édes illúsióba ejtenek és aesthetikai felindulásunk magvát alkotják. A társítások alkalmával kiesik élményeinkből a visszataszító vagy kellemetlen elem s a múlt úgy tűnik fel szellemi láttávlatunkban, mint hangulatunk kedves festménye. Társítások eszközlik a szép érzete teljes fölkelését. Hiszen Michel Angelo Mózesében látnunk kell mindazokat a drámai vonásokat, melyeket róla a Bibliában olvastunk, az iskolában hallottunk stb., s ha azokat a szoborhoz kapcsoljuk: megelevenedik előttünk, és a kőtuskó

érző lénynyé, még pedig nálunknál sokkal nagyobb kiadású emberi lénynyé változik, a ki bámulatba ejt. Minő erőteljes társítások ragadnak meg minket Pompeji utcáin a kétezer éves keréknyomok láttára, vagy a Palais des Invalidesban I. Napóleon sarcophagja láttára; avagy Rómában a Vatican láttára. Jtt méltán eszünkbe jut Flaubert nemes mondása: «vannak oly szép darab helyei a földnek, melyeket kedvünk volna szívünkre szorítani.» Mikor ily szemmel tudjuk nézni a tájat vagy a műremeket, jele, hogy aesthetikai látásra tettünk szert.

Az aesthetikai látás későre, hosszas gyakorlás után jó meg. A protestáns ember pl. elsőben a nagy mesterek «szent családjai» látásakor nem érez emótiót, lassanként azonban — az aesthetikai látás és értés haladtával — a szívéhez férkőznek s édes hangulatba ejtik. Ezek szerint egy szép fa, míveltségünk fokához képest, gyönyörködtetheti szemünket, eszünket és szívünket a fény és szín fokozatával; továbbá ágainak, természetnek symmetriájával, s végül képzeletünkre ható társításokkal: pl. ha elgondoljuk, hogy árnyékában valaha boldog órákat töltöttünk, vagy hogy egy Rákóczy Ferenc, vagy Széchenyi István, vagy Deák Ferenc ült az aljában. Szintúgy egy festményen a kevésbé mívelt csak a fényt és árnyékot veszi észre; egy másikon a színek és körvonalak változatossága tetszik, holott a műértőt részeinek harmóniájával hatja meg, s hozza kellemes hangulatba. Az aesthetikai hatás a szemem kezdődik, és a míveltség fokához képest, az értelmem át lehat egész a szívig. A szép, az érzéki, értelmi és emótiói kedvérzet teljes élvezetében összefoly. Alkalmazzuk a mondottakat a gyermekre.

V. Többször említettük, hogy a gyermek eleinte az aesthetikai érzetnek csak az érzéki részére fogékony (a virágok feltűnő színeire, a tárgyak feltűnő alakjaira), a hangoknak eleinte az esését lógja fel, s csak később a harmóniáját; elsőben a rózsa színe hatja meg, s csak később a szirmai, levelei symmetriája. Aesthetikai érzete fejlődése ugyanazt a fokozatos menetet követi, melyet értelmének fejlődése: t. i. az egyszerűről lassanként megy a bonyolultra, durvább örömeiről fokozatosan jut a finomabbakra.

Az aesthetikai érzet fejlődését nagyban megkönnyíti a gyermekben nyilvánuló játékosztön, a drámai hajlam, mely igénybe veszi teljes erejét, szabadon gyakorolja érzékeit, s e közben fejlődik rokonszenve is minden emberi actio iránt. Hisz a művészet nem egyéb, mint magasabbrendű játék; s a dráma nem más, mint egy darab élet, melynél minden cselekvés cél nélkülülnek látszik, mint a játékban. A gyermekjátékban, elbeszélésben, mesében szereti a tréfás ábrázolatokat, s ha nem lát, avagy nem hall olyat, hát maga alkot drámát azzal, hogy gondolatait, érzéseit kifaragja játékszereknek, fővénybe építi, színrehozza stb., egymaga építő, képíró, színész, költő, sőt néha zeneszerző is egy személyben. A mily mértékben alkalmat adunk, hogy gondolatait kiábrázolja alakban, írásban, szóban: oly mértékben segítjük elé aesthetikai érzése, izlése fejlődését. A fejlődés menete lassú, azt nem lehet az elmébe tölcsezni, mint a sokszorozó táblát. Idő kell rá, míg a szép tárgyak a látó vagy halló érzéktől lehatnak a szívig. A siettetés csak árt, mert modorossággá, affectáltsággá fajul, mint fajult annál a nyolc éves leánykánál, kit anyja bálba vitt, s ásitás közben váltig mondogatta anyjának, hogy «úgy-e mama, milyen jól mulatok?» A színházban az ő fő benyomásai a színekhez, a jelmezhez, a látványosságokhoz, a színészek bizonyos testtartásához fűződnek, és egész kilenc-tíz éves korig egyáltalán nem is érti, nem is érzi a színpadra vitt szenvedélyeket és érzelmeket. A drámának csak a külsejét látja s ez az oka, hogy nézésébe hamar belefárad és elalszik.

Vígjátékban neveteth ugyan sok jeleneten, de az erkölcsi comicum felfogására nincs érzéke: megtapsolja a durva tréfát, a grotesque jeleneteket és a képtelenségeket; a paprika-jancsi bódéjában a burlesque testtartásu torzképeken, a bizarr hangokon jóízűn nevet. Gyermeknél a nevetés oka mondhatni physikai, külső: a vidámság mintegy a szemén át hatol bele; holott a felnőttél a contrast, a comicus eszme, az érzelmek vagy a helyzet fonáksága oka a nevetésnek. Innen van, hogy a gyermekek és mi véletlenül oly helyein nevetnek a vígjátéknak, a hol éppen nincs nevetni való, s ha értenék, nem is

nevetnék meg. Tíz éves leányom egy kezdeties képsorozatban rajzolta le a szivarával porul járt hencegő történetét; Huxley hasonló leánya szeretett festeni grotesque jeleneteket szerelmes disznókról; egymással haragban levő libákról, stb. A felhozott példákából kitetszik, hogy a gyermekek a nevetségnek alapját tevő ellenmondó képzeteket egy fogalomban egyesíteni bírják; de az, hogy az igazi comicumban nyilvánuló mély ellenmondást fölfedezzék, tapasztalatlanságuknál fogva lehetetlen. Innen van, hogy naiv megjegyzéseikben gyakran sok a humor, de a mit egyáltalán nem érznek. Midőn Charles Lamb, gyermekkorában, leánytestvérével a temetőben járkálva a halottak érényeit magasztaló síriratokat olvasgatta, egész naivul kérdezte: «vajon hova temetik a *hitvány* embereket?» nem tudta, hogy tudakozásában mi a nevetést keltő elem.

Sok tapasztalat és a természet és művészet szép tárgyai-
val való fokozatos megismerkedés által lassanként kifejlik az ifjúnak a szépre való finom érzése és ítélőereje, azaz ízlése, s oly dolgokat kezd szépeknek tartani, melyeken addig meg sem akadt szeme, s oly dolgokban nem leli örömét, melyeket sokáig nagyra tartott. Az ízlés a finom érzésmód és ítélő erő egysége. Egy más értelmezés szerint, az ízlés: a kecses, nemes és szép tárgyak hatása iránt való érzelmi fogékonyság, párosulva az Ítézés erejével. Az ízlést majdnem lehetetlen lényege szerint definiálni. Mondhatnók második lelkiismeretnek, mert megtanít megkülönböztetni az aesthet. szépet és rútat, meg az erkölcsi jót és rosszat; vonzódik az egyikhez, s elfordul a másiktól. A hol lelkiismeretünk ingadozik és tapogatózik, ő biztosan tájékoztat minket, s nem engedi, hogy zátonyra jusson erkölcsi érzetünk. A végre, hogy egy műreket élvezni bírjunk, meg kell szeretni és meg kell szokni a proportiót, a rhytmust, a rendet. A háztáj, az iskola ne hagyja a gyermeket vagy ifjút magára, saját képzelete járására, hanem lássa el szép és egyszerű mintákat irodalomban, költészetben, zenében, képzésben (rajzban).

Helyes dolog Froebelnél és Pestalozzinál, hogy a gyermek kezébe többféle anyagot adnak, hogy eszméi mintájára alakítsa.

Csak hogy ez nem elég: földolog szép mintákat tanulmányoztatni, hogy megihlessék és szabályozzák alkotó, feltaláló erejét. Itt a fő a múzsa. Plató mondása szerint a szépet, az összhangot lehetetlen megszoknunk a nélkül, hogy magunkban megvalósításán ne igyekezzünk. Ezzel mintegy segíteni akarnak rajtunk a múzsák, hogy accordba hozzuk lelkünk szeszélyes mozgásait.

Első dolog a gyermekkel otthon és az iskolában szép tárgyakat szemléltetni. Hiszen bővében vagyunk a legegyszerűbb eszközöknek a szép szemléltetésére. Ott vannak pl. a kert és a rét virágai, melyek mellett egykedvűen megy el a gyermek; de ha rászoktatjuk, hogy figyelmére méltassa, értelme mellett érzelmét is (elköltik, lassanként a föld szeretetreméltó gyermekének tekinti a virágot, mint Petőfi, ki azt a «föld jóságának», s a jóságot «a lélek virágának» mondta. Az esztétikai érzetben is főszerep az emotióé, a rokonszenvé, mely ha meghatja az ifjú képzeletét, az anyagvilág előlénynyé lesz, s naiv bámulása tárgyává. A gyermek élénk érzése igen alkalmas rá, hogy a virágokat pillangókhoz hasonló élő lényeknek tekintse: hogy mindenütt virágot lásson és sajnálja, mint velők rokonszenvező lény, hogy nincsenek ibolya- és rózsaszínű macskák, íngelow három-négy éves korában értelmeseknek gondolta nemcsak az élőlényeket, hanem még a köveket is. Érezte minő unalmas lehet az országúti kavicsoknak csendesen ülni s csak nézni, hogy mi történik körülöttük. Ha kimentem — úgymond — hogy kosaramba virágot szedjek, néha egy-két kavicsot is beletettem, hogy helyet változtassanak, s a séta végén újból kidobtam őket abban a hitben, hogy az új kilátásban gyönyörködni fognak. ¹⁾)

A műérzékre még sokszor felnőtt embernél is vezetés kell, mert az a művészetnek, főképp pedig az eszménynek magyarázásában áll. A természet tájai szépsége iránt még a múlt százban sem volt érzékök az embereknek. Az alpvidékeket senki sem emlegette szépségükért, hanem csak rettenetes és

¹⁾ *History of an infancy*, II. 385. 1.

fárasztó útjokért. Felfogásukra Rousseau szelleme kellett; ő az, a ki első volt a természetben levő szép magyarázásában s dicsőíté az égbe meredő havasok és zúgó vízesések fenségességét; ő gyönyörködött első a harmatos gyepen játszó napsugárban és a berekben viszhangzó madárdalban.¹⁾ E költői magyarázat után nyílt meg, mondhatni, a mívelt emberek szeme és füle a természeti szépre.

A művészet nagy mesterei szintén ezt teszik velünk. Tanítanak meghallani a hangsorozatokban levő fenséges dallamot, meglátni a szín- és vonalcsoportokban a fenséges alak és színcombinációkat, hogy azok meghatván szívünk hurozatát, velők rokonszenvezzünk, s a műremekekkel mintegy accordba igazodjunk. A zeneköltő a hangok puszta rendezetével bennünk oly érzelmet bír kelteni, melyet szellemi világunk semmi ismert törvénye nem bír megmagyarázni; a költő a szók és képek rendezetével bájol el; a képíró egy tollvonással a végtelenséget juttatja eszünkbe.

Az ifjú nemzedéknek joga van ezekbe az emótiókba való bevezetéshez. Joga van megkövetelni, hogy az iskola, mint nevelőintézet, ne csak napfényes helyen legyen, hanem oly műtárgyakkal láttassék el, melyek a növendékekben hangulatot ébresztenek arra, a mi szép és ízléses.

A műérzék lassú és hosszas értelmi és érzelmi gyakorlás eredménye. Megszülemelésére talán legtöbbet tesz a költészet, mert az tanítja a növendéket a poesist kiérezni nemcsak a költeményekből, de a történelemből, sőt a természettudományokból is. Ha aztán egyszer a költészet az ifjú elméjébe és szívébe hatolt, fölkelte benne mindazokat a lappangó hajlamokat, melyek alkalmassá teszik a szép utánzására és a műalkotásra? mert a poesis — neve eredeti jelentéséhez képest — *alkotást*^ *teremtést* jelent.

¹⁾ L. erre Du Bois Reymond, *Beden*, I. 360. s köv. 1.

XXXVI-IK FEJEZET.

A vallásos érzet és nevelése.

A vallás általában szívünk fölemelkedése Jstenhez és hit Istenben. Istenben, mint a *Legfőbb* fogalmában, egybeolvad mindennek a felső foka, a mit mi, mint nagyot és jót tisztelünk. Isten az örökéletű erkölcsi tökély, s mint ilyennek, főképp három attribuma van: jóakarat az érző lényekhez, igazságosság a próba alatt levő erkölcsi lényekhez és baráti indulat a hozzá hasonló elmékhez, a kik t. i. erkölcsi harmóniába jutottak. Ha Istent az értelmi és erkölcsi tökély megtestesülésének, s végtelen és mindentudó lénynek vesszük: világos, hogy a vallásos érzet az aesthet. és erkölcsi érzettől becses elemeket kap.

A vallásos érzet fölötté áll többi emotióinknak: az sarkal minket Istennel való egyesülésre, azaz arra, hogy mint a vallás latin neve mutatja (*Religio, religare*), saját létünket a legfőbb eszménnyel összekötni igyekezzünk. Ennélfogva a vallásos érzelmet az isteni iránt való érzetnek is mondhatjuk; és itt mindjárt azt a fontos kérdést, kell eldöntenünk, hogy, ha a vallásos érzet, mint a legfőbb eszményre irányuló emotio fenkölt és bonyolult érzet, lehetséges-e azt a gyermekben fölkelteni? És ha föl lehet is ébreszteni: nem célszerűbb-e akkorra halasztani, mikor az ifjú elméje annyira érett, hogy elég erős Isten eszméjét a maga igazságában megragadni, mint a hogy Rousseau kívánta? — Három oldalról vesszük szemügyre ezt a kérdést: *a)* a gyermeki természet; *b)* általában a példa erkölcsi hatása és *c)* a kötelességérzet szempontjából.

A mi az elsőt illeti, maga Kant is fölteszi azt a kérdést, éppen a Rousseau hatása alatt, hogy t. i. hátha jobb volna ha az ifjú lélek a maga szárnyain lassan emelkednék arra a magaslatra, a hol Istent megtalálja, mert hát a mi eszünk alkotta Istent a gyermeki lélek nem bírja felőgni. Igaz, csakhogy az ész, a demonstratio Istenén kívül van egy más Isten, a kit nem bizonyítgatunk, hanem annál mélyebben érez a szívünk-

Hisz elvégre is Isten, kit «a bölcs lángesze föl nem ér», kijelenti magát a mi sejtő szívünkben, abban a vallásos ösztönben vagy érzékben (*sensus numinis*), melyet őseinktől örököltünk. Ez az Isten nem a Spinoza, nem is a Descartes Istene; egy szóval nem a bölcselők Istene; de azoknak az Istene, kik nem okoskodnak, hanem éreznek: a gyermekek Istene. «Nem egy darabban kerül ki a bizonyításból, legyen bár még egyszer oly teljes és hatalmas az a demonstratio; de apránként akar behatolni a lélekbe, hogy azt annál jobban betöltse; az az Isten, a ki oda nyílt ajtón megy be az ész alkotta Isten előtt; s a kiről nem tudhatni, hogy mikor gondoltuk első ízben.»¹⁾ És a gyermeki szív annál könnyebben befogadhatja ezt a lényt, mert hiszen arca sugárzó, mint az angyaloké; tekintete mennyei és megható; beszéde csupa imádság, s van valami a természetében, Dupanloup szép kifejezése szerint, «a mit írissen hozott magával az égből.» E szerint nem kell beléje oltani a vallásos érzést, csak alvó állapotából fölébreszteni, mert benne minden kellék megvan rá, hogy Istenhez közeledjék. Ha a vallás azért jött létre, mert az emberi élet az emberi erőkön kívül eső erőktől függ: ezektől a más erőktől függés érzetének is nem a legigazabb kifejezése-e a gyermek élete? Ha a vallásban első lépés lesz az emberi tehetetlenség érzete: ez az érzet mint légkör veszi körül a gyermeket. Valóban a gyermeknek anyára, a léleknek Istenre van szüksége. A gyermekek a természetfölöttiről való első képzeleteket a felnőttektől kapják, de érzékítik és anthropomorphicus felfogásuk mintájára phantasticus mezbe öltöztetik. A mennyei atyáról való tant kész hittel fogadják; de képzeletök az isteni jóság és fenség eszméjét testtel ruhazza fel. A gyermek hite intensív, mert egyik legmélyebben gyökerező ösztön nyilvánulata, s ennek tulajdoníthatni, hogy bizonyos eredetiség nyilvánul hite alakulásában.

A gyermeki lélek naiv vallásosságának eredeti nyilvánulatával találkozunk a genialis gyermekeknél. Sand Gy. (Dupin Auróra) emlékiratai szerint anyjától kegyességre való hajlamot

¹⁾ R. Thamin, *Le traité de pédagogie de Kant*, 30. I.

örökölt. Midőn az első áldozásra készült, Jézus élete oly mélyen meghatotta szívét, hogy az istenembert gyakran megsíratta. A ker. hittan hatására képzelete egy új vallást alkotott, melynek istenét elnevezte *Corambé*-nak. Corambé megjelent a földön, s üldözést és vértanúságot szenvedett az emberiségért, mint Jézus. Nagyanyja kertje sűrűségében Auróra templomot és oltárt is készített ez istennek s imádását bizonyos gyermekes rítushoz kötötte.¹⁾

Goethe elméje fejlődésében hasonló vonás az, hogy mint gyermekifjú a lissaboni földrengés és a morvatestvérek felekezete nézetei hatására közelebbi viszonyba akart jöni az isteni Lénnyel. úgy fogta fel őt, mint a ki a természettel közvetlen összeköttetésben áll. Egy pyramis alakú csinos zeneállványt választott oltárnak; az állvány polcai a természet kifejlése rendjét jelölték, s az oltáron napköltekor gyújtott láng az emberi szív istenhez való vágyakozásának volt jelképe. A szertartás első ízben sikerült; de midőn ismételni akarta, az oltár a lángtól tüzet fogott és elégett, s többé az ifjú papnak sem jött kedve az új áldozatra.

Mindkét esetből kitetszik a *gyermeki vágyakozás* a nagy Ismeretlenre és gyermekes istentiszteleti mód kitalálására való töprengés; de míg a kis Dupin Auróra a vallást emberi és érzelmi oldaláról fogta fel, Goethe speculativ oldalát ragadja meg. Auróra istensége nagylelkű és irgalmas az emberek iránt; a kis Goethéé ellenben a természet nagy rendezője és ellenőrzője. Amott a nőnek az ember sorsát mélyen érző szívére bukkanunk; emitt a panteismus költőjére, ki jóformán semmit sem érez a vallásnak emberies részéből.

A felhozott példákból látszik, hogy a vallás az emberi lélek természetes szüksége, ösztönszerű nyilvánulata. Az nem kifogás, hogy a gyermek vallásos eszméi tele vannak phantasticus és Istent emberi alakba öltöztető elemekkel, melyek a tudóst talán mosolyra készítik. De hiszen Müller M. szerint: összes legtudósabb fogalmaink is oly kevésbé közelítik meg Isten-

¹⁾ J. Sully, *A girl's Religion*, 92—5. 1.

nek exact és teljes eszméjét, hogy emlékeztetnek a tudatlan emberek ama próbálgatására, kik létrát létrára raknak, abban a reményben, hogy így elérik az eget. A legmagasabb kérdésekről, tudásunk csekélysége miatt, kisebb-nagyobb mértékben mindnyájan a gyermeki gyűgyögés nyelvén beszélünk.

Ha a vallás a szív egyetemes szükséglete, s éhez képest kielégítéséhez idejekorán hozzá nem látunk: szándékosan meg-raboljuk a szívet, szegényebbé teszszük egy érzéssel, s csorbát ejtünk a benne lappangó nemes vágyak fölkeltésében. A víztől távol nevelt hattyú-fiókának, — úgymond Mme Necker — nem lenne világos képzelete a vízről; de senyvedne, s időnkénti izgalmas nyugtalansága, levertsége, sőt szomorúsága, soványsága és tollazata sárgás színe eléggé mutatnák, hogy nem érte el rendeltetését. Egy bűzhödt pocsolya láttára oda rohanhatna s ez a nemes állat abban úszva, hitvány lénynek s a teremtés szemetjének és szégyenének látszanék. De vigyétek csak élő vízhez, hadd hozza helyre erejét a folyó tiszta hulláma, s meglátjátok, micsoda a hattyú. Ragyogó fehér színe, mozdulatai kecske, méltósága és gyorsasága rövid időn mutatni fogják, hogy mi az ő igazi természete, s hogy minő elem hiányzott fejlődésére. (Éduc. pro gr. I.)

Hasonló éhez az emberi lélek. Az is élhet Isten imádása nélkül, de senyvedve és kiszáradva; sőt e részben fordíthat is egyet vágyain és babonába merülhet, mint azt a Ganges mentén láthatni.

Kant is attól tartott, és méltán, hogy ha a gyermekek Isten nevét mástól hallják és nem tanítóiktól, s a nyilvános istentisztelet tanúi lesznek: majd babonával töltik meg az üresen hagyott isten-eszmét, s ekkor oknélküli óvatosságunk ellenünk fordul.

Azok, kik a vallás szentsége iránt való tiszteletből akarják az ész fejlett korára halasztani a vallásos érzet nevelését, elfelejtik, hogy sok más — szintén szent — dologra korán oktatjuk a gyermeket. Hiszen sokkal előbb tanulja a gyermek tisztelni atyját, mintsem számot bír adni az atyaság fogalmáról; és sokkal előbb hangoztatja dalban és szavalatban a hazaszere-

tetet, mintsem esze tisztába jött a honpolgár és a haza magas fogalmaival. Ha a hazafiság érzetét korán fölkeljük a gyermek szívében, hogy idejében megszokja a szülőföldről való igaz vonzalmat: szintúgy gondoskodnunk kell arról is, hogy korán megtanuljon vonzódni Istenéhez, s ne maradjon iránta siketnéma.

1. A vallásos érzetnek is *gyakorlás* kell, mint testi szerveinknek: ha nem gyakoroljuk, elromlik; ha a léleknek Istenre való vágyakozását nem tápláljuk egészséges eledellel s felvilágosult hittel, megromlik, mert a babonában keres táplálékot.

Rousseau, ki Emilje fejlődését különböző szakaszokra osztja, megtehetette, hogy a nevelő a társadalomból kiszakított ifjút egy magas hegyre fölvigye, s vele a nap feljöttét szemlélve kezdje meg a vallás-oktatást. Ez az eljárás a természet nagyszerű jelenetéhez kapcsolva, a Védák idejére emlékeztet, a midőn az őskori indusok a nap eszméjével Isten eszméjét társították. Az árja-törzs ősei, a Védák előtt ezer évvel imádták a láthatatlan lényt a szótárakban található legszebb név: a *Fény* és *Ég* neve alatt. A Védabeli Dyaus-Pitar, a görög Zsu raxxep, a latin Jupiter, mindannyian égi atyát jelentenek. És ez a két szó — mint Müller M. mondja — az emberiség legrégebbi költeménye és legrégebbi imája; s az árja nemzetek, egymástól való elszakadások után, ezer évek múlva sem tudtak az ősi imánál szebbet találni, mert ma is csak azt ismétlik: «atyánk, ki vagy a mennyben». Csakhogy ebből az ősi ima-alakból merőben kiveszett a régi (a fénynyel való) társítás: egyfelől talán azért, mert a nap fölkelte igen sok embernél nagyon ritka-, soknál pedig nagyon megszokott látvány; s másfelől, mert Isten eszméjéhez oly különböző elemek társultak és oly bonyolult alakú lett, hogy az ősi társítás — mondhatni — beleveszett az érzelmi részbe.

Rousseau szerint a vallásos érzelem az ész kinyíltá után kezdődik, a mi nyilván abból az érdekből történt, hogy Emilnek igaz vallásos képzeletei legyenek. Ő nagyon félt a téves képzetektől, s Isten fogalmát is, mint akármely más tárgyét, növendéke Ítéletére bocsátotta; de nem vette észre, hogy mi-

dön az ifjú ítéletére bízunk olyasmit, a mi felfogásán túl esik, őt is és magunkat is ámitjuk. Hiszen akármit mond a nevelő növendékének, ez nem a saját belátására, hanem a nevelő szavára hiszi el. Ha hitét akarod világosítani, akkor is elsöben benned bízik. Nem kívánja, hogy Isten létét neki bebizonyítsd, mert, ha az okozatot látja, fel bírja íogni az okot is, s az örökkévalóságot és mindenüttvalóságot úgy is lehetetlen bebizonyítani. Hisz bennünk, felnöttekben is állandóan küzd a két irány egymással: érzésünk, és Istent alakba öltöztető képzeletünk harcra kél az észszel, mely elég vakmerő Isten létét is kétségbe vonni. Szabad-e megvárni a nevelésnek az értelmi eröknek az ifjúban való ezt az elhatalmasodását, éppen a kritikai szellemü mai világnézet mellett, a vallásos érzet izmosodásának nagy kárára? — könnyü ra a felelet.

2. Egy más nevezetes motívuma is van annak, hogy miért kezdjük korán a vallásos érzés nevelését: t. i. az *erkölcsi érzet támogatása* és *a szív emelkedettsége kedviért*. Az erkölcsi érzet, mint tudjuk, első sorban a példa erejéböl táplálkozik. A példa hatása, mondhatni, gépiesen történik, mert az utánzás Vágyát kelti föl; ellenben a vallás befolyása szellemi, s hatása abban áll, hogy egy nagy szellem védő szárnyai alá menekült kicsiny lélekben működésbe jönnek az imádó tisztelet rugói. A példának nemcsak emelő, de törpítő hatása is van, s szintúgy serkenthet a rosra, mint a jóra; ellenben a legföbb lénytöl kapott vonzás mindig fölfelé, s mintegy magunk fölé emel bennünket. A példa töredékes hatású a mi szokásainkra, holott a legföbb lény fakasztotta ihlet elárasztja egészen a lelket. Lehetünk az életben szülöink társaságában rendes, mértékletes életüek, a nélkül, hogy megszűnnénk önzök és ingerlékenyek lenni; ámde, ha a miénknél magasabb és egy oly szellemmel jöttünk bensö viszonyba, kinek fensége előtt meghajlunk: magasztos ereje nem egy irányban hat ránk, hanem lelkünknek minden pörúsán belénk hatol, s nem elégszik meg a pusztá utánzással, hanem meghajtja térdünket a legszentebb előtt. Egszerre élönkbe állítja a kötelességet a maga fenséges járulékaival, s az életet többé nem átmetszetében látjuk, mint az

épületet, hanem az erkölcsi távlat egész mélységében. És itt látszik a fő különbség az erkölcsileg engedelmeskedő akarat és az Isten eszméjén csüngő szív, azaz az erkölcs és a vallás között. Az erkölcsiség bizonyos egymásutánban szegődik a kötelesség különböző részeihez: holott a kellően fölkellett vallásos érzet azt a maga egészében öleli fel. Az erkölcsiség, ha egy irányban nagyon érzékeny is, más irányban tévútra juthat: ám a vallás mindenek fölött a belső összhangot sürgeti, s annak a kedviért minden ellenmondó részt igyekszik kiküszöbölni. Az erkölcsiség a cselekvésből kiindulva jut a lélekhez: a vallás a lélekkel együtt megy a cselekvésbe. Ekként a szellemnek a szellemre való ihlető hatalma jóval túlszárnyalja a példának erkölcsileg ragadós voltát, s azon alapszik, hogy a belső és a külső erkölcsi világ egymásnak megfeleljenek, s hogy a lelkiismeret eszményét igazolja a valódi igazság.¹⁾

3. A *kötelességérzet* szempontja is megköveteli, hogy a vallásos nevelés az erkölcsivel karöltve járjon. Az erkölcsi nevelésnek megvan az a gyarlósága, hogy bizonyos mérlegét állítja fel a kötelességnek; sőt magunkviseletét szüntelen a mérlegre veti, s megtanít rá, hogy ha a mértéket megütjük, bizony számíthatunk mind a saját erkölcsi érzetünk helyeslésére, mind pedig embertársaink becsülésére: egy szóval rászoktat egy bizonyos erkölcsi könyvvezetésre, melynek alapján mindig meg bírjuk mondani, hogy milyen fokú a becsületességünk és jámborságunk. Cselekedeteinknek és a nekik megfelelő érdemnek nyilvántartása tehát rászoktat egy bizonyos utilitarismusra. Magunkviseletéhez hozzágondoljuk az erkölcsi mérlegben neki megfelelő érdemet, a mi nagyon is anyagi ízűvé teszi a morált, s prózaivá és földhöz ragadottá a magaviseletet.

Aztán az erény igen becses része az emberi természetnek, de csak egy része, s van valami visszataszító, ha valaki kérkedik vele. Hasonlít a vagyonnal kérkedő milliomosok kiállhatatlanságához. Az ethikai önelégültségnek ellensége az ethikai aláza-

¹⁾ V. ö. Martineau, *A Study of Religion*, II. k. 22. 1.

tosság. Az önelégültség (*ἀυτάρκεια*) útját állja tökélyesedésünknek; a tudományban is az van eszével megelegetvedve, a ki keveset tud; ellenben tudását csekélyli az, ki feljutott a tudománynak arra a magaslatára, melyről belátja a tanulni valók tengerét. Így az is, ki erkölcsileg sokra emelkedett, jobban látja minő kicsiny az a magaslat, melyre feljuthatott: legjava magaviseletével sincs megelegetvedve, mert érzi, hogy minő tökéletlen az emberi tökély az isteni tökélyhez képest. Senki sem tudja ezt jobban, mint a nagy írók, kik midőn egy-egy tökéletes jellemet akarnak kiábrázolni, egyáltalán nem elégesznek meg a pusztá erkölcsösséggel. Hiszen Hamlet is becsületes, s mint olyan, ére nyesen tesz: megöli azokat, a kiket meg kell ölni, — de ha csak ennek festi vala Shakespeare: rég letűnt volna darabja a színpadról és irodalomból.

Természetes tehát az a postulat, hogy a morálhoz okvetetlenül kell valami tisztító és emelő hatás, vagyis olyasmi, a mi cselekedeteink értékének tényét és ízt ad. S ez a valami: a vallásos érzület, mely szárnyat ad érzelmünknek, s költői ihletése által az utilitarismus prózaiságából fölemel a kötelesség tisztább eszméjére; tekintetünket a legmagasabb tökélyre irányozza, mi nélkül a legszeretreméltóbb ember sem lehet el. Hiszen annak az ó-szövetségben emlegetett létrának is, melyen az angyalok íöl és alá jártak, az égben volt a támaszpontja. Helyesen mondja Martineau, hogy semmi sem oly beteges, oly nyavalyás és oly kietlen, mint a pusztá erkölcsi eszmény; hasonlít ahoz a halvány extatikus állapothoz, mely csak lefelé néz, álmait susogja, szentelt sebhelyeit mutogatja; de nem bír akarni, cselekedni avagy szeretni, s egész ereje lehanyatlóban van, valameddig egy élő személyes lényhez nem támaszkodik, a ki megszenteli szívének vágyait.¹⁾ E részben más szempontok is tekintetbe jönnek. A keresztyénység eldobta azt a stoicus erényt, melyet az öntudat dictál s egyedül az öntudat szentesít; a keresztyénység szerint az erényt Isten parancsolja és Isten szentesíti: a stoikusok erénye önmagán nyugszik, a keresztyénségé

¹⁾ Martineau, I. m. II. k. 36. 1.

pedig az isten-szereteten. Ez azt teszi, hogy erkölcsiségünknek szüksége van oly eszményhez támaszkodásra, mely túlesik az emberi tökély határán. Aztán mi úgy vagyunk alkotva, hogy erényre való törekvéseink közepett jól esik egy ingathatatlan *támasz* és egy *minta*, hogy akaratakat egy végtelen tökélyű lény akarata mintájára idomítsuk. Ily értelemben az erény úgy tűnik föl vallásos öntudatunknak, mint az isteni akaratnak való önkéntes hódolat, mely jellemünket oly magasan emeli a bevégzett tökélyű jellemhez, mint a hogy emberileg lehetséges. Ekként, midőn erkölcsi érzetünk beleolvad a vallásos érzetbe, öntudatunk arra sarkal, hogy magunkból mintegy kiszállva, minden erőnkől igyekezzünk ahhoz a lényhez alkalmazni életünket, ki a megtestesült tökély és igazság. Az ember — Szt. Pál szerint — Istenben lesz teljessé. A vallásos természet bennünk az istenlátás érzéke.

Tekintsük a dolgot továbbá lélektanilag, s akkor is úgy látjuk, hogy maga a pusztá erény nem is mérítheti ki az emberi szellem mélységét. Az emberi szellemben szerencsénkre oly részek vannak, melyeket az erkölcsi kátéba befoglalni nem lehet. Shakespeare, Newton, Archimedes, Petőfi, Arany szellemében oly érzelmek, remények, halhatatlan gondolatok és végtelen vágyak voltak, melyek kortársaikra és a rajok következő nemzedékek ezreinek lelkére és érzületére mély hatást tettek, s a melyeket hasztalan keresünk az erkölcsi compendiumokban.

A vallás tehát a vallásos érzetbe veti meg a lábát s megtanítja az ifjú lelket társalogni, érintkezni Istennel, mely társalgásra első feltétel az érző szív. A ki felvilágosult fejjel, azaz a fej argumentumaival keresi az Istent, ritkán és nehezen találja meg. Az Istenről való vitatkozás csak ártalmára van a vallásos érzetnek, mely a szívből kapja fő tápszereit. Meglehet, hogy a gyermeki elme nem bírja felfogni a vallást a maga teljességében, s annak fenséges igazságait sem érti meg elméje; de igenis megérzi melegét szíve, s lelke oly ihletre gerjed, mely támogatni fogja az élet viharai között s elkíséri a sír széléig. Oh, az ember Isten-imádó teremtmény.

A végtelen szeretetű Istennek, mint az emberiség atyja-

nak a felfogására, s a mindenütt jelenvaló legfőbb lény gondviselésének az átérzésére, nincs alkalmasabb annál a kornál, melyben a gyermeki lélekre egész környezete mosolyog, midőn mindenki ölelő és védő karral közeledik feléje. Fröbel szerint az anya és a gyermek egymásra mosolygásával kezdődik a vallásos érzet. Ebben az az igaz, hogy az anya ölelő karjáról az Isten támogató és védő karjára könnyen rá megy a gyermek, s hamar megszokja úgy tekinteni az embereket, az állatokat, s a teremtett világnak minden részét, mint Isten alkotásait, melyekben tudunkra adja, hogy ő a mi atyánk. Ha ebben a korban mély gyökeret vert a szívben a vallásos érzet, krsőbb annál hatásosabb lesz az észnek a megértett vallási igazságokhoz járulása. A gyermeki szív emez első megszokásai hosszas emlékezetűek, s teljességgel nem ismeri az emberi szívet az, a ki a vallásos áhítat felköltése végett Rousseau módjára egy második Sínai hegyet s hozzá megható és megrendítő természeti jeleneteket vár. A vallásos érzetnek alkalmas melegágya lehet az élet mindennapi menete, a családi kör élete, s nincs szüksége a megrázó színi jelenetekre.

4. A vallásos érzet nevelésének központja az *imádság*. Az ima a lélek tisztulásának harmata, a szívnek Istenhez emelkedése, midőn gondolatunk, érzelmünk és akaratunk legíőbb törekvése, hogy fölemelkedjünk a hozzá hasonló lelkek iránt, ha végtelen nagy is köztük az erkölcsi távolság. Az élet örömei és fájdalmai közepette — úgymond Pécaut— gyakran akad alkalom, mely a szívet erre a kinyílásra készíti, midőn az ima önként száll ajkunkra felkiáltás, felsóhajtás alakjában, melyet a szív elfojtani nem bír. Megsokszorozni, megnyújtani az elragadottságnak vagy isteni zavarnak eme pillanatait: hiába való vállalat, s ha megtehetnők, úgy sem válnék javunkra. Az élet nekünk nem az extasisért adatott, hanem a cselekvésért. Egy-egy pillanatnyi ima csak akkor jó és szent, ha sok órai munka előzi meg és kíséri; de a munkától föl nem ment bennünket.¹⁾

¹⁾ L. Buisson, *Dictionnaire de Pédagogie, Prière* c. cikk.

Az imádkozás célja megtanítani az ifjút áhítattal vágyódni a végtelenre. A léleknek Istenhez való eme felfohászzkodásában sokkal több van, mint a kötelesség erkölcsi eszméje; «a theologus megtalálja benne a hittételeknek egy csoportját, melynek legfőbbje a bűnösség érzete; a költő talál benne kibeszélhetetlen zenét, mely a gyermek lelkét a világok örök hangversenyével unisono hangolja; a physiologus találja az életnek, a szenvedélynek és szeretetnek azt a teljességét, mely a végest eldobván, a végetlent öleli fel; a psychologus felismeri az önző és önzetlen aspiratiók vegyülékét, s a moralista megérzi benne a boldogság szomját, a megsemmisülés félelmét, a legfőbb protectorhoz való ösztönszerű fölebbezést. A mi a fentebbiekben élő és igaz, mind az befoglaltatik az imában, mely lényegében az erkölcsi érzet mélyére ható lelkiismeret *actusa*, mely most vádol, majd magunkösszeszedésére sarkal, hogy a gonoszszal való 'harcot újból kezdjük, melynek eredménye a lélek javulása, s a szív tisztulása és tökélyesbülése.»¹⁾ A lélek a vallásos áhítat eme pillanataiban egészen eltelvén az Istenre vágyakozás nemes érzetével: az imádság az ember kicsinységének és egyszersmind nagyságának *symboluma* lesz.

A szív tisztulása tekintetében az imát a lélekzéssel tehetni párhuzamba. Talál rá Vaughan szép hasonlata, hogy tüdő nélkül nem élhetünk testileg, ima nélkül nem élhetünk lelkileg: tehát imádkozni annyi, mint erkölcsileg lélekzenni. Lélekzésekör — monda ő a gyermekeknek — beszívjátok a levegőt és ismét ki lehelitek; midőn imádkoztok, beszívjátok a kegyelmet s ha megnyertétek, kilehelitek a hálaadást. Az ima a kegyelem beszívása, a hálaadás: kilehelés.»²⁾

5. Az imádság kiegészítője *a zene*. A hymnusoknak és karénekeknek szívből való éneklése egy faj a az imádságnak. Hiszen a zene, — mint a nagy görög bölcs monda, — nem csak időtöltés, hanem a lélek tisztulása is, mert fegyelmezi a lélek különböző tehetségeit, összhangba hozza erkölcsi életünk elemeit, így értette ezt Shakespeare is — midőn azt monda, hogy

¹⁾ U. o. — ²⁾ *Sermons to Children*, by the Rev. J. Vaughan, London 1881.

«a mely emberben nincs zene, az kész az árulásra, rablásra, s benne bízni nem lehet.» Van valami lélekemelő abban, midőn az ifjúság ajkairól az egyházi éneket halljuk, midőn a szív beszélget a szívvel zsoltárokban és himnuszokban. És ezek a himnuszok mélyítik a felindulást, szárnyat adnak az emlékezetnek, izzásba hozzák a képzeletet és lánggra lobbantják az áhítatot hamvadó üszkét. «Egy közös érzelem — úgymond Laurie — melynek forrása az igazság szeretete, vagy istentiszteletben a hála és szívbeli tisztaság közös érzete, ha a gyermek *felfogásához és hangerejéhez* alkalmazva énekekben nyilvánul; a dallam az odaadás érzetével tölti el az ifjú szívet az erkölcsiség és a vallás ügye iránt. Magában az ének is záloga annak, hogy szívünk szerint ragaszkodunk ahhoz a gondolathoz, melyet énekekben kifejezünk; de az együtt éneklők összhangja, nemcsak a fülben verődik vissza, hanem a szívben is: hullámai-ban mintegy megfürdik és erőt nyer az érzelem, melyhez a zene, mint frissítő elem hozzásegődött. Az emberiesség és a vallás az ének által így nyomul be minden tanítási külsőség nélkül a gyermek szíve mélyéig.» ¹⁾ Az ének ekként — mint a tapasztalat is mutatja — egy neme lesz a tagolatlan és kibeszélhetetlen nyelvnek, mely minket a Végtelen pitvarába vezet, s egy-egy pillanatra belepillantunk enged. Az ifjú korban betanult egyházi énekek enyhítik az ártatlan ember bűjáját, előmozdítják a bűnös bűnbánatát, bátorságot öntenek a katona szívébe és megacélozzák a mátyrok lelkét. Balassa Bálint, első nagy lantosunk, énekekben keresett vigasztalást gyötrelmei közt; Rimái János és Beniczky Péter vitézi fáradalmaik után szintén a lanthoz fordultak enyhületért. Chrysostomus, Ambrosius, Milton és Wesley himnuszokat írtak; Augustinust az egyházi énekek könnyekre fakasztották, Melanchtont magányában vigasztalták. Zrínyi Miklós, az első magyar eposz költője, fenszárnyaló himnussal borul le a feszület előtt; Bethlen Gábor lelkes énekekben talál enyhületet; Báthori István országbíró zsoltárokat zeng szíve kiáradása és Isten magasztalása végett, és

¹⁾ Addresses, (*Réligious Education*) 118. 1.

az Istenes Kohári István gróf énekkel enyhíti hosszas fogsága keserveit.

A zene eme hatása onnan van, mert minden igazi vallásnak kiegészítő része: valóságos egyetemes természetű, s pl. Angolországban, a virágzó egyházi zene hazájában, a hymnusok az a semleges tér, melyen a különböző felekezetek találkoznak. Énekes könyveikben a középkorból fenmaradt erőteljes dallamok szintűgy eléfordulnak, mint Palaestrina, Orlando Lasso, Scarlatti, Marenzio szerzeményei, melyeket most Addison, majd Keble, Gowper, Newman classicus zamatu szövegével énekelnek s néha róm. catholicus, néha pedig calvinista, sőt arminian szerzők szerzetté s más-más költői színezetű szöveggel. Az angolok azt tartják, hogy az igazi természetes és erőteljes hymnus nem ismer felekezetet, csak Istent és Krisztust. Az újkor legnagyobb műveit éppen ezért vitték be templomaikba, s szerencsétleneknek éreznék magokat, ha le kellene mondaniok Bach, Beethoven, Haydn és Mozart zenéjéről, kik oratóriumok írása közben hangokban imádkoztak; avagy Mendelson zenéjéről, a ki a sötét és viharos tenger közepette erkölcsi világító torony volt. E szerzőknek a zene nem időtöltés volt, hanem a vallás segítője: a tusakodó hit ihlete, s a halálon diadalmaszkodó remény szerzeménye. Nekik szívok volt az a hangszer, melyen játszottak.²⁾

A zene hatalma mindenütt nyilvánulhat, de főképp az ifjúnál, kinek szíve hárfa, melyen a vallásos emotio a leghatásosabb dallamokat játszhatja. Egyrészt az egyházi énekből kerül ki az élet chorusa azaz a testvériség békéje: a különböző osztályok barátságos érzülete és a nemzeti nagy család solidaritása. A zsoltárok, hymnusok és más egyházi énekek ekként lesznek kifejezései annak az összhangnak, melyet mindenki megvalósít a maga szívében, s mely visszhangzik egy nemzet közérzetében.

Az élet első szakaszában tehát legalkalmasabb megtanítani a gyermeket szíve legtermészetesebb kinyitására: az imádságra; de az ő korához és érzéséhez illőre, minő ez: oh Istenem, sze-

¹⁾ V. ö. Farrar, *Clasic in Religion and in Life*, 14. s köv. 1.

rétiek tégedet: téged, a ki oly jó vagy; kérlek, te is szeress engemet.¹⁾ Egy kis gyermek így imádkozott: «Jézus, csókolj meg engemet.» Egy másik pedig így: «Őrizz meg tűztől, gonosz embertől és őrizz meg rossz gyermekektől, amen.»²⁾ Az imának ez a naiv hangja hasonlít a samojed öregasszony imádságához, a ki Castrénnek arra a kérdésére: imádkozott-e valaha, így felelt: «Reggelenként sátramból kilépve, meghajlok a nap előtt s azt mondom: «ha te fölkelés, én is fölkelek;» este pedig ezt: «ha te lefekszel, én is alunni megyek.»³⁾ Lényegében az égre (a földnél valamivel magasabbra) tekintés volt az imája. És Istennek kedves az ily gyermeki ima, mert egy szép legenda szerint: Isten egy főangyal énekét hallgatva, egyszer csak azzal szakítja félbe: «megállj angyal, egy kis gyermek imádkozik a földön, hadd hallgatom meg imáját.»

Imában szokja meg vallásos érzete a szívnek azt a rebegetését, mely később az ész argumentumai hozzájárultával, Istenhez illő tiszteletté válik. Aztán a szent történetekben meg kell ismernie a jóság Istenét, az emberiség édes atyját, s az ő megszemélyesítőjét: Jézust. E végre a Biblia olvasása alkalmas eszköz, mert ebben foglaltatnak a hit cikkelyei, az erkölcs és a vallás nagy kötelességei; aztán a bibliai történetek kielégítik a gyermekkor képzeletét és értelmét, s a legalkalmasabban költik fel és gyakorolják a vallásos emotiót.

6. A vallás, a mennyiben fölemel minket a legfőbb lény körébe: a legfenségesebb költészet, mely nemcsak egünket teszi derültté, hanem arcunkat is, s az eget és a földet egyaránt betölti vigasztaló, legnemesebb törekvéseinknek megfelelő symbolumokkal. A Biblia a vallásban levő költői és erkölcsstani rész örökbecsű codexe lévén, magunk viselete és kötelességteljesítésünk stílusára legalkalmasabban bevezetnek az *ó- és új-szövetség* iratai. A bennök levő zenei rhythmus változatosság, fény, fenség és pathosz tekintetében fölülmúlja a legnagyobb költői művek hatását, az újkori világ-irodalom rhythmusát és rímjét. S ez a fenséges rhythmus legfőbb fokra jut a zsoltárokban.

¹⁾ Mme Necker, *L'éducation progr.* I. 346. 1. — ²⁾ Vaughan, I. m.

³⁾ M. Müller, *Introduction to the Science of Religion* 201. 1.

Bennök is van mérték, de az a mozgó zene mértéke, mely zene a zsoltáriró kebelében zajló érzelmek tengeréé: az érzelmek és szenvedélyek szabad folyásáé, melyek szavakba mennek át.¹⁾ Ha hozzávesszük Izrael népének az egész ó-szövetségen végig vonuló együtt-érzését, a szoros együvé tartozást, a minden lapon érezhető erkölcsi és faji kötelékeket, a családi szeretet és laz igazi önáldozat drámai jeleneteit, melyeke, pátriárkák korát oly typicussá teszik; s ha végül arra is adunk valamit, hogy a növendék a keleti természet élő arculatával, s az ott élt. népek természetének epikai vonásaival, mondhatni, vérforgásával színről-színre megismerkedik: lehetetlen be nem látni az ó-szövetségi iratoknak az ifjúság érzülete fölkeltésére vonatkozó páratlan hatását.

Az *új-szövetség* a jézusi tiszta tannal a ker. vallás szellemének plasztikai kifejezése: annak a szellemnek, melyet nem lehet tudományként tanítani, mert a szív dolga, s a szívvel nem lehet argumentálni. Az a tény, hogy az Idvezítő a legegyszerűbb és a legtudatlanabb emberek közül választá tanítványait, legjobb bizonyosság arra, hogy a krisztusi vallás nem tudós vallástanban áll, hanem élő szeretetben, mely a lelket Istenhez emeli. Egyszersmind a legjobb útmutatás a tudásban gyarló, de érezni igazán tudó ifjú szív vallásos nevelésére. A szeretet vallásába csak meleg rokonszenv vezethet be: az gyűjthatja lánggra az ifjú szívet, s annak híjával, ha a nevelő az angyalok nyelvén szól is, hiában beszél. Azt mondják — úgymond Mme Necker — hogy a nagyon kegyes tanítók sikeresen tanítják az elvont dogmákat; de sikerök vajon nem inkább kegyességökből származik-e, mintsem módszerökből? Az őket lelkesítő érzelmekkel megihletnek, s öntudatlanul is átruházzák saját lelkesedésöket; sőt megtörténik, hogy meggyőződést keltenek oly eszközökkel, melyekre legkevésbé gondoltak.²⁾ Ha a vallás lényege Isten szeretetében áll: a Bibliából kiérzett Istent az ifjú a jó örök forrásának fogja tartani, s akkor többé nem kell íelni, hogy szívében az emberek akaratának ad elsőséget, és nem

¹⁾ L. *Athenaeum*. 1877. aug. 18.sz. — ²⁾ *L'éduc. progr.* I. 332. 1.

Isten akaratának. Ez lesz a szabályozója érzésmódjának, s később lelkesítője kötelességérzetének. Az igaz Isten-imádnak ez a kiinduláspontja, s támogatói a Biblia-olvasás, az imádkozás, s a házi és iskolai istentisztelettel szerzett motívumok.

Ekként lesz a Biblia — mint Tolstoj Leo mondja: a gyermekkor legbecesebb olvasókönyve — a mai kor gyermekének ugyanaz, a mi Homér költeményei voltak az ó-kori görög gyermekeknek. Benne a gyermek és az ifjú mindig talál emberi hangot, mely az övére felel és egy isten-emberi kezet, mely vele kezet szorít. És ezért a rokonszenves hatásáért rendkívül becses a Biblia olvasása az iskolában az ifjú nemzedék egyöntetű érzületének a megteremtésére. Ma, a nemzeti fejlődés korszakában, egy nemzettest tagjainak nem csupán türelemmel kell egymás iránt viseltetniük, hanem szeretettel is.

És ezt a vonzalmat legjobban megtanulhatni a felebaráti szeretet nagy mesterétől: Jézustól. Az egy községben egymással lakó, habár különböző felekezeti polgárok gyermekei legjobban rászoknak az Isten és felebaráti szeretet vonzalmára a közös ima és a Biblia olvasása által. Hasztalan hirdetjük a nemzet egységét, valameddig a különböző felekezeti iskolák gyakorlatilag elválasztják gyermekeinket egymástól.

7. Az újkori vallásos nevelésnek három korszakát különböztetjük meg: a) *a versengés korszakát* (XVI—XVIII. száz.); b) *a türelem korszakát* (XIX-ik száz) és c) *a nemzeti nevelés (jövő) korszakát*. Az első az üldözés és gyűlölet korszaka. Ezt a kort élénk vallásos érzet jellemzi, mely az akkori világnézetnek természetes következménye. A vallási üldözés éppen ez érzet túlságos élénkségének volt a műve. Az emberiség a vértanuk ezrei vére-hullása árán jött rá Montaigne ama mondásának igazságára, hogy «igen magas ár egy embert a maga conjecturáért elevenen megégetni.» S ezzel elkezdődött a türelem korszaka: a jelenkor, melyet a vallásos nevelés elhanyagolása miatt váltig nevezhetnénk a szív böjtölése korszakának is. Jellemző vonása: a vallási közönyösség. A jelenkori vallásos közönnyt, ezt az erkölcsi vérszegénységet, némelyek a kor materialismusának és az élet gyakorlati irányának tulajdonítják. Ha azonban tekin-

tétbe vesszük, hogy a humanitás érzete éppen a jelen százban tett rendkívül négy haladást: lehetetlen, hogy a felebaráti szeretet, vagy — mondjuk — a legmagasabb rendű humanitás vallása iránt való közöny, magának a kor irányzatának lehessen hibája.

Szorosan véve nem a kor irányában gyökerezik a baj, hanem mindenekelőtt a vallásos érzet elhanyagolt nevelésében. Csodálatos, hogy mikor erkölcsi és esztétikai érzet művelésében a szoktatás és gyakorlás nagy szerepet játszik, e két tényezőt a vallásoktatás terén hasztalan keressük. Tagadhatatlan, hogy a különböző egyházak többé-kevésbé tekintélyes erőfeszítést tesznek a felekezeti tudat erősítésére; de ugyanakkor ügyet sem vetnek az ifjú nemzedék szívében a krisztusi vallásos érzet fölébresztésére. Az a dogmatikai nehéz fegyverzet, mely ezelőtt két-háromszáz évvel, a vallásos érzet élénksége korában, talán jó szolgálatokat tett az egyháznak: ma már elkopott és megrozsdásodott; sőt a tatarozására fordított gondot valóságos erő vesztesnek nevezhetni, ha addig, míg az ifjak értelmét dogmatikai tételekkel ruháztatják, elfelejtik élesztgetni szívökben a szeretet melegét minden iránt, a mi szent (Isten, haza és család iránt), sőt hidegre tüzelik érzületöket más hitű embertársaik iránt. A felekezetek e részben száz esztendőök óta ismétlik a róka és a golya vendégeskedését. Mindenik külön lakomát adott, de csak magánakvalót: mindenik felekezet — hite szerint — jól tartja az ifjúságot hittannal, de csak felekezetivel.

Ne feledjük, hogy nincs az iskolához fogható több oly hely, mely úgy taníthassa az egyetemes felebaráti szeretetet; s valameddig elkülönítjük egymástól gyermekeinket, mindadig az újabb nemzedékek kisebb-nagyobb mértékben ismételni fogják a régiek tévedéseit és szenvedélyeit. Ám a mi iskolázásunkban ma a nemzetté növekedés szempontja a fő, s nem az, hogy egymásra féltékenykedő és a kicsinykedésben kifogyhatatlan ifjúságot neveljen. Erre a célra legalkalmasabb az egyházi dogmatikának a lehető legkésőbbre való halasztása. Hiszen a gyermek szelleme általában nem kedveli az elvontságnak azt a fajtáját, mely szűk tapasztalata körén messze túl esik. Ám a káték tele

vannak oly elvontságokkal, melyeket, ha a gyermek betanul, hozzájuk semmi megérthető eszmét nem fűz; ha pedig a tanító a nehéz hittételeket a gyermek-ifjú értelmi színvonalára hozza le: az eredmény a lesz, hogy az örökkévaló Istent egy magas és termetes embernek fogja képzelni, kit általában emberi szenvedélyek mozgatnak. Az ó-kori görög és római vallást azzal vádolták, hogy mythológiája az emberi természet állati és heves szenvedélyeinek a megtestesülése. Jupiter, Juno, Mars, Venus, Bacchus és társaik az egy igaz Isten fogalmával merőben ellenkező eszmének voltak a megtestesülései. S vajon a gyermekkorban, az újkori theológiából betanult isteni attribútumok mennyivel különbek a most említett zavaros fogalmaknál? E mellett az ifjú elme éretlenségénél fogva, az Istenről vallott legszebb dogmatikai tételek is eldurvulnak és megromlanak. A gyermeknek élénk érzete van a természetfölöttire, csakhogy ez az érzék laza és határozatlan. Alkalmas egy láthatatlan lény hívesére, kivel ő benső személyes viszonyba jöhet; megtudja érteni Isten mindenütt jelenvalóságát, jóságát, hatalmát, iránta való kötelezettségét és a kötelesség teljesítése s jövő boldogsága közti kapcsolatot: de lehetetlen ezen túl menni a nélkül, hogy elméjébe hitvány babonát, vagy kirívó igazságtalanságot ne plántáljunk. És nincs is ok az ily dogmatikai tételsorozatok (káték) korai betanítására. Hiszen a vallás a szív, az érzés ügye, s nem az észé; a vallásos érzet az emberi léleknek a nem-emberi befolyásokra való felelete, s teljességgel nem Isten attribútumairól való tudós elmélet. Ha az egészségtani szabályok betanulása senkit egészségessé nem tesz, elannyira, hogy lehet valaki a legalaposabb egészségtani ismeretek mellett a leggyarlóbb egészségű: szintúgy a legfényesebb dogmák betanulása mellett, a szív mélyén lakó érzés nélkül, az ember Istentől merőben üres lehet. Aztán nem elég-e a vallásos érzetnek mindama finom árnyalatait kifejtteni és élénkíteni, hogy belőlök mívelt keresztyénhez illő nézetek és fogalmak keletkezzenek, s keletkezzék első sorban egy mindenütt jelenvaló, végtelen jóságú és hatalmú Istenben való hit, kihez minket a kötelesség szálai kötnek. Ha a 12—14 éves gyermek az iskolát

Isten szeretetével és félelmével hagyja el, meg azzal a megszőkással, hogy saját életét az isteni akarathoz alkalmazza: kívánhatni-e tőle ennél többet? S ha egyetlen tételét sem hallotta is addig a káténak: vajon rosszabb-e azért; nem érte-e el azt a célt, melyért a káté készült?

A 7—12 éves korú gyermeki szívnek a *gyakorlati* vallás-tanítás a légköre. Más szóval, az úri-imának gyakorlati élet-szabályokká való átváltoztatása, a gyermeki szívben költött emótiók által a lélekbe beoltása a fő, mert a gyermek csak személyes tapasztalatai töredékeit bírja összekapcsolni, s tud belőlők az új mondatokhoz fogalmakat alkotni. Ily éreztetések nélkül a gyermeknek vallásra tanítása szintűgy nem igazi tanítás, mint a papagály szótanulása nem nyelvtanulás. «Isten az örök szeretet»: a vallásnak ezt a központját csak a szűők, csak az emberek éreztette szeretet alapján bírja felfogni a gyermek; máskűlönben a ker. dogmatica tétéleit tanítani neki éppen annyi, mint Plató philosophiájára, vagy a differentialis calculusra oktatni.¹⁾

Ha hozzá vesszűk ezekhez a metaphysikai elemekhez a hazai kátéknak legnagyobbbrészt idegen idiomára valló nyelvezetét: elöttűnk áll a vallásos nevelés tere a maga rozsdamarta módszerével, és terméketlensége egész pusztaságával, mert hiányzanak belőle a legszűkségesebb nevelő eszközök: az ifjűság számára rendezett istentiszteletek; a tanulók szívéhez szűló imák és egyházi beszédek; az ifjűság betanulta és előadta egyházi énekek; s az ifjűság számára szerkesztett iskolai Bibliák.²⁾ A felsorolt hiányok tekintetében hazai egyházainkat és iskoláinkat nagy mulasztás terheli, melyet hazafias áldozatkészűgűknek a jövűben okvetetlenűl helyre kell pótolni. Ezzel fog megkezdűdni a vallásos nevelés *nemzeti* korszaka, mely hivatva

¹⁾ *Rosmini* is élesen elítéli a vallásnak dogmatikákból és kátékból való tanítását, s azt a német philosophiától más nemzetekre ragadott betegségnek tartja. (*Method in Education*, 289. 1.)

²⁾ A catholicusok a Tárkányi-féle Bibliából, a protestánsok pedig a Károli-féle Bibliából jól szerkeszthetnek, a chronologiai részek kihagyásával, egy-egy iskolai Bibliát.

lesz orvosolni az új nemzedékek erkölcsi érzete neveltelenségét. Hisz ennek az egyik szükséges következménye községi és felekezeti életünk szakadozottsága, összetartozóságunk érzetének nagy hiányossága.

Ezzel végéhez értünk a *szív kezdeties és magasabb rendű* érzelmei művelése taglalásának. Az e szakaszban elmondottakat következő egy pár tételbe foglalhatni össze:

1. *Sohase maradjon az ifjú szív tápszer nélkül* és forrás nélkül, melyből igyék; *sohase legyen gyakorlás nélkül* és *soha törekvés nélkül*. Nemes törekvés nélkül az érzelmek a pusztá illedelem medrébe szorulnak: a vallás szertartássá s a barátság és hazaszeretet üzletté lesz.

2. *A szív legjobb gyakorló eszköze a példa*; egy szemernyi jó példa fölér egy köből prédikálással, s ha az erkölcs termőföldje a család és az iskola: az erkölcsiség a házi és iskolai társaság erkölcsös példája és gyakorlati leckéi közepette nő, fejlődik és kap színezetet.

XXXVII-İK FEJEZET.

Az akarat és helyettesei.

I.

Sokszor emlegettük, hogy a gyermek lelkében az érzelmeknek és vágyaknak egész raja lakozik; s hogy ő felrajzó vágyainak rabja. Azonban eme vágyaknak nevezetes szerepök van, mert azok a gyökere az akaratnak és épületanyaga a jellem alkotmányának.

Az akarat termőföldje a vágyak. Sokan a vágy és akarat közé áthághatatlan határt vonnak, pedig köztük a különbség nem lényeges csak fokozati. A vágy végzetszerűen és vakon működik, az akarat szabadon és öntudatosan; a vágy nyugtalan, az akarat nyugodt; a vágy határozatlan, szétfolyó, az akarat határozott.

A vágy az akarat kezdete. Descartes az akarat alsóbb

rendű alakjának nevezte; tágabb értelemben mondhatnók szervülő félben levő akaratnak, az akaratot pedig céltudattal szabályozott vágyaknak. Hiszen az akaratban lebomlik a vágyról minden heves és szenvedélyes rész, s teljesen az ész hatalma alá kerül. Az akaratot éhez képest mondhatjuk az ész hatalmába került vágyak összegének. Az akaratban jut kifejezésre törekvéseink egysége és öntudatossága.

Az akarat — végelemében — rendezkedett törekvéseinknek az az egysége, midőn egymással teljes összhangba jutnak. Benne nagy adagát találjuk az öntudatnak; továbbat a tudatos eszközök kisebb-nagyobb sorozatának, mely láncként köti össze vágyaink képzelet-képeit leendő valósításukkal; és végre megtaláljuk az *eltökélés* és *valósítás* közti folytonosságot.

Ily értelemben felfogott akarata nincs a gyermeknek. Neki vannak vágyai, ösztönei, de híjával van annak a tényezőnek, mely vágyai és érzelmei széthúzó tömegét fegyelmezi és kormányozza. Ha hozzávesszük éhez érzelmei és felindulásai könnyű járását, gyakran úgy látszik, mintha rövid időközökben merőben ellentétes vágyak és hajlamok szolgálatába szegődnek. Egyik pillanatban csupa nagylelkűség: mindenét testvéreinek, vagy barátainak ajándékozza; de a következő óra-negyedben megszállja az önzés és nem csak az elajándékozott tárgyakat veszi vissza, hanem az ő holmijokat is kész elrabolni. A gyermek akarathiánya legjobban kitetszik az utánzásból, a mi egyet jelent az alakíthatósággal. Hiszen láttuk e szakasz első részében, hogy ugyanaz a gyermek különböző körülmények között más-másá alakul; azonossága gyakran cserélődik s erős érzékenysége és sensualitása miatt alakítható, mint a viasz. Akarata helyettesei: érzelmei, a külső behatások előtt meghunyászkodnak, s ennél fogva ő egy jó darabig nem belülről alakul, hanem a külső hatásokhoz képest idomul. Ez az idomíthatóság mindig az erkölcsi személyiség gyengéje és az akarat hiánya.

Össze nem függő vágyai, gyakran változó érzelmei, töredékes magaviselete: mind azt tanúsítják, hogy az akaratnak csak csirája van nála, mely lassanként fejlődésnek indul, s szervezett állapotra a serdülés korában jut, midőn a feltett célok valósi-

tására kész az izomrendszer is. Szeszélyessége is onnan van, mert szülemlő személyisége szükségét érzi a magátösszeszedésnek, az egységre jutásnak. Vágyainak az a bizonyos kombinációja, melyet szeszélynek hívnak, oly előgyakorlata az akarásnak, mint echolalia a beszédnek, s mint a hogy emeből hiányzik az értelem, szintűgy hiányzik amabból az okosság.

A mondottakból könnyen megítélhetni az emberek mindennapi tévedését a gyermek akarata felfogásában. Ha a 2—3 hónapos kisdedet rákapatták az ölben hordozásra vagy ringatva alvásra, mihelyt nem ismételik: sírással követeli a folytatást, s ráfogják, hogy «akaratos.» Ha aztán 1—2 éves korában ordít, hogy tiltott játékát odaadják, rá mondják, hogy «erős akaratú;» ha az utca kellő közepén megáll, s dajkája nógatására sem megy se ide, se oda: okul ismét az «erős akaratot» adják. Most anyja drága ékszereit veszi el, s teszi játékszerré, majd testvére holmiját sajátítja el, mert — mint mondani szokás — «erős akarat van.» Éppen az ellenkező áll: vágyai, érzelmei vannak, de hiányzik azoknak egységbe verődő összhangja, mert ha meg volna, nem folya szét természetében minden. Aztán két-három hónapos korában sem akarata követeli az ölben hordozást vagy ringatást, hanem a megszokott kellemes érzésre vágyakozás ösztönzi sírásra, illetőleg az eljárás ismétlésére. íme, itt is a vágy, mint az akarat helyettese. Hosszas folyamatnak kell a gyermekben véghez menni, hogy vágyai közt az akaratot alkotó belső egység kifejlődjék. E részben is jó gyakorlat a játékok és a játékban kifejtett cselekvés. Elmondhatni tehát, hogy «akarata» azaz *vágyai* mozgószerveiben: kezében, lábában, avagy nyelvén vannak; holott a felnőtt akarata a megfontolással és jellemmel él egy kenyéren. A gyermeknél a vágyak gépies működését látjuk, a felnőttnél ellenben erkölcsi működését. Ebben az értelemben fogjuk fel Preyer eljárását, ki a gyermek akarata fejlődését annyira összekapcsoltnak tartja a mozgással, hogy azt *impulsiv, reflex, ösztönszerű* és *képzletmii' ködéssel egybekötött* csoportokra osztja s műve több fejezetében fejtegeti, mint gyermeke hat évi lelki fejlődésének eredményét. (L. Die Seele des Kindes VIII—XV. feje.)

Mellőzve az idevágó élettani fejtegetéseket, még csak egy-pár megjegyzést teszünk a mondottak megvilágítására.

A gyermek vágyainak és ösztönének látható kifejezései a testi szervek (két kéz, két láb) az első erőfeszítések eme támogatói. Sokáig kell a kisednek gyakorlódnia, míg pl. keze mozgásában annyira megy, hogy az égő gyertyát valahogy meg bírja fogni; de még ekkor sehogy sem tudja társítani a gyertya tényét a kezére okozott fájdalommal, s erős mozgásvágyát nem fékezheti ilyes társítás. Azonban egy pár hónappal később e részben tapasztalatokat szerez, s a néhányszor érintett szúrós kefért az okozott fájdalomra való emlékezés miatt vonakodik megfogni.

A gyermek vágyai mondhatni szervezetére vannak írva; innen az a törekvése, hogy rögtön kielégítse. E tekintetben minden gyermek egy kis despota; nem ismer féket, mert nem tudja vágyait mérsékelni, felfüggeszteni; nem bír magába szállni és megfontolni. Aztán még nem is tapasztalta az ok és okozat közti kapcsolatot; még nem volt módjában a külső benyomásokat tapasztalataival szembeállítani; belátása még azután fog megszülemelni, hogy segítségére jöjjön, s vágyai legyőzésében vagy fékezésében segítő társa legyen. Hogy a gyermek mennyire hatalmában áll érzelmeinek és vágyainak, élénk illusztrációt csak a következő esetet hozom fel:

Egy 22 hónapos leánykának megtiltotta anyja, hogy az ablakban levő virágokhoz nyúljon: csak azt engedte meg, hogy a kis kannával megöntözze; de erre engedélyt is kell kérni, s ha magát jól nem viseli, dajkája öntözi meg a virágokat. Egyszer, midőn anyja látogatókkal volt elfoglalva, a leányka eltűnt, s tíz perc múlva teljesen elázott ruhával tért vissza, azzal a mondással: «kisz leánka öntözsi vijág.» Erre anyja a szomszéd-szobába rohant, melyet a víz elborított; de a leányka, kinek az nap tiltották meg az öntözést, sőt öntözőjét el is rejtették, nem tudott ellenállani a kísértésnek, azaz a büntetéstől való félelme gyengébb lévén, elérített öntözőjét próbálta megtölteni, s a mint a vízvezeték csapját megnyitotta, kész volt az áradat. Az lett az érzékeny büntetése, hogy elázott ruhájáért

anyja és a vendégek kinevették, s másnap a kezébe adott öntözőt indulatosan dobta el, és rász öntözőnek nevezte, hogy ruháját megáztatta; de mihelyt dajkája öntözni kezdett vele s meglátta az ezer vízsugárt, elhatározását elfelejtve, az öntözőt újból kezébe vette.¹⁾ Sok ilyes példával lehetne bizonyítani, hogy a gyermek cselekvése érzelmei és vágyai csapásán jár, s azt teszi, a mi neki jelenleg vagy múlt emlékeinél fogva tesszik. Nem függeszti fel ítéletét, nem tanakodik, mint a felnőtt, hanem vakon rohan a cselekvésre, a mint vágyai üzik. A szerint a mint tapasztalata bővül, mind nagyobb haladást tesz az akarat alakulása útján. E részben jó segítői az utánzás és a megszokás, mint az akarat helyettesei.

II. Az utánzás és megszokás (habitus).

A nevelés fő célja megtanítani a gyermeket emberré lenni, vagy okosan cselekedni. Minthogy a cselekvés az akarással áll szoros kapcsolatban, a nevelésnek hosszas folyamata kell rá, hogy az akarat mint tudatos és szabadon működő, tehát független erő megalakuljon. Ebben a nevelési folyamatban igen nevezetes szerepet játszanak azok az erkölcsi megszokások, melyekre bevezető az utánzás. E szerint az utánzás és megszokás első nevelői vagy helyettesei az akaratnak.

1. «Az utánzás — úgymond Aristoteles (Poet. IV.) — az emberben termett, mert ő abban különbözik a többi állatoktól, hogy leginkább utánoz, s utánzása által nyeri első oktatásait.» Aristoteles megfigyelését több mint két ezer évi tapasztalat erősítette meg, mert mindnyájan tudjuk, hogy a gyermekkor legkiválóbb és legbájosabb vonása az utánzás. Az utánzó erő a természet jóságos ajándéka a gyermeknek, mert az önmívelés eszköze, és természete erkölcsi megalakulásának támasza. A gyermek élete a hatások beivódásának, meg szavakban és

¹⁾ *Les trois premières années de L'enfant*, 123. 1.

tettekben való mímelésének hosszú folyamata. úgy tetszik, mintha hivatása végtelen utánzásban állana. Ha éhez hozzávesszük azt a vágyát, hogy a felnőttekhez hasonlítson: megfogható az utánzás hatalma. Pld. egy 15 hónapos kis leány szintúgy összehúzta a szemöldjét, mint atyja, és úgy haragoskodott s úgy kiabált, merő utánzásból; három éves korában pedig egy látogatónak egész komolyan ismételte atyja szokásos kifejezését: «ugyan hallgass, sohasem hagysz szóhoz jutnom.» Kis leányom 16 hónapos korában látta, hogy a fürdő-gyermekek fejfel bebuknak a Szamosba s más nap ő is úgy akart tenni kis fürdő-kádjában. Esténként, mikor idősb testvérei feküdni készültek, előre összefogta kezeit imára, s addig nem hagyott nekik nyugtot, míg nem imádkoztak. Az utánzás átjárja a gyermek testi és szellemi működéseit: ott van a járni-tanulásnál, ott van a beszélésnél, az írni, olvasni tanulásnál fel egészen a stílus gyakorlatokig, a fordításig, midőn valamely szerző művét másolva, a mintába egészen beleolvad, mint a hogy beleolvadtak Rafael első festményein az arcok, a mestere (Perugino) festette arcvonásokba. És a mint értelmileg nagy az emelő hatása az utánzásnak, szintúgy nagy erkölcsileg is, sőt talán itt látszik legerősebben a hatás. Sajátságos, hogy a természeti népeknek szintén mímelés a fő vonásuk. Terra de Fuego népe — mint mondják — kitűnő utánzó, s hogyha az odajutott európai utazók köhögnek vagy ásítanak, avagy valamely ügyetlen mozdulatot tesznek, tüstént utánozzák őket.

Az utánzás nem végződik el a gyermekkorral, hanem tovább tart. Általában az ember utánzása sokkal több, mint pl. az állatoké, mert önmagáért tetszik, tehát örömezzettel jár, s mert nem egyoldalú, mint amazoké, hanem sokalakú: önkénytelen, önkénytes, kapcsolatban az akarat-erőfeszítésével; továbbá öntudatlan és öntudatos. Társas-életünk ezer módon tükrözi vissza az emberek utánzó hajlamát. Sok ember van, kinek magaviseletét az szabályozza, hogy mások mit beszélnek és mit cselekesznek; azoknak a másoknak a magaviseletét ismét az az egyén szabja meg, a kit megbámulnak, s a kit ennél fogva mintául vesznek. Ez a minta minden pillanatban hat

ránk s egész lényünket mélyebben átjárja, mint az öntudatos akarat. Művészetben szeretjük, ha vásznon vagy kőben utánózva (reprodukálva) látjuk azt az arcot vagy azt az eseményt, mely a valóságban alig kötné le figyelmünket. Innen a hollandi mesterek (Teniers, Van Ostade stb.) festette korcsmai jelenetek vonzása.

Fölösleges hosszasabban fejtegetni, hogy a színművészet, éppen az utánzással járó örömnél fogva, minő csalogató és lebilincselő pálya azokra nézve, kik egyszer megízlelték. És ez az utánzás akkor is édes, ha — mint a tragoediában történik — a fájdalmat kell másolni. Vannak színművészek, kik, mint magok vallják, azért figyelték meg szeretteik haldoklását, hogy a haldoklás mozzanatait annál hívebben tudják utánózni a színpadon.

A polgárosult népek között talán legnagyobb fokú a mímelés a chinaiaknál, hol az utánzás az élet legfőbb kötelessége, s a hol mindent rosznak tekintenek, a mi nem hasonlít ahoz, a mit azelőtt tettek. Valóban utánzás nélkül az emberi társadalom egy helyt maradásra lenne kárhozthatva, mert az ifjú nemzedékek nem fordíthatnák hasznukra őseik tanultságát; valamint másfelől az is igaz, hogy az utánzás elvének chinai módon való államosítása szintén elsőkélyítené az életet, megkötné a gondolatot, s cél és eszme tekintetében végképp megsemmisítené az erkölcsi életet. Az utánzás élő — és a gyermek első éveiben folyvást tartó, tehát a leghosszabb lecke, melyet a gyermek jó szívvel végez. Természete alakíthatósága legjobban kitetszik nagymértékű utánzásából.

Általában két fokát különböztetjük meg az utánzásnak, az *öntudatlant* és az *öntudatost*; amaz mások beszédjének és modorának utánzása, a nélkül, hogy megtudná a gyermek különböztetni benne a helyest és a helytelent; emez a mások cselekedeteinek saját egyénisége színezte másolása. Az első fok megvalósul a gyermekkor első felében. A 6—8 éves gyermek utánzásában többféle motívum szerepel: most azért utánozza mások mozdulatait vagy tetteit, hogy erőit megpróbálja, s megmutassa, hogy velők egyenlő, sőt hogy rajtuk túl tesz (1. a

versenyt); máskor meg szülei vagy nevelője iránti rokonszenv vagy bámulás érzete serkenti az utánzásra. Minő bámulattal nézi a kis tanuló a nagy diákot: mondhatni felfalja a szemével, mert tekintetéből az az égő vágy sugárzik ki, hogy minő boldog lesz, ha majd őt minden ízében másolhatja. Általában az a nézet, melyet Shakespeare Falstaff szájába ad, (IV. Henrik II. rész.) nagyon talál az ifjúnak utánzásból élő részére: «Bámulatos, minő rokoni összefüggés van az ember szelleme és saját embereié között! Szellemök úgy összevegyül a társaságban együttélés következtében, hogy falkában járnak, mint a vad-lúdak. Az ember bölcs vagy oktalan magaviselete ragadós, mint a betegség.» Az utánzástól függ tehát egy részt erkölcsi természetünk egészséges vagy egészségtelen alakulása; utánzásból alkot a gyermek bizonyos sinormértéket a helyesre. Ha pedig jó példa hiányában helytelen modort szí be, később a felnőttek büntetése sem bírja az utánzás útján elsajátított ártalmas vonásokat kitörölni.

Az utánzás második foka a 13—14 éves korra és azon túlra esik. Az egy osztályban levő, vagy egy intézetben lakó ifjagnál az utánzás, mint testületi szellem, nyilvánul, midőn A. úgy érez, mint a hogy B. és C. éreznek, ezek ismét úgy, mint barátjaik D. E. F. G. és így tovább, míg az egymás mintájára alakult érzésekből az osztály közérzete kerül ki, mely egy darabja az iskola szellemének, s később alkotó része az iskolai hagyománynak (*treditio*). Az öntudatos utánzás itt sem szűnik meg, hanem tart azután is életünk mindama mozzanataiban, midőn érzés- és cselekvés-módunkkal a nemzeti érülethez és múlthoz csatlakozunk, vagy midőn az ú. n. korszellemhez alkalmazkodunk. A nevelés szempontjából igen nevezetes az a foka, midőn az ifjú beéli magát a játszótéren saját csoportja érzületébe vagy az osztályban mintául vett tanuló-társai törekvéseibe. Ez az utánzás valóságos iskolája a tapasztalatnak, termőföldje a férfierénynek és előkészítője az önálló egyéniségnek.

2. Az akarat másik helyettesítője és a gyermeki cselekvés nagy könnyítője a *megszokás* (*habitus*). A megszokást némelyek mesterséges emlékezetnek, mások önmagunk ismétlésének ne-

vezik. Minthogy a nevelés első szakasza értelmi és erkölcsi megszokások szerzésére irányul, lássuk: miben áll a megszokás lényege? A megszokás lelki életünk szüleménye; szellemi működéseink egymáshoz tapadása (cohaesio), sőt egybeolvadása, s nélküle a leggenialisabb egyén szintűgy nem lehet el, mint a legegyszerűbb. Ha a képírónak folyvást elől kellene kezdeni az ecset kezelése tanulását, soha sem készíthetett volna világhírű festményeket egy Rafael, egy Munkácsi; hasonlóan van a hegedűművész, kinek a darab utoljára *a kis ujjában* van; ugyanazt mondja magáról a leckéjét sokszor ismételt tanuló. Ha az erkölcsös embernek minden nap elől kellene kezdeni az érényes életre való eltökélést és erőfeszítést, talán soha sem élhettek volna a világon szent életű egyének. A nevelés csak addig nehéz, míg a megszokások megalakulnak, azaz bennünk oly létezésmódok keletkeznek, melyek cselekvéseinket minden erőfeszítés nélkül elhatározzák. Ha egyszer ez megtörtént, minden további erőfeszítés nélkül, a régi minta szerint cselekszünk vagy utánozzuk önmagunkat; és ez az utánzás nem jár fáradsággal, hanem bizonyos kényelemmel és örömmel. A mi az állatnak az ösztöne, az az embernek a megszokás: erőtöke. A mai nap erejéhez csatolja a tegnap erejét. Tehát cselekvésben, magaviseletben az állandóság, a biztosság elve; teljes bírása annak, a mit nagy erőfeszítéssel kellett meghódítanunk. A megszokás e szerint múlt élményeink csapásán járás. Az ember általa szokja meg folyvást akarni a jót, avagy a rosztat, mert az elszigetelt tények, melyek nem állandó dispositióból származnak, nem is alkothatják az erkölcsös embert. E szerint érényeink is a megszokások útján lesznek, mert hiszen ezek mentenek iöl a kételytől, az ingadozástól, s helyettesítik azokat oly állandó hajlamokkal, melyeknek voltaképp nem kell ellenőrzés. A megszokásnak aesthetikai oldala is van. Magunkviseletét kecsessé és hajlékonyná, érényünket szeretetreméltóvá, s egész megjelenésünket derültté teszi.

Azt mondják némelyek, hogy ha elménk fel van vértelve a legjobb elvekkal, fölöslegeseek a megszokások. De tehetünk-e róla, ha úgy vagyunk alkotva, hogy erkölcsi termé-

szetünk egyéb támaszra is rászorul. Hiszen jóra törekvésünk közepette szerveink akárhányszor ellankadnak, lelki erőink kifáradnak, akaratunk rest az eszmét szolgálni, s az ész lazán tartja a gyeplőt; ily esetekben egy-egy erős vágy hatalmába keríthetne, ha magunkösszeszedésében, függetlenségünk megóvásában segítségünkre nem jönének a megszokások azzal, hogy szelíden vonszolnak azon a lejtőn, melyet megalkottak. De az erőkimélés szempontja is a megszokás mellett szól. A mint testi erőinknek szükségök van a pihenésre, szintúgy van az értelmi és erkölcsi erőknél is. Testileg nem lehetünk mindig ébren: erkölcsileg szintén nem tehetünk folytonos erőfeszítést a helyes és helytelen közti választásban, mert akaratunk szintúgy, mint értelmi erőnk hamar kimerülne.

E szerint nem lesz nehéz ítéletet mondanunk Rousseau-nak és Kantnak ama nézete ielől, hogy a növendéknek ne legyenek megszokásai. Szerencsére a természet bölcsebben jár el, mint a bölcselek, s különféle módokon: első sorban utánzás útján, tétet szert a gyermekkel értelmi és cselekvési megszokásokra, s ezzel a nevelőt mintegy utasítja, hogy keresse ki a kedvező pillanatot, midőn egy-egy cselekvésmód megszokássá alakulása növendékének legkevesebb fáradságába kerül. A gyermeket és ifjút ezzel megmenti sok ingadozástól és kínos tusától, melyekbe élénk vágyai és fejletlen esze belekevernék. Elsőben tőlünk kapja a megszokásokat; később az ifjúkorban maga-magára parancsol ilyeket, s lassanként így szokik rá az *önkormányzatra*, szükséges midőn megszokások által szert tett a kötelesség teljesítésére erkölcsi erőtökére.

Sőt az egyéni megszokások mellett vannak *családi* és *nemzeti habitusok*, melyek igen gyakran döntők magunkviselkedésére és cselekvésünk módjára. Hogy a nemzeti hagyományok és megszokások nagy mértékben idomítják az egyén szellemi életét; s hogy azok elvégre úgy beiródnak egy nép érzésmódjába, hogy annak második természetét alkotják: szépen és a mai viszonyokra is találóan jellemezte Grote a görög *Nomos* fogalmával: «Az erkölcsi, vallásos, aesthetikai és társadalmi hiteknek és hitre előkészítő dispositióknak az összege az, hogy min-

den egyénnek társadalmi állásához és körülményeihez képest, sőt időtöltéseire, s szabados multságaira nézve is meg van szabva: mi igaz, helyes vagy helytelen, szent vagy szentségtelen, tisztességes vagy aljas, becsületes vagy becsstelen, tiszta vagy tisztátalan, szép vagy rút, illő vagy illetlen, el- vagy nem elkerülni való; mindez a dolognak oly megállapított rendje és feltétele, melynek igazi eredete legnagyobb részt ismeretlen, de a melyet a társadalomnak minden új tagja készen talál. A szokásoknak ez az összege hagyományképpen száll a szülőkről a gyermekekre, sőt jóformán öntudatlanul szűrődik be a látottakból és hallottakból; nem kell se megszabott óra, se külön tanító és mégis bevési magát mindenkinek természetébe, mint a szellem állandó habitusa, vagy mint megrögzött szellemi irányzat, mely szerint magyarázza az egyes a tapasztalatokat és becsli az egyes emberek értékét. ¹⁾

A *Nomos* (törvény vagy szokás) vagy (Herodotusnak Pindartól vett kifejezése szerint) a «mindenek királya,» szellemi és időbeli teljes hatalmú ura az egyes elmének: indulatait, valamint értelmét a helyi typus szerint idomítja; s mindenkinek érzelmeit, hitét és a hitet igénylő új tárgyakat meghatározza.

A megszokás egyik haszna az, hogy időnket kiméli s munkánkat megrövidíti; másik szintén fontos haszna, hogy egységet és összefüggést ad az életnek; általa — Leibniz mondása szerint — a jelen megrakodik a múlttal s megterhesedik a jövővel, vagy a mint Lemoine mondja («Instinct et Habitude» c. művében): «a megszokásra alkalmas lény múltja nem veszett el: magával hordja jelenjében és ezzel a múlttal eléje vág a jövőnek. Rá nézve a múlt fölhalmozódik és a jelenbe vonul s ott lappang a megszokás alakjában. Ez a múlt övé, bírja és megtartja azt eme tömörített alakjában; azzal a maga lényegét növelte, saját természetévé dolgozta fel, s ennél fogva kezét a jövőre tette.» Mind az utánzás, mind a megszokás lényegében engedelmesség. Az utánzás minket a mások példája alá hajt; a megszokás pedig saját cselekedeteinkhez láncol.

¹⁾ *Plató and the other Companions of Socrates*, I. k. 250. 1.

Megszokás következtében a ma folytonosan kibővül a tegnappal, a múlttal. A megszokással is úgy vagyunk, mint a vallással: ha magunk nem alkottatunk a gyermekkel jö megszokásokat, félő, hogy ő vesz fel rosszakat, mert ő is, mint cselekedni szerető, vágyait folytonos actióban fejezi Jd, s minden vágya, minden velleitása (akaródzása) egy: szölemlő habitus kezdete. S ha ma elnézzük önző vagy rász hajlamának egy-egy nyilvánulatát, holnap már nehezebb a mi feladatunk is és az övé is. Akkor már nem lesz annyi ereje az ellenállásra, mert a gonosz hajlam megelőzte jó hajlamait egy fejhoszszal.

XXXVIII-İK FEJEZET.

A motívumok sorozata.

Motívumnak nevezük általában a cselekvés rugóját. Szoros értelemben motívum a cselekvésre sarkaló vágy, érzelem, hajlam, indulat, szenvedély. Működésünknek tehát sok rendbeli rugója vagy sarkaló eleme van, melyeket két csoportra oszthatni: *alsóbb* és *felsőbb rendűekre* vagy *önzőkre* és *rokon-szenvesekre*. A gyermek természetből fogva vágyik öröme s e részben sarkalója a természetes'állati vágy, hogy kielégítse éhségét, hogy testének kényelmet és egyéb élvezeteket, birtokot stb. szerezzen. E tekintetben a gyermek és a természeti ember cselekvése egy színvonalon áll. Ha a természeti vágyak nagyon is előtérbe lépnek s megsértik a mívelt társadalom felfogását a tisztességről és jogról: véték számba esnek. A nevelés kötelessége a háznál ós az iskolában arra segítem a gyermeket, hogy természetes vágyait az erkölcsiség magasabb motívumaival győzze le, s a kezdetben veszélyes zsarnokokat hasznos szolgálivá tegye. A gyermek váltig eleget tanult a háznál, ha megszokta úgy tekinteni a természetes vágyat és szenvedélyt, mint magában megvetendő urat, hogy rajta aratott minden

győzelme a legdicőbb hódítás, melyet az emberi szellem legjava tesz természeté alsóbbrendű részén.

1. Ehez képest a motívumok *első csoportja jó részt az ember fizikai természetéből* ered, s megvárja a parancsolást, hogy engedelmeskedni tanuljon. A velünk született természetes motívumokat (vágyakat és hajlamokat) magasabb rendűekkel kell leigázni, mint a hogy a lázongó népet engedelmességre kényszeríti az uralkodó. Az uralkodó motívumok érzelmeinkhez fűződnek s tőlük kapják tartósságukat, mert hiszen láttuk, hogy az érzelmek egész lényünket átjárják, és a szívnek nevezett ősi erősséget alkotják. A jóindulat érzete az ő társaival: a szíves-séggel és szeretettel, a könnyörülettel és a hálával a fájdalom és öröm oly felindulásait kelthetik bennünk, melyeknek nyomai szívünkéből soha ki nem törlődnek. Sőt az a szerencsés természetük is van, hogy a rokon-emotiók hatására a legnagyobb könnyúséggel újból föléledve, velők társulnak. Természetes, hogy az értelem is segítségökre jó: megfigyeli a tényeket, szálaira bontja az okokat, kiszámítja a következményeket, mielőtt a jó szív hozzá látna tervei valósításához.

Ámde azért az emberi természet ősi impulsusaira, természetünk fizikai erejére és erélyére szintén szükségünk van már csak azért is, hogy legyen min uralkodjanak a felsőbb rendű motívumok. Lássuk egy példában, hogy a most mondotakat hogyan fogatosítja a szülő vagy nevelő.

Tegyük fel, hogy egy atya mezőre megy a fiával, s hogy a közel cserjésben meglátnak egy odaszorult bárányt; de köztük egy tüskés sövény van, melyen át kell hatolniok, hogy a bárányt kínos fogságából megszabadíthassák. Az atya könnyen átgázolhatna a sövényen, de látni akarja, hogy mit bír tenni fia, a ki játszótársai közt sokszor megállta a helyét. Az atya a jóindulat fölkeltésével akarván cselekvésre sarkalni a fiút, eléadja a szegény állat szenvedését és tehetetlenségét. A fiú karjában és lábában fölpezseg az idegerő, hogy legyőzze az előtte álló akadályt. Próbál átgázolni a sövényen, de az ágak összevérzik orcáját, s a túske összeszúrdalja kezét, pedig ő nem szereti a fájdalmat. Atyja most a dolog nevetséges oldala

veszi elé. «Hogyan! — kiált fel — téged, a ki úgy szeretsz másokat verni, oly könnyen lever egy hitvány sövény?» A fiú újból próbál, újból birokra kél a szúró gályákkal, erős elhatározással végre átgázol rajtok s megmenti a bárányt. íme, hogyan lett a győzedelmeskedés és legyűrés természetes vágya szolgáljává a szívesség érzetének. A fiú bizonynyal nem egyhamar felejt el győzelme örömét és öröme tárgyát, mert a jóindulatnak az a természete, hogy boldoggá teszi a benne részesülőt, de még boldogabbá a részesítőt. Ha az ifjú ismételten végez ily cselekedeteket, apránként elszokik igazságtalanságra és kegyetlenségre hajló önző vágyai kielégítésétől, s idejekorán megtanulja, hogy jóindulata győzedelmével a legédesebb öröm jár, melynek tapasztalata rászoktatja, hogy szembeszálljon a hitványsággal meg igazságtalansággal, és védelmezze a jó ügyet. Hiszen mindennapi eset az életben az elnyomott szenvedők nyomora, kiknek sokan szeretnének segítségökre menni, de rendszerint fönnakadnak az önző érdekek tuskáján.

Vagy vegyünk egy más esetet. Tegyük fel, hogy egy rombolni és állatokon kegyetlenkedni szerető fiúnak egy pony áll rendelkezésére, s eleinte az állat nem engedelmeskedik új urának. Ha a fiú enged az állatnak, helyzete később még nehezebb lesz, és kegyetlenséggel sem bírja az állatot megfékezni. Az eset sokkal bonyolultabb, mint az előbbi, s nem is a fiú jóindulatát kelti fel, hanem egyik ősi hajlamát: a legyőzés vagy hatalmába kerítés vágyát. Az előbbi esetben az erős érzelm őt tette eszközzé, emitt a ló lesz vágya eszközévé. Atyja biztatja és óva figyelmezteti, hogy uralkodás-vágya csak kitartás árán jut célra. Itt hatalmas eszköz a magát összeszedés (lélek-jelenlét), erős elhatározás az állati erőnek az okosság erejével legyőzésére; tehát itt az uralkodó motívum értelmi természetű, de egyszersmind mélyen belevág a fiú jellemébe, mert az uralkodás vágyáért le kell győzni a félelem érzetét. íme, hogy lehet egy rombolni szerető fiút vágyai fékezésére, sőt kíméletre szoktatni, s gyakorlatilag megtanítani, hogy hogyan használja okosan a maga céljaira egy élénk állat erejét. Az a

tudat, hogy neki egy állat engedelmeskedik, lelkesítő érzettel, s emberi hatalmának tudatával tölti el.

Sajátságos, hogy míg a fiúk cselekvésében az erő érzete játszik nagy szerepet, a leányoknál a tetszeni vágyás jut előtérbe. Éhez a vágyhoz fűződik igen sok abból, a mi szelid, udvarias és kellemes van a női magaviseletben. Csinossága, kitűnésvágya a finomságban, abból a motívumból táplálkoznak: «Vajon mit fog a világ róla gondolni?» —Ez a kérdés, melyet a nő gyakran föltesz, szintén a most említett tetszésvágyból fakad. Sőt ízlése és tapintata is sokat köszönhet ennek a vele született vágnak, mely arra sarkalja, hogy tekintettel legyen másokra, s hozzájuk alkalmazkodjék. Általában a tetszeni vágyás oly erős motívuma lehet a magaviseletnek, hogy miatta háttérbe szorul a józan ész, s a helyes, az igazságos és a jogos érzete. Ez az a pont, hol a hiúságnak áldozatul esik az erkölcs. A másoknak tetszeni és a megbámultaim vágyás kedvéért kisiklik az önérzet a maga megszokott módjából s az első hiba nyomába jönnek a többiek; az illető makacsul ragaszkodik tévedéséhez, s míg egy emberre talál, a ki magaviseletét helyesli, azzal mindig ellensúlyozza a közvélemény kárhóztató Ítéletét.

Ennélfogva fukarkodni kell a gyermekeknek adott első dicsérettel, s gondosan vigyázni, hogy tetszésüket csak oly dolgokkal társítsák, melyek igazán megérdemlik a helyeslést. Ha szépségöket vagy szerencsés ötlet őket dicsérjük, csak azért, mert 'az nekünk tetszik, magunk teremtjük meg bennök a hiúság érzetét, s oltjuk beléjük az érdem hamis fogalmát. A dicséret erős stimulus, ha kellően gazdálkodunk vele; de ha az élet első szakaszában nagy adagokban adjuk, hamar elveszti foganatát, s a *beteg* (mert a növendék érzelmi állapotát ilyenkor annak nevezhetni) a megszokott izgató szer hiányát epedve érzi.

Vannak esetek, midőn a növendék ellenkező természetű motívumok közé jut, melyek egyformán sarkalják cselekvésre. Ilyenkor vágya egyszerűen hozzájárul egy egyedülinek tartott motívumhoz vagy cselekvés eszközhöz. Aztán itt a *motívumok* nem is ütköznek össze, hanem egyszerűen versenyre kelnek.

A tanakodás és kétely — mint láttuk — nem járnak a gyermekkorral. Ha a szeszély vagy kísértés órája elérkezett, most a tapasztalataihoz társult gáncsolás vagy veszély képzete, majd a fenyegetés, kérés, figyelmeztetés nehezednek szülemlő erkölcsi érzetére, s csakhamar meghajlik az uralkodó motívum előtt. Ekkor már csak a cselekvés eszközeire gondol, s annak miatta ingadozása csak addig tart, míg bizonyos motívumok vagy cselekvésmódok egymással szövetkezve egyik vagy másik vágyának segítségére jönnek a fenforgó akadályok elhárítására.

2. A figyelemnél láttuk, hogy a motívumok cserélgetése hasznos szolgálatokat tesz. Hasonlóan járhatni el az erkölcsi nevelésben. A hiúságot nem lehet hirtelen megtörni, tehát a növendéktől nem várhatni, hogy elfelejtse minden addigi társításait; de kellő figyelem mellett azzal is siettethetjük a gyógyulást, hogy hiúságát büszkeséggé változtatjuk, azaz úgy dicsérjük, hogy a dicsérettől való megittasodás helyett növekedjék önbizalma és akarateréje. A büszkeség beéri saját helyeslésével, s azzal, ha az ily hajlamú gyermek értelme foglalkoztatására nagy tárgyakat adunk, erőfeszítése kifejtésére pedig feltűnő motívumokat.

A büszkeségre hajlandó ifjúnak különösen értelmét kell mívelni, hogy önbecsérzetét ne kösse össze némely oly hamis képzetekkel, melyeknek mátyrja lehet az életben. Hazai családi nevelésünk sok szomorú példáját mutatja annak a spanyol jellemre valló társításnak, mely egymáshoz kötötte a méltóság és munkátlanság fogalmát, s melybe az ifjú a szülői háznál úgy beleélte magát, hogy készebb volt éhezni, mintsem képzelt méltóságát tisztességes munkával eljátszani. Az előkelő és jómodu családok körében a gyermekek erkölcsi életére és az életben boldogulására elhatározó befolyású annak a megtanulása, hogy mások tiszteletét csak hasznos munkássággal, s a közjóért hozott áldozatokkal lehet kiérdemelni. A származással és a családi összeköttetésekkel való kérkedést szintén a közjóért munkáló egyének kiérdemelte tisztelettel kell ellensúlyozni, valamint azzal, hogy a szülő a közjóért élés nemes ambícióját oltsa gyermeke szívébe. Csodálással olvassuk, hogy gyakran

milyen csekély eszköz viszi be az ifjú érületébe a nemes nagyravágyás motívumát. Chatam lord fia fejére téve kezét, mondta: «Erre a fiúra száll köpenyegem és megkétszereződött szellemem!» Filep is olyformán dicsérte meg fiát, Sándort, midőn emberül megülte fékezhetetlennek tartott lovát (Bucephalust): «Keress fiam magadnak más királyságot, mely tehetségeidhez méltó, mert Macedónia neked igen kicsiny.» Lehetetlen, hogy az ily szavak föl ne keltsék egy erős akarásu ifjú nagyravágyását.

A nemes nagyravágyás erényre vezető motívum, s nagyban elésegíti az ember boldogságát: ellenben a hírnévre való szertelen vágyakozás oly betegsége az akaratnak, melylyel mai napság gyakran találkozunk, s melyet a nevelőnek minden esetre gyógyítani kell. Az oktalan ambitio két forrásból fakadhat: vagy abból, hogy az illető belátása vagy okoskodása hiányos, vagy míveletlen; vagy azokból a szertelen megszokásokból, melyek az illetőben bizonyos példák hatására akkor alakultak meg, midőn kibontakozó Ítélete nem talált követésre alkalmas mintákat. Némely nagyravágyó a magábaszállás óráiban elismeri törekvése esztelenségét, de a megszokás hatalma ismét a megrögzött motívumok igájába hajtja. Vannak ismét oly nagyravágyók, kik csak magukat tartják helyes észjárásuaknak, és nem bírják íeltogni, hogy miért nem gondolkodnak mások is úgy, mint ők. Ha a nevelő az ifjúnak eléadja a tényeket, s rászoktatja, hogy felölök Ítéletet alkosson, mielőtt azokat rokon- vagy ellenszenvvel kísérné, vagy mielőtt azokat köznapias nagyravágyása tárgyává tenné: kétségkívül igen jó szolgálatot tesz arra, hogy cselekvése motívumait megválogassa. ¹⁾

3. *A motívumok másik nevezetes csoportja az érzelmek és felindulások.* Erejük abban áll, hogy ragadósak lévén, együttrezgésökkél eltöltik a szívet, s aztán hatáskörükbe vonják az akaratot és az érzelmet, s nem bírunk nekik ellenállani. Sőt vágyaink, hajlamaink is az emótiók útján érvényesülnek legkönnyebben, t. i. mihelyt felindulást, indulatot, avagy

¹⁾ L. erre Mrs. Ellis, *Education of Character*, V. fej.

szenvedélyt gerjeszhetnek bennünk: ügyök meg van nyerve; tehát valóságos közvetítő a szerepök az akarat mozgatására s magunkviselete irányzására. Az emóciók hosszú sorozatot alkotnak, mert hatásuk az érzéki kellemestől vagy az eudaemonicus jótól egész az erkölcsi jóig terjed, s részint önzők, melyek az önfentartásra irányulnak, (1. XXXII. fej.) minők a félelem, irigység, könyörtelenség, nagyravágyás; részint társas természetűek, melyek mások érdekeit veszik tekintetbe: az egyszerű rokonszenvezéstől és szánalomtól fel az önfeláldozásig. Közéjük tartoznak: a szívesség, jóakarát, hála, lelkesültség. Bátran elmondhatjuk tehát, hogy érzelmeink és emócióink számosak, mint égen a csillagok, s mindannyian hathatós emeltyűi a cselekvésnek, a meggyozódés alakulásának. Hiszen Murány vára ostrománál Wesselényin nem segített a hadi taktikára más taktikával feleltek a várból; de mihelyt emócióba bírta hozni a vár úrnőjét, kész volt a győzelem.

Láttuk, hogy rokonszenves emóciók alakulására a szoktatás hosszú folyamata szükséges, mert a nemesebb motívumok gyakori átérzés útján vernek gyökeret a gyermeki szívben. E részben a gyermeket nemcsak szeretni s nemcsak fegyelmezni kell, hanem tenni is érette. Nem elég, ha megbüntetik azért, hogy kegyetlen volt, szívtelen volt; ez a dolognak csak negatív és kisebb oldala; az első és mindenek fölött szükséges: szívében jóindulatot kelteni, sőt hálára és könyörületre hangolni. Ha azt mondja valaki, hogy ez nehéz, — avagy nem nehéz-e az olvasni és írni-tanítás? Nem igényli-e hosszú évek munkáját az értelem művelése? és mégis leghatározottabban követeljük és körülírjuk a tanítást és módszereit. S mivel alábbvaló a szív az értelemnél, és mégis azok a nevelők, kik nagy buzgalommal írják és javítják a nyelvtan vagy a számtan tanítása módszereit: nem elcsodálkoznának-e, ha azt kérdeznők, hogy minő módszer szerint keltik fel a gyermekekben az igazságszeretetet, az igazmondást? Általában azt hiszik, hogy ha az ifjúság kihágásait megakadályozzák, az erkölcsi magaviseletre eleget tettek, holott a hitványság megbüntetése, merőben különbözik a jóindulat és igazságszeretet művelésétől. A neme-

sebb érzelmeknek az ifjúban kell élni és önző vágyait elfojtani, hogy akaratát emberies tettekre hevítsék.

Nem mondhatni, hogy a házi és iskolai nevelés föl nem kelti az emótiókat, csak hogy ebbeli eljárásának gyakran kevés a látatja. Az emótió erős fölkelése és fölkorbácsolása pl. megszégyenítés és megfélemlítés alkalmával, szerfölött veszélyes, mert tönkre teszi az ifjú érzelmei egy részét, akaratát ellenkezően hangolja, sőt szolgálai és elfásult érzületüvé teheti. Ily elfásulttá teszi a gyermek-ifjú akaratát az is, ha a tanító úgy tanít, hogy növendéke mindennap könnyekre fakad. Az emótiók egyik törvénye, hogy a gyakori használat okvetlen megkönnyíti a rá következő hatást, tehát ugyanazt az emótiót motívum-képpen nem jó igen gyakran használni, hanem, mint a figyelemnél is láttuk, más motívumokkal kell váltakoztatni. Legközönségesebb két motívum az emótiók között: az öröm és a fájdalom érzete. Mihelyt a növendékben a jóindulat (hála), igazságosság és kötelesség fogalma az öröm-érzetével társul: azonnal az igaz erkölcs és humanitás útjára lép, s az érzéki és önző ember helyét a lelkiismeret szavára hallgató egyén foglalja el.

A motívumok nagy sorozatot alkotnak, s cselekvésünket a legkülönbözőbb *módon* határozzák el. Az önző hajlamok, a rokonszenves hajlamok, az önérdék, a közérdek, az utánzás, a verseny, a megszokás, a véralkat, az alsóbb és felsőbb rendű érzelmek és emótiók, t. i. a tudásvágy, lelkiismeret, kötelesség-érzet, az esztetikai és vallásos érzet, a fegyelmezés hosszú folyamata: együttesen egy hosszú láncolatot alkotnak, mely születésünktől halálunk órájáig bekerítve tartja cselekvésünket, magunkviselését a legmindennapibb mozzanaton kezdve fel a hősi önfeláldozás legünnepibb pillanatáig. Az ifjút rá kell szoktatnunk, hogy lássa a motívumok sorozatát s hogy megtanuljon a belátása szerint legfelsőbbhöz alkalmazkodni. Lelkiismerete legyen a motívumok örökös becslőmestere, mely nem enged, hogy alsóbbrendűből induljon ki, ha belátta egy felsőbbrendűnek értékét. Ezzel egyszersmind megszokja eltökélése ura lenni, a neki adott szabályok helyére a maga szabályait

tenni és mindennap egy-egy láncszemet eltörni azok közül, melyek az ő eszét mások eszéhez kötötték. ¹⁾ Ez már a jellem köre, melyről alább lesz szó.

XXXIX-IK EEJEZET.

A fegyelem.

I. Hogy a testi, értelmi és erkölcsi nevelés kitűzött céljait megközelítsük, a növendék elméjét állandóan irányoznunk és szabályoznunk, egyszóval fegyelmeznünk kell. A fegyelem (discip(u)lina) eredeti jelentése *utasítás, oktatás, erkölcsi irányzás*, mint midőn Fénelon mondja, hogy «Demoeritus sokáig volt a Leucippus disciplinája alatt. Ha azonban egy testületben vagy társaságban élő egyénekről van szó, a disciplina értelme módosul, mert az együttélésre vagy együttthaladásra okvetlenül szükségesek bizonyos magaviseleti szabályok, melyek a testület vagy társaság érdekeiből és kötelességeiből folynak. Így beszélhetni *egyházi* fegyelemről, *bírói* fegyelemről, *párt-fegyelemről*, *katonai* fegyelemről stb., mely esetekben a fegyelem az illető testületek egységes szellemét, tagjainak egybehangzó magaviseletét, s haladásának egységes irányát jelenti.

1. A fegyelem *az iskola törvényhozása, kormányzása, módszere, a büntető hatalmú tekintély működése*. Tárgya a növendék magaviselete, s végcélja, hogy az akaratot jó akarattá tegye, mely a kötelességet nem kényszerből, hanem belső ösztönből teljesíti.

A fegyelem célja a növendéket erényes megszokásra segíteni s ennek alapján önuralomra juttatni. E végre a gyermek- ifjú zabolátlan érzelmeit és vágyait fékezi, rendezi s rászoktatja, hogy az erkölcsi szabályok és törvények kereteihez alkalmazkodják: szerintök akarjon és cselekedjék. A fegyelmezés tehát szabályokhoz szoktatás, hogy azok az ifjúnak húsába és vérébe menjenek át, s szerintök tanuljon élni és érezni. E

¹⁾ Géard, *Education et Instruction*, II. k. 194. 1.

megszokás első kifejezője az *engedelmesség* (szófogadás), mely a gyermekkor erénye. Alakulására legalkalmasabb eszköz a kedvérzet. Ha a gyermektől kívánt dolgokkal a kedvérzetet kapcsoljuk össze, megkedveltetjük vele az engedelmességet. Rendeld az éhes gyermeknek, hogy lepényt egyék, vagy a didergő suhancznak, hogy a tűznél melegedjék, a fáradtság miatt ásítózó fiúnak, hogy lefeküdjék: s mindenik készséggel teljesíti rendelestedet, mert végrehajtásához örömezzet kapcsol.

A gyermek engedelmességét két dolog könnyíti meg: t. i. a cselekvés kedvelése, meg rokonszenves természete, mely utánzásban, a felnőttek iránt való bizodalomban és bámulásban áll. A nevelő kezében ezek a természetes fogantyúk, melyekkel sokkal előbb boldogul, mintha parancsaira, erejére, avagy tekintélyére hivatkozik. A gyermek kívánságunk csapásán jár csupa rokonszenvből, s a végén örvend, ha védőszárnyaink alá kerülhet. A gyöngéd hang szívéig hat, ellenben a nyers parancs felkölti félelmét, vagy esetleg ellenzékeskedő hajlamait. E szerint, ha a nevelő parancsol, parancsa hangja se legyen soha fenyegető vagy föllázító, hanem szelíd és határozott. A kérő hang veszedelmes, mert a gyermek azt érzi ki belőle, hogy megtagadhatja a kívánságot. Ha a gyermektől valamit kívánsz — úgymond Labruyére — ne mellélkelj kérvényt kívánságodhoz, mert gondolkodni fog az *igen* és *nem* fölött, s bizonyosan elutasít. Ha pl. megszoktatod, hogy bizonyos órában lefeküdjék, a szokás szükségessé válik, s ráépítheted a tekintély szavának való engedelmeskedést. Mihelyt a gyermek a megszokott óraütést hallotta, s hallja a szót: «eredj, ideje lefeküdnöd», ezzel csak fokozódik az óraütésből kihangzó intés, s átlátván, hogy másképp nem tehet, társításai következtében szót fogad.

Ha a gyermektől azt kívánjuk, hogy valamit megtegyen, legyünk bizonyosak benne: egyfelől, hogy meg tudja tenni, s másfelől, hogy ha nem tenné, rá bírjuk szorítani. — Rousseau e részben azt kívánja: *ne tudja a növendék, hogy midőn akarunkat teljesíti, nekünk engedelmeskedik*. De ugyan miért ne tudja a gyermek az igazságot? S ha azt el kezdjük rejteni avagy lesz-e vége-hossza a titkolózásnak? — Rousseau itt abba

a túlságba esik, hogy a gyermekeket tisztán a kényszerűség által kívánta engedelmességre szorítani; de midőn makacs gyermekre akadt, kénytelen volt egy egész drámát kitalálni s az egész szomszédságot is belevonni, hogy nagyon mesterséges módon engedelmességre bírja a növendéket. Nála egy szemerényi engedelmisség egy mázsányi erőfeszítést kíván, s a furfangnak egész szövevényét, mely ha a növendék tudomására jut, bizonynyal megrendíti engedelmisségét és bizalmát. Az a hátrány is velejár az efféle eljárással, hogy a növendék rokonszenvét teljesen kifelejtí a számításból.

Az engedelmisség álljon mindig egyenes viszonyban a növendék értelmi fejlettségével, azaz a mikor észt használhatunk, ne használjunk se cselszövényt, se erőszakot. Csak a kis gyermektől lehet feltétlenül engedelmisséget kívánni; de a mint értelme nyíltni kezd, s a cselekedetei okai felől gondolkodni tud: úgy fogad jó szívvvel szót, ha be is látja szófogadása hasznát. Csakhogy, ha megtiltunk neki ily vagy oly dolgot, az eléadott ok legyen olyan, mely a próbát kiállja. Ha pl. azzal az okkal tiltjuk el az éretlen gyümölcs-evéstől, mert tőle megbetegszik; de éretlen gyümölcshöz jutván, megeszi a nélkül, hogy engedetlenségéért betegséggel lakolna: nem nagyon fog megbízni az éretlen gyümölcsre vonatkozó szavunk igazságában, ellenben inkább bízik a maga tapasztalatában. Sokkal okosabb dolog távol tartani az éretlen gyümölcstől, mintsem kockára tenni engedelmisségét és szavunkban való bizodalját.

2. Általában a tekintélynek három alkotó eleme van: a vonzalom és a velejáró tisztelet; az engedelmisség megszokása; és a félelem. Főfeltétel az első, mert az biztosítja a gyermek erkölcsi növekedését; legcsekélyebb értékű a félelem, mert az az osztályban okozhat ugyan rendet, sőt síri csendet; de ha a ragaszkodás nincs meg: elmarad az ifjak erkölcsi növekedése. A szófogadás fő és csalhatatlan motívuma a vele járó kedv-érzet, hiszen az emberi létnek az az alaptörvénye, hogy a boldog emberrel könnyen lehet bánni, mert a boldogság cselekedeteink főrugója. Ha a növendékünk észreveszi, hogy őt boldogítani akarjuk, s hogy az engedelmisség őt boldoggá is teszi:

sokkal jobban megnyerjük, mintha prédikáció özönnel halmozzuk el. A mely gyermek azt tapasztalja, hogy a mit szülői tőle kívántak, mindig bölcs és jó dolog volt: megszokásból és eszélyességből is helyesebbnek tartja tanácsuk útján járni; ki ellenben azt tapasztalja, hogy a mások akaratának való hódolás folyvást boldogtalanná teszi: elvégre elhitei magával, hogy a boldogság saját szabad-akarata követésében áll.

3. *Ne várjuk a gyermektől, hogy minden szavunkra tüstént rendhez igazodjék*, mert ha pl. egyszer mozogni, énekelni, nevetni, vagy beszélni kezdett, nehéz dolog e működését azonnal félbehagynia. Hiszen mi — felnőttek — sem bírjuk megszokott gondolatainkat hirtelen fölcserélni: álmainkba is elkísérnek s fülünkben éjjel is meg-megcsendül a nappal sokáig hallott zene-szó. Az érzéseknek eme visszhangzása miatt a 3—4 éves gyermek csitítás mellett is ösztönszerűen folytatja megkezdett működését, s ha figyelmét más tárgyra fordítjuk, hamarabb félben hagyja a szaladgálást, az éneket stb., mint ha ráparancsolunk.

A működés megszakításában való késedelmezést némelyek könnyen makacsságra magyarázzák, holott azzal a gyermek csak természete követelményeinek tesz eleget. A makacsságnak két fajtát különböztethetni meg, a szerint, a mint vagy a gyermek vele született fogyatkozásából, vagy pedig önérzete túltengéséből ered. Az első természeti gyarlóság, melylyel szemben a nevelőnek az orvos szerepe jut, a második az ú. n. önfejűség, melyre nézve a nevelő erkölcsbíró és fegyelmező. Amannak beteges véralkata a nevelő hosszútűró és óvatos munkáját igényli; emez a fegyelmező eljárást hívja ki, különösen akkor, ha társai rokonszenvével is dicsekedhetik.

Az önfejűséget Hegel találóan nevezte a jellem paródiájának; mi a makacsságot az akarat paródiájának mondhatnók, melyet a nevelő nem tapintatos eljárása, pl. megalázás, hihívó büntetés, pellengérré állítás stb., javítás helyett még elront, s ú. n. daccá fokoz. Itt már elvvé vált a makacs ellenállás, a felfordult okokból keletkező elhatározás, s a nevelőnek más javító eszközöket kell használni, mint használ oly esetekben, midőn a hiba egyszerű megszokásból származik.

XII. Károly, kit a törökök vasfejűnek neveztek, már gyermek-korában jeleit adta az önfejűségnek; de ha nevelője a dicsőségre hivatkozott, tüstént szót fogadott. Nagy ellenszenve volt pl. a latin nyelv iránt, de midőn tudtára adták, hogy a lengyel meg a dán király tud latinul: egész komolyan hozzálátott a nyelv tanulásához. A nevelő ez esetben szerencsésen hozzáférközött a dicsvágyhoz és a makacsságot munkakedvvé alakította át. Egyik növendéknél a dicsvágy, másiknál az önérdek, harmadiknál a becsvágy, negyediknél a haszon lehet az az alkalmas motívum, mely a ferde irányú érzelmeket helyes útra tereli, a téves belátást kijavítja és a megvesztegetett képzeletet a phantasmáktól megtisztítja.

Csak azt ne higgye a nevelő, hogy a makacsságot kényszerítéssel, avagy büntetéssel gyógyítani bírja. E részben csak a növendék bensejében fakadó motívumokra támaszkodhatik, s ha őt egy pillanatnyi megfontolásra vagy magába szállásra bírta: többre megy vele, mint a pokolnak büntetesképpen alkalmazott összes gyötrelmeivel. A büntetés ilyenkor ront, holott a szelid és önérzetes bánásmód biztosan javít. A büntetés és a vele járó erőszak vagy félelem, ideig-óráig elfojthatja a bajt, de ki nem irtja, s alkalmilag egész erővel, még pedig különböző alakban lép fel. A nevelőnek teljes odaadó munkáját és leleményességét igényli ez a baj, s ha megtalálta az akarat meghajlítására való eszközt, gazdagon is jutalmazza, mint a hogy jutalmazta Fénelont, ki a burgundi herceg önfejűségét és indulatosságát emlékezetes módon irtogatta úgy, t. i. hogy nem értekezett — Seneca módjára — a haragról, hanem egy asztalost hivatott s azt kellően előkészítette. A herceg bejő a terembe, megáll, s nézegeti a mesterember szerszámain; «menjen innen hercegem, — rivall rá indulatos képpel az asztalos — mert mikor dühös vagyok, kezét, lábát összetöröm annak, a ki utamba akad.» Természetes, hogy a herceg megdöbbenve távozott, s az esetből tanúságot merített a szenvedélyek természetére nézve.

4. A fegyelmezés eszközei közt nevezetes a *verseny*. A növendék erőfeszítésének és haladásának egyetlen biztos mér-

teke a verseny törvénye. Az egyén egymagában nem bírja megítélni munkabírása fokát, mert az a mérték mindig az egyesek sokaságából kikerülő *középmérték*. Más szóval, mi magunknak másokkal való szakadatlan összehasonlításából tudjuk meg, hogy mit bír meg erőnk. A háznál egyedül felnőtt gyermek munkabírása fokát igen nehéz kitalálni; holott a nyilvános iskolában tanuló érzi és tudja, hogy mennyit bírnak társai, s mit bír ő maga. Ennélfogva természetes, ha az iskolában egy osztályban tanuló ifjút átjárja az a vágy, hogy oly jól, vagy jobban végezzen el valamit, mint társai. Ha oly jól akarja végezni, mint társai: verseny vágyát az utánzás ösztöne sarkalja; ha pedig túl akar tenni rajtok, a nagyravágyás ösztönének enged, mely a győzelem örömeivel, s a nevelő helyeslésével kecsegtet. A versenybe az összehasonlítás mellett belejátszik az utánzás, úgy hogy némelyek azt szűkebb térre szorítókozó, egész lélekkel történő és lehetőleg bevégzett utánzásnak mondják. D' Alibert szerint a versenyzés az utánzásnak cselekvésben nyilvánuló törvénye ¹⁾). A verseny kifejlésére a játszótér és az iskola sok motívumot szolgáltatnak. A méhkasban dolgozó méhek munkája közben szintén természetszerűen fejlődik ki az a lázas emotio, melyet versenynek nevezünk. Ha ez érzetet az elérendő cél faszasztja: a verseny nemes; ha pedig a társait legyűrni akaró önzéssé fajul: a verseny nemtelen. Amannak célja a siker, s a kitartó szorgalmat elismerő dicséret; emezé társai érdemeinek levonása, gyengeségük fölött való ujjongás és az ő rovásukra való kitérés. A nemes verseny emelő érzettel tölti el az elmét s élesíti az akaratot; ellenben a nemtelen verseny féltékenynyé, irigygyé s társainak titkos ellenségévé teszi az ifjút. Amaz a lelkesedés melegével tölti el az elmét s az akarat feszítő erejével: emez gyűlölettel és önteltséggel. Amaz a legnemesebb erélyt s kiolthatatlan tudásvágyát költvén fel, civilizálja az ifjút, ellenben emez demoralizálja.

Az ifjú Richelieuról (kit vitatkozásokor gyakran megtapsoltak) jegyezték fel, hogy tanuló-korában ezt a gögös jelszót írta collegiumi füzetei fölé: *Quis erit similis mihi?*

¹⁾ Buisson, *Dictionnaire de Pédagogie*, „*Émulation*» c. cikk.

A paedagogusoknak egy csoportja pl. a jansenisták, elvetik a versenyzést, mint erkölcsileg káros; de nem adott igazat nekik a tapasztalat, mert növendékeik akarata elpetyhüdött, vagy mint Pascal mondotta: — «nembánomságba (közönyösségbe) esett.» Tagadhatlan, hogy a versenyzésből támadhat irigység, szeretetlenség és könyörtelenség; de azért szintűgy nem lehet eldobni, mint a tüzet nem dobjuk el, mert a vigyázatlanság miatt sok veszélyt okoz. «A szakács szintűgy elhatározhatja, hogy kenyeret süt kovász nélkül — úgymond Wood — mint a hogy egy paedagogus fölteszi, hogy kormányoz egy iskolát verseny nélkül.»- Ezt a természetszerűen fakadó vágyat inkább fékezni kell a nevelőnek, mintsem istápolni, főképp pedig úgy irányozni, hogy az igazi erőfeszítésnek és a helyes cselekvésben kitűnésnek legyen a motívuma.

Általában kimondhatjuk, hogy a verseny akkor egészséges, ha a versenyző egész csoporttal áll szemben; de veszélyes, mihelyt egyes tanulók között történik, mint a hogy a jezsuitáknál volt, hol minden tanulónak meg volt a maga versenytársa. Az egyes tanulók közötti versenyre célozva mondotta Talleyrand, hogy a magánnevelő-intézetben minden a tanuló fejébe megy; ellenben a nyilvános intézetben kellő mértékre igazodik.

II. *A természetes reakciók.* A fegyelmezésre Rousseau és utána Spencer az ú. n. *természetes reakciók* módszerét ajánlja, mely állítólag a gyermeket a természettől függésbe hozza, s megutáltatja vele hibáit annyiban, a mennyiben azoknak természetes következményeit fájdalmasan tapasztalja. Ha pl. el-esik, vagy szaladás közben az asztalba ütközik, az e miatt szenvedett fájdalom-émlékezete többszöri ismétlésnél mozgásait úgy fegyelmezi, hogy óvatosabb legyen. Hasonló fájdalmas tapasztalatokat tesz, ha égő gyertyához nyúl, vagy ha fővő víz ömlik a kezére; s később semmi módon rá nem lehet venni, hogy szervezete törvényeit figyelembe ne tartsa. Spencer ez eseteket az erkölcsi fegyelmezés igaz elméletének és gyakorlatának nevezi, s nagy előnyének tudja fel, hogy egy örökké egyforma törvény a fegyelmező, s nem a szülő vagy a nevelő, kiknek mesterséges büntetése miatt gyakran föllázad a gyer-

mek, mert okát nem érti, ellenben a természeti büntetésekből a fájdalom útján rájő az ok és okozat kapcsolatára.

E rendszer fogyatkozásai szembeötlők! Az erkölcsi nevelés célja az akarat javítása; ám a természeti törvények az akaratral nem törődnek, s megsértőiket akaratostul s mindentől tönkre teszik. Az erkölcsi nevelésben, mint láttuk, első rangú szerepe van a szívnak, a családban és iskolában egyiránt. Hiszen az anya és nevelő legfőbb törekvése az ifjú szívet magasrendű motívumokkal megtölteni: ám a természetnek nincs szíve, a reagáló természeti erőknél nincs érzésök, s ő felőlük lehet valaki eltelve egyéni érdekekkel és önzéssel; megtűrik az illetőt, csak őket meg ne sértse. Továbbá az erkölcsi nevelés célja a kötelességérzet elsajátítása: ám a természeti törvények kötelességet és jellemet nem ismernek, s e miatt van, hogy a *kötelesség*, *lelkiismeret* az erkölcsi nevelés eme legújabb codexében elé sem fordulnak, mert ott a hasznos egyenlő a jóval, és a természethez alkalmazkodás az erkölcsösssel.

Aztán, mint Gréard helyesen megjegyzi, ez az eljárás nem ad semmi motívumot az erények kifejlésére és az érdektelen erkölcsiségre; ¹⁾ pedig mint tudjuk, a gyermek érzelmei és hajlamai eleinte a nemes példák mintája és hatása szerint idomulnak; később pedig a felnőttek társadalmi nézetei, közvéleménye felállította erkölcsi mérték szerint. Tehát jó példára és egészséges közvélemény útmutatására és szentesítésére van szüksége a növendék erkölcsi érzetének, s vágyva-vágyik, hogy Ítéljék meg cselekvése rugóit, célzatait. Nem bánja üssék, ha rá érdemes; de megkívánja a fölemelő kezét, ha erkölcsi küzdelmei közepette ingadozik.²⁾ A természet fegyelmező rendszerében nincs támogató eszköz a küzdő vágyak és a töprengő akarat támogatására; felőle nagyra nőhetnek az önző érzelmek, felburjánozhatnak az emberietlen vágyak, s mikor fékezésükhöz fognánk, akkor már kiirtásuk lehetetlen.

Ez az utilitarius rendszer nem ismeri a teljesített kötelesség édes érzetét, sem a megsértett lelkiismeret marcangolá-

¹⁾ *Éducation et Instruction*, II. 179. s köv. 1. — ²⁾ m. 182. 1.

sát; az így nevelt növendék szívében nincs helye sem a jutalom reményének, sem a büntetés félelmének: pedig ha a cselekvés eme rugóit kidobjuk az emberi szívből, benső életének legbecsesebb rugóját törjük össze. Aztán nagyon is kérdéses, hogy ez a rendszer nem lázítja-e fel a gyermeki érzelmet; s hogy beláttatja-e cselekedetei és a bűnök közti kapcsolatot? Mindennapi tapasztalat, hogy a könyörtelen természettörvények előtt nem hajlunk meg, s nekünk okozott csapásaikon nem nyugszunk meg. Azt is bizvást kétségbe vonhatni, hogy ez a fegyelem a gyermeket belátásra vezeti, mert hiszen a természet *vak*, s mint olyan, valóban *világtalant vezet*; pedig csak imént jöttünk rá, hogy mikor észt használhatunk, ne használjunk erőszakot. A természet könyörtelenségében nincs egy parányi felvilágosító elem; de igenis sok a megdöböntő és kétségbejítő. Bizonyos, hogy a gyermeket vigyázóvá teszi a sok keserű emlék; de ez a megszokás csak szűkkörű, csak a legközelebbi jövőre szól, s arra éppen nem való, hogy az ifjú erkölcsi hibáinak kimaradhatatlan következményeit megakassza. Ám éppen ezek azok az ok-kapcsolatok, melyekre nézve az ifjú önmaga bírása nem lehet, s melyek miatt neki szüksége van egy parancsoló szabályra, mint magaviselete sinormértékére, s a szabályt alkalmazó nevelőre, ki az ifjú magaviseletét a szabálylyal összeméri. Helyesen mondotta Kant, hogy nincs nevelés tisztelet nélkül, nincs tisztelet tekintély nélkül, s nincs tekintély szabály nélkül.

Lássuk, hogyan is igazodnak e rendszer szerint a komolyabb erkölcsi kihágások? Természetesen úgy, hogy ha a gyermek pénzt lopott: fizesse vissza, vagy ha már elköltötte: vonják le zsebpénzéből.¹⁾ Valóban nagyon könnyű eljárás: a nevelőre nézve összeadási és kivonási művelet, s a növendékre nézve szemesség, ügyesség, valóságos szerencsejáték. Elidegeníti a tárgyat vagy a pénzt, a mi nem az övé, s ha nem veszik észre, vagy ha meg nem tudják: az ő szerencséje vagy az ő sikere. Laplace mondotta volt I. Napóleonnak, hogy a csillagos ég vizs-

¹⁾ Géard, I. m. 132—a. 1.

gálásakor neki nem volt szüksége Isten föltevésére; Spencer rendszerében szintén fölösleges valami a lelkiismeret és erkölcsi furdalás, ily fegyelmezés mellett a gyermek érzelmei és vágyai meghunyászkodnak a természet törvényei előtt; de támaszt nem kapnak, önző érzelmeik el nem fojtódnak, s a szív erkölcsi eszményekért való lelkesedéssel el nem telik. «Az erkölcsi jó a hasznosban olvad fel és a kötelezettséget számvetési mívelet helyettesíti. Szemes önzők nevelésére jó, de erényes emberek előállítására nem való. ¹⁾

Ez a rendszer végelemében erkölcsi materialismusra vezet, mert aequivalens fokozatot állít íel a testi szenvedés és az erkölcsi érzet között. A fájdalom megtaníthatja az értelmet bizonyos ok és okozati egybefüggésre (pl. ha késsel ujjunkat elvágjuk); ámde az erkölcsi természetet merőben más rendbeli társítások változtatják meg. Végül ezt a rendszert nem is lehet általában alkalmazni, mert a gyermeknek nem törvényre van szüksége, hanem tekintélyre, útbaigazításra, résztvevő és irgalmas szívre. Maga Spencer is érzi rendszere elégtelenségét s kiegészítőül fölveszi a szülő és gyermek közti rokonszenvet is; tehát komolyabb erkölcsi bajok esetén az előbb száműzött érzelmekhez és emótiókhöz folyamodik, s váltig ajánlja a szeretet megvonását a hitvány gyermektől akkor, mikor már az a sok természetes reactio talán elfásította az ifjú szívét.

III. *A büntetés és jutalom.* A hathatós fegyelem a mellett, hogy az akaratot (a vágyakat) rendhez szoktatja, a szívet el-tölti jó motívumokkal, tehát egyfelől fékez, másfelől jóra serkent. Ha ez az utóbbi hiányzik, jele, hogy a nevelő és növendék közt nincs rokonszeny, a mi okvetetlenül nehezíti a fegyelmezést. Hiszen a fegyelmezés eszközei a lelkiismeret építésére valók; de mi lesz ebből, ha azok rendszeresen hidegen hagyják az erkölcsi érzékenységet. Ha a gyermek nem érzi mélyen a szülő vagy a nevelő figyelmeztető vagy rendre-utasító szava súlyát: biztos jele annak, hogy a fegyelem apróbb esz-

¹⁾ L. erre A. Vessiot, *L'éducation a l'école*, XVII. fej.

köze elkoptak s helyöket keményebbekkel, ú. n. büntetésekkel kell pótolni. Ám a büntetést nem a keménység teszi hathatóssá, hanem az, hogy a növendék érzületét csalhatatlanul mozgásba hozza. A hazug gyermeknek legjobb büntetése a megvetés; de ha a szégyenérzetet még kinnal is akarván tetézni, a gyermeket megalázó helyzetbe hozzuk (térdeplés, szamarak padjába ültetés, hátára cédula-varrás stb.) meglehet, hogy erkölcsi érzetét földig sújtjuk, s akkor méltán tehetni a föllázadt érzületű ifjúval szemben azt a Tolstoj-féle kérdést, hogy «mi köze a kicégézésnek az erkölcsi érzet javulásával»? Annál fogva, mert a szülő vagy nevelő egy személyben törvényhozó, vizsgáló-, ítélő bíró és végrehajtó: a büntetést nagy tapintattal és óvatosan kell alkalmaznia, mert csak akkor várhatja fogantatát.

A büntetés célja megakadályozni azokat a hajlamokat, melyek a növendéket kihágásra, vagy bűnre vezethetik. E végre teljességgel nem elég, ha a növendék bizonyos cselekedetekkel, úgynevezett büntetéseket vagy fájdalokat társít. Az ifjú, — mint az erkölcsi érzet nevelésénél láttuk, — korán el kezdi keresni az okozatosságot cselekedete és a büntetés között. E részben segítségére jó a nevelő felvilágosítása, mi nélkül a növendéknek a pusztá társítás, azaz a cselekedetet némán kíséző fájdalom szintoly kegyetlenségnek látszik, mint a természet néma erőinek hatása, mi miatt a büntetést, mint igazságtalant, gyűlölni kezdi. Az ifjú önérzetét mélyen sérti az igazságtalanság, s ha egyszer azt érezni kezdi, elveszti erejét a büntetés is, a jutalom is, mert mind a kettőt nem egy változhatatlan okkal köti össze, hanem a körülményekkel, a nevelő szenvedélyével, változó szeszélyével stb. Az ily büntetéshez a nevelő zsarnokságának képzete könnyen hozzáfűződik.

E veszély elkerülésének egy módja van: az, hogy a növendékkal a nevelő beláttatja az okozatosságot a helytelen tett és a büntetés között, s megérteti, hogy a nevelő nem kedvtelésből vagy szeszélyből büntet, hanem azért, hogy jövőben a nagyobb baj és fájdalom kikerültessek. Másik feltétel az, hogy mentől csekélyebb fájdalommal tudjuk elérni a kívánt hatást,

annál fogatosabb a büntetés. Ebből önként következik, hogy tekintettel kell lenni minden körülményre, a mi a fájdalom mértékét kevesbítheti, a nélkül, hogy a büntetés sikerét kockáztatná. Ilyen pl. a büntetésnek, egy hiba ismétlődése esetén, kérlelhetetlen ismétlése. Ha ez az okvetlensége megvan a büntetésnek, csekély fokú fájdalom is nagy foganatu lehet; ellenben a büntetés bizonytalansága mellett, annak szertelensége sem félemlíti meg az elmét, mert a képzelet mindig abba a titkos reménybe fogantozik, hogy hátha megmenekszik a büntetéstől. Innen az a tapasztalat, hogy az embert a törvényhozók legszigorúbb büntetése sem bírják elrettenteni a büntetektől.¹⁾

Általában két elengedhetetlen, kelléke van a fogatos büntetésnek: a *bizonyosság* és a *gyorsaság*. Ha az ifjú bizonyos benne, hogy ilyen vagy amolyan hibájáért okvetlenül megbüntetik: tartózkodni fog a hibától; csakhogy járjon ezzel a gyorsaság is, hogy t. i. nem hetek múltán, hanem rövid időn megkapja büntetését. Gyorsaság nélkül a bizonyosság elveszti félemlítő hatását. Hiszen a halál is bizonyos mindnyájunkra nézve, s még sem félünk tőle, mert reméljük, hogy nem egyhamar jó érettünk, s csak közeledtekor száll meg igazán a félelem érzete.

Az erősebb büntetések közé tartozik a *testi büntetés*, melylyel *fájdalom-érzet*, *félelem-érzet* és *szégyen-érzet* jár; azonban a fegyelem célja *kötelesség-érzet* és *kedv-érzetek* fölkelése, melyek az előbb említett érzetektől távol állanak, mert fájdalom-ból kedvérzet nehezen származik. Baco szerint, rossz kertész az, a ki csak fejszével tudja fát nevelni; szintúgy rossz nevelő az, a ki csak éhséggel, ütleggel, börtönnel tudja az ifjúságot vezetni. Igaz, hogy a neveléstörténelmen végig húzódik a testi büntetések használata: az ó-korban orbilianismus volt a neve, sőt a renaissance korában is gyakran használták. Trozendorf goldbergi intézetében egész kis fegyvertár volt ily fegyelmező eszközökből; némely iskolának meg volt a maga derese, s An-

¹⁾ Thring, *Education and School*, 237. 1.

golország középiskolái ma is széltében használják.¹⁾ Régen a routine az emberben levő gonoszság kiűzésére a vessző (flagellum, scutica) és más kínzó eszközök használatával egybekötött fájdalmakat ítélte leghathatósabb szernek a lázongó akarat és vágyak megtörésére.²⁾ Valóban ez az oka, hogy még az ú. n. *humán* nevelés korszakának is vajmi kevés érzéke volt az emberi érzelmek és az akarat nevelése iránt. A tanítók a vágyakkal úgy bántak el, mintha csak jéggel borogatták volna; az érzelmeket mesterileg tudták hidegre tüzelni, s az akaratot makacscsá nevelni. Egy egyházi atya leírja, hogy az égben őt hogyan vesszőzte meg egy angyal, a miért Cicerót kedvelte; tehát volt egy idő, midőn az élet a földi és mennyei paedagogusok vesszősuhogása közt végig szenvedett dilemmában állt; midőn az iskola volt a siralom völgyében folytatott gyötrelmes élet mintaképe: a földi vezeklés első állomása. Benne tanulhatott az íjú *de omni re scibili*: tehát kibővíthetett értelmi világa; ellenben a fagypontra szállott le erkölcsi érzékenysége. Midőn az iskola az ifjút az öröm paradicsomából kiűzvé, a fájdalmat rendszeresítette, úgy tett, mint az államtársaság, mely neutralizálja a gonosz ember akaratát kötéllel és hóhérbárdal, mint a hogy a vegyész neutralizálja a savanyt az alkálival; de nem vette észre, hogy túlságba ment, mert a vessző is, mint a sav, egy bizonyos fokon túl nem érzést, csak halált, erkölcsi halált okoz. Ám ma pszichológiai kutatásokból tudjuk, hogy a) *a gyermeki természethez a rokonszenvvel férhetni közel, s ha ez létrejött a tanuló és nevelő közt: fölösleges a testi büntetés keményebb faja*, mert b) *a büntetés fogamatát nem a testi*

¹⁾ Mme Genlisnek arra a kérdésére, hogy micsoda eszközökkel nevelnek ily erkölcsös ifjúságot, egy angol nevelő-intézeti igazgató egy nyírfa berekre mutatva monda: «ott teremnek a mi leghathatósabb nevelő eszközeink.»

²⁾ S mondhatni még a nem lázongókéra is, mert a különben jó lelkű Coletről (a St. Paul's School igazgatójáról) olvassuk, hogy iskolájában nagyon szigorú volt, s mikor ott ebédelt, mintegy csemegeképp egyikét fiút mindig megvesszőztetett. Egyszer Erasmus jelenlétében egy merőben ártatlan fiú kapott ki, mint Colet monda, «nem hibáért, hanem csupán a megalázás kedvéért.» (W. Cooper, *History of the Rod*, 427. 1)

fájdalom teszi, hanem a növendék felköltött lelkiismeretének az a lesújtó ítélete, hogy büntetésre érdemes és c) a mely iskolában csak üteggel lehet boldogulni, ott rendszerint a tanító a hibás.

A büntetés ellenlábasa a jutalmazás, melyet némely bölcselő (pl. Kant) elvet, mert úgy véli, hogy ha a gyermeket megjutalmazzák, midőn jót tett, később azért tesz jót, hogy jutalmat kapjon (indoles marcenaria). A Port-Royal hivei szintén kiküszöbölték a jutalmat az iskolából, még pedig abból a meggyőződésből, hogy a mi az emberben jó, az az Isten adománya, tehát ha valaki jót tesz, nem kell érette megjutalmazni, hanem az Istennek kell megköszönni. úgy tettek tehát, mint a hogy Swedenborg tett gyermekeivel, kiknek minden ebéd után megköszönte, hogy jól tartották.

Ez az eljárás helyes lenne, haz emberek mind erkölcsbölcselők, vagy csupa erényes lények volnának; de minthogy a gyermek se nem angyal, se nem állat: vágyva vágyik a helyeslésre, mint az iránta nyilatkozó rokonszenv és becsülés kifejezésére, s fél a büntetéstől, mint a rokonszenv és becsülés megszakítójától. Ha a kedv- és kedvetlenség-érzeti rugókat kiveszszük a gyermeki szívből, sem nemesebb érzelmei nem találhatnak támaszt, sem önző hajlamai zablát.

Tagadhatatlan, hogy a jutalom a gyermek önzéséhez is szól és mégis, mint nevelőeszközt, szükségesnek tartjuk. Mi felnőttek is úgy vagyunk alkotva, hogy másoknak rólunk való jóindulata meg helyeslése nélkül boldogtalanok lennénk. Nem csuda tehát, ha a gyermek szintén szereti a körülötte levők helyeslését, s vágyva vágyik elismerésökre és dicséretökre. Az a buzdító tekintet, melylyel anyja az ő első erőfeszítéseit kíséri: *első jutalma* az életben, s erkölcsi értéke új erőfeszítésre sarkaló hatásában áll. A gyermek, épp mint a felnőtt, nemcsak a cselekvést szereti, hanem a nyomában járó elismerést is, mely érezteti vele önbecset. Az a tudat, hogy működése sikerét mások is ismerik és méltányolják, sőt megbámulják: hatványozza egyéniségét, s megneveli munkája értékének becsét. Sokszor megtörtént, hogy a gyermek büszkén emlékezik az első hógomolyra, melyet készített, melyet a későbbi években a sze-

rint, a mint nő, mind nagyobbak képzeli. Azonban egyszer mégis csak eszébe jut, hogy bizony az az első hógomoly meglehetősen kicsiny lehetett, mer hiszen akkori ereiével egy nagyot meg se bírt volna mozdítani. A gyermeki eszményítés tárgya vele együtt nőtt és azt azért képzelte oly hatalmasnak, mert nagy erőfeszítésbe került. De azért képzelte másként a dolgot, mert az alkotás sikere örömét abban az időben bizonyosan megkészszerzte a hatás érzete, hogy t. i. képzeletben vagy valósággal ezt mondotta társainak: «Ide nézzetek, ez az én művem!» A gyermeki természetnek ezt az önzését minden korral velejárónak, fenségesnek, sőt *isteninek*, az istennel közösnek mondhatni. A régi és a mai civilizálatlan törzsek magas hantokat hányanak halottaik sírjai fölé, s masszív kövekből oltárokat emelnek, mert szeretik, ha kezök nyoma «a hatás kedvéért» fenmarad késő időkre. Hasonlót tapasztalnak az ó-kori míveltség székelyein, hol az uralkodók hatalmas épületekkel adták tudtokra alattvalóiknak erejük és hatalmok fenségét. A pyramisok, sphinxek, Memnonszobor, Karnac temploma, a Serapeum, az Acropolis Athénben, s a Capitolium és Colosseum Rómában kevélyen néznek le az alattvalók, az emberek százezreire, s az építető despoták vagy uralkodók mindenike, mintegy melléje állott a maga colossalis épületének, mint gyermek a maga hógömbjének, s szívok eltelt a hatás érzetével. Cheops szintű megvárta népétől a bámulást, mint megvárta Athéné az Akropolison, mint Jupiter a Capitoliumon, és az a bámulás szárnyakat adott képzeletének, mint a minőt ad a hógomolyból ember-alakot alkotó fiúnak játszótársai elismerése.

A mondottakból kitetszik, hogy a nevelésben helye van az elismerésnek, a jutalmazásnak. A jutalmazás célja, hogy a jó hajlamokat fentartsa és az ifjút erőfeszítésre sarkalja. Leghathatósabb az erkölcsi jutalom: a nevelő elismerése, helyeslése; de ha anyagi jutalomra kerül a sor, az ne mint önálló érték szerepeljen, hanem mint a növendék erkölcsi erőfeszítésének vagy kitűnésének emlékeztetője. Legjobb jutalom e végre a könyv, s legrosszabb a pénz, mert a jutalom értéke nem a tárgyban van, hanem a hozzája fűződő erkölcsi foga-

lomban. Innen van, hogy az ú. n. beváltható jutalmak hatása lehűtő és lehangoló. Szokásban van néhol, hogy a növendékekből alakult jury ítéli oda a jutalmat társaik egyikének, bizonyos időszakban kifejtett szorgalomért és előmenetelért. Ez az eljárás, melyet Angolországba Bentham vitt be és e száz húszas éveiben Sir Rowland Hill, s legújabban Montevideóban a spanyolok alkalmaztak: csak kis körben használható, s ott is igen sok hátránya van. Első sorban az, hogy a növendéket örökös izgalomban tartja, s a kitűnésre való vágyakozás miatt nem engedi, hogy egész lélekkel munkájának éljen. A tanulást a külsőleg is látható sikerrel köti össze, s nem munkáért való érdektelen lelkesedéssel; végül rászoktatja, hogy az értelmi tehetségekre helyezze a fő súlyt s ne a szív nemes tulajdonságaira, s nem is a jellem benmaradó vonásaira, melyeket a tanuló-társak nehezebben vesznek észre, s nem mindig jutalmaznak.

XL-İK FEJEZET.

A jellem.

A nevelés eddig taglalt egész folyamata alapvető munka volt, hogy rá épülhessen az egyéniség legjava: a *jellem*. A jellem (character) eredetileg jelenti az emberi egyénnek ama sajátos tulajdonságait, melyek őt a többiektől megkülönböztetik, minők az uralkodó ízlés, hajlam, érzés- és akarásmód; jelent továbbá erélyt, kitartást, egy-nyomonjárást a gondolkodásban, állhatatosságot az eltökélésben, s rettenthetetlenséget a szenvedések közt, egyszóval azt az egyöntetűséget, mely az ember személyiségének legjava, kivonata. Hiszen a személyiség (persona) eredetileg azt jelenti, a mi személyes szerepet játszik, melynek elve egyedül őbenne van; vagy midőn valakinek cselekedetei nem mások cselekedeteinek utánzata, hanem beléjük ölti gondolkodása és érzülete fenkölt járását, akarása súlyát.

Ez az önmagunk alkotta és belőlről alakult egység hosszas folyamat következménye.

«A jellem az ember elmúlt életének árnyéka; a napi kedv és kedvetlenség, ítéletek, lemondások, impulsusok összege egybegyűjtve egy uralkodó szenvedélybe, mint egy lencsébe, mely a műöszön gyorsaságával működik: egy szóval eredménye mindazoknak a külső és belső erőknél, melyek ránk hatottak a mióta öntudatosan cselekszünk.»¹⁾ A jellem elmúlt életünk kivonata: legjava vagy megüledett része mindannak, a mit valaha éreztünk, gondoltunk, akartunk, a mire törekedtünk, a mely érzések, gondolatok és törekvések állandó nyomokat, mintegy gyűrűzeteket hagytak hátra, melyeket megszokás néven ismerünk. Ám a jellem nemcsak megszokásban áll, hanem erkölcsi eszményt alkot a tökéletes jóságról, mely körül, mint központ körül, csoportosulnak a vágyak, az érzelmeik és a cselekedetek. A jellem működése központok körül történik a szerint, e mint új meg új motívumokat sajátítunk el, s akaratumk mind több-több erőfeszítést tesz. A növendéknél akkor kezdődik, midőn összeszedi magát, hogy pl. egy fájdalmat nyugodtan tűrjön. A jellem szintúgy lehet erkölcsös, mint erkölcstelen.

A jellem erkölcsös alkatának természetes kifejezése: a kötelességérzet. Az ifjúnak a kötelesség a maga legelemibb és legvilágosabb alakjában, ama kívánalomban jelentkezik, melyet az őt környező társaság iránta formál. Magaviseletéhez bizonyos várakozást fűz, melyhez, ha nincs túlcsigázva, az ifjú értelme és erőfeszítése készséggel alkalmazkodik, s ezzel megkezdődött benne a kötelesség fogalmának gyakorlati módon való alakulása. Az ifjú erőfeszítései eleinte kínosak, de hovatovább mind könnyebbekké és kellemesebbekké lesznek, mert akarata beleélvén magát az új helyzetbe, mind könnyebben alkalmazkodik; s midőn ez az alkalmazkodás teljes és öröme a legnagyobb mértékű, akkorra a kín érzete is eltűnik: kötelességérzete és boldogsága szövetséges társakká lesznek, s ez az örömerzet, a mint már Aristoteles régen kimutatta, a megalakult erény bizonyítója.

A kötelességérzet, s általában a jellem alapjai alakulására

¹⁾ Moulton, *Shakespeare as a dramatic artist*, 57. 1.

hatalmas tényezők az osztályban a tanuló-társak, a hol mindenki iránt követelményeket támasztanak és megvárják, hogy akaratával a közös célokhoz alkalmazkodjék. Így tanul meg az egyes a közös érdekekért másokkal együtt tenni, a cselekvés tárgyait közös szempontból nézni, s mások vágyaiban és aggodalmaiban részt venni. Ez az együttműködés az önző lényt rokonszenves vagy társas lényvé alakítja. A nevelő tiszte az átalakulás természetszerűen kezdődő műveletét elősegíteni. A családban szintúgy, mint az iskolában a közös célokhoz való alkalmazkodással lemondás és áldozatok járnak, s tőkép az a megszokás, hogy mások kívánalmait saját céljainknak elébe tegyük, sőt kötelességnek tekintsük. Az akarat úgy lesz jóakarattá, ha a saját akaratom iránt formált kívánságaim háttérbe szorulnak és elől áll a kötelesség. A jóakarát ennél fogva az az elsőrendű erény, mely minden körülmények között arra sarkalja a jellemet, hogy hű legyen a kötelességhez, ha az önérdék ege leszakadna is.

Az ifjú az iskolában tanulja meg közös munka közben a társas-élet ama viszonyait, melyek az embereket egymásra utalják. Nem üres formulákból, hanem gyakorlati érintkezésből tanulja ismerni azokat a kötelekeket, melyek egy községnek a tagjait összefűzik. Hogy ez a társaság minő sokat tesz az ifjú jelleme alakítására, kiténik abból, hogy ott tanulja meg a teljes erkölcsi egyenlőség érzetét: azt a humánus vonást, mely az újkori társadalomnak egyik szöglet-köve. Továbbá rászokik a részrehajlatlanságra és igazságosságra, mely lényegében az a megszokás, hogy tiszteljük a mások jogait, de a magunkénak is tiszteletet szerezzünk; ott tanulja meg azt, a mit talán legelői kellett volna említenünk: a jog és kötelesség egymáshoz való viszonyát, a társaival való solidaritás törvényét; hozzászokik a szabályszerűséghez, s pontossághoz a kötelesség betöltésében, mely mindennap egyforma tekintélyvel kezdődik újból.¹⁾ Akarása és cselekvése hozzá édesedik a szabadság sza-

¹⁾ L. E vonásokat részletesen Gréard, *Education et Instruction*, II. 195. s köv. 1.

bottságához, s az is a nyilvános iskolák egyik nevezetes áldása, hogy ellátják az ifjút a jellemalakulás eme nagy támaszával, hogy beteljesedjék rajta Kantnak az a mondása: «a mely ía elszigetelten nő fel a mező közepén, növés közben elveszti egyenességet, s messze terjeszti ágait; ellenben, ha az erdő közepette nő, egyenes marad a szomszéd fák okozta ellenállás miatt s a magasban fogja keresni a levegőt és a napot.»

Ha az erény abban áll, hogy az önmagában helyest tegyük, ha mindjárt összeomlik is az önérdék világ a'. az önérdéknek erre a feláldozására igen becses motívumokat és eszméket szolgáltat a nyilvános iskola. Hiszen a megszokások voltaképpen arra valók, hogy szabaddá tegyék értelmi és erkölcsi erőinknek jelentékeny részét, melyekkel önérdetünkhöz méltó célokat tűzünk ki, s megvalósításukra semmi erőfeszítést sem kímélünk. És ebben áll az ember legemberibb vonása: lemond a jelen örömeiről s fölveszi, mint az Idvezítő, a küzdelmek és szenvedések keresztjét, hogy kitűzött céljai megvalósításának valamikor örömét lássa. E célok és eszmék birtokában az ember mintegy elszakad a földi élet örömeitől; az akarat egygyé forrad velők, s midőn eszméink rabjává leszünk, magunkat legszabadabbnak érezzük. Örömeinkről való lemondás mellett, akaratunk legjavát, sőt ha kell, életünket is feláldozzuk érettök, mert gondolatunk, érzelmeink, meggyőződésünk és akaratunk mind abban az eszmében egyesülnek, mely egész jellemünket átjárja, színezi és idomítja. A gyermekben szétfolyó vágyak és érzelmek a fölserdült ifjában a szoktatás hosszas folyamata után ekként egy egységes elvbe, mintegy gócba szedelőzködnek. Ez eszméért hozott minden erőfeszítéssel az érette történő elhatározások minden actusával, nőttön nő a jellem, folyvást tisztul az érzület: érezzük, hogy mindennap jobbá leszünk, mert minden erőtesztítésben egy lépéssel megközelítjük eszméinket, ha úgy tetszik, a mi jobb múnket. Az erkölcsi nevelésnek ez az a magaslata, melyen megalakult jellemmel találkozunk, midőn az erkölcsi elvek kormányozta akarat érzelmeink és vágyaink szeszélyeinek ellenáll és egy kitűzött célra hajthatatlan szívósággal törekszik; midőn — kantiasan szólva — az ember élete

összhangzó egység, mely egy elvhez fűződik és egy maximumában foglaltatik.

Az eredetileg önzéssel teljes ifjú természetének ilyen átalakítása valóságos művészet, melynek pozitív mesterfogásai a fegyelemnek nevezett nevelői működésben foglaltatnak.

Már a vallásos nevelésnél is láttuk, hogy a jóság nem csupán a *jó* magaviseletben áll, hanem a jobbálevésben, azaz az embernél magasabb tökélyü lényhez való közeledésben. A jobbálevésnek ezzel a folyamával bizonyos erények járnak, melyeket az akarat erényeinek mondhatni: ezek a *függetlenség*, az *igazságosság*, a *bátorság* és a *jóság*.¹⁾

Függetlenségnek hívjuk a belőlről, önmagunkból fakadó és belátásunk szerint legjobb motívumoknak való engedelmességet. Az ember ily esetekben szabadnak érzi magát, mert hozzászokik azt tenni, a mi tudása szerint a legjobb. Erre az önmagán való uralkodásra teméntelen motívumot szolgáltat az élet. Pl. a szép idő sétára csalogat, de a kötelesség munkára hiv, tehát az örömszerző motívumokkal erőfeszítést igénylő motívumok állanak szembe; ha ekkor az ifjú az előbbieket (az örömet) az utóbbiaknak (a kötelességnek) fel tudja áldozni: elhatározását férfiasnak nevezzük, mert midőn a kötelességről van szó, azt, mint legfőbb tekintélyt tiszteli, s midőn annak hódol, tulajdonképp természete legjavának engedelmessédekik.

Az igazságosság lényege abban áll, hogy tiszteljük mások jogát, de tiszteletet szerzünk a magunk jogának is.

A bátorság kiválóan férfias vonás, az a titokzatos erély, mely az embert önbizalommal tölti el maga iránt, fakadjon az akár ereje, akár pedig ügyessége érzetéből. A bátorságnak értelmi, érzelmi, sőt szervezeti elemei is vannak; ²⁾ értelmi része a lélekjelenlét, mely válságos körülmények között szeme közé néz a veszélynek, s számot vet a bajból kiségitő körülményekkel, holott a gyenge szellem vagy nem erős jellemű, a félelem zsákmánya. A bátor jellem valóságos történelmi lény, kinél

¹⁾ Bain, *On the Study of Character*, 233. 1.

²⁾ Maneuvrier, *L'Education de la Bourgeoisie*, 291. s köv. 1.

mindaz, a mit eddig tett és szenvedett, arra való, hogy erősen akarjon, s erős akaratával az akadályok és veszedelmek óriásait legyőzze. Ha a hozzá való természetes bentermettségek megvannak, kellő gyakorlás alatt sokra vihetni. Jó gyakorlók e részben az iskolai apró társaságok, melyekben a növendékek önként szabályozzák leendő cselekvésmódjukat; utánozzák a nagyokat, s midőn ezt teszik, gyakran kell nevezetes áldozatokat hozmok.

A jóság az az erény, mely az embert megszeretteti, s lényege abban áll, hogy magát feláldozza.

A most említett lelki vonások megszerzésére nevezetes impulsusokat szolgáltatnak kiváló egyének ifjúkori élményei. Szemere Bertalanról olvassuk, hogy midőn gyermekkorában egy kosár gyümölcsön kellett megosztoznia testvéreivel, kiket anyja vigyázatra figyelmeztetett, nehogy őket Bertalan megcsalja: oly mély nyomot hagyott különben is gyöngéd lelkében ez az anyai szó, hogy későbbi kiváló igazságszeretetét egyedül ennek tulajdonította. Ritka az a moralista, ki szíve nemességét nem az anyai kéz munkájának köszönheti.

A bátorságra nevezetes példa Nelson, kit hajóra léptekor atyja így bízott: «Ha igyekszel, még kapitánya is lehetsz egy ily hajónak.» «Micsoda — kiáltá a gyermekifjú — ha bizonyos nem volnék, hogy kapitány leszek: ide se lépnék.» És lett belőle kapitány, meg Trafalgar hőse. — Végre az önfeláldozásig menő szívjóságnak megható példáit láttuk a családi körben, hol mint fentebb (544 l.) láttuk, az idősb leánytestvérek felveszik az anyátlanul maradt ifjabb testvérek gondját, s feladatuknak hősieen megfelelnek.

XLI-IK FEJEZET.

A lélek egészségtana.

Visszapilantásul és befejezésül lássuk a testi, értelmi és erkölcsi nevelés egymással érintkező pontjait. Tagadhatatlan, hogy a mai oktatási rendszer az előbbi szakaszokban kifejtett

elvekkel, utilitarius irányánál fogva, teljességgel nincs összhangzásban. A disharmonia oka az értelmi nevelés és a vele kapcsolatos agymunka túlsúlya. Tagadhatatlan, — így gondolkodnak a mai tanterv-készítők — hogy a testi erő kora lejárt, s helyére az értelmi kitűnés kora jött, mert ügyeinket szóval és tollal intézzük. Ha elfogadnák is ezt az érvet, melyet a hadsergek folytonos szaporítása és a katonai szellem erősödése nyilván megcáfol: akkor sem szabad mellőznünk azt a tényt, hogy semminemű társadalmi működést sem bírnak testi erő és egészség nélkül elvégezni. A folytonos szellemi munkával foglalkozó egyének is első sorban egészséges, munkabíró test kell, hogy feladatának megfelelhessen.

Az agy a gondolat szerve, de ugyanazoknak a törvényeknek alávétve, mint az izmok: ugyanaz a vér öntözi, mint azokat, s az értelmi erőfeszítést ugyanaz az idegáram nyilvánítja, mely az izomerőfeszítést. Az agy munkájából szintúgy megkívánja izomrendszerünk a maga részét, mint a lélek. Megkívánja azért is, mert gyermeknél a felgyült idegerő egy része a legtermészetesebben változik át izomerővé, t. i. sokat használja izmait és e mozgás által a központi idegrendszer megszabadul fölösleges erejétől. A végre, hogy a szellemi munkát az agy sikeresen végezhesse, szüksége van szórakozásra, s a testi szervek egész másnemű elfoglalására. A mily természetes ösztönzője a lélek működésének a tudásvágy és a gyomorénak az étvágy, épp oly sarkalója az ifjú szervezet működésének az örömré vágy, vagy játék-vágy. Napfény adja meg a virágnak a színét, s játék nyomja a gyermek orcájára a pirt, meg lelkére a derűt. Az örömtől megfosztott gyermek a legszomorúbb látvány, — úgymond Lagrange — mert lelkét meglepi az unalom, mely szintúgy lohasztja a szervek működését, mint a fájdalom; szintoly rősz hatású a táplálkozásra, mint a bű; kit aztán morgva ernyedtségéből csak az állati öröm vesz ki, mely, mintegy varázsvesszővel ráüt központi idegeire, s belőlük oly forrást fakaszt, mely átjárván öszses szerveit és izmait, örömtől ragyogóvá teszi apirossá szemet, az arcot s erőssé a lélekzést.¹⁾

¹⁾ *L'hygiène de l'exercice chez les enfants et les jeunes gens*, 237—9. 1.

A test viruló egészségének alapfeltétele az az öröm, mely a játékbeli szabad mozgást kíséri. A játék e részben a szabad levegőn való mozgás bölcselete. A test főtápszere az éleny, mely nélkül egy percig sem élhet; holott kenyér és víz nélkül napokig élhet. De a test életműködéseinek első rangú élesztője mindig a játékok, s főképp azok, melyekben a futás és az ugrás viszik a főszerepet. Innen van, hogy az egyén dynamometrikai erélye nem természetével vagy izomfejlettségével áll arányban, hanem tüdője fejlettségével, vagy neki megfelelő melle szélességével. Igaza van Darylnak, midőn azt mondja, hogy »erős íerfi az, kinek tüdője, — élete kovácműhelyének ez a fúvója, — szert tett mindarra a hatalomra, melyre alkalmas, úgy, hogy bizonyos tekintetben testi lényének belső öntő-mintája a tüdő.« Sajátszerű, hogy a gyermek futás közben szintúgy dolgozik tüdőjével, mint a lábával, mert mélyen és gyakran kell lélekezlni, minek következtében melle kitágul, s így a legtermészetesebb testgyakorlat rá nézve a legegészségesebb.

Ám a szervezetnek a tiszta levegőnél is hathatósabb serkentője a kedvérzet, mely azzal, hogy felkorbácsolja az idegrendszer lappangó erőit, megkétszerezi a test életét. Bonapartéról jegyezte fel a történelem, hogy midőn hadseregével a Szent-Bernáton vonult át, s katonáitól megkövetelte, hogy az ágyuk elé fogózva, azokat a mélységeken át hurcolják: mindent megtett, hogy embereit kellemes hangulatba hozza. A hajmeresztő mélységek szélén megszólalt a vidám katona-zene és a nehéz ütegeket a legmeredekebb oldalakon vígan vontatták át. A sarkvidéki utazók, kiknek teste a nagy hideg miatt majdnem megdermed, arra törekeshnek, hogy embereikbe vidám hangulattal öntsenek lelket, s erre — a sok szeszes ital és mozgás mellett — legalkalmasabbak a különböző mulatságok. Ha tehát a testnek a legkeményebb munkák elvégzésére eddigelé legalkalmasabb izgatószerere az örömrzet, természetes, hogy az idegrendszer dermettsége ellen szintén az örömrzet a legjobb óvszer. A hoszszas könyvmunkára fogott ifjú központi idegei eltompulnak; idegereje reactio hiányában fölemésztdődik, gyomra megromlik, s vére elszegényedik; ha pedig az elszegényedett vér *többé*

nem mérsékli az idegeket, betegesen izgékonyokká lesznek. Ez az egyik nevezetes forrása a mai úgynevezett idegességnek melyre a természet legjobb óvszeréül és orvosságául adta azt a lelki reactiót, azt a szent tüzet gerjesztő fuvallatot, melynek öröm a neve, s játék a dajkája. Túltömött tanrendszerünk, s könyvmunkával megterhelt nevelésünk hova-tovább mind nagyobb súlylyal nehezedik az ifjúság testi és szellemi szervezétére, ha idejekorán nem gondoskodunk első sorban nem a tantárgyak apasztásáról, hanem a dermettségbe jutott idegrendszernek örömmézzel való fölviillanyozásáról.

Még egy nevezetes motivuma van az ifjú nemzedék szabad levegőn élésének és játékban való megújulásának: a zárt helyi (szobai és tornaintézeti) levegő veszélyes volta. Brown Séquard, a nagynevű physiologus, állatokon experimentálva rájött, hegy lélekezéskor a testből kivált anyagok között, a rothadó állati testből származó alkaloidhoz hasonló állomány van, melyet *tüdő ptomainnak* nevez, s melyből rendkívül kevés adag is súlyos bajokat okozhat. Köztudomású, hogy zárt helyen hamar megromlik a levegő, s még hamarabb, ha erős izommunkát többen végeznek, mert a működésben levő test a miasmaticus váladékoknak tűzhelye, úgy, hogy egy órai erős gyakorlás után nem ritkán 500 gr.-ra rúg a test súlyvesztesége.) Középszámítás szerint az erélyesen működő izmu ember négyszerte több elhasznált szénsavanyt bocsát ki, mint pihenéskor és hétszerte több levegőt szí be, tehát a dolgozó és pihenő ember levegőfogyasztása aránya 1: 7. Egy dolgozó ember úgy megrontja a levegőt, mint 4 nem-dolgozó, és annyit lélekezik, mint 7 pihenő; együtt $4 \times 7 = 28$, azaz egy magát gyakorló embernek annyi levegő kell, mint 28 pihenésben levőnek. S ha feltesszük, hogy éppen a romlott levegőből kell sokszorta többet beszívnia: ha egy teremben sokan vannak, az ember a ptomainnal megterhelt, tehát valósággal megromlott levegőn «kérődzik», s megmérgezi önmagát és másokat.

Ebből több tanúság foly: elsőben az, hogy az ifjú szervezetet, mikor csak lehet, szabad levegőn tartsuk, mert izom-

¹⁾ L. erre Lagrange. *L'Hygiene de l'exercice*, V. fejt.

növekedésre van szüksége; továbbá, hogy az ifjú a serdülő kor előtt a tornagyakorlatokat azért is kerülje, mert azok nem növelik az izmokat, sőt intensív erőfeszítés esetén növsöket megakadályozzák, pedig 15 éves koráig az ily mesterséges kifárasztás okozhat komoly izületi bajokat és csont-typhust, a mint ezt Lagrange szomorú esetekkel bizonyítja.¹⁾ A 20 éves ifjú izomzata ugyanolyan, mint a férfié, de még nem ellenálló; ez az oka, hogy ha az ifjú (önkéntes) katona bevezető gyakorlatokkal előkészítve nincs, lázakat kap, s ha legalább egy hétig nem pihenhet, komolyabb bajok állhatnak elé; pl. typhus és lázak. A 12—15 éves ifjúnál a fejletlen izmok megerőltetése okozza a nagy bajt, az ifjú katonánál pedig nem annyira a túlságos gyakorlat, mint a munka rász beosztása.

Hogy az örömrzet a lélek egészségének szintoly lényeges feltétele, mint a testének: a mondottak után fölösleges bizonyítgatni. Hiszen a figyelmet kitaróvá, mint láttuk, a kedvrzetek teszik. Az emlékezet tartóssága szintén az érzelmektől függ; a képzelet szárnyait a kedvrzet neveli meg, s a gyermek első gyügyögése, echolaliája a kedvrzetben találja táplálóját. Az értelmi működések egész körét atmosphaeraként veszik körül a kellemes érzelmek, s a kis tanuló legelső leckéjétől kezdve, fel a bölcselkedő legmélyebb gondolatáig, mind a kedvrzetben találnak enyhületet és haladásra serkentő motívumot. Ennélfogva teljességgel nem elég az ifjú elme egészségére, ha csak a tantárgyak számát apasztjuk, hanem ugyanakkor gondoskodnunk kell a lélek szórakozásáról is, melynek fő-fő szerzője mindig az öröm. Az uralkodó gondolatot, mely komoly idegfeszültséggel jár, más könnyűjáratú gondolatokkal kell elúzni, melyek a mellett még elég érdekesek is, hogy elmenket elfoglalják, s belőle a tanulás alkalmával uralkodóvá lett gondolat-sorozatot ideig-óráig letaszítsák. Ez a szórakozás felfrissíti az értelmet, és felruházza azzal a rugalmassággal, mely kedvet visz bele minden munkájába, a mely kellemes érzet nélkül kedve-szakadttá lesz az értelem, mint a minő ereje

¹⁾ I. m. 86—7. 1.

szakadttá vált a test. A hosszas értelmi munkára fogott tanuló helyzete hasonlít a régi jobbágyokéhoz. A jobbágy a röghöz volt kötve (glebae adstrictus) a tanuló az iskolai dolgozatokhoz (scripturae adstrictus), kit okvetetlenül tudóssá akar tenni az iskola. Ám az iskolában tudóssá lenni akarók úgy járnak, mint a kik hirtelen akarnak meggazdagodni. A helyett, hogy naponként négy óráig forgatnák saját tőkájüket, nyolc óráig»iparkodnak (t. i. a mások tőkájével), s e miatt mennek tönkre. Ha megtehetnék, hogy a második négy óra alatt hanyéljenek: meggazdagodnának. Növendékeink is, ha naponta a mostanihoz képest *felényi időt* lélekkel tanulnának, s ugyanannyi ideig játszanának: *bízást kétszerannyira* mehetnének. Mondottuk a játékoknál, hogy a mely gyermek egyfolytában négy óráig játszik, többet tanul és könnyebben halad, mind a ki mind a nyolc órát tanulással tölti.¹⁾ Semmi sem is rosszabb, mint az oly szellem, mely túl akar tenni a testen.

Az örömeztet az *akarat edzésének* is elengedhetetlen tényezője, mert megkétszerezi az embert: erős eltökélésre sarkalja, s belé a bátorság és kitartás érzetét inspirálja. Azt mondják, hogy a tanuló pályája az élet első hadjárata. Ha ez igaz, akkor a nevelésnek minden módon rajta kell lenni, hogy az ifjút erre a hadjáratra elegendő bátorsággal fegyverezze föl. E tekintetben tanúságos példákat szolgáltat a történelem, melyből megtanuljuk, hogy az ó-kortól fogva napjainkig az emberek a bátorságot zeneszó mellett tanulták, s az tanítja meg a katonát, hogy a halált megvetve, a veszedelem kellő közepébe rohanjon.

A bátorság két elemből áll: activ és passiv részből; amaz az akarat erélye, emez a fájdalmas benyomások számbanem-vevése, a veszélylyel nem-gondolás. A serdülés' koráig nem várhatni a gyermek ifjútól, hogy erős akarat-erélyt tanúsítson, s merész tettekre vállalkozzék. Elég, ha megszokja elúzni a

¹⁾ Ezelőtt évekkel azt tartották Cambridgeben, hogy értelmi munkára naponként hat órát szentelhetni; a tovább folytatott tanulás egyenes ártalmára van a haladásnak. Ezt számtanilag következőleg fejezték ki: $4+2 = 6$; ellenben $6 + 2 = 4$.

fájdalmat, s dacolni a veszélylyel. Erre a szoktatásra is nagyon jó szolgálatot tesznek a játékok. A játszótéren „kapott játékszekerek által tanul meg stoicusnak, bizonyos fokig érzéketlennek lenni, ki nem reszket a veszély előtt; s kinek edzett idegzete megveti a testi fájdalmakat.») A test ekként lesz a fejlődő akarat mentsvára, s ennek élő kifejezése az angol nevelés-rendszer, melyet sokan tréfásan izom-edző keresztyénségnek (*muscular christianity*) hívnak, de bátran hívhatnának *akarat-edző* keresztyénségnek is, mert az erős béketűrővel nagy erőfeszítéseket párosít, azaz a fájdalmat keresztyénileg eltűri, de azért az evangéliumnak azt a tanácsát: a ki téged egyik felől arcul üt, tartsd neki a másikat — azzal a többit mondó elvvel helyettesíti: «ha te ütsz, én is ütök.» — Ezzel elértünk a bátorság másik tényezőjéhez, mely abban az eltökélésben áll, hogy szembe száll az akadályokkal s erős akaratlan legyőzi a nehézségeket. Vannak alkalmak az életben, midőn az izmok, a munkában kimerültem nagyobb erőfeszítést tenni nem bírván, tőlünk mintegy kegyelmet kérnek. A fáradtság eme végső határain, az akarat erőfeszítése bírja csak az izmokat munkára sarkalni s oly erőáramokkal eltölteni, melyekből azok immár kifogytak. Ily esetekben az akarat hú szövetségesei: a kedv-érzetek, melyek vagy jelen vannak, vagy pedig képzeletünknek a legközelebbi jövőben Ígérkeznek. A bátorság erény, s régen megmondotta Aristoteles, hogy az erényes cselekedettel járó öröm a megalakult erény ismertetője. Kétségtelen, hogy a testi erő is nagyon sokat nyom a serpenyőben akaratunk valószínűsítésére; de azért az öröm mégis főtényező az akadályok leküzdésében. Elkezdve a gyermek járnival tanulásakor tett első lépései fölött érzett diadalán, fel a legmagasabb fákra mászásig, a legszelebb árok átugrásáig, a legmélyebb folyón átgázolásig vagy a tüzes vérű paripán lovaglásig, vagy a bonyolult matematikai problémák megoldásáig: az akadályok leküzdése és a velejáró kellemes érzet neveli az ifjú erkölcsi erejét, önérzetét, lélek-jelenlétét és belátását. Ezek

¹⁾ Lagrange, *L'Hygiene de L'exercice*, 260. s köv. 1.

szerint az örömrzet az a közös kútfő, melyből táplálkozik a test és a lélek egészsége, s az erkölcs épsége. Az öröm sem egyfelől a testi erőket viruló egészségre; de másfelől az értelem is boldog kinyílásra, s az erkölcs igaz tény eszesre az öröm útján jut. És mi mind e három egészségről lemondunk azért a tudós látszatért, mely iskoláinkat körül veszi, s mégis naszkodunk, hogy ifjúságunk testileg satnya, értelmileg kedveszakadt, és erkölcsileg míveletlen. Angolországban nemzeti csapásnak tekintenék, ha a közoktatási intézeteket ember-nevelő műhelyekből valaki *tudós gyárakká* akarná alakítania, mert sokkal nagyobb tőkének tartják a gyakorolt idegzetű és edzett izmu ifjúságot, mint a tanultsággal megterheltet.

Bebocsátottuk a napsugárt az iskolába, bocsássuk be az örömrzetet is, s biztosítsuk vele a nevelő munkájának sikerét. Régen a fájdalommal (veszszővel) neveltek, ma szívvel és észszel lehet csak nevelni. A fájdalom és félelem rabszolgát, engedelmes *gépet* nevel: az örömrzet munkabíró *embert*; amaz jó volt a régi mozdulatlan társas rendezetben, emerre szüksége van a mai mozgó társadalomnak. Az ifjúnak elengedhetetlen szüksége van örömrre, mint az értelmi és erkölcsi kitartó működés serkentőjére, mert az örömrzet azaz anyag, melyből a gyermek és ifjú egyénisége gyorsan és biztosan épül. Hiszen a szép, jó és igaz iránt való lelkesedés az örömrzet fokozódása: az hozza közel a gyermeket atyjához, a növendéket nevelőjéhez, az alattvalót királyához, s a keresztyént Istenéhez.

Volt idő, midőn a nevelés a félelmetes tekintély munkája volt: ma, midőn a tekintélytől is megkívánjuk a rokonszenvet, a nevelés nem lehet más, mint a szeretet, megfigyelés és kitartó erőfeszítés műve. Családban szintúgy, mint a nevelésben, a legfőbb szerep a szívé. A gyermek ismeretes *utánzó* természetéből kétszeres hasznot húzunk, ha megtaníjtuk minket szeretni, mert ebben a korban inkább a mi életünket éli át, mint a magáét. Aztán közlekedni vágyó lelke ösztönszerűen keresi a rokonszenves lelket, s csak szeretetet kérő vágyakozására kell felelünk, hogy szeretet fakadjon lelkében. Ha tehát szeretettel vesz-

szük körül, s nem elpuhító kényeztetéssel, s e mellett megkíméljük a türelmetlenség és harag kínos látványaitól, melyek amúgy is érthetetlenek és inkább visszaszítók lennének rá nézve: ezzel az ifjú léleknek a legemberiesebb irányt adtuk, melylyel még az a haszon is jár, hogy a szeretet melegénél értelme meglelkesedik és akarata is fölmelegszik. És úgy tetszik nekünk, hogy *a szeretet és az erkölcsös akarat az összes emberi erényeknek sarkkövei.*

Ha régen a csillagos eget az öreg Atlas vállai tartották: ma a nevelés kisvilágát a szeretet s a béketűrés és remény, mint szövetséges társak, tartják. Ha a remény kedveszegett lesz, a szeretet is elerőtlenedik és kialszik, s midőn szeretet és remény már-már leroskadtak a teher alatt, a béketűrés jókedvvel veszi vállára a terhet, s mosolyogva segít ki merült társain. Tedd boldoggá az ifjút, s meglásd, hogy tanulékonyabbá s az erkölcsre hajlandóbbá tetted.»)

A boldog ifjú-kornok munkás-férfikor a folytatása, midőn a kedvérzet az Aristoteles emlegette munkásságnak a kisugárzása. Az ifjúkor boldogsága ennél fogva mélyen belevág a nemzet életébe is, mert belőle sarjadzanak az egészséges értelmi és erkölcsi megszokások: az önuralom, barátság, elszántság és nagy elvekért való önfeláldozás. És ezek azért nagybecsűek, mert úgy látjuk, hogy szintúgy az egyén, mint a nemzet életében nem a tudásé a döntő szerep, hanem a iénkölt érzületé és a tökéletes jellemé.

¹⁾ A mai nemzetek közt talán az angolok azok, kik legjobban tudják méltányolni az örömrzet erkölcsösítő és humanizáló hatását. E részben annyira mentek, hogy pl. ez év eleje óta George Hamilton lord neje két hetenként összegyűjt a London utcáin cellengő rongyos gyermekekből egy-egy nagy csoportot, s a községi iskolákban boldog estét szerez nekik azzal, hogy jelenlétében arravaló egyének játékokkal és mutatványokkal mulattatják a kis szerencsétleneket. (Happy evenings for poor children.)

Irodalom.

- E. A. *Abbott*, Hints on Home Teaching, London 1883.
Grant *Allén*, Physiological Aesthetics, London 1887.
Mathew *Arnold*, Reports on Elementary Schools, London 1889.
» » Essays in Criticism, London 1888.
Walter *Bagehot*, Physics and Politics, London 1887.
A. *Bain*, Senses and Intellect, London 1868.
» » The Emotions and the Will, London 1865.
» » The Science of Education, London 1879.
» » Mind and Body, London 1878.
» » On the Study of Character, London 1878.
J. Stuart *Blackie*, On Self-culture, Edinburgh 1874.
Dr. Elis. *Blackwell*, The human element in Sex, London 1889.
» » » The moral education of the young in relation to Sex.
A. *Brigham*, Influence of mental Cultivation upon Health, London 1874.
Books which have influenced me, London 1887.
Boys and their ways, London 1880.
Sophie *Bryant*, Educational Ends, London 1887.
R. F. *Burton*, Arabian Nights, prepared by J. H. Mc Carthy, London
1886. I—VI. köt.
Ch. *Caldwell*, Thoughts on physical Education, London 1836.
H. C. *Carey*, The unity of Law in the relation of Physical, Social, Mental
and Moral Science, Philadelphia 1872.
W. B. *Carpenter*, Mental Physiology, London 1875.
E. H. *Clarké*, Sex in Education, Boston 1878.
”W. K. *Clifford*, Lectures and Essays, ed. by L. Stephen, London 1879. I.—II. k.
Fr. P. *Cobbe*, The Scientific Spirit of the Age, London 1888.
Andrew *Combé*, The principles of physiology, Edinburgh 1835.
W. *Cooper*, History of the Rod, London 1877.
George *Combé*, Education, its principles and practice, edited by ”W. Jolly,
London 1879.
C. *Cotterill*, Suggested Reforms in Public Schools, London 1885.
Ch. *Darwin*, The Expression of the Emotions in men and animals, Lon-
don 1873.

- Erasmus *Darwin*, *Zoonomia*, London 1797 I.—III. köt.
- Clement *Dulces*, *Health at School*, London 1887.
- Henry *Drummond*, *Natural Law in the Spiritual World*, London 1889.
- Maria and R. L. *Edgeworth*, *Practical Education*, London 1801. I—III. köt.
- Mrs. *Ellis*, *The Education of Character*, London 1856.
- » » *Die Frauen nach ihren Pflichten and Sitten*, übersetzt von E. von Hartwig, Stuttgart 1845.
- » » *Die Töchter, ihre Stellung in der Gesellschaft*, übersetzt von E. von Hartwig, Stuttgart 1846.
- H. W. *Eve*, A. *Sidgwick*, E. A. *Abott*, *Lectures on the Practice of Education*, Cambridge 1883.
- J. G. *Fitch*, *Lectures on Teaching*, Cambridge 1881.
- D. R. *Fearon*, *School Inspection*, London 1877.
- E. W. *Farrar*, *Essays on a Liberal Education*, London 1868.
- » » » *Music in Religion and in Life*, London 1882.
- Francis *Galton*, *Hereditary Genius*, London 1869.
- » » *English Men of Science* London 1874.
- » » *Inquiries into the Human Faculties and its Development*, London 1883.
- I. *GUI*, *Systems of Education*, London 1880.
- Archib. *Geihie*, *The Teaching of Geography*, London 1887.
- George *Grote*, *Fragments on ethical subjects*, London 1876.
- » » *Plató and the other Companions of Socrates*, London 1883. I—III. kötet,
- Jean *Ingelow*, *The History of an Infancy* (Longman's Magaziné 1890. jan.—februári szám.)
- International Health and Education Exhibition Literature (Conferences and Lectures on Education) London 1884, egyes kötetek.
- Sir William *Hamilton*, *Discussions on Philosophy etc*, London 1866. és *Lectures on Metaphysics* 1882, I—III. köt.
- Sir Rowland *Hitt*, *Plans for the Governement and liberal instruction of boys*, London 1822.
- Elis. *Hamilton*, *Letters on the elementary Principles of Education*, London 1803, I—II. kötet.
- Thomas H. *Huxley*, *Lay Sermons, Addresses and Essays*, London 1874.
- B. *Hodgson*, *Education of Girls*, London 1869.
- G. *Jardine*, *Outlines of philosophical Education*, Glasgow 1825.
- J. *Kennedy*, *The School and the Family*, New-York 1878.
- Jos. *Landon*, *School Management*, London 1883.
- Henry *Latham*, *On the Action of Examinations*, Cambridge 1877.
- S. S. *Laurie*, *Addresses on Educational Subjects*, Cambridge 1888.
- Henry *Lewes*, *Problems of Life and Mind*, London 1877—79. I—IV. köt.
- W. Samuel *Lilly*, *On Right and Wrong*, London 1890.

- John *Locke*, Some Thoughts concerning Education, edit. by H. Quick, Cambridge 1880.
- Concordia *Löfving*, On physical Education, London 1882.
- James Mc *Cosh*, The Emotions, London 1880.
- Horace *Mann*, Life and Works, Boston 1868. I—III. köt.
- Charlotte M. *Mason*, Home Education, London 1886.
- C. *Mareel*, Language as a means of mentái culture, London 1853. I—II. k.
- John St. *Müi*, Rectorial Address at S. Andrews, ford. Felméri Lajos, Pest, 1868.
- J. P. *Mahaffy*, Old Greek Education, London 1881.
- Henry *Maudsley*, Body and Mind, London 1873.
- » » Body and Will, London 1883.
- James *Martineau*, A Study of Religion, Oxford 1888. I—II. köt.
- W. *Minto*, Defoe London 1887.
- H. *Morley*, On the Study of Literature, London 1887.
- Richárd *Moulton*, Shakespeare as a dramatic artist, Oxford 1885.
- J. J. *Murphy*, Habit and Intelligence, London 1879.
- James *Pillans*, Contributions to the cause of Education, London 1856.
- J. H. *Rigg*, National Education, London 1873.
- Proceedings and Addresses of the American National Educational Association, Philadelphia, New-York etc. 1868—79. I—XI. köt.
- Proceedings of the Conference on Education under healthy conditions, Manchester 1885.
- Jos. *Payne*, Lectures on the Science and Art of Education, London 1883.
- J. *Ruskin*, Lectures on Art, Oxford 1880. és Some Thoughts on Education, London 1884.
- E. *Shirreff*, Intellectual Education, London 1862.
- Herbert *Spencer*, The principles of psychology, London 1870—72. I—II. k.
- » » Principles of Sociology, London 1876. I. köt.
- » » Education, intellectual, morál and physical, London 1861.
- Dugald *Stewart*, Elements of the Philosophy of the Humán Mind, London 1808. and 1821. I—III. köt.
- James *Sully*, Sensation and Intuition, London 1874.
- » » Outlines of psychology, London 1884.
- » » Teachers, Handbook of psychology, London, 1887.
- » » George Sand's Childhood, (Longman's Mag.) 1889. nov.—dec.
- » » A girl's Religion (Longman's Magaziné máj. sz.)
- John *Strachan*, What is play, Edinburgh 1877.
- H. *Sidgwick*, Methods of Ethics, London 1877.
- A. Penrhyn *Stanley*: Life and Correspondence of Th. Arnold, London 1877. I—II. köt.
- Leslie *Stephen*, The Science of Ethics, London 1882.

- Isaac *Taylor*, Home Education, London 1882.
- T. *Taté*, The philosophy of Education, London 1860.
- Edw. *Thring*, Education and School, London 1867.
- » » Theory and Practice of Teaching, Cambridge 1884.
- Daniel Greenleaf *Thompson*, A System of Psychology, London 1884. I—II. k.
- Francis *Warner*, Lectures on the growth and training of Mental Faculty, London 1890.
- Will. *Wehtveil*, On the principles of University Education, London 1838.
- » » History of the Inductive Sciences, London 1857. I—III. k.
- Thomas *Wyse*, On Education Reform, London 1836.
- Edw. L. *Youmans*, Modern Culture: its true aims and requirements, London. 1867.
- Elis. *Youmans*, On the Culture of the Observing power of Children, London 1872.
- A «Journal of Education», Contemporary Review, Fortnightly Review, National Review, Nineteenth Century és Westminster Review egyes kötetei.
- Alexis *Bertrand*, La psychologie de l'Effort, Paris 1889.
- Fr. Boullier*, Du plaisir et de la Douleur, Paris 1885.
- Paul Bourget*, Études et Portraits, Paris 1889. I—II. köt.
- M. *Bréal*, Quelques Mots sur l'instruction publique, Paris 1872.
- « » Excursions Pédagogiques, Paris 1882.
- T. *Buisson*, Dictionnaire de Pédagogie, Paris 1882—87. I—IV. köt.
- » » Rapport sur l'instruction primaire à l'exposition universelle de Vienne en 1873, Paris 1875.
- De La *Gallé*, La Glossologie, essai sur la science expérimental du langage 1881.
- I.- *Chaumeil*, Manuel de pédagogie, psychologique, Paris 1885.
- A. *Clavel*, Traité d'éducation physique et morale, Paris 1855. I—II. köt.
- Mme *Coignet*, La morale dans l'Éducation, Paris 1883.
- » » » De l'éducation dans la démocratie, Paris 1881.
- G. *Compayré*, Histoire critique des doctrines de l'éducation en France, Paris 1879. I-II. köt.
- » » Cours de Pédagogie, Paris.
- » > Psychologie appliquée à l'Éducation, Paris 1889.
- Condillac*, Cours d'étude pour l'instruction du prince de Parme I—XIII. kot. Deux-Ponts 1782.
- P. de *Coubertin*, L'Éducation en Angleterre. Paris 1888.
- Darmesteter*, La vie des mots, Paris, 1887.
- Ph. *Daryl*, Renaissance physique, Paris, 1888.
- Dreyfus-Brisac*, Revue internationale de l'enseignement, Paris 1880—88. egyes kötetek.
- Mgr. *Dupanloup*, De l'Éducation, Paris 1887. I—III. köt.

- E. *Egger*, Observations et Reflexions sur le développement de l'Intelligence et du Langage chez les enfants, Paris 1887.
- Victor *Egger*, La parole intérieur, Paris 1881.
- A. *Esquiros*, L'Émile du dix-neuvième siècle, Paris 1869.
- Alfred *Fouillée*, L'évolutionnisme des Idées-forces, Paris 1890.
- fémion*, Traité de l'Éducation des Filles, Toulouse 1810.
- Th. *Ferneuil*, Les principes de 1789, Paris 1888.
- J. B. *Fonssagrives*, L'Éducation physique des garçons, és L'éducation physique des filles. Paris 1870. és 1881.
- Ed. *Fournier*, L'histoire des jouets et des jeux d'enfants, Paris 1889.
- J. *Gautier*, Revue de l'enseignement secondaire et supérieur, Paris 1884—88.
- O. *Gréard*, L'Education et l'Instruction, Paris 1888. I—IV. köt.
- Ed. *Grimard*, L'Enfant, son passé et son avenir, Paris 1889.
- Mme *Guizot*, Education domestique, I—II. köt. Paris 1881.
- M. *Guyau*, Education et Héritéité, Paris 1889.
- Gr. *Hippeau*, L'Education et l'Instruction, Paris.
- M. H. *Joly*, Notions de pédagogie, Paris 1884.
- F. *Lagrange*, Physiologie des exercices du corps és L'Hygiène de l'Exercice chez les enfants et les jeunes gens, Paris 1888. et 1890.
- A. *Laurie*, Une année de collège á Paris 1883.
- » » Mémoires d'un Collegien, Paris 1885.
- É. de *Laveleye*, De l'Instruction du Peuple, Bruxelles 1872.
- E. *Lavisse*, Études et Étudiants, Paris 1890. és Questions d'enseignement national, Paris 1885.
- H. *Lebasteur*, Buffon, Paris 1889.
- E. *Legouvé*, La lecture en famille, Paris 1882.
- » » Les Peres et les Enfants au XIX. siècle, Paris I—H. kötet.
- A. *Lemoine*, L'instinct et l'habitude, és De la physionomie et de la parole, Paris 1865.
- W. F. *Liebrich*, Lettres aux mères de famille sur l'éducation, Paris 1884.
- E. *Maillet*, Élements de psychologie de l'homme et de l'enfant, Paris 1890.
- E. *Maneuvrier*, L'éducation de la Bourgeoisie, Paris 1888.
- Maine de *Biran*, Oeuvres philosophiques, éd. Cousin. Paris 1859. I—III. köt.
- » » Oeuvres inédites, éd. Naville, Paris 1859. I—III. köt.
- H. *Marion*, Lecons de Psychologie appliquée á l'Éducation, Paris 1883.
- » » De la Solidarité morale, Paris 1880.
- Constant *Martha*, La Déicatsesse dans l'Art, Paris 1884.
- Alex. *Martin*, L'Éducation du Caractère, Paris 1887.
- M. *Montaigne*, Essais édit. par Coste. I—V. köt. Genève 1227.
- Mme. *Necker de Saussure*, Education progressive, Paris 1841. I—III. köt.
- Fernand *Nicolay*, Les enfants mai élevés, Paris 1890.
- F. *Pécaut*, Etudes au jour le jour sur l'Éducation nationale, Paris 1879.
- B. *Perez*, Jacotot et sa Méthode, Paris 1883.

- B. *Perez*, L'Éducation morale dès le berceau, Paris 1888.
- » > Les trois premières armées de l'enfant, Paris 1888.
- > » L'enfant de trois à sept ans » 1886.
- » » L'art et la poésie chez l'enfant » 1888.
- » » Th. Tiedemann et la Science de l'enfant, » 1881.
- Prévost-Paradol*, da Role de la Famüle dans l'Éducation, Paris 1857.
- E. *Babier*, Psychologie, Paris 1884.
- Eapports sur l'enseignement du Chant, Paris 1881.
- A. *Bébière*, Mathématiques et Mathématiciens, Paris 1889.
- Mme de *Bémusat*, Essai sur l'Éducation des Femmes, Paris 1824.
- E. *Renan*, La part de la famille dans l'Éducation, Paris 1869.
- D. *Riant*, L'Hygiène scolaire, Paris 1877.
- Ph. *Ribot*, Psychologie de l'Attention, Paris 1888.
- » » L'hérédité psychologique, Paris.
- F. *Rivet*, Influence des idées économiques sur la Civilisation, Paris 1870.
- Revue philosophique réd. par Ph. Bibot egyes kötetei.
- J. J. *Bousseau*, Émile ou de l'Éducation, Deux-Ponts 1782. I—IV. köt.
- Séances et travaux de l'Académie des sciences morales et politiques, Paris 1874—88.
- H. *Taine*, De l'intelligence, Paris 1870. I—II. köt.
- E. *Thamin*, Le Traité de pédagogie de Kant, Paris 1888.
- Comte *León 'olstoi*, L'école de Yasnai'a Poliana. Traduction de B. Tseytline & E. Jaubert, Paris 1888.
- » » » La liberté dans l'école. trad. Tseytline et E. Jaubert, Paris 1888.
- A. *Vessiot*, De l'éducation à l'école, Paris 1886.
- A. *Vinet*, L'éducation, la famille et la société, Paris 1855.
- C. *Lombroso*, L'Uomo delinquente, Firenze, 1884. ford. Regnieeret Bournet, Paris.
- » » » L'anthropologie'criminelle, Paris 1890.
- Paul *Mantegazza*, Az életszakok egészségtana.
» » Német fordítás. König.
- » » Az égaljak egészségtana.
- » » Az idegek egészségtana.
- Antonio *Roxmini Serbati*, The Euling principle of Teaching, transl. by Mrs. Will. Gxey. Boston 1887.
- » » Pshychologie trad. par E. Segond. Paris 1889.
I—II. köt.
- Francesco de *Sanctis*. La Scienza et la Vita, ford. Goldbeck, Berlin 1878.
- J. A. *Comenii*, Opera didactica Omnia, Amsterdami 1657. I—IV. rész.

- J. B. *Basedow's*, Ausgewählte Schriften, Langensalza 1880.
 E. *Beneke*, Erziehungs und Unterrichtslehre, Berlin 1842. I—II. köt.
Du Bois-Reymond, Reden, I—II. köt. Leipzig 1886.
 J. G. *Fichte*, Eeden an die Deutsche Nation, Berlin 1808.
Jean Paul Richter, Levana, Stuttgart 1814.
 I. *Kant*, über Paedagogik. (v. Rink) Hartenstein-féle kiadás, Leipzig 1868.
 Összes művei VIII. köt.
 M. *Lazarus*, Das Leben der Seele, Berlin 1857. I—II. köt.
 » » Über die Reize des Spieles, Berlin 1883.
 Fr. *Remisen*, Geschichte des gelehrten Unterrichts, Leipzig 1885.
 » » Das Real-Gymnasium, Berlin 1889.
Pestalozzi, Sämtliche Schriften, Stuttgart, 1819—26. I—XV. köt.
 K. *Rosenkranz*, Di Paedagogik als System, Königsberg 1848.
 Th. *Waitz's*, Allgemeine Paedagogik (von O. Willmann), Braunschweig 1875.
 O. *Willmann*, Didactik als Bildungslehre, Braunschweig 1882. ()
 W. *Wundt*, Physiol. -Psychologie, Leipzig 1874.
 » » Essays, Leipzig 1885.
 Ed. *Zeller*, Vorträge und Abhandlungen, Leipzig 1875—84. I—III. köt.

- Dr. *Borsos Márton*, A csecsemő és első gyermekkor házi nevelés tekintetében, Kolozsvár 1845.
Brassai Sámuel, A módszer és némi alkalmazásai, Pest 1867—69.
Kiss Áron, Adalékok Magyarország nevelés- és oktatásügyi történetéhez, Budapest 1874.
Schvarcz Gyula, A közoktatásügyi reform, mint polit. szükséglet Magyarországon, Pest 1869.
 P. *Thewretvk Emil*, A gyermeknyelvről, Pest 1871.

TARTALOM.

Lap.

<i>Előszó az első kiadáshoz</i>	V
<i>Előszó a második kiadáshoz</i>	IX
<i>Első szakasz. A nevelés általános kérdései</i>	1
I. FEJEZET. <i>A nevelés és az ember.</i> — Az ember és az állat társulása. — Anyagi és szellemi munkacsere. — A nyelv, mint a mívelődés eszköze. — A társulás és nevelés törvénye.....	3
II. F. <i>Nevelés és erkölcsi természetünk.</i> — A kézdeties ember emotiói természete. — A kül- és beltermészet ismeretének párhuzamban járása. — A nevelt ember jellemvonásai. — Az önkormányzás erélye	14
III. F. <i>Nevelés és erkölcsi természetünk.</i> (Folytatás.) Erkölcsi érzet és felelősség-érzet. — Az eszményi iránti érzék (művészet, költészet és vallás).....	23
IV. F. <i>Nevelés és neveléstudomány.</i> — A nevelés kettős arculata: tudomány és gyakorlati ügyesség. — Pusztá tapasztalati nevelés. — A gyermeki természet megfigyelése. — A középkor és a jelenkor nevelése. — A gyermek természete tudományos megfigyelői	33
V. F. <i>Nevelés és a család.</i> — A nő helyzete a régi családban. — Az absolut-értékű atyai tekintélyen épült család. — A democraticus család. — A nő, mint a férfi versenytársa és az egyenjogosítás (emancipatio) akadályai.....	47
VI. F. <i>Nevelés és lelki öröklés.</i> — Egyéni és népjellem. — Az öröklés törvényei. — Genius, közép-tehetség és nevelés. — A nevelés módosító hatásai és a neveléstudomány.....	55
VII. F. <i>Nevelés és nemzeti társadalom.</i> — A társadalom hagyományos kerete és az egyén. — Népies és nemzeties irány a társadalomban. — A 18-ik száz és a nemzeti renaissance. — A Ratio Educationis és a nemzeti nevelés kezdete Erdélyben és Magyarországon	'59
VIII. F. <i>Nemzeti nevelés.</i> — A nemzeti nevelés feladata és tényezői sorozata: a háború, a vallás, a műhely, az iroda, a politikai intézmények, napi sajtó, irodalom, művészet, tudomány. — Az iskola munkája a nemzeti nevelésben. — A jelenkori iskola sokalakúsága. — Nemzeti szín és tartalom az iskolázásban; a nemzeti nevelés és általános nevelés, mint egymás kiegészítői.....	84

»IX. F. *Nevelés és nevelési irányzatok.* — Az utilitarismus hiányai: az encyclopaedismus; a társadalmi solidaritas mellőzése; ellenmondás az ismeret-halmaz és az élet céljai *közt*; az ifjú elme passivitásra kárkoztatása. — Liberalismus és műveltség; a nemzeti solidaritas megteremtése..... 105

X. F. *A nevelés célja és beosztása.* — A nevelés általában. — A nevelés értelmezései: St. Mill, Guizot, Pattison. — Nép-, közép- és felső-isk. nevelés. — A renaissance-kori nevelés célja. — A nevelés-szakaszai: a gyermek- és ifjú-kor; a külső és belső tekintély korszaka. — A gyermek és ifjúkor. — Az elsajátítás, vagy a hatások elfogadása és a kibontakozás kora. — A passiv és activ korszak . . . 115

Második szakasz. Testi nevelés..... 123

XI. F. *A testi nevelés általában.* — Félszeg felfogások. — A testi nevelés fejlődése a renaissance-tól fogva a jelenkorig. — A gyakorlott testi erők szerepe a hadviselésben. — A testi nevelés beosztása (növés és fejlődés, táplálkozás és mozgás, pihenés és alvás) 125

XII. F. *A test ápolása.* — I. *A levegő.* —» A levegő alkotrészei.

— A lélekzés. — Szervezetünk és az égalji viszonyok. A szabad és zárt levegő. — A meleg levegő hatása a művelődésre. — II. *A víz.*

— Működése és alkotrészei. — Édes és ásványos *vizek.* — A mindennapi fürdő. — A bőr és az ember egyénisége. — III. *A ruházat.*

— A ruha szövete. — A test szabad mozgása. — A derékfűző és veszélyei. — Lábbeli és kellékei; a magas sark. — A láb gondozása.

— Lábkínzás. — A ruházat színe és szabása. — Csinosság. — Az edző és védő rendszer..... 134

XIII. F. *Tápszerek és táplálkozás.* — A test élete és az égés.

— Az oxydatio folyamata. — A test szövetei elégeése. — A test anyagvesztése. — Tartalék-szövetek. — Az élet műfolyama és az állományok. — A testi erély (munkaerő) vesztése. — A szív munkája. — A testbe vitt anyag és erély: lappangó és mozgó erély. — Anyag és erély átalakulása. — Hő és mozgás. — Hő-vesztés. — A légnemű, Bzilárd és folyékony tápszerek. — Hús és kenyér. — A fehérje eledelek. — Légenytartalmu eledelek és a munka. — A lélekzés és a zsír. — A munka és az izmok. — A megújító anyag természete. — A szervezet felépülése, s megújhodása szerzője: a vér, mint folyékony hús. — A vér alkotrészei. — Az anya-tej. — A cukor és gyümölcs. — A hús és növényi tápszerek hatása a test fej lésére. — Az egyszerű táplálkozás. — A csemegék és az Ínyencség..... 153

XIV. F. *A mozgás és feltételei.* — Civilisatio és mozgás-hiány. — A csont- és izomrendszer. — Az idegek, izmok és az akarat. — Az alsó és felső tagok mozgás-összhangja. — Az izmok két csoportja. — A hő, mint a mozgás feltétele..... 163

XV.F. *A testgyakorlatok élettana és eredményei.* — Alap-, ügyeségi- és erőgyakorlatok. — A járás és a munka. — A testgyakorlat és a vele váltakozó lelki működés. — Izomgyakorlat és izomerő aránya. — A futás. — Erőgyakorlat és munka felhalmozódás. — A testi működéseket zavaró erőfeszítés.—A lélekzés fokozása; elégett szövet maradványok kiséprése, vagy munka hiányában a szervezet önmérgezése. — A hajszygyakorlat. — Levegő-szomj. — A gerincoszlop és a törzs szerepe. — A láb, a mell és a medence szerepe..... 171

XVI. F. *Az idegrendszer a testgyakorlatokban.* — Az agy szerepe a mozgásban. — Az ú. n. elvesztett idő. — A lappangó izgalom. — A mozgás rendezése. — Az ítélet és akarat szerepe, s a nehéz gyakorlatok.—Az agy növése és fejlődése más-más útja.— A gyakorlatok változtatása..... 179

XVII. F. *A játék.* — Játék a gyermek munkája. — Különbőség a játék és a munka közt. — Játék és képzet-combinatio. — Különbőség a fiúk és leányok játéka között. — Az állat és a gyermek játéka. — Játék és a gyermek dramatizáló természete. — A gyermekek társas játéka. — Az alkotás és a gyermek egyéni hajlamai. — Az alakatlan tárgyak és a bevezített játékszerek. — A játékok besosztása. 187

XVIII. F. *Társas játékok és atletikai gyakorlat.* — A társas játék, verseny és atletika hatása. — Ösrégi társas játék: a labda. — A labdázás az ó- és új-korban. — A labdázás hasznai. — Atletika az ó-korban. - - A régi magyar torna. — Gyaloglás. — Futás. — Ugrás. — Hegymászás. — Vívás. — Ököl-vívás. — Csolnakázás. — Birkózás. — Korcsolyázás. — Kerékpározás. — Úszás. — Tánc 198

XIX. F. *Játék, atletika és torna.* — Az iskolai torna meddősege okai. — Különbőség a játék, atletika és torna hatásában. — A torna gyakorlatok egyoldalúsága. — Játékok hatása a testre és lélekre. — A túlságos tornázás okozta testi bajok és gépiesség. — A játék humanizáló és erkölcsösítő hatása. — A tanító viszonya a játékhoz régen és ma. — Következtetések.....218

XX. F. *Pihenés és alvás.* — A pihenés és a szervezet megújodása. — A pihenés eredményei és fokai. — Az alvás és fokozatai. 231

XXI. F. *A test erkölcsi tisztasága.* — A serdülő kor leányoknál és fiúknál. — A néma bűn és ismertető jelei. — A testre és lélekre ható óvszerek (atletika, foglalkozás, hidegfürdő, kora fölkeles. — Plast. műrecek szemléltése, felvilágosítás stb.) — A nemi ösztön erkölcsi természete az emberben.....236

Harmadik szakasz. Az értelem nevelése247

XXII. F. *Az értelem nevelése általában.* — Az értelem növése és fejlődése, táplálkozása és gyakorlása. — Az értelem működés-

módjai. — Az értelem nevelése és az ifjú tehetségei; továbbá egyénisége, és a tanítás menete. — A lassú haladás okai..... 251

XXIII. F. *Az érzékek és az értelem.* — Az érzékek gyakorlása, bevezetés az értelem nevelésére. — Az ember és az állat vezér érzéke. — A tapintás és gyakorlása. — A kézügyességek és hasznai.

— Az íny (ízló érzék) és a táplálkozás. — A szaglás. — A fül és zenei érzék. — A fül emlékezete. — A szem. — A távol látás és közeli-látás. — A szem élessége. — A jól látás föltételei. — A szem emlékezete. — A szemmérték és megfigyelés. — Közös kapcsolat az érzékek között..... 260

XXIV. F. *A figyelem.* — Az értelmi működések általános módja.

— A gyermek figyelve határozatlansága. — A természetes és szoktatott figyelem. — A figyelem fentartója: az érdek és a velejáró érzelem; továbbá vágyaink. — A genius és a kitartó figyelem. — A figyelem testi kísérete. — A szoktatott figyelem és a munka. — A genius és a munka. — A mesterséges motívumok. — A genialis és

a közönséges ember figyelve..... 283

XXV. F. *A figyelem nevelése.* — A gyermeki figyelem s a változatosság és újság. — A figyelem nevelése főszabályai. — A hosszas figyelgetés testi következményei. — A figyelem ébrentartása. — A motívumok változtatása. — A félénk és lassú felfogású növendék. — A röpke figyelem gyorsítása. — A szoktatott figyelem tartóssága, bemélyedése és hajlékonysága. — E tulajdonságok eszközlői és hasznai 293

XXVI. F. *Az emlékezet.* — Az észrevétel. — A képzet alakulása. — Az észrevételi társítások. — A kised érzései és társításai.

— Az emlékezet mint erőfenmaradás. — Az emlékezet régen és ma.

— Az emlékezet élettani alapja. Az alvó emlékezet. — Az emlékezet gyöngülése (betegségek és az aggkor). — A felejtés. — A megtartás és tényezői (mély benyomás, érdeklődő figyelem és emóciók: test-mozgás és zene-ismétlés). — A felújítás és a jó emlékezet tulajdonságai. — A társítások..... 312

XXVII. F. *Az emlékezet nevelése.* — A gyermek hű és szabatos emlékezete. — A szó-emlékezet. — A jó emlékezet. — Az emlékezet segítői: emóció és az értelmes rendezet. — Kedv-érzet a tanulásban.

— Érdekkeltő tanítás. — Kiválasztás és felejtés. — Könyvnélkül tanulás (verstanulás). — A teherhordó emlékezet. — Az emlékezet és feltalálás. — Rendezet és segítői. — Ismétlés. — A túlterhelés. — Mnemotechnika és hiányai. — Következtetések..... 332

XXVIII. F. *A képzelet és nevelése.* — A képzelet általában. — A képzelet és emlékezet különbsége. — A képzelet szerepe a különböző életkorokban. — A gyermek képzelet-működései és az érzések.

— A mese, mint a képzelet nevelője. — A tündérmese. — A képes-

könyv. — A feltalálás és segítője. — A dramatizálás. — A képzelet gyakorlója: a természeti és művészi szép. — A költői szép. — A művészetek. — A költészet és az élet összefüggése. — A képzelet ábrándképei; a fegyelmezett képzelet. — Összefoglalás.....349

XXIX F. *Nevelés a gondolkodásra. — I. Elvonas, fogalom és szó.* — A hasonlóság és viszony észrevétele, fontossága. — Az elvonas és egyszerűsítés (fogalom). — A gyermeki elvonas, fogalomalkotás és a szók. — A gyermek felületes elvonásai — A félig elvont és a költői képek. — Fogalomalkotás és a nyelv. — Nyelv, emlékezet és szabatoság viszonya.....375

II. *Beszéd és gondolkodás.* — Nyelv- és gondolkodni tanulás. — A gondolat mint a nyelv ősalapja. — Az actio nyelve és szerepe a műveltség körében. — A sírás, gyűgyögés stb. és a megfelelő reflex-mozgások. — A beszédszervek örökölt vonásai. — Echolalia; szó- és képtársítások. — Utánzás (hangsúly-ismétlés). — Analógia, társítás és kettős folyamata. — A nyelv, mint az egyetemes tapasztalatok képviselője. — A beszéd az emlékezet segítője, mint az elemzés elve s a gondolkodás könnyítője. — A nyelv fejlettsége és a műveltség.....386

III *ítélet és okoskodás.* — A felfogás. — Az összehasonlítás és az ítélet. — Az utánzott és kölcsön vett Ítéletek. — Az élénk érzelmek és az ítélet. — Nyomatékos ítélet és contrast. — Okoskodás. — Gondolkodás, a képek, érzéki impulzusok és hajlamok. — Az okoskodásbeli akadály. — Inductio. — A gyermek kérdései és következtetései; a tapasztalat megnyújtása 403

IV. *Nevelés a fogalomalkotásra és Ítéletre.* — A gyermeki elme korlátoltsága és tapasztalathiánya. — A gyermek kérdései és észleletei. — A tapasztalatok bővülése s a fogalmak tisztulása; a tudományos érzék. — A képek önálló és lassú feldolgozása. — A szók, mint a fogalmak tisztítói. — A nem-értett fogalmak használata. — A jelzők és általánosítás. — A költői képek. — A beszéd és az anyanyelv tanulása. — A gyermek korai beszéltetése. — Kezdeties értelmezések.....415

V. *Az ítélet művelése.* — Az értelem-gyakorlatok. — A gyermek fogós kérdései. — A fogalom alkotás, s a gyermek bővülő tapasztalata és gazdagodó szótára. — A fogalom-alkotás siettetése. — A szók, mint a fogalmak szűrői. — A jelzők használata. — A korai beszéltetés, szó- és fogalomtisztázó gyakorlatok. — A gyermek kérdései és a nevelő őszintesége. — A tiszta igazság és elhalasztása. — A gyermek belátási érzékenysége és az ítéletek szellőztetése. — A józan ész és fentatása. — Dogmatismus az ítéletben426

VI. *Az okoskodás művelése.* A szók és tények értelme. — Az óvó (prophylacticus) eljárás. — Az elhamarkodott ítélet. — Az elfogultság. Az inductio útja. — A türelem. — Az ítélet felfüggesztése. — A logikai képletek szükségtelen volta. — Az okoskodásbeli önnevelés. — A rendszer és a tanítás módszere. — Összefoglalás 434

XXX. *A tantárgyak. I.* Természettudomány és humán tanulmányok. — Az irodalom és természettudomány köre. — Tyndall és Huxley a természettudományról. — A természettudomány és demokratiai utilitarismus; a physikai és mechanikai találmányok viszonya. — A természettörvények megszelidülése. — Az erkölcsi és physikai civilisatio. — A természet és a társadalom világa különbségei. — Természettudomány, költészet és bölcsélet. — A tárgyas és történelmi igazság. — A természettudományi cosmopolitismus és az irodalmi subjectivitas. — A természeti törvények személytelensége és elmosódása. — A művészeti és bölcséleti alkotások önállósága. — Az irodalmi tanulmányok hosszú folyama. — A természettudományok népszerűsége: magyarázójuk a tárgyak, a humán tanulmányoké a nyelv.....445

77. *Természettudomány és mathesis.* — A természettudomány hasznai. — A nagy elmék és a természet megfigyelése. — A felsőbb rendű tehetségek. — A mathesis művelő ereje. — A mathesis a figyelem fékezője. — A mathematicus egyoldalú képzelete. — A meggyőződés és a humán stúdiumok. — A természet szépsége elébbvaló a hasznosságánál460

III. *A nyelvek és irodalmak.* — Az irodalom és az ember erkölcsi élete. — Az irodalmak felsősége. — Az anyanyelv és irodalom mint értelmi és erkölcsi igazságok codexe. — A költők, mint a nemzet nevelői. — Az anyanyelv, mint az értelem és ízlés művelője. — Az irodalmi compendiumok. — Az ó-class. irodalmak. — A renaissance és a jelen-kor utilitarius felfogása. — A hasznosság elve a XVIII. százban. — A traditiók. — Az ó-class. irodalom, mint az ízlés és erkölcs támogatója. — Az ó-class. irodalmak, mint minták, és magyar utánzóik. — Az ó-class. irodalmak hasznai. — Symonds nézete. — Az ó-class. nyelvek tanulása két akadály. — Az ó-class. irodalom helyes tanítása. — Az új-kori nyelvek és irodalmak helyzete a XVIII. százban és ma. — A nemzetközi érintkezés hasznai 465

IV. *Idegen nyelvek beszélése és írása.* — Az idegen nyelven író kitűnőségek. — Az író és a nemzeti genius. — A nyelvtudás három foka: értés, beszélés, írás. — Nyelv- és zenei jegyek tanulása párhuzama. — Miért nem lehet egy ifjútól több idegen nyelven az anyanyelvéhez fogható beszéd és írásbeli jártasságot várni. — A

gondolat és anyanyelv belső viszonya. — A korai idegen nyelvtanulás és a nyelv-érzék megromlása..... 479

V. Tantárgyak és a nemzeti nevelés 485

XXXI. F. *Az olvasmányok.* — Az olvasmány kettős tekintete: elsajátítás és hozzáadás. — Ifjúsági iratok két csoportja. — A tündér mese. — Az ezer-egy éjszaka. — J. Verne művei. — Defoe Robinsonja és Cervantes Don Quijoteja. — A ifjúsági iratok kellékei.

— Az olvasmányok két csoportja: fegyelmezők és mulattatók. — A képzelethez és szívhez szólók. — A nemzeti irodalmi remek olvasása motivumai. — A Biblia, mint első rendű ifjúsági olvasmány. — Tolstoj Leo a Bibliáról. — A hasznos olvasmányok. — Regény és hirlap-olvasás. — Az olvasmány-kiválasztás tárgyi és személyi nehézségei. — A kevés könyv és a nemzeti remekírók olvasása. — Az olvasás főbb szabályai..... 489

Negyedik szakasz. Erkölcsi nevelés 521

XXXII. F. *Az érzelmek* (a szív) általában. — Különbőség az értelem és szív között. — A gyermek első felindulásai: félelem, harag, irigység. — Az örökölt hajlamok és az érzelmek. — Az önző emótiók fegyelmezése, átalakítása és hasznai..... 523

XXXIII. F. *A rokonszenv és nevelése.* — A rokonszenv és az emberi társadalom. — A gyermek rokonszenv eredetileg nem erkölcsi természetű. — A rokonszenv érzete és a családi kör (állatok, családok, testvérek, a szülők.) — A kényeztetés, mint önző szeretet.

— A szülő vagy nevelő föl-nem-vevése, vagy bámulása. — A gyermek kedv-érzete. — Rokonszenv az iskolában (a tanító és tanuló-társak.) — Az iskolai barátság. — Az iskolai színjátékok 536

XXXIV. F. *Az erkölcsi érzet és nevelése.* A gyermek személyes morálja. — A személytelen és személyes hatások. — A gyermek első erkölcsi társításai. — Változó erkölcsi érzékenysége és a felnőttekkel összhangba igazodása. — A lelkiismeret kezdete. — Az őszinteség-hiány és csalárdság hatása. — Az anyai szív és a gyermek lelkiismerete. — Az erkölcsi fejlődés fokai. — A cselekedetekkel járó helyeslés és gáncs; az érzés és ítélet irányzása. — A cselekedetek bírálása és a lelkiismeret törvénylátása..... 553

XXXV. *Az aesth. érzet és nevelése.* — A szép kedvelése a természetnél és a gyermeknél. — A gyermek aesth. örömeiben levő érzéki és helyi érdekű. — Dal és zene. — A rhythmus-érzék. — A zene erkölcsösítő hatása. — A dal, mint nemzeti nevelés eszköze. — A zene hatása érzelmi rendszerünkre. — Egyszerű és szenvedélyes zene. — A túlságos zenei nevelés ártalma. — Zene és rajz a leányoknál. — A rajz. — A rajz, mint nevelő eszköz. — A gyermek rajza. — Rajz és festés. — A szép és az erkölcs. — Költészet

és művészet. — A költés, mint a szép ízlés nevelője. — A szép felsőbb köre és a rokonszenv. — A poesis kedvelése okai. — Az aesth. érzet alkatrészei. — Az aesth. társítások és aesth. látás. — Az aesth. érzet fejlődése a gyermeknél. A gyermek és a comicum. — Az ízlés. — Szép tárgyak és a műérzék566

XXXVI. F. *A vallásos érzet nevelése.* — A vallásos-érzet korai nevelése okai. — A szív Istene. — A gyermeki lélek naiv vallásossága nyilvánulatai (Sand Gy. és Goethe)—A vallásos érzet megromlása gyakorlás nélkül. — Az ós árjak imája és Eousseau fel-fogása. — Erkölcsei érzet és a vallás. — A pusztá erény. — A stoicus erény és az emberi szellem. — A gyermeki szív és a vallás. — Az imádság. — Az egyházi zene és a nagy zeneszerzők. — A gyermeki ima. — A bibliai történetek; ó- és új-szövetség olvasása. — A vallásos nevelés három korszaka — A vallásos- és nemzeti-nevelés szempontja. — A káté korai tanítása veszélyei.....598

XXXVII. F. *Az akarat és helyettesei.* — A vágyak, mint az akarat alapja. — Az akavat alkatrészei. — A gyermek akaratthiánya. — Az utánzás és fajai (önkéntelen és tudatos.) — A megszokás (habitus) és lényege. — Fichte, Rousseau és Kant nézete a megszokásról. — A családi és nemzeti megszokás (Nomos). — A megszokás hasznai.....617

XXXVIII. F. *A motívumok sorozata.* — A motívumok és két csoportjuk (önzők és rokonszenvesek.) — A természetes (önfentartó) motívumok legyőzése. — A fiú és leány cselekvése más-más motívumai. — A korai dicsérgetés ártalma. — Az ellenkező motívumok. — A motívumok cserélgetése. — A nemes nagyravágás. — Az érzelmek, mint motívumok. — A nemesebb motívumok meggyökereztetése. — A motívumok sorozata.....628

XXXIX. F. *A fegyelem.* — A fegyelem jelentése eredetileg és a nevelésben. — A fegyelem célja. — Az engedelmisség és megkönnyítői. — Az engedelmisség és értelmi fejlettség. — A tekintély alkotó elemei. — Szófogadás és kedvérzet. — A makacsság két faja és gyógyítása. — A verseny és fajai. — A nemes verseny. — A verseny ellenesei. — A Rousseau és Spencer-féle természetes reakciók fegyelmezése és fogatkozásai. — A személytelen és könyörtelen elem. — A büntetés és jutalom. — A büntetés hathatósága. — A büntetés célja. — A sikeres büntetés feltételei. — A testi büntetés. — A jutalmazás, mint szükséges nevelő eszköz. — A jutalom fajai. — A növendékek juryje.....636

XL. F. *A jellem.* — A jellem lényege. — A kötelességérzet és a jóakarat. — Az iskolai erkölcsös megszokások. — Az akarat erényei: jóság, függetlenség, igazságosság és bátorság.....651

XLI. F. <i>A lélek egészségtana.</i> — Az agymunka túlsúlya. — A lelki működések és az idegrendszer. — A levegő élenye. — A kedv-érzet s a test hatványozott élete. — A hosszas könyvmunka az idegesség főszerepe. — Zárthelyi levegő és tüdő-ptomain. — Az ifjú izmai kora megerőltetése. — Örömezet és szellemi munka. — A hosszas értelmi munka. — Kedv-érzet és akaratedzés. — A bátorság két eleme. — Ember-nevelő iskola vagy tudós gyár. — Az öröm és a fájdalom, mint nevelő eszközök.....	656
<i>Irodalom</i>	665